

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

542/1
vörös beeme
26 db
5+21

~~~~~  
UJ FOLYAM.

VII. KÖTET.

~~~~~  
PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

8. 2102

BUDAPESTI SZEMLE

1867

ÖSZEKERTI ANNA

1867

1867

1867

Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál, Pesten, 1867.

ESZMETÖREDÉKEK

A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A magyarországi megye nem pusztán közigazgatási terület, hanem erkölcsi egyetemleges egyéniség, mely állami közjogokkal van a törvény által fölruházva, és a melynek tagjai mindazok, kik hasonló jogokkal bírnak és csakis azok lehetnek.

A régi megyének jogai következők voltak :

1. követválasztási és visszahívási jog,
2. útasítási jog,
3. közigazgatási jog,
4. tisztújítási jog,
5. ellenőrködési jog.

Ezen jogokat a megye tanácskozási és választási gyűléseiben gyakorolta, melyekben minden egyes tagja részt vett, vagy legalább részt venni jogosítva volt.

A törvényszolgáltatásról alább tüzetesen fogok szólni.

A főkormányhozi viszony két főpontban folyt össze, úgy-mint :

hogy felsőbb rendelet törvényesen csak a megyéhez intézhetett, és a megye tisztviselői ily rendeletet csak a megye meghagyásánál fogva hajthattak végre ;

hogy az oly rendelet végrehajtását, melyet törvénybe ütköznek vélt, annyiszor a mennyiszor felfüggeszthette és fölírási által a sértett törvény orvoslását szorgalmazhatta.

A megye tehát birt törvényhozási joggal, melyet a követválasztások és útasítások által az országgyűléseken gyakorolt ;

birt közigazgatási joggal, melyet tisztviselői és statutarius joga által saját körében gyakorolt ;

és birt ellenőrködési joggal, melynek hatása úgy saját tisztviselőire, valamint a magas kormány teendőire is kiterjedt; az előbbiekre az által,

hogy valamint minden rendeletet, határozatot és útasítást kirekesztőleg és egyedül a megyétől nyertek, úgy szintén ezeknek teljesítéséről minden jelentést kirekesztőleg a megyéhez tartoztak intézni, mely hanyagság vagy visszaélés esetében ellenük bünvádi kereset megindítását is elrendelhetette; továbbá az által, hogy kevésbbé alkalmas tisztviselői helyett időről időre másokat választott ;

a kormány teendőire pedig az által, hogy a törvények fölött örködött, és mint egyedüli törvényes végrehajtó organum, közreműködését tőle megtagadhatta.

Meg kell még jegyezni, hogy a megye önállósággal is birt, minélfogva saját szükségeinek fedezésére, függetlenül az országgyűlési megajánlástól, házi adót vetett ki ; és

hogy tagjait a közgyűléseken mondottakért csak ugyanazon közgyűlés által lehetett széksértés miatt kereset alá venni.

Ezen jogait azonban a megye nem gyakorolta korlátlanul.

Statutumai, bár némelyek szerint utólagos, de mindenesetre felsőbb helybenhagyás által jutottak kétségtelen érvényre.

A megyei bírák ítéletei felelbezés útján a felsőbb bíróságok elé terjesztettek.

Jegyzőkönyveit a megye évnegyedenként a m. kir. helytartótanács elé tartozott terjeszteni, hol utólagosan ugyan, de mégis felsőbb átvizsgálás alá vették.

A felelbfolyamodás a megye bármely határozata ellen minden egyes polgár előtt nyitva állott.

A házi költségvetés érvényes csak akkor lett, midőn a m. kir. helytartótanács által helybenhagyatott, mely különösen föltigelt, nehogy a múlt évi költségvetést ok nélkül meghaladja.

Minden rendkívüli költségek bizonyos összegben túl csak a m. kir. helytartótanács beleegyezésével voltak utalványozhatók.

És végre, ha valamely felsőbb rendelettől a megye a végrehajtást megtagadván, a központi kormány és a megye közötti vita rendes úton elintézhető nem volt, a királyi végrehajtó hata-

lombak rendkívüli alkalmazása királyi biztosok által lépett közbe, fenhagyatván a megyének hogy sérelmét országgyűlés elé terjeszthesse.

Világos tehát; hogy az államhatalom ellenörködési joga viszont a megyék fölött szintén fen volt tartva, sőt ha a megyék és a magas kormány közötti összeütközések eseteire vissza akarunk emlékezni, azt állíthatjuk, hogy erélyesen gyakoroltatott is.

Ha még mindezekhez hozzágondoljuk a földesúri hatóságot, mely a községi számadások megvizsgálásában, az árvák dolgában, a helybeli rendőrségben [az eljárók választása a községek közvetlen kormányzásában a megyéket kiegészítette vagy kiegészítnie kellett volna: előttünk áll az 1848 előtti megyei közeletnek, ha talán nem mindenben szorosan törvényszerű, de gyakorlatilag elég hűséges képe vastag körvonalokban rajzolva; elég hűséges annyiban, hogy a jelen értekezésnek háttérül szolgálhasson.

In illo tempore azt állították némelyek, hogy ily megyékkel kormányozni nem lehet. Miért? talán a közigazgatás hiányai miatt, melyet a választott tisztviselők hanyagúl kezeltek? Lehet, sőt kétségtelen, hogy fordultak elő rendtelenségek a közigazgatás körében; lehet, sőt kétségtelen, hogy a választott tisztviselők közt találkoztak hanyagok és alkalmatlanok: de, valamint a rendtelenségek eseteit elhárítani bármely rendszer mellett sem lehet egészen, és annyira, hogy soha ne forduljon bárcsak kevés is elő, úgy viszont a kinevezés sem azon panacea, mely képes lenne mindenkor megóvni a közönséget oly egyénektől, kiknek buzgóságára és ügyességére számítani nem lehet: a panasz is tehát a megyék ellen nem ez volt.

Talán az adóbehajtás történt hanyagúl? Igaz, alig volt megye, mely a hadi adóra nézve kisebb-nagyobb összeggel hátralékban ne maradt volna: de ennek nem a megyék voltak okai. Akkor is hajtottak végre adóexecutiók, bár nem katonai, hanem csak megyei karhatalommal, és ezen karhatalom elég volt arra, hogy a hol talált valamit, azt lezálogollassa és elárvereztethesse; aztán a hátralékok nem is annyira a hanyag behajtásból, mint a fizetési képtelenségből erednek; ha rossz termés volt magasabbra emelkedtek, ha jó volt, nagy részben lerovattak. Avagy most midőn a behajtás teljesen és közvetlenül a magas kormány kezé-

ben van, nincsenek-e sokkal nagyobb hátralékok, mint voltak azelőtt? Miért? Mert az adó hasonlíthatatlanul magasabb lett, a fizetési tehetség pedig ugyanazon arányban nem emelkedett. De minden adóhátralékok mellett is az ország mintegy 8 millió tisztá jövedelemmel járult a magas kormány szükségleteihez. Ezen adóhátralékok miatt sem volt tehát valami nagy elégedetlenség a megyék ellen.

Végig mehetnénk így a közigazgatás minden ágain, és ha nem állítjuk is, hogy jobb, szabatosabb és gyorsabb közigazgatás nem képzelhető, mint a milyen hajdan a megyék által gyakoroltatott, de viszont okot sem fognánk e téren találni, mely által igazoltatnék, hogy a régi megyékkel kormányozni nem lehetett volna.

Sőt ellenkezőleg, ha eltekintve a gyakorlott visszaélésektől, melyek minden rendszer mellett lehetők, tisztán a kormányzás eszméjéből indulunk ki, talán nem lenne nehéz bebizonyítani azt is, hogy jól, olcsón, gyorsan kormányozni megyék, általában oly törvényhatóságok nélkül nem is lehet, a melyek bizonyos mértékű önállósággal nem bírnak, és hogy ily törvényhatóságoknak a meetingek, egyesületek és minden egyéb társadalmi alakulások csak gyöngé surrogátumai, melyek együttvéve pótolhatják ugyan a megyék hatását a közszellem fejlesztésében, de a törvényhatóságokat a politikai szabadság gyakorlati terén, azon terén, melyen szabadon nemcsak gondolkozunk, nemcsak beszélünk, de cselekszünk is, nem pótolhatják. Mindezt bebizonyítani nem lenne nehéz, ha szándékomtól messze nem vezetne el, mely nem lehet, hogy panegyrist írjak; vagy csak igazoljam is a megyei, illetőleg magyar törvényhatósági institutiót, hanem csak az, hogy fölvilágosítsam némileg azon eszméket, melyek a megyék rendezése kérdésében az 1848. évi törvények által változott körülmények között fölmerülnek.

Az ok tehát, mely a megyék ellen oly gyakran panaszokra szolgált alkalmul, nem fekehtik a közigazgatás körében, hanem egyebütt keresendő.

Azon jogok, melyeket a megyék gyakoroltak, magasztosak; egy sines közöttök, mely, józanon gyakorolva, ne lenne a polgári szabadságnak hatalmas oszlopa; azon közszellem pedig, mely e jogok folytonos gyakorlása által fejlődik, egy nemzet

életének és erejének fokozására a leghatalmasabb eszköz; de ha ez igaz, ellenben senki nem tagadhatja azt sem: hogy a törvény nem szabta ki tüzetesen ezen jogok határait, és hogy a tanácskozási terembe oly tényezőknek is engedett helyet, melyek a pártoskodási szellem visszaéléseinek mindig kész eszközül szolgáltak.

A kormány ezen visszaéléseken igyekezett segíteni, de nem tette ezt a törvényhozás útján és nem a rend érdekében, hanem tette a közigazgatás útján és a hatalom érdekében. Innen a számtalan összeütközés a competentia kérdései fölött.

Az országgyűlés, ámbár nem volt hatalom a kormányhatalom irányában, de alkalmatlan volt végnélküli panaszaival a törvénysértések miatt, azonkívül beleegyezése nélkül törvényt sem lehetett alkotni, pedig a hatalomnak saját érdekében törvényekre, vagy legalább hallgatásra volt szüksége; mert a jogfentartásokat pusztá tények által az országnak nyílt, vagy legalább hallgatag beleegyezése nélkül érvénytelenné tenni nem lehetett. Befolyása alá igyekezett tehát keríteni a tanácskozásokat, a követi utasításokat, a követválasztásokat és visszahívásokat, és mivel a tanácskozási gyűlésekben a tisztviselők voltak a leghatalyosabb tényezők, a tisztújító székeket is. E célra egyéb eszközökkel nem rendelkezhetett, mint azokkal, melyek a megyében léteztek, a helyett tehát, hogy a bajon segített volna, tetemesen növelte azt: és célta még sem ért. A megyék, a kormány azon irányzatában, mely nem volt egyéb saját hatalma kiterjesztésénél, akadályul szolgáltak, és ezért mondták, hogy nem lehet a megyékkel kormányozni!

Hagyjuk most háttérbe vonulni a régi megyék életének ezen halavány képét, melyre maholnap alig lesz a ki visszaemlékezék és állapodjunk meg az 1848. évi törvények által életbelépett nagyszerű jogi és socialis változások fölött, melyek a megyét mind alkatrészeire, mind jogaira nézve lényegesen megváltoztatták és ennél fogva a jogok gyakorlásának módozatában is változtatást igényelnek.

1848 előtt a megye közönsége az „Universitas Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium“ kirekesztőleg a kiváltságos osztályból állott, és ha voltak is megyék, melyekben a nemes urak száma nagy volt, még sem volt akkora, hogy akár választás, akár tanácskozás végett egy osztatlan gyűlésnek tartása

physicailag lehetetlen lett volna. Nem lehet tagadni, hogy ily számos tagból álló gyűlések gyakran kihágásokkal és rendetlenségekkel jártak, de láttunk viszont oly gyűléseket is, melyek a legjobb rendben folytak le, a szerint, a mint a pártok vezetői jó, vagy rossz akarattal és kisebb vagy nagyobb eszélylyel működtek. A megye közönsége ezen gyűlésekben maga közvetlenül gyakorolta és gyakorolhatta minden jogait, maga volt a jogosított testület és egyszersmind a joggyakorlatnak tettelegesen organuma.

1848 után azon formulába: „Universitas Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium,“ mely sajátlag nem tesz egyebet mint; „universitas eorum, qui jurium Regni participes sunt“, fölvétettek a nem-nemesek is, kiket a törvény az ország közbjogaiban, tekintet nélkül születésre és polgári állásra, bizonyos qualificatióknál fogva részesekké tett: és ezáltal a megye közönségének száma oly nagyra emelkedett, hogy az osztatlan és egységes gyűlések tartása physicailag lehetlenné vált. A megye tehát közvetlenül és egy tömegben nem gyakorolhatta se választási, se tanácskozási jogait, hanem e ezélből organumra volt szüksége, mely a köztörvényhatósági jogokat a közönség nevében gyakorolja. És ez az első és lényeges különbség. Ezen különbség kényszerúsége kitünik az 1848: 16. és 17. törvényezikkekből is, melyek által a régi megyei testület bár csak ideiglenesen és nem épen ezélszerűen de gyökeresen átalakíttatik.

Továbbá az 1848: 9. törvényezikk 4. §-a által az úri törvényhatóság megszüntettetett; a megyét kiegészítő ezen institutio hiányzik: az úri székek teendőit tehát más organumra kell ruházni. Ezeket ugyanazon törvény által is tette részszerint a rendezett tanácsosal bíró községekre, részszerint a megyékre, illetőleg a megyei tisztviselőkre, kiknek most már azon esetekben, midőn az 1848 előtti törvények szerint a földesúri hatóság által elhanyagolt kötelességeket csak pótolni kellett, ezeknek teljesítése rendes teendői közé fölvétetett. De első tekintetre is világos, hogy institutiókat egyszerűen az állam-gépezetből kihagyni és csupán a megyei tisztviselők szaporítása által pótolni nem lehet: hogy organieus intézmény helyét csak más organieus intézmény foglalhatja el, melynek, hogy öszhangzásban legyen a megyei önkormányzat alapeszméjével, nem szabad kölesönvétetui a cen-

tralisatiótól, bár ezen centralisatio a megyéből venné is eredetét és származását.

Végre megszűnt a táblabírói kar, ezen bünbakja a régi időnek a méltánytalan új kor ítélőszéke előrt; nem létezik tehát ismét egy oly tényező, mely a megyei közigazgatásnak csaknem minden ágában nélkülözhetlen volt; és ha valaki azt hiszi, hogy a táblabíroság nem volt egyéb, mint ezim, megkülönböztetés vagy talán korteskedési eszköz a főispán kezében, nagyon esatlakozik. Nem akarok fejtegetésébe boesátkozni a táblabírói intézmény eredetének, és hogy mi volt a „Juratus Tabulae Judiciae assessor“ hajdan, legyen elég annyit megjegyezni, hogy a legközelebbi mult időkben is képviselője volt a megye nem hivatalbeli törvénytudó értelmiségének, nem mintha táblabírákon kívül független törvénytudók nem lettek volna: hanem, mert a törvénytudók sorából épen ezek voltak kijelölve. És mivel törvénytudókra a közigazgatás minden ágában van szükség, nem volt se választmányi, se egyéb bármely közigazgatási gyűlékezett, melyhez a táblabírák, mint kiegészítő tagok, a tisztviselők mellé ne esatoltattak volna. A megyei törvényszékeken pedig közbírák kirekesztőleg csak ők lehettek. A közigazgatás gépezetéből ezeket sem lehet egyszerűen kihagyni, ámbár igen sajnálatos, hogy ily olesó tényezőket nélkülözni kénytelenítettünk, hanem pótolni kell állandósítása által azon tagoknak, kik a közigazgatás különböző ágaiban lesznek alkalmazandók.

Ezekből világos, hogy a megye alkatrészei és tényezői az 1848-iki törvények által lényeges változást szenvedtek. De nem maradtak érintetlenül a megye jogai se, nem azért, mintha a törvény másként rendelkezett volna, sőt inkább a 16. törvényezikk 2. §-ának d) pontja mindazon hatóságot mely törvény és alkotmány szerint a megyei közgyűléseket megilleti a c) pontban szervezett állandó bizottmányokra ruházta által; hanem, a dolog természeténél fogva,

legelőször is az 5. törvényezikk az országgyűlési képviselők választását a válaszó kerületekre bizta; a választottak nem a megyét, nem is a választó kerületet, hanem az országot képviselik. A megyének tehát mint egységes és osztatlan testületnek követválasztási s ezzel együtt visszahívási és útasítási joga is megszűnt. Szükséges következcse volt ez a népképviselot elvének. Ott hol a

nép képviseltetik, nem képviseltethetnek se egyének, se rendek, se testületek, hanem érdekek. A hol a képviselet felelős kormányval áll szemben, az útasítási jog képtelenség, mert parlamenti kormány a pártok egy bizonyos állandósága nélkül nem létezhet.

De továbbá a megyék azon joga is, hogy a kormány rendeleteit, ha azok a törvénybe ütköznenek, félretehesse, fontosságából sokat vesztett: mert alig képzelhető parlamenti felelős kormány, mely szándékosan törvényt sértene, és ha, megtagadva természetét, ezt mégis cselekszi, a sértést nem fogja jelentéktelen törvényeken elkövetni. Az alkotmány ellen intézett hatalmi tények pedig, ha egy felelős miniszterium által követtetnek el, nem sérelmek, hanem államesinyek; nem fölrás általi érintkezést, hanem harezot föltételeznek, melyre a miniszterium már akkor előre el van szánva, midőn az államesinyt elhatározza. Azonkívül egy felelős és a parlament helyeslésétől függő kormányval szemben már létezik a parlamenti ellenörködés, a megyének ellenörködése tehát bár nem fölösleges is, de súlyából és előbbi jelentőségéből nem keveset vesztett.

Tehát ha figyelembe vesszük azon változást, melyet a megyék jogai szenvedtek, azon állás által, melyet egy felelős miniszterium az állam-gépezetben elfoglal, és az által, hogy követválasztási, visszahívási és útasítási jogaik megszűntek: úgy látszik, hogy a megyék közéletének súlypontja inkább a közigazgatási téren fekszik, mint annakelőtte és hogy törvényhozási közvetlen befolyásuk egészen megszűnván, az alkotmány fölötti örködés kötelességének terhe pedig vállalkról nagy részben levétvén, legnagyobb részben a helyhatósági önkormányzat hivatásának adattak vissza, melynek lényeges jelleme abban áll, hogy mindenütt, ott, hol a közigazgatás hárm részben gyakoroltatik, ennek tényezői mellett egy, a kormányzottakból alakított ellenörködés létezzék.

Közigazgatási tekintethen a megyék a collegialis kormányzat képét viselik. A tisztviselők kirekesztőleg végrehajtással, a hozandó határozatokhoz szükséges adatok gyűjtésével és előkészületekkel foglalkoznak: midőn határozat hozatik, csak elnökei vagy egyes hasonjogú tagjai a gyűléseknek, melyekben a megye nem tisztviselő tagjai is részt vesznek. De ezért a collegialis kor-

mányzás korántsem burocracia, melytől két tulajdonsága által lényegesen különbözik, úgymint a nyilvánosság és a határozó gyűlések tagjainak nem állandó volta által; eleven, örökké mozgó nyilvánulása a közéletnek és közérdekeltységnek azok részéről, kik kormányzók és kormányzottak is egyszersmind.

Kérdést tehetne valaki: nem lenne-e czélszerűbb és következetesebb a miniszteri kormányzat mellett a megyei collegialis kormányzatot egészen megszüntetni és helyette az egyéni kormányzat elvét egész következetességgel a közigazgatás minden fokozatán érvényesíteni, úgy, hogy valamint a miniszteriumban egyének határoznak, viszont az egész közigazgatás gépezete a megyékben és községekben is kirekesztőleg hivatalnoki egyes személyek által kezeltessék?

E kérdésnek minden oldalról és tüzetes fejtegetése messze vezetne, elég legyen tehát csak néhány töredékes észrevétel.

A centralisatio egyenes ellentétben van az alkotmányos törvényhozással: mert absolutismus a végrehajtás terén nem fér össze a szabadsággal a törvényhozás terén; az alkotmányos törvényhozás a szabadság theoriája, a centralisatio az absolutismus praxisa; e két ellentétes tényező között tehát előbb-utóbb összeütközéseknek kell kifejlődni, mire példát fölhozni nem egyet lehetne.

Azon hivatalnoki fokozatos közigazgatási gépezet, melyet centralisatióknak nevezünk, kirekeszti a helybeli ellenörködést a kormányzottak részéről, mely oly hivatalnok irányában, a ki nem függ a megye közönségének határozatától és választásától, a dolog természeténél fogva illusoriussá válik.

Gyors és olcsó közigazgatás csak úgy képzelhető, ha mindazon ügyek, melyek kirekesztőleg a megyét vagy községet és ezeknek lakosait illetik, helyben végeztetnek, már pedig minden ily ügyeknek elintézését egyes személyekre bízni nem lehet; ebből következik, hogy minél tökéletesebb a centralisatio gépezete, annál korlátoltabb az alárendelt hivatalnokok önállása, annál bonyolultabb, késedelmesebb és költségesebb a közigazgatás maga, meg kell tehát hagyni a kormányzottaknál azon hatóságot, hogy saját közügyök és érdekeik fölött magok intézkedhessenek és határozhassanak, a felebb folyamodásnak magán ügyekben és a felsőbb korlátoló felügyelésnek fentartása mellett, oly esetekre

nézve, midőn ezen ügyek és érdekek országos érdekekkel érintkeznek.

És ezért még az sem lenne elég, hogy a megye közönsége közigazgatási tisztviselőjét csak válaszsza, a határozat-hozatali jog aztán ily választott tisztviselőkre legyen bízva; mert ily tisztviselők urai és nem szolgálói lennének a közönségnek és hivatalos befolyásuk által magát a választást is és a választás által gyakorolható ellenőrködést is kijátszhatnák.

Végre, mint köztiszteletű hazánkfia Deák Ferencz egy ízben mondá: az eszközök választásában első kérdés nem az, melyik a legjobb, hanem az, melyik kivihető a fenforgó körülmények között? Föltéve tehát, hogy parlamenti kormányzat mellett a centralisatio jobb és czélszerűbb a municipalis rendszernél, arról hazánkban és a legközelebbi évek tapasztalásai után szó nem lehetne, mert azt hiszem, hogy kivihetése lehetlen.

Nem marad tehát egyéb hátra, ha egyebet akarnánk is, mint úgy alakítani a megyei önkormányzatot, hogy a miniszteri felelőséggel összehangzólag működjék.

Lássuk már most, részszerint az 1848. évi törvények által a társadalomban előidézett változások, részszerint a parlamenti kormányzás, minő új institutiókat igényelnek és ezen kérdések fölött legközelebbi közleményemben fogok nyilatkozni.

SZENTKIRÁLYI MÓRICZ.

TOKAJ-HEGYALJA

TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÉS BORÁSZATI

TEKINTETBEN.

Tokaj-Hegyaljai Album, kiadja a Tokaj-Hegyaljai Bormivelő-Egyesület és annak elnöke b. Vay Miklós. Szerkesztik Szabó József és Török István. Pest 1866. — A M. Tudományos Akad. Matematikai s Természettudományi közleményei, vonatkozólag hazai viszonyokra. Szerkeszti Szabó József. IV-ik kötet. Pest 1865—1866.

Tokaj-Hegyalja honunk egyik legnevezetesebb vidéke, úgy történelmi, mint természettudományi és borászati tekintetben, s e nevezetességével arányban a legújabb időben e két utóbbi tekintetben jelentékeny nyomozások tárgyává tétetett, melyek eredményei a főnebbi két munkában foglaltnak. Alkalmat e munkákra különösen a Tokaj-Hegyaljai Bormivelő-Egyesület szolgáltatott, mely Albuma kiadására, több szakbeli ember közreműködését egyesítette, s a mely közreműködésben maga a Tudományos Akadémia is némileg segédkezet nyújtott, úgy hogy az ez alkalommal nyert tudományos eredmények részletesen ennek kiadványai egyikében lehetők fel.

A Tokaj-Hegyaljai Album díszmunka, kiadva a czimlappal együtt 22 tájképpel, és egy nagy térképpel. A tájképeket Keleti Gusztáv úr rajzolta természet után, a térképet Szabó József készítette, s azon nemesak a topographiai, hanem a földművelési és geologiai viszonyok is kiténtetvék.

A czél, melyet a Bormivelő-Egyesület e munka kiadásával el akar érni, nem egyéb, mint a bel- és különösen a külföld figyelmét magára irányítani: megismertetni Tokaj-Hegyalját, kimutatni, minő kizárólagos tulajdonságokkal ruházta föl már maga a természet a borok királya eme székhelyét; bebizonyítani, hogy e hegyvidék úgy állangazdasági, mint kereskedelmi szempontból is fontos, hogy területének elegendő nagysága s a szőlőművelés azon fejlettsége által, melyet százados tapasztalatok, s a czélszerű utáni kitarató törekvés érlelt meg, érdemes arra, hogy a figyelen e hon határain túl is felé irányúljon. Czélja továbbá kimutatni azon természeti szellemi és kézi erőket, melyek a termelés czélszerűségének és biztosságának tényezői, úgy szintén a létező közlekedési eszközöket s egyéb a kereskedelemre vonatkozó körülményeket. E munkában bevezettetik Tokaj-Hegyalja nemesak mint vidék egészben, hanem elemeiben is: városaiban, hegyvonalalaiban, folyóiban, lakóiban, földirati, geologiai, talajismereti növény- és vegytani tekintetben.

Ha ezek szerint e munkának sikerülend föladatát megoldani, némileg szétlebbentetik ama fátyol, mely a tokaji bor természetét és termesztését illetőleg eddigelé Európa nagy részében titokszerűen takará. Hogy a külföldre a hatás közvetlen legyen, négy nyelven van kiadva: magyar, német, francia és angol nyelveken, melyek a hosszúkás folio alakban oszloposan helyezvék egymás mellé, a bal lapon a magyar német, a jobbon a francia és angol szöveg állanak.

1. TOPOGRAPHIAI VISZONYOK.

A Tokaj-Hegyalja azon trachyt és rhyolith hegységnek, mely Eperjes táján kezdődvén csaknem szakadatlanul tart Tokajig a legdélibb nyulványát képezi. E csoport hegység iránya ÉD, s nyugatról legnagyobb részt a Hernád, keletről az Oudava és Bodrog folyók zárják be, mely utóbbi délkeletre is követi, s még egy darabig maga, későbbben a Tiszával egyesülten a Hegyalja legdélibb nyulványai előtt vonul el, azokban szilárd sarkantyúkat találván (Patak-, Keresztúr-, Tokajnál), melyek annak előbbi irányát megváltoztatják.

A Hegyalja névnek tehát eredetileg helyirati fogalom volt az alapja, az t. i. az éjszokról jövő s itt rögtön végződő hegysornak lejtjét és alját jelentette; e század elején azonban, részesítés végett bizonyos, az aszúbor termeléséhez kötött szabadalmakban, országgyűlési küldöttség állapította meg a határokat, s e szerint a Hegyaljához számíttatik a Hernád-völgy balparti felsikján fekvő Szántó mezővárostól Tokajon keresztül Sáros-Pataknak tartó és Sátor-Alja-Újhelyig húzódó hegysornak az Alföldre néző lejtje, ezen kívül egy részt Golop más részt Kis-Toronya, mi a természetes fogalmat annyiból mesterkéltté teszi, minthogy Golop a nyugati, Kis-Toronya a keleti végen egy a hegyalakzati szempontból nem épen oda tartozó függelékét képez.

A szorosán vett Tokaj-Hegyalja geographiai alakra nézve egy különoldalú háromszög, melynek legdélibb, de egyébként is a legkiválóbb pontja a Tokaji hegy, melynek legmagasb csúcsa a Nagy-Kopasz vagy Kopasztető, a tenger fölött 1617₆ bécsi láb. Ezen ponttól nyugatra Szántónak megy a legkurtább, körülbelül $3\frac{1}{4}$; keletre Tokajtól Újhelyre a leghosszabb oldal, vagy $5\frac{1}{4}$ geogr. mértföld; végre középsőnek maradván az, mely éjszokról Újhelyt Szántóval köti össze, ez azonban nem sokkal rövidebb az előbbinél: 5 geographiai mértföld, úgy hogy igen megközelítőleg egyenszerű háromszögnek is mondhatni.

A három sarok-pont különös geographiai elemeket is tüntet föl; mert míg a Tokaji hegy lankás kúp, mely az által, hogy elszakadtan a többi hegység zömétől csaknem szigetként áll a rónaságban, de különösen magassága által is, határozottan uralkodik a tájon; addig Szántó s Újhely egyegy sátoralakú hegyben végződik; homnét Újhely a maga hosszú, de az egész fekvést kifejező nevét: Sátor-Alja-Újhely nyerte, más részt innét van ama már Szirmay által is régi gyanánt említett közmondás a Hegyaljáról „incipit in Sátor, desinit in Sátor.“

Helységek a említett háromszögön nyugatról délre s délről éjszakkeletre a következők: Szántó, Golop, Tályá, Rátka, Mád, Zombor, Tarczal, ez utolsó a Hegyalja legdélibb pontjának a Tokaji önálló hegynek nyugati oldalán fekvően, s egyszersmind a Hegyalja vonalának kisebb nyugat-déli részét képezvén. Ugyanazon tokaji hegy keleti oldalán fekszik Tokaj mint kezdő pontja a Hegyalja hosszabb vonalának éjszakkelet felé, s követik Bodroga

Keresztur, Kisfalud, Szeghi, Long, Erdő-Bénye, Olasz-Liszka, Vámos-Újfalu, Tolcsva, Erdő-Horváthi, Zsádány, Bodrog-Olaszi, Sáros-Patak, Ardó, Károlyfalva, Sátor-Alja-Újhely, Kis-Toronya.

Ezek közül csak Szántó, Golopnak egy része (Felső-Golop) és Erdő-Horváthi fekszenek Abaujmegyében, a többi Zemplénben, annak déli végét képezvén.

E helységek kevés kivétellel mind mutatják az egykori jobb idöket, nagyobb s csupa ur házak, melyek magyarhon nevezetesebb családjai nevét viselik, romban hevernek, az egykor legalább a szüret idején ott idözö birtokos többé a fentartásra nem is gondolván. Egy kettö újabb idökben indul gyarapodásnak, de azt nem a szölöbirtoknak köszöni.

A Hegyallja lakossága nemzetiségre nézve egy kevés tót, német és izraelita kivételével magyar, s nevezetes e vidéken, hogy egyike azoknak, melyekben a nép a magyar nyelvet legszebben s legtisztábban beszéli. Vallási tekintetben római vagy görög katolikusok, helvét és ágostai hitvallásnak, nagyon kevés számú görög-nem-egyeslüttel és sok izraelitával. Mind meg amynak temploma és iskolája. Az uralkodó szám azonban a római katolikusok és a helvétvallásúakra esik.

A nép erötelmes, szorgalmas, s a jobb idök elmulván, ke mény munkával keresi kenyerét. Kiváló elöszerezettel műveli a szölöt, a mely tekintetben azonban még sem mondhatni, hogy az ország minden vidékét felülmulja. A szölön kívül a földműveléssel is bőven foglalkozik. A számos parlagon heverö szölö újabb idöben szántófölddö változik át, mi addig míg a kül kereskedés virágzásban volt, mint szölö hajtott nagyobb hasznot.

2. LÉGTÜNETHI VISZONYOK.

A bortermés megítélésére nézve sok természeti körülmény van befolyással: a magasság, a világtáj, a meteorologiai viszonyok mind, azért a mit ezekről eddig tudunk, szükséges följegyezni.

A Tisza alsíkjának magassága a tenger fölött Tokajnál vagy 300 bécsi láb, a tokajihegyé 1617. A hegyek elött álló síkságon csak kerti szölö terem, mely aszút nem ad, csupán a hegyek oldalán fekvö szölök szolgáltatják azt kellö minőségben. A legelső

határát, az aszú termésnek 400 bécsi lábra tehetni a tenger fölött, vagy 100 lábra a Tisza alsíkja fölött; ellenben a legmagasabb szőlők határa mintegy 1200 bécsi láb. E magasság fölött már erdő van, s az a Hegyalja hegyeinek csúcsait, alig négynek kivételével, állandóan koronázza.

A szőlő-ültetvények legjobban díszlenek ott, hol a napnak és a légszerének legjobban kitevők. A tokaji hegy például köröskőrül be van ültetve, talaja ugyanaz, de a világtáji fekvés szerint igen különböző bort terem: az igen jón kívül rozsz is van rajta. A legjobb fekvés a déli, de ezzel párosulva kell lenni, hogy a hegy szabadon legyen kelet és nyugat, vagy legalább is kelet felé, nem pedig elzárt katlanban vagy völgyben, hol gyors légszere lehetetlen. Egészben tekintve a hegyaljai szőlőket, kivehető, hogy az éjszakai és éjszaknyugati szelek ellen a magasabb erdős csúcsok által védvők, de részletesen a helyszínén tekintve, tisztán áll a dolog, hogy minden határban a leghíresebb bor csak egyes hegyeken vagy hegyoldalakon terem, melyeknél a fekvés a főnebbi. Ilyen jeles fekvésű szőlők a mellékelt tájképen kimutatottak között a tokaji hegy déli oldalán a császári „Szarvas-szőlő“, az ahhoz nem messze keletiekben fekvő „Nagy-szőlő“; Tokaj és Mád között a „Disznó-kő“, Erdő-Bényén a jobbról látszó „Zsákosak“, tisztán délnek fekvő, s nyugat meg keletről szabadon; Liszkán a helységgel szemközt fekvő hegyoldal, melynek vonala déltől igen keveset keletnek fordul, és a szintén liszkai határba tartozó „Mészés“, mely délnek fekszik s keletre nyílik; Újhely határában a kép bal felét elfoglaló hegy fele része hosszában és valamivel túl a fele magasságban; ezek tisztán déli fekvés mellett nyugat és keletről nyitva állanak. A tájképen nem foglaltak között csak a zsadányi „Előhegyet“ említem, mint a melynél szintén eszményileg van együtt a fekvésre nézve minden, a mit kívánhatni, mely viszony a térképből is kivehető.

A meteorológiai viszonyok némely elemeiről már birunk adatokat; így a hő fokot illetőleg Molnár István ur, a természettan tanára Sáros-Patakon, hat éven át tett vizsgálatokat legközelebb, hogy ezen város, mely Tokajtól éjszakkélet felé mintegy 3 geographiai mértföldre esik, közép mérsékletét meghatározza, de másodszer, hogy ezáltal némi hitelességet érdemlő adatot szolgál-

tasson a meleg-járásra nézve e világszerte ismeretes borvidéken. A vizsgálások 1847. april 12-től 1853. april 12-ig tétettek.

Sáros-patak évi közép-mérséke 6 évi észlelet után 7.0_{73} R.

Az észlelési évek alatt tapasztalt maximum 1848 júniusban 25.0 R. fok, a minimum pedig 1850 januárban 16.0 , tehát a végletek közötti különbség 41 R. fok.

Az egyes évszakok közép mérséke: tél. . 1.0_{8} R.

tavasz 7.4_{8}

nyár 16.2_{9}

ősz . . 8.2_{0}

Az egyes hónapok közép-mérséklete a hat évi észleletekből.	A napok közép mérsékletének átlagos ingadozása.	A maximumok és minimumok közötti átlagos különbség.
Január 3.0_{1} R.	10.5_{2} R.	13.4 R.
Február 0.3_{1}	9.0_{8}	13.4
Mártius 2.7_{1}	10.3_{9}	13.7
April 7.7_{3}	10.7_{5}	13.1
Május 12.6_{1}	9.7_{0}	12.8
Június 16.0_{7}	7.3_{8}	11.4
Július 16.5_{4}	7.3_{8}	10.7
Augustus 16.2_{7}	6.7_{6}	10.9
September 11.8_{6}	7.7_{4}	12.5
Oktober 8.8_{7}	8.4_{0}	11.7
November 3.3_{8}	10.2_{2}	13.1
December 0.5_{4}	9.3_{4}	12.2

A napok közép-mérsékének átlagos ingadozása az egyes évszakokban:

tél . . 9.7_{1} R.

tavasz 10.1_{1}

nyár 7.3_{4}

ősz . . 8.7_{8}

Sáros-Patak tehát a $8-8.5$ R. fokú évi isotherma alá esnék; a leghidegebb hónap isothermája 2 R., a legmelegebb hónap isothermája $+17$ R. Tokaj évi közép-mérséke legalább egy fél R. fokkal több. Sáros-Patak egész évi mérséklete 2.7_{4} , leghidegebb havi mérséklete 1.2_{5} , legmelegebb havi mérséklete 2.6_{6} R. fokkal tér el positive a földirati fekvésénél fogva neki megfelelő mérséktől.

Tokaj eső mennyisége 1864. június elejétől 1865. május végéig 22.2_{0} hüvelyk volt, ebből a télre 60.7_{5} , a tavaszra 41.0_{2} , a nyárra 119.6_{9} , az ősze 42.9_{6} párisi vonal jut. Az esős napok száma 84 volt. Beregszászban az egy évi eső 29.3_{8} , Szolnokon

20.₂₈, Szegeden 19.₁₀ hüvelyk volt. Az 1864-iki esőzéseket más helyekkel összehasonlítván, átlagos évi csapadékmennyiségül Tokajnak 16.₈₆, Beregszásznak 24.₀₃, Szolnoknak 15.₁, Szegednek 17.₃₀ hüvelyk jutna. Annyi bizonyos, hogy Tokajnak legalább annyi esője van mint Budának, s hogy ott a nyári esők uralkodnak, míg Buda már az őszi esők felé gravitál.

Ezen adatokból közel az egész Tokaj-Hegyalja éghajlati minőségére a következőket lehet elvonni: a tél elég hideg, de változékony, a tavasz még változékonyabb; a nyár, meleg és állandó; az őszi, kellemes és tartós, és épen ezen körülmény az, mely a szőlőhegyek alkalmas fekvése, és a talaj minősége mellett a jó bor termésére nagy befolyással bír.

3. GEOLOGIA ÉS TALAJISME.

A talaj egyik fő tényező a növényéletben, de viszont annyira függ a vidék földtani szerkezetétől, hogy e nélkül érteni sőt tárgyalni sem lehet. E részben Tokaj-Hegyalja a közönségesnél sokkal érdekesebb, annak hegyei mind vulkáni természetűek, e vulkánok aránylag nem is régi korszakban, az ú. n. geológiai harmadkorban működtek és szép chronologiai rendet engednek kimutatni. A tudósok már régóta classikainak tartják Tokaj vidékét földtani szempontból, s több ízben különös tanulmányok tárgyává tették. Ott járt a francziák királyának mineralogja Bendant 1818-ban, ott gyűjtötte Kováts és Kubinyi az 1850-es években számos ős növénylenyomatot, melyeket Kováts örök becsű munkában ki is dolgozott s a földtani társulat kiadott. Ott járt 6—7 évvel ezelőtt b. Richt-hofen s mélyebben ható tanulmányokat tett a vulkáni kőzetekre nézve, s végre Szabó József, mint az akadémia geológja, ez által küldve, de az Album érdekében is dolgozva, három nyáron át kutatatta a földtani viszonyokat s egy részletes térképet dolgozott ki, mely úgy az Album, mint az akadémia kiadványához is esatolva van.

Tokaj-Hegyalja földtani szerkezetében öregebb, mint harmadkori képletek nem fordulnak elő s ezek között vannak vulkániak és vízeredésűek.

Vulkániak a trachyt és rhyolith, melyek a magasabb

hegyeket s ezek szilárd tömegét képezik, míg a vízeredésük az ezek közti völgyeket töltik ki, s néha a szilárd kőzetek képezte hegyek lejtjén magasan találtatnak.

A trachyt a rhyolithtól különbözik először hogy quarez-kristály soha sincs benne, másodsor korra nézve, minthogy öregebb mint a rhyolith, de harmadsor különbözik azon körülményre nézve is, hogy a trachyt szárazföldi, a rhyolith tenger alatti eruptio eredménye.

A trachyt szorosan véve kétféle, egyik öregebb, melyet Szabó a n d e s i t t r a c h i t n a k nevez azon hasonlatosságnál fogva, mely közte és az Andes hegylánczat képező kőzet között van. Alapanyaga sötét szürke, fekete, ritkán veresharna, apró szemű tömött, benne igen kicsiny fehér kristálykák nagy mennyiségben válnak ki, alig kivethető amphiból kristály tücskék kíséretében. Ezen kőzet Tályán lép fel nagy mennyiségben s ott különösen a várhegy áll belőle, valamint a magas hegység zöme az Aranyos-völgy felé. Kisfalud és Erdőbénye közt ismét uralkodik; Erdőbénye medenczéjében a jobb oldalt csaknem kizárólag képezi, valamint a möglet hegységét is a Nagy Korsost. Tolesván a völgy bal oldala áll belőle, de innét kezdve tart szakadatlanul Sáros-Patakig, hogy egy részt egész a Bodrogig megy ki s ott szirt-sarkantyút képez. Legkeletibb pontja a Nagy-Szava Sáros-Patak határában.

Három nevezetességgel bír ezen kőzet: először, hogy arany és ezüst telérek vannak benne, melyek bányászat tárgyai rég óta s ismételve voltak, de soha sem nagy eredménnyel; másodsor hogy egy likacsos féleségét az Erdőbénye határában levő Szokolya hegyen malomköveknek faragják közönséges őrlésre, s végre harmadsor mi a legfontosabb, hogy elmállás által a Hegyalja legjobb talaját a nyiroktalajt szolgáltatja.

Egy fiatalabb trachytot a m p h i b o l t r a c h y t néven írja le a szerző, nevét az ebben uralkodólag kiváló amphiból sötét tü alakú kristályoktól kölesönözvén. A mint ezen vulkáni kőzet kitűdött, az andesit-trachyt már megvolt, s így történt, hogy utjában darabokat ragadott fel magával, s azok most mint zárvány találtatnak benne. Az amphiból-trachyt jól összetartó tömeget Sátor-Alja-Újhelynél képez, ennek egész hegyesportja, alig valami kivétellel, ebből áll. A szorosan vett Hegyalján tehát kevesebb van mint andesit-trachyt, de éjszakra a Hegyaljától az Aranyos völgy

és Telkibánya között (Gergely hegy, Magoska stb.) nagy területen lép fel. Ezen trachyt is jeles nyiroktalajt szolgáltat elmállás által, s Ujhely legjelesebb szőlői mind amphibol-trachyt szolgáltatva nyiroktalajban diszlenek.

A rhyolith azelőtt szintén trachytnak mondatott, Richtofen s utánna Szabó használják ezen nevet, a mely alatt ezen utóbbi geolog egész egy csoportját érti a Hegyalján előforduló kőzeteknek, melyeknek közös tulajdonsága, hogy mind szoktak tartalmazni quarezkristályt, hogy egymásba átmennek, s legtöbb tag világosan mutatja, hogy tenger alatti kitódulás eredménye. Az ide tartozó kőzetek Szabó szerint

a) a trachytos rhyolith, a mely egészen hasonlít ugyan a trachythoz, csak hogy tartalmaz quarezkristályt és tisztán átmegy a kétségtelenül rhyolithnak tartható kőzetekbe (például gyöngykőbe). Ilyen a tokaji hegy, a melynek felsőbb kiváló részét a Nagy-Kopasznak mondják, ennek kőzete a trachytos rhyolith. Szabó azt tartja, hogy ezen kőzet, a rhyolith-vulkán belsejében volt, s itt a tengervíz módosítólag nem hatott reá.

b) Lithoidos rhyolith-nak mondja ellenkezőleg azon rhyolith kőzeteket, melyek a rhyolithvulkán külső részét foglalták el s itt a tengervízzel sokféle érintkezésbe jöven, sokfélekép változtak el, ezek jobban vannak elterjedve. Régibb elnevezései az ide tartozó kőzeteknek: tajtkő, gyöngykő vagy perlit, obsidián és malomkőzet.

A lithoidos rhyolith képezi Szántón a Sátorhegyeket, Erdőbényén a Pesthegyet, a horváthi Szokolyát s ennek nagyszerű rhyolith környezetét, melynek egy része a Zsákosak, a Térhegy stb. olykor szép fehér oszlopokban van kiválva (erdő-horváthi), mi a maga nemében igen nevezetes.

A víz eredésü vagy üledékes kőzetek között igen fontosak fordulnak elő, ide tartozik először is azon rhyolith breccia, melyből Sáros-Patakon már rég óta híres malomköveket faragnak, s ezen kőzetből vannak leginkább azon kovakövek is, melyeket a francia módon készített malomkövekhez vesznek. Ide tartozik másodszer a rhyolith tuff, mi alatt a vulkáni törmelék legapróját értjük, s ennek helyi neve „köpor.“ Ez roppant mennyiségben van még most is elterjedve, s az egész rhyolithképlet szélső tagját

képezi, Tokajt és Tarczalt kivéve, az egész Hegyalján ebbe vannak vájva a pinczék s azok minden esetre nagy tényezők a borok el-tartásában s további fejlesztésében; valóban nagyszerűek a Rákó-cziaktól fenmaradt pinczék Sáros-Patakon (a várban), és Erdőbényén (most Szirmay Ödöné hol a kőpor képlet vastagságáról jól meggyőződhetünk, tekintve, hogy e terjedelmes pinczék több emeletűek. Mély kútak is vannak a kőporba vájva, így b. Vay Miklós Meszes nevű szőlősében (Liszkaik határ) 84 lábba hatoltak le benne a nélkül, hogy végét ériék. Ezen mély kút erős és sajátos visz-hangjáról is nevezetes. A rhyolithbreccia és tuff egymással szoro-san függnek össze, úgy hogy az eltérés csak a végletekben feltünő de a közép felé a határt mutathatni ki. Ugyanazokkal be van a rhyo-lith család lényeges közettagjainak sora is fejezve.

Egy bizonyos neme a kőpornak trasznak neveztetik s ez újabb időben iparos tekintetben nevezetességre tett szert annyiból, hogy kővér mészszel keverve, megkeményszik s így ezement gyanánt használható a víz alatti építéseknel. Szeghi pusztán a Bodrog par-ton egypár év óta a Hegyalján a legelső magas kürtő emelkedik s ez azon gyár udvarán van, melyben ezen trasz földolgoztatik.

A vulkáni tódulások utolsó szakában forró vizek, kísérve víz párától törtek elő, a mely vízzel igen sok kovasav jött fel egészen oly módon, mint ez némely működő vulkánnál jelenleg is történik, s a mire legismertebb példa Irlandban a Geysir. Ezen meleg víz a kőzetek likaesain keresztülhatván, ott a kovasavat lerakta s az jelenleg a legkülönbözőbb alakokban mutatkozik; egyszersmind opál, jaspis-ér, másszor mint az akkori tengerben élt kagylók vagy a tengerbe hurezolt növényrészek kővitő anyaga, ismét másszor mint a laza kötőmelék ragasza.

Ámbár első tekintetre a Tokaj-Hegyalja talaja sok-féléűnek látszik, szorosán véve s különösen földtani eredet szerint néhány fő nemre lehet visszavinni, melyek vagy átmeneteket képez-nek egymásba összekeveredés által, vagy csupán féleségei ugyanazon nemnek, előidézve valamely elegyrésznek (korhanynak, vasnak stb.) jelenléte által kisebb vagy nagyobb mennyiségben.

Három fő talaj van a Tokaj-Hegyalján: a nyirok, a sárga-föld, és a kőpor.

a) A nyirok. Nyiroknak nevez a nép a Tokaj-Hegyalján épen úgy, mint a Mátrában egy kötött képlékeny agyagtalajt, mely-

nek rendesen vörös a színe, s kitünő fokban bír a tulajdonsággal: nedvességet megtartani. Ha kiszárad, oly kemény, hogy csak a csákánynak enged, ha túl nedves, ragadós, annyira, hogy az ásóhoz tapad; munkáltatni a nedvesség bizonyos mennyisége mellett engedi csak magát. Ezen a bajon enyhítendők, kőporral szokták keverni. A vizet nehezen veszi be, alig ereszti magán keresztül, s kiszáradván, kemény göröngygyé lesz, melyet külhatás porrá nem változtat át.

A nyirok a legjobb talajnem a Hegyalján, ez adja a legerősebb, legtartósabb s legzamatosabb bort. Ez egyszersmind az uralkodó talaj, mert kezdve Szántótól, szakadatlanul tart Újhelyig, s itt nem csak a szőlőkben, de azok fölött az erdőkben is, mondhatni kizárólag fordul elő.

Ered a trachytokból, s egyéb mint közet-zárvány nem is jön elő benne. Savval nem pezseg. Túlnyomólag a trachyt-nyirok képezi a talajt e következő helyeken, Tályá, Mád, Zsadány, Tolcsa, Újhely.

Átmege a lösztalajba (Szántó, Tarczal), kőporba, keveredvén sárgafölddel vagy kőporral, mi e különféle talajnemek határára szokott előfordulni. Féleségei támadnak a szín által: a vasorydhydrát adja a vörös nyirkot, a korhany a feketét; kődarabok is módosítják s képezik a köves nyirkot, mi a hegytető felé szokott lenni, s általában kezelhetőbb mint a tiszta nyirok.

b) Sárgaföld vagy lösz. Ez márganemű laza agyagtalaj, színe a nyirokéhoz képest sárgás, innét neve. Előfordul ugyanez a legtöbb bortermő vidékeinken, sőt a Rajnán is, s ott tájilag lösz-nek mondják, mely elnevezés általános elfogadásban részesül a földtanban, legelőször a rajnavidéki iratván le. A vizet jól ereszti magán keresztül, ezért kútát is ásának benne. Ha kiszárad meg nem reped, s annyira soha meg nem keményedik, hogy ásó kapa meg ne gyözné. Erőszereti hatás által finom porrá lesz, melynek legfinomabb része a levegőben lebeg. Munkáltatása könnyebb mint a nyiroké s minden körülmény között eszközölhető.

Nem oly jó mint az előbbeni. Van Szántón a Sátor éjszaki, nyugoti és déli alján, innét átmege Tarczal felé, hol a tokaji hegyen, kevés kivétellel, minden szőlő talaját képezi. Innét tart Keresztúrig, hol a Deresztlén végződik s a Tályá-Újhelyi hegysorra már nem megy át.

Eredésére nézve agyag s mész keverék, melyek egykor mint finom iszap jutottak a vízbe s rakodtak le. Savval mindig pezseg. Zárványul márgagömbök jellemzők, valamint apró fehér többnyire szárazföldi esigák, és kihalt nagy emlősök csontjai, mint elefánt, bölény, szarvas, melyek a tokaji hegyen nagy magasságban is találhatnak.

Átmege a nyirokba, mit a tarczali szőlőkben gyakran észlelhetni a tokaji hegy nyugati oldalán.

c) Kőpor. A fehér rhyolithnak s különösen a tajtkőnek s perlitnek finom törmeléke, s innét népies neve. Laza homokféle talaj, mely legkevesebbé sem áll össze s így képlékenysége semmi; a vizet nem tartja, innét a töke hamar kistül belőle szárazságban, kemény hidegben pedig kifagy. Savval nem pezseg.

Nagyobb területeken ritkán képezi a fel talajt; ellenben gyakrabban fordul elő mint a nyirok al-talaja. A három talaj között bortermelési szempontból ez tartatik az utolsónak.

Ezen három fő talajnem között tehát a nyirok egy vulkáni közet-mállás eredménye, a lösz keverék-talaj s iszapolás eredménye; a kőpor vulkáni közet porlódási eredménye. E fő talajnemen kívül egyes helyeken, de csak foltként egyebek is fordulnak elő, ú. m.:

Trasztalaj. A rhyolith porlódási terménye mállásnak indulva, ez fehér sovány homokos s meszes anyagtalaj, mely savval pezseg. Legjobban észlelhető az erdő-bényei s lizskai határban.

Égevényföldnek nevez a nép Erdőbényén a zsákosok felső lejtjén finomra porlott perlitet, mely néha mint gyenge tapintatú csupa gömbölyű szemekből álló homok önmaga képezi a talajt.

Obsidián-talaj szintén a perlit porlódásának terménye, melyből az obsidián szemek kihullanak s helyenként oly mennyiségben találhatnak (Tolcsván, Gyapáros), hogy a talaj legnagyobb részét képezik. Nyáron e fekete obsidián szemek igen magas hő fokra melegednek meg, úgy hogy kézben tartani nem lehet.

4. HEGYALJA SZŐLŐMIVELÉSE.

A történelem nem hagy a felett semmi kétséget, hogy a IX. század végén a honfoglaláskor Hegyalján a szőlő már műveltetett;

azonban virágzóbb állapotba csak a XIII. század közepén Béla király alatt jött, ki ide számos olaszt, s általuk a legnemesebb szőlőfajokat szállítván, ez által a hegyaljai lakosság szőlőművelési ismerete megállapított, s a jobb fajok elterjedése is biztosított; mindazonáltal az aszúbor termelés csak a XVII. század végén kezdett élethelepní.

Legjelesebb hegyaljai fajok : a) a *furmint*, ennek válfajai hólyagos, világos, madarkás stb. b) a *fehér szőlő*. c) a *hárslevelű*. d) a *gohér*.

Ha ezen nevek synonimiskáit vizsgáljuk, a mint Babo közli, az tűnik ki, hogy Tokaj-Hegyalján oly szőlőfajok fordulnak elő, melyek esekélyebb borvidékben alig tartoznak a legjelesebbekhez, s ebből nyilván látni való, mily lényeges befolyást gyakorol a talaj és égálg valamely szőlőfaj minőségére és becsére. *)

A főnebbieken kívül jeles még a *muskotály*, *fehér k ec s k ec s e c s ü*, mely megfonnyadván, kitünő bort ad; továbbá a *bátai*, *puresin*.

Azokban az előbbi négy faj az, mely a tokaji aszúborhoz a legnemesebb aszú szemeket szolgáltatja. Bogyójuk egész szerkezetén különös finomság ömlik el; olvadó testük czukordús, minden durvább rost nélkül; bőrük vékony, korán érnek s így elég időt nyernek, hogy a szőlő fáján töppedjenek össze.

Ez eredmény elérésére szükséges, hogy a fűrtökön már július vége felé az érés világosuló színe mutatkozzék, s szeptemberre már az érettség beálljon; a midőn aztán, néhány napi eső következtében a bogyók héjainak tágulása a duzzadó édes nedv növekedésével nem tarthatván arányt, a szőlőszemek kirepednek, a vizrészek ekkép kipárologván, a repedéseket finom heg-hártya vonja be s az összetömrülő növényecukor-test barnább színt, ránczos külsőt ölt fel, s összetöprödik.

Hegyalja annál gazdagabbnak tartja szüretjét, minél nagyobb mennyiségű ily aszút nyer, ellenben semmi vagy kevés aszú esetében bármily bőtermésű esztendőt is a roszak közé sorol.

---

*) Hasonló eset adja elő magát a somszőlőre nézve, míg ez Buda környékén alig számítatik az értékesebb fajokhoz, Badacsonyon a legfinomabb muskotályvá fejlődik, és oly bort ad, mely a legfinomabb lunellel vetékedik.

Az érintett szőlőfajok, midőn egy részről a világ első borát szolgáltatják, más részről gyümölcs minőségben kitünő gyógyhatással bírnak. S ha ehhez vesszük Hegyalja levegőjének ősz felé rendkívül üdítő sajátját, s vidékének meglepő szépségét, társulva találandjuk itt mindazon tényezőket, melyek szükségesek arra, hogy a lankadt erő föllevenüljön, s ez által az egészség helyreálljon. E czélból, különösen lengyelek, őszszel most is fölkeresik a Hegyalját a szőlő gyógy mód használása végett. De éppen ezen szempontból ohajtandó volna, hogy a szőlőnek használata gyógytekinetben a Hegyalja vidékein minél előbb rendszeresítették, s kényelmessé tétessék.

Leiratnak az egyes munkák a téli, tavaszi és nyári időszakban, melyek közül a két első sok részt sajátja a Hegyaljának, míg a nyáriak alig különböznek az országosan ismert eljárásoktól.

5. A BORKÉSZÍTÉS.

Nem a közönséges bor szűrése módjáról lesz itt szó, mely máshol is otthonos, hanem az *esszencia*, *aszúbor*, *fordítás*, *sza morodni* és *máslás* előállításáról, mi a Hegyaljának sajátja.

a) *Esszencia*. Az aszúszemek a fürtökről, már szőlőszedéskor a többi érett bogyók közül kiszemeltek, a megszedett fürtök mindazáltal e kiszemelés után is párkánnyal ellátott, hosszukás alakú deszkatáblára töltetnek, hogy a még elmaradhatott aszúk ismét kiválasztathassanak s általában a selejtes fürtök a jobbak közül kiosztályoztathassanak.

Az eként összegyűjtött aszúszemek kádakba töltetnek, melyek alul kifurvak s csappal ellátvák, hogy az aszúból saját sulya okozta nyomás következtében kiszivárgó nedv az alájok helyezett edényekbe folyhasson.

E folyadék képezi a tokaji *esszenciát*, a mely szőlőcukor gazdagsága miatt szörp-édességü lévén, csak évek hosszú során érik élvezhető itallá, de a mely aztán a zamat és illat csoda fenségét bírja, akkép kifejlesztve, hogy izlelőjét a fölötti bámulatra ragadja el, mint állíthat a természet oly gyümölcsöt, melynek nedve képes a nemesség e magas fokára emelkedni?

Az essencia fejlett állapotában is túl-édes maradván, inkább mint különösség, sem mint rendes ital jöhet tekintetbe, sőt mint-hogy olykor szesz is alig vehető észre benne, még az a kérdés támadhat bor-e vagy nem?*)

b) Aszúbor. A fent előadottakban fekszik az oka annak, hogy a híres tokaji bornak csak egy részét képezi az aszúszemek nedve, a többi rész azon szőlőfürtök mustjából áll, melyekről az aszúszemek leszedettek.

Ebből világos, hogy különféle édességű tokaji készíthetők, a szerint, a mint bizonyos mennyiségű musthoz több vagy kevesebb aszútömeg vegyítetik.

E vegyíték mértékneve eddigelé, egy felől a putton, más felől az itt divó 180 itezés hordó.

Ha nagyon édes aszúbor készítése ezéloztatik: úgy egy hordó musthoz 5, s így tovább az édesség kívánt kevesebb fokozatához képest 4, 3, 2, 1 putton aszú adatik, s ezért neveztetik aztán a tokaji aszúbor 1, 2, 3, 4, 5 puttonosnak.

A megszedett aszúszemek tehát a gyűjtő kádakból, ahhoz alkalmazkodva, méretnek ki, a hány puttonos bor készítése elhatározatott. A kimért tömeg e végett felállított más kádban, apró részletekben, erős férfi lábak, vagy zúzó gépek segítségével teljes péppé tapostatik, s a pép külön kádban összegyűjtetvén s a munka végeztével a kellő mustmennyiség öntetvén arra, a légmérseklet fokozatához képest t. i. melegebb időben 12, nagyobb hi-

*) A cs. k. bécsi udvar ajándékul esszenciát szokott küldeni külföldre, s különösen Angliába is. Itt például az 1862 világkiállítás alkalmával a lord mayor ebédjén is ittak ezen „imperial Tokay“-ból. Kinek tetszett, kinek nem. Azok közül a kiknek izlett, valaki a Times-ban azt írta: hogy a kiállított hegyaljai borokat megkóstolta, de azok között egy sem volt, mely az imperial Tokay-t megközelítette volna; sőt utazott Magyarországbán a Hegyalján, kóstolt borokat a pinczékben, de imperial Tokay-t nem talált; a mint pedig illet egyenesen kért, senki sem tudott neki választ adni.

Ebből azon következtetést huzta, hogy az udvar szőleje valamely kis kitünő hegyen kell hogy legyen, s hogy ahhoz hasonló bor semmi más szőlőben nem terem. Ezen hiedelem Angliában meglehetősen az uralkodó; sőt Franciaországban is azt hiszik egyrészt, hogy a tokaji bor alig elég a fejedelmek asztalára. Egy kitünő borászati szakmunkában a tokaji bor a főtt borok közé van sorozva.

degen egész 48 óráig azon hagyatik ; e közben néhányszor megkavartatván. Végre ezen keveréknek nyomó zsákok általi leszűrése eszközöltetik s a kinyomott aszúbor az elkészített hordóba töltetik ; a zsákban maradt édes törköly pedig vagy fordításra használtatik vagy kisajtoltatik.

A jelelt mértékek tekintetbe vétele folytán világos , hogy az aszúnak a musthozi vegyítése következtében szaporodás áll elő, melynek mennyisége az alkalmazott aszú mértéke- és minőségétől függ.

E minőség változékonysága , vagyis az aszú ezukordússágának különbsége okozza azt , hogy ugyanazon számú putton aszúval készített tokaji egyik esztendőben édesebb , mint a másikban ; pedig a megközelíthető egyenlőség a kereskedésben könnyebb eligazodást s kételkedésre kevesebb okot nyújtván : szükségesnek találta a hegyaljai bormivelő egyesület , e hiányon segítés végett, az értelmiségnek a boregyenlősítés megfejtése céljából kitűzött pályakérdés által eszmecserére nyújtani alkalmat. A díjnyertes pályamű által az aszúbor készítéséhez szörpmérő alkalmazása hozatott javaslatba.

c) F o r d í t á s. Ennek készítése az édes törkölyből , kevés különbséggel , úgy eszközöltetik , mint az az aszúnál elmondottat. A zsákból a kitaposott aszútörköly kádba fordítottatik , s arra közönséges must töltetik , s jól összekavartatván , négy-öt óráig úgy hagyatik , mire ismét nyomó zsákon kinyomatván , a törköly aztán kisajtoltatik. A tokaji csemegebornak ezen neme nem állítható ugyan az aszúborok sorába , de zamatja s erejénél fogva , mikhez olykor édesség is csatlakozik , még mindig jeles borul tekinthető.

d) S z a m o r o d n i. Készítettik azon fürtökből , melyeknek bogyói közül az aszúszemek ki nem szedettek. Ezen fürtök zsákba töltetnek , s kádban kinyomatnak ; a kinyomott lé hordóba kerül , a zsákban maradt törköly pedig kádba , mint az aszú , ismét kifordítottatván , meztelen lábbal jó erősen megtapostatik , s arra az előbb kinyomott must visszatöltetvén , néhány óráig , míg a forrás bekövetkeznék , úgy hagyatik ; könnyen befedetvén , s néhányszor megkavartatván , végre ismét zsákba öntetik , kitapostatik , s az eként nyert must hordóba töltetik , a törköly pedig vagy kisajtoltatik , vagy fordításhoz használtatik.

Ezen eljárásból látható , hogy a s z a m o r o d n i vagy s z o-

morodni minősége a fürtökön levő több vagy kevesebb aszúszegek mennyiségétől és azok tökéletesebb vagy silányabb kiképződésétől függ, s így az aszúbor jellegét is azon különbségekhez képest inkább vagy kevésbé közelíti meg; sőt van eset arra, hogy felül is mulja, ha hogy az aszúbor silányabb esztendőben készült amannál.

e) Másolás. Ezen borfaj inkább pincekezelés, mint készítés szüleménye. Lehuatván tudniillik seprejéről az aszú vagy szomorodni bor, arra közönséges hegyaljai bor töltetik fel, mely habár nem birand is az anyabor édességével, mindazáltal nemessé fejlődhetik ki. A „másolás“ iránt tehát külföldön tévedésben vannak, mennyiben alatta többnyire egy-két putonos aszút értenek, holott a név is jelenti, hogy az másod felöntésből (másodlás) származik.

A hegyaljai bortermés mennyisége nincsen szigorú nyomozások útján kipuhatolva, tehát csupán a szőlővel beültetett egy négy-szeg mértföld tért véve alapul, s 1200 □ öles holdra 10 akót számítván, jobb esztendőkben, 150,000 akóra, közép termésű éveken fél, s rossz termésűekben negyed annyira vétethetik fel.

Aszús éveken a esemege borok a termelt bormennyiségnek, mintegy 6—8-ad részét teszik; minden esetre elég jelentékeny mennyiség arra — hogy különben is nagyobb becséhez képest kevesbbé fogyasztatván — világkereskedésbe is kerülhessen.

Az éveket egymáshoz viszonyítva, 1840-től 1865-ig, tehát 25 év alatt Hegyalján, 9 év: 1841, 1848, 1852, 1855, 1856, 1858, 1862 és 1863 év adott kitünő termést;

Kilenez év: 1843, 1844, 1845, 1849, 1850, 1853, 1854, 1857, 1859 középszerűt;

Végre négy év: 1840, 1842, 1847 és 1851 mennyiségre bővet, de minőségre silányat.

S ezen arányok oly kedvezők, mikép e körülmény is kétségenkivülivé teszi Hegyalja fekvési s égalji kiválóságát.

6. A BORKERESKEDÉS.

Tokaj-Hegyalja borkereskedése sohasem képezé akár a törvényhozás, akár a kormányi intézkedésnek az általános országosétól különleges tárgyát, mihezképest azon tényezők, melyek

annak emelésére vagy csökkentésére befolytak, ugyanazok voltak, melyek az általános borkereskedést érdekelték.

Ennek legfontosabb korszaka közvetlenül az 1848-iki események után kezdődik, midőn a kormány az ó-rendszerrel, mely szerint Magyarország és az örökös tartományok között, ez utóbbiak érdekében vámsorompók állottak fen, szakasztván, felszabadította az ország kereskedését azon nyüg alól, melyben századok óta szenvedett. Nem volt elég, hogy az előbbi időkben a török hódítási harcok elleni küzdelmek, s a belforrongások a kereskedés kifejlésének útját állották, hanem az örökös tartományok feltékenysége a kormánytól kivított előnyös helyzetnél fogva, mindig elég gátat tudott vetni, hogy minden arra intézett törekvést megsibbaszson s nagy részben meghiúsítson.

Ugyanis a magyar bornak Bécsbe bevitele már a XIV. században tiltva volt, valamint annak a németországi városokba vitelét minden módon gátolták.

Kieszközölték, hogy a magyar kiviteli borra súlyos adó vetessék, valamint azt, hogy a magyar bornak a Dunán szállítása vagy egészen eltiltatott, vagy csak azon esetben engedtetett meg, ha osztrák borból is és pedig ingyen ugyanannyi szállítatott ki, mennyi a magyar szállitmány volt.

Sőt I. Leopold alatt Ausztriában egy kereskedő társulat alakult, mely a magyarokat a németországi borkereskedésből csaknem egészen kizárta.

Ehez járult, hogy a Magyarország és az örökös tartományok között fenállott harminczad-hivatalok törvénytelen követelései és nyomásai a vámfizetéseket, melyek később a bécsi kereskedési tanács fondorkodásai folytán 30%-ban állapították meg, még elviselhetlenebbekké tették.

Ha mind a mellett is a magyar borkereskedő rászánta magát, ha csak az örökös tartományokba is bort bevinni, előbb az osztrák rendekhez szabad meneti jegyért kelle folyamodnia, mit ha nagy taksa mellett néhány akora meg is nyert, a vámok és különféle zsarolásokra tett kiadások csupán Bécsig egy akótól 3 forintra emelkedtek.

A magyar borkereskedés még 1827-ben is lenyügözve tartott, mi kitűnik az országgyűlésileg kiküldött ugyanazon évi kereskedési választmány jelentéséből.

Söt újabb időben 1842-ben is, a magyar bor kiviteli vámuál 2 pfrttal terheltetett akkor, midőn az országba az örökös tartományokból behozatali vámképen 2 kr. fizettetett.

Mindazonáltal 1746-ig, míg a bécsi kereskedési tanács fen nem állott Silézia, Lengyel, Porosz- és Oroszország nagy részben magyar borokkal láttatott el. Nevezetes borszállítás tétetett különösen Lengyelországba a bártfai, kézsmarki s ó-falvi vonalokon, úgy a Dunajecz, Poprád és Visztula folyamokon.

Mintán azonban az osztrák gyárak iránti kedvezés miatt a porosz gyártmányok és kézművek a behozataltól eltiltattak: a porosz visszatöreléssel élven, eltiltá a magyar borok bevitelét.

De különben is 1746 után az említett bécsi kereskedési tanács, a silányabb osztrák borok javára, a magyar borokat az északi tartományokból is kiszorítani törekedvén, a kivített ezekre nézve minden módon nehezíté, midőn ellenben amazoknak teljes vámmentesítést eszközölt; mihez járult később Lengyelország politikai s ezzel együtt gazdasági állapotának sülyedése.

Ezen okokból származott aztán, miként a hegyaljai bornak Lengyelországba szállítása is annyira megesökkent, hogy a hollandi aranyak, melyeket a lengyel gabnájáért kapott, s borainkért adott, s melyeknél 1772-ig semmi fele arany pénz e hazában szokottabb nem volt, lassanként eltűnt a forgalomból. Az orosz is még 1766-ban eltiltá a magyar borok bevitelét, az által, hogy 60 rubelnyi vámot vetett hordójára.

Történelmi tény tehát, hogy a birodalomban oly kereskedelmi politika követtetett, mely miatt a természet minden kincseivel elhalmozott Magyarország gyarmati helyzetbe sülyesztetett. S nekünk mégis bünül rovatott fel, hogy a kereskedelem s borkezelés mezején megkötött szárnyainkkal nem versenyeztünk a sasokkal.

Legújabb időben azonban belátta a kormány, hogy az addig követett államgazdászati elv: az örökös tartományok anyagi érdekeit úgy védeni, hogy a birodalom másik fele erőtlenné tétessék hamis nézeteken alapszik és az összbirodalmat teszi erőtlenné, következképp, hogy intézkedéseit oda kell irányoznia, miszerint annak mindkét felében szabad mozgás engedtessek.

E nézet lehetett főleg, mely az 1848-ki események után a birodalmi kormányt arra indította, hogy a Magyarország és az osz-

trák örökös tartományok között századokon keresztül fenállott vámsorompókat megszüntesse.

A multnak s jelennek ezen képei világosan előtűntetik, hogy mennyi alapos számítás, jellemszilárdság, szakértelem és kitartás kívántatik arra, hogy Magyarország most már a megizmosodott külkereskedéssel versenyre kelhessen, s borai számára, az előle elfoglalt piacokból hódításokat tehessen.

E feladat óriás nehézsége azonnal feltűnik, ha figyelembe vesszük még, hogy a német- s oroszországi vámok, a különben is költséges szárazonai szállítás kényszerűsége mellett, szerfelett magasak is.

Azonban ez ország oly gazdag borban, s ebben annyi nemes tulajdon, a fajokban oly bőválasztás van, miszerint minden izlést képes lévén kielégíteni, a még fennlevő akadályokban a termelő csak ösztönt találhat arra, hogy kifürkészve az egyes nemzetek izléseit, s kiválasztva az azoknak megfelelő fajokat, a borkezelést úgy tökéleltessék, miként azok a külföldi borok nagyobb része felett ekkép fensőséget nyerve, amaz akadályok legyőzése fölibe emelje nehéz, de annál dicsőbb győzelmének zászlaját.

E célra a külföld borkereskedőinek, különösen a londoni és hamburgi kiállítások folytán, a magyar borok iránt felébredt figyelme, egyedül önérdekekből, kedvezően segíelkezhetik, a meny nyiben a magyar borokat, igen nemes természeti minőségökhöz képest jutányosan vehetik és céljaikhoz képest könnyűséggel megválaszthatják. Csak is az egyes vidékek borait kell főleg az ország szívében Pesten, hol azok leginkább összpontosítvák, megizlelniök, hogy a választást megállapítva s kényelmes eligazodást nyerve, a minden irányban kiágazó vasuti közlekedési vonalokon, ha úgy tetszik, egyenesen a termelőkhöz fordulhassanak.

Már említve volt, hogy az évi termés közép mennyisége elegendő arra, hogy a tokaji bor rendes kereskedési üzleteiké váljék.

Nem más tehát, mint ámitás, vagy féltékenykedés azon hitnek külföldön elterjesztése, mintha a tokaji bor oly parányi mennyiségben termeltetnék, hogy az kereskedésbe nem kerülhet, s a mi oda kerül: az mind hamis.

Kétséget nem szenved, hogy az ország egy pár városában sok hamis tokaji gyártatik, s jegylapjaikra a valódinak neve

hazudtatik föl; ámde remélni lehet, hogy e visszaélés hatósági úton gátoltatni fog.

Különben is a tokajinak természetes sajátságai, az illat és zamat elragadó kedvességei, utánozhatlanok lévén, ezekhez rendkívüliek is csatlakoznak, melyek szerint e bornak százados életképessége van a nélkül, hogy megkívánná, miszerint más borok módjára töltögetések s leaknázások által a lég hozzájárulásától megóvassék, sőt ellenkezőleg szükségli, hogy a hordók soha színing meg ne töltessenek, és erősen be ne aknázassanak.*) Egyik fontos előny a kereskedőre, mely szerint nem kénytelen az árucikket minden körülmény között, hanem csak is akkor tenni eladóvá, ha az áruba bocsátás nyereségesnek mutatkozik, mely nyereség e tartás folytán csak növekedhetik, midőn fejlődése által ama bor az alatt is mindinkább nemesül, s értékesül.

Ide járúl, hogy a tokaji bornál kisebb tömegben nagyobb érték fekvődvén, annak szállítási és vám költségei a tokajinak javára más borokéihoz képest vizsás arányban állanak.

Végre a tokaji bor előnye kereskedelmi szempontból oda is kihat, miszerint ha egyszer a vagyonos osztály megízlelheté, könnyen ételszükségletévé válhatandik, ha főleg tapasztalni fogja, hogy abban nemesak élvezetét, de egyszersmind bajainak gyógyszerét is vásárolá meg.

7. A TOKAJI BOR VEGYTANI TANÚLMÁNYOZÁSA.

Vagy 41-féle tokaji bort tett Preysz ur a pesti főreáliskolában a vegytan tanára vizsgálata tárgyává, melyeket a Tokaj-Hegyaljai Bornivelő-Egyesület által kapott több természetűktől. Eredményeit a következő pontokba foglalhatni:

1. A tokaji aszúnak sűrűsége annak tartalma szerint, az eddig talált határértékek 0.99018 és 1.0956 ; rendszeren a sűrűség 1-nél nagyobb, mi az általánosan nagy ezukortartalomnak tulajdonítandó.

---

*) A pincékben nem egyszer látni, hogy hat-hét évi bor is van házi fogyasztásra felhagyva, s a hordókban a mennyiség mindig apadván, míg minden más vidéki bor ily körülmény között megromlanék, a tokaji az utolsó cseppig épen marad meg.

2. A szesztartalom különböző, évfolyam, készítmód és kor szerint: így a négy puttonos tart magában 8—10 súly vagyis 11—13 térfogati százalékot; az egy puttonos pedig 11—14 súly vagyis 14.₆—17.₃ térfogatú százalékot.

3. A kivonat-tartalom szintén a felhozott körülményekhez képest különböző; a teljes kivonat-tartalom tehát, cukrot stb. beleszámítva:

a négy puttonosban 5—19°/_o

az egy puttonosban 3—4°/_o.

Az észlelt legnagyobb kivonat tartalom 23.768^o/_o a legkisebb 2.96^o/_o.

4. Az eczetsav tartalom 0.08 és 0.13 ^o/_o között változó, a mint az 0.13-mat csak kevéssel túlhaladja, már izleléssel is föltalálható.

5. A borkősav tartalom 0.30 és 0.68^o/_o között marad. Megjegyzendő, hogy azon borok, melyekben a felhozott minimum találtatott, nem a legkellemetesebbekhez tartoztak, míg a felhozott maximum a borok jó tulajdonságait nem csökkenté.

6. A bontatlan cukor tesz a négy puttonosban 3—18 százalékot, az egy puttonosban 1—2 százalékot.

7. A hamutartalom 0.136 és 0.341^o/_o között változó.

8. A phosphor sav-tartalom 0.04 től egész 0.065 százalékig emelkedik.

Tehát sokkal többet tartalmaz, mint sokféle más bor, sőt az eddig vizsgált borok közül ezen tekintetben annak csak a Malaga felel meg.

Ezen tényt nagyon fontosnak kell ismernünk, ha a bort nemcsak mint oly italt tekintjük, a mely egy társaság fölvidítására szolgál, hanem mint tápanyagot, tehát miut olyant, mely az emberi szervezet háztartásában szintügy mint a többi tápanyag: a kenyér, hús stb. fontos befolyást gyakorol, sőt némely esetben kiváló szerepet játszik, minélfogva az orvosok a betegek erősbitésére évezredek óta alkalmazzák.

9. A kivonat-tartalomnak fenn kimutatott ingadozásai az eredeti cukortartalommal természetes összefüggésben vannak, mely szintén, mint a kiszámítás eredménye, a fenforgó hibaforrások mellett is eléggé biztosan mutatja, tág határok között, t. i. a négy puttonosoknál 24.7—32°/_o, az egy puttonosoknál 21—25°/_o között

változó. Ily ingadozások a tokaji bor készítésében eddig követett eljárásnál fogva nagyon természetesek; kívánatos azonban a természetők érdekében szintén úgy, mint a fogyasztókéban, hogy megszünjenek. Bizton remélhető, hogy a tokaji bormivelő egyesület fáradozásainak sikerülend ezen tekintetben az egyöntetiséget a cukormérők használatának általános elterjesztése által előidézni.

10. Érdekesnek látszott ezen borokra nézve annak kipuhatólása, hogy az eredeti czukornak mily aránylagos része bomlik fel? Ily aránylagos számokat legezészerűbb százalékokra vonatkoztatni, mi itt az eredeti és felbontott czukornak százzal való arányba tétele által eszközölhető. Ezen kiszámítások összeállításából látszik, hogy az eredeti czukortartalom 95%-jának felbomlása a ritkaságok közé tartozik, és ez is csak oly borokban történik, melyeknek eredeti czukortartalma 25%-nál többet nem tesz. Az eredetileg czukordúsabb borokban a czukornak legfeljebb 50%-ja bomlik fel a tokaji pinczékben.

Ezen körülményben rejlik a tokaji bor egyik gyenge oldala, a mely azonban közelebbi megismerkedésnél csak némely ritka esetben vonhat maga után kellemetlenséget. A tokaji bor ugyanis czukortartalmánál fogva, és mivel van benne élesztőt képző anyag is, nagyon hajlandó újabb erjedésbe átmenni, ha az erre kedvező körülmények közé, különösen ha melegebb helyre tétetik mint a tokaji hideg pinczék; a bor ekkor tisztaságát, jó ízét és zamatját ideiglenesen elveszti; azonban ezen újabb erjedés befejezése után minden jó tulajdonságait fokozva visszanyeri, s így ezen tulajdonság csak arra nézve kellemetlen, ki ily bort kap, s azt rögtön elhasználni kénytelen. *)

Ezen gyenge oldalért kárpótlást nyújt s annak egyszerűsmind természetes következménye a tokaji bor rendkívüli állandósága, mely abban mutatkozik, hogy a tokaji bor, tegyük azt bár

*) Nagyon kellemetlen vendég lévén a pezsgő szénsav az aszaborban, mindaddig míg azt gyöngyözni látjuk, használni sem kellene. Én az ilyen esetben, midőn t. i. az üveg felnyitása után vettem észre a gyöngyözést segítetttem a bajon az által, hogy a bort üvegtölcsérbe helyezett finomabb itató papírszűrőre öntöttem. A felöntéskor igen erős volt a pezsgés, de a mi átment annyira megszabadult a szabad szénsavtól, hogy nemcsak hogy a szem, de még a nyelv sem birt szabad szénsavat felfedezni.

Darab idő (órák) múlva azonban a pezsgés újra beáll, ha a hajlandóság meg volt, de pillanatnyira sejtve volt.

Szabó.

a legkedvezőtlenebb körülmények közé, úgy szólván, soha meg nem romlik. A vizsgált borok maradékai meleg szobában az eredeti palackokban közel három évig állottak, a nélkül, hogy az által legkevesebbet is szenvedtek volna.

Az eredmények összeállításában eddig csak 1 és 4 puttonos borokról van szó, mert csak ilyeneket vizsgálhatott nagyobb számmal; a 2, 3, és 5 puttonos aszúk és az eszenciák tulajdonságaik az eddigiekből levonhatók s egyes képviselőik a táblázatos kimutatásban feltalálhatók.

A tokaji bornak tehát sorompóba kellene lépni a világ egyéb jeles bortermesztményeivel. Az előtt egy maga volt az ur s a borok királya; most ha honunkban ilyennek mondjuk is, nem következik, hogy a külföld is annak ismerje el. A mint elzáratott a világpiacztól, a kezelésben semmi előmenetel nem történt, míg egyéb országokban az oda való legfinomabb borok kezelését felette nagy tökélyre vitték, s így az aránylag tán csekélyebb anyagból is jeles terményt készítettek. Ezen első rendű borok a világ gazdagainak nagy változatosságban nyújtatnak s ki erre ki arra határozza el magát, mert elvégre is az egyéni izlés dolga. Hogy mindezeket a miveltebb modorban fellépendő Tokajunk leszorítsa, nincs ok hogy miért tegyük fel, de igen is versenytársként szerepelhet, még pedig hatalmas versenytárs gyanánt, melynek meg van a régi jó híre*), és tagadhatlan felséges anyaga, de meg van gyengesége is, mely a külföldi legjelesebb borokhoz hasonlítva szeszélyes változásaiban áll, melyek miatt nem mindig akkor iható, midőn a fogyasztó akarná, hanem mikor neki tetszik csendesen maradni, meg nem zavarodni, s erjedésbe nem menni. Hogy ezen lesz-e segítve vagy nem, oly könnyen meg nem mondhatni, de hogy oda kell tö-

---

*) Szirmay csaknem minden egyes vidékéről a Hegyaljának följegyez valami hagyományt, ezek legérdekesebbike Tályára vonatkozik, s abban áll, hogy a tályai bort maga a tridenti zsinat is elismeréssel tüntette ki 1562-ben. Ugyan is ebéd alkalmával a világ legtöbb részéről a legválogatottabb borok szolgáltatván fel, Draskovics György akkor pécsi püspök, később kalocsai érsek és bibornok miűt magyarországi képviselő, a magával vitt tályai bort is megismertetendő, legelőbb pápa ő szentségének nyújtá azt izelés végett. Az minden mást meghaladó nectárnak nyilvánított, ő szentsége pedig meglepetése közben e szavakra fakadt „s u m m u m p o n t i f i c e m T a l i a v i n a d e c e n t .“

rekedni, hogy segítve legyen, abban minden természetű és revő egyetért.

Lépésről lépésre fog itt menni a javítás, és valóban helyes lépés nektarthatni azok eljárását, kik például a seprőről a megtisztult bort lehuzzák, miután e seprő mintegy a természet által választatik ki mint olyan anyag mely a bor fejlődése bizonyos stadiumában kiválik. Mások ezt hibának tartják s arra utálnak, hogy hát a másolás is e seprő segítségével készül, tehát a seprős hasznavehetetlen válmánynak nem mondhatni. Erre azon kísérlettel válaszolhatni: kísértesse meg valaki a másláshoz szánt seprőt tökéletes szűrés által a bortól elválasztani, és az így kapott seprőre önteni idegen bort. Én megkísértettem de az semmi javulást nem mutatott. Midőn a másolást rendesen készítjük, az a mi activ lép föl, javítólag a seprővel kevert aszú, s ha ezt magában öntjük az idegen borra, a célt épen úgy elérjük, mintha seprővel keverve alkalmaznók. A seprő szilárd részei annyit mindenesetre idéznek elő, hogy mint finom osztatú szilárd részek az erjedést elősegítik.

A bor-chemia igen subtilis alkalmazása a vegytani elveknek, de hol vagyunk mi még attól, hogy a javítást úgy tegyük, hogy azon, mit eddig empirice tudunk, ne rontsunk. Az idő azonban itt is meghozza azt, mit a Rajnán, de még inkább Franciaországban meghozott, a hol vagy 45 évvel ezelőtt a borkezelés még olyan volt, hogy egy akkor a Hegyalján megfordult francia utazó felkiáltott, hogy bár Franciaországban is oly tökéletesen bannának a borral, mint itt!

SZABÓ JÓZSEF.

PÁLYÁK ÉS PÁLMÁK.

Jelen iratom, alapja, iránya szerint, régiebbeknek folytatása szépirodalmunk érdekében. Hihetőleg elmaradtam volna vele, ha szerencsére nem látok vala olyat, minélfogva ingerét érzem a munkának, becsét a szólásnak; ez, örömmel hirdetem, némely kívánt dolgok teljesevé. Mert a fejlődés útait vizsgálom, az eredményeket veszem számba; igazságot akarván szolgáltatni a szellemeknek; föladat, melynél hálásabbra nem vállalkozhatik az ítéset. Áldatlan volna különben más dologával foglalkozni, még ha mindnyájunkat érdekel is, a mennyiben irodalom, mert bírálat jár vele, s a bírálat keserű kenyér. Nem rossz ugyan, ha az ember hiányokat mutat ki, derék, ha szépséget fedez föl; de jobb ennél, a mire most gondolok, az előmenet. Nem is annyira bírálnak illik és kell lenni, mint jóval inkább műbölcsésznek, megengedve, hogy van különbség a kettő között. Mert elnézve irodalmunknak érésem előtti korszakától, én már a hatodik költői nyomot élem, s ítélet-mondásaimban, magam bíráló figyelmén, széptani fegyelmén kívül, az olvasó világ élveit is ösmérve, Kisfaludy Sándortól Tolnai Lajosig ugyanannyi költői nemzedéket tudok megkülönböztetni, a fejlődésről számot adni.

Felhíván emlékező s ítélő erőmet, örölkök az örömmek, melylyel fogadta s élvezte költőit mindegyik ivadék. Jól esik tudni, hogy mindegyik nyomnak megváltak rajongói; nem bánt, hogy nem maradtak el ócsárlói. Rendin látom épen azért, ha mindegyik korszak maga részére hajlandó lefoglalni az igazságot, a tökély becsét, a kizárólagos érdemet. Hiszen a szép lelkek is csalódnak,

„Summi sunt, homines tamen,“ mondja Quintilian. Itt is elmondhatni, hogy midőn különbnek érzik magokat az emberek, annyiban különböznek, hogy más időben ugyanazt mivelik, azaz folytatják egymást és helye van a történetnek. Ezen viszonyosság teszi a történet viszontagságait mozgalommá, mely viszi a haladást. Az irodalom nem is fogható föl másképp, mint történetben, mely maga is fejlődés. Az időszerű változások jelentkeznek és a szem magból, melyet, mint Herder írja, madár vitt a püsztába, új teremtmény születik. Hogyan születik új teremtmény, nehéz volna előírni, okoskodással kitervezni; ellenben gyönyörűség látni az idő folyamán. A ki az angol irodalomban Pope után Byront, a francziában Chateaubriand után Hugo Victort megjövendölt volna, nehezen kerülheté vala el a kinevetett jós szerencsétlen sorsát. Goethe után Heine, Vörösmarty után Petőfi hasonlóul váratlan tünemények, melyekkel időre van szükség kibékülni. Mégis e változások az élet, az előmenet. Csak az Aurora korszakától számítva is a kezdetet: a jelen időig mi változásokon menend át költészetünk, ki mondhatta volna meg bátorsággal előre? Bacsányi, a múlt század végén indult irodalom egyik emlékezetes bajnoka, hosszúra terjedett életkoránál fogva megérte, de már nem érthette Vörösmartyt, hanem Kisfaludy Sándorban látta betetőzését annak, mit Gyöngyösi István épített és látta 1844-ben, mikor az ifjuság Petőfinék újjongott már. Berzsenyi, Kölcsey magas elmék voltak, de egyik sem birta élvezni a romantika szépségeit, annál kevésbbé túlhatásait.

De hát miképen vehessük ki a változások értelmét, s birjuk meg az izlés viszontagságait? Bevallhatnók-e, hogy vannak kevésbbé rugalmas szellemek, eléggé makacs elmék az izlés fordulatai ellenében? Ezt bevallhatjuk. Szegődjünk-e valamelyik nemzet költői módjaihoz? Ezt is megtehetjük, de az eredetiség van vele kockán. Elfogadjuk e valamelyik feltünőség modorát? Ez is meg szokott esni és jó állhat elő általa, de szolgálai utánzásra fajul. Kizárjam-e egyik vagy másik nemzedéket, ily okon, az előmenetel haladványából a nélkül, hogy csonkitanám az irodalom történetét? Pusztán az idő rende szerint fogadván el a jelenségeket, nem kirakatot csinálók-e belőlök, mint portékáiból a kalmár? Vagy elvégre a szép eszméjének nyilatkozásait valamely aesthetikai vagy épen ethikai confessióval kössük-e meg, hogy

tanaink győzelméi cröszak legyen a szellem szabadságán, s kiérdemljük a doctinaire tekintély dicsőségét?

Valóban sok láb nyomja addig a földet, míg útnak nevezik, és sok iránynak kell végig húzódnia az irodalmon, míg felsőbb nemzeti műveltség leszen belőle. A szerbek népköltészete gyönyörű s magára vonta egykor Európa figyelmét, de igen könnyen maradhat egyoldaluságnak, ha mellette s általa nem nyer az ugynevezett műköltészet. A régi római költészet nagynemű, és mintaszerű mégis elveszti igazságot báját, mihelyt a háttérbe pillanván észreveszszük, hogy nem saját alapon fejlődött. Így van vele az olasz is, mely a római utánozta. Ellenkezőleg a francia irodalom, mervén új elemeket fölvenni, vezérszeropet játszik minden ellenszenv daczára, melylyel a kritikában találkozunk. Az angol eléggé nemzeti volt mindig, mégis száz év előtt, jó volt világ elé kerülni a régi népköltészet ereklyéinek, melyek aztán nemesak háttérbe tolák a nem rég fölfedezett Ossiani dalokat, hanem oly mélyen egyesültek az irodalommal, hogy megifjíták az öreg Anglia költészetét. Ellenkezőleg a német népből, mint Scherr panaszzsal említi, az ókori emlékezetes dolgok legfőlebb régészeti s nyelvtudományi becses emlékeknek, s a történelmi háttért szinezik, mintha semmi közük se volna az étellel. „A rendőrségi állam“ mondja ő, „igen is gyökeresen gondoskodott, hogy a népet elszakítsa nemzeti emlékeitől.“ A magyar irodalom igazsága, hogy e szóval éljünk, az angoléhoz hasonlít. Mert elnézve az előző századok népies költészeti jelenségeitől, a legújabb világ elé került ereklyék ifjító erővel hatnak. A műköltészet (elég rossz név!) napról napra jobban érzik befolyásukat. Ma-holnap lehetlen lesz idegenre áttenni költeményeinket, annyira saját növésűek.

Emlékezzünk csak vissza Kazinezy Ferenczre. Ő az irodalom emelését az idegen művek fordításával eszközölte, nagyon helyesen. Neki újítani kellett és formálni az ízlést. Goethe, Herder, Sallust stb. írók műveinek fordítása hihetőleg sok lelki gyönyörrel árasztotta keblét, mint eziránt maga is elégszer nyilatkozott. Egy dolog iránt azonban nem tudom hogy nyilatkozott volna, ugyanint Keresztes Bálint románézáról s ennek művészeti érdeméről nem beszélt. Hasonlóul nem tudom bíraltá-e, és mennyire magát Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Czuczor, midőn el eltéretegve a derekasan kezdett és folytatott, úgy nevezhető klasszikai modor-

tól, hajlottak egy más irány felé: szólani a nép nyelvén. A régibb ilyenmü lendületek naivok voltak-e vagy elvilegesek, majd elmondom utóbb, de az megint bizonyos, hogy Kazinczynak egy nagy tábor el-lensége volt a költők között, hol római, hol francia vagy olasz sőt magyar alapon is, mely utolsót az ő és elvtársai rovására vitatták, specifice magyarnak szerették vallani. Hogy rajta és társain az ujdonság és szokatlanság vonása szinte idegenszerűleg feltűnt, az ellenfél aggodalmaiból kivethető. Félteni a magunkét és tőlök félteni, napi renden volt, de mi volt legyen az a magunké, senki nem fejtette, nem is fejthette meg. A nyelvtan ugyan feszegetett valamit, de mindez leginkább a neologismus érdekében, jobbára kívül esett az aesthetikai körön, vagy legfőlebb a régi mód folytatása volt, foganatba venni a Bessenyei György által kikiállott elvet, melyről irodalmunkban nem emlékezem hogy nála korábban tett volna említést valaki: szépen írni. Tehát szépen írni! Ez igen általános és pompás vezérelv, de a valósitása! Tisztelettel akarunk szót tenni a mi nagy törekvésü irodalmi elődeinkről. Velök és általok tanok és eszmék jöttek forgalomba, de a melyek végén, tulajdonkép az asztal fejénél, mint a bretagnei monda kerek asztalánál Arthur királyt, ott lehele látni az öreg urakat, vagyis az ó és új világ nagy költőit, Homér vagy Goethe név alatt, mint érdemes házi urakat, kik nekünk mindennel, a mi jó, szolgáltak az izlés tudományából. Ugy-e, hogy Baróti Szabó, Virág és Berzsenyi a római költészet nyomdokait követték; és megtörtént, a minek meg kelle történni. Baróti a latinszerűségben nem ment tovább a nyelvtani bees méltatásánál. Virágnak sikerült már visszatükrözni a rómáság értelmét. Berzsenyinek végre minden sikerült: értelem, érzelem és nagyszerűség; de célt is ért benne a példányok tisztelete, azaz bevégződött vele a római művészet hatása. Ő a római-magyar költészet thulei királya. Hasonlókép jártunk a fejlődés egyéb rugóival. Goethe nyoma ha megvolt is irodalmunkban, de csak félig, az ő realismusa nélkül, volt meg, s el is fogyott Bajzával, Uhlandé Garayval, hogy a francia és olasz modorokat gróf Teleki József ugoesai főispánnal és Kifaludy Sándor után ne is emlitem.

A költészet határtalan országában nem vakútakra, melyek előlünk mihamar elfogynak, van szükség, hanem nyílt ország-útak a kívánatosak, melyek folyása együtt megy az idővel, s magunk hatalmába esik folytatásuk. Idegenből vett irány a végesség

zsákutczájába szorít, hol nincs előmenet, legjobb esetben is másodrendű a siker. A keleti árjongás mint az arab regékben, vagy classicus szorongás, mint a francziáknál, reánk nézve egyiránt a végesség pályatere; egyiket sem tudnók folytatni. Az az ő dolguk, a mienk más. Nekünk olyan való, a mi nem övék. Ha nem csalódom, emez egyszerű igazság számbavétele az előmenet alapja. Rá helyezkedett-e már irodalmunk ez alapra, volt-e látatja különféle törekvéseinek, vagy más-más útakra térvén, nem azt kereste-e, a mi hiányzik még belőle: ezek az ide szóló kérdések. Irodalomtörténetünk ad reájok feleletet, mely nem lehet más mint igenlő. A csudálatos csak az, hogy éppen azon időpontban, mikor már irodalmi tetőzéről, vagy classicismusról is szólottak ítéseink, nyilatkozott ki a titok, hogy még hiányzik valami, a minek be kell tölteni. E hiány érzése már az én koromra esik, itt már kortárs vagyok. Éppen azért ha ítéletmondásaimban némi része lesz a közvetlenség hatásának: hadd legyen! Nem félek a jöhető vádtól, hogy saját élményimet irván, illetékes pragmatismus helyett csak a látott, hallott dolgokat irom, mint a krónikás. Igen! a szellem krónikása vagyok.

Nagyon világosan bírom a korok adatait. E század felhajnalodásával még sokáig virágozott az irodalmi eclecticismus, melyben Csokonai vitt véghez bámulatra méltó költői tetteket: eclecticus volt. Ő egyenlő jó kedvvel olvasta Anakreont és Metastasiot, az érzelgős és frivol németeket, a népdalokat és cantatákat; és nagyon el lön ismerve, sokoldalúsága, mert minden színezeten tudott előnteni költői sajátságot, a formai tisztasággal együtt. Mondani sem kell talán, hogy a fordítások divata nagyban elősegíté e törekvéseket. Kisfaludy Sándor volt az első igazi költő, ki ezen eclecticismust nemcsak gyanússá tette, hanem meg is döntötte, s úgy tartom, ezen az úton gyakorolt soha nem tapasztalt befolyást a költői lelkekre, s nemzetére. A másik oldalon Kazinczy még mindig fentartá példáival a műveltségi szépirodalom tekintélyét, a classicismus leplével példányszerűségét, a melyet senki sem tagadott, de Himfy szerelmei és a regék dalnoka, részint állhatatos hűségével a fölvetett tárgyhoz, részint túllángoló hazafiassággal nemzetéhez, élő tiltakozás lett a költészet történetében minden szétfolyó irányok és módok ellen, kedvet és példát adott valamely állandó irányra, következetességre. Az idegen modo-

rokból ő lépett ki első legközelebb a nemzethez. Hatása nem folytatásban állott, hanem ellentétben; sikerült is neki annyi, hogy tágitá a classicismus merevségét, világos és minden fölfogáshoz útát lelő, olykor pongyola előadásával a közérthetőség nyelvét tanította utódainak, habár nem tanithatta is meg mindenkinek. Őt csak egy hajszálnyi vonal választotta el a népiségtől, de nemzeti voltán senkisémet kétkedett. Eltért a klasszikai modortól, meg volt téve az első lépés, mindazáltal hajlani a népihez, mint előtte Horváth Ádám korában Vitkovics és Fáy, legfőlebb oly neme volt a bátorságnak, mely eléggé gyermeketeg nem röstelleni a másodrendű foglalkozást. A költő, ki már egyebet és nagyobbat is adott, pihenő órájában, hogy a rossz lélek munka nélkül ne találja — ne nos diabolus otiosos reperiat — könnyebb végít fogta benne a dolognak, tette, mikor jobbat nem tehetett. Adatnak jó volt, hogy olyan is van, de becsnek, hogy valamit érne, szóba sem jöhetett. Munkásság, minő a philosophé, mikor tárczai cikket olvas. A magyar bohózatok írói megörökítették ez otiumi tüneményt; Munkácsi „Garabonczás diákja“ és Gaal „Peleskei nótáriusa“ így lett verselővé csupa dévajsból.

E nézetek és gyakorlat mellett bizonyos, hogy a népköltészet fogalma nem volt még fölvéve az elméletbe. Szerepe, számot tenni mint statisztának a színpadon, másod, harmadrendű lehetett a játékszini hirdetések módjára: „parasztok, poroszlók, nép.“ Azonban jól esik Tudor Máriából Hugo Viktornak egy csattanós mondatát idéznem, hol a nép politikai kicsinylésére ily apostrophe a válasz: „Nép! egy óra mulva — nemzet!“ — A nép aesthetikai kicsinylésének is meg kelle szünni és a nyelven szólásnak pártot szerezni, mihelyt valami életrevaló került ki eszmevilágából. Az úgynevezett klasszikai nemzeti költők rokonszenvenvel járultak hozzá; mindamelllett a népköltési gyűjtemény megindulásakor jó nevű irodalmi férfiak sem voltak még tisztában az iránt, mi nagy cél volna elérhető oly köznapi dolgok összehordásával, melyekről tudjuk, hogy mindenki tudja. Csak odáig is lassanként lehet érlelődni a véleményeknek, hogy a nép is lehet művész. Nagy eredményül vala tehát tekinthető a népköltészeti ereklyék méltatása, mi némely szépirodalmi lapokban tulságig fokozódott, mikor egy tizednél tovább nem is volt nagyobb tisztelet, becsület a költőre nézve mint ha népiesnek mondták. Más oldalról az is

megtörtént, hogy fenmaradt a népi és műköltészet különbsége, mint a bazai és tropicus növényeké, s minden valóság oda lát-szott kiutni, hogy l é n y e g e s e n válnak el egymástól. E nézet a legújabb időkig talál szöszölóra irodalmunkban; legalább ez alapon látta időszerűnek Gyulai ezáfolatot írni „két ó-székely balada“ ezim alatti vizsgálódásaiban Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz előbe-szédének (Gaal György meséi harmadik kötetéhez) egy állítására, mely végeredménnyel oda megy ki, hogy a műköltészet poezis, a népköltészet nem poezis; legfőlebb csak a poezis anyaga (Szép-irodalmi Figyelő. II. Évfolyam II. Fele, 195. l.) Itt a népköltészetnek pusztán kegyelmi rész esik jutalékul és annyi jog, hogy legyen másért, mint anyag, mely feldolgozható; de a különböztetés kívül áll a költészet fogalmán; történelmi alapja azonban nem hiányzik, haugyan van oly neme a költészetnek, a mely szabadon fakad mint a forrás, és olyan, a melynek keresni kell az erét mint a kut-nak. De ha költészet, utoljára is csinálmány, akár népi, akár műi a neve; ide mutat a görög nép észjárása, mert poezis (Ποιεία, esi-nál, tesz) készítményt, csinálmányt jelent.

A mű és népköltészet különbsége, legszélesb alapon, oly tör-ténelmi adat, mint például két — francia és német — nép költé-szete, vagy közelebbről vizsgálva, mint két társadalmi osztály aes-thetikai nyilatkozása. Módosítólag foly be rájok, elsőre a tanultság és kölcsönzés, másakra a gyermeteg és közvetlen eszmélkedés; s meg van mindkettőnek állandó bélyege. Az eredet, hogy tudják, ki alkotá a műköltészeti darabokat, és nem tudják, hol vette ma-gát a népdal, mindössze is külső körülmény, a mi ugy van, de ha nem ugy van is, egyre megy: név és névtelenség az egész. Külön-ben ha mind a kettő böles: az egyik Salamon, a másik Markalf; ha testvérek: az egyik György, a másik Miklós, mint a regés Tol-diak: udvari egyik és falusi a másik. És csakugyan ebben sar-kallik amaz éles különböztetés, mit elég nyomosan lehet kimutatni az irodalmak történetéből; csak az az egy rossz, hogy az ítések, kik tudományyal szoktak fenekedni a szép ellen, a népköltészetet olybá veszik, mint a mi mellett gondolkozni sem kell. Szorosan ra-gaszkodva ily előlegesen fogamzott nézetekhez, meg van meresztve a kettő közötti ellentét, a mikor aztán van miről vitatkozni. Lát-szik, hogy ítéseink sem viseltettek másképen a népköltészet iránt, mint a költői nevezetességek: félig-meddig méltaták, azon-

tul abba hagyták. El nem mulaszthatom mind a mellett szót tenni Kayinczy Gábor és Toldy urak mellett. Ők a népköltészetet jobban pártolák mint értelmezték. Harmincz éve annak, hogy én a népköltészeti ereklyék gyűjtésére tüzetes velök bánásra magamat elhatároztván, Kazinczy Gábornak nyilatkoztam legelőször ebbeli szándékomról. Ma is jól esik visszaemlékeznem az ő lelkesedésére, melylyel ifjú ember az ifjú ember gondolatát fogadta. Még forradalom után is, mikor pedig életkedve már sokat hanyatlott, sohasem találkozhattam ugy vele, hogy ne lett volna valaminek nekem (népköltési gyűjtőnek): hol egyes följegyzések, hol egész gyűjtemények, melyeket drága pénzen is megvett, ha módját ejthette. Toldynak hasonlóul igen sokat, sőt többet köszönhet a népirodalom még a Kisfaludy-Társaság kebeléből, hol senki se volt nagyobb érdekléssel a népköltési gyűjtések iránt; hanem őket a népköltészet ürügye alatti sok kapkodás, visszaélés a mult tizedből döbbsentette meg, a mikor szükségesnek látták választani a kettő közül és választottak. De Kazinczy Gábort nem nehéz megérteni az időből és Toldyt a magyar irodalom történetéből, melyre már eddig annyi munkásságot szentelt mint senki más s találkozott is érette a nemzet osztatlan becsülésével. Az irodalomtörténet neki Kazinczy és Berzsenyi, Vörösmarty és Czuczor példáik nyomán, a forradalom előtt aranykort mutat; ő classicismust, még pedig nemzeti classicismust tanít, mely mellett a népköltészetnek hátrálni kell. Ideje azonban kimondani, hogy nemzeti classicismust a népköltészet feldolgozása, elsajátítása nélkül gondolni sem lehet. Ha van példa ellenkezőre, talán a római és francia irodalomban ezt senki nem irigyli, miért nem: az egyetemes irodalomtörténet kellő világosságba helyezi. Kár volt épen azért, Toldynak tudomásul nem venni Gyulai nagyon becses elmélkedéseit s fel nem használni „a Magyar nemzeti irodalom történetében“ (Pest, 1864—5.). Mert nemesak azt mondhatni, mit Gyulai váltig bebizonyított, hogy a népköltészet teljesen egyenjogú a műköltészet mellett, hanem idők válságai szerint fölötte is áll annak, midőn t. i. politikai, vallásos és társadalmi viszonyok megintgatják a művelődés földjét lábaink alatt; a mint gyakran történik, mostoha folyanak be az izlés dolgaira s megtöréssel fenyegetik a szellemi élet rugékonyságát. Ily mostoha csillagzatoknak tulajdonítható a mult évtized mohósága és kapkodása is elég jól, elég rosszul, mi Toldyt és Kazinczyt megdöbbsentette. Így a népköltészet-

ben a nemzeti autochthon szellem öntörvényadó nyilatkozását s tőrül fakadt eredetiségét ösmérjük fel; és ez a népköltészetnek mai és kellő értelméhez méltó felfogása; nagy szerencse, hogy nálunk előbb találta méltatását, mint alkalma lett volna veszélyeztetnie. A mostani és előző korbeli szépirodalmi meggyőződés között már abban találjuk fel a választó különbséget, hogy a népköltészet rangja el van ismérve, fogalma életrevalónak bizonyodva, mit az újabbbkori költészet ha ismért is gyakorlatilag, de az ítéset nem tanított elvileg, mert hogy kisebb nagyobb erélylyel mindig meg volt az életben, ha nem is kitünően az irodalomban, kétségen kívüli.

A nép- és műköltészet közötti, némi részben élessé vált különbséget a történeti változások szülték. Hogy eredetileg minden költészet népi, azért állitható, mert az ellenkezőt gondolni sem lehet. Később udvar, egyház, rangi és rendi osztályok, az ezekkel járó élés, visszaélés fordítottak a költészet valamint az összes mivelődés haladásán. A tanultság, pallérozottság, divatosság a mint a kölcsönös érintkezések útján innen vagy onnan érkezett, vete szint a költői állapotokra. A magyar költészetnek sohasem volt szerencséje ama rendkívüli pártfogásban részesülni, mely másutt a szép-elméket ha építette, rontotta is: udvari vagy egyházi lég soha nem folyt be rá elhatározólag. Első nem, mert udrunk sem volt, kivéve Mátyás korát, de ott a latin Cesinge olaszországi műveltsége oly igen középkori volt, hogy alig jut belőle nemzetének. Erdélyben ugyan később leheté szó udvarról, csak hogy a politika prózáján és eselszövésein kívül jó ha a vallási orthodoxiának volt még annyi-mennyi kelete; a képzelődés játékainak semmi. Ausztria politikai ideológiában, Erdély politikai realismusban szenvedvén: ugyan miféle udvari befolyással lehetek volna szép-elméinkre? Még az 1772. táji felbuzdulás is a testörök részéről az udvarhoz közel, de korántsem ennek izlésében vagy érdekében történt. A nemzetnek eme fegyveres dalnokai oda kinn, a haza tözsomszédságában, gyúpontot nyertek a műveltségnek s fölfogták az európai szellem fuvalmát az eszmék ihletétől a műhelyek fuvójáig. Politikusok és humanisták voltak inkább mint költők, s ha verseltek: általános műveltségi érdeken cselekedték. Baresai már egész néptribun; írja is magasra emelt hangon:

„Oldják már királyok szegények béklóját,
Nyomják s porban teszik azoknak rontóját,
Szeretet, szelidség, tudomány zászlóját
Felüti s mutatja nép szabadítóját.“

Ez oly kevésbé műköltészet mint népi, de legkevésbé udvari. To-faeus prédikációi a költészetben, tulajdonkép didaxis, minő elég van a népnél; itt épen politikai eszméltetés. Nem is felejtí el szerző a szövegbeli „népszabadító“ kifejezés alá oda csillagozni: „Mária-Terézia alatt kezdetett a paraszt polgárnak védelme; s már nagylelkű fia II. József alatt felszabadítottak az örökös jobbágság alól.“ Ily gondolkodás nem esik messze a néptől, de már a tanultság nyelve, melynek semmi köze a népi művészettel. — Hogy papi befolyás alatt szenvedett volna költészetünk, nincs reá adat. Az egyház, a mennyiben latin szertartással él, ragaszkodik hagyományaihoz, de azontúl szabadon viselkedik a szép-művészet iránt; a protestans egyház pedig a történeti dalokat már épen kultusába vette föl, s tudunk néhány nemzeti dallamról, melyek szerint hangoztatá istentiszteleti énekeit, mert ilyenek: „Árpád vala fő az kapitányságban; Nektek emlékezném, ha meghallgatnátok jó Hunyadi Jánosról; Oly búval bánattal az Aeneas király; Jóllehet nagy sokat szóltunk Sándorról,“ a mint a kezdő sorok legalább történelmi hitelességül, felmaradtak. Ezek dallamára énekelt, jó részben a XVI. századi reformált egyház s énekel még ma egy két éneket. Hihetőleg e világi befolyás alatt merészelt egy azon korbéli szent költő, Móríc Lőrincz, a maga templomi énekébe, mely istent mint erős gyámolt, kinek akaratja ellen meg nem bántatunk, dicsőíti, efféle sort beiktatni: „Mert mi te szántásid, kapálásid vagyunk.“

Egyébiránt, Toldy szerint is, a magyar népköltészet a XVII. századig folyvást túlnyomólag uralkodott. Azontúl a könyves műveltség, tanultság vett erőt a szépirodalmon, a népi mellőztetett, Zrínyi óta végre háttérbe szorult. Époszt irván, miben volt régi, miben új, mit kölcsönzött Tassoból, Virgilből vagy a Roland-meséből Zrínyi, nem tartozik reánk elmondani, de hogy Erdösi és mások után, kik a római versmértéket ösmérték és irták, a négyes rímre nehéz magyar nyelvben miért becsülte felebb a róla úgynevezett Zrínyi-versalakot, mint a hexametert, talán jelenthetne valamit. És ha épószában emelte őt az új irodalmak nagy-

sága, miért hagyta volna el idylljében, hol Tityrus szerelmét visszaütasítja Viola, miért hagyta volna el a hazai hűség? Csakugyan Zrinyi nagyon isméretes hangokat vált, midőn Violát így beszélteti:

„Fuss tölem, verseid mert nekem éles tör:

D é r v i r á g n a k ,
 K ü b u z á n a k ,
 H o r o g h a l n a k ,
 L é p m a d á r n a k ,
 H á l ó v a d n a k ,
 M é t e l y j u h n a k ,
 N y i l s z ü v e m n e k ,
 B ú s k e d v e m n e k
 M i r í g y é l e t e m n e k .“

Az épen nem csuda, ha Ilosvai Péter, mint tárgy és műveltsége hozta magával, „Toldi Miklós históriájában“ közmondási alakokat is felhasznált, mert ilyen: „Az éren és nád on csak bujdosik vala.“ Az ez, mi az isméretes „Illa, berek, ná d a k, e r e k“, noha némely kiadások az éren helyett hol réten hol erdőn szót használnak, ítéletem szerint hibásan, mi az eredeti példány nem létében nagyon természetes a sok különböző leírás miatt. Ilyen közmondási alak hátrább: György „fejét az ücsesének erősen megmosá“; és mikor az ifjak csufot üznek az őszbe vegyült Toldy Miklósból, hogy „a lisztes zsákot fejéhez verték“; de leginkább az a szép magánbeszéd, melyben „hivatlan vendégével“ vén szakálával társalkodik az ősz bajnok. — Beniczky Péter már épen a közmondásokat dolgozza versekké a „Magyar Rythmusokban,“ minek megint van valami összefüggése, azaz hogy a mi közmondásaink népköltészeti elemek és hajlamok, melyek ugyanannyi ébrényei a magyar verselésnek, s többet rejtenek magokban mint csupán erkölcsi vagy életbölcse ségi szabályokat, intelmeket. Olyan lesz minden bizonynyal a formai érdem annyi sajátsággal, hogy a külföldi művelt irodalmakban párját sem találhatni.—De mit mondjunk, ha a mai embernemig folytatva példáinkat, örömmel fogjuk látni, hogy nekünk igen sok nagyúri költőnk volt, kik sohase szakadtak úgy el a szülőföldtől és magyar néptől, hogy idegenek lettek volna, izlés vagy tanultság ürügye alatt, a népi gondolkodás- és szójárástól? Folytatásunkban meglepnők Gvadányit, a „lovas generalist“, vagy inkább ő lepne meg bennünket „Peleskei

Notáriusával“, mint meglepettünk már előtte az „öreg“ Orczy által, ki „a szegény paraszt néphez beszédet“ versel, és „kenyeres pajtásának, pipás, kártyás társának“ nevezi Beleznay Miklóst, báró a grófot; mint meglepettünk a legutóbbi nagyuri nagy író Széchenyi által, midőn a „Hitelt, Világot“ kiadta, mert szinte az elbűvöltségig volt belé édesedve a magyar népi nyelv szellemébe annyira, hogy ellenségei szerint ama korszakos munkákat ő tervezhette ugyan a fejében, de papírra a Döbrentei Gábor, a m. t. társaság titoknoka vetette. Ennyire hitték, hogy felejté már nyelvünket a felsőbb rend; és Döbrentei Gábor sohasem volt úgy megdicsérve.

A mult század végével indult irodalmi reform az által nevezetes, hogy kellő előzmények, lépesőzetes haladás nélkül, mint Széchenyi mondaná, a második lépésen volt kezdve. Pártok vagy, irodalomról levén szó, iskolák állottak elő, mint az irodalomtörténetből jól tudjuk. Kazinczy felekezete volt a nyertes. A mester és utódai, a tanítványok, mindnyájan nagy emlékezetű férfiak: mégis be fog következni az idő, hogy a kortársak ítélete szerint legjobbnak tartott műveik mármár feledésbe, de ha nem: bizonyosan zárjel közé fognak jutni, mint kitérések vagy éppen mesterséges fordulatok a költészeti haladás útján. E változást ismérhetni fel egy újabbkori jelenetből, mely a félrehagyott Kisfaludy Sándornak akart illető igazat adni még életében. Valósággal egy későbbi nemzedék a majdnem feledésbe jutott regeköltőt hetvenedik születésnapján nyilvános dalünnepélylyel tisztelte meg a főváros nagyszámu közönsége előtt 1842-ben. Az egyszerű, nemzeti zamatú költészet fáradt lantosa volt benne irodalomtörténeti helyére kiemelve. Első kegyeleti ünnepély, melyről tudunk; első jelenség, mely a hasonlóul megfáradt classicismus után hirdette az új irányt, a visszaújulás lehetőségét. Azonban Kisfaludy Sándorhoz irodalmilag visszatérni már idejét multa; máskülönben megemlékezni róla nagyon is jókor esett, kivált ha eszünkbe vesszük, hogy azon időtájatt a lyrai költészet, a német érzelgéstől való féltében, igen elhidegült; az itészet pedig lényegtelen szabályossággá, aesthetikai illetanná lett kisimitva az ovakodások által. És bár e kort nevezi klasszikainak Toldy, s benne diadalmát leli nyelvnek és alkotásnak: lehet állítani, hogy a classicismus legkiválóbb szépségét az egész iskola nem bírta előállítani. Ilyennek tartjuk az egyszerűséget, mely csaknem kiveszett költészetünkéből. Kazinczy-

nál fölismerem a tanulmányt és műgondot, Berzsenyinéél az elsajátítást és zengzetességet, Kisfaludy Károlyban a leleményt és változatosságot, Vörösmartyban a keleti ragyogású képzelődést, de nem szintén a melegséget: egyikben sem az egyszerűséget, mely, mint Aranynál az ég, mélyen magaslik, ámbár soha és sehol nem volt inkább ajánlva Homér és Goethe, az egyszerűség nagy költői, mint ez időben nálunk. Külcsey, a kor aesthetikusa, mindkettőt ajánlotta, egyiket sem ismételhette; azonban legkevésbé volt hideg; egyszerű ő sem. Jóraivaló intéseit, ivadéknak kellett előállani, mely követhesse.

Az egyszerűt nekünk az aesthetikai leczkék jó régen ajánl-gatták, de a népköltészet körüli tanulmányok és tüzetes gyakorlat honosították be a költészetbe. Mert mindennek könnyebb a példája mint az elmélete; példának, a szépen, legjobb a hazai. Nem érteni lehetlen; mennél jobban értem, annál inkább szeretem. Képzelődés nem toldozza, magyarázat nem terheli; oly világos, hogy nincs ellenkezője az értelemben, mintha más nem is volna a világon. Rá nézve nincs művelt vagy kevésbé művelt osztály között semmi különbség. Ez mint amaz kielégítve érzi benne szive szükségét, megnyervén a kedélyének való feleletet; az tudja, miért; emez nem tudja s annál jobb; „ubi deficit sapientia, sufficit amor,” mondja Campanella; és meg van fejtve a költői hatás titka, melyet a népköltészet sohasem kendőz, vagy mesterkél; ellenben a műköltészet jobbára igen is számítva munkál s bemegy vele a hajhászatba, sokszerűbe, a mit aztán annyira kiténtet, hogy el sem tud takarni, de nem is akar, mint a kirakatot.

A matematikus minden nagy mennyiséget az egységre, a metaphysikus minden föllengést a közvetlen létre, a természetbuvár minden jelenséget egy alaptörvényre, az erőére, viszen vissza. Az aesthetikusnak is meg van a maga elvtétele, mely szerint mondhatja: kezdetben volt az egyszerű, vagy kezdetben volt a népköltészet. Alakok a rege, monda, jelviség, melyekben mint burokban képzetek istenről, természetről, az ember szelleméről. A mi kezdetben volt, az megvan, annak meg kell lennie ma is; egyéb nem lehet. A népköltészetről és eredetiségéről külön szólni annyira volna, mint a fogalmat semmivé tenni. A ki itt kölcsönt venne, abból jutna tönkre. Minden irodalomtörténeti olvasó-könyv elis-

méri a népköltészet ily fontosságát a világ népeinél. Valósággal a magyar költészet is, mióta a népköltészethez visszafordult, elemeit s módjait mindinkább elsajátította: eredetiségben, a legérdemlegesebb kritika szerint is, felülmulja az előző korok és írók minden eredetiségét. Petőfi eredetibb mint Vörösmarty, Arany mint Berzsenyi. Ezt ezelőtt húsz évvel is ki lehet mondani, de ma sem multa idejét. Hadd versengett legyen akkortájban a műköltő Hiador elsőségéről, a népköltészet vallói, különösen Petőfi, ellenére, hadd versengett legyen Zerffy Gusztáv! Buzgólkodása hevét lehűthette az idő. Vörösmarty „Eger“ költeményéből egy sor végzetesen illik az ő költőjére: „Hiadornak nincs neve többé.“ — Jöjjen minden nemzet, a beduin és szerb, a spanyol és angol, a maga tulajdon szépségében, köntösében, mint Goethe vendégei. „Jeder komme wie er ist, Das ist wohl das Beste!“ A mi pedig classicismusunkat illeti, ugyancsak Goethével ítélhetünk róla: „Wir haben's, fürcht' ich nun, Zu genau genommen.“

A XVIII. századot egyezőleg a bölcsészet századának isméri az irodalomtörténet. Forradalmi jellem, visszaható bélyeg, a classicismussal szemben regényes fordulat, társadalmi irány, népi hangulat: mindegy, akármennyi: elfér a bölcsészeti nagyon tág czim alatt. A bölcsészeti irány egyetemes, mint Baco mondaná, teljesen átver minden állapotokon, meghat kicsit, nagyot, társadalmat és politikát, életet és irodalmat. Ezen egyetemesség az irodalomban nem maradt pusztá szó, és Goethe auspiciuma alatt szülte a világirodalom fogalmát, melyet ha föl kelle találni, abba is kelle hagyni mihamar. A világirodalom egységet alkuszik, mint politikában a cosmopolitismus, s megöli a nemzetiségek irodalmát, történelmi voltát, és ájtattal helyezkedik az egyetemes emberiségi szempontra, színvonalra. E nézponton aztán megjelenik a szép is vagy a művészet általánosan és előáll a „legfőbb szép“ elmélete. „A nemzeti irodalom történetében“ Toldy a legújabb kor jellemzésénél nem hagy bennünket tanúság nélkül. Kazinczyról írja: eszményiség volt széptanának elve: az eszményiség eredményezte nála a legfőbb szépet, mely, mint ilyen, megszűnt nemzeti és egyéni lenni. E bélyeget nyomta ő iskolája költészetére“ (197. lapon); és utóbb (199. l.): görög szellem egészen; a reál és ideálnak harmoniai egyesülete; classicai műveltsége folytán görög képzet- és kifejezés móddal; kivéve pályája első időszakában, midőn ifjúsága s

az új népek költészetének befolyása alatt még egész modern, s egyszerűségével a népdallal rokon. Így azon kevés darab közt, miket (melyeket) ez időben költött, és csak részben tartott fenn, találtak már örök példányai a dalformának („Fogy az élet“, „Égtem érted“, „Keresztes Bálint Tornai Margithoz a szentföldről.)

Megvallom ez utóbbi szöveget a dalokról egyedül azért idézem hogy annál inkább igazságot engedjek Toldy ítéletének Kazinczyról; és hozzá adjam még a magyar közönség bizonyos véleményi színezetét, a mennyiben Kazinczy görögségét vagy legalább cosmopoliticus izlését ösmérve, az a meggyőződés is volt kelten felőle, hogy az idézett „Fogy az élet“ dalt nem is ő szerzette, hanem Csokonai; nekem vitába került bizonyítani az ellenkezőt. Hanem lényeges az, hogy Kazinczy csakugyan nem ott végezte, a hol kezdte; azaz modern úton indult és a népdallal rokon izléssel; később azonban áttért az egyetemesre, mely mint idealismus „megszűnt nemzeti és egyéni lenni.“ Kiket ragadott magával, kiket nem; kik voltak mellette és ellene, ezuttal másdrangú kérdés. Fontosabb az, hogy egyetemes idealismusának csakugyan voltak, még pedig tekintélyes ellenzői, és nem az átellenes táborban, hanem követői között, nemesak Kisfaludy Sándor, hanem Kisfaludy Károly is a nélkül, hogy róla irás volna. És középsőül véve föl Vörösmartyt. sokkal jobban elüttött ez, utód létere Kazinczytól, mint Petőfi, ki meg Vörösmartynek volt utóda, ettől. Azaz Kazinczy idealismusától, mely „megszűnt lenni nemzeti és egyéni“, kezde távolabb maradozni a következő költői nemzedék, szorítózkodván az egyetemes emberinél szűkebb fogalomhoz, vagyis a nemzeti költészet fogalmához, a minthogy ezt a kort, megnyitva Kisfaludy Károlylyal, Toldy maga is a nemzeti műköltészet, nemzeti classicismus időszakának nevezi. Hiba volt-e e mozdulat és távolodás az egyetemes idealismustól, hiba lesz-e később egy újabb lépés: el fog dőlni az irodalomban is. Annyi áll, hogy a közvélemény már el van iránta igazodva, némely egyesekkel együtt; s ha éppen a tüzetes irodalomtörténet ovakodik további vizsgálat alá és közelebbi tudomásul venni: oly adat, melyre magyarázat szükséges.

Az a második lépés is megtörténvén Toldy ezt „izlésbeli visszacsúszásnak“ nevezi, mondván: „az időszak vége felé csak azon vette magát észre az irodalom figyelmes észlelője, hogy nemcsak

az antik (Kazinczy, Berzsenyi), hanem a nemzeti classicismus is (Vörösmarty, Czuczor) megszűnt nemesítő hatását gyakorolni az irodalomra, s a teljesen modern Kisfaludyak utódai végül is a népies est emelték a művészet fölibe" (360. l.). — Sajnos, hogy itt a népies és művészi egymásnak ellentéte vagy éppen tagadása. Ez az, mit Gyulai „Két ó-székely ballada“ cím alatt sikeresen megvívott, a népköltészetben is találván szerencsére művészetét. Még sajnósabb, hogy a számba vehető előzmények után sincs a népköltészet jogosultsága elismerve, a világirodalom tanúbizonysága hitelesül elfogadva. Jellemző pedig, hogy a panaszszerű épen a classica philologia hanyatlásának előadása után pattan ki, azon való sajnálkozás közben, hogy az egykori nagy és elterjedt érdekeltség, mondhatni hév, melylyel egykor a classicismus iránt fogékony közönségnél csak a Baróti „Virgilje“ s a Virág „Horácia“ is találkozott, egyedül az irodalom régi műveltségű embereiben élt még. „Az Akadémia s a Kisfaludy-Társaság iparkodásai alig lassíthaták az izlésbeli visszaesést, fel többé nem tartóztathatták.“

Ez ítéletmondás minden bizonynyal egy klasszikai műveltség bántódásainak kisajgása. Hogy sok bántotta, megismérjünk; neki megvannak a maga jó alapjai. Épen az a gondolkodás ez, melynek rokonára Szontagh bölcsészeti nézelmeiben találunk: visszahozni a görögökhöz. A római és görög szépirodalom kultusza, utófénytelenséggel. A görög műveltség egyetemes rangúvá és becsüvé van szentesítve, melyet hűségesen nem követni modern irodalomnak visszaesés. Ily egyetemessé tétel bölcseség; aesthetikai becsület azonban, a nemzeti irodalmakkal szemközt, nem a régi többé. Nincs oly határozott aesthetikai műveltség, legyen római vagy görög, francia vagy angol, mely a nemzetiségek korlátait föllesse tenné vagy feloldaná, mely, az örök életet élő szépség törvényei ellenére, hivatva és jogosítva lenne a sajátságokat elkövetni, vagy végkép fölvegyíteni, az egyéniséget megsemmisíteni. A nemzetiségek azzal szolgálják az örök szépet, ha megőrzik és művelik a mi bennök saját, elidegeníthetlen és kölesönözhetlen adomány, hiszen a költészet realitása épen és határozottan a nemzeti szellem. „Korunkban“, írja Mundt, „méltyebb föladat a nemzeti mint a világirodalmi álláspont, még pedig nem egymás rovására, mint a XVIII. század irodalmában, hanem felszabadult

történelmi tudattal, mely épen akkor, midőn a nemzeti elemre támaszkodik, s benne minden alkotásait felavatja, egyszersmind a nemzetek láncolatába szükséges mozzanatul helyezi és igtatja be magát.“ — „A nemzetiség minden irodalom magva és legfőbb szépsége, és a műveltségnek túlnyomólag egyetemesítő szelleme csak az irodalom elrontása és elkorcsosítása.“ — Mondjuk-e, hogy e meggyőződés, mely az irodalmak vezérletét, úgyszólván, átvette, az angol szellem irányának köszönhető ama sokféle áldozat és lemondás után, melylyel korább a görög, francia stb. szellemnek és aesthetikának vittük meg, mint hódítónak, az évenkénti harácsadót?—Ezért kelle föl hagyni a goethei világirodalom fogalmával, a XVIII. század bölcsészeti egyetemességével az irodalomban, annál inkább, mert a nemzeti egyéniségek mind jobban kiváltak a középkor szintelenségéből, s kezdék változtatni a renaissance műveltség egyenruháját, a classicismus anyabélyegét. Hiszen Goethe maga is mervén olykor elmélni, ezen kérdésre: mi az egyetemes, őszintén feleli: a különös (Was ist das Allgemeine? Das Besondere), és az irodalom ily különös ség; vagyis nincs világirodalom, mely az egyetemes mivelődésen úgy futna végig, mint az Apenninek Olaszországon; hanem van nemzeti irodalom, mely a nyelvek, élet és szokások, polgári és vallásos meggyőzések sokfélesége szerint, a történelem földjéből, mint a balaton-vidéki hegyek a síkról, magaszerü alakulással emelkedik föl és betölt egy helyet a szellem országában.

Minden széptannak eszményiség az elve, mert a szép maga eszme; hanem az eszme mint legfőbb szép, sehol sincs előállítva. Erre nincs nemzet, mely elégséges volna és lett volna; és előállítja valamennyi nemzet folytonosan, örökre, az idők végeig. A szépnek mint eszmének, feltarthatlan sorsa fejlődni; a különösségen keresztül határozottá lenni; s határozottságának végfoka, melyre kiemelkedik, az egyéniség, tán az eszmének szervülete van és Goethének igazsága, midőn az egyetemeset a különösben találja fel; de, előbbi kérdése után még, föltehető vala: mi a különösség? és feleletül adható: a határozottság vagy egyéniség; azonban ő sem követhető mindentűtt az eszmefejlődést, vagyis nem volt oly jó keresztyén, hogy kevésbé lett volna görög. Uralkodó költői hatalom létre, mint olykor a világ fejedelmei, egyetemes szépség országára (Univérsalmonarchie) gondolt. Sokallá Shakspeare-nek az

egyéni alkotás merényleteit, utódainak a romanticismust; a maga örök jogát ugyan megtartotta, de másokét el nem foglalhatta; és kivülről is van útja még a szépség állításának.

A nemzeti költészet a határozottságot, melyre utálva van, a népi elem által éri el. Jól mondá épen azért Kölcsey, hogy „a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni.“ Annál jobban mondá, mert ő is görög tanítvány, ki Homért fordítá, Goethét előképének, Kazinczyt mesterének vallá; mert a népköltészet mindenha és mindenütt saját úton jár, s Mundt szerint soha nem volt bilincselő hatalmak szolgálatában. A népköltészet bátran elmondhatja, mint a magyar pusztai dalban a gulyás: „ha szegény is, de magamé vagyok.“ — A szépirodalomnak a népi felé hajlása vagy elsajátítása tehát mint előlegesen is láthatni, nem visszaesés, hanem visszatérés az eredetihez, mint a magassági méréseknél a tenger színéhez. Ha sajnálattal említjük a Baróti-féle classicismus irányában megfogyatkozott részvétet: még inkább lehet sajnálni, hogy a népköltészet iránti részvét oly későn ébredett föl nálunk, de a miről már nem tehetünk; pedig a mult században ide vágó jelenségek nem hiányoztak; és az angol Percy-féle gyűjtések, Herder fáradozásai, s főleg az itészet nyomozásai, melyek Homér személyiségét is kétségbe vonván, az Iliaszt és Odysseát egyenesen népi alkotásnak tulajdoníták, ugyancsak nyomatékos példái s alkalmi lehetének az eszméltetésnek. Hanem a római szellem s irodalom, Vörösmartyként „mélyen enyésző fénynyel járt egyedül“ a műveltségtörténetben, s Kazinczyt, ki hazai hangon kezde dallani, leragadá az első útról, Csokonait kizavará a neki való nemből, a nélkül mégis, hogy a magyar szellem, félve bár, tisztelők nélkül maradt volna. Nemcsak Gvadányi, Dugonics és Horváth Ádám, hanem a Kazinczy után következő költő-ivadék is benne volt mindig a népi elemben; és a Kisfaludyak, a szerb eredetű Vitkovics, Vörösmarty és Czuczor a classicismus közepett is, legalább szívök felével, többé, kevésbé homályos tudattal és vonzalommal, tiszteletre méltó munkásságot fejtek ki a nemzeti irányban; s megérvén ez utóbbiak az időt, mely a népköltészet eszméjett tisztára derítette, nagy készséggel, s büntül nem tulajdonítható elvtagadással siettek zászlója alá.

Még az elmélet is oda járult a jelenségekhez. Láczy és más rokon irányú elmék felett, a kik gyanúsán nézték Kazinczy útjait,

a teljesen hazai észjárásu Fáy András apológiát irt Csokonai mellett a Muzáronban, kivel kegyetlenül bánt el Kölesey; Kölesey, a ki mégis a „nemzeti hagyományokat“ első léptette előtérbe, oly czimű, alkalmasint legvalódiabb aesthetikai dolgozatával. A magyar akadémia 1832-ben, törvényhatóságok, Komárom és Esztergom megyék buzgó részvényt nyilatkozata kíséretében, tön indítványt a népdalok gyűjtésére; s Munkácsi „Rajzolatok“ czimű lapjában meg, hogy ezt is jelenségül mutassam, a klasszikai formák, nevezetesen a hexameterek használása ellen valóságos gúnyolódásig ment az észrevétel, mint a melyekbe magától ömlik a gondolat, gépies szabadtalansággal öltözködik a költői tartalom, és marad idegennek.

Mindez nem vád, hanem tanulság a multból; s ha netalán valamely véletlenséget vagy mohó felesapást venne észre a népi elem érvényre juttatásában az irodalom figyelmes észlelője: nagyot nem mondunk, de az legalább is egyoldalúság vagy elnézés. Meg kell azonban adni az „Irodalomtörténetnek“, hogy fentartva a classicismus jogait és kéznél hagyva fegyelmét az „új lendület iránt is elismerőleg nyilatkozik. „Kétségtelen érdeme“, mond, „az új lendületnek az, hogy sokkal nagyobb kiterjedésben kutatta és használta fel a népnyelv elhanyagolt szépségeit, s előadására tiszta nemzeti bélyeget nyomott; míg a hanyatlani kezdett formaszigort pongyolaság váltotta fel, végre a formának majdnem teljes feloldódását maga után vonandó.“ — Semmi kétség, hogy az érdemes szerző itt a forma azon praerogatíváira gondolt, melyeket a klaszszikai költészet hozott magával és ültetett át költészetünkbe. A forma ereje, Plátóval szólva, Isten gyanánt tekintendő, mert egyesít máskép talán soha nem találkozható elemeket, jogosít elavult vagy lenézett valamint új kifejezési módokat és szókat, felhatalmaz nyelvtanilag igazolhatlan daczot és szokást mint sajátságot és elősegíti a lelést (inventio). A görög-római forma midőn megalakult, ez értelemben fogadta el ama szigort, mely mesterinek maradt a legnagyobb pontosság mellett is. Benne minden hely kiszámítva, minden részlet kimérve és a rend megszilárdítva. A mely szó a maga mértékével megfelelt a kiszabott helynek, jobb volt mint a melyik egyébiránt magában szép, de oda nem való. Megpróbálok egy példával szolgálni nyelvünkben. Ez a szó: „egyedülvalóság“ nem igen fogott szépen hangzani a kényes füleknek, mi-

kor nyelvújításainkban a rövidség szinte a tulságig divatra kapott; s mégis minő helyén van Berzsenyi „Magány“ című odájában a sapphói mérték előjogánál fogva!

Égi csendesség fedező homálya

Leng reád, oh szent egyedülvalóság!

A „magány“ szó épen az egyedülvalóság mint rut szó helyére volt alakítva, s imé csaknem elveszti nem régi jogát a nem új mellett! Ez a forma tekintélye. De Fogarasi fölfedezte nyelvünk hangsúlyos természetét, és az „egyedülvalóság“ első szótaga, ezen fölfedezés óta, új törvény alá esik a magyar nyelv szelleme szerint, azaz római mértékben a *m e n n y i s é g*, magyar mértékben, ha van ilyen, a *h a n g s ú l y* törvényét követendő. A német nyelv e kettőt összezavarja, és csinál rossz hexametereket a görög fülnek; pedig a kettő nem egy, mert kevés tartamú időre is eshetik belterje a hangnak mint az égi csattanásban; vagyis, a hol nyelvünkben a római prosodia szerint sántít a forma, nem úgy áll a dolog valósággal, és Berzsenyi szavát trochaicus ütemben további kérdés nélkül használjuk. Látszik, hogy ahol időmennyiség nem adhat mértéket: ad más, t. i. a hangsúly, mert ütemnek lenni kell. Ne higyük-e hát, hogy némely közhasználatú szólamainkban, melyeket a világért sem venne ki szokott formájából a magyar érzék, valamely bizonyos alak rejlik, p. *hátán háza*, *kebelében kenyere*; illa, *berek nádak*, *erek*; vagy a népdalokban egy ily sor: „A Tisza, a Duna zavarodik“ csupa rövid szótag és, ebben ne volna valamely mérték? Azt akarom mondani, hogy ezen szólamokat, melyek a megátalkodottságig vannak belé rögzve a formába, nem lehet felbontani semmi külső forma kedvéért, ha még oly klasszikai is, hanem meg kell hagyni a magokéban. Hiszen a rómaiak sem bírták meg a rideg szabályosságot és forgatták a verselés törvényeit s végre Virgil sem kerülheté ki, hogy a törvényes *rejice*, *reperit* helyett törvénytelen *rejjice*, *repperit* alakot ne írjon, sőt az elisio szabályát is meg ne törje, a midőn azonegy hexameterben kétszer vét ellene: „Ter sunt conat/ Imponere Pelio Ossam.“ (Georg. I. 281. w.) S mivel védi e szabálytalanságot az ítéset? Azzal, hogy a gigászok harca leírásában, mert itt fordul elő a két példa, mintegy a füllel is akarván éreztetni Virgil az erőködést, melylyel gigászok egymás fölé rakni fogták a hegyeket; mintegy a verset is nyögeti, mert a ki nagyot emel, nyög. A

vers nem szabályos, hanem a dolog természetes. Így hát a római szabályosság és formaszigor ellen is lehet véteni, mikor a dolog úgy kívánta. De lehet véteni a magyarban is a szótagok mennyisége ellen. Vörösmarty a fekete szó végétnek hosszúnak veszi egy hexameterében: De fekete szárnyát fölemelte az átkozatos hir; hosszú a *de* szó is, mint egytagú. A szabály tehát kényszerít, végre mégis neki kell engedni, mert erősebb a dolgok természete. A magyar nyelv elfogadta s megbirja a római mértéket, azonkívül maga részéről saját mértéket is vall. Első esetben mennyiségi, másodikban hangsúlyos természetű; és római mértékelésnél hallgatni fog a mennyiségre, hazai módoknál pedig a hangsúlyra is. Magyar hexametert a hangsúly törvénye alapján németek módjára senki nem fog irni; viszont modern alkotásokban a mennyiséget senki se fogja vakon követni. Nekünk csak egy szigorú törvényünk van: a sormetszet, és ennek határán belől a szótagok lehető lebegése, mikor a költő a négy szótagú, hajlékony és zenei magyar mértéknek ismert verslábakat a legszabadabban használhatja, sőt a szótagok számát benne ötre, határa fölviheti, mint van rá példa a népdalokban és gyermeki játékversekben: „Gyere haza édes apám, Betegen fekszik édes anyám“ stb. ezzel épen a magunk módjai szerint egy lépést fog tenni közelebb a szép nyelvű görögök felé, a dithyrambi mozgalmassághoz, mi, Herder szerint, a mai nyelvekben ösméretlen, a görögnek pedig kiváló elsőse. Avagy Sophocles tragédiái chorusát nem birta-e Finkei József az eredetivel egyező sorokban és mértékben visszaadni? Az ez, mit Pindarra mond Horác, hogy „*numeris fertur lege solutis.*“ Nem volna vakeset, ha épen a forma feloldódásának panaszát oldottabb vagyis szabadabb és mind a mellett nemzeti formák előállításával látnók enyhítve az új vagy népies irodalomban. Együttel czáfolnók Herdert, ki a mi nyelvünket nem ismeré, czáfolnók utólagosan, mert idejében magunk sem lettünk volna képesek czáfolni, oly kevéssé volt ez oldalról nyelvünk kiösmérve. Ily képességgel a legszabadabb és legszorosb költői formákra, még azon esetben is, ha csakugyan tágult a formai szigor, lehet kilátás a forma tökéletesedésére, sőt teljesen új formákra. E részben a tudománynak is vannak előmunkálatai, megállapodásai. Bizonyos, hogy csakugyan bírnak saját nemzeti formát, valamint ez is, hogy a költők, elhagyván a régi mértéket, ez újat még

nem valósították. A hanyagság azonban nem általános, és az előmenetelt nem a többség viszi, mint a szavazatnál, hanem a tökély. Az a többség már is elhullott a pánczélos férfú, az ítéset előtt, mely sohase szólott egyenesebben és határozottabban mint e visszaéléseknél, így a hibát megváltotta, a rosz példa mérget elvette. A helyett már, hogy a formának „teljes feloldódását“ kellene várnunk, a formák lazultsága után épen új formák megalakulására lehet kilátás, vagyis, miután az alakulás megvan, a velök való élesre, gyakorlatra; hanem előbb be kell magunkat helyezni a modern műszellem alkotásaiba, mikép hosszú iskolázás és százados gyakorlat által behelyeztük a rómaiba. Arany János ilyenre eszmélve mondá: „hogy részéről képtelen vakmerőségnek gondolna egy oly épósz, melyben Attila szerepel, így kezdeni: „Férfiat énekelek“ . . . A görög-római mérték gyakorlata és kelete bizonyos kultuszon, a hagyomány és emlékezet kultuszán alapült. Mai nap ez a kultusz hiányzik. A mi apáink, anyáink más dalokhoz szoktaták a mi érzékeinket; panasz ide, panasz oda, engedni kell az elméletnek és ragaszkodni a történelmi élethez.

Félreismérnök, írja Toldy, új költészetünk fejlődési menetét, ha ennek regényes és népies stadiumát a classicismus ellen visszahatásképen fognók fel. E hely az épen, mely megadva, mint kell, az új lendületnek annyit a mennyit, feltartja híven a classicismus fegyelmét, még pedig, a mint én hiszem, az egyetemes szépre való utógondolattal s a világirodalomnak nem történelmi, hanem goethei fölfogásával. Az egyetemes szépnek valóban a világirodalom volna hazája, mint cosmopolitának a föld kereksege; de olyan nincs. Az irodalom mindjárt az elemnél fogva, melyben alkotásait előállítja, mely a nyelv, azonnal különösség. Az egyetemes történelem a görög és keresztyén civilisatió kivül még többeket ösmér; úgymint a hindu és zend, a khinai és semi népekéit más istenhittel, meggyőződéssel kezdetről és végről, a szellem és a lélek fenmaradásáról, az erkölcsről, az égiek- és földiekről; és a pantheismustól a monotheismusig eső minden árnyalatokra megy át közöttök a szépnek élete: mi pedig jobbára csak a görög és keresztyén világnézetet vagyunk megszokva figyelemben tartani, és mindamellét világirodalomról és egyetemes szépről tanítani! E gondolathoz legelőbb is egy egyetemes nyelv (*lingva charestica universalis*), minőről ifjonta Leibnitz ál-

modozott, kívántatnék. Ily törekvésektől azonban fölszabadi t bennünket az irodalom-történet és a bölcsészet eligazodása az iránt, hogy a szellem, az eszme, mint olyan, egyetemes, hanem elő-állítása, mint művészet, különös. Ezt tudva nyer éppen napról napra öregbedő érdeket az irodalom, a népisme és az összehasonlító nyelvészet. És ha sikerülne is egy anyanyelvre vinni vissza e föld népei nyelvét a tudománynak, a végeredmény akkor se oda ütne ki, hogy az előmenetellel közelebb hozatnának egymáshoz a népek, hanem egymástól való távozás mutatkoznék inkább a haladásban, mint a fa ágain, mennél magasbra nő. A világosságnak elég a természetben egy nap; az egyes tárgyak pedig, ha még annyin volnának is, beérik vele, hogy sugáiraiban magok szerint fényljenek. Ez a szépség országának is élettani elmélete, vagy a fejlődésnek minden időre szóló fris, üde műfolyama, mint alakulás, létesülés azaz történet, szemben ez abstract és szintelen egyetemességgel.

Eme sivatag egyetemességéből a nemzeti irodalmakhoz folya-
modva menekülhetni. Nemzetiséghez tartozva nem válunk ki az emberiségből, hanem szűkebb formába léptünk, melynek tartalma legelsőbb is a nyelv, oly határozottság, mely egyénről egyénre átmenve ugyanaz és a lelkiség formásító bélyegével közegyénné olvasztván a sokaságot, mely a nép, mint eszmei alany, választó vonalat húz közte és a többi emberiség között. A mire a nép, a történelemben így külön válva, fölvirad, az saját képzetmód és gondolatvilág a hinni és tudnivalókról. Szellemének első foglalásai: a nyelv közvetlensége, de a tudomány zsinórmértéke nélkül, az élet elevensége, de a hagyomány erkölcsében, az ő örök ifjúsága. Ezért kell a költészetnek a nép nyelvéhez folya-
modni s máskép soha meg nem újulhatni lényegesen. Mert nem az, hogy a nyelvnek egyenes és igazi örököse a nép, hanem a szellem első foglalásával indul meg a történelem. A költők népi hajlandóságában, így értve a dolgot, idők és nemzedékek rokonszenveznek egymással, s mintegy kivetik magok közül, a mi e rokonszenvet zavarná, a mi, idők folytával, mint idegen, másunna vett adalék tolakodott volna be közéjük. Aztán nemesak a nyelvnek van története, hanem a szellemnek is. A történelem egy hürpendület, melynek fogásai vannak. Nem léha dolog tehát költészetben a népihez hajlani, s főleg nem valami gyermekes szabó-

dás a művészet igényeitől, a gonddal járó gondolattól, az örök becsü idealismustól. A népi alatt nem is az a trivialis mindennapiság, mely úton útfélek található, értetik, hanem az a mindennapiság, mely a mai napon minden napját, egész multját, örömeivel, keserőségeivel együtt éli, a folyó perczben a történetnek hozzájutott végét ragadja meg, s távolról se oly szerénytelen, hogy magán kezdené az időszámítást, és dicselkednék a történelem apróságainak ösméretével, melyek között maga lenne fontos és előkelő; hanem az a jámbor és feddhetetlen tudalom, mely nem-igen szavalná ugyan a haza történetét, hanem annál inkább szívében hordozza eszményi képét, mint imádandót. A mely költő a népire mint ilyenre hallgatott, még eddig sohasem bánta meg. Nélküle a leggondosb művészet is felényire száll le becsében, s igen könnyen jut oda a bölesészet középkori sorsára, mikor Aristoteles vagy aquinoi Tamás új meg új ismétlésébe, megújulás nélkül, keveredett a tudomány s égette a velöket. A görög világnézleti classicismus és a görög képzetmód mai világban, régi athénei élet nélkül, mesterség inkább mint művészet. Félek, igen nagyon félek, hogy utoljára is a költészet scholasticismusa. Valaminek kell történni, a mi ne legyen mindig a régi. Mi lenne a költészetből megújulás nélkül? Miről énekelüének a költök, mondja elmésen Pascal, ha villám nem ütné az ormokat? Gondolom ez a regényesnek összefüggése is a népivel, mint én magyaráztam már, egy századnegyedéről irván a magyar szépirodalomnak. Hogy az öreg Homérnál „hunyorit Kronion, és rá megrendül a nagy Olympos“, fölséges lehete valaha és egy utczai éneklő ajkáról eszmét adhatá Phidiasznak Zetis szobrához; de hogy idővel Horác is elővette, megvallom engem már iskolában meglepett, annyira meglepett, hogy tanárom csudálkozásán őszinte csudálkoztam. Mikor végre Berzsenyi sem tartóztathatá magát e gondolat ismétlésétől, az egész hunyorítás, supercilium és szemöldök unalmas kezde lenni, s Homéron kívül ma is az, hanem érzem, hogy arra a kis időre, mikor élvezem, göröggé kellennem, különben ábránd az egész, hiányozván hiedelmi alapja.

Az egyetemes szép, valamint az egyetemes nyelv is a metaphysikai eszmekörbe tartozik; azontúl megoszlik az idők uralkodó szelleme, a világnézet külön árnyalatai szerint, hogy végre egyéui határozottságba fusson ki a népek önsége

alapján, melyhez nincs hasonló, a mennyiben minden mástól különböző. Az eszmét ezen pályán, tulajdonkép fejlődése útján, semmi külső hatalom fel nem tartóztathatja; ha igen, az belső veszedelem, romlás, a lelki szervület veszedelme és romlása, mint van példa reá a történelemben. A mivelődés nagy mérvű haladása, nem is hinné az ember, épen e határozott s egyéni idealismust fenyegeti az anyagi érdekek előtérbe állításával. Az embernek enni kell és a kerekas rokkának pergeni; hiába vetnek rá fogyasztási, kereseti adót. Ez az igazi egyetemesség. Más oldalról az eszményi dolgok is oly állandóan és felsőbbbséggel furakodnak szellemünkbe a világ előhaladott népeitől, hogy munkába kerül megállani helyünket. Az irodalmi hatások, mintha két külön zenekart hallanánk egyszerre, dissonántiáig verdesik füleinket: mind megszokni lehetlen. Ezelőtt hús esztendővel nem ok nélkül tétetett ovás részünkről a franczia rejtelmek és titkok piaczi forgalma ellen, mert vásár nélkül is kínálgatták. Nem ok nélkül emelünk szót ma ismét az egyetemes szépség-ábránd ellen; mert nem jó a tüzzel játszani. Az ember, azt hinnék, fél, ha ilyet kimond. Azonban a félelemnek semmi helye, mert épen ez újabb költői „lendületben,“ a népköltészetre való támaszkodásban rejlik hatalmas ellenszere, mi elvégre is bátorító.

A népi elem, mint aesthetikai alkatrész, a magyar szépirodalomban is erőteljesen érvényesült. Kezdetben, mint az irodalmi forrásokból és adatokból kivehető, csak mellékesen mégis elkerülhetlenül. A népnél, mit említeni sem kellene, azon leány óta, ki szent Gellért életirójánál kézi malmon örölve dudolgata valamit, Kisfaludy Károly leányaig, ki a Rákos patakjából, vagy mai nap a Bodrogból merit, folytonosan; mert akár azt kérdenétek: beszélt-e a magyar mindig, akár azt, hogy dalolt-e, mióta isméretes. A népköltészet, ha nem csalódom, egyenesen népi előképek után mint naturalismus él Horváth Ádám, Vitkovics és Fáy András szeretetre méltó s országos kelettel dicsekvő lyrai darabjaiban. Dajka „Homályos bánata“, Szemere Pál, Bajza, Vachot Sándor szép dalai elvannak a népköltészet ihlete nélkül, nyelvileg nem is igen mennek túl a szabályosságon; Garay eleget rajta veszett a népdalon s panaszkodott, hogy az neki nem megy; szerencsájök, hogy megmaradtak a hang egységében, mert az egység művészet. De már Kisfaludy Károly, a rákosi szántó dalát (Miről apám nagy búsan szólt) irván, példát ad reá, hogy az előbbeni gyermekteg kísér-

let nála elvesztette ártatlanságát. Ő műgonddal irt s nem hitte, hogy ennek jó néha nem látszani. Azért is dala felemás színezetű, s elannyira nem népi, hogy szinte érzelgős, merengő. Vörösmarty jóval később írta a „Főti dalt.“ „A borban fölfelé megy a gyöngy, jól teszi! Tőle senki e jogát el nem veszi“ stb., reflexiók még tovább is; hanem utóbb változik és zenévé lesz a hang, de a „Főti dal“ sohasem lehet népdal, társas ének is nehezen. Czuczor a naiv dalokban legtöbb szerencsével használta fel a népit, különben nála is hiányzott a közvetlenség művészete, annál inkább megvolt pedig a régibb és újabb elem és izlés vegyülete színre a kettős színezetig, mint utána és mellette másoknál is jó darab időn át, úgy szólva mechanikai összeférkezés alakjában. Ez rosszúl volt, de az újításnak menni kellett. A kritika enyészni látván a classicaival választékosságot, elégszer vőn alkalmat elmondani Goethével a költőre, hogy sokféle fábul farag. Nyereség, hogy volt mit különböztetni s a mondott itéletnél meg nem állapodni. A kritika ugyan a népit akará kitudni a költészetből, s a régi egyöntetőséget vissza idézni; az elemek külön tartása ekkor már lehetlen volt; a népdalokból vagy népi ajakról vett egy-egy hang uralkodólag terjesztett ki az egész költeményre, vitte az egészet, vitte a pálmát. Vörösmarty végre így bátorkodott véteni a classicismus ellen, midőn tudta nélkül egy példátlan szerkezetű sort, minő semmi classicismusban és mivel nyelvani szövegben nem található, fölfedezett és leirt: „Isten a megmondhatója.“ Ezt a sort vagy mondatot lehetlen volna más forma kedvéért elrontani; hisz ez maga ősi forma és legtörvényesebb magyar alak, nem a trochaicus lengésért, mi kevés, hanem a choriambusért, mi elég.—Ugyanazon dalban Vörösmarty egy lépéssel már tovább ment, nemcsak elfogadta a népit, hanem újított is általa: „A sóhajtás tartja bennem még az életet,“ amaz ősmert népi mintára: „az imádság tartja“, mit onló félben levő épületre stb. talált ki eredetileg a nép, mint rendszeren hogy physikai okok helyett a metaphysikaiakra azaz végokokra szökken, s a mit nem tud világosan, vagy nem is fürkész, kegyelettel viszi föl istenre, p. maga baját s ki van fejezve bölcsészete, vallásossága. Az imádság védereje anyagiakban meg humorisztikus, de a nép itt nem áll meg, hanem a betegre is átvizsi, hol már ironia. Vörösmarty a „testi betegségről a lelki, vagy kedélyi betegségre viszi át nem az imádságot, hanem e helyett „a sóhajtást.“ Azon-

ban a sohajtság nem alapja az életnek, hogy tartaná a szerelmes lányét is, hanem jelensége. Az alap és jelenség viszonyosság, s megcserélve a kettőt, mint viszonyban állókat: vajjon elrontotta-e Vörösmarty, a kategoriák áttételével, a dolog igazi értelmét? Nem gondolnám; de arról jót állhatok, hogy „az Isten a megmondhatója“ sor példájára kerekíteni egy másat ily alakban: „Te vagy, oh ég tudhatója“ stb. nem volna kevesebb némely ítézet előtt mint . . . manismus, ha nem épen germanismus! — Köszönet Vörösmartynak, hogy vétett a classicismus ellen és többször, igen sokszor vétett. A népnek mindig „elült“ a kútban, folyóban teli korsó, súlyos test; neki már „századok ültenek el“. „Szélnék eresztieni“ mint pelyhet a mende-mondát, a népnél; Vörösmartynál a „hangját“ megereszteni után már: „ajkát hadi dalnak eresztieni,“ stb. Nem hiszem, hogy előtte „emelt“ volna „szót“ valaki, de Virághoz irt költeménye óta mindenki „emel.“ Szók, kifejezések, melyeket mindenki ösmért az életben, de csak Vörösmarty mert használni első, noha igen félve a költészetben, új fényt nyertek általa; s már igen meszsze voltunk ez úton 1841-ben, mégis Scribe-nek egy vigjátékát „La Cameraderie“ magyarul Czimborálás vagy Czimboraságnak fordítani jó izlés elleni volt az akadémiai játékszíni bizottság előtt, ma pedig a király is mondhatja czimborának királyi társát, ha kedve tartja. E szerint a népi elemnek, szemben a classicismussal, már története is van. Először csak a szeméten tengődött, mint a mesei táltos csikó, magára hagyva, ridegen, föl nem ösmérve; azután próbálták fölemelni s egyenjogúvá tenni, a hintós fogattal; nem illett közéjük; végre jött a hamupepelyke Petőfi, fölismerte, szólt hozzá, kapott is feleletet: Pegazus lett belőle. — A népköltészeté mai nap a helyzet. Bármi kevéssé volt is méltatva, egyet tudok előre: nem lesz türelmetlen.

Petőfi azonban, mint inquisitor a maga hitét, türelmetlenül szerette a népköltészetet, s fegyverrel is fogta volna terjesztieni, mint Mohamed a Koránt. Semmi nem ragad inkább mint a rajongás, magától a prófétától. Neki, az idő is úgy hozván magával, nem került sokba az aesthetikai hitre való térítés. Utálta Goethét, szerette Berangert, de legnagyobb költője volt Shakespeare, ennél is nagyobb a nép. A merre járt, kelt az országban, vitte és szavalta dalait, terjesztette a népköltészet missióját, egy egy tömb ifjúságot hagyott maga után, a homnan elbúcsuzék, lelkesedve, ra-

jongva. Épen ez időtájban kapta fel a divatlapí nyelv az „arszlán“ czímet, p. „Jósika, arszlán regényíró,“ s Petőfi sem iszonyodott tőle, hanem volt benne annyi mérséklet, hogy magát „tigrisnek“ czímezte, Vörösmartyt „oroszlán“ költőnek. Szóval ez a csudálatos fiatal ember és lángelme oly igen szerette a népit, hogy „Toldi“ hírére meglátogatta Aranyt, s még inkább fokozódott benne a lelkesedés, és írta is hozzá: „a mit én nem dicstelenül kezdék, folytasd te“.

E tétel az első felében nem igaz; a második felében teljesült. Petőfi a népköltészet fanaticusa, Arany János művésze. Ez iránt is kifejtém már egykor indokolt nézeteimet; most csak épen a történeti szál kedveért esem talán ismétlésbe; de azt nem mondtam még, s most kell kimondanom, hogy a nemzeti, népi költői formák úgy, mint ő használta, fülöslegessé teszik a formai szigor elhanyaglása miatti aggodalmat. „Buda halála“ Sándor-verseiért, formai tekintetben, oda adom legszebb hexameterünket. Az ötödik ének egy sorát, hol az asszonyi nép készülődik: „Marad a szükséges, viszi a mi nem kell,“ van-e oly hatos mérték, hogy fel kellene bontani érette; pedig ennél az egész nagy költeményben sincs gyarlóbb sor a római mérték szerint?

A kik a természet csudáiban gyönyörködnek, zarándoki ájtattal sietnek Norvégia legéjszakibb fokához, melyről a nyári naptérést megügyelhetik. A végső perczben, mondják, egy nagy villanó fordulatot vehetni észre. A ki véletlenséget látna e mozdulatban, félténé a napot, hogy leesik az égről. Azonban a természet örök törvényen jár; a nap nem rendül meg, hanem visszatér a föld közepe, az egyenlítő felé s ismét oly nyugodtan folytatja futását mint azelőtt. Az égen semmi baj és a nézők meggyőződnek, nem annyira beszélni e csudálatos szépségről, mint soha el nem felejtkezni. Így vagyok én a mi költészetünk legújabb fordulatával. Már nem is fogok beszélni róla többé: beszél az magáról. Az irodalom legközelebbi tizedét hibáival, erényeivel ösmérjük; sok fog elveszni belőle, veszsen is el örökre, de a mi szolgálatot a megújhodott magyar költészetnek tőn, az el nem veszhet. Minden alakulási műfolyamnak megvan a maga keresztje; még a classicismus készülődései sem kifogástalanok. Berzsenyi és Kölesey, Kisfaludy Károly és Vörösmarty oly gyöngén írtak eleinte, hogy mai nap ítélve róluk nem is említjük kezdő műveiket, hanem oda soroljuk az ifjúsági dolgozatok közé. Jusson csak annyi mult a re

gényes pályának, miut jutott már eddig birálatban, életben a classicainak : elfedvén a gyöngéket, kellő és érdemlett méltatással fogjuk emlegetni a jókat. A feledés „koszorútlan alak“; ellenben a pálmát emlékezet nyújtja, s ez az előmenet. Eléggé lehet fájlalni, hogy Zajzoni és más rokon elmék, mint valamely eszeveszett világ polgárai, erejük mérséklése nélkül, a mindenféle, csak nem jó állapotok zürzavarában ide oda hányódtak izléssel tanulmánynyal mint a tekenőben ingó víz. Az meg rettenetes őszinteség, hogy egész, magát új nemzedéknek valló ifjú csoport, egy asztalról, mely az övék volt, emlékezik Pesten, mint az „iva-büsulók“ Tafelrundejáról. Mégis Zajzoni, a legszerencsétlenebb ifjú életpályán is irt oly becses lyrai darabokat, melyek az új költészet legjobbjai közé sorolhatók. „Aba dalnok,“ „Az élő halottak,“ „Itt fekszem némán“ a „Börtöndalok“ közt, formai, valamint tartalmi és hagulatati tekintetben gyönyörűek, a modern alkotás szerencsés példányai. S hogy szintén az új időszak költői közül, a forradalom utáni nemzedékből, említsek valakit, csak „Tolnai Lajos költeményeit“ hozom fel. Irt gyönyörű költői elbeszéléseket, családi és genre-képeket, dalokat oly kitűnő eredetiséggel nyelven és bensőséggel érzésben, hogy igen érthetőleg van kifejezve benne a népköltészet jótékony hatása, a jövődühöz való remény biztossága. Ez az út valósággal nem háládatlan. A népi nyelv immár több mint pusztá rideg objectivitás; látszik, hogy a költőnek tudni kell róla, s kölesünözni belőle sükereihez. A havasi rózsa századokig él és virít a fűvész tudta nélkül is. Így volt nekünk a költői nyelv annyi idő óta. Most, mióta föl van fedezve, több lett újdonságnál; az alkotó szellemnek a költészetben egyik erőteljes segéde, formaiság, melyről Plátó beszéli, hogy teremtő képességgel van fölruházva.

Mai nap ez úton javában foly a munka. Jól tette az újabb nemzedék, hogy meghallgatá az innen-onnan, ez érdemben kapott jó tanácsot. Az éjszaki ballada-költészet tanulmánya igen is javunkra lett. Ilyen a velünk egy sorsot, egy történelmet élő népek költészetének megügyelése, elsajátítása, miben dicséretesen fáradoznak Szeberényi, Lehóczky, Grozescu és mások. Most már tudjuk, hogyan írna nyelvünkön, a ki szlávul vagy oláhul ír; s nem érezzük oly szűknek, korlátozottnak a magyar nyelvet, hogy a művelődés ürtügye alatt idegen szólásmódokat honosítsunk meg, sőt afféle ámulataink is elenyésztek, hogy a mi nyelvünkben más

nyelvek szólásformáihoz hasonlít, az mindjárt kölesönvétel legyen. Most már biztosabban lehet vállalkozni Schakespeare, Goethe s mások fordítására, és csak azóta lehet, mióta nyelvünk fel van szabadítva némely izlési nyitgökből a népköltészet birtokba vétele által.—Így mondják aztán az irodalomtörténet írói, hogy Európában a hamis vagy álclassicismus megdőlt; meg „Francia, Olasz és Spanyolországban, és mind e népek, valamint a skandinávok és szlávok, a magyarok és új görögök, s mindnyájok előtt legragyogóbb sikerrel az angolok az új regényes nemzeti nézelmekhez fordultak mint irodalmuk megifjító gyógyszeréhez, s a németek is nemzetivé lettek kosmopolitából“ (Scherr). Ennek így kelle történni még pedig a konkrét eszményiség alapján így; mert minden költészet realitása, mint mondtam már, a haza eszméje és nemzetiség; maradjon pedig és marad is kosmopolitának az anyag. És mielőtt megválnánk e példázgatástól, ne feledjük, hogy nem könnyebb az esőcseppnek a tengerben elhelyezkedni, mint az állatembernek az anyagba elmerülni. A világ legnagyobb kosmopolitája volt Verulami Baco, és legnagyobb drámaköltője Shakespeare. Egy hazában, egy időben éltek, és a világ bölese nem vette észre a nemzet költőjét, kora és hazatársát; mégis elmondhatjuk azóta, hogy mind az anyagot mind a szellemet legjobban tudja előállítani az angol nemzet, s ez világszerű befolyásának igazi alapja.

ERDÉLYI JÁNOS.

VIDÉKI ÉLET

A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALATT.

BOISSIER UTÁN.

Hogy Rómában milyen volt az élet s mikép töltötték az időt, igen jól tudjuk. A régi római írók e tekintetben bő és érdekes tudósításokkal szolgálnak. Cicero leveleivel bele élhetjük magunkat egy államférfi napi életébe. Horác szatirái élethíven festik egy henye naplopó és járda-taposó időtöltéseit, kinek fő foglalkozása a forumon vagy a „Via sacra“-n végig sétálni, a lapdázókat nézni a Mars-mezőn, beszélgetni a zöltség vagy gabona-árusokkal s esténként a nyegleszemfényvesztőket és jövendőmondókat látogatni. Juvenál, még szabadabb száju létére, egy undok koresma belsejét tárja elénk, hol matrózok, tolvajok, szökött rabszolgák szoktak összejönni s a melynek mélyében a temetési síratók és a nagy istennő kolduló papjai egymás mellett szunyókálnak.

De a vidéki életről majd mitsem tudunk. Valószínűleg többet tudnánk, ha a latin színmű-irodalom teljesebben fönmaradt volna. Mivel a nagyvárosi közönség szeret nevetni a kis városiakon, föl lehet tenni, hogy a vígjátékirók nem mellőzték el nevetségessé tenni a vidéki életet. Némely, egészben elveszett darabok fönmaradt címei s egyes töredékei megerősítnek e véleményünkben.

A fönmaradt írók s műveik, fájdalom, nem sok anyagot szolgáltatnak. Többnyire csak annyiban említik a vidéket, mint a mely iránt a legnagyobb megvetéssel s ellenszenvvel viseltetnek. Mindnyájan azt mondják, hogy Rómán kívül nem lehet élni. Pe-

dig el kellett ismerni, hogy Rómánál egészségtelenebb lakhely nincs a földhátán; a Láz-nak már Numa idejében oltárokat emeltek, de az ima nem engesztelte meg gonosz ellenségét a római lakosságnak. Seneca elismeri, hogy ha csak egy perczre elhagyhatná e por- és füst-telt súlyos légkört, meggyógyúlna; de azért senkisé is hagyta el szívesen. Cicero, míg nyugodtan élt benne, szabadon kimondta, hogy csúnya és rozstul épült város, házai igen magasak s utcái szűkek. Bezzeg megváltozott nézete mikor tőle távol lenni kényszerült. „Mily szép!“ kiálta, mikor ismét megpillantá; néhány havi száműzetés elég volt rá, hogy bámulandó szépnak találja. Mikor Cilicia kormányáért ismét elhagyta, hamar visszavágyott megint s mindent elkövetett, hogy mielőbb visszatérhessen. Caeliushoz írt levelében ajánlja e barátjának, hogy csak el ne hagyja Rómát soha: „Urbem, urbem, mi Rufe, cole, et in hac luce vive!“ Hogy a közélet embere s kormányférfi, mint Cicero, nehezen hagyja oda a fórumot, természetes. De hasonló ellenszenves nyilatkozatokkal találkozunk a vidék iránt a római kisebb nagyobb írók majd mindenikénél. Ez ellenszenv az oka kétségkívül, hogy részletesebben nem is szólnak róla. Az irodalom útján annál fogva igen keveset tudhatunk meg az itáliai vidéki és kisvárosi életről; de szerenesére Pompéjinek, az elsülyedt s betemetett vidéki városnak újra föltalálása megvígasztal és kárpótlást nyújt az irodalom hallgatásaért. Egy rövid séta Pompéji kiásott utcáin át, több felvilágosítást ad a római császárság korabeli vidéki életről, mintha a fenmaradt írók és töredékek minden erre vonatkozó s gyakran homályos és kétes értelmű sorait a leggondosabban összekereséglnök.

I.

Mielőtt sétánkat Pompéjiban, mint rendesen szokás, a „sírok útján“ megkezdénök, egy igazságról előre meg lehetünk győződve. Arról t. i. hogy Pompéji is, mint egy nagy főváros környezetében s hatása alatt minden vidéki város, mindenben Rómát igyekezett a maga módja szerint utánozni. Az 1-ső században az egész világ szeme Rómára volt irányozva s Görögországtól kezdve Galliáig és Hispániáig semmi város nem vonhatta ki magát befolyása alól; építkezése, életrendje, divatja, szokásai, minden a leg-

mohóbb utánzás tárgya vala minden felé. Mennyivel hihetőbben oly városban, mint Pompéji, mely az urbstól nem is igen távol s már a legrégebb időkől kezdve szentantúja lehetett Róma fejlődésének.

Pompéji maradványainak figyelmes megszemlélése egészen meggyőz ez elővélemény helyes voltáról. Minden lépten-nyomon Róma utánzásával találkozunk. Régi város volt, mely kétégkívül sok átalakuláson ment át, míg legutóbbi alakjára jutott. Oszk eredetű volt, Nápoly szomszédsága félig göröggé tette, Sylla pedig római gyarmatot csinált belőle. De e változásoknak igen kevés nyoma látható ma. Az oszk eredet csak némely föliratokban mutatkozik; a görög emlékekre csak a faragványok és metszvények rendkívüli finomsága útál. Róma ellenben mindenütt él, ez utóbbi befolyás mind elbontotta s csaknem teljesen eltörülte a többit.

Pompéji a mint ma találjuk, tulajdonkép az akkori Róma kicsinyben. Ha csak romba dőlt emlékeinek töredékeit találunk és semmit, a mi azokat magyarázná s használatukról fölvilágosítna, abból a mit Rómáról tudunk, mindent egyszerre megértenénk. Tudjuk, mit csináltak a flaviani amphitheatrumban, a Titus meleg fürdőiben, s a Livius vagy Octavia porticusai alatt. Hogy Pompéjibe visszavarázsoljuk az életet, hogy ez elhagyott utcák és piacok ismét megnépesedjenek, csak át kell helyezni képzeletünkkel azon jeleneteket, melyektől Róma megfelelő helyiségei zsibongtak. Például e szük de bájos forumra, a város e szívébe s középpontjára, helyezünk néhány kisvárosi henye járdataposót, kik ott esténként összegyülekeznek, nem hogy közügyekről értekezzenek, az állam hatalmasait bírálják, vagy a germánok és parthusok felől jövő harezi híreket kieseréljék, hanem hogy a szomszéd balesetén nevéssenek, vagy legfőlebb mellékesen egy tulszigorú edil, vagy fukar duumvir fölött élczeskedjenek. Népesítsük még a csarnokokat a hely előkelőivel, a Pansa vagy Holconius nemes fiaival, kik hibátlan öltözékeiket bámúltatni jönnek ide, melyeket a bajaei fürdőbe évenként ellátogató divatos rómaiak öltözékei után szabattak. Töltsük be a tágas amphitheatrumot tolongó nézőkkel, kaczer delnökkel, kik látni és még sokkal inkább látatni jöttek oda — *spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae*. Tegyük föl, hogy ez egész nagy néptömeg a Pompéjiban oly annyira kedvelt állat-, vagy ember-öldöklések

egyikének nézésére tódult össze, s ha látni akarjuk a különböző jeleneteket, melyeket e néző sereg gyönyörrel les s majd elnyel szemeivel, tekintsünk csak Scaurus sirkövére, melyen híven ki vannak vésve. Vadászokat látunk legelőn, kik köpenyvel és karddal mennek a tigrisek ellen, épen mint a mai bikaviadorok, látunk mindennemű gladiatorokat, mirmillonokat, thrákokat és rétieket, egymással s vadállatokkal csatázva. A küzdelem minden esélyei ábrázolva vannak: dühös támadás és védelem; a legyőzött újját emeli, kegyelmet esdve a közönségtől, s ha a közönség megtagadja tőle a könyört, a győző azonnal kivégzi. Képzeletünk könnyen áthelyezi mind e küzdelmeket a köről a fővenyre s a néző csoport elébe.

Ím, így elevenülnek meg Pompéji műemlékei a római emlékektől, melyekhez hasonlítanak, s ha a történetírók elbeszéléseire és a költők verseire gondolunk, nem lesz nehéz a néma köveket megszólaltatni s az üres téreket megeleveníteni. Sőt e magában könnyű erőfeszítésre sem lesz szükségünk; a kövek maguktól is beszélnek. Ez emlékeken legtöbbször fölíratok vannak. A nyilvánosság és hirdetések egyetlen közege akkor a fölíratok voltak, s azért találjuk azokat oly nagy számmal minden régi városban. Pompéjban három nemét találjuk a fölíratoknak: elsőben olyanokat, melyek márványba vagy egyéb kőbe vésvek; majd a templomok homlokzatán, hogy építőjök- s rendeltetésökről szóljanak, majd szobrok alján, hogy az ábrázolt egyénről vagy a mű céljáról fölvilágosítsanak; az ily fölíratok oly hosszú életre voltak szánva, mint maga a mű, melyet jelöltek, s a véletlen, mely nekünk azokat is fentartotta a művekkel együtt, nem követett el kimélytelenséget (indiscretio) szerzőik ellen. Vannak aztán fölíratok, melyek ecsettel vannak festve, feketén vagy vörösen, házak vagy csarnokok falára; ezek sokkal különösebbek s érdekesebbek ránk nézve az előbbieknél, a mai falragaszok helyét pótolták; általok ajánlták, választások alkalmával, a pártok vagy egyesek, jelöltjeiket a választó polgárok kegyébe, általok tudatta a színházi vagy egyéb előadások részleteit és idejét az illető vállalkozó, vagy kiadó szállásait a háztulajdonos, ajánlta vendéglőjét az útasoknak a „Kakas“ vagy „Elefánt“ szálloda gazdája, ígérve nekik jó ebédet, kellő ellátást és minden kényelmet: „o m n i a c o m m o d a p r a e s t a n t u r“; általok hirdetik az elveszett vagy ellopott

tárgyakat s ígérnek jutalmat a becsületes megtalálónak vagy visszaszerzőnek. „Egy urna bor eltűnt e boltból: a ki visszahozza 65 sesterciumot (öt pengő forintot) kap; ha a tolvajt is elhozza, két annyit. Végre a fölírások harmadik faja az, mely egyszerűen szeggel vagy késhegyével van a falra karczolvá, majd a szerelmes által, ki átmenőben kedvesét üdvözli, majd valami gonosz tréfás által, ki az utczán járókkal tudatja, hogy hasmenése van, vagy barbároknak szidja mindazokat, kik őt ebédre nem hívják; majd hamis súsárlók által, kik azt hirdetik, hogy Epafra rosz erkölcsű nő, hogy Anomalus és Verecunnus naplopók és Oppius tolvaj. E graffiti ket, így nevezik a fölírások e harmadik nemét, bizonyosan nem azért írták, hogy mostanig fennmaradjanak. Pompéji romlása mentette meg azokat számunkra s ez nagy szerencse. Nem képzelné az ember, hogy ez utczagyermekességek, ha a rendőrség eltűrné, mennyi fölvilágosítást adnának az utókor-nak, ha t. i. addig fennmaradnának. E különböző fölíratok vizsgálata igen érdekes; mind háromféle egy-egy ágát tárja föl előttünk a kis város életének. A műemlékek fölíratai a hivatalos életbe, a festett fölíratok a nap közéletébe, végre a graffiti a szerelmi s egyéb pletykák és adomák életébe hagynak pillantanunk. E fölíratokból magokból jóformán össze lehetne állítani Pompéji és polgárai életét.

A ki Pompéjít meglátogatja, első tekintetre meg van lepve, mennyire megtartotta e város, romjaiban is, mosolygó tekintetét. Úgy látszik nem sok volt benne a szegénység. Lehet hogy ott, hol a rabszolgaság intézménye fenállott, a vagyon kevésbbé volt megosztva, mindenkinek több jutott belőle. A rabszolgákon kívül, kik számításba sem jöttek, akkor sokkal kevesebb volt, mint ma az oly ember, ki élete föntartására dolgozni kényszerült. Több volt az emberek szabad ideje s azt vigabban töltötték. A mulatságra szánt középületek nagy számát látva azt kell gondolnunk, hogy senkinek sem volt egyéb dolga mint mulatni. Kétségkívül voltak Pompéjiban is komoly emberek, de azok, mint mindenütt, kevés zajt ütöttek s kevés emléket hagytak létezésükről. Utczákon, piacozokon, minden csak a vigadni szeretők emlékét tartja fön; a fölíratok úgy, mint a műemlékek, minden a gyönyöréről, szereleniről, mulatságokról tanúskodik. A látványos előadások képezték, úgy látszik, a pompéjiek fő gyönyörét. Rómában is szerették ezeket, de úgy látszik

még inkább a kis városokban, hol nem igen volt egyéb időtöltés. Pompéjiban egész dűhe volt az ily látványoknak; minden nemök divatozott, a bika viadal, a nagyszerű medve és vadkan vadászatok, a lófuttatások, az athlétaí birkózások s néha az alakoskodók mutatványai (pantomimes) is. Tudjuk, hogy Pylades, azon kor legnagyobb színésze is eljött ide néhány előadásra; de legnagyobb keletők a gladiatoroknak volt, öt különböző csoportjukat ismerjük, pedig alig hihető, hogy mindnyáját ismernők. Küzdéseiket falírások jelentették, melyek közül sok még ma is olvasható; s e fölírások az egész előadás programját, a kényelmes berendezés dícséretét s az idő kitézését foglalják magokban, néha ezen hozzá-tétellel: *qua dies patietur*, ha az időjárás kedvező lesz, néha azonban *sine ulla dilatione*, minden bizonynyal.

Ezek voltak a pompéjibeliek fő mulatságai. A ki bármely okból a nép kegyét meg akarta nyerni, csak ilyeseket kelle rendeznie; a hivatalra vágyók a kedvkeresés ez eszközét föl is használták, s a ki valami akart lenni, el nem mulasztotta maga költségén adni valami látványos mulatságot a tömegeknek. A történelemben keveset szerepel Pompéji neve; Tacitus egyetlenegyszer említi, akkor is egy ily mulatsággal összefüggésben: valami összeütközés kihágás miatt a senatus tíz évre eltiltotta Pompéjiban a gladiatorí játékokat. Ennél nagyobb büntetés a pompéjieket nem is érhetne volna. A gladiatorí játékok népszerűségét bizonyítja, hogy a hol csak lehetett, azokat ábrázolni szerették, faragványokon, festvényeken, még a legkontárabb karczolásokban is; a gyermekek első rajz-kísérlete, holt szénnel vagy szög-hegygyel, két küzdő gladiator.

Egyszóval Pompéji a mulatságok városa volt. Tudták azt a környékben s a ki tehette, jött részt venni mulatságaiban, mint a görögök Korinthba. Hihetőleg egy ily falusi látogatóval iratta elragadtatása egyik falra e szavakat: *hic locus felix est*, boldog hely ez! E látogatónak igaza van s Pompéji megérdemelte a rá adott *Vénus gyarmata* (Colonia Veneris) nevet. E Vénus az érzéki Vénus volt s mivel e kis városkában különös tisztelettel hódoltak neki, néha *pompéjii Vénusnak* is neveztetett. Az érzékiség, és pedig a legvastagabb alakban, ezer műemléken, ékszeren, apró csecsebecsén hagyta fön tanújeleit. A graffítók legnagyobb része is szerelmese munkája, kik ezekben többé-kevésbbé szabad

érzelmeiknek adnak kifejezést. Úgy látszik szokás volt a szerelmi nyilatkozatokat a házak falára írni; Pompéjiban tömérdek ilyen maradt fen s mint a különböző tökélyű helyesírás mutatja, a társadalom minden rétegeiből. Némelyik, imádlottja tiszteletére, elégnek tartja Ovidból, vagy Properczból kölcsönözni egy-két sort; néha az idézetek, világosan látszik, hogy írókból, de ma már elveszett írókból vannak véve; néha azonban egyenesen az alkalomra készültek az illető által, s az ilyenek közt is akad mely elég jó egy vidéki poétától vagy szerelimestől. „Haljak meg, ha isten is óhajtok lenni nélküled!“ Ah, peream sine te si deus esse velim, kiált az egyik. „Ide jőjön minden szerelmes, Venus oldalát akarom összetörni!“ Quisquis amat, veniat, Veneri volo frangere costas, a másik, dühösebb. A kisebb műveltségűek, magokhoz képest, egyszerűebben is szólnak. „Édes Savám, szeress, kérlek.“ — „Nonia üdvözli barátját Págorust.“ — „Virgula, barátjához Tertiushoz: be csúnya vagy! — Virgula, Tertio suo: indecens es!“ Kettő a számtalan ilyes fölírat közt külön említést érdemel. Egyik, mert egy férjtől származik, ki elég bátorsággal bír, fölírni a falra, hogy feleségét szereti: „Primus, szeretem nőmet, Massilát“; a másik mert egész egy kis regényt sejtet az olvasóval. Egy szegény szerelmes kit kedvese elhagyott, hosszú keresés után feltalálja, de más birtokában s a ház falára hol új kedvesével él, szomorúan írja ezt: „Itt van! itt van! bizonyos már! Romula itt mulat egy gonosztevővel!“ — Tenimus, tenimus! res' certa! Rómula hic cum seclerato moratur!

De nem szabad kifárasztanunk az olvasó türelmét latin idézeteinkkel. Ha a sikamlósabbakból, melyek a titkos muzeum tárgyaival nagyon is összhangzanak, szabad volna idéznünk, féltő, hogy igen szomorú fogalmat adnánk a pompéji erkölcsökről s a mi legszomorúbb, a legroszabb fogalom is csak igaz lenne.

II.

De bár az idő legnagyobb része Pompéjiban mulatságra volt szánva, maradt még a dologra s a közügyekre is. Évenként megszakitotta az élet rendes folyamát a községi hivatalnokok választása s ez mindig a legnagyobb közérdekeltséget szokta költeni.

Bármily nagy volt is a pompéjiak előszeretete a látványosságok s egyéb multságok iránt, a fölíratok azt mutatják, hogy kis városok kormányzatát sem hanyagolták el.

Félek, meglepő lesz az olvasóra nézve, ha azt állítom, hogy Campania egy kis városában az első császárok idejében némi politikai mozgalom és meglehetősen nagy beligazgatási szabadság volt. A római őrszbirodalmat rendesen zsarnokilag centralisált államnak tartjuk; pedig a zsarnokság csak Rómában uralkodott még ekkor, a centralisatio pedig csak később kezdődött tulajdonkép. Mikor Róma a világot legyőzte, kevésbé keményen bánt azzal, mint közönségesen gondolni szokás. A küzdelem alatt könnyörtelesen, kegyelmessé vált a győzelem után, mikor csak veszély nélkül lehetett. Sokkal több politikai érzéke volt, mintsem ok nélkül túlszigorú lett volna. A meghódított népektől nem követelt többet, mint a mennyi győzelme biztosítására szükséges volt. Meghagyta szokásaikat s vallásukat, kímélte emlékeiket, a legyőzöttek ez utolsó vigaszát. Nem bánta, hogy Athenében archonok legyenek, Nápolyban demárok, Karthágóban suffetek, Sziciliának meghagyta a Hiero törvényeit, Egyiptomot a Ptolomeusok rendszere szerint igazgatta. Nem igyekezett egyforma alkotmányt erőszakolni az egész világra s nem erőlködött egy kormányzat alá vonni a különböző népfajokat. Az egyformaság mindazáltal magától előállott lassanként; s nem volna nehéz megmutatni, hogy a legyőzöttek inkább kivánták azt, mint a győző. Legalább az első császárok csak abba igyekeztek egységet hozni, a mi egy abszolút államban multhatlanul szükséges; a mi nélkül egységes nagy nemzet nem is állhat fenn: kezökben tartották a politikai főkormányzatot s a hadsereg parancsnokságát, csak a Caesarok arczképével vert pénzt adták forgalomba s azt rendelték, hogy minden használatban levő mérték a római edilek által legyen hitelesítve. A szorosb belkormányzatban a lehető legnagyobb szabadságot engedték s abba minél kevesebbé elegyedtek, kivévén, ha a közbiztosság kivánta.

Pompéji, római gyarmat levén, a többi közt is a legkegyeltebb városok közé tartozott e tekintetben. Beligazgatását illetőleg korlátlan szabadsággal bírt. Mi, kik azt hisszük, hogy élni sem lehet, ha csak a központi hatalom szeme s mindig látható gyámködása alatt nem vagyunk, alig hihetjük el, hogy a császári kormányzatnak még csak biztosa sem volt Pompéjiban, a ki ott képi-

selné. Legalább a községi hivatalnokokon kívül semmi más hivatalnoknak nyomát sem találjuk Pompéjban. Ezek sem nagy számúak; a városi igazgatás, úgy látszik, nagyon egyszerű volt. A tanácskozó testület egy száz tagú senatusból állt, melynek tagjait decurio-knak nevezték, kik a város legtekintélyesb polgárai közül valók voltak. A végrehajtó hatalom kevés számú s évenként választott tisztviselőkre volt bízva. Ezek voltak először is a *duumvirijure dicundo*; ketten, mint a consulok Rómában, a tanács elnökei s törvénytevők és igazságszolgáltatók. A duumvirek alatt két *aedilis* volt megbízva a vásárok, piacok, középületek s műemlékek és az utcai rendőrség fölügyeletével; továbbá négy *quaester* számolt a közjövédelmek- s kiadásokról. Ezek voltak a magát Pompéji köztársaságnak nevezni szerető város évenként választott rendes tisztviselői. Voltak ezeken kívül mások, kiket rendkívülibb körülmények tettek időről időre szükségessé. Minden ötödik évben censust tartottak a polgárok közt, az egész birodalomban; ez ünnepélyes eljárás volt, melyet vallásos szertartásokkal is megültek; Rómában maga a császár, mint a köztársasági censorok utóda hajtotta végre. Vidéken ez ünnepélyes cselekvényre saját tisztviselőket nem választottak, nem akarván a személyzetet feleslegesen szaporítani, a duumvirek végezték, de ez alkalomból külön czímet nyertek, *quinquenalis* soknak nevezetvén. Bármily érdekesek legyenek is a részletek, sokra terjedne e hivatali eljárásokat terjedelmesen adnunk elő.

A mi e községi szervezetben talán legérdekesebb: a tisztviselők választásának módja. Sokáig közönségesen azt hitték, hogy a comitiák (népgyűlési s választó testületek összejövételei) a tartományokban is meglőnek szüntetve mint Rómában Tiberiustól fogva, s hogy a tisztviselők kinevezése, mint Rómában a tanácsra, itt is a decuriókra lett volna bízva. De bármily valószínű volt is e vélemény, nem volt való. A salpensai és malagai hires táblák felfedezése óta ez iránt semmi kétség nem lehet; ezek a községi választások egész menetét részletesen előadják, szerintök a hivatalban levő duumvirek egyike elnökölt a választásnál, mely curiánként és titkos szavazással történt a magokat előre beiratott, — vagy ha ilyek elég számmal nem voltak, a duumvir által a város előkelőiből kiegészített jelöltek közül. A szavazás kényszer és csalás elleni biztosítására szabatos ellenőrzés volt s a szavazók

egyenkint megeskettettek, hogy őszintén és lelkiismeretesen fognak szavazni. A megválasztott tisztviselőt „Jupiterre, az isteni Augustusra, s azonkívül az épen uralkodó császárra, pl. az isteni Claudiusra végre, a házi istenekre (Penates)“ eskették meg, hogy híven viselendi hivatalát. Rómában az ily választási szabadság csak a múlt dicső emlékei közé tartozott; annál nagyobb becsben tartattak a vidéki tisztviselői hivatalok, mert csak ezek voltak még a közvélemény és szabad választás kifolyásai. Ezért vágytak reá a község legjelesbjei s ezért voltak a választások oly élénkek, érdekeltesek s olykor a leghevesb pártküzdelmek csatatérei. A rómaik nevelték, s azt mondák gúnyosan: vihar egy pohár vízben. Végre is, vihar volt s életjel, a mi a dicső Rómában hiányzott.

Pompéjiban nem egy érdekes emlék maradt fön e választási lázokról. Nem levén hírlapok, a jelöltek ajánlására vagy vitatására egyszerűen a falakon, fülirásokban nyilatkoztak a rokon és ellenszenvek. Néhol szerényen ajánlják a jelöltet, kérve számára a jóindulatúak szavazatait. Néha az ajánló, talán tekintélye érzetében, határozott rövidséggel nevezi meg jelöltjét s önmagát. Néha a jelölt érdemeinek vagy egyéb kitünőségeinek hosszabb előszámlálása olvasható. A czéheknek, társulatoknak, osztályoknak mind megvannak saját jelöltjeik. Sokszor a nőknek is. A korteskedés nyilván s nagyban foly.

III.

Azt himé az ember, hogy a községi hivatalok ily keresettek levén, bizonyosan igen jövedelmesek s előnyösök lehettek. Épen nem. Egy tisztviselőnek sem volt fizetése; ellenkezőleg, magoknak kelle fizetniök, hogy megválasztassanak. A *honorarium* ot náluk úgy kell érteni, hogy a részökbe jutott tiszteletért ők adnak díjt a közönségnek. E *honoratia summa* különböző volt a város nagysága s fontosságához képest. De a kiadásoknak ez még legcsekélyebb részét tette; ennél sokkal többet követeltek attól, kit polgártársai bizalma megtisztelt. A kevésbbé gazdagok a kisebb községekben csak bort és pecsenyét adtak választóiknak; a szegénység reggeltől estig szabadon lakozott aedilise vagy duumvirje költségén; az előkelőbbek pedig fényesebb közehédre voltak hivatalosok, hol az aljnép néző volt. A választók közt többnyire

pénzt is osztogattak: a decurióknak 20 sesterciumot, a közrendűeknek 10-et, a többieknek 8-at, fejenként. Azonkívül nyilvános játékokat kellett rendeztetni, melyekben a nép ingyen vett részt; megkivánták, hogy lófuttatás, athlétai birkózás és gladiatori harez legyen; ezek gyakran nagy mérvben s azért igen költségesek is voltak. A Clodius Flaccus pompéjii dumvir fenmaradt jegyzéké mutatja, mennyibe került a gazdagabbaknak az ily alkalom; s általában úgy látszik belőle, hogy a gazdagnak alig volt más hivatása, mint tönkre tenni magát a nép mulattatására, mely követeléseivel egy állalmat sem hagyott szárazon elmenni. Ha gyermeke született, ha fia a virilis togát öltötte föl, ha valamely hivatalra választatott, ha valamely rokonáról örökölt, mindig nyilvános játékokat kelle adnia, melyek olykor százezerekbe kerültek. A közönség azonban még ennyivel sem volt megelégedve. Az ebédekhez és multságokhoz komolyabb s maradandóbb jótékonyságokat is kelle csatolni. Többnyire az új tisztviselő valamely közmunkát vállalt el, hogy azt maga költségén megkészíttesse. Majd több mértföldnyi utat építtetett vagy újított meg, majd vízvezetéket ásott a községbe, a szükséges ivó vízzel az utcákat és közhelyeket, sokszor még a magánosok házait is ellátván. Legtöbbnyire valamely közemlék fölállíttatását vállalta magára; a legszebb műemlékek, melyeket Pompéjiben találtak, a Fortuna és az Izis templomai, a csarnokok és a színház, mind egyes magánosok által emeltettek. Ostiában egy felirat arról értesít, hogy egy községi hivatalnok, a választási lakomán, pénz-osztáson s mindennemű játékokon kívül — egy hosszú utat kiköveztetett, öt templomot részint építtetett, részint megnyíttatott, a piacon egy kis állványt építtetett, hova köz-málhákat raktak, s a forumon márvány szoszéket emeltetett. Hivatalviselésük későbbi éveiben is, a választott tisztviselők részint népszerűségük megtartására, részint azon nemes dicsvágyból, hogy nevüket nagy emlékekkel örökítsék, költséges építkezéseket tönk s ez volt legfőbb oka, hogy még a kisebb városok is oly feltűnően gazdagok voltak nyilvános műemlékekben.

Daczára e roppant költségeknek, elégtelenek mégis voltak s nem egy kifakadást olvasunk a falakon a tisztviselők és egyéb hatalmasok ellen. Szerencsére azonban az elégtelenek még sem képezték a többséget; a községek rendesen hálával fo-

gadták a jöltevök köz-ajándokait s tisztelettel örökiték az áldozók nevét és emlékezetét. Míg a tisztviselő élt, a hízélgéssel és hódolattal nem fukarkodtak számára; ha meghalt, köz-ünnepélyeket rendeztek gyásztiszteletére, melyeken fontszámra égették a legdrágább illatszereket s temetkező helyéül, valamely nyilvános út mellett fekvő közföldből szakítottak ki egy darabot, hol neki családja fényes emléket emelhetett. Néha még többre ment a köz tisztelet s hála; a duumvir vagy quinquennalis valamely rendkívüli jótékonyága következtében, a decuriók valamelyik templomban összegyűltek s lovas szobor fölállítását szavazták meg tette emlékére; a nép az alatt a forumon gyűlt egybe s gyalog szobort határozott neki. Természetesen mindezt a legmagasabb és dagályosabb dicséretnek s magasztalások kíséretében. Csakhogy sokszor ez is az illető tisztviselő erszényére súlyosult; rendszeren, szerénységből, nem fogadta el a kitiüntetést, boldog a dicsőség által, megkimélte a költségtől a községet, — *honore contentus, impensa remisit*, az az, a két szobor költségét maga fizette. Természetes, hogy mikor a szobrok, tiszteletére fölszenteltettek, ebédeket, játékokat stb. kellett adnia ismét.

Alig bírja érteni az ember, miért törték mágokat oly igen, ily nagyon költséges tisztességért az emberek? De a hiúság s dicsvágy sokat megmagyaráz; s talán szintannyit a szülőföld és város szerelme, melyekhez való ragaszkodásba olvad föl, abszolút államokban és zsarnoki kormány alatt, hol valódi haza és nemzet nincs, a honszerelme oly nemes és magasztos érzelme is. Épen a hanyatló *respublica* és az első császárok kora mutat legszámosb s legmeghatóbb példákat ez önzetlen ragaszkodásra a szorosabb szülőföld s kis város iránt. S végre a hivatalviselési dicsvágy magasb előnyökkel is kecsegtethetett, mint épen a községi hivatalal melyért közvetlenül annyit áldoztak. A ki községében első volt, abból lehetett valami az államban is. Róma, ellenkezőleg a régiség más nemzeteivel, soha sem zárta be kapuit az idegen előtt. Még a legyőzött népek kitünő fiait is sokszor felvette kormányába s fő hivatalaira; annyival inkább a saját gyarmataiból származott jeleseknak tért nyitott az előmenetelre. Igy például Nonius Balbus, ki *Herculanumot* műemlékekkel és fölíratokkal tölté el, *Creta* és *Cyrenae* kormányzójárá emelkedett. A ki szerencsésebb volt,

consulságra is eljutott, mint Agricola, ki Frejus gyarmatból származott. Sőt volt a ki császárrá lett, mint a spanyol Traján.

Mind ez előnyök eléggé kimagyarazzák a községi hivatalvágyat s érette hozott rendkívüli áldozatokat. Igy is volt az mindennél, míg csak a községi kormányzat megtartotta fontosságát a vidéki életben. Fájdalom azonban, hogy ez nem tartott soká. Pompéji ugyan nem érte meg annak hanyatlását. De a mint Pompéji, az I. század utolsó felében elpusztult, csakhamar kezdett a községi szabad kormányzat is hanyatlani. A városok féktelenül üzték a költséges és botor multságokat; tisztviselőik iránt egyre követelőbbek lettek, s nem elégedtek meg kevesebbel, minthogy tönkre tegye magát érettök; tönkre tették önmagukat is. Bolond eszeveszett költsékezésök felhívta az államkormány figyelmét. A császárok Trajántól kezdve, inkább s inkább beleelegyednek a községi ügyekbe. Ez jótétemény volt, pillanatilag, mert sok visszaélésnek bevágta útját, de annál nagyobb veszély volt jövőre; megölő betűje volt az egyetlen még lihegő szabadságnak, a községi élet szabadságának. Ettől fogva a községi tisztviselők a császári megerősítéstől, majd, a szabad választás egészen mellőztetvén, kinevezéstől függtek. A központi hatalom egész súlyát érezte a tartományokkal s lassanként elaludt és megszűnt a községi élet.

Pedig ez magára a császárságra nézve is nagy szerencsétlenség volt. Az abszolút hatalomnak sok emberre van szüksége, de keveset bír előállítani. Az embereket a szabad helyhatósági élet képezi s hol az nincs, kevés a közügyekre alkalmas ember. Mikor ama viharok egy pohár vízben is megszűntek: semmi kizdrtér nem volt, melyen az állam kormányzatára emberek teremjenek s képződjenek. Rómának veszni kellett; mert nincs biztosabb mód egy állam megrontására, mint azt ily módon centralisálni; s a római császárság maga adta magának a hálaldöfést, mikor a községek s helyhatóságok szabadságának utolsó maradványait is eltörlé.

SZÁSZ KÁROLY.

AZ ANGOL ADÓRENDSZER.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

1866-nak végén került ki a sajtó alól egy kitünő munka, a melynek czíme:

„Geschichte der Steuern des britischen Reiches“ ein finanzgeschichtlicher Versuch von W. Voocke.

Ezen szakmunka a maga nemében oly nagy becsesel bír, mint Gneist munkája az angol alkotmányról, mert mindkettő nagy alaposággal ismerteti tárgyát, kútforrások alapján, a melyek a continensen ritkán szerezhetők meg.

Azon, közgazdasági tekintetben is szomorú helyzet, a melyben van hazánk, még nagyobb érdeket kelt az előttünk levő szakmunka iránt, a melyben egy nagy nemzet pénzügyi viszonyainak történetét és adórendszerét ismerteti a szerző.

Hazánk átalakulási processusában, főleg nagy fontossággal bír az adóügy szabályozása, a mely visszahat az ország közgazdasági fejlődésére. Kivánatos tehát, hogy tanulmányozzuk más nemzetek ebbeli tapasztalatait és azon viszonyokat, a melyek között más nemzeteknél egy vagy más adónem előtérbe nyomult vagy mellőztetett.

Voocke munkája hasonlít d'Audiffret munkájához a francia pénzügyi rendszerről, de túlszárnyalja azt belbecse által, miután Voocke mint nem angol, niucsen elfogúlva egy vagy más irányban, a mit d'Audiffretről, az államtanácsosról, mondani nem lehet, ki mint a francia pénzügyi administationnak egyik tagja, minden létezőt, már azért, mivel létezik, kifogáson kívül levőnek ítél.

Vocke munkája két részből áll. Az elsőben Anglia pénzügyi rendszerének fejlődése van ismertetve és pedig úgy az adóügy, mint az államadósság, az államháztartás nevezetesebb tételei. A második részben az egyes jövedelmi források, főleg az adók vannak részletesen fejtegetve. Anglia adóviszonyai már Esquiro-Parieux nagybecsű munkájában az adókról, elég alaposan vannak ismertetve, hiányzik azonban Esquiro-Parieux-nél, az összefüggés ismertetése, a melyben az egyes adónemek vannak az adórendszer képzésében, és így Vocke, ki minden adónemnél az ismertetést a kisebb részletekre is kiterjeszti, tagadhatlanul szakmunkájában többet nyújt, mint mindazon munkák, a melyek e tárgyban a continensen napvilágot láttak.

Az első rész, mint említők, a pénzügyi rendszer fejlődésének áttekintése. Igen helyesen emeli ki Vocke a bevezetésben azt az összefüggést, a melyben mindenkor valamely ország politikai állapota annak pénzügyi rendszerével áll, mondván:

„Woher die Regierung die Existenzmittel des Staates nimmt, aus welchen Quellen dieselben geschöpft werden, hängt ja lediglich davon ab, in welchem Verhältnisse sie zu den Personen und zu dem Eigenthume der Unterthanen steht, und dieses Verhältniss findet eben seinen Ausdruck in der Verfassung.“ . . .

Mint tudva van, a rómaiak gyarmataikban a népektől természetnyelvekben és szolgálatokban szedték az adót, ehhez legfeljebb még a fej-adó és telek-adó járult. Így volt ez a rómaiak uralma alatt Britanniában is az angolszászok bevándorlása előtt.

Az angolszász-dán korszakban nemesak közmunkák, hanem erre szedett adók által is tartattak fenn és készültek az országos közlekedési eszközök, hidak és utak.

1066-ban october 14-én a hastingsi ütközet a norman királyok kormánya alá vetette a szigeteket. I. Vilmos udvartartásainak költségeit a dománial jöszágok jövedelméből fedezte, a mennyiben pedig a pazar udvartartás miatt a rendes jövedelem, sőt még a népnek önkéntes adakozásai sem voltak már elegendők: templomok és zárdák fosztattak ki, és a hadi kötelezettség pénzen megváltása megengedtetett, csakhogy a királyok jövedelmei emeltessenek. Ez történt fokozott mértékben I. Henrik alatt.

II. Henrik a természetben szedett adót, készpénz adóvá változtatta és alatta az ország rendezett háztartásnak örvendett. De

csak kevés ideig tartott ez, mert már I. Rikhárd (az oroszlánszivi) ki 1189-ben lépett a trónra, a keresztes háborúk vitelére pénzt igényelvén, népeit kiméletlenül fosztogatta, sőt a hivatalokat, tisztségeket áruba bocsátá. Erőszakkal vette el a pénzt a vagyonos osztálytól „kölesön“ ezim alatt, a mely után azonban kamatokat nem fizetett. Midőn a gyűlölt János király (1199-ben) ez úton tovább haladt, a főnemesség a segílyt és szolgálatot megtagadta, s a híres „magna charta“ kiadására kényszeríté a fejedelmet, melyben a többi között az is foglaltatik, hogy a fejedelem a hadi szolgálat megváltása díjait csak a rendek beleegyezésével szedheti.

Jöllehet a rendek ezen jogát III. Henrik kiskorúsága alatt, ennek gyámja Pembroke (1216-ban) kétségbe akará vonni, kénytelen volt engedni, midőn az udvar pénzsűk helyzetében a rendekhez fordult (voluntary gifts) önkéntes ajánlatok végett, a melyeket a már „parliament“ nevű rendek háza, csak a „magna chartában“ foglalt jogok ismételt elismerésének irán engedményezett. Az elismerés a király részéről tényleg mit sem változtatott a dolgon, mert az alkotmány követése, megtartása hatalmi kérdés maradt.

Ez időben már a városi községek oly nagyok és hatalmasak voltak, hogy veszélylyel járt a királyokra nézve, a városokban erőszakkal szedni subsidiumokat. A királyok pénzt akarván szerezni a hatalmas és vagyonos polgárságtól, előjogokat bocsátottak áruba, mely megvásárolt előjogok a polgárság helyzetét, a koronával szemközt, erősbiték.

1265-ben már képviselőket is küldöttek a városok a parlamentbe, mely ekkor két házra oszolt; az alsó nemesség és polgárság az alsóházban maradt, a főnemesség és főpapság a felső házat alakítá. A városi polgárság képviselői először az adómegajánlás céljából hivattak a parlamentbe. A nemesség szívesen látta a városok képviselőit a parlamentben, mert így remélhető volt, hogy az adók egy része a városi polgárságra fog nehezülni, jóllehet már a városok is viseltek terheket. Ez alkalommal kieszközöltetett, hogy a városokban található nagy mennyiségű mozgó tőke és ingó vagyon adótárgya legyen.

A parlament a korona ellenében mindinkább erősödött és II. Eduard a „charta mercatoria“-ban elismeré, hogy a

vámtételek szabályozása a parlament befolyása nélkül nem történhetik, II. Rik hárd (1377) pedig az állambevételek és kiadások ellenőrzésének jogát ruházta a parlamentre. V. Hen rik (1413) idejében a parlament már külön kincstárnokot rendelt az állampénztár vezetésére, és az államhivatalnokok eskü alatt kötelezték magukat, a fenálló törvényeket és határozatokat hiven követni.

De nemcsak a pénztárkezelésre, hanem az adóügyre is kiterjeszté a parlament befolyását. 1348 és 1373-ban az alsóház törvényteleneknek merte nyilvánítani azon adókat, a melyeket csak a felsőház szavazott meg. Hiában erőlködött IV. Edu árd a korona részére a függetlenséget a pénzkezelésben visszaszerezni, a parlament nem engedett.

Ha azonban meggondoljuk, hogy a városi községek csak előjogok árán nyújtottak segélyt; hogy a jövedelmek a folyt háborúk következtében apadtak, és így az állam szükségleteit a bevételekből pótolni nem lehetett: hibáztatni kell a szűkkeblűséget, a melylyel a parlament, főleg pedig a városi községek, az udvar iránt viseltettek.

A korona elvégre a legártalmasb eszközhöz nyúlt, mert a törvények mellőzésével vette a pénzt, a hol találta. Elsőben is a zsidókat fosztották ki, azután a papságra, főkép a Cistercita-rendre került a sor, sőt még az Angliában tartózkodó külföldi pénzváltóktól is erőszakkal vették el a pénzt. Az udvar részéről a családi ékszereket elzalogosították, V. Hen rik pedig magát a koronát elzalogosítá. Midőn a király már sehoh sem tudott pénzt teremteni, mert személyes hitele nem volt, a tőkepénzesek pedig a parlament jóváhagyása nélkül újabb kölcsönt adni nem akartak: a parlament elvégre egybehívatott.

VII. Hen rik ötször hívta egybe a parlamentet subsidiümök megszavazása végett, a minek megtörténtével, mellőzve az alkotmányt, önkényileg járt el és intézte el az ország pénzügyeit VIII. Hen rik még nagyobb mértékben erőszakoskodott, mert még a parlament tagjait is kivégzéssel fenyegette, ha a parlament a király kívánatait feltétlenül nem teljesitené. Ily eljárás mellett a parlamentnek adómegszavazási joga csak névleg létezett.

Önkény uralkodott a következő királyok idejében is, leginkább pedig Er z s é b e t királynő alatt.

Maga az adórendszer ily viszonyok között oksze rüen nem fejlődhetett, az államháztartás pedig nem tehetett szert biztos alapra.

Még a pénzverés is eszközül szolgált, jövedelemre szert tenni a törvényes érc tartalom folytonos kevesbitése által, és így a pénzügyi kezelés hiányaihoz még a pénzrendszer zavarai is járultak.

VIII. Henrik alatt a papi jöszágok elkoboztat tak, az így szerzett pénz az udvartartásra fordított; ugyancsak VIII. Henrik a meghódított területeket, és a korona jogait árúba bocsájtá; így jutott a Bretagne 149,000 lira áron VIII. Károlynak. Tettek ehhez hasonlót más uralkodók is, VI. Eduárd Boulogne-t adta el 400,000 Calais-t pedig 220,000 koronaért. A rendezetlen államháztartás miatt még a külpolitikát, a pártállást is árúba bocsájták.

Mindebből kitünik, hogy Anglia államháztartása azon időben csak oly rossz alapon nyugodott, mint más országoké.

A kiadások folytonosan növekedtek, főleg pedig az oraniai ház trónra léptével (1688) mivel nagy háboruk következtek be. A kiadások között a legnagyobb tételek jutottak a hadügyre és udvartartásra. Az igazság-szolgáltatás költségeit a bírósági illetékek fedezték; építkezésekre csak rendkívüli esetekben fordítottak említésre méltó összegeket.

Anglia kereskedése folyton gyarapodott, főleg Cromvell alatt, ki védintézkedések által támogatta Anglia tengeri kereskedését. A forradalom idején nemcsak a korona jöszágai lettek elárúsítva, hanem még a királyi család hiveitől is elvétellett a vagyon. A növekedő kiadások fedezésére fej-adó vettetett ki, oly módon, hogy minden családtól az egy napi ebéd ára követellett hetenként; behozatott ugyanekkor a fogyasztási adó és így az állam jövedelme 5 millió livrere emeltetett.

Cromvell bukásával ezen adók egy része megszünt ugyan, helyettök azonban más adónemek hozattak be, úgymint a landtax, az ablak-adó, a személy-adó, az accis, a bélyeg-adó, az engedélyi díjak és fényüzési adók. Nem tetszett azonban a volt kiváltságos osztálynak a direct adózás, mely a telek-adóban és személy-adóban a szemlélhető vagyont megadóztatá. A kiváltságos osztály ellenzése gátolta meg a telek-adó okszerű kifejtését, néki tulajdonítandó, hogy a landtax felosztási adóvá fajült el, a személy-adó pedig teljesen el

nyomatott — helyettök pedig a fogyasztási adó, mely a köznépet terhelé leginkább, annál inkább kiterjesztetett. Fogyasztási adó tárgyává lettek az élet legfőbb szükségletei, a ruhák, kalapok, keztyűk, órák stb. A forgalom pedig a bélyeg nagymérvű alkalmaztatása által nehezítettett.

Jövedelem tárgya volt azon engedély is, a melyet I. György 1714-ben a „Royal exchange“ és „London assur. comp.“ társaságnak biztosítási üzlet vitelére adott 150,000 livreért.

Mindez azonban nem volt elegendő a kiadások fedezésére, még adósságokat is kelle csinálni.

Már 1656-ban a deficit 800,000 liver, 1659-ben ismét 332,823 livrere rügott, noha a bevételek ez időben $2\frac{1}{4}$ millió livret meghaladtak. Az ekkor volt 2 millió livre állam-adósságot a restauráció korszakában nagy részt törleszték.

1697-ben a rossz pénzverés javítottott, a bankjegyek 20% -ka estek pári alatt, a $7\frac{6}{10}\%$ -os kincstári jegyek (Exchequer bills) 40% -ra estek. — 1710-ben az állam lotteria-kölesönöklöz folyamosított, a melyek mintegy 9% -ba kerültek, és a melyek kamatait az állam ismét csak új kölesönök segítségével tudta megfizetni; elvégre az állam a visszafizetés határidejét meghosszabította.

A parliament az állam-adósság törlesztésére több ízben új adókat engedményezett, a melyek a törlesztési pénzalaphoz folytak.

Az államháztartás költségeinek leszállítására a kormány a kamatláb reduetiójához is folyamodott, valahányszor az országban a forgalmi kamatláb leszállott, a hitelezőknek választást engedvén a tőkének visszayételére. Magából érthető, hogy ezen convertálás mindenkor csak egy-egy papírnemre terjedt ki, és gondoskodva volt arról, hogy a visszakövetelt kölesönök visszafizettessenek egy vagy más pénz-intézet közbenjárásával.

A XVIII. században a direct adókat háttérbe szoríták még az indirect adók és pedig a hatalmas főnemesség befolyása által, a mely a direct adók rendszerének kifejlését gátolá.

A francia háborúk alkalmával nagyobb jövedelemre lévén szüksége az államnak, ez egyúttal alkalmat is szolgáltatott az adó-reform kérdését tárgyalni, a melyet Pitt megindított. A fogyasztási adók némelyike meg lett szüntetve, más tetemesen leszállítva; a vámpolitika az ipar fejlődésével szintén módosítottott,—Anglia a prohibitiv rendszert elhagyta és áttért a védvámrendszerre (30%

vám volt az átlag külföldi gyártmányokra). Ezt követte a pénzbecs helyreállítása.

Teljes lön a gazdasági átalakulás, midőn Peel Robert 1841-ben a legkedvezőtlenebb viszonyok között a kormányrúdhoz jutott. A folytonos deficitet a jövedelmi adó segítségével javasla kiküszöbölni, mely jövedelmi adó a vagyonos osztályra vetette azon terhek egy részét, a melyeket addig nagyobbára a népesség alsóbb osztályai viseltek. Ezen jövedelmi adó javaslattal a fogyasztási adók leszállítása is kapcsolatban volt, miután ezáltal az ipar fejlődésére kívánt hatni P e e l.

Peel ezen reformjavaslata tulajdonképen nem saját eszméje volt, hanem P a r n e l l „pénzügyi reform“ czimű munkájának követése.

Különös, hogy azon nagy mérvű közgazdasági változások, a melyeket Peel Angliában létesített, nem saját agyában születtek, hanem másoktól eredtek.

Így volt az adóreform kérdésében, így a bankkérdésben, mely utóbbiban Peel Overstone lordnak elveit fogadta el. P e e l a nagy államférfiúhoz illő ügyességgel vitte keresztül mind a két nagy reformot, a miben nagy szónoki tehetsége elősegíté, főleg az adóreform kérdésében, midőn a vagyonos osztály honszeretetéhez fordult. Nagy küzdelmek után és Russel nyomatékos oppositioja daczára Peel a törvényjavaslatot 1842-ben május 31-én, a parlament által elfogadtatta. Ezzel a direct adózásnak alapja meg volt vetve.

Hogy miben állt a reform, a következő fejezetekben fog tárgyalatni.

Az új adórendszer szerint 1842-ben $3^3 \frac{1}{4}$ millió jövedelmi adó váratott, befolyt pedig több 5 millió livrenél. Mindamellett ugyanazon 1842-dik évben deficit maradt, mert a fogyasztási adó és vám tetemesen apadt. Azonban 1843-ban már 4 millió livre felesleget mutatott a budget, a mit ismét a fogyasztási adó leszállítására használt fel a kormány. Az államhítel növekedvén, az állampapírok újabb convertálása lett lehetővé.

A jövedelmi adót a parlament csak 3 évre szavazta meg. 1845-ben tehát Peel ezen adót továbbra is megtartani javasla a parlamentnek, a mit ez el is fogadott, miáltal az indirect adókat a $2^1 \frac{1}{3}$ millió livre fölösleg újra leszállítani engedlett.

Russel, ki a jövedelmi adó behozatalát leginkább ellenzé, 1848-ban, midőn kormányra jutott, a parlament által a jövedelmi adó tételeit emeltette.

A beviteli vámok folytonos leszállítása, Anglia iparának emelkedésével egyenközüleg haladt és így a védvámrendszer elhagyásával a szabad kereskedés ösvényére jutott az ország.

Ismeretes dolog, hogy 1853-ban Gladstone a jövedelmi adó emelése és kiterjesztése által lehetővé tette az indirect adók további leszállítását.

Az utolsó évtized története a t. olvasó emlékében levén, tudni fogja, hogy Anglia mostani fiuanczpolitikája az államadósság leszállítására fordítja fő figyelmét és hogy az indiai és krími háborúk nagy költségeinek daczára, az államadósság jelenleg 38 millió livrel kevesebb, mint 1840-ben volt.

Vocke az egyes adónemek tárgyalását a hűbéri kötelekből származó terhek leírásával kezdi, a mint azok a hadi kötelezettséget vonták magok után. Angliának jelen hadi szervezete eléggé ismeretes. Se ezzel, se Anglia domaniajzavainak ismertetésével nem szándékom foglalkozni, miután ezen utóbbiak jelenleg Anglia államháztartásában és közgazdaságában nem nagy szerepet játszanak. 1851 óta a domaniajzavak kezelése is a parlament felügyelése és ellenőrzése alá van rendelve, kivéve Cornwallt és Lancastert, mely két koronajószágból 50,000 livre a walesi herczeg jövedelme, 26,000 livre pedig a királyi privat pénztárba folyik.

Az összes domaniajzavak értéke mintegy 30 millió livrereug, 300,000 livre évi jövedelemmel.

Annál nagyobb fontossággal bírnak Angliában a mindenmü illetékek, a melyeket Vocke eredetöktől fogva mostanáig, fejlődésök szerint, egyenként ismertet.

Tudva levő dolog, hogy Angliában a perköltségek tetemesek; 1847-ben a parlament egy bizottságot küldött ki, ezen ügy vizsgálására, mely, szintűgy mint 1854-ben lord Brougham a felsőházban, constatirozá, hogy az illetékek a peres összegnek mintegy $17\frac{1}{2}\%$ -át sőt a valóságban behajtott összegnek 30% -át teszik!

A continensen általános a panasz, hogy Angliában pert nem lehet kezdeni, az azonnal lefizetendő illetékek semmi arányban sem állanak a per megnyerésének valószínűségéhez és eredményéhez.

A királyok mindenféle engedményeket és dispensatiókat adtak alattvalóiknak, tetemes és önkényesen megszabott díjakért. Nemcsak a királynak jártak ily illetékek a régi időben, hanem a királynénak is. A királyné részére az illetéket aranyban kellett lefizetni, és pedig oly arányban, hogy a királynak adott minden 100 márka ezüst után, egy obon arany jusson a királynénak.

Az így szedett illetékek azonban nem rugtak sokra és távol sem annyira, a mennyit a királyok az igazságszolgáltatás neve alatt vettek az alattvalóktól.

A hűbérnök bíraskodott hűbérese ügyeiben. A hűbérnökök törvényszéki üléseikben nemcsak a hűbéresek vagyona fölött, hanem még ezek szabadsága sőt élete fölött is rendelkeztek. Ha a hűbérnök ily módon a hűbéres vagyonát elkobzá, a király az elkobzott vagyon egy részére jogigénnyel birt, a mely jogát valamely illeték lefizetése után a hűbérnöknek átengedte. Ez eljárás a királyi jövedelmek egyik forrása volt.

A normannok alatt királyi törvényszékek keletkeztek, a melyekhez a hűbéres a hűbérúr végzése ellen appellálhatott. Az ezen törvényszékeknel befolyt törvénykezési illetékek által a királyok új jövedelmi forrást nyitottak maguknak és egyúttal hatalmukat kiterjeszték. — Végtelen sok visszaélésre adott alkalmat a hiányos és önkényes törvénykezési mód. Maguk a királyok pénzért mindent megengedtek. Így történt, hogy az adós valamely királyi illeték lefizetése által hitelezőjének támadásaitól megmentetett és nem tartozott adósságát megfizetni; hogy illetékek lefizetése mellett rabok a tömlöczből kihocsájtattak, nem is említve azt, hogy még gyilkosok is csak pénzbírságra ítéltek, a mit más nemzetknél is látni a történetben; különösen nálunk is megvolt azon időben. I. Henrik az illetékeket leszállítá és elejét vette sok visszaélésnek, azonban már I. Rikárd alatt minden ismét a régi kerékvágásba jött és tetőpontját érte el I. Jakab alatt.

A parliament, hatalmának növekedésével, figyelmét az igazságszolgáltatásra is kiterjeszté, a melynek javítását és a visszaélések megszüntetését már a magna charta 40-dik czikke

ígérte. A parlament a királyi engedmények és dispensatiók megszüntetését kieszközölte ugyan, azonban csak azon feltét mellett, hogy a bírósági illetékek emeltethessenek. Ezen illetékek nagy részt a bíróság tagjainak jövedelmét és fizetését képezék, és csak csekély összeg jutott a királyoknak. Csak 1810-ben lett változtatva a dolgon az által, hogy a bíróságoknál levő egyének évi fizetése megállapított és a befolyt illetékekből fedeztetett. Az illetékek azonban korántsem elegendők a törvényszékek okozta költségek fedezésére, hanem még mintegy $1\frac{1}{4}$ millió livre pótlékot igényelnek.

Nagy illetékeket szed maga a parlament is. Számos oly ügy mely más országokban a közönséges kormány-közegek által elintézhető, Angliában a parlament jog- és hatásköréhez tartozik. Így például csak a parlament adhat engedélyt egy vagy más közgazdasági vállalathoz. Vocke több példát idéz, mint fizettette meg a parlament az engedélyt. A werbecki vizszabályozás engedélyezéséért 2812 livret fizettek a kérelmezők. Az illeték még a szerint is változik, a mint több vagy kevesebb ideig foglalkozott a tárggyal a parlament.

A mindennemű illetékek, ide nem értve a bélyeg-illetéket, csak mintegy 250,000 livret adtak 1866-ban, noha az illetékek száma nagy és azok boszantók. Így például 10 shilling (5 frt) illetéket fizet az, ki a bélyeghivatalban fölvilágosítást kér arra nézve, hogy mennyi bélyegyet tegyen valamely okmányra.

A bélyeg-illetékek tetemesek. Angliába Hollandiából került ezen adónem; eleinte csak néhány évre engedményezte a parlament a bélyegadó, az engedély folytonos meghosszabbításával ezen adó meghonosult és annyira elterjedt, hogy, a mult század végével a bélyeg-adó tarifája és törvényei egy nagy folio kötetet töltöttek be.

Az egyes tételek tetemesek. Minden okmány bélyeg alá esik; minden engedély, fölmentés, meghatalmazás, nyugtatványozás, szerződés stb. Ennek tulajdonítandó, hogy ezen bélyeg-adó, mely már a forgalmi adó természetével bír, a forgalom emelkedésével szintén emelkedik, egyáltalában pedig jelentékeny összeget ad. A bélyeg-adóból befolyt:

1800-ban	brutto	3 millió livre,	netto:	$2\frac{1}{5}$ millió livre
1820-ban	"	$6\frac{3}{4}$ " " "	"	$6\frac{1}{3}$ " "
1865-ben	"	$9\frac{1}{5}$ " " "	"	$9\frac{1}{2}$ " "

Az örökösödési bélyegilleték 1694-ben keletkezett, a midőn is minden végrendeletre 5 shilling bélyeget kelle tenni; 1699-ben 10 shillingre emeltetett az illeték. — 1779-ben ezen illeték elvileg módosított, mert 300 livreig terjedő örökség után scala szerinti illetéket kellett fizetni, 300 livren felül a bélyeg állandóan ugyanaz maradt.

Ezen határszám (300 livre) azonban folytonosan emeltetett, ugyannyira, hogy 1805-ben a scala már 500,000 livreig haladt.

1815-ig az illeték, úgy a végrendelet, mint a végrendelet nélküli örökségekre (Intestaterbschaft) egyenlő volt, azóta a végrendelet nélküli örökség után az illeték $\frac{1}{3}$ -dal nagyobb. Mindkét nemű illeték csak az ingó vagyon, meghatározott időre kötött bérszerződések jövedelme és belföldi követelések után fizetendő; a tartozások levonásba nem jönnek. — Örökség, mely 100 livret nem halad meg, illetékmentes. A végrendeleti illeték:

100 livretől	200 livreig	2 livre.
200 "	300 "	5 "
300 "	450 "	8 "
450 "	600 "	11 "
600 "	800 "	15 "
800 "	1000 "	22 "
1000 "	1500 "	30 "
1500 "	2000 "	40 " stb.

Ezen illetéken kívül, mely a végrendeleti okmányt érinti és ennek hiányában is a törvényes örökösök által $\frac{1}{3}$ pótlékkal fizetendő, van még a hagyatéki adóilleték, amely kezdetkor 1780-ban az átvételt igazoló nyugtákra bélyegformában jött. Minthogy a nyugta kiállítása, a bélyegilleték kiküldése végett nagyobb részben elmaradt, ezen illetéket mint hagyatéki illetéket rendelék el beszedni. — 1815 óta a fel vagy lemenő vonalban levő első rokonok 1%-ot, a szülők testvérei vagy ezek származottjai 5%, testvérek vagy ezek származottjai 3%-ot, az ösbátya, ösnéne vagy utódjaik 6%-ot, távolabbi rokonok vagy nem rokonok 10%-ot fizetnek az örökség után. — Nem fizet hagyatéki adót az özvegy.

Ezen hagyatéki adó úgy szedetik be, hogy a végrendelet végrehajtója a kiszolgáltatott hagyatékról az illetéktől nyugtát tartozik venni, a melyre a megfelelő bélyeg teendő. A végre-

sításokra vetett bélyegilleték kiindulási elve (nemcsak Angliában van így, minden más országban hasonló elvből indulnak ki) teljesen hibás. Ugyanis a kötvény értékének és így a biztosítás értékének egyedüli helyes mérve maga a díj. Az illetéket ezen díjhoz kellene mérni. Ezt véve alapul igen egyszerűsíteni lehetne az illeték felszámítását és ellenőrzését. A mint a biztosított tőke a kiindulási alapszám, a következtelenség végtelen lesz, a mint is az a különböző országokban használt ebbeli bélyegilleték-szabályokban látható, és a mit az angol törvényhozás az által akart némileg a szállítmányi biztosításoknál kerülni, hogy osztályokat készített.

Mily következtelenség fekszik abban, hogy azon kötvény a melyben például 10 évre biztosítatik a tőke, ugyanazon illeték alá esik, mint azon kötvény, a melyben a tőke csak egy évre van biztosítva. Még nagyobb következtelenség van az életbiztosítási kötvényeknél, a melyek a biztosítás számos módjai szerint igen eltérő értékkel bírnak, és sok esetben a biztosított tőke ki sem fizettetik, ha t. i. a biztosított túléli azon időt, a melyre a biztosítás halálesetre történt, stb.

A váltók 1782 óta bélyegkötelesek. 1854 óta mintegy $\frac{1}{20}$ % -ot tesz a bélyegilleték, akár Angliában, akár külföldön lettek legyen kiállítva.

Bankjegyek után a bélyegilleték $3\frac{1}{2}$ shilling minden 100 livre forgalomban lévő bankjegyért, és pedig félevenként, a mi egy évre $3\frac{1}{2}$ per millét tesz. Ugyanennyit fizet a központi Bank of England. Egyedül csak az írlandi banknak jegyei bélyegmentesek, azon szolgálatok tekintetéből, a melyeket ez az állampénztárnak tesz.

Nyugták 2 livre összegig bélyegmentesek, azon felül egy penny bélyeg jön azokra, tekintet nélkül a nyugta-összegre.

Ugyanezen penny bélyeg alá esnek a checksek, alkuszok számadásai; a warrant-ra 3 penny bélyeg teendő.

1853 óta a napi lapokban levő hirdetések bélyegmentesek.

1855-ben a lapok is bélyegmentesek lettek, és csak azon lapok, a melyek postára tételnek fizetnek mintegy postadíj gyanánt ivenként 1 pennyt.

Naptárakra 1—2 penny bélyeg teendő; egy-egy játék kártyára 1 shillingbélyeg (50 kr).

Hogy a bélyegilleték a f ö b b tárgyak szerint mily jövedelmet ad, a következő, 1866-ik évre vonatkozó adatokból látható.

végrendeleti és hagyatéki illeték . . .	4.300,368	livre
szerződések után (csak Angliából) . . .	1.655,630	„
tűzbiztosítási illeték	1.237,513	„
szállítmányi biztosítások után	477,159	„
váltóbélyeg	782,326	„
bankjegy bélyeg-illeték	132,174	„
mindennemű pennybélyeg	550,553	„

Mint már fentebb említettük, az összes bélyegadó bruttó 9.800,000 livre-re rúgott 1866-ban.

WENINGER VINCZE.

IRODALMI SZEMLE.

A KÖLTÉSZET FRANCZIAORSZÁGBAN 1865-BEN.

Már nyolczadik éve, hogy Vaperau évenként egy-egy vastag kötetben megismerteti a megelőző év irodalmi termékeit. Czélszerűnek tartjuk e művet kivonatilag ismertetni, még pedig két okból; először azért, hogy a munka már belértékénél fogva is különös figyelemre méltó s teljes lefordításra is érdemes lenne, — másodszor azért, mert ismertetése által szeretőnk megkedveltetni, hogy nálunk is divatba jövéen, irodalmunk termékeit is hasonló szemlékbe foglalnák össze az arra hivatottak.

A munka *) tiz nagyobb terjedelmű rovatából mi csak négyet vagy ötöt szándékozunk közölni, a szerint, a mint azokat érdekesebbeknek találjuk s ennél fogva lássuk először is mit mond a költészetről 1865-ben.

A mi a költeményeket illeti, a mult évek szegénységét csak néhány oly kötet igyekezett kárpótolni, melyek sok tekintetben becsek ugyan, de népszerűek nem valának, míg nem az év vége felé egy valódi költő jelent meg — hogy műzsánk divatos meztelenségét — néhány aranszállal himzett bitorfoszlánnyal fedezze. És e költő nem valami ismeretlen ifjoncz, ki reménnyel kecsegtessen a jövődő felől, nem; ő az irodalmi küzdelmek agg harczoza s a félszázad óta tartó forradalom feje, egy ősz . . egy száműzött . . igen Hugó Vicitorról akarok szólni. A mi tiz év óta, a szinpadon kívül, a költészet mezején létre jött, mind neki köszönhetjük. Alig jelentek meg

---

*) Czime: „L'Année Littéraire par Vaperau“ Paris 1866. Hachethnél.

a *Contemplatiók* ezeket a *Századok Legendái* követék, a nélkül hogy szólhatnánk azon politikai ihlettség sugalta költeményekről, melyek előtt zárva vannak a hon határai. Most ugyan azon távol partokról, hol amazokat írta, ismét egy kötet, szerény külsejű költeményt küldött nekünk, melynek czíme: *Utczai és erdei dalok*; e kis kötet valódi esemény irodalmunk nem-igen ragyogó történetében s új ébredés a közepszerűség szunnyadozásai között.

Alig képzelhető, hogy H. V. dalokat is írhasson. A bünhődések, *contemplatiók* és *legendák* szerzője időnként elragadott a forma csodáival, az érzés mélységével, a harag kitöréseivel, prófétai és hősies hangulatával s miután kicsiszolta a szavakat, árként zudítá a gyűlöletet s magasan ragyogtatá a fényes eszméket. Most Benvenuto Cellinije vagy Juvenálja, majd Orpheusa volt korunk költészetének s bajosan tudjuk elhinni, hogy egyszerű dalokat énekelhessen; úgy tetszik, mintha genieje igen merőv s igen ünnepélyes lenne e hajlékony s könnyed költői fajra. Úgy tetszik, mintha az ő végzete az lenne, hogy szellemének szárnyai a magasba repítsék, hogy áthassa a végtelent, hogy játékszerévé tegye a fény és árny birodalmát, hogy lezuhanjon a mélységekbe s egy szárnymozzanattal ismét a magasba emelkedjék; mert ő szeret új világokat teremteni, azokba életet lehelni, álmodni a lehetetlenről, megvalósítani az agy képteleneknek látszó rémeit, rendezni a képzelődés termékeit, újra alkotni a múlt idők eseményeit; új természetet, új istent, új törvényeket adni az emberiségnek, összevegyíteni bibliát, mythológiát, hitet és tudományt, elmerülni a chaos hullámaiba s ismeretlen új rendet alkotni annak zürzavarából.

De hát miért ne volna néki is szabad a nagy dolgokról a kicsinyekre szállni?

És midőn *Le cheval* című előszavában saját Pegasusát megénekli, ő is e jogot követeli, melyet megadunk, de azért méltán kérhetjük, hogy a dicsőség e fényes paripája, mely „a halhatatlanság kékjében fürdik“, s „a hajnal fényes vedréből iszsza az örökkévalóság italát“ hogyan fogja hordozni a dalok egyszerű nyergét?

Az *utczai és erdei daloknak* két fő része van: *Ifjú-ság és bölcsesség*, aztán mindkettőnek vannak alrészei. Ebben van: *Floreal*, *Les complications de l'Idéal*; Egyedül csak *Johannaért*; *Másokért*; *Múlt idők körrajzai*; *Az örökkévaló kis regény*;

abban van: A ma; Uredc; A madár és gyermek; Szabadság, Egyenlőség, Testvériség stb. Zárszó gyanánt ismét Pegasusához szól, mintegy feleletül az előszóra; de a tartalomban hasztalan keressük azt az osztályt, a mi van a szavakban; az ifjuság és bölcseség véletlenül is találkoznak e vagy ama részben, a mint a költő szeszélye vagy ihlettsége, pillanatonként változó kénye szerint, összehozza. Az egészben azonban kevés a vidámság s a mi van is mesterséges; sok és gazdag leírás, néha csinos rajz, majd gazdag színezés; gyakran túlcsapongó képzelődés, mely messze száguld s ezer váratlan és bizarr aprólékosságban oszlik szét; néha mély érzés, nagyszerű képek s ilyenkor egy valóban remek mű; ilyen például azon kis dal, melynek czíme: Vetés idején az est.

1. Alkony van; itt a pillanat, Tornáczomról nézem merengve, A munka végét még a nap Hogy aranyozza meg, lemenve.	3. Magas körrajza feketén Nyúlik ki a mély barázdából; Munkája boldog végzetén Látszik, mily erős hitet ápol.
2. A földeket már éj fedi; De még kísérem méla szemmel, Teli marokkal hogy veti Magvát egy rongyos öreg ember.	4. Jár kéi a sík mezőbe' szét, Jő-megy s a magvat egyre szórja, Csak zárja, nyitja jobb kezét, Elnézem, egy hangot se szólva...

5. Az árny, kibontva szárnyait,
Halk suhogással, — a vetőnek,
Föl a csillagok jártaig,
Kéz mozdulási felvetődnek . . . . .

(Szász Károly ford.)

Mostani költőinknél ritkán találjuk e tökéletes képeket, e festői hatást, mely szemet és lelket egyaránt gyönyörködtet, mely hatalmas és komoly, egyszerű és fenséges, mint maga a természet.

De a fenségesnek ez egyszerűsége nem rendes hangja költőnknek; rendesen inkább megdöbbsent mint megindít, inkább el vakít mintsem vonzó legyen; hajhászsa a sikert s hogy elérhesse, az alak és eszme bármely szélsőségétől vissza nem retten s a szokás ereje — csillogó modora — nagy szavai s ragyogó képei által el is szokta érni, mondhatni természetes úton.

Műve gazdag apró metszésekben, s végtelenig tudja részletezni az alakot, lemezzé veri az érzet, mignem átlátszóvá lesz, de az egészben nincs hajlékonyság. Költészete oly buján virágzik, hogy felémészti az életet, — arany szirmok, arany levelek ugyan, de érzik rajtok az anyag merevsége s mindenütt látszik a művész erőlködése.

L' Eglise című költeményében leírja, hogy: az egyház kapuját két lombos ág képezi, a szín zöld, mert April a falfestő; fedélzetén a kereszt málvárózsa; szentelt viztartó a lilium; a padozat moha; az oltár csillámkő ezüst s arany szegélylyel; harmat a drága gyöngy, s a szentségtartót a pók készíté; virág, fa örvendezett s a jüh bégette, hogy: Urunk, áldott legyen a jó széna; stb. . .

Azonban ne folytassuk e csodálatos pásztori modort, melyet Florián nem értene s Voltaire talán kigúnyolna; egyáltalában Hugo V. soha sem tudja magát mérsékelni — habár utóbbi művei mindig tisztább nyelven vannak írva, s egy-két, talán szeszélyből homályosan hagyott helyet leszámítva — stjlja ritka szabatoságú.

Mindig megtalálja a szó igaz jelentését, ez pedig csak a nagy írók tulajdonsága. Szóval az erdei dalok szerzőjét úgy képzeljük, mint egy jeles zeneművészt, ki hangszerén csodálatos módon uralkodik s azzal minden hatást képes előidézni. Tetszés szerint játszik vele bármely egyszerű dalt, vagy a legörültebb változatokat sir, — vagy csikorog a hangszer, ép a mint akarja; átmenet nélkül szökik a legmélyebb hangról a legélesebbre; minden mértéket, minden hangot, s minden hangnemet kénye szerint vegyít össze; rendkívüli módon értelmezi a hangjegyeket s a zenész és kőtéltánczos ügyességeit elegyíti össze.

Mondják, hogy vannak művészek, kik a zongorát testgyakorló eszközzé teszik s könyökükkel, lábukkal és fejükkel játszanak rajta. Mondják, hogy a híres Paganini oly darab közepett, mely a hegedű egész hatáskörét igénybe vette, azzal mulatta magát, hogy leszakított egy húrt, — aztán kettőt, aztán hármat s végre egy húron is tovább játszott a vonó látásával — még pedig oly phantasiákat, melyeket a közönség szépeknek talált. Ekkor is fel lehetett ismerni benne a nagy művészt, a mestert; mi csak azt mondhatjuk, hogy ezek szerint Hugo V. valóságos Paganini a költészetben.

Talán igen is hosszasan mulattunk H. V. legutóbbi művénél, de olvasóinkat azzal kívánjuk megnyugtatni, hogy többi költőinkkel bizony sokkal kevesebbet fogunk foglalkozni.

H. V. után mindjárt a legnagyobb elismeréssel az öreg mese író, a 80 éves agg V i e n e t M i h á l y t említi az évkönyv, ki egy kötet csipős mesét bocsátott közre; érdekesnek tartjuk a prózában irt előbeszédnek egy részét közleni:

... „E minden áron újítók azok, kik ledöntögetik nagy embereink szobrai, kik azt mondják, hogy előttük senki sem alkotott semmi jót s hogy a XVII. és XVIII. századnak mind költői és színészei, mind olvasói buták voltak s hogy mindezt ostromozni kell és lerombolni, hogy helyet csináljanak a jelenkor valódi és szilárd dicsőségének, kijelöltetvén a teendőket, kiosztatván a szerepeket, az összeesküüdtek másod- és harmadrangú tehetségei kezökbe keríték a hírlapokat s egymást hatalmason dicsérni kezdték. . . Miért is háborgattam győzelmöket?! . . . .

„Azt hívém, hogy eljárásuk hamis, s versbenés prózában gyakran keserű igazságokat hánytam szemökre s ez által az új iskolának egész haragját s bosszankodását magamra vontam. De ez nem minden. A politika más bajokba kevert; mert sajátosság jellememnél fogva oda is bele elegyítém magamat.

„Először a restauratio embereinek mondogattam meg az igazságot. Ezért elvesztém vállrojtjaimat. Azután midőn az új forradalmak az előbbieket minden kinövéseit ismételni akarták, ezek elibe álltam; ott hagyhattam volna sorsukra őket, hogy veszszenek, de láttam a tévelygést, a rendetlenséget, a kicsapongást s ezt gátolni akartam. . . és mi történt? Az, a mi minden emberrel történik, a ki a tömeg elibe áll: legázoltak, összetapostak, s a kikért szenvedtem, azok azt kiálták: Jól esik, miért elegyítéd oda magadat? . . .

„És rajtam maradt a sok kék folt és karczolás, a mit kaptam. . . ; S ez a válságos idő sokáig tartott. Régi hírnevem elveszett, régi népszerűségem megsemmisült, a capitoliumból a tárpei sziklára, a pantheonból a pelengér alá hurczoltak. Nem gyermekei, de már öcsesei azoknak, kik verseimet megtapsolták, elkezdének rágalmazni, sárral dobálni, nevetségessé tenni. A nemzedéknek, mely egykor dicsért, védelmezni kellett volna, mert hisz érdekében állott, de a mai világban csak akkor védelmezzük barátinkat, midőn arra semmi szükségök sincs. A nevetségesség pedig olyan mint a ragályos nyavalya, elhuzó-dunk attól, ki érintve van általa. Régi dicsérőim együtt szidalmaztak új ellenségeimmel; munkáimat lényegökből kiforgatva elferdítették. évenként egymásra öt hat száz epigrammát írtak ellenem, melyben alakom, személyem, költészetem, nyakkendőm, politikai szonoklataim, tüskés hajam, kabátom stb., sem lön a gúnytól megkímélve.“

Szemlénk azonban teljes elismeréssel s mondhatni lelkesültséggel szól a közvéleménnyel újra összebékült tiszteletre méltó agráról.

Barbier Ágostról keveset szólva áttér Laprade Viktor ily című munkájára: „Les voix du silence“ se munkának első költeményét közli, melyet mi is jónak látunk olvasóinkal megismertetni:

ÓH SZÓLJATOK! . . .

Nyugvó természetnek hangja,
S az erdőn ti bús szellemek, —
Kiknek alig hallik zaja —
Lantom zendül: csevegjetek.
Cserfa lombja, rózsaszirma,
Virágos rét, pusztatájék,
Vidám tavak, komor szikla,
S búza-virág, ragyogó kék . . .
Óh szóljatok!

Más világról jövő viszhang,
Mintha égből szállna hozzánk,
S te szív mélyén zúgó harang
Mintha volnál allelujánk,
Születendő gondolatok, —
Rég elhaltak s kik még élnek,
Unokák, remegő aggok,
Múlt idők s jövőendő évek —
Óh szóljatok!

Kimondhatlan érzemények, —
Kedvesek, bár alig tudva,
S mikor mély titokba' véled,
Elárul az arcznak lángja;
Kínos, édes, szép látomány,
Hamar tűnő ifjú álmok —
Eszményi gyönyört szomjazván —
És ti szép reményvirágok —
Óh szóljatok!

Néptől gázolt szent igazság,
Nagy lelkeknek fájó sebe —
Te elnyomott ártatlanság,
Közelget a jók győzelme! . . .
Piros hajnal sugárai
Jöjtek, még nagy homály van,
S ti a szent ügy mártyrjai,
Száműzöttek a távolban —
Óh szóljatok!

Szelleme a mindenségben,
 Erző szívek, rezgő lombok,
 Kiknek szavát alig értem,
 Oly csendesek az öszhangok,
 Élő föld, alkotó lélek,
 S a világ összes fájdalma,
 Rémszögása e nagy csöndnek
 Es e táj zord pusztasága:

Óh szóljatok!

Gyakran szokták mondani, hogy a hallgátásnak is meg van a maga ékesszólása s mi könnyen elhiszszük, ha azon tárgyak, miket Laprade fölszólított beszélni kezdenek. S valóban hűsz kis költeményéből az látszik, hogy szép dolgokat tanult és hallott magányában

A kit egyszer a költészet tarantellája meg csipett, hiába mondja, hogy a verselés ideje lejárt s hogy korunk többé nem a költemények kora, mert mégis dalol s dalait kiadja épen mint Musset, Lamartine és Hugo Viktor virágzó korukban. Néha csak úgy ömlenek a költemények, Goujou Lajos öt vagy hat kötetet adott ki egymás után. Versei közt van igen sok csinos, hajlékony, nyelve ékes, habár csak ritkán találja el az igazán költői hangot.

Renaud Ármánd első műveit a „Szerelém költészetét“ és a „Boudoir szeszélyeit“ kinevelte a kritika s mi magunk is — mondja a szemleirő — keményen bántunk vele, de ő ismét visszatért a költészet útjára — melyről el akartuk riasztani, s végre is úgy látszik nem minden tehetség nélkül, sok forma és rim érzéke van s kelemes verseiben, ha nincs is mindig eszme, a személyes élmények hangzatosan gördülnek ajkairól; legutóbbi művének czime: „Szomorú gondolatok“ s ezt egy kis aesthetikai értekezés előzi meg, melyben talpraesett tanácsokat osztogat.

Ponzio Gusztáv népdalokat adott ki, melyeket egy előbeszédben Pichat Lőrincz melegen ajánl, ez előszó prózája azonban többet ér, mint a védencz versei, habár Hugo V., Garibaldi s mások is mindenféle dícséretet közt ajánlják. E költeményekről az van mondva, hogy vidékiek, mi azonban az irodalmi központosítás mellett vagyunk, habár emlegetnek költöket, kik Lyonban, Maçonban s más helyeken ütöttek tanyát, és úgy hiszszük, hogy azon gyönyörű vidékek sokkal jobb selymet és bort termelnek, mint költeményeket. Az irodalom decentralisatiója soha se kedvező a költészetre nézve. Lehetnek ugyan párisi költők a vidéken s ép úgy vidékiek Párisban;

igy például Soulary úr Lyonban a párisi irodalomhoz tartozik, — míg Párisban talán igen is sok vidéki poéta van. Minden igaz költő azonban, kinek van eszméje, érzése és érzéke az alak iránt, vagy ezekből bármelyik, nagy mértékben nem párisi, nem is vidéki, hanem francia költő. A mi azon irodalmi kis köröket s irói csoportozatokat illeti, melyekkel egyegy városkánk kevélykedik, megvallom, hogy, a hangos igények daczára, köztük csak közepszerűséget találok.

Ezután szemlénk még néhány költő nevét egy s más kisebb költeményeik kíséretében mutatja be, és végre így szól: „Szenteljünk pár szót a nevetségességnek!“ Így aztán egy Gagne nevű írórt ismertet, kiről többek közt ezeket mondja:

„Költészetünk általában véve sem nagyon komoly, de még e felett bohókás tüneményei is vannak. Bizonyos Gagne nevű úr, profetai képeket öltve, olykor nagy multságunkra szolgál. Korábbi művei voltak az Uniteide tizenkét énekben és hatvan szakaszban; aztán Calvaire des Rois — borzasztó királygyilkos tragédia; (ő maga nevezi így!). Legújabbán ismét előjött Sinai hegyéről és ily című munkában szólalt meg: „Congresaveur Saluteid ou poème opera de salut de l'avenir,“ Első lapja legkülönösebb; ugyanis egy pyramisból áll. tetején keresztrel s kitöltve egy költeménnyel, melynek sorai az alap felé mind hosszabbodnak, az egytagú szótól az alexandrin versnemig s a nyomdászok segítségével lehetőleg szabályozva van, pl.

Gloire
Victoire
Au Congrès
Du Saint Progrès
Gloire au roi du monde

La constitution rempli de tout trésor
L'autel du monde où luit la pyramid d'or.

E boldogító Congressus 80 énekre oszlik s benne körünk nagy emberei szerepelnek; első ének tartalma a császár beszéde a kamarák előtt; a következő énekekben a ház fő szónokai működnek: Boissy marquis, Geman tábornok, Laguerronniere, Rouher, bi-Donnet bornok, Mich. Chevalier stb. . . aztán a parlamenti harczok következnek s zengő versek dalolnak a vitákról, a választásokról, a sajtóról és . . . és Lengyelországról . . .

Három ének beszél a királyokról s tanácsosaikról a külföl-

dón, azután jön az archipontifex, az archimonarcha s végre a világ apothecosisa s több ily mulatságos dolgok.

Nines oly esemény, melyre Gagne úr hőskölteményt ne írna, így az 1865-ki fiakker-lázadásra írta *Gréveid* című epikai drámáját, „en cinq eclats, avec choeurs de diables et d'hommes.“ Dupin úr beszédére a fényűzés ellen írta a *Luxeid*-et; címét így bővítve „drame prostitutionieide et luxieide en trois eclats“ s többek közt Dupint így apostrophálja: „Két gazdagjövendelmű hivatalt elfoglalván, ez által oly nagy krinolinokat, annyi ruhát, szalagot és paszmántot rakott magára, hogy fényűzése a koronás főket is elhomályosítja.“ Egyébiránt elég szerényen azt mondja magáról, hogy: ő a világnak, melyet a legpokolibb ostobaság besározott, egyszerű szobacsiszolója—de aztán sürgető levelet írt egy esti lap szerkesztőjének, kérvén közreműködését, hogy Páris s a világ minden színházaiban csak az ő darabjait adják, mert így mindnyájan boldogok leszünk.

Azonban sokat is foglalkoztam Gagne urral, de ígérem, hogy nem egyhamar lesz, mikor még egyszer róla beszélek.“

DEÁK FARKAS.

GELICH KATONAI LEVELEI.

A ki egykor a XIX. század történetét fogja megírni, lehetlen hogy följegyzéseiben figyelmen kívül hagyjon két nevezetes tüeményt, melyek korunknak mintegy jellemző sajátságait képezik. Egyik az, hogy minél előbbre haladunk tudományban, közművelődésben, a haladás vívmányai minél közelebb hozzák egymáshoz a világcsalád minden tagjait, egyesek annál feltékenyebbek azon sajátságaikra, melyek nemzeti létöknek egyedi jelleget kölcsönöznek. Vasútak, telegráfok s egyéb találmányok, solidaritásba hozzák az egész világot, lerombolják az egyes népfajok közt létező válaszfalakat, de a népek annál szívósabban ragaszkodnak nemzeti önállásukhoz, az ősoktól öröklött hagyományokhoz, a nemzeti érdekek sérthetlenségéhez. Az egyenetlen küzdelem túlsúlyra emeli majd az egyik, majd a másik elemet, s az egymással küzdő törekvések előbb nyugalomra nem jutnak, miglen vagy az egyik teljességgel le nem győzi a másikat, avagy el nem érik azon állapotot, mely az ellenkező irányban

működő erőhatásokat egyensúlyba helyezi. -- A másik nevezetes tü-nemény az, hogy egész Európa a haladás és polgárisodás érdekében békét óhajt, mire nézve biztosítékokat kíván, hogy a szerint az ál-landó hadseregek terheit mérsékelni, a munkát és közgazdaságot ren-dezni lehessen. Ellenben a hadurak meg rendkívüli erőfeszítéseket tesznek seregeik szaporítására, s a hadi budgetek nagyobbítására. E részben figyelemre méltó arányokat mutatnak az újabb idők tapasztalásai. Mintegy két évtized óta hozzáfogtak az újításokhoz. Állítólag a reformtörekvéseknek célja az volt, ruganyosabbá tenni az anyagi hadkészletet, mint compendiosus egészet, mire az új találmá-nyok alkalmas módokat nyújtanak az által, hogy a tér és idő fölötti uralmat nagyobb mérvben kifejtették. Annálfogva a tökélyesített köz-lekedési eszközök, s az általános ipari fejlődés, ösztönt ébresztettek oly kísérletekre, melyek szerint a relativ erőt, azaz a harczképessé-
get és harczkészültséget magasabbra fokozni, s ahoz képest az abso-lut számot, a fegyverben álló sereg létszámát, a védelmi képességnek kockáztatása nélkül alább szállítani lehetne; magából értetik, hogy hasonló elvek, minthogy tudományos alapokra fektetvék, az európai hadseregek közös tulajdonát képezik, bár alkalmazásukban, a helyi érdekek és viszonyokhoz képest módosúlnak, hogy továbbá azon sa-játságoknál fogva, melyek szerint a tudomány abstract tételei a gya-korlati viszonyokhoz alkalmaztatnak, az illető védelmi rendszerek po-sitiv és negativ tulajdonságai is változnak. A nemzetnek harczias ge-niusa, a védelmi rendszer szabályai, s az abból folyó követelések, miszerint az ujonczok betanítására több vagy kevesebb idő igényel-tetik, első sorban azon arányt állapítják meg, mely az activ hadse-reg s a tartaléksereg képzésére alapul szolgál. Hogy azonkívül a hadi készletek beszerzése körül követett eljárással, czélszerű adminisztratió-val, okszerű kezeléssel mily nevezetes eredményeket lehet elérni, az leginkább kiviláglik az egyes államok hadi költségeinek, az általános állami kiadásokhoz viszonyított százalékos arányából. Így pl. Fran-cziaország az államkincstárnak egyenlő terheltetése mellett, még
- csak kevéssel ezelőtt, még egyszer oly nagy sereget tartott, mint 30 évvel ezelőtt, sőt a francia sereg absolute véve is kevesebbe került, mint előbbi időkben. Ausztriában a dolog megfordítva állt. Az effec-tiv haderőnek normalis állománya roppantul emelkedett, de azért a kiadásokat nem hogy viszonylagosan apasztották volna, hanem in-kább szédítő versenyre bocsátották. Franciaországban, a mult 30) év

alatt, a hadi budgetnek aránya az általános állami kiadásokhoz képest, sohasem tett ki többet, mint 26, legfőlebb 28° ot. Az utolsó években 21°-on nem emelkedett fölül soha. Ellenkezőleg Ausztriában e tétel volt: 1830-ban 32^o₆₁; 1840-ben 32^o₅₇; 1851-ben 43^o₅₄; 1857-ben 31^o₁₁, s azóta normalis viszonyok közt sem volt kevesebb, mint 32 és 34°, holott Poroszországban csak 26, Oroszországban 25, pedig nálunk a földadó aránylag majd négyszer magasabb mint Franciaországban. E számokból egyébiránt csak annyit látunk, hogy egyik állam, czélszerű berendezések által igenis nagy előnybe helyezte magát a másik fölé, hogy p̄. Franciaország gazdasági szempontból sokkal kedvezőbb állapotban van, mint Ausztria. De azért még Franciaország sem mutatott föl utánzásra méltó példát, sőt ellenkezőleg azt tapasztaljuk, hogy az európai államok átaljában még igen távol vannak azon eredményektől, melyeket az új találmányok fölhasználása mellett, az állami kincstárak javára s a népek igenis méltó kívánságának teljesítésére kilátásba helyeztek, mire nézve legyen elég megjegyeznünk, hogy 1864-ben a számsra 49 európai államok adótömege 11,000 millió francot képviselt, miből 5000 millió sereg tartásra, 1800 millió közhivatalnokok fizetésére, s mintegy 125 millió közoktatásra fordított. — 1854-ben az összes adótömeg még nem tett ki többet, mint 6250 millió francot. Tehát 10 év alatt, 1854 — 1864-ig, 4750 millióval, azaz majdnem $\frac{2}{3}$ -dal szaporodott a közteher, épen azon időszakban, midőn az új találmányok fölhasználása mellett, a hadseregek újjászervezését megkezdték. Ha egyenlő arányban emelkednek a hadi szükségletek, mint történt a múlt évtizedben, úgy 1874-ben az európai közadó mennyiségét már 1800 millió francra kellend fölemelni, holott tudjuk, hogy az adóképesség emelkedése nemcsak nálunk, de más államokban sem tart egyenlő lépést az érintett költségek szaporodásával. A múlt nyár eseményei nagy tapasztalásokban gazdagították a világot, s úgy látszik, nem egy állam talált utánzásra méltó példát Poroszország gazdaságosabb hadi intézményeiben. Mégis nagyon csalódnék, ki azt hinné, hogy már mindenképen eleget tettek, ha elfogadják az általános honvédelmi kötelezettség elvét, mivel e rendszer mellett háború idején sokkal több harcost lehet kiállítani. Még ezzel a bajon segítve nincsen, pedig ki tagadná, hogy a mai nap főnálló viszonyokból komoly veszély fenyegeti az európai társadalmat. Törvényhozót

és publicistát, katonát és nemzetgazdát, egyaránt gondolkozóba ejtett e súlyos állapot, s az avatottak körén kívül mások is foglalkoznak e közérdekű kérdéssel, tanulmányozzák más államok honvédelmi intézményeit, az újabb védelmi rendszerek elemeit, a közigazdaság törvényeit, hogy kitalálják a módot, melylyel a nehéz bajon segíteni lehetne. Ilyenkor nemcsak a nagy hadi események, melyek meglepő eredményeknél fogva nagy figyelmet ébresztenek, de a hadügyre vonatkozó minden értesítések nagy vonzerővel bírnak, s közérdekeltséget költenek. S mivel általában minden koriránynak az irodalom szokott leghivebb tolmácsa lenni, igen természetes, hogy az újabb események, a hadi irodalmat gazdagították leginkább tudományos és népszerű termékekkel, melyek nemcsak szakférfiaknál, de tágasabb körökben is számos olvasóra akadnak. Az újabban megjelent művek közt méltó elismerésre talált Gelich Rikhárd hazánkfiának jeles dolgozata, mely Gerold Károly hírneves bécsi kiadásából került ki e cím alatt: „Briefe eines alten Soldaten über den Krieg im Norden.“ Ezen érdekes levélgyűjtemény, mely most új kiadásban fekszik előttünk, bár több új levéllel megtoldva s némely részeiben kiegészítve, mindamellett nem új valaminek tekinthető, mert tartalma nagyrészt ismeretes azok előtt, kik a „Pester Lloyd“ ot a múlt nyáron lapozgatták. De épen e körülményt kell a szóban álló dolgozat egyik elismerésre méltó oldala gyanánt kiemelniünk, melynélfogva előnyösen kitünő, egyéb hasonló tartalmú iratok fölött, melyek az utolsó háború alkalmából megjelentek, mert szerző e leveleket nem a háború befejezése után, mintegy post festum, hanem inkább a háború folyama alatt, úgyszólván, a még tartó fegyverzaj közben közölte a Lloyd hasábjain. Azt lehet mondani, hogy a három első czikk, mely 3 nappal a königgräzci csata után iratott, s az éjszakai harcztéren lefolyt nagy események kritikai leírásával foglalkoznak, képezék az első szakszerű bírálatot a nyilvánosság ítélőszéke előtt. Mindenekelőtt az eredetiség érdemével bír tehát Gelich bírálata, s e tekintetben fölment bennünket minden további észrevételtől szerzőnek az 1. lapön található azon megjegyzése, hogy első levelét s az utána következő másik kettőt, minden kiigazítás nélkül meghagyta úgy, a mint első alkalommal a Lloydban közölve voltak, minthogy első ízben kifejezett nézeteit, a legilletékesebb részről utóbb megjelent bírálatok sem változtatták meg semmiben. Gelich levelei azóta a külföldi irodalomban is nagy elismerésre találtak, különösen német és orosz la-

pok igen szépen nyilatkoznak felölök Azt írja többek közt a hivatalos „Berliner Anzeigebblatt“, m. é. december 29 ről: „Magából érthető, hogy azon elmélekdedések, melyek 3 nappal a königgrätzi esata után irattak le, nem terjeszkedhettek ki mindenre, nem is lehetek mindenképen kimerítök, meg kell mindamellott ismernünk, hogy szerző ritka éleslátással bír, melynélfogva sokat előre megmondott s úgy ismertette meg magát, mint élesen gondolkozó fő, ki katonai és politikai dolgokban egyaránt alapos miveltséggel bír.“ Örömmel értesülendnek ezen hízegő és méltányos elismerés felöl, melyben t. hazánkfia részesült, mindazok, kik a lehajlott évnek eseményeit általa megírva a „Pester Lloyd“ hasábjain bizonyára több érdekekkel olvasák, mint rendszeren más hírlapi tudósításokkal történni szokott. A mulasztások közül, melyek szerinte az osztrák fegyverek balszerencsésének közvetlen okaiul tekinthetök, első sorban azt említi meg, hogy az osztrákok Szászországot az operatiók megkezdése előtt el nem foglalták. Mindenki emlékszik még arra, hogy a sokféle hírek helyreigazítására, melyek e tárgyban szárnyaltak, a felhívatólos Wiener Abendpost kijelentette, hogy a szász kormány részéről nem tétetett semmi nehézség arra nézve, hogy területét szükség szerint a cs. kir. csapatok megszállják. A hadi operatiók birálatának folytatásában hibául rója föl Gelich, hogy fölhagytak az offensívával, minek következtén hibáztatja a szintén tökéletlen defensívát, melyben nemcsak nagy tactikai és stratégiai hibák merültek föl, de a melynek hiányossága különösen abban mutatkozott, hogy figyelmen kívül hagyák a legelőnyösebb állásokat, hogy a vezéret kicsinyben és nagyban rendkívül ügyetlen volt, hogy kivált kezdetben az ellenség erejét kicsinyelték s kevésre becsülték, mignem maguk kárán közelebről megismerkedtek vele. Főleg e hibáknak és mulasztásoknak tulajdonítja szerző az osztrák fegyverek balszerencsésjét, mely nézetét alaposan indokolja. A 4-ik cikk újból készült. Tömötten és szabatosan körvonalozza Ausztria helyzetét a königgrätzi esata után. Figyelemre méltó különösen a mit szerző mond, azon combinatiónak meghiúsulása tekintetéből, miszerint Velence a francia császárnak átengedettett, s Albrecht főherczeg 200,000 emberrel, a terjedelmes védelmi vonalon Kremstől egész Pozsonyig állást foglalt. — „Az volt a nagy kérdés — úgymond — e kényes pillanatban, vagy békét kötni a poroszokkal megindítandó alkudozások alapján, vagy koczkára vetni a monarchia sorsát egy kétes kimenetű végső nagy csatában, a történelmi híró Marchfelden? Voltak, kik elhatározó esata elfoga-

dása s esetleg a háboru folytatása mellett nyilatkoztak. De voltak, kik a békét ajánlották, s ezek többségben voltak. Mi is az utóbbiakhoz tartozánk. Nem mintha kevésre becsültük volna a birodalmi népelemben rejlő erőt, mely még nagy megfeszítést engedett s meg is bírt volna. Az idő azonban sürgető volt, s a népérőt épen ott nem lehetett teljes mértékben kifejteni, a hol leginkább honolt, s az események szerint, a mérlegben leginkább dönthetett volna súlyával, t. i. Magyarországon, hol két nappal a custozzai csata után az országgyűlés elnapoltattott.“ — Megismerteti azután szerző, az 5. cikkben, a két sereg hadviselési módját, harczképességét, az ellenségeskedések kitérőse előtt, valamint általán a tactikai és strategiai viszonyokat minék folytán a legjelesebb katonai capacitások nézeteivel megegyezőleg azon következtetésre jut, hogy a porosz gyalogság gyűtüs puskáinak félreismerhetlen előnyét leszámítva, mégis nagy tévedés lenne, ha ki az osztrák sereg balszerencsáját csupán csak ama fegyvernek előnyösségéből akarná magyarázni, mit a 13. szakaszban fejteget, mely, újból készülve, a tactikával foglalkozik. Szerző e cikkben bővebben kiterjeszkedik azon befolyásokra, melyek az újabb fegyverek tulajdonságából a tactikai formákra viszonyúlnak. A mit e részben mond, szó szerint idézzük, hogy ugyanis „mindjárt az első összeütközés után, minden parancsnok az osztrák éjszaki táborban tudhatta, mihez tartsa magát a hadviselésnek ezen új módjával szemben. Senkinek figyelmét el nem kerülhette a tapasztalás, hogy a porosz gyalogság nagy előnyben van fegyverével, mit lehetőleg paralysálni kellett, hogy továbbá az ellenség ezen előnyénél fogva a fősúlyt az apró tüzelésre s a hosszú sorral folytatott hadviselésre fekteti. S ha volt valami, a mi az osztrák fegyverekre nézve ily körülmények közt a legkárosabb következtetésekkel járt, úgy bizonyára a vészteljes következtetésesség volt az, melylyel tactikai formáikhoz s csatázási módjukhoz ragaszkodtak.“ — Ezek után szerző a hadviselő államok se regeiről szól, mert eleget kívánt tenni az érdekeltségnek, melylyel e mozgalmas időben mindenki viseltetik az újabb kornak katonai intézményei iránt. E célra népszerű alakban szerkesztette leveleit, hogy megérthesse azokat a szakkörökön kívül is mindenki, sőt kiterjeszkedett a honvédelmi ügynek minden egyes ágazataira, különös tekintettel a császári hadseregben készülő új szervezésre. — A 6. 7. 8. cikk a porosz, a 9. és 10. az olasz hadseregről szól, s el kell ismerni, hogy mesterileg megoldotta a föladatot, tömött előadásban szabatos vázlatát adni a két állam harczképességének és katonai szerve-

zetének. E levelek elseje megismerteti rövid történelmi visszapillantással Poroszország vérendszert, s megmutatja, hogy a porosz sereg, nem-hogy szerkezeténél fogva, az erőhatalomnak kicsinybe vehető kifejezése lett volna, hanem hogy ellenben a porosz államot azzá tevő, a mit mai nap képvisel, hogy Poroszország 1806-ban Auerstädt és Jena után hasonló helyzetben volt, mint Ausztria Königgrätz után, de azóta nemcsak fölüdült minden bajaiból, sőt rövid időn visszazerte az elveszett tartományokat, s egyúttal nagyobb hatalomnak vetette meg alapjait, midőn az általános honvédelmi kötelezettség elve után nemzeti hadsereget alkotott. — A 7. cikk a porosz hadsereg szervezetéről szól, kiterjeszkedvén az 1862. évben életbe léptetett reformokra is. A 8. cikk a porosz sereg belállapotát ecseteli, kiemelvén physical s erkölcsi tulajdonait, a hadseregben képviselt intellectualis erőket. Ezen utóbbinak alapját szerző a népnevelés jeles állapotára véli visszavezethetni, míg a porosz seregben rejlő tudományos erőt, főleg az ott divatozó tisztvi vizsgák rendszerének tulajdonítja, melyek általán az előléptetési rendszernek alapját képezik. Hogy megmutassa, mint ápolják e fontos tényezőt, megérinti, a katonai képezdék, valamint a katonai általános és hírlap-irodalom állapotát. A nép harczias szellemének fejlődését a történelem fonalán magyarázza, a physical erőnek előnyös arányát a közjóléteből származtatja, mely utóbbi az okszerű közgazdasági rendszer eredménye gyanánt tünteti föl.—Magát az olasz hadjáratot elmékedéseinek körébe föl nem vette ugyan, mindamellett, mint említők, két cikket, nevezetesen a 9. és 10-et szentelte az olasz sereg szervezetének és harczképességének megismertetésére, hogy kimutassa, az éjszaki hadjáratra vonatkozva, milyen támadással kellett Ausztriának a déli harcztéren szembeszállnia. Kimutatván, hogy az olasz sereg a m. é. hadjáratban korántsém felelt meg azon várakozásnak, mire az 1859 óta történt szaporítás és tömegesítés, az évekig tartó hadi készülétek s a nemzeti lelkesedés jogositottak; — e tapasztalás megfajtására azon nehézségeket hozza föl, melyek a táplált reményeket meghiúsíták. Ezek közt első helyet foglal el az, hogy a déli olaszok az egységes olasz állam eszméjével még nem tudtak megbarátkozni, megérinti harczias tulajdonaik hanyatlását, melyeket ápolni s felköltelni elmulasztottak az előbbi korhad kormányzat alatt, útal végre az ellenszenvre, melylyel déli Olaszthonban a piemonti újonczozási törvény ellen viseltetnek. — A 10 cikkben az

olasz védrendszer elemeit írja le, s kimutatja a szervezetnek fokozott fejlődését, párhuzamosan az 1859 óta történt annexiók következtében. E mellett elismeri, hogy Lamarmora és Fanti sokat tettek a közszellem emelésére, a hadműveletek s a harczképesség kifejtésére, mindamellett rövidebbnek tartja az időközt, mely az első és második olasz hadjárat közt lefolyt, semhogy, az érintett nehézségekkel szemben, az olasz haderőnek kellő tömörülése végbe mehetett volna. Egyébiránt az olasz hadsereg állapotát a háború megkezdése előtt sem becsüli kevésre, s azon véleményen van, hogy a szerencsétlen kimenetelnek oka főleg a hibás vezérletben keresendő.—Végre az osztrák hadsereg állapotát elemezi, külön tárgyalván a honvédelmi szervezetnek legfontosabb ágazatait, a hadsereg szervezetét, vagy inkább szükségessé vált átalakítását. E cikkek, mint említők, a háború folyama alatt irattak, s tartalmuk becse után kétségtelenül legelől állanak mindazon irodalmi termékek közt, melyek Ausztriában hasonló irányzattal napvilágot láttak. Szerző nemcsak arra szorítkozott, hogy kimutassa a létező bajokat, de egyszersmind azon is volt, hogy orvoslásukra alkalmas módokat hozzon javaslatba. A 11. és 12. cikkek az osztrák védelmi rendszernek organisatiójár a vonatkoznak. Midőn e sorok írásához fogtunk volna, a hírlapokból veszünk töredékes tudósításokat azon javaslatokról, melyeket b. John hadügyminiszter, a védelmi rendszernek átalakítására nézve előterjesztett. Tartózkodunk fölöttük érdemleges ítéletet kimondani, mert egészen még nem is ismerjük. De tartózkodunk azért is, mert elemzésüket jelen bírálatunk körén kívül esőnek tekintjük. A kínálkozó alkalmából mégis helyén lesz megjegyezni, hogy a Pesti Naplónak m. é. márczius 14-ki számában ismertettünk egy figyelemre méltó röpiratot „Österreich's Zukunft und sein Heer“ Hartleben kiadásában Pesten, mely az osztrák hadsereg reformjának elutasíthatlan szükségességéből oly elveket hozott javaslatba, melyek betű szerint megegyeznek a b. John által tervezett védrendszer alapvonásaival. S a mennyiben ezen utóbbi, a porosz rendszer, s ama röpiratban kifejtett nézetek együttes combinatiójának volna mondható, báró John tervezete az említett röpirat eszméihez látszik közelebb állni, mert a rendes és tartalék-sereg szolgálati évcyclusa, mindkettőben 12 évre van számítva, holott Poroszországban 16 évré terjed. A röpirat igaz, a sadowai napok előtt volt megírva, s annak idején nemcsak kellő méltánylásra nem talált, hanem inkább hasonló sorsra jutott, min

szerzőjének mult 1861. évben megjelent hasonló irányú műve, mely erős megtámadásoknak volt az osztrák katonai szaklapok részéről kitéve. De a poroszok a mult nyáron nagy tanulságot adtak a világnak. Okultak rajta a hadurak, s Európában a reformtörekvések, úgy látszik, mindegyre azon ösvénynek fölkeresésében fáradoznak, melyen a régi s már-már elítélt conscriptionalis rendszerből átjuthatni oly intézmények felé, melyek csekélyebb költséggel s a termelő munkás-ság megkímélése mellett, az összes állami erők tökélyesebb kifejtését teszik lehetővé, azonkívül pedig korszerű mivelődési tényezők hozzájárulása által, a haderőnek szellemi ruganyosságát is emelik. — Ki ne helyeselné a törekvéseket hasonló irányban? Csak azután kettőt ne felejtessenek ki a számításból. Egyik az, hogy Poroszországnak, mikor hozzáfogott az új reformokhoz, a genialis Scharnhorston kívül, volt még két jeles minisztere, Stein és Hardenberg, kikről tudva van, hogy még az abszolút hatalom uralma alatt megnyitották a szabad politikai fejlődés ösvényét, miszerint el lehet mondani, hogy Poroszország újabb diadalmaiban, a czélszerű közoktatási s közgazdasági rendszernek egyenlő része van, a közvédelmi rendszerrel együtt. — Azután meg ne feledkezzenek meg arról se, hogy az értelmiséget, az általános honvédelmi kötelezettség alapján, csak úgy lehet czélszerűen és teljes biztossággal a hadseregbe bevezetni, ha az a kedélyek teljes megnyugvásával történik. Alkotmányos viszonyok közt az alkotmányos honpolgár nem kényszerű kötelességnek de dicsőségnek tekinti, ha fegyvert ragadhat a nemzet szabadságaért, becsületeért, a haza közjváért. De ahol a közintézmények s a közhangulat egymással összhangzásban nincsenek, az általános honvédelmi kötelezettség elviselhetlen teherré válik, s olynemű surlódásoknak lehet okozója, melyek előny helyett veszélyt hoznak. Jól mondja Gelich is, ismertett munkájának 50 lapján: „Nyiltan megvalljuk, hogy a hadsereg, vagy inkább a vérend-szer teljes átváltoztatását, a birodalomnak végleges politikai rendezése nélkül nem is képzelhetjük“ — De térjünk vissza munkájára, melynek 13. cikkében a taktikával foglalkozik. Már főnebb volt alkalmunk némelyeket e cikkből idéznünk, még csak azt kívánjuk belőle megérinteni, hogy „e háború nemcsak Ausztriára, de minden államra nézve igen tanulságos volt, s okvetlen nagy változásokat fog előidézni az európai hadseregek fölfegyverzésében és taktikájában. A nagy katonai államok, sőt Anglia is, bizottságokat alakítottak, me-

lyek a legjobb hátultöltő -fegyverekkel foglalkoznak. Némelyek már választottak, s százezrenként készítették s alakították fegyvereiket az új rendszerek után. E háború továbbá meghazudtolá azokat, kik nevetségessé tevék az úgynevezett katonai tudakosságot, s azt hívék, hogy a hadseregeket érintetlen hagyja korunknak hatalmasan előtörékvő szelleme, mihelyt a nyers erő és személyes bátorság a hadseregben megvannak. Kétségtelen, hogy e becses tulajdonok növelik a hadsereg ellenállási képességét, de kellőképen csak úgy értékesíthetők, ha értelmiséggel párosúlnak.“ — Fölötte érdekes a 14. cikk, mely újból készült s az osztrák tisztekről szól, s benne különösen az eredeti osztályozásról, mely szerint a tiszti karban találtató előnyös és kevésbé előnyös tulajdonságok csoportonként összefoglaltatnak. — A 15. cikk az előléptetési rendszerrel foglalkozván kárhoztatja az ezredtulajdonosok intézményét, s mint egyedül helyes mértéket az előléptetésre, a vizsgákból kiténtetett érdemesítést ajánlja. — A katonai képezdéről azt állítja, hogy rosszabbak most, mint voltak azelőtt, a mi pedig az elméleti és gyakorlati oktatás rendszerét a hadseregben illeti, kimutatja, mily fonák a szellemet elfojtó eljárás, melyet a tisztek és altisztek képzésében, a legénység betanításában követnek, s helyette oly módot ajánl, mely mindenek fölött a szabad kifejlés és önállóság czéljait tartja szem előtt. A táborkart illetőleg szintén hanyatlást tapasztalt szerző korábbi időkhöz képest, s elmondja nézeteit a czélszerűbb átalakításra nézve. — A 19. cikk a hadseregben képviselt nemzetiségeket veszi szemügyre, s különös elismeréssel szól a magyar nemzetiség harcziás szelleméről, s öröklött harcziás tulajdonságairól. — A 20. cikk a fölfegyverzéssel, főlsereléssel s ruházattal foglalkozik, azon figyelemre méltó észrevétel kíséretében, hogy nincs Európában hadsereg, hol újabb időben az egyenruházással annyi kísérleteket és változtatásokat tettek volna mint Ausztriában. Minden befejezett hadjárat után rendszeren az egyenruházásra fordította figyelmét a főparancsnokság, mintha csak minden baj az egyenruhában rejlett volna. — A 21. cikk a katonai és hadbíróóságok intézményéről szól, az utolsó végre az állandó táborok fölött elmélkedik, s befejezi az érdekes cikksorozatot, melyet korszerű tanulságos olvasmány gyanánt ajánlunk mindenkinek, kik a hadügy fontos kérdése körül érdeklődnek, s a hazai közügyekkel foglalkoznak.

HOLLÁN ERNŐ.

P E T Ő F I A N G O L Ű L.

Translations from Alexander Petőfi, the magyar poet. By Sir John Bowring, correspondent of the hungarian academy, etc. etc. London 1865 Triibner et comp.

Napi irodalmunk sok dicsérettel, itt-ott magasztalással is emlékezett meg Petőfi ezen angol fordításáról s fordítójáról. A „Hon“ egy nagy tárczában ismerteti sir Bowring tettét, hosszú életét s a magyar irodalom iránti érdemeit.

Mi is tisztelettel tekintünk a főrangú angol urra, ki tevékeny politikai élete, britt-kinai alkirálysága, parlamenti szereplése közben és után egyszerű magyar népdalok s Petőfi verseinek fordítgatásában leli gyönyörét, s ki minden alkalommal igyekezett rokonszenvét kimutatni a magyarok iránt. De sajnáljuk, hogy Petőfinak ily műkedvelői átültetésben kell megjelennie az angol irodalom terén. Sajnáljuk, hogy a fordítás átnézegetése után sir Bowringnak nemcsak magyarul tudását, hanem írói ízlését, és Petőfi szépségei iránti érzékét is kétségbe kell vonnunk, művéről pedig azt kell óhajtanunk, bár soha ne látott volna világot.

Idegen, ismeretlen versek gyűjteménye ez, melyben ugyanazon tárgyakról van ugyan szó, a mikről Petőfi is énekelt, — de az eszmék, a hang, az érzés föle messzebb állanak, mint talán Schillertől.

A 240 lapnyi kis kötet Petőfi életrajzán, „Bolond Istókon,“ és „János vitézen“ kívül 74 apróbb költeményt foglal magában, legtöbbszörre a csendesebb hangú szerelmi dalok, a genrek, a családi és esendélet köréből véve. Ez összeállításból az látszik, hogy a fordító az élénk képzelettel s mégis naivon írott rajzokat szereti leginkább Petőfiiben, s hogy azon egyszerűen tiszta és hű képek szépségét élvezni kellő érzékkel bír. — De a fordításból az ellenkező tűnik ki: Petőfinak legszebb helyeit vagy nem érti, vagy elég szépeknek nem találja, s aztán röviden kihagyván fordításából, egy-egy hétköznapi phrasissal helyettesíti. Kegyetlenebbül bánik e szép eszmékkel, mint Michael Angelo festményeinek meztelen alakjaival IV. Pál pápa, ki azokra nadrágokat festetett.

Hogy ez önkény mennyire megy, egy pár idézetből legjobban kitűnik, melyekben az angol szöveget lehető hűséggel magyarra fordítva, az eredetivel együtt adjuk.

János vitéz a francia király előtt így mondja el Iluska iránti szerelmét :

Ez a kis leányzó volt az én örömem,
Az egyetlen rózsza tüskés életemen,
Beh tudtam is ötöt szeretni, csodálni !
Ugy hittak minket, hogy : a falu árvái.

Már gyerek koromban, hogy ha öt láthattam,
Egy tőrös lepényért látását nem aítam ;
Örültem is mikor a vasárnap eljött,
És vele játszhattam a gyerekek között.

Hát mikor még aztán silhederré lettem,
S ízegni mozogni elkezdett a szívem !
Csak úgy is voltam ám, mikor megcsókoltam,
Hogy a világ összedőlhetett miattam.

Sir Bowring e részt így fordítja : „Egy öröömöm volt, az örö-
mök öröme ; a kedves leányok legkedvesebbikét, egy árva leányt sze-
rettem. Minden gondolatomnak ő volt tárgya. Látni őt, beszélni vele,
volt gyermekségem üdve. Szemeitől mint a nap melegétől éledtem,
s vele játszhatni vasárnaponként vala gyönyöröm és áhitatom. Lé-
nyem átalakult jelenlétében, és ha pirúlva egy édes, édes csókot
adott, ez bódító kéj vala, s én többet nem kívántam.“

Alább, ugyanezen szakaszban János vitéz így írja le elvá-
lásukat :

Nem mondtam én neki, az én Iluskámnak,
Hogy ne adja szívét soha senki másnak,
Ő sem mondta nekem, hogy hűségese legyek,
Tudtuk, hogy hűségünk úgy sem szegjük mi meg.

Azért szép királylány ne tarts reám számot,
Mert ha nem bírhatnám kedves Iluskámat :
Nem is fogok birni senkit e világon,
Ha elfelejtkezik is rólam halálom.

Az angol szöveg ezt így adja : „Nem kértem tőle esküt, tőle, a
hű szívűtől ; mi a szó azoknak, kiknek visszahangzó gondolataik ad-
nak választ, midőn a hallgató lelkek legmélyebb mélye hangzik.
Azért királyi szűz, ha a hűtlenség gyűlöletes, kérlek ne neheztelj, s
ne higj hálátlannak ; Iluska részére az égben pecsétlém én eskümet,
s ha áruló lennék, remélhetnék-e bocsánatot.“

És ez így megy egész János vitézen által : a példákat egyálta-

lán nem válogattuk. A szüzi, naiv eszmékre mindenütt egy-egy phrasis nadrágát húzza sir Bowring; az egyszerű pásztor legényből áradó szalonhőst farag, s ezáltal a népies költeményt, melynek a magyarban nincs egyetlen szava, mit a pásztorungyhókban is épen úgy el nem mondhatnának, tökéletesen kiforgatja alapjából.

Ily átdolgozás után aztán nem csodáljuk, hogy az angol Athenaeum az egész művet mint époszt veszi bírálat alá, s mint ilyen hibás szerkezetűnek, phantasticusnak és pusztá csapongásnak találja. Tökéletes igazsága van; s e miatt alaptalanul vádolja őt a Hon fentebb említett ismertetése „száraz egyoldalúsággal.“ „János vitéz“ mihelyt megszűnt naiv és népies költemény lenni, elvesztette minden szépségét, — sir Bowring fordításában pedig megszűnt.

Sok volna magából „János vitézből“ is kiirogatni csak az igen nagy hibákat is. De álljon itt még egy.

Mikor a hegyek tetején a lovak lába bukdácsolt a csillagokban

Kukoricza Jancsi ekkép elmélkedett:
„Azt mondják, a hányszor egy csillag leszalad,
A földön egy ember élete megszakad.“

„Ezer a szerencséd te gonosz mostoha,
Hogy nem tudom, melyik kinek a csillaga,
Nem kíznád tovább az én galambomat —
Mert lehajítanám mostan csillagodat.“

Sir Bowring e helyett így elmélkedteti Jancsit: „Úgy halottam, hogy a csillagok, midőn alá néznek az égről, csodás mennyei befolyással bírnak. Ha úgy van, Iluska, számodra kiválasztom a legragyogóbbat: tudom, szerelmem, te gyönyörködöl az éj mosolyaiban, s azért, oh édes leányka, ledobom számodra az ég legistenibb csillagát, hogy boldogságot vigyen neked.“

Nem kérdezzük, hogy szabad-e fordítónak ily változtatásokat tenni? De van-e izlése, ki ily mondatokat ad a juhászbojtár szájába? A legutóbbi idézetnél sir Bowringnak mentségeül szolgálhat az, hogy a csillagfutás és halál felőli hiedelem az angoloknál talán ismeretlen, de, azt hisszük, a csillagok „mennyei befolyásáról“ (celestial influence) az angol juhászok sem sokat elmélkednek.

Ha ezekhez még hozzá tesszük, hogy — a mennyire mi meg bírjuk itélni — a verselés hangtalan, zengzet nélküli; az angolban különben is szokatlan alexandrin itt minden rhythmus nélkül görög, s a rimek teljeseek, de monotonok (a legelső hat rimpár ez: blazing —

grazing, reclining—shining, persistence—distance, danced—entranced, creature—feature, daughter—water; — körülbelől olyanok mint a magyarban: barátom—látom, issza—vissza, rezdül—keresztül, elme—szerelme, alma—hatalma stb.) s végre, minthogy csak a fentebbiekhez hasonló szebbnek tartott helyek vannak versben, a költemény többi része pedig csak kivonatos prózában, megítélheti az olvasó, hogy az angol közönség elé „János vitéz“ mily esattos-czipős, sárga frakkos alakban van vezetve.

„Bolond Istók“ tagadhatatlanul jobb valamivel. Általában kevesebb benne a hűtlenség; de itt meg az a baj, hogy a sorok rövidsége miatt a fordító rimeket nem talál, s igen sok versszakban az első két sor hü ugyan, de már a harmadik s negyedik sorhoz üstökénél fogva ránt oda valami ötletet a rim kedvéért. Például Istók így szól az agghoz:

„Ismerős előttem
Éjszak, dél, kelet, nyugat,
Jártam fényes palotákban
És rongyos kunyhók alatt.

„Mondd miről beszéljek?“
És az agg (inkább szeméivel
Mint hangjával) ekkép válaszolt:
„Engemet már mi sem érdekel.“

Sir Bowring ezt így fordítja: „Éltem éjszakon, délen, keleten, nyugaton, kunyhóban és palotában, beszélhetek, miről neked tetszik, minden sértő szó nélkül; csak szólj s felelek“ — s egy meghatározó mészáros adott feleletet az agg szeméből: „Rám nézve minden, minden bolondság“. — Itt a „malice“ és „melancholy“ szavak csak azért kerültek a szövegbe, hogy a „palace“ és „folly“ végzetű sorokhoz rim akadjon.

Az ily apró változtatásoknál elvész egy-egy szép gondolat, de ezek legalább az egész költemény értékét nem teszik tönkre.

Hanem aztán van „Bolond Istokban“ is lényegesebb hiba elég. Például, mikor az ifjú a tanyáról távozni akar, s az agg és a leány kiveszik kezéből botját és tarisznyáját, a magyar költő oly meglepő egyszerűséggel ejti oda e négy rövid sort:

„Nem volt bolond,
Hogy távozzék,
Onnan, a hol
Úgy szerették.“

Sir Bowring alkalomszerűnek vélt e helyett egy philosophiai gondolatot tenni: „Bolond volt-e az ifjú? Talán kevesebb bolondság, mint látszik, ha a lényeges boldogságért (substantial happiness) a hiábavaló álmokkal felhagyunk.“

A kisebb költemények ugyanezen a nyomon haladnak. Talán egy sincs köztük, melyben egy-egy olyan hiba ne volna, a mi vagy az alapeszmén, vagy a költemény hangulatán nagy csorbát ne ejtene. Példaként álljon itt: „A virágnak megtiltani nem lehet.“ — Sir Bowring ezt így érti: „Melyik szerény virág habozna kinyitni, ha a tavasz édes szavú üdvözlöte kéri: ‚jer‘; a nő tavasz, s ha ő így szól: ‚oh csapj föl a szerelemnek‘, az emberi szívbe ültetett szerelem ellenállhat-e?“

Az ilyenmü - részben talán szándékos — elferdítésekhez s kifélcázásokhoz ha még hozzá számítjuk a merő értetlenségből származott tömérdek hibát, például, hogy a derest („deresre húzták a gazembert“) tulajdon névnek hiszi, s angolul is, nagy betűvel írva, meghagyja, hogy Pál mesterrel, ki a magyar szöveg szerint szemére vágja szilajhetykén a kalapot, az angol fordítás „kalapját, mint egy hasábfát, a pattogó tűzbe“ dobhatja bele; hogy ezt, „vándorolt heted-hét országon“ így adja vissza, „he travelled through seven kingdoms“, s ha elképzeljük, hogy az ilyen hibáktól minden lapra jut egy pár, — fogalmunk lehet a fordításról, melyet napi lapjaink nagy része nem késett allelujával üdvözölni.

Hihetetlennek tartjuk, hogy sir Bowring eredetiben értené Petőfi költeményeit. Ki ily műveket annyira szeret, hogy pusztá gyönyörűségből fordítgatásukba vág, az nem lehet oly izléstelen, hogy ez eszméket ily vázakká cizfrázza, saját ötleteinek rongyait aggatva reájok.

Szegény magyar versek! Úgy jártak mint a több kézen átküldött tokaji bor, a miből minden szállító kicsent egy kicsit, s aztán vinkóval töltötte meg újra, úgy, hogy mire rendeltetése helyére ért, eczet lett belőle.

Igy kallanak el Petőfi eszméi, mire Kertbenyn át a messze nyugatra jutnak.

Ez általános ismertetésnek mintegy kiegészítéséül, baráti kézből, még e jegyzeteket vettük, melyek minden általánosság előrebocsátása nélkül, csak meztelenül adják Petőfi eredetijének s a Bowring úgynevezett fordításának (szószerint visszafordítva magyar prózára) egyes teljességgel nem válogatott csak történetesen kikapkodott részleteit. Mert ilyenektől a szó teljes értelmében hemzseg az egész kötet:

- Petőfi. Mélyen nézek a leány szemébe,
Mint a csillag csendes tó vizébe;
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Vadrózsaí szerelmes lelkeknek.
- Szeret a lány, iszom örömömben,
Nem szeret, kell inni keservemben!
- Bowring. Fénysugárt találok a csillagos távolhonban, melyből a lány
szíve áldás hajnalát vonja ki. És a dalok, melyeket éneklek,
legyenek mint a rózsa-tő, melyeket Junius nyit a napnak, a
természet fényes és dalos korszakában. — Birom szerelmét?
Oh öntsétek, öntsétek a bort! Töltsétek színültig; oh töltsé-
tek színültig! (15. 16. lap.)
- Petőfi. Kedves babám, megláttalak, szeretlek,
Szeretője lettem én szép lelkednek,
Szép lelkednek, mely mosolyog szeliden,
Szemeidnek bűvös-bájos tükriben.
- Bowring. Eg-kék kampanula! harangodban, úgy éreztem, szeret mű-
latni lelkem; vigan tánczolt a te vig tánczolásoddal, míg
mosolyom bűvösen tükrözött mosolyodban (111. lap.).
- Petőfi. Tavasz van — — és én oly sült bolond vagyok,
Hogy ide benn a szűk szobában kadenciákat fáragok . . .
- Bowring. Tavasz van; és én magános szobámhoz lekötve, nem nézek
föl az égre, sem a földön körül; hanem zengem bús énekim-
et, fáradtam zengem énekimet. (146. l.)
- Petőfi. Találgatják: vajjon ki ment el itt. . . ?
- Bowring. Sokan kérdik: „ki megy már?” de senki sem akar felelni:
„én már megyek! (165. l.)
- Petőfi. Oh szólj, ha előbb halok el, tetemimre
Könyezve borítsz-e szemfődelet?
S rábirhat-e majdan egy ifju szerelme,
Hogy elhagyod érte az én nevemet?
Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt:
Sziromra setét lobogóul akaszd;
Én feljövök érte a síri világból,
Az éj közepén s oda leviszem azt.
Letörteni véle könyűimet értted,
Ki könnyedén elfeledéd hivedet;
S e sziv sebeit bekötözni, ki téged,
Még akkor is, ott is, örökre szeret.
- Bowring. Azt feleled? „Nem úgy! az én végzetem legyen hogy meg-
előzzelek, s te jöjj szemfedőmhez s öntözd azt könyeiddel; de
vigyázz, nehogy egy szép mosolygó lány félre vezessen, s azt
mondja majd, az én szerelmem kevésbé volt gyöngéd, mint az
övé.” — Az özvegy fátyolt, oh vedd s kösd azt győzelmi zász-
lóként a keresztre, kebled fölött. Én fölkelek a halotti világ-

hól s meglelem azt, mint kendőt, letörülni könyveimet, miket
veszteségeim csalt ki szemeimből. . . . Nem, soha! oh soha, a
feledés egy gondolata se búsítsa lelkemet; szerelmem veled
marad örökre és örökre, s élni fog, míg az öröklét időkörei él-
nek. (181. l.)

- P e t ő f i. S jutott eszembe számtalan
Szebbnél szebb gondolat;
Míg állni látszék az idő,
Bár a szekér haladt.
- B o w r i n g. Ezer meg ezer gondolat nyom: a mi van, lesz és volt; és
mind boldogságban olvad föl, mely szintoly szent mint vi-
dám! (201. lap.)
- P e t ő f i. Borozgatánk apámmal,
Ivott a jó öreg,
A kedvemért ez egyszer —
Az isten áldja meg.
- B o w r i n g. Vörös bort ittam apámmal, mit az öreg töltött mint az esőt,
tele szívességgel, szeretettel, megáldám őt egyszer és is-
mét. (202. l.)
- P e t ő f i. Es magamért? mit kérjek magamért?
Adj hát nekem szépséges szeretőt!
S a melyen majd meglátogassam őt:
Gyors paripát; aztán sok, sok babért.
Nem, hogy fejemet ékesítse, nem,
De hogy ha nem lesz szénám, abrakom:
Csikóm legyen mivel jól tartanom,
Hallgass meg engem, édes istenem!
- B o w r i n g. Magamnak? — Egy szerető lány édes mosolyát, s egy gyors
lábú, jól kitanúlt paripát, melyen, babérkoszorúkkal halmozva,
az édes mosolygó lányhoz siethessek. Nem azért van arra
szükségem, hogy fejemre tegyem; hisz bármi hiányozzék, a ba-
bér — az meglesz! Égi anyám, köszönöm, hogy meghallgat-
tál; kegyelmes atyám, meghallgattad imámat! (212.) stb. stb.

A példákat végtelenig lehetne szaporítani, s csaknem minden
lapról válogatni. De megjegyzem, hogy Petőfi nem levén kezemnél,
csak azokra szoríthattam jegyzéseimet, mik könyv nélkül eszembe
jutottak.

SZ. K.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(1866. nov. — 1867. febr.)

A múlt év novemberi havi ülésben két félolvasást hallottunk. egyiket Fábian Gábor tartotta a satyráról, a másikat Szász Károly, ki mutatványokat olvasott föl a Nibelungenliedből, melynek első részét majdnem egészen lefordította; a decemberi ülésben az Arany János fordította „Hamlet“-ből olvasott föl néhány jelenetet Szigeti.

Fábian a satyra elméletét fejtegette s egyszersmind ez annyira elhanyagolt műfaj mivelésére hívta föl költőinket. Kimutatta, hogy a római költészet, mely a görög nyomán járt, ebben legönállóbb, annyira, hogy a satyrát egészen római műfajnak mondhatni. Nehány vonással jellemezte Horatiust és Juvenalist s áttért a satyra elmélete fejtegetésére. Sajnálhatni, hogy az újabb irodalmak satyrikusait egészen mellőzte. Igaz, hogy az újabb nemzetek költészetében az úgynevezett klasszikai iskola Horatius és Juvenalis nyomain járt, de nemcsak a klasszikai iskolából áll az egész spanyol, angol, francia és német költészet s mily érdekes lett volna hallanunk, miről oly keveset irtak, hogy minő idomokat vett föl az újabb satyra a különböző nemzetek geniusza szerint. A mi az elméleti részt illeti, Fábian sok jó tanácsot ad a satyra-íróknak, de midőn a derült satyrát igyekszik a satyra eszményévé emelni, úgy hiszszük, hogy igen nagy egyoldalúságba esett. Hogy derült legyen-e a satyra vagy ne, az a tárgytól függ s a költő egyéniségétől. Vannak oly tárgyak, melyekhez a derült hangulat épen nem illik, sőt épen maró gonyt kívánnak. Vannak költők, kiknek lantján sok lúr van, de épen a derültségé hiányzik. Vajon Juvenalis tárgyaihoz illhetett volna-e Horatius derültsége? Vajon Széchenyi Blickje, melyet Fábian, ha nem is következetesen, de oly érdeme sze-

rint megdicsér, derültségének köszöni-e hatását s nem épen kegyetlen gunyának s melancholikus humorának? Fábián, úgy látszik, a durvaságtól akarja megóvni satyraköltőinket, mi magában helyes, de ugyanakkor a satyra határát szűkebbre vonja, mint a minőt e műfaj természete követel. Azt sem helyeselhetjük, hogy midőn a magyar satyrico-humoristikai lapokat bírálja, a humorról oly kicsinylőleg szól, mintha az mind humor volna, mit humoristikai lapjaink annak árúlnak. Mi úgy hiszszük, hogy a valódi humor, ha nem több, legalább is egyenjogú a satyrával, hanem ezt is amazt is a maga kötőbb formájában, magasbb nyilatkozatában nem az élczes lapokban kell keresni, melyek rendesen még a jobb esetben is mind kettőnek csak forgácsait nyujthatják. Swift Gulliverje, Byron Don Juanja, Boz Pickkwick-klubbjá nem a napi sajtó szüleményei, s ezekhez hasonló műveket lijjába váránk éleztapjainktól. Fábián, úgy látszik, a humor alatt leginkább az adomát, tréfát és éleztet érti, mi lehet járuléka, sőt alkatrésze mind a humornak, mind a satyrának, de magában egyik sem az. Fábiánnak igaza van, hogy a satyra sehogy sem akar nálunk virágozni, de ennek okait nem fejtegeti elég behatólag. Jól jegyzi meg, hogy zilált politikai és társadalmi viszonyaink sok jó anyagot szolgáltatnak a satyrára, de feledi, hogy mindezekhez a censura miatt nem lehetett hozzá nyúlni, s mikor aztán egy kis szabadabb világ köszöntött be, a költőt ismét lenyűgözte a nemzet türelmetlen hangulata, mely nem igen szenved ha gyöngéivel gunyolódnak. E kettős nyomás nem engedte kifejlődni a magyar satyrát s innen éleztapjaink egyoldalúsága is, melyek örömet lizelegnek a nemzeti hiúságnak s előítéletnek s ritkán emelkednek a tömeg felibe, sőt néha épen úszályvivőivé alázzák magokat. Iróinkban, költőinkben nem hiányzik az erkölcsi bátorság fölfelé, de lefelé gyakran még a csinált zaj is megijeszti őket. A mily hajthatatlanok fölfelé, oly könnyen válnak a nép udvaronczaivá. Egy-egy népszerű tévedés, bizonyos hazafias éretlenség igen is nagy kiméletben részesül nálunk. Mindez zilált társadalmi és politikai viszonyaink következménye, s reméljük, hogy lassanként másképp lesz. De bár hová forduljanak viszonyaink, a satyra szabadságát magoknak a költőknek kell kivívni. Semmit sem adnak ingyen s legkevésbé a szabadságot. Mihelyt valakinek elég tehetsége s erkölcsi bátorsága lesz társadalmi, politikai és irodalmi viszonyaink ferdeségeit találóan és mérészen rajzolni s nem gondolni a következményekkel, s legkevésbé a népszerűséggel: a siker nem marad el s maga a népszerűség is sok-

kal hamarabb beköszönt, mint a hogy a népszerűség udvaronczaí hi- szik, mert a mi a szív mélyéből jó és igaz, előbb-utóbb meghódítja a közönséget.

Szász Károly mutatóványokat olvasott a Nibelungenlied fordít- mányából, egyszersmind ígéretet tőn, hogy az egész eposzt lefordítja a társaság hatvan íves vállalata számára. A társaság nagy örömmel vette ez ígéretet s így talán nem sokára a magyar közönség kezébe juttathat- ja a német költészet legnagyobb szerű művét. A felolvasott mutatóványok újabb fanuságot tettek Szász műfordítói virtuositásáról, azonban, úgy látszik, a régiesség és naivitas visszatitkrözésére nem fordított elég fi- gyelmet, pedig mind kettő e költemény lényegéhez tartozik. Nem eröl- tetést és kirívó czélzatosságot óhajtunk, de fölhasználni a régi ma- gyar mű- és népköltészet nyelvéből mindazt, mit eröltetés nélkül te- hetni, egy műfordítmányhoz sem illenek jobban, mint épen ehhez.

A jelen év első havi ülést a tisztújítás, tagválasztás és a pá- lyamunkák elítélése foglalták el. Elnöknek B. Kemény Zsig- mond választott, alelnöknek Toldy Ferencz, igazgató-titkár- nak Greguss Ágost, másodtitkárnak Tóth Kálmán. Össze- sen tizenhatsz bel és külső tag választott. Belső tagok: Abonyi Lajos, Arany László, Bartalus István, Dalmady Győ- ző, Degré Alajos, Frankenburg Adolf, Greguss Gyula, Ipolyi-Stummer Arnold, Keleti Gusztáv, Szebe- rényi Lajos, Szilády Áron, Tarkányi Béla; külső tagok: Dux Adolf, Grmanecz Károly, Hadzsics Antal, Jovanovics János, Opitz Tódor, Stier Teofil.

A pályázat az idén szerencsésebb volt, mint a közelebbi évek bármelyikén. A társaság az 1866-ik évi közgyűlésén a legjobb rövid költői elbeszélésre 20 arany pályadíjt tűzött ki, s e feladat- ra 28 pályamunka érkezett be, melyek közül azonban hármát ki kel- lett zárni a pályázatból: a IV. számút, mert szerzője megnevezte magát; a IX. számút, mert prózában van írva, s a XXVII. szá- mút, mert elkésett. A pályázatra bocsátott többi 25 között a Gyulai Pál, Pákh Albert, és Tolnai Lajos tagokból álló bíráló bizott- ság, különösen négyet tartott kiemelendőnek: a XVII. sz. Elfri- dá, az V. sz. Szent Pétert, a III. sz. Pilatust s a XXIII. sz. Csálóka Pétert. Mind a négyben el van találva a költői el- beszélés formája, mely szintoly távol a balladai szaggatottságtól és tö- möttségtől, mint a lyrai áradozástól, epikai magasbb emelkedés nél-

kül, csendes folyamatosságban siet célja felé s tárgyban és hangban mintegy átmenetül szolgál a prózai elbeszéléshez. Legkitünőbb Elfrida, mely társait mind lelemény és hang, mind nyelv és verselési technika tekintetében felülmulja. A költő egy angol mondát dolgoz fel benne finom tapintattal s nem közönséges alakító tehetséggel, csak az a kár, hogy a bevezetésben a mondai igazságnak feláldozta a költőit, mely azt kíváná, hogy a esel esellel, ne vérrel legyen megtorolva s mind a három szereplő egyaránt pórul járjon. Különben az elbeszélés fesztelen hangja, a zavartalan és magyaros folyamatosság kellemes fordulatai — csak a bevezető s befejező külön sorok fölöslegesek — valamint a derült és jól alkalmazott gunyor, kiváló méltánylást érdemelnek. A mi a dicsérettel kiemelt műveket illeti, ezekről következőkép ítélték a bírálók: Szent Péter formája s hangja szintén el van találva, de Arany Szent Péterére emlékeztet, s inkább, csak a lúdörző leány jelenetében mutat eredetiséget. Pilatus érdekes tárgyú, jó hangon van elbeszélve, de kissé elnyújtott és szerzőt itt-ott elhagyja izlése. Csálók a Péter nyelvre jobb, verselésre tisztább, mint a két előbbi, de hangjában némi elfogultság érezhető s a mi a mondán felül szerző saját leleménye, legkevésbé sikerült. Így Elfrida nyerte a 20 arany jutalmat, melynek szerzője, mint a közgyűlésen felbontott jeligés levélkéből kitűnt: Arany László, Arany János fia.

A széptani pályakérdésre, mely az elegia elméletét tárgyalta, három pályamunka érkezett. A II. számú nemcsak legterjedelmesebb volt, de egyszersmind legértelmesebb. Szerző elméletét az elegia történeti fejlődéséből igyekszik kivonni. Nagy szorgalommal, olvasottsággal és széptani tapintattal állította össze munkáját s egyes hibás, sőt gyarló észrevételeit még több helyes és jó ellensúlyozza. Vég meghatározása az elegiáról, hogy az reflectáló, túlnyomólag bús színezetű költemény, nem teljes ugyan, mert hiányzik belőle egyfelől a benső megnyugvás jellemző vonása, másfelől a derült elegiák egész faja, de általános világműveltségbeli tájékozottsága képes az olvasót is annyira tájékoztatni, hogy az elegiáról kellő fogalmat alkothasson magának. Kár, hogy nyelvbéli előadása nem hibátlan: miért is a munkát kinyomatása előtt stylaris tekintetben gondosan át kell javítani, sőt egyik bíráló szerint egyes állítmányok megigazítása is szükséges. A munkának azonban e hiányok mellett is általános irodalmi becsé van s a társa-

ság azt a bírálók véleménye alapján a 25 arany jutalommal kitiintetni határozta. Szerzője, mint később kitiint, Aigner Lajos.

Február 5-én tartott az ünnepélyes közgyűlés febr. 6-ika helyett, miután családi följegyzések nyomán kiderült, hogy Kisfaludy Károly 5-én született s 6-ikán csak kereszteltetett. Az ülést az ujonnan választott elnök b. Kemény Zsigmond nyitotta meg rendkívüli számos hallgatóság jelenlétében. Greguss titkári jelentéséből kiemeljük a következőket: „Hogy a Kisfaludy-társaság nemcsak szellemileg, hanem a háborus, inséges és kórságos idő ellenére — anyagilag is gyarapodott, a pénztári kimutatás bizonyítja, mely szerint a társaság vagyona 1866 végével 27,136 forintra rugott. E gyarapítás fő tényezői az új alapítók: Kállay Ákosné, Nadányi Albertné és Okolicsányi Menyhértné asszonyságok, Udvardy Géza, Lehoczky Tivadar és Zichy Antal urak. Ugyancsak alapítói közzé sorolta a társaság az elhunyt nemes lelkű Kralovanszky György és Deville János urakat, amikt 500 ezt 300 forintnyi hagyománya alapján, valamint az alapítók között díszlik a pesti takarékpénztár, mely tavaly újolag 200 frttal szaporította alapítványát. Szintén az alapítók sorába léptek s alapítványaik csak ezelőtt egy pár órával érkeztek kezemhez — Kriek Mária asszonyság és ketten középrendű miskolci hazánkfiak közül Ferenczy Lajos és Jóny Tivadar urak. Itt említendő Vadasz Dániel adománya, „Költői képek“ című könyvének 150 példánya, melynek elkelése öt szintén a társaság alapítói közzé fogja léptetni.

De legszebb ajándék, melyben a Kisfaludy-társaság és általa irodalmunk a lefolyt évben részesült, Tomory Anasztáz alapító azon intézkedése, melynél fogva a magyar Shakspeare késleltetését okozó akadályok elhárítatván, e nemzeti vállalat folytatására és befejezésére megkívántató költségek biztosítva s a szükséghez képest mindenkor a társaság rendelkezésére állanak, úgy, hogy az irodalmi becsületkérdés megoldása most már idő tekintetében is egyedül a hivatott fordítók s a bíráló bizottság buzgalmától függ. Haldunk is a munkában sikerrel. Az utolsó közgyűlés óta Shakspearekiadásunkból a VII. kötet jelent meg két szindarabbal: a Makranczos hölgy, Lévy Józseftől, a Tévedések vigjátéka Arany Lászlótól, megjelenőben van a VIII. szintén két darabbal: Hamlet Arany Jánostól, a Szerelem kudarcza Rákosi Je-

nőtől, el van fogadva, s néhány hét alatt szintén megjelenendő öt szindarab: IV. Henrik két része Lévy Józseftől, Athéni Timon Greguss Ágosttól, a Vindsori víg nők Rákosi Jenőtől, Troilus és Cressida Fejes Istvántól, mások bírálat alatt vannak mint III. Richárd Szigligetitől; a többi szorgalmas és nagyobbára már próbált fordítók kezében.

Másik vállalatunk a hazai, nem magyar népköltészet, lassan bár, de szintén örvendetesen halad, s reméljük, hogy az idén közre boesáthatjuk a második kötetet több százra menő oláh népdalokkal, fordítva Ember György és Grocescu Julián által. Egy további kötet számára is gyűl már az anyag, Fincziczky Mihály magyar-orosz népdalok gyűjteményét nyujtván be.

Harmadik, de idő rendje szerint legelső, tartalomra legváltozatosb, mennyiségben legszaporább vállalatunk, mely a pártolói könyvilletményeket foglalja magában, az 1866-ik esztendővel lefutotta második három éves folyamát s belépett a harmadikba, mely az 1867—1869-ik évekre terjed s melynek gyámolítására mind eddigi pártolóinkat, mind a nemesebb olvasmány minden kedvelőjét e helyről is fölkérni kötelességemnek tartom. E vállalat ellen mindjárt megindultakor az a kifogás történt, hogy az eredeti műveket hanyagolja. Alaptalan kifogásnak bizonyult mind az első mind a második folyamra nézve: mert az első folyam ajándékozta meg közönségünket Madách Imre Ember tragédiájával, a második folyamban pedig összesen tíz mű között, fordítmány csak négy fordul elő (a Luziáda, Anyegin, Phillis és Cireix marquisné,) hat pedig eredeti (A mi nótaink, Bethlen Gábor ifjúsága, Losárdi Zsuzsánna, a Nyomorék, Heródes, és Lelencz). A felsorolt műveknek egy része úgy mint Losárdi Zsuzsánna költői beszély a Rákóczy-korból, a Nyomorék, rajzok a falusi életből Tolnai Lajostól, Heródes és a Lelencz színművek Szász Károlytól, továbbá Phillis hugom és Cireix marquisné, amaz Gaskellné és Riviére beszélye, mind kettő Huszár Imre fordítása szerint, még meg nem jelentek, a közelebbi hetek alatt azonban alapítóink és pártolóink kezéhez jutnak. Mi lesz az ez idén megindulandó harmadik folyam tartalma, még teljesen elhatározva nincs, ennyit mégis mondhatok már, hogy a társaságnak alapos reménye van e folyamba többek közt a Nibelungok őserejű eposzát s a gunyos regény-irodalom páratlan diszét, Don Quixotte-ot is fölvehetni.

E jelentésben sok az örvendetes, hanem azt, hogy a hatvanéves vál-

lat forditmányai kevesbülnek az eredeti munkák pedig szaporodnak, csak akkor tartanók örvendetesnek, ha ezek csakugyan mind megérdemelték volna a fölvételt. Úgy hiszszük, nem szigorúan ítélünk, ha azt mondjuk, hogy ez eredeti művek közül egy pár elmaradhatott volna. Nem helyeseljük, hogy a vállalat szerkesztője nagyon is figyelembe vette néhány lap zajgását, melyek egész hadjáratot indítottak e vállalat első három évi folyama ellen, mert Madách drámai költeményén kívül nem találtak benne más eredeti munkát. De ígérte-e a társaság, hogy eredetit fog adni akkor is, ha nem talál arra valót s nem épen az a célja e vállalatnak, hogy részint átültesse a külföld klasszikusait, részint válogatott külföldi regénytárt nyújtson s közbe-közbe vegyítse egy-egy oly eredeti szépirodalmi művel, mely egy vagy más tekintetben felül-emelkedik a középszerűségen? Nem kellene eltérni e programtól s ha a vállalat abba kezdi helyezni büszkeségét, hogy török-szakad minél több eredetit adjon, félünk, nem lesz méltó a társasághoz, mely, az alapszabályok szerint, a magyar szépirodalom emelését, egy fensőbb irány megalapítását, a szőlőművészeti formák tökélyesbítését s általában a műizlés nemesítését tűzte ki célul.

A titkári jelentést Jókai Mór Emlékbeszéde követte Jósika Miklós felett, melyet a szerző gyöngékedése miatt Sziglieti olvasott fel. A beszédnek sikerült szónoki részletei vannak; kár, hogy Jókai itt is, mint másutt, könnyelműen bánik a történelemmel s nem igen fontolja meg ítéleteit. Jósika, mint a magyar történelmi regény kezdeményezője s általában mint a magyar regényirodalom megalapítója kitünő helyet foglalt el a magyar irodalomban s egyszersmind elősegítette a magyar irodalom és társadalomnak már folyamatban levő nemzetiesbb átalakulását. E szempontból Jósika nagy méltánylatot érdemel, s megilleti az író és hazafi kettős koszorúja. S mit mond Jókai? Valami olyant, mintha egyedül Jósikának köszönhetnők a magyar nemzeti önérzet fölbresztését, s költészetünk nemzetiesb irányát. Legalább az emlékbeszéd bevezetése s áttérése Jósikára ily nemű hatást tesz. Jókai néhány erős vonással igyekszik rajzolni a XVIII. századbeli magyar politikai, társadalmi és irodalmi viszonyokat, áthajlik a XIX. századra is, mindenütt csak hanyatlást lát s úgy végzi jellemzését, hogy e szürke, egykedvű színezetű kor hasonló volt a ködös napokhoz, melyeken nem lehet kiismerni, hogy virradatra jár-e az idő vagy alkonyodik? Aztán utána veti: ekkor támadt Jósika Miklós. Nem olyas-

mit fejez-e ez ki, mintha a XVIII. század első évtizedein kezdve egész Jósika-felléptéig a nemzeti újjászületésnek egyetlen szikrája sem csillogott volna fel a magyar politikai, társadalmi és irodalmi életben? Jókai mintegy feledni látszik az 1825-ki országgyűlés és Széchenyi reformmozgalma nagy emlékeit, s hogy Jósikát minél nagyobb talpra állítsa, mintegy megtagadja Kazinczy, a Kisfaludyak és Vörösmarty hatását. Irodalomtörténeti felfogás-e ez? Fogja Jósika alakját emelni a mult ily botrányos összegázolása? Midőn Jósika 1836-ban föllépett, nemcsak az irodalom, hanem a politikai és társadalmi élet is már átélte a nemzeti átalakulásnak egy pár stadiumát. A nyelvújítás diadalát nyomban követték a politikai reformmozgalmak. Kazinczy az irodalmi reformer sirja fölött Széchenyi a politikai reformer nagy alakja emelkedett. A lyra felköltötte a hazaffájdalmat és lelkesülést, az eposz az ősi dicsőség képeit rajzolta az ébredő nemzet elébe, mintha a mult romjain sirva, a jövő reményét, hitét akarná éleszteni. A magyar tudományos akadémia megalakultával a nemzeti tudományosság is emelni kezdte szárnyait. A közönség bár lassan napról napra szaporodott. Az irodalom, különösen a költészet, néhány évtized alatt a fejlődés magas fokait érte el. Kitünő lyrai és epikus költők versenyeztek a nemzet koszorújáért. A dráma és színművészet első nevezetesebb kísérleteit és diadalait kezdte ünnepelni. A költészetnek csak egyetlen faja hevert parlagon s épen az, mit a modern társadalmak leginkább kedvelnek, a regény. Jósika épen mint regényíró lépett föl, s oly sikerrel, hogy Kisfaludy Sándor óta senki sem nevelte nála többel az olvasó közönség számát, s mintegy kiegészítette azt a hatást, melyet Vörösmarty ébresztett. Vörösmarty a honalapítás nagy munkájára vont a nemzet figyelmét, a dicső multat énekelte, hogy a jelen súlyedtségét éreztesse s a jövő hitét fölébressze. Jósika szintén a nemzet multját rajzolta, a magyar köz- és család élet meghatározó jeleneteit s a régibb, el nem koreszosult társadalmat festve, egy újabb, nemzetiesbb társadalom mellett izgatott. Ime Jósika nemzeti hatása, mely szerényebb ugyan, mint a minőt Jókai tulajdonit neki, de megvan az a jó oldala, hogy igaz.

A bevezetés hibás voltát némiképp enyhíti a Jósika munkásságáról és irodalmi hatásáról irt rész, csak az a baj, hogy alig békülünk ki egy részlettel, már megbotránkozunk a másikba. Jókai „Zrinyi a költőt“ tartja Jósika legjobb regényének, mert legtöbb teremtő erőt s legragyogóbb költészetet lát benne. Különös, Jósika történelmi re-

gényei közt épen „Zrinyi“-n lehet először észrevenni a hanyatlást s Jókai épen ezt tartja legjobbnak. Vajon ebben a lelemény, szerkezet, jellemrajz sikerültebb-e, mint „Abafi“, „Utolsó Báthori“ és „Csehek Magyarországon“ című regényeiben, melyeket kritika és közönség legjobbaknak tartott? Bizonyára nem. E regény szerkezete sokkal lazább, a korrajz kevésbé sikerült, s a főhős majdnem egészen elhibázott. Csodálatos, Jókai különösen kiemeli s nem ok nélkül leginkább méltányolja Jósika nőalakjait s mégis épen azt a regényét dicséri meg legjobban, mely e tekintetben épen nem kiváló.

Nem szándékunk e beszéd minden részletét bonczkés alá venni, de el nem hallgathatjuk, hogy Jókai, szokása szerint, e beszédében sem mulasztotta el kimutatni: mennyire megveti, mily haszontalanak tartja a kritikát. Egyebet mellőzve a Kisfaludy-társaságban hirdetni ilyesmit, mely a széptani kritika művelését egyik fő feladatául tűzte ki, nem igen mutat tapintatra. Hanem úgy látszik, Jókai nem minden kritikát gyűlöl. Lám a gúny kritikáját kedveli s maga is gyakorolja az „Üstökös“ben, a „Hon“-ban pedig nagy kedvel, habár kevés szerencsével kritizálgatja a politikai eseményeket, az államférfiak és pártok eljárását. Ő, úgy látszik, magának sokat megenged, mit másban hibáztat s leginkább csak a költők szent személyét akarná kivenni a kritika alól. Mily nevetséges felindulással emlegeti, hogy Jósika megégette drámai első kísérleteit, s ezek jól jártak, szép haláluk volt, de később az „Irány“ és „Vázolatok“ politikai és társadalmi töredékeit a kritika fojtogatta vízbe. Jól tette, bár a Jókai némely politikai czikkeit is többször fojtogatná vízbe a kritika: mert bizony megérdemlik. Emlékbeszéde egy másik helyén még tovább megy Jókai s egyenesen kimondja, hogy a kritika a szellem elnyomódása. Szegény Lessing, ki főleg mint kritikus emelkedett a német klasszikusok közé, s mint kritikus oly elhatározó befolyást gyakorolt a német nemzeti irodalom fejlődésére, mily nyomorék szellem lehetett te. Báresak a magyar irodalomban is volnának ily elnyomódott szellemek, bár a Jókai szelleme is elnyomóródnék egy kissé s ne hallanánk tőle annyi félszeg itéletet.

Jókai ott teszi ezt a nevezetes fölfedezést, midőn azt rajzolja, hogyan lett Jósika íróvá. „Némely életírója — úgy mond Jókai — ezt így adja elő: egykor Jósika Miklós előtt rokona Petrichevich Horváth Lázár egy regényét olvasta fel, mely nagyon gyarló volt; Jósikának akkor jött eszébe, hogy ő annál jobbat tudna írni s így ju-

tott Abafi alkotásához. " Jókai azt mondja: ez lehetlen, s ha a költő maga beszélté így, maga is csalódott vagy mesét mondott, nem akarván feltárni költészete genesisét a profán kérdezősködőknek, mert egy nem sikerült költői szülemény olvasása inkább csüggeszt, bosszant, mintsem lelkesít, inkább kritikussá nyomorítja az embert, mintsem költővé avatja, ellenkezőleg a művészi tökélynek látása az, mely az igazi tehetséget versenyre ösztönzi, a mások nagyságának ránehezülése az, mely a költői erély ruganyosságát tette kényszeríti. S vajon ez általánosságokból mit következtet Jókai, azt-e, hogy Jósikát ez vagy amaz nagy regényírónak művei vezették a regényírói pályára, költötték föl költői geniuszát? Nem. Ez természetesen folya az előzményből. Jókai másfelé kanyarodik, mint a merre indult; csak azért üt oly nagy zajt, nevezi a kritikát a szellem elnyomódásának, hogy kimondhassa: Jósikát nem a hiányok vizsgálata tette regényíróvá, de bizony a tökélyek iránti lelkesülés se, hanem a szerelem. Egy író fejlődése sok nemű hatások összege s nem lehet kizáróan egy tényezőnek tulajdonítani mindent, legfeljebb fő vagy legfőbb tényezőket említhetni. Jókai abból, hogy Jósika rokona, P. Horváth Lázár példájára maga is regényíráshoz fogott, sokkal többet következtet, mint a menyit ez ádat kifejez. A dolog igen egyszerű. Jósikát szülőföldje Erdély politikai küzdelme ragadta ki létlenségéből s minden magasb czél nélküli foglalkozásaiból. E küzdelem akkor Erdély aristocratiájának jobb részét mintegy regenerálta. Nem esoda, hogy Jósika Abafijában oly élénken rajzolja az erős akarat hatását önnemesbítésünkre, saját benső átalakulásának rajza ez, bár másnemű körülmények között. Jósika már negyven éves férfiú volt, midőn 1834-ben az erdélyi közélet forrongása a politikai pályára sodorta. Mint királyi hivatalos jelent meg az erdélyi országgyűlésen s az ellenzékhez csatlakozott. Keveset beszélt s nem tartozott pártja kitünőbb emberei közé. Félénk szónok volt és se közjogi, se politikai ismeretei nem voltak oly nyomosak, hogy feltünő szerepet játszassék. Szemlélődött, szorgalmasban olvasott, mint eddig s irogatni kezdett. A kor mozgalma eszméket ébresztett benne, s mert beszélni restellett, vagy nem igen tudott, leírta gondolatjait s kiadta. Így jelentek meg tőle Kolosvárott 1835-ben „Irány“ és „Vázolatok“ czimű részint társadalmi, részint politikai töredékek. Mind két munka kevés figyelmet költött és érdemelt. De Jósika még sem tette le tollát, mert, úgy látszik, az irás benső szükségévé vált s részt akart venni nemzete új-

jászületési küzdelmében. Egyik rokona P. Horváth Lázár épen ez idő tájt regényírással foglalkozott s kéziratban részleteket olvasott föl neki Jósika maga is regényíráshoz fogott, gondolván, hogy e téren szerencsésebb lesz, s minden esetre ír oly regényt, ha nem jobbat, mint az ő fecsegő rokona. Tehetségén kívül, kora, állása, élményei, tapasztalatai nagyban befolytak a sikerre. Hogy épen a történeti regényben lett kitünő, leginkább erdélyi magnásságában leli magyarázatát. Erdélyben a mánások jól ismerték hazájok történetét, mely, kivált a nemzeti fejedelmek idejében, szorosán össze van szöve családok történetével. Az aristocratiai büszkeség táplálója volt a nemzeti érzéseknek. A családokban szájról szájra szállottak a hagyományok, mondák, hol kastélyról, hol várromról, hol fegyverről vagy családi ékszerről. A hazai történelem, monda, nemzeti érzés mintegy családi hagyomány volt s a színhely a család vagy rokonság jószágain terült el. A mult emlékének e családias, e hagyományos cultusa volt Jósika költészetének egyik fő forrása, melyet még a szülői házból hozott magával. Ide járult természetesen a külföldi s a hazai irodalom hatása, sőt Scott Walterre épen rámutathatni, mint olyanra, kit Jósika példányul választott magának. Hogy mennyiben szállott versenyre Scott Walter és mások tökélyeivel, mennyiben kerülte ki hibáikat, nem ide tartozik eldönteni, de abban Jókainak nem adhatunk igazat, hogy a költői művek fogyatkozásai, hibái semmi hatással nincsenek a költők fejlődésére. Legalább az irodalomtörténet mást bizonyít. Bizonyos fogyatkozások, tévedések, túlságok néha épen visszahatást idéznek elő s nagyban befolyanak egy újabb és helyesebb irány kifejlődésére. Emellett hányszor megtörténik, hogy egy tárgygyal koronként három-négy költő megpróbálkozik s teljesen egyiknek sem sikerül, míg végre az ötödik elődei vállain emelkedve, remeket alkot. Shakspeare gyöngé művekből halhatlan műveket írt; a spanyol drámaírók különböző korszakokban egymásnak némely művét újra dolgozták, egymás fogyatkozásain okulva, egymás erejét sokszorozva. A tökély utáni törekvést bajosan is képzelhetni a tévedések ismerete és kerülése nélkül. Ezek elég elemi dolgok s nincs szükségök bővebb magyarázatra. De Jókai nemcsak elméletben téved, hanem alkalmasint adatban is, ő azt állítja, hogy Jósikát egyedül a szerelem tette költővé. Tudniillik szurdoki remeteségéből feljövén Pestre, itt megismerkedett egy hölgygyel, kit később nőül vett s ez időponton kezdődik Jósika regényírói pályája. Mi úgy tudjuk, hogy 1834—35-ben, midőn Jósika első regényeit, Zó-

lyomit és Abafit írta, még nem ismerte azt a derék hölgyet, kit tizenegy évig szeretett s végre 1847-ben nőül vett. Az bizonyos, hogy e nő Jósika költői munkásságára s egész életére nagy befolyással volt, de hogy Jósika két első regényének is e nő lett volna muzsája, abban legyen szabad kételkednünk.

Az emlékbeszéd utolsó része legjobban sikerült. Itt Jókai a száműzött költő hanyatlását rajzolja, jellemzőn és szépen s beszédét egy hatásos szónoki fordulattal végzi be. Azonban a csipke s költészet hasonlatát e szép rész sem tudta feledtetni velünk. Megemlítvén Jókai, hogy míg Jósika száműzetésében tollával kereste kenyerét, neje üzetlet kezdett, gyöngédet és eszményit, minő maga a költészet, csipkekereskedést, így folytatja: „Hiszen a brüsseli csipke sem egyéb, mint egy szép költemény, selyemből bonyolítva, szögei rímek, virágai az eszmék, m a g a o l y ö r ö k b e c s ű , m i n t a m a z.“ Tehát a költészet oly örökbecsű, mint a brüsseli csipke? S ezt egy költő mondja! Nem emlékszünk, hogy a Jókaitól annyira megvetett kritikuskok legrosszabbika is ennyire megalázta volna a költészetet.

A közlés többi tárgyai ezek voltak: „Az éji látogatás“ költemény Gyulai Páltól. „A megunt nő“ beszély Vadnay Károlytól. Mindeniket magok a szerzők olvasták föl. Végre Arany László pályadíjt nyert költeményét „Elfridát“ olvasta fel Sziget József.

Íme még sehol meg nem jelent jeles költemény itt következik:

Elfrida.

Jelig e: Pénzt, papát, feleséget
Sohase bízz másra.

Furcsán esett, de megesett
Hajdanában ez az eset,
Hajdanában, danában,
Regés Britanniában.

* * *

Edgár, angolok királya,
Gyászos özvegységet ére,
Sirt-ritt, majd meghalt nejeért,
Nem lelt balzsamirt sebére;
No de mégis csak begyógyult,
Nem telt belé, csak néhány nap;
Mihelyt hírét vette egy szép
Devonshirei gróf-leánynak.

Jött a hír, volt a ki hozza,
 A királyok lenek enybet,
 Mért is tartanának másért,
 Maguk körül annyi renyhet ;
 Jött és sügta : a ki meghalt
 Hadd nyugodjék lenn a sirban,
 Szép virág vár, rózsabimbó,
 Menj, szakítsd le, Devonshireban.

Edgár szegre tette a bút,
 S küldte Athelwold vitézét :
 „Köszö hirnek nem hiszek, — menj,
 Mindent szemre véve, nézz szét,
 S ha oly szép mint híre mondja,
 Magam megyek jegyváltásra“ —
 — Pénzt, paripát, leánynézést
 Soha se bízz másra. —

Ment Athelwold. Devonshirenak
 Grófi kastélyát elérte.
 Láttá Elfridát, s szívének
 Veresítől dobban vérté, —
 Mind a hirt, mely szállt felőle,
 Rút hazugságnak találta,
 Mert nem bimbó, rózsabimbó,
 Szép kifeslett rózsza várta.

Szép kifeslett rózsza, — szirmán
 Megáll a szem önfelédve,
 Kelyhén mintha ott ragyogna
 A bajnalnak perge nedve ;
 Ez az arczpir, — áttinik mint
 Fátyol-burka ért gyümölcsnek,
 Talán szellő is lefújja, —
 Eszét venné bármi bölcsnek.

Könnyű menni követségbe,
 Ország dolgát sütni-főzni,
 Jámi-kelni hadsereggel,
 Ellenségeket legyőzni :
 De ifjúnak szép leányért
 Menni, másnak jegyváltásra,
 — Pénzt, paripát, háztűz-nézést
 Soha se bízz másra. —

Szive lett úr, és Athelwold
 Feledé, mi ügyben jár ott ;
 Telt az idő, egy nap, két nap,
 Hetek óta mulat már ott ;
 Csinos ifjú, szép leánynyal,
 Mindig együtt, reggel, estve, —
 S egyszer ime csak belépnek
 Az apához áldást esdve.

Gazdag ifjú, ős családból,
 A királynak is kegyencze,
 Hajdanában is, miként ma;
 Az ily kérő várt szerencse, —
 Az apánál kész az áldás,
 S a nászt csakhamar megülik,
 „Te az enyim, én a tied,
 Asó, kapa, — mind a siring.“

S elindúlnak a királyhoz.
 Csak most főtt Athelwold agyja.
 Hogyan adjon néki számot,
 Valljon-e, vagy jobb : tagadja ?
 Mi lesz a gonosz csalásnak
 Legjobb leplezője, örve ?
 Hosszú az út s tekervényes,
 Tekervényesb az ő terve.

Hosszú az út, s mégis ennek,
 Hajh, mi hamar végét érik,
 De Athelwold úr fejében
 A kimentő terv nem érik ;
 Látszik is már a király-vár,
 Esti napfény megragyogja,
 De nem fejlődik, ki nem bomlik
 Athelwold tervének bogja.

Hogy beértek este későn,
 Görbe úton, utca-zugba,
 Félre-lakba vitte hölgységét,
 Kandi szemtől rejtve, dugvá. —
 Egész éjjel terveket főz,
 Egyet eldob, másat határoz.
 S alig virad, sebbel-lobbal
 Megy sietve a királyhoz.

„Jó királyom, hát jelentem,
 Itt vagyok már, itt van a lány ;
 Hajh, de rászédett a híre
 Ha csak szép nem volna, hagyján —
 De nyomorék, sánta, törpe,
 Háta púpos, válla kajsza,
 Arcza torz és szeme bandzsál,
 Egyik csára, másik hajsza.

„Mit tegyek ? tudák a czélom, —
 Ha ott hagyom, nyílt gyalázat,
 Félttem, a lány dölyfös apja
 Még királyom ellen lázad.
 Elvém én *magam* — a ki
 Tisztében ily híven fárad,
 Ennyi önfeláldozásért
 Megérdemelne egy várát.

„Meg, egy várat a királytól—
Félre-tájon, messze innen,
Hová ezt az új menyecskét
Még ma el lehetne vinnem,
Még ma, hogy ne lássa senki,
Meg ne tudják, hogy mi csúnya,
Ne legyen ő s vele én is,
Mind az udvarnépnek gúnyja.“

„Jó, tiéd ős Westwood vára,
Rejtve léssz ott, s még se messze,
Rengeteg közt áll, s ne félj, hogy
Ákar ki is fölfedezze;
En nem engedlek nyomozni,
S mint az éj rejt ott az a lak,
De magam, mivel kegyellek,
Nem soká meglátogatlak.“

Hej, Athelwold most akadt meg,
Hisz csak épen őt kerülte;
Gondolá, majd messze tájou,
Lopva, vig zaj pezsg körülte;
S íme rab lesz, s kéz alatt is, —
Tépi üstökét, sóhajtoz,
Hejh ez asszony, szép menyasszony
Még fejére mennyi bajt hoz.

S mentek az nap, meg sem álltak,
És elértek agg Westwoodba,
Ócska kastély zord, uratlan,
Útait fölverte dudva;
Ablak, ajtó, puszta termék,
Ósi képek, minden ásit —
Messziről már a szerelmes
Pár elébe óriásit.

Vén, unalmas ősi fészek,
A világtól elfeledve,
Szép arának ide bújni
Ugyan hogy lehetne kedve?
S még ha mind ezt így cserébe
Kapta királynői rangért! —
Hejh Athelwold! keservesen
Meglakol még e furfangért.

„Ejh, de biztos nóm szerelme,
Megbocsát ily kis csalást ez“ —
Gondolá ő, s újra cselet főz,
S Elfridának vallomást tesz:
„Szép szerelmem, megbocsátsz-e?
Nagy a bűn, mit elkövettem,
De szerelmem, mit legyőzni
Nem bírek, kimentti tettem“.

„A király vágyott kezedre,
S küldte engem, hogy vigyek hirt:
Igaz-e hogy szép vagy? Oh szép,
Szívem ellenállni nem bírt.
Megigézett ajkad, arczod,
Szemöldöd mosolygó ijja, —
Mindent elfeledtem, azt is,
Mi lesz e feledség díjja.

„Megvan; késő lenne bánni.
S most bocsánatért könyörgök.
S aztán, — látod egész kart kér,
Ha kis-újjat kap az ördög —
A király jó látogatni,
Kérlek, óh segíts cselembé,
Ne igézd meg, óh ne légy szép,
Csufnak öltözz, bár selyembe.

„Fess bibircsókat magadra,
Húzd le szád, félszemre sandíts,
Hátad, melled tömd ki púppá,
Állva görbedj, járva sántíts,
A szókat szuszogva ejtsd ki,
S tettesd magad félbolonddú, —
Erre sem jó többet Edgár,
Csak ez egyszer tegyük lúddá.

„S akkor itt mi vígan élünk,
Ment leszünk háborgatástól;
A királynál meg se sejtik,
Hogy e vén vár kit palástol;
S mint galambok, halk falombok
Csendes árnyán, rejtezzünk itt:
Boldog ketten, elfeledten,
S hozzánk nem bocsátva senkit.“

Tyhü, Athelwold, nagyba fogtál,
Tudod, hogy nőd' mire kérted? —
Mondd, hogy menjen tűzbe, vízbe,
Talán kész megtenni értted;
De hogy a világ elébe
Csúfnak öltözködve álljon:
No hisz' nőt ilyesre kérni
Soha senki se próbáljon.

Ráfigyelt a jó tanácsra,
S gondolá Elfrida bölcsen:
„Majd bizony, ha trónra hívnak,
Éltem ez odúban töltssem?
Hű szerelmesnek fa-kunyhó,
Remetelak — szép ez elvben,
De mikor oly rettenetes
Unalmas a kivitelben.“

De csak hallgat. És Athelwold
 Fűtyörészve várja Edgárt :
 „Majd ha látja, hogy leesseppen,
 Hogy fut innen vissza mindjárt.“
 S alig várja. Órtonyban
 Ül egész nap vizsga lesbe';—
 Végre jő — hirt ad nejének,
 S viszi Edgárt egyenest be.

Ő se látta még s kíváncsi :
 Hogy alakult neje vázá ;
 S ajtót tárva a királynak,
 Mohó szemekkel vigyázá,
 Hol van a szörnny, ül-e, áll-e? . . .
 Betekint, és összedermed —
 Mert a szép Elfrida áll ott,
 Gyönyörű arcz, deli termet.

Soha sem volt ily igéző ;
 Egy tekintettel szívet gyújt. —
 Halkan bókol a királynak,
 S üdvözölni őt kezet nyújt.
 Ez fülig szerelmes immár,
 Zavarodva visszahökken ;
 Sok idő kell, míg beszédök
 A szokott vágásba zökken.

Hanem aztán meg sem állna,
 S Edgar ámúle varázson ;
 Szó szavat vált, bókra bók foly,
 Csak Athelwold ül parázson.
 Jaj neki most vége : Edgár
 Rájött a csalásra —
 Pénzt, paripát, feleséget
 Soha se bizz másra.

Hanem Edgar szót se mond rá,
 S nem is látszik, hogy neheztel ;
 Athelwoldhoz nyájjas, és ez
 Hitet, reményt még se vesz el :
 „Hátha ő neki nem is szép,
 Vagy, mivel kegyelt, megenged“ —
 Ily reményt táplál magában,
 Vagy csak jobban mondva, — tenget.

És az estét vigan ülnek.
 A király vadászni kíván,
 Nagy parancs megy a falukba,
 Ezer hajtót összehíván.
 S más nap estig a vidéknek
 Rengetegjeit fölverték,
 De Athelwold este eltűnt,
 S reggel szíven-szúrva lelték.

Ki a gyilkos ? Vajh, ki tudná ?
 Edgár hasztalan kutatja ;
 Eltemették grófi fénynyel,
 Szép Elfrída elsiratja :
 Gyászol pár hetet, s — ki hinné ?
 Ekkor-nászt ül a királyljal, —
 Tüzes ifju ! leány-nézést
 Soha magadra ne vállalj ! —

Edgár sem nősülne többször
 Ily hú-bele-balázs formán ! —
 Király lett az új királyné,
 És a kormány papucs-kormány.
 Véneknek nincs kelti, — ifjak
 Jutnak főfő állomásra,
 — Pénzt, paripát, feleséget
 Soha se bizz másra ! —

* * *

Fursán esett, de így esett,
 Hajdanában ez az eset,
 Hajdanában, danában,
 Kődös Britanniában *) .

A jövő évi pályadíjak e következők : I. Kivántatik a beszély (novella) elmélete ; jutalma 40 arany ; II. Kivántatik műfordítás, melynek eredetije az újabb irodalom valamely elbeszélő költeménye, akár egész, akár nagyobb műnek része s legalább 300 sornyi ; jutalma 10 arany. Beküldési határnap 1867. dec. 31-ike.

GY. P.

*) Edgár, kiről itt szó van, melléknevén „Békés“ (the Peaceful), egyike volt az ú. n. hat gyermekkirálynak, s a X. század végén uralkodott.

Az egész kidolgozott munda alapja Dickens „A child's History of England“ című munkájából van véve. (Tauchnitz, Edition. I. k. 37. lap).

It is possible that the...
The results of the...
The data indicate that...
The study was conducted...
The findings suggest that...
The research was supported...

The first part of the...
The second part of the...
The third part of the...
The fourth part of the...
The fifth part of the...
The sixth part of the...

The results of the...
The data indicate that...
The study was conducted...
The findings suggest that...
The research was supported...

A 1968 year publication...
(novella) entitled...
The author...
The book...
The study...
The results...

The author...
The book...
The study...
The results...
The research...
The findings...

The author...
The book...
The study...
The results...
The research...
The findings...

Ráth Mór kiadásában megjelentek :

	frt.	kr.
Arany János , összes költeményei. 6 kötetben. A költő arcképevel. Előfizetési ára	6	—
Bock Ernő Károly . Az egészség 4 könyve. A magyar nép szükségeihez alkalmazva. A szövegbe nyomott 38 ábrával. 4 kötet	5	—
B. Eötvös József . Gondolatok	2	—
B. Eötvös József . A nemzetiség kérdése	1	40
Gyöngyvirágok . Nyugati költőkből fordította Szász Károly. Gyémánt kiadás. Diszkötetben	1	50
Gyulai Pál . Vörösmarty életrajza	1	60
Herbert Lucián . Napoleon Lajos. Történeti korrajz. 10 kötet	10	—
Hugo Victor . A nyomorultak. 10 kötet	10	—
Hugo Victor . A tenger munkásai. 3 kötet	4	20
Jókai Mór . Politikai divatok. Regény 4 kötet	4	—
Jósika Miklós . Sziklarózsa. Regény. 4 kötet	4	—
Juste Tivadar . Mária magyar királyné, II. Lajos özvegye. Franciaából	1	50
Kazinczy Gábor . Martius Galeot könyve, Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. 2-dik kiadás	1	20
Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. dec. 10-kén megnyilt országgyűlés alatt. 3 füzet	2	70
Kézai Simon mester magyar krónikája; ford. Szabó Károly	1	—
Lyrái áloék . Nyugoti költőkből fordította Szász Károly. Gyémánt kiadás. Diszkötésben	1	50
Macaulay B. T. Lord Clive. Warren Hastings. Az angol keletindia meghódításának története, ford. Szász Károly	2	—
Macaulay B. T. Hampden János, Pitt, Chatham gróf. Két politikai életrajz. Ford. Szász Károly	2	—
May Erskine T. Az angol parlament és eljárása. Átdolgozta Barsi József	1	—
Meissner Alfréd . Schwarzgelb, Történeti korrajz a múlt évtizedből. 8 kötet	8	—
Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. 6 füzet	8	40
Mill Stuart János . A szabadságról. Fordította és az előszót írta Kállay Béni	2	—
Műrégészeti Kalauz , különös tekintettel Magyarországra. Kiadta a m. t. Akademia. I. II. rész. Írták Dr. Rómer Flóris és Dr. Henszlmann Imre, 404 fametszettel	2	50
Nagy Iván . Magyarország családai, czímerekkel és leszármazási táblákkal. 20 kötet. Előfizetési ára	44	—
Nagy Iván . Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja s experientiája	1	—
III. Napoleon Császár . Julius Caesar története. Jogositott magyar kiadás I. II. kötet	8	—
Térképek az I. kötethez 2 ft 50, a II. kötethez 3 ft.		

Országgyűlési Zsebkönyv. (Országgyűlési ház-rendszabályok. Magyarországot érdeklő közjogi kibocsátványok. Országgyűlési okmányok. Magyar és Erdélyországi alaptörvények. A Pesti, Kolozsvári és Zágrábi 186 ⁵ / ₆ -diki országgyűlések államiratai. Vegyes adattár. II-dik bővített kiadás . . . . .)	2	40
Pap Dénes. A pesti magyar nemzetgyűlés 1848-ban, 2 kötet	6	50
Prescott V. H. V. Károly császár lemondása és végnapjai a styusti Kolostorban. Ford. P. Szathmáry Károly	1	—
Renan Ernő. Az Apostolok. Ford. Molnár Aladár	2	40
Rogierius Mester váradí kanonok siralmas éneke Magyarországnak IV. Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. — Tamás spalatói esperes „Historia Salonica“-jából a tatárjárás története. — Nagy Magyarország dolgáról. Ford. Szabó Károly	1	—
Rónay Jácint. Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége, 10 könyomatu ábrával. 2-dik kiadás	1	20
Salamon Ferencz. A magyar királyi szék betöltése és a practica Sanctio története	2	—
Shakspere minden munkái. Fordítják többen, kiadja a Kiszfaludy-Társaság. I—VIII. kötet	8	—
Szabó Károly, Magyarország történetének forrásai az Árpádházi vezérek és királyok korából	4	—
Szalay László, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században	1	20
Szalay László, Fiume a magyar országgyűlésen	—	30
Id. Gr. Teleki Domokos. A Hóra-támadás története	1	80
Thaly Kálmán. Bottyán János, II. Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a Kuruczvilág hadjárataival	3	60
Thierry Amadé. Attila történelme. ford. Szabó Károly	1	50
Thierry Amadé. Attila fiai és utódai történelme. Ford. Szabó Károly	3	—
Thiers M. A. I. Napoleon trónlemondása. Elba sziget. Visszatérés. Francziából fordítva	2	—
Thiers M. A. Waterloo. Francziából fordítva	2	—
Thiers M. A. I. Napoleon Szent-Ilona szigetén. Francziából fordítva	1	—
Tisza Kálmán. Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer. —	—	80
Végh Ödön. A nyugati és keleti érmészet befolyása Magyarországra érmészetére a középkorban	—	80
Vörösmarty minden munkái. Rendezte és jegyzetekkel kísérte Gyulai Pál, 12 kötet füzve 14; 11 vászonkötésben 21 ft; 11 diszkötésben 24 ft; 7 vászonkötésben 19 ft; 7 diszkötésben 22 ft.		
Vörösmarty költeményei. 4 kötet 4 ft. Csinos vászon kötésben 6 ft, diszkötésben 8 ft.		
Vörösmarty. Szép Ilonka, Orlay Soma nyolcz fényképezett rajzával. Pompás diszkötésben	8	—
Gr. Wass Samu. Kilencz év egy számüzött életéből. Szárazai és tengeri utazások nyugaton. 2 kötet	2	—

Épen most jelentek meg RÁTH MÓR kiadásában:

KÉT MAGYAR DIPLOMATA a XVII. századból.

Közrebocsátja Salamon Ferencz.

Diszes nagy 8-r. Ára 2 frt. 80 kr.

Midőn Magyarország már a jelenleg uralkodó dynastia alatt volt is, hosszú ideig saját ügyeiben külön diplomatiája volt. A törökkel való alkudozásokat a XVII. század első felében magyar diplomaták igazították el s a nádor volt fővezetőjük. Nemcsak karddal, hanem diplomatiái eszélylyel oltalmazták őseink a hazát, — hogy megmentése a rendkívül mostoha viszonyok közt sikerült, bizonyítja a magyar diplomaták ügyességét.

Bethlen Gábor diplomatája Toldalagi Mihály, és Eszterházy Miklós nádor diplomatája Tassy Gáspár naplói, mint a valódi magyar diplomata emlékei is érdekesek. — De kétszeres érdekűvé teszi az, hogy magyar ul szerkesztettek, hogy átalán a XVII. század első felében a törökkel való viszonyainkban a diplomatiái nyelv a magyar volt, — minek eme naplók kétségbevonhatlan documentumai. Így nyelv-történeti szempontból is érdekesek a közétett naplók.

Sőt Tassy Gáspár naplójának — melyben a nádor követének a budai pasával folytatott alkudozása van leírva, s mely kiegészítése Toldalagi naplójának — irodalmi becse is van. A nyelv tisztaságára nézve kiállja a versenyt azon kor bármely irodalmi termékével, s az elbeszélésben és jellemzésben való ügyesség vonzó és nagyon érdekes olvasmányná teszi. Mindkét napló új adatokkal is gazdagítja azon kor politikájának ismeretét. Tassy föl sem volt használva, habár Jászay (csak az egy Jászay) ismerte másolatát; — Toldalagi naplója egészen ismeretlen volt, holott egész egy magyar okmány-gyűjtemény egymagában. Mindkét napló nemcsak hogy egykoru, hanem a szerzők saját eredeti kézírata nyomán van közölve — s Toldalagié aligha nem az egyetlen egy példány, melynek másolata sem létezett.

A SZABADSÁGRÓL.

Irta MILL STUART JÁNOS

Angolból fordította, és az előszót írta

KÁLLAI BÉNI

Diszes nagy 8-r. Ára 2 frt.

ESZMETÖREDÉKEK A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A MEGYEI KÉPVISELŐ TESTÜLETRŐL.

A megye, mint közönség, „universitas“, magában foglalja mindazon lakosait, kiket a törvény közjogokkal ruházott föl; az 1848: 5. törvényezikk szerint tehát mindazokat, kik a megyében követválasztási joggal bírnak. Mivel ezek egyetemlegesen egy közös helyen és egy közös gyűlésben a törvény által a megyére ruházott jogokat közvetlenül nem gyakorolhatják, ezért szükséges, mint már első közleményünkben is megjegyeztük, egy testület, mely a megye közönségét képviselje.

Ezen testületnek fő rendeltetése lesz, hogy tanácskozzék és határozzon a megye hatóságához tartozó közigazgatási tárgyak fölött. E testület tehát nem lehet nagyon számos, ha azt akarjuk, hogy az egyéni vélemények érvényesítése illusoriussá ne váljék. Az állíttatik ugyan, hogy egy számosabb tagokból álló testület elhatározásaiban függetlenebb, mint az, mely kevés tagból áll, és ez bizonyos tekintetben és bizonyos mértékig igaz: de igaz viszont az is, hogy egy nagy számú testület közönségesen csoportokra oszlik és a csoport-osztályok már kész véleménnyel járulnak a tanácskozáshoz, a minék következése az, hogy a szabad és fesztelen eszmecsere lehetetlen.

Ezen általános tekintet különösen a közigazgatási kérdésekre nézve leginkább fontos, melyek nem nagyszerű, az egész országra kiható elvek, hanem oly részletek körül forognak, melyek nem annyira élénk alkotmányos érzelmet, mint különösen tárgyismeretet feltételeznek, és a melyeknek megvitatása minden tekintetben fesztelen eszmeeserét tesz szükségessé.

Nem lehet azonban igen kevés számú se, mert különben könnyen hiányozhatnék azon részletes viszonyok ismerete, mely nélkül a megyének egyik vidéke, érdekeit a másik fölött egyoldalulag érvényesítheti; a miből ismét az is következik, hogy e testületnek akként kell alakíttatnia, hogy a megye minden vidékei abban egyaránt képviseltessenek.

De nem lehet igen csekély számú azért se, mert e testületnek, a megye törvényes jogai épségben tartása végett, netalán a központi kormány irányában független önállásra is lehet szüksége; ezt pedig csak akkor érheti el, ha tagjainak tekintélyes száma által a közvélemény előtt kellő nyomatékkal fog bírni.

És, hogy az általános nézetekből kibontakozva, példaként számokat mondjak, nem vélném soknak, de nem vélném kevésnek se, ha a megyei képviselő száma annyiban alapíttatnék meg, mennyi az országgyűlési képviselők száma ugyanazon megyében harmincz által sokszorozva; akként mégis, hogy e szám kilenczvennél kevesebb oly megyében se legyen, melyben háromnál kevesebb országgyűlési képviselő választatik, szaporítva továbbá a megyei választott tisztviselők számával.

Egy ily gyülekezet elég számos leend, hogy jogainak védelmében erélyes önállást foglalhasson, elég számos, hogy benne a megye minden vidéke képviselve lehessen, és egyszersmind nem lesz oly nagyszámú, hogy a fesztelen vitatkozás akadályozva lenne. A tisztviselők kirekesztve nem lehetnek, mert mint végrehajtó és a néppel folytonosan érintkező tényezők, a megye szükségéről legrészletesebb ismeretekkel bírnak; mint a megye választottai pedig és a megyének gyermekei, szükség esetében ők lesznek legalább rendszerint legerélyesebb védői a megye törvényes jogainak.

Nem hallgathatok itt el két észrevételt és ezek következők:

Ha a megye hatásköre törvény által határozottan szabályoztatik, és a megye viszonyai a központi kormány irányában tttze-

tesen körülíratnak, egy alkotmányos felelős miniszterium mellett azon alkotmányos jogviszonyok fölötti összeütközések esetei, melyek a negyvennyolczadiki törvényeket megelőző időkben a megyék életét oly zivataros izgatottságban tartották, alig fognak előfordúlni, és ha igen, egyes eseteknek orvoslása, még akkor is, ha a megyék a központi kormány törvénytelen akarata előtt meghajolni kényszerülnének, az országgyűlés útján nem lesz nehéz; ellenben

Minél tágasabb körű lesz azon autonomia, mely szerint a megyék a közigazgatási téren működni fognak, annál inkább szükséges, hogy azon testület, mely a megye közigazgatási jogait gyakorolja, e téren tárgyismerettel birjon; a miből az következik:

hogy a megyei képviselő testület alakításánál nem annyira az ország alkotmányos jogai megőrzésének tekintete, és e célból a testületnek tagjai nagy száma által minél erélyesebb megszilárdítása, mint inkább azon tekintet irányadó, hogy a szám az elintézendő kérdések fölötti vitatkozásnak akadályul ne szolgáljon.

Különben is nem mindig való, hogy egy nagyszámú közönség a jognak erélyesebb védője; a tömegek nézetei mindig egyes vezetők nézetei szerint alakúlnak, kik elég ügyesek őket bizonyos irányban magukkal ragadni; az igen nagyszámú gyülekezeteknek iránya és erélye is tehát kevés egyéniségek iránya és erélye szerint alakúl, mi által az igen nagyszámú gyülekezeteknek haszna még azon esetben sem lenne biztos, ha a megyék alkotmányfentartási tekintetből is kényszerülnének állást foglalni.

Dózsa Dániel („Egy nézet a megyegyűlés újabb szerkezetéről“ Kolosvártt, 1866.) a tanácskozó testületet, melyet különböző kategóriák szerint három curiából állít össze, el akarja választani a határozó testülettől, melybe a curiák saját tagjaik közül 20, összesen 60 tagot választanak: vitatkozási joggal fölruházza a megye minden tagjait, kik azonban az országgyűlési képviselők választóinak qualificatióitól egészen más qualificatiókkal bírnak, és egy részben nem is egyéneket, hanem községeket képviselnek, döntő szavazattal azonban csak a curiák által megválasztandó 60 tagot. Én e nézettel egészen ellenkező véleményben vagyok, és azt tartom, hogy a tanácskozó testületet a határozó testülettől elkülönözni nemcsak nem szükséges, hanem lehetetlen is; nem

szükséges azért, mert ha egy nagyszámú testület akadály nélkül vitatkozhatik, még könnyebben fog határozhatni, és erre az egyéni szavazatok összeszámítása igen egyszerű módot nyújt. Lehetetlen pedig azért, mert egy hatvan tagból álló testületnek határozati joga oly nagyszámú testület ellenében, mint Dózsa Dániel tanácskozó testülete, illusoriussá válik, és vagy tisztán oda süllyed, hogy a tanácskozók többségének vitatkozás közben nyilatkozó akaratát, mint végzést, egyszerűen kimondja, vagy, ha ellenkezőleg kívánna dönteni, ez által közötte és ezen nagyobb testület között oly összeütközés idéztetnék elő, mely sokkal veszélyesebb lenne a megye önállására nézve, mint volt bármely összeütközés valaha a középponti kormány és a megyék között, lenne pedig az által, hogy ily összeütközések elhárítása végett mindig egy idegen, a megyén kívül létező befolyás szükségeltetnék, és lenne legalább is ily összeütközés örökös forrása a viszálykodásnak, minden haszon nélkül.

Sokkal érdekesebb és nehezebb kérdés az: lehet-e a megyei tisztviselők választását is a képviselő testületre bízni, vagy nem?

Véleményem e részben az, hogy a tisztújítást is a képviselő testületre bízni nemcsak czélszerű, hanem szükséges is; okaim pedig, melyek e véleményre vezérlelnek, következők:

1-ször. A választók nagy száma miatt a tisztviselők közvetlenül csak kerületenként választhatók, ez pedig már csak azért sem tanácsos, mert így választva nem a megyének, hanem a kerületnek saját tisztviselőjé válnának, és a megye egységes élete könnyen felbontathatnék; az együtt élő, gyakori érintkezések által folytonos összeköttetésben levő emberek között könnyen kifejlődnek azon elkülönözési vágy, miszerint tisztviselőket saját körükből kívánnak választani; pedig a tisztviselők föladata nem az, hogy egyes vidékek érdekeit képviseljék, hanem az: hogy az egész megyének, mint egységes egésznek élén álljanak; az egyes vidékek érdekeinek képviselése a tanácskozó gyűlésekben a megyei képviselők föladata lévén, — nem is tekintve a megye azon tisztviselőire, kiknek működése nem szorítkozik egyes kerületekre, hanem kiterjed az egész megyére, kiket tehát kerületenként választani nem is lehet.

2-szor. A tisztújításnak egyöntetűnek kell lennie, elkezdve a legfelsőbb tisztviselőtől és fokozatonként folytatva a legutolsóig;

azért, mert megtörténhetik, sőt gyakori eset, hogy valaki, felsőbb hivatalra nem választatván, alsóbbat is elvállal, ha pedig alsóbbra sem lehetne megválasztható, a megye tisztikara talán sok tekintélyes tehetségtől fosztatnék meg; a közvetlen választás tehát szavazati lapok által, úgy hogy az egész tisztikar megválasztása egyszerre és egy szavazással történjék nem lenne czélszerű; ha pedig fokozatonként folytattatnék, tömérdek nehézségekkel és idővesztéssel járna, azonkívül a választókat mindennapi foglalkozásaikban oly gyakran háborgatná, hogy méltán lehetne attól is tartani, nehogy ezek, megunván a sokszoros és terhes háborgatást, legérdekesebb és legfontosabb jogaik gyakorlása iránt is utóvégre közömbösökké váljanak.

3-szor. Az ellenörködésnek legszelidebb, de egyszersmind leghatályosabb eszköze a tisztviselők választása; a tisztviselők fölötti ellenörködést pedig czélszerűen csak azon testület gyakorolhatja, mely a közigazgatás fölött intézkedik, ettől tehát az ellenörködés ezen nemét megvonni nem lehet. Könnyen sikeretlenek maradhatnak mindazon intések, megrovások és bármi közbelépések, melyek a netalán hanyag tisztviselők eljárása miatt tétetnek, ha a tisztviselő azon öntudatban él, hogy hivatali állása nem azon testülettől függ, mely fölötte rendelkezik, még akkor sem, ha megelégedését kiérdemelni elég erélylyel, vagy készütséggel nem birt. Ugyanazon eset forog itt fen-, mely fenforogna akkor, ha a megyei tisztviselők a középponti kormány által nevezetnének ki.

És ezen indok bizonyítja azt is, hogy a képviselők számát megszorítani, csupán a tisztújítások esetére, nem lenne tanácsos, mert már magában ezen körülmény is mintegy támaszul szolgálna a tisztviselőknek a tanácskozó testület ellenében, és azon természetes hajlammal fogva, melylyel saját választottunkat pártolni szeretjük, a képviselő testület különböző fractiói között könnyen összelitközésekre vezethetne.

Ha tehát a választók nagy száma és lakosaiknak nagy területen messze szétterjedése miatt a megyei tisztújításoknál se a közvetlen választás nem alkalmazható, se a képviselő testület megszorítása csupán ad hoc nem tanácsos: nem marad egyéb hátra; mint a közvetett másodfokú választás maga a képviselő testület által; a minthogy az 1848: 17. tör-

vényezikk, bár csak ideiglenesen, hasonlólag intézkedik, midőn elrendeli, hogy a megyei hivatalok helyettesítésként, a főispán által a 16. törvényezikk szerint alakítandó középponti választmányal egyetértőleg töltsenek be.

De kérdi talán valaki: nem lehetne-e megmenteni a közvetlen választást az által, hogy a megyei tisztújításokra nézve a választói qualificatiók fölemeltetvén, a választók száma kevesbítettnek?

Én nem vagyok ezen véleményben, és pedig azért, mert kétféle qualificatiónak felállítása a nép jogfogalmait összezavarja. Eddig is, midőn az 1848: 5. törvényezikk a választási jogot rész szerint születéshez, részszerint értékhez kötötte, méltán kérdezték, miért lehet némelyeknek csupán születésnél fogva a választási jogban részesülni, bár semmi vagyonnal, semmi biztos keresettel nem bírnak is.

Még sokkal inkább kérdezhetnék tehát, miért kell nagyobb értéket kimutatni annak, ki a megyei tisztújításban részt vesz, mint annak, ki az országos képviselőt választja? holott a megyei tisztviselők választása a megye lakosságát sokkal közelebről érdekli.

Hogy ily kételyek a jogfogalmat megzavarják és hogy azoknak eloszlátása végett pusztán a törvényre hivatkozás petitio principii volna, már magában világos.

Az 1848: 23. törvényezikknek, mely a szabad királyi városok ideiglenes rendezéséről szól, 6. szakaszában a városi tisztviselők választására nézve körülírt qualificatiók, a két tábla közötti diaetale conclusum által sokkal előbb határozattak meg, mintsem az 5. törvényezikk létrejött volna; minélfogva a tisztújítási választásra a qualificatio sokkal szűkebb maradt az országgyűlési követ választására megállapított qualificatióknál, mert a két tábla közötti kölesönös megállapodást ugyanazon országgyűlésnek megváltoztatni többé nem lehetett, és hogy ezen különbség a két különben lényegesen nem különböző jogok gyakorolhatására nézve a városi polgárok között nem csekély elégedetlenséget okozott, elég legyen azokra hivatkozni, kik az 1848. évi ezen törvényezikk életbeléptetésének tanúi voltak.

Ha tekintjük, hogy az 1848: 5. törvényezikkben megállapított qualificatiók szerint a választók összeírása mennyi nehézséggel jár, mennyi időbe kerül, mennyi reclamationnak használtatha-

tik ügyül, és mégis, minden figyelem és pontosság mellett, talán mindig tökéletlen marad, és ezen okokból mennyire kizsákmányolható pártérdekek tekintetében: azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy egy ily összeírás elkészítése többször mint egy ízben három évre kívánatos nem lehet. Mennyivel növekednek pedig egy ily összeírási működésnek árnyékoldalai, ha hasonló természetű, de különböző qualificatiók szerint a tisztújítás tekintetéből, még egy másik is lenne készítendő, könnyű belátni, ha meggondoljuk, hogy a tisztújítás alkalmával nem kerületenként egy, hanem az egész megyéből számos egyén választatik, az érdekeltség tehát és így az inger, pártoskodási visszaélésekre ugyanazon mértékben növekedik. Ezen nézetek azt is indokolják ugyan, hogy az 1848: 5. törvényczikkben meghatározott qualificatiókat egyszerűbb alapra, nevezetesen az adófizetés alapjára lesz majd egykor szükséges fektetni, de egyszersmind bebizonyítják, hogy addig, míg ez meg nem történik, újabbakat, ezekhez hasonlókat fölállítani nem lenne egyéb, mint szaporítása azon helytelenségeknek, melyeket az 1848-ki országgyűlés el nem háríthatott, azért, mert a régi dicalis rendszer a közös teherviselés által lehetlenné vált, új adórendszer pedig még nem létezett.

Egyébiránt, valamint a választási jogokat kiterjeszteni, úgy a kettős fokú választásról, ha gyakorlatban czélszerűtlennek tapasztaltatik, a közvetlen választásra általtérni mindig könnyű, úgy ellenben, valamint a választási jogokat megszorítani: a közvetlen választástól, habár alkalmazva a tisztújító székekre czélszerűtlennek bizonyulna is, másodfokú választásra visszalépni alkotmányos országban lehetetlen, azon egyszerű oknál fogva: mert nincs képviselő, ki saját választóinak jogait csontítani merné. A kettős fokú választásnak elfogadása által tehát, első kísérletként, nyitva marad az út mindig czélszerűbb intézkedésre, ha szükséges.

Hogy az előterjesztett javaslat szerint a tisztviselők, aránylag a megye népességéhez, igen csekély számú gyülekezet által választatnának, nem ellenvetés, sőt előny. A tisztújító szék lényegesen különbözik a követválasztástól. Ezen utóbbinál egyes, minden józan eszű ember előtt érthető nagyszerű eszméken kívül, a választót érdekek vezetik saját érdekét, vagy azon érdekét, mely különösen szíven fekszik, mindenki ösmeri, és ha a jelölt becsületében megbizik, ez pedig neki megígéri, hogy az általa pártolt

érdeket előmozdítani kész: a választó magát minden nehézség nélkül elhatározhatja. Így van ez mindenütt oly alkotmányos országokban, melyeknek viszonyai rendezve vannak. A manchesteri gyár-iparosnak például hasztalan magyarázná, bár a legtiszteltebb egyéniség és bármily ékes szavakkal az arisztokratia érdekeit; ha ezen érdekek előmozdítását tűzte volna zászlójára, úgy hiszem, más választó kerületet kényszerülne keresni, hol ezen érdekek túlsúlyban léteznek; sőt maga egy hadviselés is csak akkor lehetne népszerű, ha annak összefüggése a gyár- és ipar érdekével bizonyíthatnák. — A tisztújításoknál nem ily érdek forog kérdésben, és nem ily érdekek előmozdítására keresünk megbízottakat: a tisztújítás alkalmával a közigazgatás általános érdeke határoz, és oly egyéneket keresünk, kik készültségöknél fogva képesek legyenek azt kellően kézen tartani. Hogy ily egyéneket találhassunk, szükséges, miszerint azoknak készültségét és szakavatottságát ismerjük és megbírálhassuk, ezt pedig kevesebb számú választók talán jobban tehetik, mint sokan.

Attól, hogy ily módon a választók aránylagosan kevés száma által a sógorság, komaság, czimboraság tekintetei a választásokban uralomra juthatnának, nem kell tartani; ez csak akkor történhetné, ha, mint hajdan, a szabad királyi városokban az úgynevezett századosok, a megyei képviselő testület tagjai, örökösök maradnának, s a soraikban történő hiányokat időnként önmagok pótolnák ki. De a megyei képviselő testület tagjainak, legalább legnagyobb részben, nem szabad örökösöknek maradni; hanem időről időre, akár egészben, akár részletenként újítás alá kell kerülniök. Ezenkívül a képviselőknek, mint a nép megbízottjainak fölötté áll mindig a közvélemény, mely tetteiket, épen azért, mivel nem saját nevében működnek, és nem saját ügyöket kezelik, mindig éber figyelemmel kíséri és szigorúan bírálja: ők a legterhebb erkölcsi felelősség alatt állanak, nemcsak határozataik, hanem választásaik tekintetében is, és ha becsületüket szeretik, pedig ezt már csak föl kell tenni róluk, óvakodni fognak oly választásoktól, melyek miatt megrovásnak tétetnének ki; holott ellenben egy kortes-vezér háta mögött minden felelősség nélkül minden szabad, mert mindent a választók tömegének jogosult akaratára lehet fölronni.

A mi egyébbiránt a választók kisebb vagy nagyobb számát

illeti, ez pusztán oportunitas kérdése és a képviselő testület tagjainak szaporitása által, ha valaki előtt a példaként felhozott számok elegendőknek nem látszanak, könnyen elintézhető. Elvkérés csak az, hogy ezen szám bármennyire szaporíttassék is, a tagok különböző kategóriákra ne osztassanak, hanem mindenik egyenlő joggal birjon, úgy a tanácskozást mint a tisztválasztást illetőleg.

Mindezekeken felül még egy tekintet van, mely ajánlja, hogy a tisztviselők választása a képviselő testületre bizassék; és ez a tisztviselők hivatalbeli állásának biztosítása a pártoskodási indulatok ellenében. Ma, midőn minden foglalkozásra szakképzettség kívántatik; midőn ezen képzettség megszerzése bármelyik ágában a polgári foglalkozásnak az egyén egész erejét, és, mondhatni, fele életidejét igénybe veszi; midőn mindinkább ritkúlnak, sőt haszonvehetlenné válnak a polyhistorok; midőn maga a mezei gazdálkodás is, hogy terheit viselhesse és jutalmazó legyen, a bene possessionatusoktól, a hajdani tisztviselők ezen kész újonczaitól szakképzettséget igényel, eltérőt attól, mely a tisztviselőben kívántatik: a tisztviselő, ki hivatalából kimarad, más életpályát nehezen választhat: illő tehát, hogy oly egyének, kik a közigazgatás szolgálatára készültek, addig míg kötelességeket hiven, becsületesen és szorgalommal teljesítik, biztosítva is legyenek méltatlan és csupán szenvedélyeskedésből eredhető személyeskedések ellenében. Pedig hasztalan, bármi képzettség feltételeztessék is a tisztviselőben, örökössé őt nem tehetjük, nemcsak a már előterjesztett okoknál fogva, hanem azért sem, mert a hanyag vagy visszaélést elkövető tisztviselő ellen a perbefogás csaknem mindig eredménytelen, magában sikeres biztosítás tehát nem is lehet. A panaszos magán polgár, a bírák a panaszlottal e tekintetben ugyanazon érdekű, szinte mint ő, örökös tisztviselő társai lesznek; a hanyagság vagy visszaélés eseteinek oly világos bebizonyítása pedig, hogy annak nyomán marasztaló ítélet hozathassék, ha a tisztviselő roszelelkű és ügyes, csaknem lehetetlen: ily körülmények között, bár a legérzékenyebb sérelmet is inkább eltűrjük, hogy sem egy, még csak nem is veszélytelen pörlekedésnek viszontagságait és költségeit vennők magunkra. És ezért nem marad egyéb hátra, mint oly testületre bízni a választást, mely ha nem zárja is ki minden részrehajlás lehetőségét, de

pártoskodási hajlammal legkevésbé bir, mely, folytonosan a közvélemény őrszeme előtt forogván, saját tetteiről maga is felelős.

Még így is az állam, tisztviselőinek megválasztására nézve, mindig bizonyos hátrányban marad. Azon számos, közkereseti, magántársulatok, melyek naponként szaporodnak, ügyvivőiket rendesen jobban fizetik. A magánkereset, mely tudományos képzettséget igényel, szorgalom és ügyesség mellett, csaknem mindenkor jutalmazóbb, és ezáltal a legjobb kapacitások a közszolgáltatól nagyrészt elvonatnak. Azon tisztesség tehát és tekintély, mely a közhivatallal jár, nem lesz elegendő ösztön, hogy a legjobb tehetségeket az államnak megszerezze, ha a tisztviselőnek állása minden iparkodása és becsületessége ellenére ingataggá tétetik; annyival kevésbé, miután tekintélyt és közméltánylást ma már minden kitünő egyéniségnek szerezni nemcsak hivatalviselés által, hanem a polgári élet bármely körében lehet. Azon idők, midőn a bene possessionatusokra, kik hivatalos állásukat csupán becsület dolgának tekintették, számot lehetett tartani, elmúltak; a földbirtokos osztály, pedig a megye magvát ez képezi, gazdaságának elhanyagolása által több kárt szenvedne, mint a mennyit a hivatalviselés kipótolhat; de a viszonyok azon patriarchalis egyszerűsége is megváltozott, mely a hivatalos eljárást annakelőtte oly könnyűvé tette, hogy csaknem minden magyar nemes ember hivatalra születve lenni látszott. Most tehát, midőn a bene possessionatusok közül, tetszésünk szerint, válogatni alig lehet: igyekezzünk azon, hogy legalább a bene paratusok közül válasszhatassunk, és hogy ezt tehessük, biztositanunk kell becsületes és szorgalmatos tisztviselőink hivatalos állását a lehetőségig.

Bocsánat, tisztelt olvasó, hogy e kérdéssel ily hosszasan foglalkoztam, de vannak eszmék, melyek oly mélyen behatnak minden viszonyainkba, hogy azoknak fejtegetése körül alig lehet sokat mondani, ha horderejét a változásoknak kellően meg akarjuk ismerni. Így az ősiség nem törvény, hanem oly tény, mely előbbeni minden birtokviszonyainkat áthatotta és azoknak jellemét képezte^e; és ezért megszüntetésére nem kevesebb kívántatott, mint minden birtokjogi viszonyainknak gyökeres átalakítása. Így a közös teherviselés eszméje is nem végződik ott, hogy mindnyájan adót fizetünk, hanem következményciben kiterjed minden államgazdasági viszonyainkra, sőt társadalmi viszonyaink fölötti fo-

galmainkra is; ezen következményeket tehát legalább nagyjából érintenünk kell, hogy a változott helyzetek által igényelt új intézményeknek értelmét és értékét megismerjük.

De most lássuk azon módozatot, mely szerint a képviselő testület alakítandó.

A megyei képviselő testület alakítása összefügg a megye felosztásával közigazgatási tekintetben. Főlebb említettem, hogy a megyei képviselőtestületben a megye minden vidékeit kell részesíteni, a képviselők is tehát a mennyiben választatnak vidékenként azaz kerületenként választatandók.

Ezen felosztás alapjául meg lehetne tartani a választókerületeket, úgy a mint azokat a megyék az 1848: 5. törvényezikk 7. szakaszának rendeletéből alakították; több ily kerületeket közigazgatási tekintetben egyesíteni; megtartva minden esetre a megyei képviselőtestület alakításánál minden egyes választó kerületet külön. A megyéknek ezen felosztása már gyakorlatba jött, közönségesen ismertetik, az országgyűlési képviselők választásánál alkalmazva van, és én jobbnak látnám, hogy a megyei képviselők választásánál is használtassék, mint azt, ha a megye, különféle tekintetekből, részszerint az országgyűlési követek, részszerint a megyei képviselők megválasztása, részszerint a közigazgatás kezelése végett ugyanannyi féleképen osztatnék különböző kerületekre. Zavart szül, ha a követ más helyen, a megyei képviselő ismét más helyen választatik, és a panaszos ismét netalán harmadik helyen lenne kénytelen fölkeresni a járásbeli tisztviselőt ügyeinek elintézése végett. Sokkal egyszerűbb, ha a közigazgatási kerületnek széke egyszersmind valamely választási kerületnek székhelye; a község viszonyainak elrendezésében pedig az egyszerűség soha túl nem becülhető kívánalom.

Elmondom tehát röviden miként javasolnám én alakítandónak a megyei képviselő testületet.

A javaslat következő:

A megyei képviselő testület álljon egy harmadrészben nem választott, két harmadrészben választott tagokból. A nem választott tagok azok legyenek, kik a megyében legtöbb adót fizetnek, alapúl a gyökadót véve, sor szerint. A választott tagok követválasztási kerületenként egyenlő számmal azok által választassanak kiket a törvény az országgyűlési képviselők választására jo-

gosított, vagy jövőben, ha az 1848: 5. törvényezikk változnék, jogositani fog, és választassanak saját körükből.

E javaslatban több eszme foglaltatik, mindeniket egyenként kell igazolni, azután még szükséges lesz indokolni azt is, miért nem tartok jónak egy némely ide tartozó ettől eltérő javaslatokat.

a) Közvetlen választás.

Én a megyei képviselőket szintén úgy, mint az országgyűlési követeket a választók által közvetlenül kivánnám választatni; mert nincs ok, miért alkalmaztassék ezeknek megválasztásánál másodfokú választás. A kik az országgyűlési követ választására följosítottak, méltán követelhetnek az önkormányzatból legalább annyi részt, hogy azokat, kik ez önkormányzatba helyettök befolynak, ők magok választhassák és ne választassák mások által. Továbbá kivánnám a közvetlen választást azért is, mert a tisztviselők választását a fentebbiek szerint a képviselő testületre vélttem bizandónak, ezeknek választása tehát, ha a képviselő testület másodfokú választás által alakíttatnék, — már harmadfokú választás lenne. Mindenki ösmeri a fokozatos választásoknak hátrányait és azon okot, melynélfogva népszerűségre alig jutottak valahol, ezen ok abból áll, mert minden foknál, melyen a választás keresztülvitetik, a választottak egy fokkal távolabb állanak a jog forrásától, távolabb állanak attól, a kit tulajdonkép a törvény a joggal fölruházott, és a kinek nevében a megbízottak cselekesznek. A képviselőnek tehát, minél közelebb kell állani választóihoz, és ha megengedhető is, hogy a tisztviselőknek, kik nem képviselők, hanem felelős kezelői a közigazgatásnak, megválasztása másodfokú legyen: a képviselőknek megválasztásánál e módot se igazságosnak, se czélszerűnek, se következetesnek nem találom.

b) Választás kerületenként.

Közvetlen választás az egész megyében együtt és egyszerre nem történhetik; a választásnak, hogy gyakorlatilag lehetővé tétessék, csoportonként kell végbevitetni. Erre két mód van: vagy községenként választani, vagy alapul megtartani a követválasztási kerületeket.

Az elsőt nem tartom czélszerűnek; mert a választandók számát aránylag községenként felosztani, a községek között létező nagy különbségek miatt, csaknem lehetetlen; de ha ez, tömérdek nehéz-

lézségek között, lehető volna is, attól kellene tartani, hogy ily választás melleit a megyében egyéni képviselet helyett testületi képviselet jőne létre, és egyéni szavazatok helyett collectiv szavazatokat nyernénk, kivált ha a testületenkénti választás által a képviselőknek díjazása és az ehhez igen közel álló utasítások adása találna szokásba jőni, a mi ellenkező törvény mellett sem épen lehetetlen, lévén tudniillik az élet mindig erősebb a törvénynél és ezen utóbbi az előbbinek csak formulája. Ez úton a megyék fölibe a községek emelkednének, és a helyett, hogy a községek a megye zömébe olvadnának be, a megyék egységes élete eldaraboltatnék. Ezt megelőzni, kivált a községek minél tágabb autonomiája mellett, csak egy mód van, és ez abból áll, hogy a választó, midőn jogát mint a megyének tagja, úgy gyakorolja, a községi kapcsolatból kiemeltessék, és, a vele közös jogiakkal, mint egyén jusszon egy közös téren érintkezésbe; tehát, ha a megyei képviselők megválasztása több község választói által közösen és kerületenként vitetik véghez.

c) V á l a s z t á s a k e r ű l e t k e b e l é b b ű l.

A feladat minden választásnál mindenekelőtt az, hogy teljes öntudattal történjék; a megyei képviselők megválasztásánál pedig még az is, hogy a megye minden vidéke a képviseletben aránylagosan részesítették. Ha minden választó, bár kerületenként, de minden választandóra szavaz: ezen kettős cél elérése lehetetlen. Vegyük például Pest megyét. A solthi választó a vácsi járásbelieket oly kevésbé ismeri, mint a pilisi vagy pesti járásbelieket és viszont; ha neki mind e mellett, a fölvett példa szerint, 360 névre kell szavazni, kettő történhetik: vagy az, hogy kirekesztőleg általa ismert egyénekre szavaz, tehát oly egyénekre, kik saját vidékén laknak, és ekkor mind a 360 választandó a solthi járásbeliekből kerül ki; ezt fogja tenni a pilisi és pesti járásbeli választó is, legalább legnagyobb részben; és ekkor a mely vidék több választóval bír, az fog választani a maga köréből az egész megye számára, relativ majoritással, a megye minden többi járásának, illetőleg vidékeinek rovására; vagy az fog történni, hogy választási clubbok alakúlnak és előre elkészített lajstromokkal bejárván az egész megyét, igyekeznek jelöltjeiknek megnyerni oly választókat is, kik őket soha nem látták és nem is ismerik, és ez esetben illusoriussá válik maga a választás.

Ezt megelőzni csak egy mód van: és ez az, ha minden kerület saját kebeléből választ. A felvett szám szerint, 20 egyént minden kerületben, olyanokat, kikben bizalma van, ismerhet minden választó, ismeretlen nevekre nem szorúl, és az ismertek között is könnyebben tehet választást. Nem fognak ugyan elmaradni ezen mód szerint sem a választási clubbok, de nem lesz oly tág tér nyitva a rábeszélésnek és a választó értelmisége és szabad akarata sokkal több indokot találhat az elhatározásra. A választások valódi választások lesznek és a megye vidékei a képviselőben mind egyenlően részesülnek.

Ezen választási mód ellen csak egy kifogás lehet, és ez az: hogy tehát e szerint nem fog a megye mint collectiv egység képviseltetni, hanem a választó kerületek? Ezen kifogás, bár a fentebb előadottak által nagyon meggyengítve, a választás alakját illetőleg tagadhatlan. Azért szükséges ennek ellenében egy correctivum, melyet ismét csak egy úton lehet elérni, ha tudniillik a képviselő testület egy részét a legtöbb adót fizetők közül választás nélkül szemeljük ki.

d) A nem választott képviselők.

Ezek lesznek azok, kik a megyei képviselő testület élén állanak; - ezek lesznek a megye osztatlan egységének őrjei; ezek lesznek a közigazgatásnak legavatottabb felügyelői kiszemelve az adó-lajstromok szerint, tekintet nélkül a megye különböző vidékeire; független vagyoni állásuknál fogva helybeli aprólékos érdekek fölé emelkedve; leginkább tőlök várható, hogy a megye közérdeke lesz az, mi által vezéreltetnek; és ugyanezen független vagyoni állásuknál fogva ők lesznek leginkább képesek arra is, hogy a megyei közigazgatási üléseket szorgalmasan, szükség esetében pedig huzamosan is gyakorolják. Maradványai a régi aristocratiának, mely az ország alkotmányát hajdan saját erejével fentartotta, és azt a privilegiumok bilincseiből kibontva, a nép kezébe tette által; ők lesznek azok, kik a megyéknek a közügy iránt buzgó hajdani szelleméből át fogják tenni az elevén szikrát az új megyékbe; és azon változó elemek között, melyek a választás által egymást felváltva ingadoznak, állandóbb és jellemzetes irányt fognak fentartani.

Hallom az ellenvetést, melyet a mult és legközelebb mult idők nagy részben igazolnak, és a mely azt mondja: nem nagy

uraink mentették meg a hazát, nem a nagy vagyon és magas tekintély! — ezen hanyag fiait a hazának a dicsőség babérjai nem illetik, középsorsú egyének sorából emelkedtek ki többnyire azon lángeszű férfiak, kik veszély esetében helytállottak, kik az alkalmat megragadva és állhatatosan küzdve, az eredményt kivívták. De ha elhallgatom is a Széchenyi, Batthyányi és számos hasonló fényes neveket, melyekből csak egy is elég, hogy száznaknak hanyagságát bőven kipótolja, nem hallgathatom el azon észrevételt se, hogy ama bár alacsony-állású, közép-sorsú férfiaknak is, kik lángeszőknél fogva a haza közéletében döntő befolyást nyertek, ez csak azért sikerülhetett, mert a magasabb állású, birtokkal és befolyással bíró egyének meggyőződését magukkal el tudták ragadni, azon örök törvénynél fogva, mely szerint a lángész mindenütt, hol fölemelkedik, uralkodni szokott. A lángész azonban mindig ritka volt és mindig ritka lesz, ha ritkák voltak a Széchenyiek és Batthyányiak: Deák sem termett minden bokorban. És ha nem volna igazságos, a közép-állásúakat leszorítani a közélet teréről, azért, mert egy ily lángész mellett soraikban ezren vannak hanyagok: nem lenne az ellenkező sem igazságos, tudniillik ellökni egy oly institutiót, mely különben hasznos; csak azért: mert azok, kik által alakittatik, nem lesznek mindannyian kitűnő tehetségek.

Egyébiránt meg kell jegyezmem azt is, hogy a „legtöbb adót fizetők“ és az úgynevezett „nagy urak“ két igen különböző fogalom, és hogy azon 120 egyén között, kik Pestmegyében a nem választott képviselők számát a felvett példa szerint alkotnák, lesz talán úgynevezet nagy úr is, de legtöbb lesz épen azok közül, kik a középsorsúak közé tartoznak, és a kikben a felvetett ellenvetés szerint épen leginkább lehet bízni.

Végre még egy megjegyzést kell tennem, és ez abból áll: hogy én a megyei képviseletből, a felvett egyéni képviselet elvénél fogva kirekesztendőnek vélnék minden corporatiót, bár a legtöbb adót fizetők sorába tartoznék is, úgy szintén jövőben, ha a főrendi ház törvény által szabályozva lesz, azokat is, kik e házban egyéni szavazattal fognak a törvény által fölruháztatni.

De nem következetlenség-e össztkeverni a választott és nem választott képviselőket egy testületben? Ha a következetességet matematikai czirkalommal mérjük, t a l á n; ha az életet tekint-

jük: egyáltalában nem. Azon állam, mely legtartósabb életnek örvendett, mióta a történelem emlékezik, — Róma, — az aristokratikus elemek vegyületén épült, és hatalmas csak addig volt, míg e két elem egymást egyensúlyozva, bár nem csekély hullámzások között egymást támogatta. A democratia határozott győzelmével visszaéltek a pártvezetők, és a császárság absolutismusa mulhatlanul bekövetkezett, ez képezte aztán egy ideig az ellensúlyt a democratia irányában, később elnyelte az egész államot; de a császárság maga is, a régi institutiók romjai között bár, csaknem ugyanannyi ideig tartott, mint a köztársaság. Róma következetlen vegyületű államszerkezete mellett ezer éven túl élt. Athene a szabadság legragyogóbb tündér-virágait termette, szebbeket mint Róma legköltőibb szelleme valaha csak álmodni is képes lett volna: de tiszta demokratikus szerkezete mellett csakhamar hanyatlott. A tiszta democratia isteni virág, melynek gyökerei az égben vannak, átültetve ide a nap alá nem volt tartós sehol és soha. Legyen tehát bár nem következetes a democratianak és aristocratianak vegyülete az elmélet világában: de a történelem azt tanúsítja, hogy a gyakorlati élet nemcsak eltűri azt, hanem meg is kívánja. Ha pedig hazánk viszonyait tekintjük, mely 1848-ban a kiváltságos térről rögtön és egy nagy ugrással a jogegyenlőség terére lépett, nem kételkedhetünk, hogy a hajdani erkölcsi tényezőknélkül használata új institutióink consolidatiójának érdekében fekszik, azoknak befolyását tehát, legalább egy részben, új jogczim alatt, mely nem kizárólagos, és a jogegyenlőség elvével éppen ennélfogva nem is ellenkezik, biztosítanunk kell, biztosítanunk legalább egyelőre, míg az új megyék élete, a democratia alapján, öntudatosan kifejlődik.

Azt mondja valaki: e két fogalom: „képviselő“ és „nem választott“ egymással ellenkezik, mert képviselő megbízás nélkül senki nem lehet, megbízást pedig csak választás adhat.

Ezen ellenvetés pusztá szójáték, mert a közjogi téren megbízást nem csak választás adhat, hanem törvény is, sőt maga a választás joga is törvényen alapít, és ha talán a „megyei képviselő testület“ nevezete a „nem választott“ tagok miatt valaki előtt helytelennek látszik, ezen könnyen segíthetünk, csak a nevezetet kell megváltoztatni. Azonban legyen bár az elnevezés he-

lyes vagy helytelen, csak a dolog maga legyen jó, melyet a névvel nevezünk, a név maga nem fog ártani semmit.

Nem szólok az 1848: 16. törvényczikk első szakaszáról, mert ennek értelmét a bevezetés magyarázza meg, melyben világosan kimondatik a szervezésnek azon célja, hogy a megyék a közszabadsággal összehangzásba hozassanak, tehát lényegesen az: hogy a kiváltságos alapról a jogegyenlőség alapjára tétessenek által, a mi nem zárja ki, hogy a körülmények szerint a népképviselő mellett oly polgárok, kik bizonyos qualificatióval bírnak, nem kiváltságos, de kiváló jogokkal ruháztassanak fel. A fentebbi állami tekintetek kivül egyébiránt ezt a méltányosság is igazolja. A megyéket azon jogtól, hogy, felsőbb felügyelet mellett, saját szükségégeikre saját kebelökben adót szedhessenek, és azt önmagok kezeljék, nem lehet megfosztani: nem méltányos-e tehát, hogy azok, kik e terheket aránylag legnagyobb mértékben viselik, kik a kezelés hanyagságából vagy visszaélésekből eredhető hiányokat legnagyobb mértékben pótolják, kiváló befolyással is ruháztassanak föl, a mely kiváló befolyás különben nem is abból áll, hogy a választott tagoknál netalán több jogokkal bírnának, hanem csak abból, hogy egyenjogú befolyásuk a választás által koczkára ne tétessék.

Régi országgyűléseink, midőn még a főrendek a megyei követekek együtt tanácskoztak, hasonló példáját mutatták a választott és nem választott tagokból álló tanácskozó testületeknek, sőt nincsenek oly igen távol tőlünk azon idők sem, midőn még rendkívüli körülmények között, a két külön tanácskozó országgyűlési tábla is, nézeteiknek egyesítése céljából, vegyes országos üléseket, pedig nem épen nagyon ritkán tartott. Ha ezen gyakorlat alkotmányos tekinteteknél fogva az 182⁵/₇-ki országgyűlés után többé nem fordul is elő, bizonyít mégis annyit, hogy a magyar alkotmányos élettel ellenkezőnek és idegenszerűnek nem tekintethetik, és ha a közjogi téren czélszerű lenni megszűnt, hol az alkotmány fentartására a negatio legerősebb fegyver, még ebből nem következik, hogy a közigazgatás terén is, melyen a negatio épen legkevésbbé alkalmas, — káros legyen.

Ne tegyük nevetségessé az eszmét az által, hogy tehát a legtöbb adót fizetők sorozatában a két utolsó között a garas határoz: mert nem is ez határoz, hanem azon szám, melyet a képviselő tes-

tületre nézve, a körülményekhez képest, opportunitás szempontjából megállapítani a törvényhozás jónak látandó; és lehet, hogy a két utolsó között nem is garasok, hanem nagyszámú forintok tesznek különbséget. Hasonló ezen ellenvetés ahhoz, melyet a census ellen emelnek, midőn azt mondják: miért legyen választó az, ki például 8 forint adót fizet és miért ne legyen az, a ki 7 forint és 59 krt fizet, a mi elvégre következetesen az általános szavazás teoriájára vezet, melynek gyakorlatát, a régi történelmen kívül, ma Franciaország legvilágosabb színben tünteti föl. Hasonló ahhoz, mint ha valaki azt mondaná: miért legyen választó az, ki 20 éves és miért ne legyen az, ki csak 19 évet és 364 napot élt? a mi végre következetesen folytatva a ma született gyermekig vezetne le. Megállapodásnak kell valahol lenni, és az élet, a mathematicai teoriák ellenében, mindenütt mutat ily gyakorlati következetlenségeket.

Ne emlegessük a plutocrátiát se. Ezen ellenvetésnek, a mellett hogy még csak józan értelme sincs, megfelel maga a javaslat. A legtöbb adót fizetők csak egy töredékét képeznék a képviselő testületnek, mely nem oly csekély számú ugyan, hogy az egészben elenyészne, de nem is oly nagy, hogy a választott tagok felett uralkodnék.

De nem lehetne-e a legtöbb adót fizetők közül is választani? Ha a választást illusoriussá tenni nem akarjuk, ez csak úgy történhetné meg, ha a kijelöltek száma a választandók számát legalább ötszörösen meghaladná, hogy a választó legalább öt közül egyet választhasson. Ki kellene tehát írni, például Pestmegyében, 600-at az adólajstrom sorszámai szerint. Ezekből lehetne ugyan 120 képviselőt választani, de mi lenne a következő? az, hogy a többi képviselő választásánál a fenmaradó 480 névre a választók valószínűleg nem szavaznának, holott ellenkező esetben talán éppen ezen 480 névből kerülne ki a legtöbb képviselő, a mi pedig legkívánatosabb, mert az értelmiséget és erélyt tömegesen éppen a középsorsúaknál találhatjuk föl. Az által, hogy a képviselők két ízben választassanak, azaz, hogy megválasztatván előbb kellő számban azok, kik a legtöbb adót fizetők közül veendő, a választók ismét összegyülnének a többi megválasztása végett, — lehetne ugyan e bajon segíteni: de ily kétszeres eljárást én tanácsosnak nem vélnék, azon oknál fogva, melyet már fentebb elmondottam, t. i. mert félő, hogy a választók a gyakori háborgatást megünva,

maga a választási jog gyakorlata iránt is elhidegülnének. Tudjuk tapasztalásból, hogy a választók tömege leggyakrabban csak azért vesz részt a választásokban, mert azok bizonyos ünnepelességgel járnak, azt pedig reményleni alig lehet, hogy ily ünnepelesség, kivált a megyei képviselők választása alkalmával, gyakrabban is előkészítettnek. — Hozzá járul még mindezekhez az is, hogy a legtöbb adót fizetők sorozatát nem lehetne vidékenként elkészíteni, hanem a megye összes adófizetőinek sorából kellene kiszemelni és választani; ezen választás ellen tehát állanak mindazok, miket fentebb a képviselőknek egy tömegben az összes megyéből lehető választása ellen felhoztam.

Vannak, kik a megyei képviselő testületet bizonyos kategóriák szerint akarnák alakítani, és ily kategóriát hármat állítanak föl; az elsőt képeznék a nagybirtokúak, illetőleg a legtöbb adót fizetők; a másodikat az ügynevezett intelligentia; a harmadikat vegyesen mindazok, kik választhatási képességgel bírnak és a két első kategóriába nem tartoznak.

Én ezekkel egyet nem érthetek.

Először is felfogom általában a kategóriák jelentőségét ott, hol törvényhozásról van szó, ámbár itt sem helyeselhetem; de a megyékben, hol nem törvényeket alkotnak, hanem a törvényeket végrehajtják, bármi különböző kategóriáknak nincs értelme.

Továbbá a kategóriáknak is csak úgy van értelme, ha különböző érdekeket képviselnek; például a földmivelés, az ipar, a kereskedés lehetnek alapok, melyek szerint különböző kategóriák állíthatatnak, mert ezeknek egymás irányában lehetnek különböző érdekeik, de a legtöbb adót fizetők, az intelligentia és a egyes kategóriák között mi érdekkülönbség létezhetik: ezt felfogni nem tudom; maguk a felállítandó kategóriák is tehát alap nélkül szűkölködnek.

Végre, mi ezen kategóriákat egyenként illeti, azokra következő megjegyzésem van.

Az elsőt fentebb említettem, az ott elmondottakat tehát ismételni nem szükséges.

A másodikat kategóriának egyáltalán fogva nem tartom: mert értelmiségre kizáró privilegiummal ellátva senki nincs, és jelenleg nem élünk már abban az időben, a melyben azt hitték, hogy értelmiséggel csak iskolázott ember bírhat, okos ember csak

diplomizált lehet. Az orvosok, mérnökök, művészek, stb. tehetnek hasznos szolgálatot a hazának ezen specialitásuknál fogva, de miért bírnának több értelmiséggel, mint akár a földmivesek, akár a kereskedők, ennek okát nem találom föl. Hogy ők is választhatók legyenek, ezt megengedem, sőt követelem, de miért legyen szükséges a választókat kényszeríteni, hogy bizonyos számmal épen közülök válaszszanak, ezt át nem látom; kivált ha a megyei választásokra figyelmeztünk, melyek a falusi vidékek lakosai közül történnek, a hol a papokon és iskolamestereken kívül orvosok, sebészek és ügyvédek csekély számmal találkoznak, a választás is tehát igen megszorított. Ha továbbá meggondoljuk, hogy épen ezek, ha a törvényben megszabott qualificatióval bírnak, mint ilyenek, egészen más osztályba sorozandók, itt csak is oly diplomásokról lehet szó, kik még e csekély qualificatiót sem képesek felmutatni.

A mi végre a harmadikat illeti, melybe mindenik képességgel bíró belé kerül, a ki a két elsőből meg nem választatott, ez mint külön kategoria említést sem érdemel.

Még azt is figyelembe kell venni, hogy ezen felosztás mellett a képviselők megválasztásának három ízben kellene megtörténnie, vagy kettőben legalább, úgy, hogy először az első két osztálybeliek választatnák meg, azután pedig másodízben valamennyi meg nem választott közül a harmadik osztály. Az osztályonkénti összeírás nehézségein kívül tehát ezen választás ellen is áll mindaz, mit fentebb a kettőztetett választásokról elmondottam.

Ezek azok, miket a megyei képviselői testület alakításáról és az alakítás módjáról töredékesen előterjeszteni szükséges volt, részint, hogy saját nézeteimet megismertessem; részint, hogy azon nézeteket és ellenvetéseket fölvilágosítsam, melyek előterjesztett nézeteim ellen felhozhatnak, illetőleg attól különböznek. Úgy vélem, azt említeni nem is szükséges, hogy én örökös képviselőket nem akarok, még kevésbé akarom, hogy a régi városi századosok módjaira a hiányt, mely soraikban lemondás vagy halálozás által történhetik, önmagok egészítsék ki; hanem azt kívánom, hogy a legtöbb adót fizetők névsora időről időre rectificáltassék, a többiek pedig időről időre akár egészben, vagy, a mi jobb lenne, részenkénti választások által újíttassanak meg.

A MEGYE JOGAI.

Ha visszaemlékszünk az 1848. előtti megyék életére, el kell ismernünk, hogy volt egy oldala, mely nélkül a szabadság és alkotmányos fejlődés csak pusztá fogalom, és ez a közügyek-iránti részvét. Minden megye ugyanannyi kis országgyűlés képét viselte, melyen a nemzet legsarkalatosabb s legfontosabb jogai és ügyei kerültek vitatás alá. E vitatások, melyek legalább négyszer egy évben az országnak 52 tűzhelyén ismételve felmerültek, melyek mindig nyilvánosak valának, magokkal sodorták a legkülönbözőbb kedélyeket is, és az ország jogai az ország érdekei fölött oly világosságot terjesztettek, a mely keresztül hatotta a nemzet minden rétegeit: eredményezték azon közszellemet, melynek az 1848. évi örökké emlékezetes törvények voltak szüleményei, azt az állhatatos, ernyedetlen, szívós ragaszkodást az alkotmányhoz, melyet 18 évi provisorium se legyőzni, se kifárasztani nem volt képes.

Igaz, hogy e közszellemet leginkább ébresztették azon összeütközések, melyek a megyék és főkormány között csaknem szakadatlanul ismétlődtek; mert érdeket költeni csak harc és küzdelem képes, és ragaszkodni csak ahhoz szoktunk, a minek megszerzése és megtartása erőfeszítésbe kerül. E tekintetben tehát a megyék ellen intézett támadások, minden abnormitások mellett is, melyekkel jártak, nem voltak üdvös eredmény nélkül. Igaz, hogy azon szellemet az utasításadási jog tartotta fenn, kivált az újabb időkben, midőn az ország érezvén a régi intézmények elégtelen voltát, a reformok terére lépett; mert épen ezen jog gyakorlata által lett minden közérdekű kérdésből ugyanannyi tárgya a megyei tanácskozásoknak.

Jelenleg pedig, midőn az 1848-ki törvénynél fogva az ország alkotmányának épülete, egy felelős miniszteri kormány által kiéngesztetett, és kellően biztosított; midőn az alkotmányos törvényhozással egy alkotmányos kormányzat áll párhuzamban, ily összeütközések alig gondolhatók; midőn a megye nem mint testület, hanem a választók, mint egyének, küldenek képviselőt az országgyűlésre, az utasításadási jognak is meg kellett szűnni.

Úgy látszik tehát, hogy a régi megyék azon rugóinak, me-

lyek a közéletet mozgásban tartották, működése 1848 után elenyészett.

De kell-e mondanom, hogy ezt veszteségnek tekinteni épen nem lehet? Azt, hogy a régi időkben tapasztalt összeütközésekhez hasonlók előfordulni nem fognak többé, úgy hiszem veszteségnek nem tartja senki. A mi pedig az útasításokat illeti, ezeknek czélszerűtlenségét Tisza Kálmán „A megye és felelős miniszteriumról“ közrebocsátott munkájában bőven felvilágosította.

De vizsgáljuk közelebbről a megyék történetét, és lássuk, mennyire felelt meg ezen jogok gyakorlása a kitűzött és bevallott pozitív czélnak?

Tagadhatatlan, hogy 1848 előtt a megyék voltak fentartói és őrei az alkotmánynak: de nem az által, mintha elég erősek lettek volna egyenes megtámadásokat feltartóztatni, a mi kitűzött és bevallott czél volt, hanem az által, hogy az alkotmány megsértésének érzetét és így az alkotmányossághoz való szívós ragaszkodást folytonos nyilvános és élénk vitaközölségeik és tiltakozásaiik ébren tartották. Nem a törvények tényleges megmentése, hanem a törvényesség feletti vitaközölség volt tehát az, a mi által az alkotmány fölött örködtek. És e tekintetben, ha léteznének még a régi kormányrendszernek barátai, elég őket emlékeztetnünk az 1823. évi időszakra, elég bármely elkülönözött esetére a megyék alkotmányos küzdelmeinek, hogy bebizonyítsuk: miszerint a megyék a kormány kitartó megtámadásainak húzamosan ellentállni és a törvények megsértéseit tetteleg megakadályozni képesek nem valának.

Az útasítási és követvisszahívási jognak kitűzött és bevallott czélja volt a megyék közvetlen részvétele a törvényhozásban és ez által kiterjesztése a törvényhozási jognak minél szélesebb alapon. Hogy e jog gyakorlása a kitűzött czélnak nem felelt meg, s hogy a törvényhozás tetteleg és föltétlenül végeredményben mindig azok által gyakoroltatott, a kiket a megyék, mint követeket az országgyűlésre küldöttek: ennek bebizonyítása végett legyen elég hivatkozni legfontosabb törvényeink keletkezésének történetére; legyen elég hivatkozni az általánosan ösmert régi diaetalis gyakorlatra. És hogy e gyakorlatból csak egy példát említsek: a kik az 1839-ki országgyűlésen jelen voltak, bizonyoságot tehetnek, hányszor mentették meg az akkori turócsmegyei követek Justh

József és b. Prónay Gábor a szőlásszabadsági sérelmet saját felelősségükre. — Az útasítási jog gyakorlása tehát tulajdonképen csakis azt eredményezte: hogy alkalmat szolgáltatva az ország közjogi viszonyait érdeklő kérdések feletti vitatkozásokra, ezen viszonyok megismerése általánossá lett, az ébredő fiatal kapacitások feltünésére pedig alkalom nyílt.

Ezekből világos, hogy a megye felirási és utasítás-adási jogainak lényeges értelme és tényleges eredménye nem volt, pozitív közvetlen döntő hatást gyakorolni a közjogi téren, hanem szakadatlanul nyilvános és élénk conversatiót folytatni minden közjogi viszonyokról, mely conversatióknak a sajtó theoretikus vitatkozásai fölött azon előnye volt, hogy nem maradt pusztá elmélkedés, hanem a megyét tetteges actióra vezette által. Ha tehát a megyei köztanácskozásoknak ezen lényeges értelmét fentartani sikerül, bár a pozitív kítüzött czélok: úgymint az elkövethető sérelmeknek tetteges meggátlása és közvetlen befolyás a törvényhozásra, elmúlnak is: a megye nem szűnik meg lenni ugyanazon tényező, mely volt ennekelőtte a közszellem ébrentartására nézve.

Kovách László a megyékről közzétett munkájában a követválasztási és útasítási jogot a megyéknek továbbra is fen akarja tartani, s azt javasolja, hogy a főrendi tábla tagjai a megyék által választassanak és nyerjenek útasítást. Én e nézetet nem osztom: nemcsak azért, mert visszavezetne bennünket ismét az útasítások tömkelegébe, melyek a régi országgyűlési tractatusokat annyira megnehezítették, és a melyek, szorosán és szó szerint teljesítve, a tanácskozásokat lehetlenné tették volna. A követkötelező útasítása mellett, ha az a tanácskozások változó phasisainak meg nem felel, nem szavazhat: ha pedig azt akarjuk, hogy az utasításoknak csak lényeges értelme, csak iránya, csak szelleme legyen kötelező: mit érnek akkor, mindenki tudja, kinek alkalma volt a régi diaetalis gyakorlatot és annak demoralizáló eredményét ismerni. De nem érthetek egyet azért sem: mert, ha megengedem is, hogy egy utasítások által kötött alsóház egy utasítások nélkül tanácskozó felsőház mellett nem tartozik a lehetlenségek sorába: képtelenségnek kell állitanom, hogy egy képviselő testület mellett, mely utasítások által kötve nincs, egy oly felsőház magát csak egy óráig is fentarhassa, mely meg van aka-

dályozva, hogy magát a képviselőház tanácskozásai szerint alkalmazhassa. Ily intézkedés a felsőházat teljesen kiforgatná rendeltetése által kijelölt helyzetéből, és megfosztaná a koronát azon szükséges jogától, melyet minden fejedelmi alkotmány szerint gyakorol: hogy bizonyos föltételek mellett, a felsőház tagjait szaporíthassa, és a törvényhozás két tanácskozó testülete között felmerülhető összeütközést ez úton is megelőzhesse.

Avagy mik lennének a kinevezett paireknek jogviszonyai a megyék által testületileg választott pairek irányában? Ezen kérdésre Kovách László nem felel meg: valamint, úgy látszik, figyelmét azon nehézség is elkerülte, mi lenne a következés, ha a megye által választott főrendi tagoknak útasítása a választó kerületekből küldött képviselők magatartásával ellenkeznék és az összeütközés nem a két ház között, hanem a megye mint testület, és a választók mint egyének között, törne ki.

De nincs is szükség törvényhozásunk régiségtárához folyamodni, hogy a megyei közgyűlésen oly vitatkozásokra adjunk alkalmat, melyek a megyék régi turbulenta libertasának visszaidézése nélkül, a közszellemet ébren tartásuk.

Mindamellet, hogy a törvénysértő parancsolatok kibocsátását egy alkotmányos miniszterium által én csaknem a lehetlenségek sorába helyezem, és így a megyék felirási jogára nem nagy súlyt fektetek: meghagynám azt mégis, de oly korlátok között, melyek a megyéktől a tetteges akadályozás kötelességét nem követelik, hanem alkalmul szolgálnak a kormány által kibocsátott közjogi rendeletek megvitatására. És e tekintetben azt javasolnám, hogy a megyének oly miniszteri rendelet ellen, melyet törvénytelennek vél, legyen ugyan joga egyszer fölírni és az ily rendelet teljesítését fel is függeszteni: de ha ezen föliratára nem ugyanazon miniszter által, kinek rendeletét felfüggesztette, hanem a miniszteri tanácsból, ugyanazon rendelet végrehajtása sürgettenék, akkor azt haladéktalanul végrehajtani tartozzék, és csak azon joga maradjon fen, hogy ügyét, kérelmezés útján, akár az alsó- akár a felsőház elnökéhez intézendő fölirata által az országgyűlés elé terjeszthesse.

Tisza Kálmán, fentebb idézett röpiratában, mind a megyék ezen jogát teljes épségében, mind a felelős miniszteriumot a megyék könnyelmű föllépéseitől, megóvandó, egy törvényszék alakítá-

sát javasolja, mely a miniszter és a megye között fölmerülhető összeütközések esetében ítéletet mondjon, és hogy senki a megyében a felelősséget el ne kerülhesse, azt kívánja, hogy: midőn a megye valamely miniszteri rendelet végrehajtását felfüggeszti, ne csak a határozat, mint a tanácskozás végeredménye, hanem a szavazók nevei is jegyzőkönyvbe vétessenek.

E javaslatra nézve több észrevételem van.

Mindenekelőtt nem eléggé világos, ha vajon a tisztelt indítványozó a minisztert szintűgy, mint a megyék tagjait a javasolt bíróság által kívánja-e íteltetni vagy csupán ez utóbbiakat. Első esetben megfosztja az országgyűlést azon jogától, hogy a minisztert vád alá helyezhesse és ezen jogot a megyékre ruházza át: mert két vádló ugyanazon egy ügyben nem lehet, különben megtörténhetnék, hogy ugyanazon minisztert, a kinek panaszára a megye elíteltetett, a kinek eljárása tehát a bíróság által helyeseltetett, a képviselőház rendelné vád alá veendőnek: a mi egyébiránt megtörténhetnék akkor is, ha a javasolt bíróság csupán a megyei szavazók fölött ítélne. Továbbá csak azon számot véve is föl, melyet a képviselő testületre nézve a fenebbiekben példaként felhoztam, a vétkeseknek oly tömege tűnik elő, melyet már csak nagy száma miatt is büntetni gyakorlatilag lehetetlen, kivált ha a felfüggesztett rendelet ellen, nem csupán egyik megye, hanem a megyék közötti kölcsönös levelezési érintkezés által indíttatva több megye szólalna fel; vagy a rendelet, mint az egész országot érdeklő valamennyi megyéhez, illetőleg törvényhatóságokhoz szétküldetnék. Végre úgy látszik megfeledezett a tisztelt indítványozó felvilágosítani bennünket azon módozatról, melyet szükségesnek vél egy oly törvényszék alakítására, mely maga a legfőbb kormányzati hatóságok fölött, vagy legalább az ország leglényegesebb jogai kérdésében mondjon ítéletet.

A törvénysértő miniszternek nincs más illetékes vádlója az országgyűlésen kívül, a refractarius megye ellen pedig nem létezik más eszköz, mint azon hatalom alkalmazása, melyet a törvény felelőség terhe alatt a miniszteriumra ruházott. És ha a törvények sértetlenségének megőrzésére a képviselőház azon joga, melynél fogva a minisztert vád alá vetheti, nem elegendő; a miniszteri tanács pedig ily sérelmek megelőzését nem biztosítja: akkor bármely törvényszék is ezen czéloknak még kevésbé fog megfelelni.

A megyék fölírási joga mellett az útasítás-adási jog volt az, a melyet említettem, mint a régi megyék közszellemének másik emeltyűjét. Megtartatván a megyéknek felírási joga a fenebb említett korlátok között az útasításadási jogot a petitionalis jog fogja pótolni. Én azt ajánlanám hogy a megyék hatalmaztassanak föl javaslatokat terjeszteni az országgyűlés elé bármely tárgy iránt, saját nevükben szintén úgy mint akkor is, ha valaki által valamely kérvény pártolására felhivatnak: e jognak gyakorlatát csak szabályozni kellene, oly módon, hogy ilynemű indítványok és kérvények fölött a határozat meghozatala ne rögtönztessek; hanem az indítvány vagy kérvény beadása és a határozat hozatala között bizonyos idő hagyassék fen. A régi megyék e tekintetben czélszerű gyakorlattal bírtak, érdekesebb tárgyak előleges megfontolása végett többnyire választmányokat küldöttek ki és ezen választmányok véleménye nyomán határoztak. Ezen gyakorlatot jövőben is meg lehetne tartani.

A fölírás és kérelmezés jogán kívül bir a megye statutarus joggal is. Hogy a törvény minden legaprólékosabb részletekre kiterjedjen, ez a paragrahusokat kovácsoló centralisatiónak jelleme: a hol szabad törvényhatósági élet van, kivált a közigazgatást illetőleg, nem szükség ily részletes törvényeket alkotni, sőt sokkal czélszerűbb, ha a részletek elintézését, és a törvénynek a helybeli körülményekhez képest alkalmazott végrehajtását a megyékre bizzuk, és ez által a törvények korlátai között önálló szabad cselekvésre ébresztjük őket. Tudom én, hogy a törvénynek ily részletei miniszteri szabályrendeletek által is kipótolthatnak, s hogy ez a közigazgatás hasonzerűsége tekintetéből kívánatosabb; de ezen tekintet fölött sokkal magasabb az: hogy a megyéket tizennyolcz évi szünetelés után ismét föllevenítsük, mint az, hogy oly részletekben, melyekről a törvény maga intézkedni szükségesnek nem látta, némi különbség ne létezzék. Azonban én a kormány befolyását a statutumok alkotására kirekeszteni nem is akarom.

A megyei statutumoknak kétféle tárgyait lehet megkülönböztetni. Első és legfontosabb az, hogy a megyei közigazgatás a megye belszerkezetéről alkotandó törvény kihirdetése után részleteiben berendeztessek. E tekintetben vannak a megyéknek számtalan jó szabályaik; vannak a magyar királyi helytartótanácsnak

igen czélszerű szabályrendeletei, ezeket kikeresve a levéltárakból és a megyei szervezési törvényhez és a változott körülményekhez alkalmazva, át kell dolgozni. S ha a megyék e munkát teljesítik, nemcsak nagy mértékben könnyítendik a miniszterium teendőit, hanem ők maguk is rövid idő alatt oly iskolázást nyernek, melynél fogva a megyei belkormányzat minden részleteivel saját áttanulmányozás által gyakorlatilag meg fognak ismerkedni. A statutumok ezen részére nézve fenhagynám a miniszteriumnak azon jogát, hogy beérkezvén bizonyos meghatározott idő alatt valamennyi megyének szervezési javaslatai, azokat összehasonlitsa: és ezen összehasonlítás nyomán a megyéknek czélszerűség tekintetéből is tehessen javaslatokat, vagy ha úgy tetszik, bocsáthasson ki szabályrendeletet.

Ezen fő és rendszeres szabályozáson kívül, az idő és körülmények szerint szükségessé válhatnak egyéb szabályok is, úgyszintén szükségessé válhatik az előbbieknél változtatása. Ezekre nézve a megyék statutarius jogát tovább vélném terjesztendőnek, és kimondandónak, hogy a szabály érvényessége csak az által korlátoztatik, hogy törvénybe ütköző vagy a megye belső dolgain túlterjeszkedő ne legyen, és a miniszteri felügyelést is csak e két pontra nézve engedném meg.

A megye ezen cardinalis három jogán kívül: az összes közigazgatás annyi és a megyére nézve oly nagy érdekű tárgyakat foglal magában, hogy ha mindezeket, a mikről eddig említés volt egy tömegben gondoljuk, alig fog találkozni, a ki azt állítaná, hogy az útasítási és határtalan fölírhatási jog megszüntével a megyékben nem lesz elegendő tér, melyen a közérdek és korszellem elegendően kifejlődhessék.

Csak egy elvet akarok még megemlíteni: mely a megye jogai mértékének, és a megye viszonyának a miniszterium irányában zsinórmértékül szolgál, egyszersmind a megyék fölötti miniszteri ellenörködésnek jellemző határvonalát húzza meg, és ez következő: a megyék oly végzéseiket, melyek kirekesztőleg saját maguk belügyeit illetik, felsőbb helybenhagyás nélkül is végre hajtják, oly végzéseiket ellenben, melyek az ország közügyeivel vagy szomszédai érdekeivel érintkeznek, csak miniszteri helybenhagyás után vehetik fogamatba; a felebb folyamodás a megye bármely végzésétől bárkinek is szabadságában állván.

A KÖZIGAZGATÁS GÉPEZETÉRŐL.

A közigazgatás első fokozatát a községek képezik. Az önkormányzat elvénél és azon összeköttetésnél fogva, melyben az egészhez, a megyéhez állanak, a községek teendői kétfélek, úgy mint: intézkedni saját ügyeikben és végrehajtani a megyének hozzájuk e czélból érkezett határozatait. De ne feledjük, hogy a községek nem csupa fogalmi lények, hanem tetteles létezőknek körülményei felette különbözök. Vannak oly községek, melyek alig állanak néhány kunyhóból, vannak ismét olyanok, melyek, ámbár nem királyi városok, az 1848. évi 5. t. cz. által fel vannak jogosítva, hogy egy, sőt két képviselőt küldjenek az országgyűlésre; és már a régi törvény is, a rendezett tanácssal bíró és oly tanácssal nem bíró községek között tett különbséget. A községek szellemi és anyagi kifejlődése nem egyenlő; azon hatáskört is tehát, mely a községeknek engedtetni fog, ezen kifejlődés fokozatához képest kell meghatározni, valamint szintén a községek belszerzetére alkalmazni. E hatáskör korlátai között, különbség nélkül, minden községi lakos és minden községi vagyon a község hatósága alá rendelendő, különben a privilegiális állapotokból kibontakozni nem lehet. És a községek részére tehetősebb és kiképzettebb lakosaiknak értelmiségét is csak az által lehet megnyerni, ha belé vonatnak a községi kormányzat érdekébe, hogy közvetlenül részt vegyenek oly hatóság ügyeiben, melynek saját személyök és vagyonuk alá rendeltetik. Itt is azon elv szolgálhat irányadóul, hogy minden oly ügyeket, melyek kirekesztőleg a községet érdeklik, maguk végezzék,—melyek ellenben szomszédaiaknak vagy a megyének érdekeivel is találkoznak csak előleges jóváhagyás mellett, értve természet szerint a községi hatóságnak kitűzött korlátok között. A községek fölötti fölügyelést a megyékre bízám oly módon, hogy a felebb folyamodás korlátlan fenhagyása mellett, olyanmü tárgyokban, melyekben maguk a megyék a magyar miniszterium előleges jóváhagyása nélkül sem intézkedhetnek, a községek a megye jóváhagyását tartozzanak előlegesen kieszközölni; de ily jóváhagyás a községek határozatainak érvényességére nézve további felterjesztés nélkül érvényes legyen. Ennyit itt megjegyezni elég, részletekre kiterjeszkedni ezen töredékes észrevételek szük határai nem engedik.

A szabad királyi városokra nézve az 1848: 23. törvény különbséget állít fel a nagy, közép, és kis városok között; ezen különbség csak a városi képviselő testület számának meghatározását feltétezi. A községeket illetőleg ezen különböztetést meg lehetne tartani, de kihatással lenne az a községek szervezésére, és hatáskörére is.

Kis községeknek azokat nevezem, melyekben a lakosok csekély száma és köz viszonyaiknak egyszerűsége a népgyűlések tartását megengedi, és ezekben a községbeli minden választó részt venne. Ezekre nem is biznék egyebet a legegyszerűbb közigazgatási eljárásokon kívül, melyek a törvényben egyenként elősorlandók volnának.

Nagy községeknek azokat nevezném, melyekben a lakosok nagy száma miatt népgyűlések tartása nem czélszerű: ezeket ki szemelni a megyék feladata volna. Ily községekben a népgyűlések helyett képviselő testületeket alapítanék, azon lakosok által választandókat, kik az 1848: 5. t. cz. szerint választói képességgel bírnak. Ezek közzé jutnának többnyire mindazon községek, melyek a régi törvényekben említett rendezett tanácsossal bírnak. Ily községekre már több teendőket lehetne ruházni azon magasabb fokú fejlődésüknél fogva mind anyagi mind szellemi tekintetben, mely képesíti őket egy tágabb körű közigazgatás költségeinek elviselésére és saját körükben található alkalmas egyének általi kezelésére.

E két rendbeli községek a főszolgabírói szék közvetlen felügyelete alatt állának.

Szabad községeknek végre nevezném azokat, melyek az 1848: 5. t. cz. szerint saját körükből egy vagy több országgyűlési képviselőt választanak, és ezeket felruháznam a szolgabírói és községi egész hatósággal, úgy, hogy a megyékkel közvetlen összeköttetésbe lépjenek, a megye minden rendelkezését közvetlen ezekhez intézze és tudósításait is közvetlenül tőlök vegye. Ezekben szinte képviselő testület alakíttatnék.

Minden községben két testület szükséges, egyik, mely a községet mint egészet érdeklő ügyek felett határoz: másik, mely a megyének illetőleg ezen elébb említett testületnek határozatait tagjai által végrehajtatja és a közigazgatást, az egyénnel felmerülő érintkezéseiben kezeli. Az első testület kis községekben a nép-

gyűlés, nagy és szabad községekben a képviselői gyűlés; a másik a községi tanács.

Ezen két testületen kívül, bíraskodási tekintésben, a községekkel, majd ha a megyei bíróságokról tüzetesen értekezünk, még fogunk találkozni.

A kis és nagy községek felett áll a főszolgabírói szék. Ez több választó kerületekből alakíttatik, a mennyire lehet megtartva a megyék régi felosztását.

A főszolgabírói szék közvetlen kifolyása a megyének, és mint ilyen közigazgatási tekintetben a községek felett ellenőrködik. Ennélfogva: minden rendeletek a megyék által a szolgabírói székhez intéztetnek; innen kerülnek végrehajtás végett a községekhez vagy fontosabb esetekben maga a főszolgabíró, illetőleg segédszolgabíró által közvetlenül hajtatnak végre, és a végrehajtásról teendő tudósítások ismét a szolgabírói székhez adatnak be: azért, hogy a szolgabírói szék a teljesítést számon kérhesse, és a mikénti teljesítés fölött fölügyelhessen. Továbbá, minden oly határozat, melynek érvényességére a megye előleges helybenhagyása szükséges, a szolgabírói székhez adattak be, hogy azokat áttekintvén, hiány esetében, az indokokat a hely színén megvizsgálhassa és véleményének kíséretében terjeszse föl a megye elébe.

A főszolgabírói széknek egyéb teendői is vannak: az adók kivetése és behajtása, a községi birói és egyéb számadások előleges általvizsgálása, a gyámi ügyek, a közbátorság, egészségi állapot és közlekedési eszközök, megyei kézi munkák ügyében, végre községi előljárók ellen fenforgó panaszok eseteiben, melyek a törvényben tüzetesen kijelölendők.

A főszolgabírói széknek birói hatóságáról szinte alább szölandunk.

A főszolgabírói szék következőleg szerveztetnék:

A főszolgabíró mellett áll egy segédszolgabíró, kit a megye fontosabb végzéseinek végrehajtása végett, ha kivált kis községekben szükségesnek találja, maga helyet kiküldhet, és minden egyéb a hely színén előfordulható teendői körében használhat. Ezenkívül egy számvivő, egy adószedő, egy gyámatya, egy tisztí ügyész, egy telekbíró és jegyző.

A csendbiztos és ahhoz tartozó személyzet, a főszolgabíró felügyelése alatt működnek.

A járásbeli orvosok és sebészek, rendszeres közegészségi működéseikben közvetlenül a megyei főorvostól függnék ugyan, de kivált törvényszéki (forensis) esetekben a főszolgabíró, sőt a községek felszólítására is tartoznak eljárni: általában rendszeres eljárásuk fölött is, hogy az pontosan, szorgalmasan és a szabályrendeletek szerint történjék, a főszolgabíró ügyel föl, és hanyagság vagy visszaélés miatt a panasz a főszolgabíró elébe vezetetik, általa megvizsgáltatik és a megyéhez fölterjesztetik.

A mérnökök közvetlenül a megyei gazdasági bizottmány és a megyei főmérnök alatt állanak, de, valamint az orvosok, úgy ők is a főszolgabírákhoz hasonló viszonyban.

Szükségesnek látom központosítani a járásbeli közigazgatási teendőket a főszolgabíró hivatalban azért, hogy a megye felügye-
lése egyszerűsítettessék. A főszolgabíró felelős, hogy járásában minden, mit a közigazgatás kezelése megkíván, annak idejében pontosan és helyesen hajtassék végre: a megye pedig csak a főszolgabíróval számol.

Nem is tartok attól, hogy a főszolgabírói hivatal elégtelen volna ennyi és ily sokféle teendő teljesítésére: mert, az mit közvetlenül végeznie kell, igen kevés, fő a teendők kormányzása, és ha a községek, mint a közigazgatás utolsó kerekai, egészséges mozgásban tartatnak, csak ritkán lesz eset, hogy a végrehajtás működésébe közvetlenül belé markolni kénytelenítettessék. Ezenkívül rendelkezésére állanak a közigazgatás minden ágaiiban szakferfiak; kik a teendőket végzik, és ezekre szintén csak fel kell ügye-
nie, részszertint hogy működésök meg ne akadjon, részszertint hogy kötelességüket annak idejében teljesítettessék.

Nem így volt hajdan: azon institutio, melyet Némethonban az Amtmann képviselt és mely az úri törvényhatóság kifolyása volt, nálunk hiányzott; a község kormányzatát tehát és minden abból kifolyó ügyek feletti intézkedést a szolgabíráknak kellett kezelni; az uradalmak és közbírói lakosságok által, sok helyen nagy ritkán tartott úriszékek ezt mint tisztán törvénykezési tényezők pótolni nem voltak képesek. Ha a községek közigazgatási tekintetben rendes hatósággal ruháztatnak fel és az Amtmann teendőit teljesítik, az úri hatóság felügyelési kötelessége pedig a főszolgabíróra lesz bízva, és mind a községek mind a szolgabírói hivatal kellően szerveztetnek: nem lesz szüksége a főszolgabírónak

tömérdek időt vesztegetni úttazásokra, és már ez által is csaknem kilencz tized része a munka erőnek megkiméltetik, mert a községek, melyeket jobbágyi viszonyaikból az 1848-ki törvények kibocsátottak, czélszerűen fogják kiegészíteni a megyei közigazgatás gépezetét.

És most néhány szót a megyei biráskodásról:

Valamint a közigazgatás gépezetének elrendezésénél főelv mind a kormányzottnak mind a kormányzatnak érdekében, hogy ez utóbbi a mennyire lehet localisáltassék, és csak annyiban vonassék el a helybeli hatóságoktól, mennyiben a teendők a helységi viszonyokon túlterjednek: úgy az igazság kiszolgáltatását illetőleg is az lenne kívánatos, ha minden ember minden ügyére nézve bíróját helyben találná föl.

Hogy ez nem lehető, nincs szükség bizonyításra, de következik belőle mégis annyi, hogy az igazság kiszolgáltatásának szervezése alkalmával ezen, önmagában helyes elv lehető megközelítésére kell törekednünk, melynek nyomait már a régi törvényekben is feltaláljuk. Ezen törvények aprólékos és rögtön intézendő ügyek fölött az ítéltohozást részszerint a községekre, részszerint a földesúrra bizzák, és a szolgabirói hivatal közbelépést csak azon esetekre tartják fen, ha az illetők a reájok ruházott kötelesség teljesítését elmulasztanak.

Figyelve az 1848 előtti törvényekre: adóssági és kártételi követelésekben 60 forintig, ezenkívül a cselédek és szolgák, úgy a napszámosok és munkaadók viszonyaikból eredő bérfizetési követelések, és egyéb viszonyok, végre az átutazók és szállásadók között támadható viszályok feletti ítéltohozásra és határozatlan összegig felhatalmaznám a kis községeket is—értve természetesen ha a panaszlott fél helyben van — legrövidebb szóbeli eljárás szerint, úgy hogy ezen ítéletektől felebbvitel ne is engedtéssék, hanem a meg nem elégedő fél ügyét csak birtokon kívül, és rendes per útján vihesse a szolgabirószerék eleibe. Ezek mind oly viszonyok, melyeknek elintézése késedelmet nem szenved, és ha az elintézés tetemes költségbe és fáradságba kerül, rendszerint az igazságot keresők által inkább elhagyatnak, pedig a kis embernek, csekély ügyében, a közállam pártolására épen annyi joga és szüksége van, mint a gazdagnak.

A nagy községeknek bíraskodási tehetségét kiterjeszteném 200 forintig és mindazon ügyekre határozatlan összegig, melyekben kis községek hasonló hatósággal lennének felruházva, miután pedig rendszerint vásári kiváltsággal is bírnak: a vásári bíróságot is reájok bízám.

Mi végre a szabad községeket illeti, ezeket a fenumlítottakon kívül mint első bíróságot teljes hatósággal ruháznám föl, minden tárgyilagos keresetekre nézve, melyek a kebelükhöz tartozó egyének és érték ellen támasztatnak, magában értetvén, hogy mint első rendes hatóságoktól a felebbvitel a megyei törvényszékre, a perek tulajdonságához képest, egészen a köztörvényben megszabott feltételek alatt legyen érvényes.

A fűszolgabirói szék végre, a járáshoz tartozó községeket illetőleg, szintén első bírósági megyei törvényszékül alakíttatnék, mindazon pörökre nézve, melyek azelőtt az uriszékek, szolgabirák és alispánok előtt indítottak.

Vannak a szoros pörlekedésen kívül egyéb ügynevezett pörön kívüli eljárások, melyekből többeket lehetne a kis és nagy községekre bízni, a nélkül, hogy az igazság kiszolgáltatása legkevésbé szenvedne: ilyen például, a felek felhívása következtében, — tanúknak hitletétel nélküli előleges kihallgatása; károknak megbecsülése, bár a pör tárgya nem a község hatásköréhez tartozik; halálozás esetében a hagyaték letiltása, összeírása és szükség esetében az árvák ellátása iránti előleges intézkedés akkor is, midőn az árvák vagyona nem kirekesztőleg a község területén belül találtatik, kihallgatása a rokonoknak a kinevezendő gyám iránt, a községi pénztáraknak előleges biztosítása helytelen kezelés esetében stb. Ezek szintén oly tárgyak, melyek rögtöni intézkedést kívánnak és a községek által szolgabirói előleges útastás nélkül teljesíthetők utólagos jelentés mellett, —nem értve azokat, miket ezen hivatal utastásából hajtának végre, melyenek például: kézbesítések, nyilatkozatok és egyéb iratok általvétele a z illető felektől, stb. Ilynemű peren kívüli eljárásokra nézve a szabad községeknek teljes hatóságot tulajdonítanék a megye felügyeletének fentartása mellett; mely részszerint időszaki tudósítások nyomán, részszerint panasz esetében, felebb folyamodás útján esetről esetre is gyakoroltathatnék.

Ha kívánatos az igazságkiszolgáltatásnak localisatiója, an-

nyival kívánatosabb ez a telekkönyvi ügyekre nézve. Ezen ügyeknek természete még inkább megkívánná, hogy azon kéziratok és jegyzőkönyvek, melyek a fekvő birtokra vonatkoznak, mindenütt helyben legyenek. És ha a birtokváltásokra, a birtoklás világosságban tartására, annak lezálogosítására vonatkozó viszonyok körül lehetne oly egyszerű eljárást és könyvezést feltalálni, hogy azt minden józaneszű ember fáradság vagy legalább hosszas tanulmányozás nélkül elsajátíthassa: minden kétkedés nélkül azt ohajtánám, hogy minden községnek, legyen az kicsi vagy szabad község, saját helybeli telekkönyve és telekhatósága legyen. Miután azonban ily eljárást és könyvezést még eddig nem találtak fel, sőt valószínűleg nem is fognak feltalálni, a használható egyének e téren is nem minden községben lesznek kaphatók, és így telekkönyvi bíróságok csak is a szabad községekben alakíthatók, oly kilátással, hogy rendeltetésöknek, mely a polgárok birtokjogi viszonyaiknak biztosítása, kellően megfeleljenek. — A nagy és kis községek telekkönyvei tehát egy telekbirói hivatal szervezése mellett legalább a fűszolgabirói hivatalhoz lesznek átadandók, hogy elvétve a középponttól, hol az egész megye telekkönyvezésének összehalmozása nem czélszerű, az érdeklettekhez közelebb hozassanak.

Nem mellőzhetem itt megemlítés nélkül a büntető hatóságot és ki kell jelentenem, hogy, nézetem szerint, ettől egészen megfosztani sem a községeket, sem a szolgabirói hivatalt nem lenne czélszerű, melyet 1848 előtt bizonyos mértékig patriarchalis modorban gyakoroltak is. Oly rendőri kihágások és személyes sértések fölött, melyek, ha a tény úgy mint elő van terjesztve, valónak vétetik, 3 napi elzárás vagy legfeljebb 5 frt. birság által kiegyenlíthetők, ítélnének a kis községek; kiterjeszteném e jogot nagy községekben egy heti elzárásig, vagy 12 frt. birságig, — szabad községekben és a szolgabirói hivatalnál pedig például 3 havi elzárásig. — Sok oly aprólékos kihágások és vétségek vannak, melyek nem oly fontosak, hogy a vádlott hosszas vizsgálatok, vagy ha a szabad lábon védhetés feltételeit teljesíteni nem képes, börtönzés által zaklattassék, ezeket rögtön el kell intézni, és nem is czélszerű, hogy ily vétkesek, nagyobb gonosztevőkkel a megyei börtönökben érintkezésbe jöjjenek.

A büntető eljárás körében is vannak peren kívüli eljárások, ilyenek az előzetes vizsgálat a helyszínen, hová az elkövetett vétek nyomai, a megelőző, kísérő és követő körülmények, gyilkolás,

és testi sértés esetében, a látletet tartoznak; ilyen a tanúk és károsodottak rögtöni kihallgatása hit-letétel nélkül; a tetten kapott vétkesnek elfogatása, ha üldözése nem kívántatik; mely eljárások nagyobb vetségek esetében is a községek által teljesítendők, mert oly tényeket érdekelnek, melyeknek nyoma a vizsgálat halasztása által rendszerint elenyézik, vagy legalább mint testi sértéseknél, megváltozik; az előzetes vizsgálaton túl a további rendszeres eljárás aztán az illető fenytő bíróság által levén végezendő.

Ezen bíróságok következő lényeges személyzetből állanak.

Kis és nagy községekben a törvénybíróból és két tanácsbeliből.

Szabad községekben a főbíróból és kisebb ügyekben két, rendes perekre nézve négy törvénytudó tanácsbeliből.

A fűszolgabírói széknél a fűszolgabíró elnöklete alatt, szintűgy mint hajdan az alispáni bíróság három tagból állott, még két törvénytudó ülnökből.

Ugyanezek itélnének büntető esetekben szintűgy, mint polgári követelések felett: kivéve a szabad községeket, melyekben egy tanácsnok elnöklete alatt két tanácsbeli külön fenytő osztályként alakúlhatna.

A telekbírói hivatal tagjai: egy állandóan kiküldendő tanácsbeli elnöksége alatt, a telekbíró, ki előadó is, és még egy törvénytudó tanácsbeli.

A fűszolgabírói szék tagjai egy állandóan kiküldendő elnök, a telekbíró, ki előadó is, és egy törvénytudó ülnök.

Miképen járjanak el ezen bírói hatóságok, a pörrendtartás és a perenkivüli eljárás szabályozására, és nem a megyei rendezés kérdésére tartozik, sőt vannak, kik a bíróságok állását a törvényhatóságok köréből egészen kiemelni és elkülönözni, ezért a bíróságok említését egészen kihagyatni vélik. Én nem osztom ezen véleményyt, mert a megyék, szokott bíróságaik nélkül, csonkák maradnának, ily megcsontításnak pedig szükségét annyival kevésbbé látom, mert a bíraskodásnak elválasztása a közigazgatástól a nélkül is megtörténhetik.

Nem tartozik a megyei rendezés kérdésére a bíróságok hatáskörének meghatározása sem; de hogy teljes képét adhassam, szükség volt erről is valamit mondani, jót vagy rosztat mindegy, csak azért, mert a felállított tényezők cselekvésének ábrázolása nélkül, azokat okadatolni nem lehetett volna.

Mindezen bíróságok csak akkor lesznek megyei, illetőleg községi bíróságok, ha választás által töltenek be, és időről időre ugyanezen úton újjíttatnak meg, ettől függ legyenek-e megyei és községi bíróságok, vagy a bírói hatalom mint önálló rendszer egészben és következetesen minden fokozatain elkülönözve foglaljon saját helyet az állam institúciói között?

Itt elvről van kérdés, a választás vagy kinevezés elvéről és az, mely érvényes, a hol csak lehet következetesen minden bíróságokra alkalmazandó, a mely nem érvényes: sehol sem alkalmazandó.

A kinevezés elvét lehet következetesen alkalmazni, a legfelsőbb bírótól, le az utolsó falusi bírógig; kit ha nem a legfőbb hatalom nevezne is, nevezhet oly hivatalnok, például a megyei főispán, kinek állása közvetlenül a legfőbb hatalomtól függ.

A választás elvét következetesen alkalmazni nem lehet, nem terjesztethetik az ki a felsőbb bíróságokra, mert ezeknek hatósága nem szorítkozáván az országuak valamely elkülönözött egyes organicus részére, nincs ki által választassanak, tehát azon hatalom által kinevezés útján töltendők bé, a melynek hatósága az egész országra kiterjed.

A kérdés tehát a két elv között csakis a törvényhatósági és községi bíróságokra szorítkozik. De a következetlenség vádja könnyen elenyészik, ha nem akarjuk tagadni azt, miről a történelem minden betűje tanúskodik, hogy az elvek absolut tisztaságuk szerint a gyakorlati életben soha nem valósulhatnak, hogy tehát azoknak lehető megközelítésével meg kell elégednünk.

Azok, kik a bírói, vagy legalább a megyei törvényszéki személyzet kinevezése mellett nyilatkoznak, felhosszák a bírói függetlenség érdekét; azt mondják: a bíró nem ítélhet elfogultság nélkül oly felek között, kiknek jóakaratótól megválasztatása feltételeztetik. Én e véleményben nem lehetek, sőt épen ellenkezőleg azt hiszem, hogy nincs hivatalnok, kinek kevésbé kellene tartani választói jóakarátának kockáztatásától, ha részrehajlás nélkül szigorú igazságot szolgáltat. Mindenik perlekedő első és legpartatlanabb bírója saját ügyének, senki nem tudja jobban mint ő maga, van-e és mennyiben van igazsága; csakhogy ezt bevallani vonakodik azért, mert reményli, hogy a törvénykezés gyakran csavargó útain ügyvédének ügyessége által és a bíró segítségével

többet is nyerhet, vagy kevesebbet fog veszteni, mint a szoros igazság hozná magával: ha tehát oly bíróra akad, ki előtt se ügyvédi ügyesség, se törvénykezési fogások, se kedvezés nem döntenek; oly bíróra, ki minden bezavarásokon keresztülállva, eltalálja az igazságot: becsülni fogja őt, mert akadhat egy másik oly ügye, melyben éppen ilyen bíróra lehet szüksége. És én erről annyira meg vagyok győződve, hogy csupán ez okból, az egyéni bíróságokat, a collegialis bíróságoknál sokkal előnyösebbnek tartanám, ha nem lenne más eszköz, nevezetesen a korlátoztott nyilvánosság, mely által a közvélemény a bírák részrehajlatlanságáról és képességéről meggyőződésre juthat. Ezenkívül a felek csak egyes személyek, és nem csupán tőlök függ a választás, de ha így lenne is, a bírónak a két fél közül egyik mindig barátja; ha az ügyevesztett hatalmasabb, a gyengék számosabbak; és senkinek jó híre nem terjed el oly gyorsan, mint az igaz bíróé. Nem ok nélkül állítja tehát Montesquieu, hogy: a nép semminémű hivatalnokai körül nem bir oly csalhatlan ösztönnel, mint midőn biráját választja meg.

Felhozzák továbbá, hogy kinevezés útján, sokkal inkább biztosítatik az érdem, a képzettség, a becsületesség: az állam nincs érdekelve, hogy az igazságkiszolgáltatás magánjogi esetekben megrongáltassék; bünvádak fölött pedig esküdtszékek ítéljenek: holott választásoknál a pártoskodás soha el nem kerülhető; a combinált pártérdek többnyire dönt, és így nem ritkán az érdemesebb felett az alkalmatlan győz. — Ezen ellenvetés akkor lenne érvényes a választás ellen, ha kinevezés által soha alkalmatlan egyének hivatalokra nem jutottak volna: de feltéve, hogy kinevezéseknél, soha kedvezés vagy egyéb mellék tekintetek befolyást nem gyakorolnak, lássuk, miből áll azon szerfelett nagy biztosítás, melyet az érdemesek, a becsületesek alkalmazására nézve a kinevezésektől várnak! Az lehetetlen, hogy a kinevező valamennyi bírói állomásért folyamodó egyént az ország minden megyéiben saját tudomásából ösmerjen, mit tesz tehát? felvilágosításokat szerez magának azon hivatalnoktól, ki állásánál fogva a folyamodókat ismerni köteles: a miből világos, hogy a kinevezés maga, ha kirekesztőleg a fölterjesztett adatok vétetnek tekintetbe, tulajdonképen nem a kinevezőtől, hanem a kijelöltőtől, — ha pedig a fölterjesztett

adatokon kívül más körülmények is vannak befolyással, pusztán a kinevező kedvezésétől függ. Ezen ellenvetésnek némi értelmet tulajdonítani akkor is lehetne, ha a régi cortesés választásokat akarná valaki helyreállítani, de oly választó testület irányában, melytől az érett és higgadt megfontolást megtagadni nem lehet, mely választásaiért erkölcsileg felelős a közvélemény előtt, kivált ha a birói személyzet újra választatásának cyclusa hosszabb időre terjed, minden súlya elenyészik, sőt az ily választás azok által, kik között a pályázók élnek, kik tehát őket öntudomásuk szerint ösmerhetik, az önkény és kedvezés ellen sokkal több biztositékkal bír a kinevezésnél.

De lényege a kérdésnek némelyek előtt nem is a választás vagy kinevezés, hanem a birák amovibilitása vagy inamovibilitása körül forog. Azt akarják, tudniillik, hogy akár választassék, akár kineveztessék a bíró, hivatalában örökös maradjon és csak a pör útján bebizonyítható hanyagság vagy visszaélés miatt, ítélet által legyen elmozdítható. Én e véleményt nem osztom, okaimat feltehetőleg előterjesztettem és azoknál fogva most is úgy vagyok meggyőződve, hogy a perbefogás a birák hanyagsága és visszaélései ellen egyedül nem elegendő: értem mint correctivum közigazgatási szempontból, mint gátló, megelőző és visszatartóztató intézkedés; ám bár ha valamely visszaélést és így közbünt követnének el, azért mert birák, nem akarnám, hogy utólagosan a büntetést elkerülhessék. Azon okaimhoz, melyeket említettem, és melyek abból állnak, hogy az örökös hivatal felment minden iparkodástól; és hogy különösen a biráskodásban elkövetett visszaélések, illetőleg hanyag eljárás bebizonyítására törvényes érvényességű próbákat szerezni csaknem lehetetlen, még két érvem van, és ezek következnek:

Egyik az, hogy ha a vádlott mint bíró állítatik az ítélőszék elébe, ezen vádnak illetékes bírása nem létezik: az esküdtszék nem az, mert tagjainak polgári álláspontja a bíró irányában, nem ellenséges ugyan, de ellentétes: a bíró törvényszolgáltatás tekintetéből felettök áll; a rendes birói szék, nevezzük törvényszéknék, szintén nem az: mert ennek tagjai a vádlottal hivatalos collegialitási viszonyban állanak: a bírónak tehát előbb vagy fel kell függesztetni vagy végkép el kell mozdíttatni, mielőtt bűnvádi kereset alá vonathatnék. Ezt vagy a birói szék maga vagy a megyei

főispán vagy a megye közgyűlése teheti: és hogy e három közül melyik a legilletékesebb, könnyű kitalálni.

A másik érvem az, hogy nincs ember, ki a hanyagságot juridice definiálni tudná, hogy tehát minden ily eljárásoknál az önkénynek tág kapu nyitattnék.

Nincs egyéb correctivum a birói hanyagság és visszaélés ellen, szintűgy mint egyéb hivatalnokok irányában, a választás ismétlésénél, nincs egyéb mód a hivatalnokok és így a birák állásának biztosítására, mint ezélszerűen alakítani a választó testületet és hogy régi példákra hivatkozzam, akkor is, bár minden korteskedés mellett, nem egy szolgabirót találunk, ki hosszú éveken keresztül, egyik tisztújítástól a másikig, hivatalára ismételve megválasztott; ilyen volt, hogy többet ne említsek, Pestmegyében Zlinszky János és Simontsits János, kiket csak azért hozok fel, mert kortes-crövel ugyan egyik sem dicsekedhetett, és mert minden főszolgabirák között épen ezek voltak, kik legtöbbet, és legszorgalmatossabban biráskodtak. Ezen példákból világos, hogy a birónak, csak azért, mert biró, hivatalos állása legalább semmivel nem bizonytalanabb, mint bármely más választott hivatalnoké, sőt talán valamivel még biztosabb is.

Egyébiránt ily kérdésekre nézve a megszokás határoz, egy nemzet azon viszonyok között fog legkényelmesebben mozogni, melyeket régtől megszokott; valamint tehát nem tartanám tanácsosnak, hogy oly országban, melyben a birák kineveztetnek, és elmozdíthatlanok, minden előzmények nélkül a választási elv lépjen életbe; úgy viszont hazánkat illetőleg, hol a megyei birák és hivatalnokok mindig választattak, nem tanácsolhatnám az ellenkezőt: mert a biró az előbbi esetben könnyen lesz alázatos szolga, a másodikban pedig, és erre van elég tapasztalásunk a magyar Bachchisták között, könnyen lesz zsarnok, elveszítvén az egyik elmozdíthatlan állásával együtt bátorságát és öntudatát; felmentve látván magát a másik, elmozdíthatlan állása által, minden tartaléktól, — ezen túl pedig a többi csak ügyesség dolga.

Nem is szükséges az elmozdíthatlanság és kinevezés, hogy a birói teendők a közigazgatási teendőktől elkülönítenek. A községekben a törvénybiró illetőleg főbiró, és a mellé rendelt tanácsbeliek kirekesztőleg biráskodással foglalkozhatnak és oly ügyek-

kel, melyek a törvénykezéshez hasonlemük; például árva és bírói számadások vizsgálásával; és az adókönyvek egyéni összehasonlításával; szintűgy a szolgabírói széknél és a megyei törvényszéknél lehetnek állandó ülnökök. Csak az alispánok és különösen a szolgabírók mint elnökei a törvényszékeknek, nem vonathatnának el szükség esetében teljesítendő egyéb eljárásoktól: de ez nem árt, mert az elnököknek, kik úgy is igen ritkán szorúlnak döntő szavazásra, inkább dolgoztatni kell a törvényszékeket, mint saját maguknak dolgozniok azokban. — Végre el lehet, sőt el kell különbözni a telekkönyveket is mint fenébb láttuk. Hogy pedig elnököknek csak kiképzett törvénytudó egyének választathassanak, nem szükséges egyéb, mint szigorúan körülírni a törvényben azon képességet, mely nélkül senki bírói állomásra nem választathatik.

A megyei közigazgatásnak ezen egész szervezete a községek képességén nyugszik, nem mellözhetem tehát azoknak aggodalmait szó nélkül, kik azt hiszik, hogy talán hivatásuknak megfelelni nem lesznek elégségesek, értem a kis és némely nagy községeket, mert a szabad községek képességéről nem lehet kétség. És én, mindamellétt, hogy a községek egyszerű teendőinek körülírása által ezen aggodalmat eloszlathatónak tartom, jogosultnak tekintem azt mégis mindaddig, míg gyakorlat által megnyugtatót nem szerezhettünk: hogy pedig ez experimentum, mert nem is lesz kezdetben egyéb, ámbár szükséges, minden veszély nélkül megtétethessék, egy correctivumot ajánlok, mely a községek önkormányzatát nem fogja megsemmisíteni, de mégis alkalmas leend, hogy első lépéseikben és első próbatételeiken keresztül biztos ka-lauzul szolgáljon.

Nevezzen a megye az esküdtek helyett, kiknek hivatala a fenébbi javaslat szerint megszűnnék, fizetéstelen községi főnököket, a mennyire lehet helybeli birtokosok közül. Ezeknek kötelessége legyen a választási és tanácskozási nagyobb gyűléseken elnökölni; úgyszintén elnöksége alatt vizsgáltatni meg a községi minden számadásokat, az évi költségvetést és megtétetni az adókönyvecskék összehasonlítását. Ezenkívül legyenek tanácsadói a községnek minden eljárásaiban, ha az előljárók által felszólíttatnak. Ily viszony inkább patriarchalis mint hivatali; emlékeztetni fog a régi idők kedélyes oldalára és ezáltal a nép előtt kedveltető lesz. Ez lesz a legerősebb, legszelidebb, legezélszerűbb kapocs a megye

és községek a volt földesurak és volt jobbágyok, most egyenjogú honpolgárok között: de egyszersmind felette fontos az egész országra nézve; és azt hiszem nem lesz senki, a ki felhivatva e gyönyörű munkatért elútasítaná magától. Ily főnökök mellett, ha hivatásukat megértik, lehetetlen, hogy a községek rendeltetésüknek kellően meg ne feleljenek.

A megyéket illetőleg azok után, miket már a képviselő testületről, a választásokról, a megye jogairól említettem, mondanivaló nem sok van, mert részletezéstől ezen értekezés korlátai tartóztatnak vissza. A közgyűlést ismerjük; a polgári törvényszékeknek, még kevésbbé a büntető törvényszéknek szervezése és eljárása nem reánk tartozik. A polgári törvényszékekről tehát megjegyezni elég legyen, hogy ezeket én 1848 előtti illetőségükbe helyezném vissza és tisztán felebbviteli bíróságokká alakítanám át. Nem marad tehát egyéb hátra a kis-gyűléseknél és az állandó megyei bizottmányoknál, melyekről néhány észrevételt kell tennem.

A kisgyűlés teendőinek egyike az ellenörködés és ezért minden táblás kimutatásoknak és egyéb iratoknak, melyek a megyéhez beadatnak, a kis-gyűlés elébe kell kerülni. Általa útasítatnak azok vagy a közgyűlés vagy az illető állandó bizottmányok elé. Ez azért szükséges, hogy jegyzőkönyvei szerint az illetőktől számot kérhessen, és e végből időnként scontralis gyűléseket tarthasson. A kis-gyűlés határoz is oly tárgyokban, melyek a közgyűlésnek fentartva nincsenek és ezért a közgyűlési tárgyak a törvényben tüzetesen kijelölendők.

Szabk bizottság a megyében legalább három szükséges, árvai, számvevői és gazdasági bizottság: a két első már a régi megyékben is létezett, azon változékony modorban alakítva, mely minden institutióit jellemzi; a gazdasági bizottság új, de különösen a közmunkák, a földmívelési, ipar és a gazdálkodási kezelés érdeke ezeknek alakítását szükségessé teszik. Ezen szabk bizottságokat állandó tagokból kell alakítani: kik hogy rendes fizetéssel legyenek-e ellátva, vagy csak napi díjakkal jutalmaztassanak, a körülményektől és a teendők lehető beosztásától függ.

Ezen bizottságokra nézve egy nehézség létezik oly megyékben, melyeknek székhelye szabad királyi városok kebelében fekszik, és onnan ered, hogy a régi táblabírói viszony megszünt, a városi lakosok pedig 1848 után minden különbség

nélkül a városi hatóság alatt állván, hacsak nem tartoznak birtokviszonyaiknál fogva a megyéhez is, megyei képviselőkül nem választhatók. Ezen nehézség egyébiránt a törvényszéki ülnökökre nézve is fennáll. Hajdan a táblabírák sor szerint voltak beosztva, de ki a régi gyakorlatot ösmeri, tudni fogja, hogy a vidéki sorosak csak gyéren érkeztek és hogy ezeknek hiányát többnyire a törvény-, árvai és számvevő székeknek kellett a helyben lakó táblabírók közül pótolni, a bajon tehát nem segít, ha a táblabírók egyszerűen soros képviselők által helyettesítettének, és segíteni csak két mód van. Az egyik az, ha a törvényszék és állandó bizottságok ülnökei oly rendes fizetéssel láttatnak el, hogy a megye székhelyén állandó lakást tarthassanak; ez a törvényszéket magát, ha egyszermind büntető hatóságot is gyakorolna, egyedül kivéve, nem alkalmazható. A gyámi, gazdasági és minden egyéb szakbizottságoknak teendője nem annyi, hogy a megye székhelyén állandó lakást igényeljen; ez ülnökök fizetése is tehát ha elegendő, felesleges; ha csekély nem talál keresőre, a napi díj pedig, mely ily szakonkénti foglalkozásért különben leghezállóbb kárpótlás lenne, küllakokra nézve mint a régi gyakorlat tanúsítja a czélnak meg nem felel. A másik az lenne: hogy ezen bizottságok tagjai kellő képzettséggel bíró oly egyének közül is választathassanak, kik a megye székhelyén állandóul laknak, bár nem a megyéhez tartoznak is. Ezek megyei ülnöki czímmel diszítettének fel és mint helybeliek, illő napi díjak mellett, a megye bizodalma által nyerendő kiténtetésért, ily időszakos szolgálatokat saját ügyeik hátramaradása nélkül könnyen tehetnének. Egyébiránt a kísérlet e tekintetben semmi veszélylyel nem jár, és a gyakorlatból meritendő tapasztalás tanulságot szolgáltatathatna, mi célszerűbb.

Ezen bizottságok lényegesen véleményezőök volnának, határozó a köz- vagy kis-gyűlés, — a számadások vizsgálásán kívül, mely ügyben bírói hatósággal ruháztatnának fel, akként, hogy minden számadásokat sommás úton bírálván meg, a meg nem elégedő fél előtt, csak birtokon kívül álljon a rendes perlekedés útja nyitva.

Úgy vélem, említeni sem szükséges, hogy minden felsőbb rendelkezések, vagy bárhonnan érkezendő megkeresések (a csendbiztosoknak az üldözőbe vett gonosztevők nyomozását illető értekezleteiken kívül) kirekesztőleg a megyéhez intézendők és a megye

hatóságai és tisztviselői által csak a megye meghagyásánál fogva hajthatók végre.

Hogy a megye minden gyűlései nyilvánosak.

Hogy a megyei főispán hatásköre aként körülírandó, miszerint felügyelést minden irányban gyakorolhasson ugyan, de a közigazgatásba közvetlenül ne avatkozassék.

Ezek azok, miket a megyék szervezéséről általánosságban mondani akartam.

Hatra volna ugyan még, hogy a közigazgatás egyes ágazatainak uozgását ábrázoljam: de ha ezt tenni akarnám, kimerítő munkát kellene irnom, ez pedig szándékom nem volt.

Célom csak az, hogy a közfigyelmet oly eszmék felé irányozzam, melyek az 1848-ki törvények által megváltozott társadalmi viszonyoknál fogva a megyék szervezésének alapjául szolgálnak. Ha ezt elértem, nem igénylek többet. Nézeteim lehetnek hibásak, lehetnek roszak és tévesztettek, elég, hogy a kérdés fel van téve: a megoldás a törvényhozás bölcsességétől függ.

SZENTKIRÁLYI MÓRICZ.

A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN.

NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. *) — POROSZORSZÁG.

Államokat alkotni, fentartani s azok jövőndő fenmaradását biztosítani, a középkor nézete szerint, nyers anyagi erővel lehetett. Az újabb kor sem mellőzheti ugyan ez eszközt, de a mai világnézet szerint, az anyagi erőt, egyedül a kifejtt szellemi erő által lehet érvényesíteni.

Az anyagi jóllét és erő megszerzésére való képesség, az emberi méltóság érzése és az erkölcsi erő, a hazához kapcsoló, ama két tényezőtől fejlőd, honszeretet, egyesekben úgy, mint nemzetben, a közös műveltség gyümölcse. Ily közös műveltségre a nemzetek és államok egyedül csak népségök helyes irányban vezetett nevelése által tehetnek szert.

Mennyire uralkodó e világnézet mai időben, mutatja az amerikai egyesült államok példája, hol az állam alkotásának legelső munkája, fenmaradásának fő feltétele, a nép nevelésére megkívántató alapvagyon kijelölése, annak minden irányban való gyarapítása és a nép tökéletes nevelése. Tanúsítják ezt a középkorból származó s azon időben az anyagi erő támaszán keletkezett európai államok ez irányban megindult s virágzó fejlettségnek örvendő mozgalmait. E mozgalmakból kitűnik azon törekvés, mily előrelátó számítással bontogatják a népség rétegei elválasztására

---

*) Az első közlemény: a „Népoctatás az éjszaka amerikai Egyesült Államokban“ az új folyam IV. köt. 74. lapján; a második közlemény: „Anglia és gyarmatai.“ a IV. köt. 254. l.; a harmadik közlemény: „Hollandia“ az V. köt. 314. l. Szerk.

építgetett korlátokat s mennyire igyekeznek a szükkeblüleg alkotott feudalicus intézményeket szabadsággal cserélni föl, s ennek maradandóságát s így az állam életét a népnevelés által eszközölt értelmi és erkölcsi műveltség alapjára állítani. Világos példaként állanak előttünk Európában már is az oly államok, melyek az emberiség e fejlődésén épült világnézetre, a többiek között korábban jutván el törekvéseik nemes gyümölcsét majdnem teljes mértékben élvezik s ez által már nemcsak fenállásukat látszanak biztosítani, hanem a mellettök hátrább maradt, vagy egészen el is maradt államok felett, anyagi és erkölcsi súlyt képesek gyakorolni.

De hiszen a népek anyagi és erkölcsi súlya s ebből folyó hatalma kifejtésére és érvényesítésére mindenkor a műveltség volt főtényező. A görög nép maroknyi hada ezen fegyverrel győzte le Dárius és Xerxes milliókra menő hordáit; Róma ezzel hódította meg az idejében ismeretes világot.

Mivel azonban az akkori műveltséget az ugynevezett jök (aristokraták) tulajdonukként, fősvény módjára, magok számára tartogatták s nem bírták e kincset általánossá, egyszersmind a nép tulajdonává is tenni, századokon át építgetett műveik, nagy részben az anyagi erőfeszítés e csudái, nagy hirtelenséggel omlottak össze, csak romjaikat s egyszerű neveiket hagyván magok után.

Az újabb kor népei és államai e világrendítő példákából okúlva, nem ok nélkül igyekeznek a műveltséget népeik minden rétegébe beplántálni s államaik fenmaradását ez által biztosítani. Mai időben a Darius-Xerxes-s Tamerlán-féle tudatlan tömegek se a szomszéd népekre és államokra semmi súlylyal nem bírhatnak, se saját államaik létét és fenmaradását nem biztosíthatják.

Az újabb idők ilynemű intéseit megértett állam Poroszország. Ezen állam kifejlődését és folytonos gyarapodását népnevelési intézményei jól rendezésének s gyakorlati helyes végrehajtásának köszöni. Csak a legutolsó időben mily fényes tanuságát adá Poroszország, ez irányban megindított s már eddigelé is nagy mértékben kifejtett törekvésének és munkásságának! Ugyanazért érdekes a porosz népnevelés-ügy kifejlését és mostani állapotát, legalább főbb vonásaiban, ismerni.

A porosz népnevelés-ügy fejlesztésének megkezdése egyidős az állam keletkezésével. — Ez állam történelméből világosan kimutatható, hogy népe felvilágosításával lépést tartva, emelkedett folyton belső ereje, s e belső öntudatos erő gyarapodásával növekedett az állam külterjedelme is; a külterjedelmet gyarapított részeket pedig, a bennök azonnal megkezdett s rendezett népnevelési intézmények segítségével tudta magához kapcsolni s magánál állandóan megtartani.

A brandenburgi választó fejedelem, II. Joachim, 1539-ben, alig hogy befogadja a reformatiót, a reá következő évben kiadott egyházi rendeletében meghagyja, hogy: az iskolákat mind a nagyobb, mind a kisebb városokban rendezni, reformálni, javítani és azokban az ifjúságot tanítani kell.

Miként fejtett e rendelet következtében a választó fejedelemségeken az iskolaügy, habár egész bizonyossággal kimutatni nem is lehet, az 1600-ban kiadott templomi és iskolai visitatióról szóló rendeletből annyi mégis látszik, hogy ez ügy elhanyagolva nem volt.

A harmincz éves háború bevégződése után nemsokára, nagy Fridrik Vilmos választó fejedelem parancsolólag rendeli el: hogy valamint a nagyobb és kisebb városokban, úgy a falukon is jól rendezett fiú és leányiskolák állittassanak. 1687-ben Veselben Contubernium név alatt tanító képezde állittatott, melyből kerültek ki azután az iskolák számára tanítók.

Mindezén intézkedések azonban a népnevelés-ügy országossá tételének csak kezdetei voltak. I. Fridrik Vilmos tette az ügyet általánossá a protestánsok részére 1713-ban kiadott iskolai törvényével. E törvényt a király időről időre bővítette, 1715-ben a superintendensek kötelességévé teszi az iskolai visitatiót; később meghatározza az iskolai kötelezettséget. Országát beutazván, Lithvániában különösen feltűnt előtte a nép neveltelessége, mire azonnal küldöttséget rendel e baj orvoslására, a nagyobb falvakba tanítókat küld s azokat mind az adótól, mind a köztehertől fölmenti. Schinmeier nevű pap a protestánsok számára Stettinben, Steinmetz apát a katolikusok részére Magdeburg mellett, a király engedelmével, tanító képző intézetet állitnak. Franke az ő idejében fejlesztí ki hallei nagyszerű pietistai intézetében a tanítói

kart. 1737-ben porosz tartományai számára *Principia regulativa* cím alatt új iskolai törvényt ad ki, egyszermind a népnevelés előmozdítására 50,000 tallért tesz le, oly rendelettel, hogy ennek kamataiból, azon községek számára, melyek szegénység vagy szerencsétlenség miatt nem tudnak iskolát építeni, segély adassék. A *Principia regulativa*kban megállapítatik, hogy a község köteles az iskola építésével, fentartásával, a tanító fizetésével, az állam az épületekhez csak épületi és tüzfát tartozik adni, stb. Mily nagy hatással volt ez a népnevelés felélesztésére azon időben, midőn ez ügygyel még egy állam sem gondolt, könnyű elgondolni!

Atyjának méltó utóda, Poroszország legnagyobb férfja, nemzete büszkesége II. Fridrik, a népnevelés rendezésében még nagy szerűbb reformokat hozott be, melyek a porosz népnevelés még maig is fenálló alaptörvényeiül szolgálnak. Uralkodása kezdetén viselt háborúi jóllehet nem engedték meg, hogy lelke egész erejével ez ügyet szolgálhassa: azonban még e terhes gondjai között se felejtkezett meg népe neveléséről. És bár nem alkothatott egész 1763-ig az akkoron fenállóknál czélszerűbb törvényeket: 1740., 1741. és 1743-ban mindazonáltal elrendelte, hogy az életben levő iskolai törvények fentartassanak és pontosan végrehajtassanak. Hecker kitűnő férfiú közremunkálásával, a háború folyása alatt állított Brandenburg számára egy tanítóképző intézetet; — nevezett ki egy protestans (lutheri) főconsistoriumot, melynek köteletségévé tette hogy először is különösen a brandenburgi iskolákat helyezzék a legjobb karba, melyek azután a többi tartománybeli iskoláknak utánzásai mintául szolgálhassanak. E czél mielőbb elérhetésére nyitotta meg 1753-ban a berlini központi tanítóképző intézetet, hogy az innen kikerülő képezett tanítókat minden tartományaiba szétküldhesse s az iskolákat ezen biztos úton javíthassa. A hét éves háború végével Dankelmann miniszteréhez Lipséből kitűnő tanítókat küldött Berlinbe, kiket a miniszternek Brandenburg és Pommern tartományokba kellett elhelyezni.

1763-ban egész királyság számára elkészítette az általános iskolai törvényt (General Landschul-reglement), mely szerint mint ő maga mondá: „A mindennél legveszélyesebb, a keresztyénséghez pedig egyáltalában nem illő tudatlanság birodalmából száműzes-

séks jövőben az iskolák által értelmes, ügyes és jó alattvalók képeztessenek.“

Általános iskolai törvénye azon idők valódi remeke. E törvényből kitűnik, hogy alkotója jól tudja mit akar; egyenesen megmondja, hogy az alattvalónak is kell tudnia, hogy mire kötelek; határozottan tüzi ki a czélt, a mely felé közelíteni s melyet elérni kell. — A törvény 26 §-ból áll. — Az első öt czikkben meg van határozva, kik és meddig s mimódon kötelesek iskolába járni. A 7—8-ik §. az iskolai díjak fizetéséről és az árvák neveléséről rendelkezik. A 9—11. §§-ban intézkedve van, hogy az iskolába járás a kijelölt büntetések terhe alatt biztosítva legyen. A 12—13. §§-ban meg van szabva a tanítók megválaszthatására és megtartására való képesség köre s a tanítók helyes megválasztására útasítva vannak a kegyuraságok (Patroni) is. — A 14. §-ban meg van határozva, hogy a tanító mi módon és mi tárgyakból vetendő vizsgálat alá, mielőtt hivatalát elfoglalná. A 15. §-ban a zügiskolák eltiltatnak. A 16. §-ban meg van szabva, hogy a tanítónak sem az iskolás gyermekeket nem szabad saját házi munkájára használni, sem maga nem mehet el az iskolából a tanítás idején. A 17. §-ban útasítva vannak a tanítók, mily türelemmel és bölcseséggel bánjanak tanítványaikkal. — A 18—19. §§-ban ki vannak jelölve a naponkint adandó tanítási órák. — A 20—21. §§, szól a használandó iskolai tankönyvekről. — A 22. §-ban meg van állapítva az iskolai fegyelem.—A 23. §-ban a tanulók vasárnapi s ünnepi templomba járásáról rendelkezik.—A 24. §-ban megállapítja a lelkész és az iskolamester közötti viszonyt. — A 25. §-ban elrendeli, hogy a helybeli lelkészek kötelesek az iskolákra felügyelni s azt hetenként kétszer meglátogatni s a tanító tanítását hallgatni stb. — A 26. §-ban a superintendenseknek és iskolai hatóságoknak parancsolja meg a körükbe eső iskolák fölötti fontos felügyelést s kötelességükké teszi az iskolákról való jelentések be- küldését.

Az általános törvényt jöllehet minden tartományai számára adta ki Nagy Fridrik: azért az különösen mégis csak a protestansokat illette. A mély belátású király gondoskodott azonban katholicus alattvalói neveléséről is. 1765-ki általános iskolai törvényét a r. kath. hitfelekezetekhez tartozó silesiai alattvalói körülményeihez alkalmazva 73. §-ba foglalta, s katholicus iskolai tör-

vén y czím alatt ki is adta. A mily nagy szolgálatot tett II. Fridriknek a protestansok számára alkotott iskolai törvények szerkesztésében Hecker, épen oly buzgalommal és ügyességgel segítette a silesiai iskolai törvények létrehozásában, úgy mint végrehajtásában, az előbbi időkben augustinus szerzetes, később praelatussá lett, Felbiger. II. Fridriknek Silesia irányában tett ez intézkedése, humanitási érzelmeiről és politikai mély belátásáról egyaránt tanúskodik.

A porosz államfő népnevelést illető intézményei habár kezdetben tartományaiban nem fogadtattak is azon melegséggel a mily jó szándékból és statusférfitői bölcseséggel azok adva és rendelve voltak: mindazáltal sokkal nagyobb mértékben törtek ezek útát s hamarabb jutottak el a nép alsó rétegeibe is, mint az ellen-szenvvel fogadott felsőbb rendeletek sorsa szokott lenni. Egy részről a hallei pietistics törekvések, más részről a Basedow-féle philanthropicus dessani iskola, a paedagogiai magán szorgalom és munkásság emlékezetes gyümölcsei, nagyszerű hatásukkal mozdították elő a böles fejedelem céljait. Mind két körülménynek, különösen a népnevelés hő barátja Zedlitz miniszter kitartó munkáságának s buzdító baráti pártfogásának köszönheti Poroszország, hogy ez időben kebelében Hecker, Resevitz, Gedicke, Roehow stb. nevezetes paedagogok léptek fel, kik az állam célját minden erővel előmozdították s csakhamar a fejlettség azon fokára emelték, hogy az a szomszéd ausztriai kormányra is erkölcsi hatást gyakorolt. Ez időben történt, hogy Mária Therezia Felbigert a kath. porosz nevelés fő vezetőjét, N.-Fridriktől állama polgárai nevelése rendezésére elkérte, s őt az ausztriai tartományokban a nevelés-ügy főigazgatójává nevezvén ki, általa népe nevelését 1774-ben kiadott nevelési törvényeinél fogva rendeztette.

N.-Fridrik alatt a népnevelés munkája még csak meg volt kezdve, de egészen kifejtve nem. Mert habár Brandenburg, a szász és rajnai tartományok, Silesiával együtt, a népnevelés terén elő is haladtak; de ott volt Pomerania a Porosztartomány és különösen a legújabb szerzemény, a lengyel Posen, a népnevelést mindenikben meg kellett indítani és felvirágoztatni. A megkezdett nagyszerű munka folytatása tehát nagy Fridrik utódaira szállott, s Poroszország népei szerencséjére, a nagy királyhoz méltó utódokra és hű kezekre.

II. Fridrik Vilmos elődjéhez hasonló melegséggel és buzgalommal folytatta a népnevelés megkezdett nagy munkáját. A ki-

rályt e nemes törekvésében támogatták Massow és Zeidlitz miniszterei. Massownak köszönheti Pomerania tartománya népe nevelése megindítását és szervezését; Zedlitznak pedig az egész Poroszország, hogy a népnevelés ügye még nagyobb mértékben indult fejlődésnek, mint nagy Fridrik idejében történhetett. Látván ugyanis Zedlitz, hogy a népnevelés ügye mindaddig, míg egy oly egyéntől — minisztertől, — függ, kire az, csak minf mellékes teendő van bízva, bizonytalan kockán áll: e nevezetes és fontos ügyet örökre biztosítani igyekezett. Midőn e végből a királynál lépéseket tőn, többek között így szólt: „Azt tartom felség! hogy a népnevelés ügye igazgatását és vezetését nem egyes emberre, ki egyebekkel is el van foglalva, mint mellék foglalatosságot, kell bízni, nem is a helyi körülményeket kevésbé ismerő, a polgári ügyvezetést nem értő consistoriumokra kell ruházni: hanem egy egyetemes központi iskolai tanácsot kell felállítanunk, melynek egyedüli és kiváló kötelessége a nevelésügy igazgatása és vezetése legyen. Az igazgatóság eddig azon status-miniszter önkényétől függött, kinek ez ügy foglalkozási köréhez volt kötve; ha én eltávozom e helyről, vagy meghalok, akkor az én utódomnak minden ide tartozó ismeretet újra kell gyűjteni“ stb. — Ezen indítványra a Zedlitz elnöksége alatt állították fel Berlinben, 1787-ben, a központi iskolai főtanács (Ober-Schulcollegium) melynek a legszabadabb érzelmi útásítás és a légszélesebb teljhatalom adatott. E lépéssel meg volt mutatva, hogy a nevelés ügye Poroszországban igen nagy jelentőséggel bír. Az iskolai főtanácsra bízott egyebek között a tanító-jelöltek vizsgálata, s meghagyatott, hogy csak a vizsgát jó eredménnyel letett tanítók alkalmaztassanak. — Ez időben azonban a népnevelés ügyét véglegesen rendezte az állam az 1794-ben kiadott Általános országos törvény (Allgemeines Landrecht) 12. cikke II. részében, a hol mind az alsó mind a felső tanintézetekre következő általános alapelvek határozattak meg. — 1. §. Az iskolák és egyetemek status intézetek stb. 2. §. Ilyen intézeteket egyedül a status tudtával és engedelmével lehet állítani. 9. §. Minden nyilvános iskola és nevelő intézet a status felügyelete alatt áll, annál fogva kötelesek magokat bármely időben a status látogatása és vizsgálata alá vetni. — 10. §. Hitvallási különbség miatt senkinek sem szabad a nyilvános iskolába járást megtiltani. 11. §. Az iskolában tanított vallás hallgatására

a tanított vallás felekezetéhez nem tartozó tanulókat nem szabad kötelezni. stb.

Ezen törvény által az iskolák államintézetekké tétettek s a felekezetek kizárólagos jogi hatósága alól felmentettek. De mint-hogy e törvény 12. 25. 49. §§-ai szerint az alsóbb iskolákra való felügyelés a helyhatóságokra és a lelkészekre bízott és mivel a 65. 73. §§-okban csupán a felsőbb iskolák és egyetemek tanítói irányában mondatott ki, hogy államhivatalnokok: ennél fogva a népiskolák- és azok tanítói állására nézve kétségessé lett, vajon azok az egyház vagy állam intézetei-e? E kétség későbbben annál nyomasztóbbá vált, mennél inkább követelte az egyház a népisko-lákhöz való jogát.

Mindezen törekvések és intézkedések mellett még a III. Fridrik Vilmos uralkodása kezdetén, az iskolatanítók csekély fizetései miatt éhséggel küzdöttek; az iskolai épületek nyomorú állapotban voltak; az iskolabajárás igen el volt hanyagolva. A király Massow miniszterének ugyanezért 1798-ban úgy nyilatko-zott, hogy „Ideje már egyszer, hogy a polgár és pa-rasztgyermek neveléséről, tanításáról gon-doskodva s intézkedve legyen“ stb. Massow miniszter, és az iskolai főtanács iránt, e tárgyban a legnagyobb bizalmát fe-jezte ki. A következő évben a miniszter „Észrevételek az iskolaügy javítására“ című tervezetében kijelentette, hogy e javítás a nemzeti irányú nevelésben áll, és hogy ennek a birodalom minden tartományaira egyformán ki kell terjesztetni. A király az elébe terjesztett tervet, nemcsak megerő-sította, hanem a brandenburgi iskolák javítására évenként 6058 tallért rendelt, melyből 1000 tallér ipariskolák állítására volt ha-tározva. Ezért írta Gedicke a királyról „A nemzeti nevelést meg-alkotó fejedelem nemcsak az utókorért él, hanem minden bizony-nyal az utókorban is él.“ A kimondott nagy eszme hozta magá-val, hogy a nép- és elemi iskolák gyarapítása és szaporítása mel-lett az ipar-, real- és középiskoláknak is emelkedni s szaporodni kellett, sőt gondoskodni kezdtek magánosak, úgy mint a kormány a növevelésről is. A tanítás módszere mindinkább az értelem ki-képzésére irányoztatott, mely irányt ez időben nagy részben Pestalozzi fellépése és hatása adta és fejlesztette.

Maga a király rendelte el 1803-ban, hogy Gedicke, ki akkor iskolai főtanácsos volt, menjen el Schweiczba s Pestalozzinál tanulja meg annak tanítási módszerét. Gedicke ugyan nemsokára meghalt s tapasztalatait nem terjeszthette, hanem későbbben (1808) a király nevelésügyi minisztere Altenstein néhány ifjat küldött ismét Pestalozzihoz, hogy az ő nevelési és tanítási módszerének egész szellemét, a legtisztább forrásból merithetvén, annak nem csak egyes részeit ismerjék meg, hanem annak, e módszer teremtője oldala mellett, egymásra vonatkozó minden viszonyait, legmélyebbre ható kapcsolataiban felfoghassák.—Ez úton nagyszámú fiatal porosz tanító gyülekezett Pestalozzihoz, kik a derék schweiczi lelkesedését híven elfogadva, törekvéseit, intéseit egészen átértve, tértek vissza Poroszországba, a hol ezen eszméket tovább fejtvé, majd mint egyszerű tanítók, majd mint az újonnan alapított tanítóképezdek igazgatói, majd mint iskolai tanácsosok, hazájoknak kitünő szolgálatokat tettek, s a király által fölállított nemzeti nevelés nagy eszméjét a gyakorlati téren szembetűnő sikerrel kezdek kifejteni. Ekkor kezdetek a hazát legközelebbről érdeklő tanok az iskolában legfőbb képző eszközül felvételni, a milyen volt a honi nyelv, úgy paedagogiai, mint hazafiúi szempontból tekintve; a honi történelem; az éneklés, mely a nemzeti közérzelmet föléleszti, ébren tartja és magas fokra fölemelíteni képes; a zene és rajz művelése, kivált a mily irányban ezt Schmidt Péter Berlinben megindította; a testet edző, a nemzeti erőt egységesítő s öntudatosá fejtő testgyakorlat és a későbbben ebből fejlett tornászati egyletek stb., mind a nemzeti művelést előmozdító hatalmas eszközöknek bizonyultak.

Ez időtől fogva vetélkedtek a tanítók a kezökre bizott tanítóképző intézetek és iskolák jobbátételében; az állam egymásután javította az iskolákat, a tanítók anyagi helyzetét, időről időre állított új meg új tanítóképezdéket, annyira, hogy a nemzeti nevelés eszméjén megindított nevelés hihetetlen együvéhatással fejlesztett a nép és kormány, a tanítói kar és magánosak által.

Az 1794-ben kiadott általános országos törvény nevelésügyre vonatkozó cikkelyeiben homályosan hagyott azon kérdés, hogy a népiskolák az egyházé, a közönségé vagy az államé-e, az egyházat mindinkább arra ingerelte, hogy az iskola birása és igazgatása jogát nagy mértékben magának eltulajdonítsa; minélfogva

mindez a körülmény, mind az iskolaügy nagy mértékben történt kifejlése azon közkívánatot idézte elő, hogy a nevelési törvényeket javítsák. A megjavított iskolai törvény 1818-ban el is készült, de ki nem hirdettetett, hanem ennek életbeléptetése helyett időnkénti rendeletek, javítások s engedélyekkel pótoltatott egészen 1848 ig.

E mozgalmas időket megelőzőleg 1847-ben a tanítói testület elégedetlenségéből származott kívánatok és javítások hangos követelésben törtek ki, minek következtében a Camphausen miniszterium a nemzetgyűlés elébe egy alkotmánytervet terjesztett, melynek a nevelésügyre vonatkozó §§-aiban következők foglaltattak.— 13. §. A tanítási szabadság csupán a törvényekben kiszabott korlátoknak van alávetve. — Mely §. fölött midőn a június 3-iki ülésben az eltérő nézeteket összeegyeztetni nem lehetett, az alkotmány újabbi kidolgozására új bizottság küldetett ki, mely július 11 én előterjesztett munkálatában a nevelésügyre vonatkozólag ezekben állapodott meg: 22. §. Tanítani és tanító intézeteket állítani mindenkinnek szabad. Az óvó vagy meg szorító szabályok megtiltattak. — Szülék vagy gyámok, gyermekeiket vagy gyámoltjaikat kötelesek az elemi tantárgyakban oktatni. A szülék vagy gyámok abbeli jogai hogy gyermekeiket hol taníttassák vagy nevel tessék semmi módon nem korlátozható. — 23. §. A nyilvános népiskolák felállítására, fentartására és gyarapítására szükséges költségeket a községek kivételképen a községi egyesületek és az állam fedezi. — A nyilvános népiskolákban a tanítás ingyen szolgáltatik ki.—24. §. A nyilvános népiskolák, valamint minden nyilvános tanintézet, saját hatósága, felügyelete alatt áll és az egyházi hatóság felügyelete alól ki van véve.—25. §. Az itt felállított alaphatározatok alapján az egész nyilvános oktatás ügyét egy nevelési törvény fogja szabályozni.

Ezen törvényjavaslat ellenében többnyire a tanítói testületből került 21 képviselő, kik a poroszországi tanítók szellemi vezérért Diesterweget és Kappot magokhoz vették, egy új törvényjavaslatot készítettek, és azt, miután június 21-én a tanítói testületekkel és tanítvány-barátokkal megvitatták, következő pontokban foglalva adták elő: 1. §. Az iskola államintézet, az egyháztól független. §. 2. Az állam minden porosz gyermeknek emberré, polgárrá és nemzettaggá képzését magára vállalja. — 3. §. Az erre megkíván-

tató tanítás a népiskola különböző fokain keresztül ingyenes. A felsőbb tanintézetbeli szegény tanulók is, a törvényben közelebb meghatározandó kikötések mellett ingyen oktatásban részesíttetnek. — 4. §. Minden felekezeti tanulók oktatása közösen intézendő. — Az általános vallásos oktatás az iskola feladata, a felekezeti vallástanítás az iskolából kizáratik. — 5. §. A tanítás és tanintézetállítás mindenkinek szabad, ki azon törvényes határozatokat, melyekhez ezen feljogosítás kötve van — teljesíti. — 6. §. Minden nevelő és tanintézet kivétel nélkül az állam felügyelése alatt áll. — 7. §. A fenebbi határozatok végrehajtását a nevelési törvény szabályozza.

Ezen javaslatot lelkesedéssel fejtegette a sajtó is, mindamellett a nemzetgyűlés központi osztálya a 21 képviselő által kiadott javaslatot mellőzvé, a maga által kidolgozott alkotmánytervben a nevelés-ügyre nézve következőkben állapodott meg:

22. cikk. A tudomány és annak tanítása szabad. A porosz ifjúságnak elegendő nyilvános tanintézet áll szolgáltatára, melyekben magát mind emberileg általánosan, mind polgárilag kiképezhesse. Tanítani és tanító intézeteket állítani mindenkinek szabad. A szülők és gyámok kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat az általános népnevelésre megkívántató tanításban részesíteni, és kötelesek e tekintetben a nevelési törvények szabályzatainak a gokat alávetni.

23. cikk. A nyilvános népiskolák, valamint minden nyilvános tanintézetek az államtól kinevezett hatóság felügyelete alatt állanak. A népiskola külső ügyei vezetése, valamint a tanító választása a község joga. — A vallásos tanításról s az arravaló felügyeléről, az illető vallásos társulatok gondoskodnak.

24. cikk. A nyilvános népiskolák állítása, fentartása és gyarapítására megkívántató anyagi terhek a községeket illetik, kivévén a kimutatott tehetetlenség esetét, a midőn az az államra esik, egy harmadiknak különös jogcímen alapuló kötelességei ép-ségben hagyatván. A nyilvános népiskolákban a tanítás ingyenes.

25. cikk. Az egész nevelésügyet egy különös törvény fogja szabályozni. A népiskolai tanítóknak az állam elégséges fizetést biztosít.

Azonban az alkotmány megállapítására választott és követett útról le kellett térni. A nemzetgyűlés november 9-én elnapol-

tatott, december 5-én pedig eloszlattatott s még az napon kihirdetett octroyált alkotmányban a nevelés ügyére nézve következő czikkek találtak.

17. czikk. A tudomány és annak tanítása szabad.

18. czikk. A porosz ifjuság számára az általános neveltség megszerezhetésére elegendő nyilvános tanintézet nyitattik. A szülék és gyámok kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat az általános népnevelésre megkívántató tanításban részesíteni és kötelesek e tekintetben a nevelési törvények szabályzatainak magokat alávetni.

19. czikk. Tanítani és tanintézeteket állítani mindenkinek szabad, ha erkölcsi, tudományos és technikai képességét az illető államhatóság előtt bebizonyítja.

20. czikk. A nyilvános népiskolák, valamint minden nevelő és tanító intézetek az államtól kinevezett saját hatóság alatt állanak.—A nyilvános tanítók államhivatalnoki joggal bírnak.

21. czikk. A népiskola külső ügyei vezetése és a tanítók választása, azok közül, a kik az ő erkölcsi állapotukról, technikai képességökről előre biznyságot tettek, a községet illeti.—A vallás oktatásáról az illető vallásfelekezetek gondoskodnak.

22. czikk. Ugyanaz a mi a nemzetgyűlés által megállapított 24-ik czikkben van.

23. czikk. Ugyanaz mint fentebb a 25-ik czikk.

Ennyi küzdelem és octroyálás után végre 1850 január 31-én a kamara megállapította az alkotmányt, melyre a király ugyanazon év február 6-án meg is esküdött. Ezen alkotmányban a nevelés ügyére nézve következők foglaltatnak:

20. czikk. A tudomány és annak tanítása szabad.

21. czikk. Az ifjuság neveléséről elegendő nyilvános iskola által kell gondoskodni.

22. czikk. Ugyanaz a mi fentebb az octroyált 19. czikkben foglaltatik.

23. czikk. Ugyanaz a mi fennebb az octroyált 20. czikkben foglaltatik.

24. czikk. A nyilvános népiskolák állításánál a felekezeti viszonyok lehetőleg szem előtt tartandók.

A vallástaniást a népiskolákban az illető vallásfelekezetek vezetik.

A népiskola külső ügyei vezetése a községet illeti.

A községek törvényesen rendezett részvétele mellett, a tanítókat az állam nevezi ki, az erre képesítettek sorából.

25. cikk. A nyilvános népiskolák állítása, fentartása és gyarapítására megkívántató költségek a községeket illetik, kivéven a kimutatott tehetetlenség esetét, a midőn azt az állam viseli; egy harmadiknak (ezalatt különösen a patronusok ér tetnek) különös jogczímen alapuló kötelességei épségben hagyatván.

E mellett az állam a tanítóknak a helyi viszonyokhoz mért jövedelmökért jótáll.

A nyilvános népiskolákbaa a tanítás ingyenes.

26. cikk. Az egész nevelés-ügyet egy különös törvény szabályozza.

Átmeneti határozatok, — 112. cikk. A 26. cikkben kijelölt törvény kibocsátásáig a fennálló szabályok érvényesek.

Jóllehet a 26-ik cikkben a nevelésügyet szabályozó törvény hozatala világosan meghatározottat: mindazáltal ilyen törvényt maig sem alkottak. „A nevelésügyet azóta is vezette a kormány a nagy Fridrik általános iskolai szabályzata, a II. Fridrik Vilmos általános országos törvénye és az 1850-ben kiadott alkotmány ide vonatkozó pontjai értelmében, toldozván ezeket időről időre, úgynevezett Erlassokkal.

Legnevezetesebb ezen Erlassok között az 1854-ben Raumer miniszter által october 1-ső 2-dik és 3-dikán kibocsátott úgynevezett „Három rendbeli iskolaszabályzat (Erlass der drei preussischen Schulregulative). A Pestalozzi iskolájában nevedett s e növendékek utódaiból származott tanítóképezdei igazgatók s ezek keze alól kikerült iskolai tanítók megannyi új meg új paedagogiai iskolát alkotván, a népnevelés módszere annyi féleképen fejlesztetett ki, a hány nevezetesebb paedagog jutott tekintélyre; hozzájárult ehhez a német nemzet természetében fekvő Gründlichkeitenből fejlett tudósság negélyezése; melyek miatt a kormány által czélul kitüzött értelmi és nemzeti nevelés az egyöntetűség helyett nagyon is szétágazó irányban kezdett fejlődni. Ha ezen szétágazásra törekvésnek okául lehetett a kormány részéről felhozni a különböző nézetű vezér-paedagogok hatását, nézetem szerint a szétágazási irány kifejlése okául ép úgy lehetett a

kormányt magát is tekiuteni, mivel az oktatásügyi miniszterek 10 év elforgása alatt magok is igennagyon változtak, és midőn a miniszterek a kamarákban a 26-dik czikk végrehajtására unszoltattak, nem szégyenlették kimondani, hogy a nevelésügyi törvények hozatalát se szükségesnek nem tartják, sem kedvök nincs ily törvény előterjesztéséhez (Raumer — 1852-ben február 26-án) A miniszterek továbbá nem mindenkor voltak képesek megválasztani tanácsosaikat, kik között többször voltak olyanok, kiket nem a népnevelés kiváló szeretete, hanem a pártzenvedély vezetett, mit tanúsít a többek között a Diesterweg hivatalából történt letevése. — Volt azonban a porosz miniszteriumban egy alárendelt szerepben működő egyéniség, ki annyi miniszter-változáson és viharon keresztül megmaradt hivatalában, kinek elég ideje és módja volt mind a nevelés ügyével, mind annak vezetésében tett balfogásokkal közelebbről megismerkedni, ki ezeknél fogva, azon időben midőn magasabb állásba jutott, tudta is, akarta is a hibákat kijavítani; és e férfiú a még most is élő s működő Stiehl Frigyes, ez tervezte és írta „Az iskolai hármasszabályzatot.“

A porosz népnevelés ügyében e korszakot alkotó művecske általános és részletes útastításokat foglal magában, először a tanítóképező intézetbe lépni kívánó praeparandista ifjak, másodsor a tanítóképező iatézseiek és harmadszor a népiskolai tanítók számára. Meghatározza minden egyes tantárgyra nézve, mit, mennyit és mily módokkal kell tanítani; kimutatja egész pontossággal, mik azon feleslegek, melyek a növendék tanítót épen úgy, mint a gyakorló iskolamestert, gyakorlati foglalatosságában akadályozzák; sőt a melyek tanulása és tanítása miatt céljától el is zárják s idejét vele haszontalanul elfecséreltetik; ellenben kijelöli, mik azon módok, melyeknél fogva a népnevelés és tanítás vezetésebe elvies és gyakorlati egyöntetűséget lehet és kell behozni.

A hármasszabályzat ellen, már a következő 1855-ben, valamint később 1860-ban a kamarák elébe különféle petitiók nyújtattak be, mindemellett, komoly vizsgálat után, e szabályzat hasznossága és czélszerűsége még jobban elismertetvén, meghagyott egész mai napig. Sőt miután Stiehl kifejtette, hogy a hármasszabályzat nem végleges megállapodás és merev törvény, hanem olyan törvény-anyag, melyet folytonosan fejteni és idomi-

tani lehet és kell, s 1861-ben elkészítette és Bethmann Hollweg miniszter ki is adta „Die weitere Entwicklung der drei Preussischen Regulative von 1, 2, 3“ october 1854-hez magyarázóul és továbbfejtésére szolgáló művét; azóta a porosz népnevelés jelenleg is ezen műveeskékből megállapított elvek és módszer szerint vezetetik.

Az eddig előadottakból is kitűnik, hogy úgy az egyetemes porosz iskolai ügyet, mint különösen a népnevelés ügyét a vallás és közoktatási miniszterium vezeti. E miniszterium kebelében van egy különös osztály, mely az egyházi és iskolai ügyekben a legfőbb hatóság; azonban új rendeletek kibocsátása alapítványok elfogadására, vagy azok eredeti rendeltetésök megváltoztatására, a király jóváhagyása szükséges; ugyanesak a királytól függ az egyházi és nevelési ügyek vezetésére szolgáló hatóságok felállítása vagy megszüntetése.

Egyházi és iskolai tekintetben a birodalom 1866-ig 8 tartományra volt felosztva. Mindenik tartományban van egy tartományi hatóság (provincial-Regirung) mely az iskolai ügyet saját osztálya, különösen pedig egy különös kormányzó iskolai tanácsos (Regirungs Schulrath) által igazgatja. A tartományi hatóság jogköréhez tartoznak főképen: 1) Minden iskolánál a királyi kegyuraság (Patronatus) gyakorlása, úgy a magánosak, mint községek által választott tanítók megerősítése. — 2) A tanítók magaviselete és hivatalbeli eljárások fölötti örökösödés. — 3) Minden nyilvános és magán iskolára és nevelő-intézetre, különösen az iskolákat illető külső dolgokra felügyel, ilyenek: a) Az újonnan építendő iskolaházak szükségessége feletti ítélet és az erre megkívántató költségek kivetése. — b) Az iskolai és egyéb alapítványi javak igazgatása. — c) Az iskolai kertületek szabályozása. d) A tandíj meghatározása. — 4) A vizsgáló bizottságot ez nevezi ki. — 5) Az iskolatanonnak a megházasodhatásra ez ad engedélyt stb.

A tartományi hatóság mellé van rendelve a consistorium és a tartományi iskolai tanács (Provincial Schulcollegium). E két hatóság egész 1825-ig együtt működött, azóta hatásköre úgy van megosztva, hogy a consistorium főleg a vallást érdeklő, az iskolai tanács pedig, az iskolai dolgok fölött intézkedik; az utóbbi minden esetre az iskola belügyeivel foglalkozik, a melynek az iskolák tudományos tekintetben való vezetése; a tanítók vizsgálása, hivatalba juttatása, a hivataloskodás feletti felügyelés;

az iskolai vagyion igazgatása, a tankönyvek vizsgálása, helybenhagyása, vagy eltiltása; tanító-képző intézetek állítása, stb.

A vallás és oktatásügyi tartományi hatóság mellé vannak még rendelve a generalis superintendensek. Ezek is egyenesen a minisztérium alatt állanak s fejei több vidéki alsuperintendenseknek. Joguk van ezeknek az iskolákat meglátogatni, kötelességük az alsuperintendensnek iskola-látogatására felügyelni. Az alsuperintendensek egyébiránt egyúttal a consistorium és iskolai tanács alatt állanak. Ezen intézkedéseken felül kötelesek az iskolákra még a képzőintézetek igazgatói is felügyelni. Mindenik tanító-képezdei igazgató számára ki van jelölve bizonyos számú iskola, melyeket a tanító-képezdei szünetidő alatt köteles az illető képezdei igazgató meglátogatni, ott vizsgálatot tartani és ha szükséges, a tanítót útasítani.

Az iskolákat közvetlenül a helyi (községi) felügyelőtestületi, bizottság igazgatja. Ezen felügyelőtestület áll a lelkészből, a bíróból és az értelmesebb családapákból választott 3—4 tagból és ha érdemesíti magát rá a tanító, a tanítóból. Elnöke ennek a lelkész, ki különösen a szellemiekben vezérkedik, a bizottság többi tagjai ügyelnek különösen az iskolát illető külső dolgokra. A lelkész elnöke alatt összegyűl e testület minden hónapban legalább egyszer az iskola épületében és gondoskodik az iskola épület jó karban és tisztán tartásáról, az iskolai eszközök beszerzéséről s megőrzéséről; a tanító magaviseletét, munkálkodását figyelemmel kíséri, fizetését pontosan kiszolgáltatja; ügyel rá, hogy a kiszabot tantervet lehető legtökéletesebben hajtsa végre; ezekről az iskolai kerületi felügyelőt, havonként értesíti. A lelkész maga köteles még ezen felül az iskolában minden héten legalább egyszer megjelenni s vizsgálatot tartani, avagy a tanító tanítását végig hallgatni és ha szükséges a tanítót a tanítás tudományában vezérelni és oktatni stb.

A városokon az iskolák vezetésére s felügyeletére városi tanács és képviselőkből alakuló bizottság (Schuldeputatio) van rendeltetve, mely köteles már tagjait úgy választani meg, hogy azok az iskolai ügyszak értsenek s szükség esetében magok közé 2—3 szakértőt tartoznak választani, kik közé az illető iskola igazgatója is értendő. Ezen bizottság elnöke mindenkor egy városi tanácsnok. A bizottsághoz járul még az illető superintendens, kinek még akkor is ha a bizottságba be nincs választva, joga van ndítványokat tenni s szavazni. Az olyan kis városokban azonban, melyek nek lakosai

száma nem megy többre 3500-nál az iskolai bizottságba nem szükséges különösen szakférfiakat választani, mivel ezeknek a helyét íly esetben, vagy ne a talán helyben lakó superintendentens, vagy ha ez nem helybeli lakos, a lelkész pótolja.

A városi iskolai bizottságok hatáskörébe tartoznak felekezeti különbség nélkül a városban s annak külvárosaiban létező minden nyilvános és magán, tan- és nevelő-intézetek. Kötelesek felügyelni ezek is, hogy az iskolákat illető állami törvények és rendeletek, a helyi viszonyok és körülmények szerint a legezészerűbben hajtassanak végre; hogy a tanító személyzet kötelességét hiven teljesítse; az iskolába járásra kötelezett gyermekek iskolába mind eljárjanak, mely kötelesség a falusi iskola-bizottságokat is illeti; hogy az iskola mind belső mind külső ügyei általában a legjobb rendben tartassanak, és minden eljárásról az elébe írott minta szerint kötelesek a felsőbb hatóságot a kijelölt időben értesíteni.

Az iskolai bizottság felügyelésén kívül tartoznak még a polgármesterek is az iskolai dolgok körül, még ha e bizottság tagjai nem volnának is, különös felügyelete gyakorolni és erről a felsőbb hatóságokat hivatalosan értesíteni.

Az állami, egyházi s helyi felügyelet ilynemű szervezete mellett, lehetetlen, hogy a népnevelés elő ne haladjon. Ha tekintjük, hogy a tanító annyi felügyelő alatt áll, mely szerint kötelességét semmi módon el nem mulaszthatja, hogy a még kevésbé járatosnak s gyakorlottnak is annyi módja és alkalma van hiányait dótoltatni: meg kell róla győződnünk, hogy Poroszországban a népnevelés ügyének általános fejlettségnek kell örvéndeni.

Hogy milyen gondja van az államnak a tanítók képezésére, mutatja azon intézkedés, mely szerint Poroszországban jelenleg 58 tanító-és tanítónő-képező intézet virágzik. A ki ezen intézetekbe fel akarja magát vétetni, testi épségét orvosi bizonyítvánnyal kell kimutatni, azután az arra rendelt előkészítő helyeken, vagy épen intézetekben (Praeparandia) úgy kell tudományosan is elő készülnie, hogy tanító-képezdebe lépéskor a felvételi vizsgát jól kiállja, másként a képezdebe fel nem vétetik. A felvett tanuló köteles három évet tölteni az intézetben, mi alatt nemesak a népiskolai tantárgyakból tanulja meg azokat, melyeket idővel köteles lesz tanítani, hanem ezeken felül meg kell tanulni szépen írni, rajzolni, különféle zenét, ezek között zongorázni, énekelni, a testgyakorlatot, kertésze-

tet, fatenyésztést, selyemtenyésztést s apróbb kézi-mesterségeket s mind ezeknek a tanítási módszerét! Mindenik tanítóképező intézet mellé gyakorlati iskola, népiskola is van állítva, melyben a képezdei növendékek, pályafutásuk alatt, a kellő gyakorlatot is kötelesek megszerezni. Tanulása bevégeztével elbocsátási vizsgálatot tesz, melyet ha jól tett le, a tanítóságra képesítve van. E képességnél fogva azonban még senki sem lehet állandó tanító; ha meg hívják is valamely tanítói állomásra, ott mint helyettes vagy segéd tanító működhetik, és csak 2—3 gyakorlati év eltöltése után, mi alatt ügyessége vagy ennek ellenkezője nyilvánvalóvá lett, választatik meg állandó tanítónak. Mielőtt azonban megválasztatnék, köteles vagy az illető superintendens, vagy az iskolai felügyelő előtt, az állandó tanítóságra képesítő második vizsgát is letenni. Mindezekből látható, mily nagy figyelemmel jár el az állam a tanítóképezés körül. De hogy ezen nehéz és terhes pályára a kellő készség mellett, az ügy iránt lelkesült tanítókra is tegyen szert, igyekszik is a tanítót mindenképen megbeesülni, polgári állását s tekintélyét emelni, tiszteletdíját s ezzel anyagi helyzetét nemcsak biztosítani, hanem időről időre emelni, sőt kiszolgálása idején nyugdíjazni, halála esetében, hátramaradt családját türelhető anyagi ellátásban részesíteni. Mind meg annyi ok, hogy az állam és polgári társaság e fontos hivatalaira, komoly készségű s lelkes férfiak adják magokat.

Az államnak mind az iskolai igazgatás, mind a tanítóképzésre s a mivelt tanítók anyagi s polgár helyzete javítására fordított egész gondja majd nem egészen füstbe menne, ha a gyermekek iskolába járatása a szülék önkényére volna bízva. Az önkényes iskoláztatásból folyó bajok és hátrányok annál jobban mutatkoznak, mennél miveletlenebbek a szülék vagy gyámok.

A szülék értetlensége, önhaszonlesése mennyiben gyermekeiket már kiskorukban munkára használják, a fűsvénység, restség, hanyagság és durvaság, meg annyi akadályozó gátjai az iskoláztatásnak; nem kevésbé hat zavarólag az iskoláztatásra a szülék abbéli félszemsége is, hogy iskolába feladott gyermekeiket majd felküldik, majd otthon tartják, mivel ez által a tanító munkáját épen oly sikertelenné teszik, mintha gyermekeiket egyáltalában nem járatnák iskolába. Hogy mindezen akadályok el legyenek hárítva s a népnevelés ügye egészen biztosan haladhasson és fejlődhessen:

a porosz állam a magok és gyermekeik javát észszel felérni nem-tudó szülék fölébe, mint fő-fügyám lépett s az iskolai kötelezettséget meghatározván, az iskoláztatást a kiszabott időn át kényszerítő törvénytil állapította meg.

Az államtörvény meghatározza, hogy minden 6 évet betöltött s 14 évet meg nem haladott gyermek, legyen az bármely vallásfelekezethez tartozó, iskolába járni köteleztetik. Az iskolamulasztást csak betegség, vagy a távollakóra nézve, rendkívüli rosz időjárás esetével lehet kimenteni. Az iskolai adót minden szüle, akár járt gyermeke az iskolába, akár nem, tartozik megfizetni, kivételképen két gyermeknél több gyermekkel biró szüle habár 5—6 járna is tüle iskolába, a tandíjt csak kettőért fizeti. — A lelkész és a helyi felügyelőbizottság segítségével, minden tanító köteles az iskolaképes gyermekek névsorát minden évben összeírni s mindennap dél-előttjén és délutáján az iskolában jelen nem voltakot feljegyezni s a mulasztásokat minden hét végén a helyi felügyelő-bizottságnak átadni, mely az ilyen szüléket a kiszabott pénzbüntetésre elitéli, a pénzeket executióval is behajtja, s azon a szegény gyermekek számára könyveket stb. vásárol. Ezekről vitt jegyzeteiket és számadásait kötelesek aztán a felsőbb iskolai hatóságnak is bemutatni. Ha olyan szülék találkoznak, kik a kiszabott pénzbeli büntetést lefizetni nem képesek, az ilyeneket a törvényben meghatározott módon bebörtönzéssel szokás megbüntetni stb.

Ily módon kényszerítettven minden szüle gyermeke iskoláztatására, alig lehet eset, hogy mindkétnemű gyermekek, legalább a népiskolai tantárgyakban ne oktattassanak.

Szegény árva gyermekek neveléséről árvaházakban, gazdasági árvagyám-intézetekben, vagy az állam vagy társulatok gondoskodnak: sőt a bűnvád alá eső erkölestelen gyermekek számára is vannak állitva javító intézetek.

A népiskolákban tanítandó tantárgyak ugyanazok, melyek felebb a tanító képezdei növendékek számára kijelöltettek. A népiskolákban általában a tanítás képző s nem anyagi irányú, vagy más szóval a tanító nem azon igyekszik, hogy valamely tantárgyből mennél többet verjen a tanítvány fejébe, hogy, mint az ahhoz nem értök képzelik, idővel a sok ismeretnek hasznát vegye; hanem igen is a tantárgyakkal mint képző eszközökkel törekszik a gyermek értelmi tehetségét oda fejteni ki, hogy felnőtt vagy éret-

tebb korában képes legyen a maga erején értelmét tovább-tovább fejteni és ismereteit önállólag is gyarapítani. A nemesebb és magasztosabb érzelmeket igyekeznek a tanulóban kifejteni az ének és rajz tanításával, a testi ügyességet és erőt a testgyakorlatokkal - a kézi ügyességet, a helyi körülmények szerint, a kertészet, fa- és selyemtenyésztés, vagy apróbb hasznos kézi-mesterségek megtanításával a milyen p. o. a kosárfonás. Valóban nem lehet csudálkozni, ha a porosz nép a múlt század közepe óta, a mióta folyvást ily nevelésben részesül, a műveltség azon fokára jutott el, melyen jelenleg áll.

A virágzó iskolai ügynek habár tagadhatatlanul főfeltétele s állandó éltető ereje, a helyes felügyelési végrehajtási rendszerben, a kitünő tanítói testület sikeres munkálkodásában, - az iskolába-járás pontosságában lelhető is fel: nem lehet azonban még sem tagadni, hogy mindezen intézkedések keveset, vagy éppen mit sem érnének, ha ezen ügyvezetés mellett az iskolát fentartó s a fejlődés útján előmozdító anyagi eszközeiről kellőleg gondoskodva nem volna. Poroszország jelenleg azon államok közé tartozik, melyben a népnevelésre megkívántató anyagi eszköz kellő arányban áll nagyszerű szellemi intézkedéseivel. Igaz, hogy egy iskolája sem dicsekedhedik olyan fekvő alapvagyonnal, melyből akár csak részben is fen lehetne azt tartani; de rendezett s önérdekét helyesen s tiszta előrelátással fel-fogni tudó államban nincsen is erre szükség. Ott áll az iskolák alapvagyonra, a nemzet, közszüksége érzetének öntudatában. Ez az igazi élő forrás, mely csak akkor apadhat ki, midőn a nemzet magáról végkép lemond. Öntudatra jutott, az anyagi erő és műveltség útján magásra törő nemzet, lemondhat-e magáról valaha? A porosz nép kivívott polgári tekintélyét, nagy részben maga is, népe nevelése gyümölcsének tartván, az erre megnyitott forrást örökösnek s ezáltal nevelése ügye fentarthatását, tökéletesíthetését biztosítottak lehet tekinteni. A porosz nép nevelésére fordított szokott jövedelmi élő források egyike a tanulók szültreire vetett tandíj; másik a községekre „Beiträge“ ezim alatt rótt iskolai adó, ezekhez járulnak még a magánosak, társulatok vagy községek által eleitől fogva tett alapítványok; és végre a fejedelmek, vagy az állam által időnként szaporított állami tőke.

Az olvasó előtt különösnek tűnhetik fel, hogy a jövedelmi források között a tandíj is szerepel; holott mind az 1848-iki tör-

vényjavaslatokban, mind az 1850-iki octroyált, mind végre a kamarák által 1851 január 31-én megállapított iskolai törvényekben, a nyilvános népiskolákban a tanítás ingyen kiszolgáltatása van törvényesítve; mindezen intézkedések mellett Poroszországban a nyilvános népiskolákba járó tanulóktól tandíjt kell fizetni, melyet legjobban bizonyít azon legújabb statisztikai adat, mely szerint Poroszország tartományaiban a tandíjból 2,320,968 porosz tallér, és 2,104 frt jó be.—Az állami törvény tehát e szerint nincs végrehajtva; de a mint fentebb is érintettem, a porosz kormány egész a legutóbbi időig nem tartotta czélszerűnek az 1851. január 31-én megállapított alkotmány 26. §. értelmében a különös és saját iskolai törvényeket kidolgozni és azokat a kamarákkal elfogadtatni; hanem még mai napig is kormányoz az 1737-ki *Principia regulativa*, 1763-ki általános iskolai szabályzatok (*General Landeschulreglement*) az 1794-ki általános országos törvény (*Allgemeines Landrecht*) és az 1850°/₁-iki alkotmány szerint, s az ezekben meghatározott paragraphusokat a tartományok helyi körülményeihez képest már oly sokszor és oly sokféleképp módosította, hogy a porosz iskolai törvények és rendeletek a mi *Corpus-Juris*unknál már aligha nagyobb tömeget nem tesznek. — Ezen törvények és rendeletek időshjei a tanpénz (*Schulgeld*) szedését elrendelik, mely intézvény meghagyása a kormányra nézve kényelmesnek s talán némi részben egyszerűnek is tetszett.—Ha ugyanis azt a szépen hangzó elvet emeli az állam törvény-erőre: hogy a nevelési költségek az állam pénztárából fedeztetnek, ekkor a nevelésre megkívántató költségeket a polgárok adójához kell csatolnia, s azt azzal együtt az állami közpénztárba folytatni. Ilyen esetben minden polgár akár családapa, akár nem, a nevelési közköltségekben adója arányához mérve veszen részt. Hogy a nevelési közköltségekben minden polgár részt vegyen, azt az állam, mint a polgárok közegyesülete s e közegyesület jóllétének előmozdítója, méltán megkövetelheti; de hogy az állam oly tagja, a mely a költségek befektetése által egyenesen és közvetlenül is van érdekelve,—a milyenek a szülék,—e teher viselésével igazságosan legyenek jobban terhelve, mint a gyermektelen polgárok, ez is nagyon természetes. A szüle is köteles az iskolai közadóhoz a többi állam polgárral együtt hozzájárulni, de méltányos dolog, hogy ő még azon felül, ha arra anyagi helyzeténél fogva képes, a tandíjt is fizesse

meg. Lélektani ok is követeli ezen intézkedést, a mennyiben az emberi természetben fekszik, hogy csekély becsét szoktunk az olyan nyereménynek tulajdonítani, melyhez fáradság és észre sem vehető munka nélkül látszunk jutni. A tandíj fizettetése által e szerint a porosz állam eleget akar tenni a méltányosság követeléseinek, másrésről fen akarja tartani a szülei kötelességérzet mellett az önmunkásság által elérhető siker becse teljes érzetét, megőrizni az egyéni befolyást, mely ha a magán életből az általánosítás által kitörültetik, veszélyes közönyösségre vezetheti a társadalmat. A mit a porosz állam az egyéni szabadság és befolyás gyakorolhatására fenhagyni jónak látott, ugyanazt tette a községre nézve. A község a nevelési költségeket, a tandíj bevétele mellett, úgynevezett „Beiträgek“-kel, iskolai adóval köteles megpótolni. Az ilyen adót maga a község, annak t. i. iskolai bizottsága, hajtja be, ez kezeli s az állam felügyelete alatt, fordítja a kívánt czélokra. Méltányos, igazságos és böles eljárás. E szerint a község minden polgára a nevelésügy előmozdítására, emelésére nemcsak kötelezve, hanem az iránt különösebben is érdekelve van, mivel ezen intézkedés által a községnek is, mint erkölcsi egyéniségnek, fen van hagyva azon jog, hogy saját ügye felett, a fenálló általános törvény korlátai között belátása szerint intézkedhetik. A község e szabadság érzeténél fogva az ügyet mindenkor lelkesedéssel karolja fel s mozdítja elő és dicsőséget keres saját munkája sikerében, igyekezik abban tevékenységgel s ügyességgel járni el, mint saját dolgában, sokat tartván arra, hogy nálánál senki az ügyet jobban ne végezze el, vagy legalább ebben senki felül ne mulja. A községre, mint erkölcsi testületre nézve, ez épen olyan inger, mint az egyes egyénre nézve az őt illető ügyben a saját maga belátása szerint való intézkedhetési szabadság szokott lenni. Az állam csupán oly községeket segít, de ekkor is csak részben, melyek gyermekeik nevelési költségeit egészen fedezni nem képesek. A midőn tehát a porosz állam az egyéni és községi befolyást a nevelés ügyében, kellő korlátok között ugyan, de mégis szabadon engedi mozogni, s így az ügy akadályára támadható közönyösségnek elejét veszi: ugyan akkor bölesen kikerüli, hogy a nevelési költségek fedezésére szolgáló pénzeket nem szedeti be az állam pénztárba, hogy a beszédessel és kiadással járó kezelési költségeket megkímélje. Szóval e tekintetben a porosz kormány nem a magát mindenbe

ártani szerető, atyáskodó, hanem a kormányzó szerepét viszi. Ezekből érthető, miért nem léptette életbe a poroszkormány a törvényjavaslatokban kimondott általános ingyen tanítást, és miért szedeti a szüléktől a tandíjat, miért rendelt, közadó helyett, a községekre a tartományi iskolai tanács közbejöttével saját magok által kivelandó s behajtandó, ugynevezett iskolai „Beiträgeket.“

Az állam intézkedéseiből folyó ezen következtetésemmel távolról sem akarok a porosz kormány mellett ügyvédkedni; sőt a nevelésügy kifejlésére czélzó intézkedéseit sem kívánom erősebb bírálat alá vetni. Szigorú bírálat mellett ugyanis, nagyon könnyű volna kimutatni, hogy, habár a porosz államkormányának a nevelés ügyében tett intézkedései elvitázhatlanul humanitási irányúak; habár ez eljárást követett siker minden várakozást kielégít is: tagadhatatlan tény mégis, hogy ez ügyben tett intézkedései, majdnem kivétel nélkül az absolutismus méhében születtek, ennek pólyáiban nevelkedtek és még ma is, midőn ez ügy ifjúkora teljes fejlődésének örvend, az absolutismus jártató szalagján tartatik. Az államnak szerencséje abban állt és áll, hogy a porosz nép természeténél fogva vonatik a tudni kívánásra, hogy vallásos, és hogy számos paedagogjai támadtak, kik lelkök egész erejével mozdították azt elő, mit a kormány ohajtott s komolyan akart.

Hová fejlett ma már a porosz népnevelés azt a következő statisztikai adatokkal ohajtom a lehető legrövidebben kitéintetni. Az ügy fejlődése és sebes előhaladása kimutatására ide iktatom az 1821-ben gyűjtött adatokat. Ezek szerint 1821-ben Poroszországban.

A városi népiskolák száma volt:	2,462;
a falusi népiskolák száma volt:	17,623;
	<u> </u>
	összesen 20,085.

Ugyanazon évben a tanítók száma:

a városi iskolákban volt:	3,745;
a falusi iskolákban volt:	18,140;
	<u> </u>
	összesen 21,885.

A városi tanítók fizetésére évenként ez időben fordítottott 796,523 tallér, melyből az állam viselt 69,329 tallért.

A falusi tanítók fizetése állott évenként 1,556,229 tallérból; melyből az állam 78,048 tallért fizetett. E szerint a porosz népnevelést vezető tanítók fizetésének összege 1821-ben 2,352.752 tallért tett.

Ez időben a városi tanítói fizetés minimuma 50 tallér volt, ennyit kapott 122 tanító; maximuma 1200 tallér, ennyiben részesült 3 tanító. A városi tanítói fizetés között eső díjazások nagyobb része azonban a 150—700 tallér között állott.

A falusi népiskolai tanító-fizetések minimuma 10 tallér, maximuma 500 tallér volt. Azonban a nagyobb rész fizetése itt is a 100—350 tallér között ingadozott.

-A porosz népiskolákra vonatkozó legújabb statisztikai hivatalos adatok 1859—1860-ból valók. Ezek szerint az azon időben létezett evangélikus, katolikus dissidens és Mózes vallású nyilvános népiskolák:

	iskola	osztály	tanító	tanítónő
városokban .	2,935	10,290	9,155	1,064
falukon . . .	21,828	26,493	24,462	691
összesen	24,763	36,783	33,617	1,755

a tanító 35,372 együtt.

Ezen kimutatásból az osztályok számát, — (36,783) a tanítók és tanítónők számával (35,372) egybevetvén, az tűnik ki, hogy 1,411 osztályra nem jutott tanító. E hiányt a hivatalos kimutatásban következőleg magyarázzák: — a) a hivatalos összeszámlálás idején némely tanítói állomás üresedésben volt, — b) a helyettes tanítókat előleges megállapodás szerint nem vették számba, c) különös helyi körülményeknél fogva meg volt engedve, hogy szomszéd két iskolában, vagy osztályban egy tanító taníthasson, d) némely több osztálylyal bíró iskolában nem látszott szükségesnek minden osztályba külön tanítót rendelni, kiváltképen ha ily helyeken segédre volt némely tantárgy bízva.

Ezek szerint 1821—1861-ig, tehát 40 év alatt a poroszországi népiskolák száma 4,678-czal, a tanítóké 13,487-tel szaporodott. Rendkívül nagy és tanulságos gyarapodás.

A nyilvános népiskolákhoz kell még számlálnunk a felsőbb engedélylyel bíró elemi magán-iskolákat, 1861-ben az egész birodalomban volt 1,434 magán elemi iskola 81,021 tanulóval.

A magán-iskolák keletkezését vagy felekezeti vagy helyi szükség idézi elő. Ilyen felekezeti magán-iskoláik vannak a zsidóknak mindössze 174; a helyi szükség pedig főleg a nagy városokban áll elő, p. o. Berlinben magában 118 elemi iskola van.

A milyen érdekkal bír a népiskolák és tanítói számának tu-

dása, épen olyan kívánatos feljegyezve látni a porosz államban létező iskolába járásra kötelezettek, és valóban iskolába járók mennyiségét is.

A porosz birodalom népei 18,476,500 lélekre ruognak; ezek között, 5—14 éves, tehát iskolába járásra kötelezett gyermek van 3,090,294, vagy is a lakosok számának mintegy 17%-a.

A népiskolákba járó gyermekek száma azonban csak 2,875,836, vagyis iskolába jár a tanulásra kötelezettek közül 93%, és így 100 gyermek közül 7 nem részesül oktatásban. — Úgyde a magán tanintézetekben lévő tanulókat vagyis a 84,021 tanulót is hozzá kell a 2,875,836 népiskolai tanulókhöz számítani, s ekkor az iskolába járók száma 2.959.875 lesz, mely összeget ha levonjuk a 3,090,294 iskolába jární kötelesek számából, iskolázatlanul 130,419 gyermek marad, mely az iskolába jární köteleseknek mintegy 96%-kát teszi. — E szerint 100 gyermek közül csak 4 maradna oktatás nélkül. De ha meggondoljuk, hogy Poroszországban 250 közép-tanoda van, melyekben a 14 éves koron aluliak közül igen sok gyermek tanul; ha tudjuk továbbá, hogy számos család taníttatja családi körében nevelők vagy nevelőnők által gyermekeit; majdnem kihozható, hogy Poroszországban alig van 5—14 év közt álló gyermek, ki elemi oktatásban ne részesülne.

Fentebb kimutattam, hogy 1821-ben a tanítók fizetésére összesen 2,352,752 tallér fordított; — 40 év múlva :

a városi tanítók húznak	2,876,196	tallért,
a falusi tanítók húznak	4,573,028	„
összesen	7,449,224	„

Ezen összeg fedezésére befoly :

1. a tandíjból . . .	2,320,968	tallér.
2. községi iskolai adóból	4,799,958	„
3. állami alaptőke után	328,298	„
azaz :	7,449,224	„

A hohenzollerni birtokban :

1. a tandíjból bejő . . .	2.140	rajnai forint,
2. községi iskolai adóból	37,418	„ „
3. állami alaptőke után	9,438	„ „
azaz :	48,996	„ „

Az iskola-fentartási költségek fejében ezeken felül még a nép és a kormány 2,453,472 tallért és 17,502 forintot fizettek éven-

ként.—A 7,449,224 tallér, valamint a 48,960 r. forint, mind a tanítók fizetésére fordított, s ennél fogva:

a városi tanítók átlagos fizetése, egyénenként számítva, 281 tallérra, a falusiaké 181 tallérra, a hohenzollerni tanítóké 404 forintra rug.—Az állam folytonosan gondoskodik a tanítók anyagi helyzete javításáról.

A tanítói nyugdíj, a tanítók özvegyei- és árváiról gondoskodó gyámintézetek, még nagyon is újak, azonban ezek is jóval túl vannak a kezdeten és a tanítókra nézve közel kilátásba helyezik mind magokat, mind családjaikat illetőleg, a megnyugtató szebb jövőt.

A nyugdíjintézetek alapvagyoná 1861-ben 30,652 tallér és 7,977 forint volt; évi jövedelme pedig 7,959 tallér és 413 forintra rugott. Nyugdíjazott tanító volt 24, kik közül 2 hohenzollerni; esett egyre-egyre 28 tallér, a hohenzollerniekre 57 forint.

A tanítói özvegyi és árvagyám-pénztár állott 1,682,158 tallérból és 24,268 forintból; jövedelmezett 138,331 tallért és 1,565 forintot. 6,017 egyénnek kifizettetett belőle 79,372 tallér, 1,138 forint, a tökéhez csatoltatott 59,959 tallér és 427 forint. E tárgy is kiválólag foglalkoztatja a kormányt s egész erővel rajta van az elöregedett tanítók és gyámságra szorult tanítói maradék sorsa javításán.

A porosz népnevelésügyet főbb vonásaiban ekként felmutatván, értekezésemet bizvást bezárhatnám s az egész ügy fölötti elmélkedést a nyájas olvasóra bízhatnám, a minthogy végre ez az olvasót is illeti. Hogy azonban az olvasó elmélkedésében az eddig mondottak alapján biztosabban haladhasson s tanulságai alapját mintegy együtt találja: jónak látok egynémely kérdést feltenni s azokra a fentebb előadottak nyomán megfelelni.

A gyermekek neveléséhez legelső és legtermészetesebb joga a szülének levén, első kérdés: megengedie a porosz állam- és iskolai törvény a porosz szülének, mint állampolgárnak e természetes joga gyakorlását?

A porosz állam az emberiség ezen ős jogát kellő tiszteletben tartja, az 1794-ki állam-alkotmány II-ik része 11. czíme 7.§-ban, —mely törvény még most is életben van,— ezt törvény által meg is erősíti. E törvény szerint szabadságában áll minden szülének

gyermekai nevelését saját családi körében belátása szerint nevelni és taníttatni, sőt az iskolai fensőbb hatóság beleegyezésével, megengedtetik még az is, hogy több szüle együtt magánosan neveltethesse és taníttathassa gyermekét. Az olyan tanító, ki egyes család gyermekeit neveli és tanítja, házi tanító vagy nevelő (Informator) czímet visel, az olyan ellenben, ki több család gyermekeit akár a családok egyikének házában, akár saját lakásán, fensőbb engedelem mellett tanítja, magántanítónak nevezetik. Az ily módon folytatott nevelést, tanítást a tartományi hatóság fölügyelete alá rendeli a törvény,—e szerint kötelessége a hatóságnak a nevelés és tanítás rendes folyásáról, az erkölcsi állapotokról tudomással birni. A törvény ezen intézkedése szerint tehát senki sincs abban korlátozva, hogy gyermekai nevelését saját tetszése és belátása szerint intézhesse.

Miuthogy azonban magán úton csak oly szülék neveltethetik gyermekeiket, kiknek ebben elegendő módjok van; s miuthogy e joggal olyan szülék is, kik vagyonilag nem volnának képesek gyermekeiket házilag neveltetni, könnyen visszaélhetnének: a porosz állam szigorúan felügyel és felügyeltet arra, hogy a magán nevelési jog czime alatt, gyermeke neveltetése és taníttatása alól egy szüle se bujlassék ki. Ide céloz iskolai törvényeinek, melyek habár különböző időben keletkeztek is, mindannyiszor meghagyott azon czikke, melyben meg van állapítva, hogy az állam az ifjuság neveléséről elegendő nyilvános iskola állittatásáról gondoskodik; e végből bocsátott ki több rendbeli királyi rendeletet, melyek mind e mai napig egész erejökben fennállnak. Ilyen királyi rendelet 1825-ből a május 14-iki, mely szerint meghagyatik, hogy még azon tartományokban is, melyekben az „Általános országos törvény“ ide vonatkozó rendelete még eddig érvényben nem volt, az iskolába járás és az iskolai fegyelem el ne hanyagoltassék. Az általános országos, sőt az utána következt minden törvény szerint, meg van állapítva az iskolába járási kötelezettség, elrendeltetvén, hogy némely tartományokban az 5-ik, más tartományokban pedig, a 6-ik évet betöltött gyermek iskolába járni köteles mindaddig, míg a 14-ik évet be nem tölti; azon szülékre nézve, kik a törvény e rendeletét, helyes ok nélkül mellőzni merészlik, pénzbeli, sőt némely esetben, börtönnel való büntetés van szabva. A különböző időben keletkezett rendeletek tehát

kötelezik a szüléket gyermekeik iskoláztatására, és e köteleztetés egészen a kényszerítés határáig van kiterjesztve. A porosz iskoláztatási kényszerítés azonban nincsen egészen a szó törvényes értelmében gyakorolva. Az iskolabajáratási merev kényszerítés ugyanis nem csak abban áll, hogy a szüle köteles gyermekét iskolába járatni, hanem abban is, hogy azt a lakóhelyén lévő iskolába kénytelen járatni. A porosz országos rendeletek pedig megengedik a szülének, hogy gyermekét bármely helyen járathatja iskolába; oly esetben azonban, ha a szüle nem lakóhelyén taníttatja gyermekét, köteles a helyi iskolai bizottság előtt hitelesen bebizonyítani, hogy gyermeke csakugyan tanul valahol, vagy épen köz-iskolába jár. Ezek szerint, ha a porosz alattvaló köteles is gyermekét, minden kivétel nélkül, iskoláztatni, mégis fenn van neki hagyva, gyermeke nevelését illető szülei jogának belátása, tetszése szerinti gyakorolhatása.

Az egyéni jog kimutatása után, lássuk, mi joga és kötelessége van a községnek iskolája irányában.

Az 1737-ben kiadott „Principia Schulregulativa“ szerint elismertett a község iskola-állíthatási joga. E jog mellett azonban az iskola építését és fentartását illető teher a községre ruháztatott. E jog és kötelesség mellé csatolják az újabb törvények az iskola külső ügyei vezetését, a tanítás menetére való közvetlen felügyelést, az állam által tanított és megvizsgált tanítójelöltek közül, azonban az állam megerősítése mellett, a tanító-választást.

Minden eddig hozott s most is érvényes törvények értelmében, köteles a község népessége arányához mért számú iskolát állítani, azt fentartani, azaz: annak minden anyagi terhét viselni, csak azon esetben számíthatván állami segélyre, ha iskolája felállítására s fentartására vagy részben, vagy egyáltalában tehetetlen. Oly községekben azonban, hol az iskolaállítás és fentartás kötelessége egy harmadikat, nevezetesen a patronust illeti, e harmadik köteleztetik az iskola állítására és fentartására.

A községeket illető iskolai törvényekből tehát világosan kitűnik, hogy a saját iskolájokról való gondoskodás, az abban gyakorolt közvetlen felügyelet, egyenesen a községeket illetik.

De ha ilyformán meg is van a községeknek, saját iskolájok irányában, az őket megillető joguk és kötelességök: mindezek mellett kellőleg gondoskodott az állam kormányja arról, hogy a községi is-

kolákban minden rendeletek az ő általa megálapított rend szerint s az ő fölügyelete s ellenőrzése mellett, pontosan hajtassanak végre. — Ezek szerint a községek a népnevelés ügye fejlesztése s emelése körül meghatározott körben mozoghatnak. — E körben való forgolódhatás azonban reájok nézve szabad, mivel mind az iskola-állítás, mind a fölügyelet, mind végre az önadóztatás indítványozása jogával fel vannak ruházva, s nagyrészből az ügy körül tanusított buzgóságuktól függ a lakosság miveltiségbeli előhaladása. Az államkormány, saját organumainál fogva, csak azon esetben elegendik nevelési ügyeikbe, ha bennök az ügy iránti lankadtságot vagy épen hanyagságot tapasztalja, vagy túlbuzgóság, vagy különczködésből az állam-törvény által egyformásított nevelési rendszertől eltérnének, mely a kitűzött nemzeti nevelés őszhangzását megzavarhatná.

Azt, hogy a községeknek iskolájokat illető bizonyos jogokat meghágy az állam, épen nem lehet csudálni, ha meggondoljuk, hogy azokat, kik a terheket viselik, jogok élvezetében is részesíteti; de más kérdés, hogy hát az egyházaknak, melyek a nevelési terhek viseléséhez majd semmivel sem járúlnak, van-e joguk a nevelési ügyekbe való beleszóláshoz?

Minden oly államban, melyben a vallástan a többi tantárgyak közé sorolva, az iskolatanító s nem az iskolán kívül, az illető lelkész által taníttatik, az egyháztól az iskolatigyekebe való avatkozás és befolyás meg nem tagadható. — Poroszországban a vallástant a többi tantárgyakkal együtt az iskolatanító tanítja, kivétel csak oly helyen van erre nézve téve, hol a tanítványok vegyes vallásúak, mivel ott a kisebb fél saját lelkészétől külön nyeri a vallásbeli oktatást. És mivel a vallástanítás így van elrendelve, nem úgy p. o. mint Hollandban, természetes, hogy a porosz egyházak az iskolákra befolyással bírnak; sőt azokban, bizonyos felügyeleti jogokat is gyakorolnak. Érintve volt fentebb, hogy midőn az 1794-ki törvény az iskolákat állam-intézeteknek nyilatkoztatta ki, az egyháznak az iskolákhoz való viszonyát szabatosan nem irván körül, az egyház részéről több ízben kíséreltetett meg az állam ellenében a jogfoglalás, de sikertelenül. — Nem lehet azonban elvitatni, hogy bármily hasznosnak s a cél elérhetőségét biztosítónak tűnjék is fel az egyháznak az iskolákra való felügyeleti joga; minthogy az egyház mindenkor szeretett jogkörön

túllépni s ez ügybe mélyebben beleelegyedni: ezen állapot miatt az egyház, mind az államnak, mind különösen a tanítóknak neheztelését vonta nem egyszer magára. Hogy e neheztelés később nyilvános törésre vezette kiváltképen a tanítókat, mutatja az 1845-ik évben a Diesterweg, Kapp közreműködésével munkálkodott 21 képviselő törvényjavaslata, mely legelső §-ában az iskolát az egyháztól függetleníteni kívánta. — E törvényjavaslatot melőzte ugyan a kamara: ki merné azonban állítani, hogy e mellőzéssel a közvélemény el is altatott?

Hogy az állam az iskolákra való befolyást és felügyeleti jogot az egyháztól el nem vonta, azt politikai belátásán és bölcseségén kívül, még a porosz nép különös vallásosságában és az állam által kitűzött nemzeti és vallásos nevelési elvben lehet feltalálni. — Porosz szempontból véve fel tehát a dolgot, azt mondhatni, hogy az állam ez ügyben ovatosan és bölcsen járt el. Ugyanis nem tagadta meg az egyháztól az iskolákra való befolyást és a felügyeleti jogot: hanem e joggyakorlati értékét lehetőleg leszállította. — Mily mértékben gyakorolja az egyház a népiskolákra befolyását, hol vannak az egyháznak az iskolával való érintkezési pontjai, nem lesz fölösleges összeállítva kimutatni.

Az 1850-ki alkotmány 24-ik czikke rendeli, hogy „A nyilvános népiskolák állításánál a felekezeti viszonyok szem előtt tartandók.—A vallástanítását a népiskolákban az illető vallásfelekezetek vezetik.“

E törvény első pontja szerint ki van mondva, hogy a porosz népiskolák felekezetiiek, miből következik, hogy a népiskolákra a felekezeteknek s így az egyháznak befolyása van.—E befolyást, hogy ne mondjam jogot, megerősíti a törvény második pontja, mely szerint a népiskolákban a vallás tanítását az illető felekezetek vezetik. — De még világosabb magyarázatot szolgáltat e törvény-cikkhez a régibb törvényekből és a szokásból fenmaradt gyakorlat. — E gyakorlatnál fogva, a poroszországi mindenik egyház közvetkező módon foly be az iskolai ügyekbe.

1. A község által elválasztott népiskolai tanító megerősítése által. A megválasztott tanítóra nézve ugyanis nem elég az állami megerősítés, e mellett még a superintendensi jóváhagyás és felhatalmazás is megkívántatik.

2. A megválasztott tanító köteles az iskolában vallást tani-

tani, s e miatt az államtól való függés mellett az egyházi kormány alatt is áll, és így ez úton egyenesen foly be az egyház az iskolai ügyekbe. Ezen állapotnál fogva az egyház legelsőben és állandóul a helybeli lelkész által gyakorolja befolyását. A helybeli lelkész kettős minőségben ügyel fel a népiskolára, úgy is, mint a helyi felügyelő bizottság elnöke, úgy is mint a helybeli egyház feje, tehát lelkészi minőségben. Különösen kötelessége a tanítót tanítás közben is meglátogatni, tanítását hallgatni, sőt fel van hatalmazva annak oktatására is. A lelkész ilyenemű fehatalmaztatása annyi mint az egyháznak az iskolákra gyakorolt egyenes befolyása. De befolyást gyakorol az egyház végre a népiskolákra.

3. Az al- és generalis superintendensek által is, kiknek mint fentebb is elő van adva, nemesak joguk van, hanem köteleztettek is az iskolák meglátogatására s az azok fölötti felügyelésre.

Ennyi ponton érintkezik az egyház az iskolával, s ily módon gyakorolja az iskolákban a törvény által megszabott jogát. Az egyház e jogát azonban nem tarthatjuk egyébnek felügyeleti jognál, s nem tekinthetjük az egyház befolyását lényegileg másnak, mint a kormány által kitzűzött cél elérhetésére szolgáló segítő eszköznek. Mert ha nem lehet is eltagadni, hogy az egyház és iskola közötti viszonyból az iskolákban felekezeti színezet fejlődik ki, és hogy a felügyeletet gyakorló egyház az iskolákban a nevelés ügyét előmozdíthatja, vagy sok esetben gáncoskodni kívánó organuma által akadályozhatja is: annyi bizonyos, hogy az egyháznak az iskolákra nézve szervező s így lényeges jogot gyakorló hatalma Poroszországban jelenleg nincs. E jogot maga az államhatalom tartja kezében; s ha a porosz kormány az iskolai ügyekre nézve javítást lát szükségesnek, azt az egyház közbejötté nélkül és attól egészen függetlenül szokta elintézni, s csupán megállapodásait közli az egyház organumaival, kik azokat végrehajtani kötelesek.

Az államnak a népiskolákhoz való ezen joga még 1794-ben az országos törvény e szavaiban: „Az iskolák és egyetemek-államin-tézetek“ mondatott ki.—A törvény e határozatát minden későbbi törvény meghagyta s a gyakorlat megerősítette.—Nevezetesen az az 1850-ki államalkotmány 23-ik czikke így szól: „A nyilvános népiskolák s mindenféle nevelőintézetek az államhatóság alatt állanak; a nyilvános tanítók államhivatalnoki joggal bírnak.“—

A községek törvényesen rendezett részvéte mellett, a tanítókat, az arra képesítettek sorából, az állam nevezi ki.—Az állam a tanítóknak a helyi viszonyokhoz mért, biztos jövedelmeért jótáll.“—Továbbá, államtörvény kötelezi a szülét arra, hogy gyermekét kénytelen iskolába járattani.

Ezen törvények a népiskolák fölött rendelkező jogot az állam részére biztosítják. Ha azonban az államnak az iskolák körüli rendelkezési jogát a gyakorlatban vizsgáljuk: még inkább meggyőződünk arról, hogy a porosz népiskolák valóságos állam-intézetek, és hogy az egyháznak, mint fentebb is kimutattam, az iskolákhoz semmi joga nincs.

Az állam a népnevelés rendezését, javítására és előmozdítására tartozó minden lényeges jogot a kormányra ruházott, mely az ide vonatkozó minden legfontosabb és az iskolai élet lelkét tevő intézkedést egyenesen maga végez; e jogok gyakorlatából csak a kevésbé lényegeseket, inkább az ügy oeconomicájára s végrehajtására tartozókat, bizza tartományi organumaira.— A központi kormány készíti nevezetesen mind a tanítóképezdék, mind a népiskolák számára a tantervezetet; ez szabja meg a tantervezetben a tantárgyak miségét, terjedelmét; meghatározza a módszert, mely szerint a kijelölt tantárgyakat tanítani kell, sőt még a kézikönyvek bírálatába, ajánlatába vagy megtiltásába is belebocsátkozik, a mint erről tanúbizonyságot tesz az 1854-ben Raumer miniszter aláírásával megjelent és még ma is érvényben álló, „I s k o l a i h á r m a s s z a b á l y z a t“ (Die drei preussischen Schulregulative). Az államkormány intézkedik az iskoláknak adandó vagy megtagadandó állami segély pénzeiről. Az iskolaállítás, ennek fentartására megkivántató költségek kivétele az egyes községek jogai közé van ugyan sorozva: azonban ebbe is nagy beleszólást gyakorol a kormány tartományi organuma által, ennek helybehagyása nélkül a községnek sem iskolát alapítani, sem a fentartási költségeket beszedni nem szabad. Épen így beleavatkozik még a tanító választásába is, a mennyiben tanító csak olyan egyén lehet, ki az állam által kiszabott feltételeknek eleget tett, és még az ilyen egyén a község által történt megválasztatása esetében is, csak akkor tekinthető rendes tanítónak, ha megválasztatását az állam megerősítette, a mikor aztán a törvény szerint államhivatalnoknak is tartatik.—Az állam nevezi ki továbbá a tartományi iskolai hatóságot,

az e mellé rendelt consistorium és iskolai tanács tagjaival együtt s ezek közül ismét az iskolákat kormányzó iskolai tanácsost. — És ha megengedi is az állam az egyháznak az iskolák feletti felügyeletet: de a mellett megtesz maga részéről mindent, hogy az iskolában mindenek a legjobb rendben és az ő akarata szerint történjenek. A helyi iskolai bizottság az ő felügyeleti jogát gyakorló első hatóság, e mellett városokon még köteles ezt tenni a polgármester is, ki szintén államhivatalnok. A tanítóképezdek igazgatói állami felügyeleti minőségben kötelesek a reájok bizott iskolákban visitálni, a tanítót tanítani. — Ezek felibe jő a tartományi iskolai tanácsos, ki maga is köteles az iskolákat egyenként látogatni, az alárendeltek számoltatni, jelentéseiket elfogadni, stb. — És mindezen felügyelők a tartományi hatóságnak felelősek, ez pedig egyenesen a kormánynak tesz jelentést. — Magát a generális superintendenst is a kormány nevezi ki s annak tartozik jelentéssel. — Mindezen intézkedések arra mutatnak, hogy a porosz népnevelés ügyében a kormány teljes hatalommal intézkedik.

A porosz népnevelés ügye e rövid vázlatával igyekeztem annak lényeges pontjait előtűntetni, azt hiszem, hogy a figyelmes olvasó e rövid vázlatból nemcsak a porosz népnevelés ügyét fogja megérteni, hanem ebből azokat, melyek a mi hazai körülményeinkhez alkalmazhatók lehetnének, el is fogja vonhatni.

GÖNCZY PÁL.

BETHLEN GÁBOR

UTOLSÓ TERVEI ÉS HALÁLA.

Bethlen Gábor, uralkodása első éveiben, kizárólag azzal volt elfoglalva, hogy egy hatalmas és felső helyről is támogatott magyarországi párt ellenében magát székében biztosítsa. Csak néhány esztendeig tartott küzdelem után sikerült ez neki; de akkor is csak azon keserű tapasztalás után, hogy ez elismerés nem őszinte s ellenségei nem fognak késni minden alkalmat megragadni, melyel őt és az elvet, melyet ő képviselt, megbuktathatják.

A katolikus és protestáns, az abszolút és alkotmányos Európa közt a feszültség végre egy óriási conflagratióban tört ki. Bethlen a küzdelem egész horderejét belátta. Helyzeténél fogva nehéz lett volna távol tartani magát attól, a küzdelem tárgya pedig kívánatossá nem tette azt. Magyarország alkotmányos fennállását s protestáns felét veszélyesebb ellenség fenyegette, mint a török. Oly két elv, milyen egymással szemben állott, kivált midőn egyiknek oly törhetlen lelki képviselője van mint II. Ferdinánd, nem szokott egymással megalkudni. Bethlennek ohajtania kellett, hogy a protestáns szövetségesek győztesek maradjanak: több; neki feladata volt, közreműködni arra. A küzdelem esélyei folytán nem tartozott a lehetetlenségek sorába „hogy —mint Bethlen maga írta*) — a németnek nehéz igája alól az egész magyar nemzet felmenekedik és minden állapotja restituáltatik.“ Remélte ezt, és rajta volt hogy bekövetkezzék.

---

*) Bethlen levele Alvinczy Péterhez Kassa 1627. április 3-án. Az eredeti fogalmazvány Mike Sándor ur birtokában.

Ezért vegyült be a küzdelembe. A dolgok állásához mérten két szövetséges társ kinálkozott: sérelmeik felett panaszkodó magyar protestánsok s a külföldi már hadakozó protestáns szövetségsek; Bethlen mindkettőt igénybe vette, de mindkettőben csalatkozott. A magyarországiak „látván, hogy nem egy két hét alatt lehet végbe hazájoknak római császár keze alól való szabadítása“ s még inkább nem akarván a dolgot végletekig vinni, nem támogatták kellőleg, sőt koronkint vissza is vonultak. A külföldi hatalmak pedig, hiában ismétlé a fejedelem nekik ismét és ismét „non arma sine stipendiis“ —kötelezettségeiknek soha sem tettek eleget. S így lön, hogy Bethlen mindig fél úton álla meg. S ha már a nikolsburgi békét olyannak tartá „mely a magyar nemzet jó hírét nevét minden dicsőségét elvevé“ és ennek pontjait egyenesen gyalázatosoknak nevezé, a következők által még kevésbbé elégítették ki. Három fölkelésből azonban eléggé bő tapasztalást szerze, hogy ez úton czélt nem ér.

De nem hagyott fel tervével, s annak létesítésére más eszközökről gondoskodott. Házasága által egyengeté erre az utat s a brandenburgi választó fejedelem nővérét vette el. Ily módon sógorává lett a svéd királynak, Gusztáv Adolfnak, ki páratlan egyéniségével, harszaival, diadalaival magára vonta Európa figyelmét. E rendkívüli férfiú már 1625-ben készült a szorongatott német protestánsokat megsegíteni: de ugyanazon okok, melyek Bethlen intervencióját gyümölestelenné tették, ennek tervét is megghiúsíták. Ez ok a szövetségesek habozása volt, melyhez még a dán király féltékenysége és a svéd lengyel háború is járultak.

Ily körülmények közt e két nagy államférfi és hadvezér diplomatikai eszközökkel egyengette a jövő együttess beavatkozhatóság útját. Bethlen megbízottjai szerte jártak az európai udvarokban s urokat minden nevezetesb mozzanatról értesíték. Gusztáv Adolf pedig midőn először készült Németországba útásra, követe által szövetkezésre hívta föl sógorát.*) Attól fogva folytonos érintkezésben voltak együtt s csak a lengyel hadjárat befejezését várták a támadás megkezdésére: „ha majd —irá neki 1627-ben — a lengyel

*) Bethlen 1626-ki utasítása Tholdalaginak. A 9-ik pont.

ügy tisztába lesz hozva, biztosabban támadjuk meg az ausztriai házat.*)

Bethlen feladata volt a portán egyengetni az útat. A szőnyi béke megkötése után, ősszel, a császár részéről Balog István mint internuntius**) a fejedeleméről pedig Mikó mint fő követ az adóval Konstantinápolyba mentek. Utasítása volt ez utóbbinak azon lenni, hogy Erdély, bár utólagosan is, beirassék a békepontok közé, vagy, ha lehet, kieszközölni, hogy a szőnyi béke ne ratificáltassék, továbbá megmutatni a portának, hogy ennek teljesen érdekében fekünnék megbékélni a persákkal^{3*)}, hogy Németország felé teljesen szabad kezet nyerjen. Ezekon kívül meg volt bízva Mikó egy Konstantinápolyban meggyilkolt erdélyi utas, Sövényfalvi István deák ügyében is erélyes fölterjesztést adni be a portán.

Mikó eleinte sikerrel dolgozott. „Ti részetekről — írja Reczep kaimekám Bethlennek—arra kényszerítettek, hogy a békességet ne fussuk, ne sollicitáljuk mert onnan felül leveletek jött, hogy a németeket megverték, sok híretek vagyon, a beszéd igen felet-téb sok. Mi is azért szavatokra képest halogatásban voltunk, és egy nehéz kívánságra kényszerítettetek, hogy a németeknek egyáltalán fogva adandó diplomában titeket is bele irassunk. Azt is megcselekedtük.“^{4*)} De a dolgok e kedvező állása csakhamar más fordulatot vett.

Mikó visszatérvén „nem tudom mi okon—írja Toldalagi naplójában — haragot hozza a fejedelemre, és semmi válaszszal jöve ki.“ E neheztelést nem egy körülmény idézte elő. Maga a löcsei béke sem volt a porta inyére. Aztán a protestáns szövetségesek 1627-ben nagy veszteségeket szenvedtek. „A német a cseheket és dán királyt a tengerig verte—most ellensége nincsen a németnek,“ s Bethlen folyamodott a portához, hogy a német tőle valamiformán való diplomát kérend, adhassa meg.^{5*)} A kajmekám a két egymást

*) Pray-Miller Principatus G Bethlen II. 165 l. jegyzet.

**) Hammer második kiadása. III. könyv 76. l.

3*) Rol jelentése 1627. sept. 28-ról. — Zinkeisen IV. k. 445. l. —

Bethlen levele Mikóhoz Erd. Tört. Ad. I. k. 160 s köv. lap.

4*) A kajmekám levele Bethlenhez 1628 elejéről.

5*) Ugyanott, eredeti kéziratból. Aligha nem azon országos hódolatról emlékszik, melyről Zinkeisen is beszél N. k. 471. lapon.

követő hírben ámitási szándékot látott. Még jobban bosszautá az mi a két oláh vajdaságban történt.

Moldvának hospodárja Alexander Eliás, Oláhországó Radul fia Sándor volt. Bethlen 1627-ben mindkettőt adó alá fogta, sőt ez utóbbin hat ezer aranyon kívül még sok egyetmást vont. Sándor azonban mazullá tétetett s helyére Alexander emeltetett. Ezt és az új moldvai vajdát hasonlólag adó alá akarta venni Bethlen, s mivel a dolog nem ment, a portán megbuktatásukat munkába vette. *) Bizonynyal ezen körülmény adott alkalmat azon kósza hírre, hogy ő, a fejedelem, szorgalmazza a portát, hogy a két oláh tartományt adja neki, s nevezze ki Dacia királyává — hír, mely nemcsak Pázmány által valószínűnek tartatott, hanem még velenzei követjelentésekbe is felvételt talált. **) De e mendemondának épen oly kevés való alapja volt, mint a mily kevés kilátással kecsgetetett azon másik trakta, melyet Pázmány révén az ifju Kemény János által folytatott, hogy kész egy, a török ellen intézendő hadjáratban az összes keresztyén hadak élére állani. Résztint mert az alkudozásoktól nem várt sikert, résztint, okulva a multon — midőn Eszterházy hasonló ajánlatra vonatkozó levelét a portára küldte — most maga tett arról jelentést. ***)

A következőmény megmutatta, hogy igaza volt, Mikó Ferencz követségének egyik tagja, Szombathelyi Márton, egyelőre nem tért azzal vissza Erdélybe, hanem a portán maradt, „elárulá a fejedelmet, azt mondván, hogy Erdélyben is vannak az ő dolgának társai,“ s ellene „a kajmekámmal Reczep pasával practikálni kezdé,“ **) mint a ki ez időtt a fővezér távolléte miatt a portán az államügyeket vezette, elhitetvén vele, hogy a hatalmas császár ellen egyezkedésbe bocsátkozott a római császárral, a ki nek a béke felbontását tanácsolja s kitől hadakat kér a török ellen; sőt ezenkívül a francia és angol királyokkal is tractát kezdett, követei, kiket öcsese István fiának visszahozásának ürügye alatt küldött külföldre, vannak megbízva a kiegyezés végrehajtásával. ***)

*) Ugyanott. K. ö. Engel Geschichte der Moldau und Walachei.

**) Pray-Miller Princ. G. Bethlen. II. 164. Hammer III. k. 78 l.

**) Bethlen levele Mikóhoz. Erd. Tört. adatok I. 364. l.

**) Tholdalagi naplója 239 l. — Kemény önéletirása 125 l.

**) Bethlen maga így sorolja elő Szombathelyi vajdait egy 1628. dec.

12-én irt levelében.

A felingerelt kajmekám Mikót válasz nélkül bocsátá vissza Szombathelyi még egyideig a portán maradt „continuálni az prac tikát“ sőt a kajmekámtól török levelet s úti költséget eszközölt magának ; azután visszatért Erdélybe.

Bethlennek mind e dologról sejtelve sem volt. Mikó hazaérkezése után Haraszti Balázs deákot állandó követül a portára indítá egy erős hangon irt levéllel, melyben élesen kikel a porta hálátlansága ellen és sérelmeit egyenként sorolja elő, hogy az oláh vajdákat ellenére nevezték ki, hogy követeivel rosszul bánnak, nem fizetik őket kellőleg, maga Reczep pedig meghagyja magát vesztegettetni. Reczep most 1628 elején válaszszal és titkos megbizással a fejedelmi udvarba küldte muteferren Juszuf agát, ki oda marczius 21-én megérkezett. Azért küldte ez embert „mivellhogy ez,—mint abban irá—tinétek is igen jó akarótok és minékünk is minden módon meghitt emberünk.“ Bethlen erélyes levele hatást tett a kajmekámra s ezen felelet már közeledést árúl el. Vádakkal vegyesen mentségeit foglalja magában, s nyilván mutatja mily rendkívüli tekintélye volt e rendkívüli embernek. Egyenként emliti fel, mennyi javával élt a portának, azon szelid figyelmeztetés kíséretében, hogy „ilyen illetlen levelet irni az barátságna és jó akaratna reménysége kívül vagyon“ s kéri őt, hogy az oláh vajdák adóztatásától tartózkodják. Sándor vajda azért tétetett mazullá, mert mint gyermek képtelen volt az ország igazgatására, Alexandernek felemeltetése pedig se neki, se a vezérnek nem volt se akarata, se tanácsa. A vajdaságot neki hatalmas császár személy szerint adta, és nem ő, ki ily módon nem is lehetett megvesztegetve. István deák megöletésében neki nincs része. „Mi tőlünk — irá — neki semmi bántása sem lett, a ki értésetekre adta nem igazán találta és hamisan adta tudtotokra.“ Ilyesimből nem is kellene oly nagy lármát ütni—lám midőn ő, Bethlen, egy renegatot megöletett, szót sem emelt érte „mert a ki elmúlt az vissza nem tér.“ De azon panasz sem való, hogy a főkövetnek pénz és öltözet illetékét nem adták volna meg, — sőt e részben ő emelhetne szót, hogy az erdélyi adót három év óta rosz pénzüll adják be, pedig azt az ő tekintetéért szállították le tízezer aranyra. Különbben a muteferrika Juszuf titkos küldetéssel is meg van részéről bizva. *)

*) Hivatalos fordítás gr. Kemény József gyűjteményében.

E levél azonban a dolog valódi állásának eltakarására volt számítva s Szombathelyi terveiről Juszuf is mélyen hallgatott. Bethlen hát voltaképp nem tudta a dolog állását, s ezért a tapasztalt és már nem fiatal Tholdalagit bízta meg, hogy annak végére járjon. Márczius 24-én kelt utasításában kötelességévé tette, hogy Balázs deáktól járjon végére a dolognak. Azután igyekeztek a kajmekámmal találkozni s adja át neki a küldött leveleket. „Ajándékunkat—folytatja—nem első, sem második szembe lételen adja be, hanem várja el először: az irásokat fordítsak meg, vigye be Zöldfikkárral együtt neki, azokat megolvastván, szóval is az mint eleiben adtunk az dolgokat, és maga is az miket azoknak valóságokban tud, mindeneket adjon eleiben, értesse meg az igazságot jól vele, Juszuf agát azokról, melyekben jelen volt és ő általa tractáltattak examinálja meg, és mi érettünk semmit ne mondjon egyebet, csak az igazságot, és így mikoron minden dolgokat megértethet vele, panasztétellel mondja meg, hogy nem vártuk, sem reményeltük ő nagyságától olyan irást, melyre semmi vétünk nem volt, ha ki mit mi tőlünk ő nagysága eleiben vitt, avagy irt, izent, először ment volna végére és ha úgy találtatott volna, büntetne azután bátor, és hogy ezután felölünk akármí hirt avagy panaszt vigyennek is nagyságok eleiben, hogy addig hitelt afféle embereknek vádlásinak ne adjanak, hanem menjenek végére mindennek először (mely dogoknak kívánja Erdélyben végére menni), mert hatalmas császár embereinek ebben az országban az széles és mindenütt való írásra nagy szabadságok vagyon, és mindennek végére mehetnek az értekezés által, és ha igaznak találtatik az felölünk vitt akármí hir is, azután méltán érdemeljük mind irást s mind pirongatást.

Ugyan akkor kellett igen világosan megmagyarázni neki küldött levelünkben inseralt szokat is, melyeket ők nem azzal az értelemmel magyaráznak, az mint az magok szóknak igazsági, megkelletik értetni vele igen úgy a mint eleiben adtuk, és mikor minden dolgot vele complanálhat, elméje, úgy a mint az igazság kívánja, megcsendesedik, az felölünk immár szívben bevött, sőt meggyökerezett kétséget bizonyos jelekből fogja eszében vehetni, hogy kivetette magából, ő is úgy jelentse meg neki, hogy noha méltán becületünk mellett mi is minden követ megmozgathatánk, de hatalmas császárhoz való igazságunkat idvezült atyjának

hozzánk megmutatott sok kegyelmességiért meg akarván tartani, minden gyalázatos írásit ő nagyságának csendességgel elszenvedjük és el akarjuk felejtteni, ő nagysága is, hogy azon cselekedje és ha mi nehézsége szívén volna hozzánk, elfelejtse (mivel mi affélére hogy semmi okot nem adtunk, im megmutogattuk és megbizonyítgattuk) az igazság kívánja s magunk is kérjük.

Hogy pedig ezután efféle egyenetlenségre való ok közöttünk ne adassék, ha ő nagyságának jó akaratja járul hozzá, kívánjuk, hogy tartson ennek utánna minket atytyafiának, öcsésének, mi is ő nagyságát mint kedves atyánk fiát, bátyánkat akarjuk tartani, és úgy becsüljük, szeretjük, mint szegény Geörczi vezér Mehemet pasa apánkat 19 esztendeig tartottuk; mely jó igyekezetnek jelére egy mosdó czykat küldöttünk ő nagyságának azért, hogy mosdjék abból minden napokon, és bátor csak napjában annyiszor jusson eszébe atyafiságunknak igazsága, mit kívánjon ő nagyságától, az mi szívünkben ő nagyságának emlékezeti soha ki nem esik, mihelyt megértletjük, hogy atyafiságában vett minket ő nagysága; ez mellett ha hatalmas császárunk atyafiának is ő nagysága szerelmessének az minden becsületre méltó nagyságos szultánának is az mi kedves feleségünk egy mesterséges megmetélt gyémánt gyűrűskét küldött a végre, hogy ő nagysága is a szultána az mi szerelmesünket méltóztassék jó akaratjának ezután esmérni és tartani; az ki minemű császári, királyi régi nemzetből való legyen, azt immár érthette az nagyságos vezér. Ajándékinkat vegyék csak kedvesen, ne elég neven; Isten élettünket megtartván, igyekezzünk ő nagyságoknak minden alkalmatossággal kedveskedni.“

Hogy ha pedig időközben a kajmekám letétetnék, azt keresse fel, a kit helyébe választottak, adja át a mosdó medenczét annak, de a gyűrűt tartsa vissza „Annak tegyen—szólt a megbizás — keserves panaszt, az nagyságos vezér Khajmechám minemű gyalázatos írással keserített meg és hidegitette meg szívünket, elhívén az felőlünk hamisan költött híreket, mely írás ha értésével nem volna, párját annak az vezér levelének Juszuf agánál lévén, megolvashatja; mely dolgokban, hogy semmi vétkünk nincsen, azon vezér levelére iratott válasz tételünknek írásából ő nagysága megérti, csak fordíttassa törökül, és méltóztassék megolvasni. Instálni kell nála, hogy minket ne tartson azon fényes porta ily esavargó elméjít em-

bernek, a kinek igazsága felől kételkedni kellenék, mert mi 26 esztendőttől fogva az fényes kapunak és annak kegyelmes császári-nak ha eddig igazsággal szolgáltunk, vénségünknek első grádicára jutván, immár fejér szakállunkat ő hatalmassága ellen való hamis cselekedettel nem feketítjük s meg nem gyalázzuk.“

Azután útasítja: hogyan üdvözölje a császárt, Balázs deáknak hagyja meg, hogy „ezután olyan sordide országunknak és magunknak gyalázatjára ne éljen, szolgát tartson.“*)

Tholdalagi és az aga együtt indultak el. Juszuf azonban az úton felfedezte annak a dolog állását, Szombathelyi árulását, vádlásait s ő azt haladéktalanul tudatta urával, azon figyelmeztetéssel, hogy Szombathelyinél megtalálhatják a leveleket. A reá való „gondviselést“ s a levelek felkeresését a fejedelem Mikóra és Debreczeni Tamás praefectusra bízta, de ezek „lassan bánván el vele“ időt nyert a nádorhoz szaladhatni.**)

Családját és vagyonát visszahagyta — s az óvatos fejedelem maga is bántatlan hagyta ezeket. Mindez nem fegyverezte le az árulót, s megkezdett munkáját a nádornál is folytatta. S most már közös akarattal együttesen dolgoztak azon, hogy a továbbra is megnyerni remélt Reczeppel Bethlent megbuktathassák.

Ezalatt Tholdalagi is beért a portára, s ajándékaival előterjesztéseivel lecsendesíté Reczeppet. A dolog azonban egyelőre csak pihent, se Szombathelyi, se a nádor nem hagyta fel a reménnyel, hogy kedvező alkalommal újra munkába vehetik.

De Bethlen időt nyert régi terve fejlesztésére.

II.

Bethlen régi terveit az 1628-ik év közelebb hozta a megérés stadiumához. Már nemcsak Gusztáv Adolffal volt összeköttetésben: a Radzivilék s más lengyel főurak hajlandók voltak őt emelni hazájok trónjára, s e tervnek a muszka czár is meg volt nyerve, kinek követe udvarában megfordult. ***) Egy nagy éjszakkéleti co-

*) Az útasítás eredetije megvan a károlyfehérvári könyvtárban.

**) Tholdalagi naplója 239 l.

***) Kemény János önéletírása 123 l.

alíto létrehozásán munkált: melynek tagjai közös erővel szándékoztak megtámadni Ferdinándot s bevégezni a vállalatot, melyhez Bethlen 1621-ben kezdett, a „nehéz iga lerázását“ s melyet eddigelé nyugoti segélylyel hiában próbált elérni.

Legmegbízhatóbb, tapasztaltabb s eszesebb államférfiát Tholdalagi Mihályt bizta meg a szükséges portai alkudozások folytatásával; 1628 october 21-én ezt mint főkövetét az évi adóval s szokásos ajándékokkal és ünnepélyes követséggel továbbá Donáth Jánost mint continuus oratort Konstantinápolyba indítá.

A főkövet minden dologról terjedelmes útitást vitt magával.

Az első pontok a szokásos rendtartásokat sorolják elő, hogyan legyen szemben császárral, pasákkal?

Lényeges volt azonban azon pont, mely a kajmekámmal az év elején fenforgott viszályok teljes és végleges kiegyenlítésére vonatkozott. Panaszával ujjalag ehhez kelle fordulnia, mert az Abasa ellen folytatott háború a fővezért még mindig távol tartá. „Adja elébe — ír — német császárral való békességek megszerzésében szolgálunk-é, nem, e-igazsággal, és ha szolgáltunk mi haszna, ő nagysága megtudakozhatja az budai Muftitól, ha igazán meg akarja mondani, megértheti hatalmas császárhoz mely igazsággal viseltük abból is magunkat, hogy mennyiszor akadtak meg mind az két részről, annyira, hogy néha ugyan kétségben estenek végben nem vihetése fölől az békességek. És utoljára az nyárban, csak az athname fölött is mely veszekedések indítottak vala, melyek az lippai Musztafa bék megmondhatott, ha igazat akar mondani, mennyit szolgáltunk abban is, maga is követünk számlálja eleiben az vezérnek, és adja jól megérteni. Mely dolgoknak előszámlálásából azt concludálja, csak az egyet, hogy az minemü híreket először az mult télen ő nagyságának hazudtanak magunk emberei közül, Szombathelyi tudniillik, hogy mi német császárral hatalmas császár ellen titkon practicalunk, és abban igyekezünk, miképen az békességet végben ne vigye, ne confirmálja, az keresztyn királyokkal is arról tractálunk, hogy azok is hatalmas császár ellentámadjanak, mely dolognak végben vitelére magunk belső emberinket küldöttük, noha költő színnel az öcsénk fia meghozásáért hirdetjük hogy küldtük, de az csak fogás etc. Az mult nyáron megint azt a hirt vitték ő nagyságának, hogy az német követ

bé nem menésének mi vagyunk okai, kik régen bémentenek volna, de mivel mi haddal készülünk német császár ellen, azért haladott el bé nem küldése. Mely két hír mely igen ellenkezik egymással, minden okos és jó itéletű ember eszében veheti, és szemével láthatja. Ő nagysága mindazáltal mind a két hírnek hitelt adott volt, de immár Isten kegyelmes gondviseléséből, im mindenik hír meghamisodott, mert hogy hatalmas császár ellen soha nem is igyekeztünk, és sem német császárral sem a keresztyén királyokkal affélet nem tractáltunk, az dolognak kimenetele, az követnek bemenése bizonyítja, és az gubernator fia haza érkezése, kivel az mi odabocsátott szolgálk is mától fogva harmincz-negyven napra, ha Isten adja, megérkeznek. Az a hír is meghamisodott, kik azt hirdették, hogy az mi német császár ellen való hadra készületünk miatt nem bocsáthatták eddig el követeket, de hogy nem az volt az oka megbizonyosodott, és ő nagysága immár régen eszébe vehette, mert az németek magok adták okul az athnaméban csett fogyatkozásokat, mi pedig hogy álmunkban nem láttuk sem német, sem semmi nemzet ellen hadra való készületünket, az is nyilván vagyon mindeneknél. Mind ezekből ő nagysága elhiheti az mi igazságunkat, eszébe veheti és tanulhat mint kellessék ezután az hamis emberek költendő hazug híreknek hitelt adni mi felőlünk. Ezeket nem azért számláljuk eleiben, hogy szívünkön valami nehézség volna; nincsen semmi, mert mi is minden nehézségeket szívünköl, elménköl kivetettünk azóta, mióta ő nagysága minket atyafiságában vött; és ő nagyságát legjobb akarónknak tartjuk az fényes portán, ő nagyságához vagyon minden bizodalunk, és mi is ő nagyságának igaz atyafisággal akarunk szolgálni, kedveskedni; hanem csak azért hozzuk ez egyszer elő az elmúlt dolgokat, hogy eszébe vehesse ő nagysága, mely hamisak az emberek sokan, kik az nagy emberek között, mihelyt valami szép egyességet vesznek eszekben, azontól abban mesterkednek minden ördögi incselkedéssel, miképen eszvesést szerezhessenek közjéjük, és ha kik az keresztyén fejedelmek közül hatalmas császárnak és az Ali ozmán nemzetnek, igaz jó akarattal igyekeznek akarnak szolgálni, abban mesterkednek, miképen hazug hír csinálásokkal elidegeníthessék az fényes portától. Mely dolog mine-mü nagy kárára legyen hatalmas császárnak, akármely okos ember általláthatja; holott akármely hatalmas fejedelem legyen is a

világon, de ha sok ellensége találkozik, nehezen érkezik minden ellensége ellen haddal. Ha pedig sok jó szomszédja és sok igaz jó akarója legyen az idegen nemzetek közül, sokkal könnyebb és kevesebb gonddal, fáradsággal érkezik ellenségün való győzedelmének, Isten akaratjából, elvételére. Ő nagyságát mi csak arra kérjük, hogy minket igéreti szerint tartson jó akaratjában, ismerjen igaz atyafiainak, hatalmas császár előtt magunkhoz és az szegény országához mutassa minden jó akaratját.

Annakutána Szombathelyi felől tegyen emlékezetet az szerént az mint magunk eleiben attuk, és állassa meg és hitesse el azokból az igaz rátiókból, hogy akárki miatt hazudjon, és akármely híreket költsenek is felőlünk, nem méltó, s nem illendő, hogy azoknak hitelt adjon az fényes porta, mert eleitől fogva mi annak az egy portának, annak hatalmas császárinak szolgáltunk igazsággal, ahoz ragaszkodtunk Isten után, németnek mi egy óráig sem szolgáltunk, némettel mi török ellen nem hadakoztunk, némethez soha nem futottunk, hanem mindenkor ellene hadakoztunk, s kiváltképen tizenöt esztendőttől fogva mennyit tudakoztunk ellene, mennyi sok ezer német veszett el miattunk; mennyi számtalan károkat az ausztriai háznak tőttünk, bizonyára semmi igaz rátió meg nem engedi, hogy egy eszes ember is mifelőlünk, az ausztriai fejedelmek mellé való állásunkat, hatalmas császár ellen való hadakozó szándékunkat elhihesse. Ő nagyságát kérjük, se most, se ezután afféle hamis híreket felőlünk el ne higgyen, sőt tökéletesen abban megnyugodjék, hogy az mely igazsággal eddig szolgáltunk, azon igazsággal igyekeztünk ezután is szolgálni, valamig hatalmas császár maga elől országostól bennünket el nem taszít és nem vet.“

Azután élesen emelt szót azon gyalázat ellen, melylyel a kajmekám a múlt évi főkövetet Mikó Ferenczet illette. Ő ugyan is ezt „hatalmas császár eleiben csak magát másod magával és az ő s új kapikihait eresztette, vitette be, mely igen szégyenljük, meg nem mondhatjuk. Mi abban az magunk és országunk becsületit nézvéen és az régi cánont, nem az hasznót, mert hiszem ezer és öt hatszáz oszpora érő kaftánnal senki meg nem gazdagulhat, hanem azt szégyenljük igen, tudván mennyi sok nemzet és keresztyén országokból való követek vigyáztatnak az erdélyi követeknek hatalmas császárral való szemben lételekre, tudják immár minden rendek,

azelőtt micsoda becsülettel és móddal vitték őket hatalmas császár eleiben, és az mi fejedelmességünkben annyi esztendők után im mind kezdte ő nagysága őket bevitetni, noha mi sem vagyunk utolsóbbak, alább valók az mi előttünk való fejedelmeknél, sem méltóságból, sem az igazságból, sem az igaz szolgalatból. Miért és mi okból kellett ő nagyságának azt cselekedni, azt maga tudja. Szeretettel kérjük ő nagyságát, ezt a gyalázatot vegye el magunkról és országunkról, többször ne történjék rajtunk, ne gyalázódjunk országostól kiváltképen a német követ jelenlétében, kik mi nekünk noha megbékélt ellenségink, mindazáltal egymás gyalázatján és kárán nem szoktunk bánkodni, ne töltsé ezzel is kedveket ő nagysága, hanem eleitől fogván ő nagysága idejéig megtartott szokást, törvényt ő nagysága is tartsa meg; kiért mi is ő nagyságának igaz atyafisággal akarunk kedveskedni. Ezt valóban keménységgel is fogja, utoljára, ha szép szóval nem obtineálhatja, panaszolkodik Muftinak s több vezéreknek is, ha nem kezdí obtineálhatni, sőt végtére ugyan megmondja, hogy általán fogva a követeket ezután az adóval be nem bocsátjuk; ha régi rendtartás szerint való becsületit az ország követinek meg nem adják solemniter protestáljon.

Ez útasításon kívül azonban egy titkosat is vitt magával Tholdalagi. Tudassa a kajmekámmal, hogy „titkos dolgokról vagyон követsége hozzá.” Mindenek fölött igyekezze vele megértetni, hogy a római császártól s nyugoti udvaroktól még mindig ok van tartani. Ferdinánd és a lengyel király közösen akartak ellene hadat vinni s vittek is volna, ha a dán királyon és Gusztáf Adolfon győzelmet arathatnak. Most már a békét futják s ha ez meglesz a támadás nem fog elmaradni. Reményöket Kazul Abasával folytatott háborúba vetik, részint mert e dologról hamisan vannak értesülve, részint mert nem hiszik, hogy a porta képes legyen egyszerre két háborút folytatni. Ime a portának azon kellene lennie, hogy a kazullal megbékéljen: mert ellenségei ily módon megrettennének s tervekkel felhagynának, mert az ozman hadak kipihenhetnék magokat, s mert időközben a vén basa meghalhatván, utána könnyebben lehetne bánni a lázadókkal.

Aztán egy őt közvetlen érdeklő pontra tér át. „Vayon — irá — egy ilyen dolog is, hogy az lengyel királyt az gutta megütötte, mely miatt, mint olyan vén ember, minden érzékenységtől megfosztatott, szemeivel jól nem lát, jól nem szólhat, nem

foghat, éjjel nappal az ágy fenekén fekszik, kit értvén az ország-beli nagy urak, régi szokások szerint az király udvarában gyülekeztenek és vigyáznak, hogy mihelyt meghal (mert emberi mód szerint lehetetlen hogy élhessen) azontól országgyűlést hirdetnek és királyt választanak; de mivel az királynak két fija vagyon, ki mindenik igen kívánja az királyságot, azonkívül is találtnak az nagy fejedelmek közül, kik az királyságot fogják kívánni, sokára fog haladni az király-választás; vagynak nekünk is jó akaróink közöttök, és vagyon mi felöllünk is magok között tanácskozás. Hogy ha annakokáért valamint minket is találnak választani olyan állapotban magunkat mint kellene viselnünk, ő nagyságától mint igaz atyánk fiától kívánunk tanácsadást, jó tetszését örömmest vennénk.

Az Isten előtt állunk, és igazságot mondunk, mi soha életünkben senkivel erről nem tanácskoztunk, senkit soha közülök arról meg nem találtunk, mert soha nem kívántuk azt a méltóságot, most sem kívánjuk tudván kemény természeteket, hanem magok az nagy urak közül sokan tanácskoztanak magokban felöllünk és találtak is meg azon dologról, de mi semmi választ senkinek és biztatást nem adtunk.—Bizonyos dolog, ha ilyen igaz jó akaróját mint mi vagyunk hatalmas császárnak és a portának, választának magoknak királyoknak, hatalmas császárnak nem kevés haszna lehetne belőle, de ha az mostani király fiai közül választanak valakit, azon rossz állapot marad fenn mint eddig és mostan vagyon. Mind muszkának, tatárnak, svecusnak, danusnak hasznokra lenne. Mit felel erre az kérdésünkre is, igen elméjében szedje, szállásra menvén, consignálja, minket tudósítson felőle.“

A legutolsó pont az oroszokkal folytatott alkudozásra vonatkozik. „A muszka császárnak is—irá—mostan ott benn levő követe Thomas uram nevű, volt szemben Balázs deákkal, jelentett neki némely titkos dolgokat, kívánna velünk tractálni, és ura nevével végezni, kinek irtunk egy credentionalis levelet, mely mellett legyen szemben véle, nevünkkel salutálja és tudósítsa, s minémü dolgokról ott benn levő hívünkkel Balázs deákkal tractált, minekünk értésünkre adta hűségesen, mely dologtól mi idegenek nem vagyunk, sőt mint olyan nagy méltóságos fejedelemnek, örömmel kívánjuk ismeretségünket, ha különben nem lehet is, csak követink confederatióink által. Bizonyos legyen azért az követ úr, s ő általa

az felséges muszka fejedelem, hogy mi bennünk állhatatos jó akaratot talál, örömetest készek leszünk vele confoederálni, s azokról tractálni az melyekről kívánja. Azon dolog végett az felséges svétiai királynak is követé nálunk vagyon, a ki minekünk sógorunk, kedves atyánkfia, és kész ő felsége is azon dologban az felséges muszka fejedelemmel, mint szintén mi, egyet érteni. Semmi azért ehez több nem kívántatik, hanem Isten haza vezérelvén az követet, mi nevünkkel ő felségét salutálja, és azon dologról neki irt levelünket adja meg, s jelentse meg kész jó akaratumkat ő felségével való egyezsége etc. Csak kívántatik, egy postától küldendő levele által minket tudósítson akaratja felől, készek leszünk egy követünket ő felségéhez befárasztanunk, az ki által Isten akaratjából és szent vezérléséből minden jót végezhesünk. Postáját és levelét avagy csak ezen dologról irandó választételét is, ő felsége ottan csak az felséges svétiai királynak küldje, onnét minekünk megküldik, mi is igyekezünk abban módot keresni, miképen emberinket ő felségéhez expediálhassuk. Miket akar és miket kívánjon tőlünk, micsoda szándéka vagyon az urának, mikor telik el az lengyel királylyal való frigyeknek napja, micsoda módja lehet lengyel ellen való hadakozásban, micsoda ereje emberinek, legbátorságosban egymáshoz mely útakon járhatnának, jöhetnének, mehetnének. Tatárország-on-e által, s melyik részen, avagy mely felé, igen szorgalmatosan igyekezzék végére menni tőle, s igyekezzék nála magának hitelt szerezni, hogy beszélhessen mindekről bizvást vele, valamiket mond, mindeneket consignáljon.“*)

Fergeteges rosz idő volt midőn a követség elindult s Tholdalagi Zarajból november 17-éről irt első tudósításában keservesen panaszkodik erről. Itt azonban egy megbízott barátjától értesült, hogy a nagyvezér útban van a főváros felé. E dolog nagyon aggasztá őt, mert számára nem hozott magával ajándékokat, s úgy hitte, hogy e körülményt a német követség könnyen felhasználhatja „és teljességesen magáévá teszi a vezért,“ mert „kegyelmes uram rigillans az ördög s az mi német megbékélt ellenségünk is, ki a hol alkalmatosságot talál él vele.“**)

*) Eredetiről mely meg van a gr. Kemény J. gyűjteményében.

** Tholdalagi levele Bethlenhez: Zaraj nov. 17-éről.

Az erdélyi követség nov. 19-én Kucsuk-Csekmezre ért, de a német követség Kuefstein vezetése alatt, már azelőtt való nap beszállván oda, amaz tovább ment. Másnap a szokott helyre elibe mentek: a szultáni elfogadó küldöttség: a csausz-pasa, a szultán csausza öt emberével és két jazakezival, továbbá Balázs deák, Czülfikár és Jüszüf agát, s a szokásos ünnepélyes fogadás után bekisérék a fővárosba. Ez napon a kajmekám küldötte is megjelent Tholdalaginál, kit a kajmekám nov. 22-én fogadott. November 25-én bevonult a német követség is: Kuefstein és Pongrácz s Révai „nagy pompával, de feltekert zászlóval és nem szóló dobbal.“ Bevonulásuk előtt, a megállapodási helyen Tholdalagi részéről Kemény János üdvözölte őket s kísérte szállásukig.

Az erdélyi követséget nov. 26-án — vasárnap volt—fogadta a szultán. A divánba 23 csausz, három kapucsi s ugyanannyi nagy ezüstös fejü kengyelfutó kísérte az ünnepélyes menetet, mely a német követség szállása előtt vonult el. Az elfogadás szivélyes volt s a megkaftányoztatás olyan hogy a fejedelemnek ellene semmi kifogása sem lehetett. Két nappal utóbb a kajmekám Kuefsteint is elfogadta, s sietett ezt is a szultán eleibe juttatni. E sietség oka: hogy Chosrew nagyvezír a fővárostól már csak néhány napnyi távolságra volt, a kajmekám a követségek bemutatásából járó hasznot és dicsőséget maga számára akarta kiaknázni.

A szivélyesség, melylyel Reczep Tholdalagit fogadta, merő színlés vala. A követ november 28-án birt vett egy megbizott emberétől, hogy a moldvai vajda egy „magyar fő embert igen titkon és sietten“ a portára küldött, ki már ekkor Konstantinápoly közepében egy czefflekben volt, hol őt a kajmekám rejtegeté. A fő követ úgy hitte, hogy ez ember erdélyi s gyanakodott, hogy az „ő fel-sége árulója“ és nem más, mint Szombathelyi. *)

Tholdalagi jól sejtett. A moldvai vajda czefflekjében lappangó férfiú csakugyan Szombathelyi volt, ki Lengyelországon és Moldván át ment Konstantinápolyba „római császár, lengyel király és palatinus—t. i. Eszterházy—úti leveleikkel, (**)

*) s a nádornak september 17-én kelt útasításával. És feladata nem más volt, mint a portát Bethlen letételére birni. Értesse meg a nagyvezérrel

*) Tholdalagi levele a fejedelemhez Konstantinápoly, nov. 28-áról.

**) Bethlen levele Tholdalagihoz dec. 12-éről.

hogy egy őszinte béke létrejöttének egyedül Bethlen áll útjában, ki folytonosan ingerli őket az ottoman nemzetség ellen s most is azt állítja, hogy ennek megsemmisítésére most kedvező alkalom van, valamint három év előtt ajánlatot tett az összes török erőnek megsemmisítésére. Három okból törekszik a béke felbontásán: 1) mert látja, hogy a magyar királyságot nem nyerheti el, 2) mert szövetségesei megaláztattak, 3) mert fél, hogy ezek sorsára jut. Megbuktatását pedig következő módon érhetni el: tartassék a dolog titokban; ígérjék meg a szultán és nagyvezér, hogy a kezdett vállaltól se ígéret, se ajándék által nem fognak eltéríttetni; magok küldjenek ellene hadat, mely a magyarországi birtokokat megkímélje fejedelemmé Kornis Zsigmond vagy Szilvássy tétessék; a régi állapot tartassék fen; a fejedelemváltozás szükségét a porta szorgalmazza a császár követénél; szászokra székelyekre küldessék parancs, hogy mellette fel ne keljenek, sőt támadjanak reá; a hajduk tartassanak féken, az oláh vajdák indíttassanak ellene; ők, a császáriak Kassa felé fognak menni—de a fejedelem barátjára a budai vezérrel küldessék parancs, hogy vesztég maradjon; s végre ha Bethlen erdélyi várba menekül az ő tudtokon kívül ostrom alá ne fogják—míg ha a részekbe vonúl, ott ők támadják meg.“*) S a kajmekám, Csülfikár aga tolmács közbenjárására csakugyan fogadta Szombathelyit, sőt biztatásokat is nyújtott neki. De Bethlen állása ilyesmikkel nem volt megingatható.

S maga Tholdalagi is — korán értesítettvén — hozzá láthattott a terv megbuktatásához. Reczep azonban s épen az napon melyen fogadta, eltagadta, hogy nem is látta Szombathelyit. Más módhoz folyamodott a fő követ. Célja volt rávenni magát Szombathelyit, hogy a kezdett vállaltól álljon el. E végett Kemény megbízott szolgáját Farkast küldte hozzá—ki a cseflekben, nála egész váratlanul benyitott. Meglepetve ily módon, egy Keménynyel leendő találkozássra helyet jelölt ki — de nem jelent meg ott.

Kevéssel ezután Konstantinápolyban magában történt oly dolog, mely ama törekvéseket meghiusítja. A basák minden igyekezete elégtelen volt arra, hogy Chosrew fővezért a fővárostól távol maradásra bírassák. Dec. 9-én megtartá bevonulását. Magával

*) Pray - Miller Principatus G. Bethlen II. k. 174. s köv. 11.

hozta Abasa kazul basát is szokatlan látványt nyujtván ezzel az összesereglett teméntelen népnek. E perczben az igazgatás hatalma Reczep kezéből a Chosrewébe ment át. Aggasztó körülmény Szombathelyire nézve, ki az elsővel alkudozott, de Tholdalagira is aggasztó, minthogy ő a nagyvezért illető ajándékokat már átszolgáltatta a kajmekánnak.

S a nagyvezér nem is késett kimutatni e miatti boszankodását. Dec. 10-én Chosrewet és Abasát fogadá a szultán s a díszmenet megszemlélésére az erdélyi kapitihák — Harasztosi és Donáth — meghivattak. Midőn az ünnepély végével a két vezér visszavért a kapu előtt álló kapitihák előtt megállá Chosrew, rájok rivalkodék s házához fogva vitette őket. Összefüggésben a Reczep féle dolgokkal, magok is „uroknak árulóját ben lenni tudván“ magokat már elveszetteknek tarták a kapitihák. Tholdalaginak értésére esvén e dolog, eljárta a többi vezéreket — s a kapitihák eztán csakugyan szabadon bocsáttattak. „Nem ismertem őket — mondá Chosrew — azt hittem oláh kapitihák, kiknek lovok hátán ülve nem szabad nézni hatalmas császár vezéreit.“ Üres mentség volt — melylyel a valót akarta eltakarni. Boszankodott, hogy a fővezéri ajándékokat Reczepnek adták át — s mihelyt Tholdalagi e „szokott honorariumot“ neki is megszerezte, magaviselete megváltozott.

Annál boszúsabb volt Reczepre, s annál könnyebb volt Tholdalaginak a császár és nádor követei s Szombathelyi által „indított practicának“ ellene dolgozni.

Épen ezen napokban — dec. 9-én — jutott Bethlen tudomására Szombathelyi bemenetele. A moldvai vajda írta meg azt neki, de 24 nappal azután, hogy az áruló udvarában megfordult. A fejedelem boszús volt. „Mely dolgot — írja dec. 12-én Tholdalaginak — mikoron postán adott volna értésünkre és az igaz barátságunk kívánsága szerint szóval valahán nap ott mulattatta volna, mostan senki nem busúlna miatta, de elmenetele után talán 24 nappal adott hirt a barátunk. Annak okáért noha tudjuk, hogy hamis ember, kinek szavának hitelt nem kellene adni, de tudjuk az porta természetét is, melyre képest akaránk hűségedet arról is ez néhány szóval tudósitanunk, noha semmit nem kételkedünk abban, hogy pro viribus reá nem vigyázna, és ellentünk való actáit, tractáit infringálni nem igyekezne, ez mi intésünk nélkül is, mivel minden dolgait, maga viselésit magunktól is értette, de mivel immár

bizonyosan benn lenni tudjuk, kívántatik szerető hívünk, hogy valóban szorgalmatoskodjék hűséged actáira vigyázni, és mindeknek elötte az nagyságos vezérnél instálni, fogassa meg, adassa kezében hűségednek, mint nyilvánvaló árulónkat és szolgálókat, érdemlje meg hatalmas császárnak való igaz sok rendbeli szolgálóatunk az egy árúnak *) kézben adását, ha pedig ezt nem akarja, ottan ölesse meg ő nagysága, ne légyen s ne teljék be gyalázatlunkkal való kívánságok az mi ellenségünknek azzal is; melyet ha ő nagysága az igazság szerint megcselekedik, kézben adásáért négy ezer tallért adunk ő nagyságának; ha azt nem cselekedik, csak megöletéséért is kétezer tallért adunk ajándékon.

Ha pedig egyiket sem cselekedik, arról nem tehetek, de nem tudjuk mint szolgálhassunk az fényes portának ezután, mert nem merünk mi is ezután az mi ellenségünknek semmi szép szót adni, ha az mi árulóink szavainak hitelek leszen ő nagyságok előtt, ha ellenünk tractál és hazud ott benn; mit tudjon hazudni azokról semmit gondolkodni nem tudunk, mert hatalmas császár ellen soha az némettel seumit nem tractáltunk, mert nekik nem is hittünk, meglehet az, hogy eleget hazudhatnak és hamis leveleket formálhatnak, pecsétünket könnyen lemetszheték, annál könnyebb dolog nincsen, mint pecsétről pecsétet az jó ötvösöknek levenni, kezünk irását megtanúlhatták, imitálhatják, mert ők ezermesterek, de bizony semmit igazán nem cselekedhetnek, mert ha ők hamis, álnok dolgokat forralnak, költenek, írnak, pecsételnek is, ha az fényes porta bölesen és Isten igazsága szerint akar az németnek mi ellenünk tractált és tractálandó dolgairól gondolkodni, könnyen feltalálhatják ő nagyságok, az német miért cselekedik ezt; ha pedig arról szintén úgy az mint az igazság dictálja, nem gondolkodhatnának, nem tudván fundamentomát, kevés szóval ezek.

Ez világnak nagyobb része tudja azt, hogy mi eleitől fogva, de kiváltképen 15 esztendőttől fogva az fényes portának tökéletes igazsággal szolgálóatunk, semmi adományok, ígéretek ellenünk való hadakozások, hatalmas császároktól minket el nem szakaszthattanak, noha sokak voltak, az mint azokról eleget irtunk, iratunk a portára, sőt igaz hűségünket országostól mi nem szóval, ajánlással, hanem cselekedetekkel, adónak megadásával, hadaink-

---

*) így árulónak helyett.

kal császár szerdára mellé való menésünkkel és ezelőtt két esztendővel ő hatalmassága országról, az ellenségnek ellenek való menésünkkel, elfordításunkkal, és az békességnek megcsinálásával bizonyítottuk meg. Mindezeket látván az ellenség, hogy nem szakaszthat el minket a portától, sőt ha lehetne koronákat tennék ő hatalmassága fejében, bizonyosan elhitte, óránként jutván eszében és forgatván elméjében ellene való sok hadakozásinkat, azokból következett rettenetes sok kárait, száz, kétszázezer népeknek elvesztését, országainak elpusztulásokat, hatalmas császár ellen elvégezett gonosz igyekezeteknek miattunk való végben nem vihetéseket, ez az oka, hogy ehez az utolsó ördögi hánis practikához fogott, látván hogy ez ideig sem hadai által, sem országunkbeli híveink között csinált árulások által, sem étetések, sem életünk elfogyasztására rendelt titkos sicariusok árulók által el nem veszthessenek.“

S itt áttér Szombathelyi árulásának részletezésére. „Ezekből, — folytatja — ő nagysága megítélheti micsoda ember legyen az, bizonyosan el kell hinni ő nagyságának, hogy ha mi az római császárnak kívánsága szerint cselekedtünk volna, soha minket nem vádolna és ellenünk nem tractálna, hanem inkább mellettünk fogná az dolgot, ha miben kívántatnék. Más ez, hogy ha igaz dolgokat tractáltatna ellenünk, hiszem fő követével kellett volna azt is alá küldeni, nem Leugyelországra először, Moldván által, melyből is megtetszik igazsága. Mint kellessék azért hitelt adni ellenünk való beszédinek annak az árulónak, álljon ő nagyságokon; ha el nem hiszik, hanem kezünkben adják, azzal ő nagyságok holtomig köteleznek az fényes portához meg sem fogyatkoznak igazságunkban; megfogatása, kézben való adásában igen szép mód vagy on, mert ingyen sem az követtel ment, hanem más utat választott magának, a ki nem ő hozzájuk való ember, hanem hatalmas császár országában megtelepedett nemes ember, nekünk kötelen szolgánk kit az mult esztendőben főkövetünk mellett bocsátottunk volt a portára, ott sokat hazudozván, azután ment végére ő nagysága, hogy minden beszéde hamisság volt, mostan megint oda vetemedett, ő nagysága nem tudja, mint olyan árulót, és fejedelmek s országok békességeket bontogató latrot méltán fogassa és adassa annak kezében, az kit elárult, nem méltó élni, hogy több háborúságra is okot ne adjon jövendőben, az követtel valakik bementenek, azok

közül senkit lám nem bántat ő nagysága, de az nem vélle való, mert sem vélle nem ment, nem járt, hanem Lengyelországban és Moldvában hol járt, ki tudja hol micsoda practicákat indított.

Ha pedig elhiszik hazugságát, ha miket felöllünk hazudott, azzal is szabadok lesznek ő nagyságok, egy igaz emberekkel kevesebb leszen, és ezután mi is megvonszuk magunkat, vesztég ülünk, hatalmas császár birodalminak ellene igyekező ellenségek practicáinak megtudakozásokban nem munkálodunk semmit, mert bizonyára eddig is az mennyi sok álnok gonosz szándékoknak mi végére mehettünk, sok okossággal, nékiünk nyujtott szép beszédek által tudhattuk meg, kiket hogy idejében értékre adtunk az nagyságos vezéreknek, ugy tetszik nem ártott, hanem sokat használt.“*)

Végül lelkére köti főkövetének, hogy e dologban gyorsan és okosan járjon el.

S valóban Tholdalagi gyorsan és okosan járt el. Chosrew jó akarója volt a fejedelemnek, az ellene intézett terveket nem csak nem támogatta, hanem azokról hallani sem akart. Szombat-helyi teljesen el lett hagyatva — s most már csakugyan egyezkedésbe bocsátkozott Tholdalagival. Azon körülmény, hogy neje szabadon bírta erdélyi jószágait, hogy a fejedelem iránta „oltalommal, provisióval segítséggel volt“ könnyíté az alkudozást. Azon feltétel alatt, „hogy mindeneket melyekben forgott és látott s hallott mindkét császár portáján“ hiven felfedezzen: urának teljes kegyelméről biztosítá őt Tholdalagi.**)

Megbízásának többi részében is hasonló sikerrel járt el a főkövet. A portai ügyeket teljesen rendbe hozta s kieszközlé a nagyvezérnél, hogy a szőnyi béke ratificálása ismét továbbra maradt. Az orosz követtel, Tamással, a megkötendő szövetség alapelveire nézve kiegyezett, melynek éle Lengyelország ellen volt intézve. Értekezett a francia oratorral s midőn mindent elintézett, Kemény Jánost előleges h iradás végett haza küldé. S azután maga is elindult magával vivén Szombathelyit, kinek otthon megszerezte a der-si kamaraispánságot.

*) Az erdélyi muzeum egylet birtokában levő eredetiről.

***) Tholdalagi naplója 240. l. Kemény János 225—233. ll. Ez utóbbi ahóldoltsági faluk ügyében is fáradozott. Epist. Petri Pázmány I. k. 244. l.

III.

Bethlen a telet hadi készülletekkel töltötte, melyek Lengyelország ellen voltak intézve. S ebben annyira előhalada, hogy „már nem csak hadait, hanem udvari népének is rendét, ruházását s a többi requisitumokat is elrendelte.“ E közben, 1629 januárban Tholdalagi visszaérkezvén a portáról, a fejedelem egy követtséget indított útra a svéd királyhoz, kinek residense Strasburg Pál az ő udvarában tartózkodott, azon nyilvános megbizatással, hogy ez némely, nejtét illető családi ügyeket intézzen el. S mint-hogy a követeket Boroszlóban a császári tisztviselők letartóztatták: Bethlen január 31-éről Udvarhelyről Bálintfi Kristófot Ferdinándhoz küldte kieszközölni azok szabadon bocsáttatását. *)

A fejedelem már ekkor gyengélkedett. Olykoron fuladozás fogta el, mely azonban eleinte épen nem látszott aggasztónak. Február 16-án azonban Fogarasban már súlyos beteggé lett **). Fuladozása gyakoribbá lett, s a vízi betegség némely jelenségei mutatkoztak rajta. Orvosainak, a német Schultetusnak, a zsidó Riberiusnak fáradozása keveset használt, mert azok rendelkezit nem tartá meg. Szerette a gyümölcsöt, a tejet s mindenek fölött a hideg vizet, s épen ezért italát mindig jég között kellett tartani, és ő ezeknek élvezését betegsége alatt sem vonta meg magától.

Ez idétt egy magyarországi főúr, Bercsényi Imre — ki épen nem tartozott a fejedelem jóakarói közé — mintegy véletlenül megfordult udvarában. Ez beszélgetés közben fölemlité, hogy egy morva orvos, ki a római császárnak is rendes orvosa, őt hasonló betegségből gyógyította ki. A beteg „mint vízben halálozó szokott cselekedni“, kapott ezen és „egész gonosz akarójának tanácslásából, megbékélt, de testi lelki ellenségétől ellenséget (kinek hazáját azelőtt pusztította) kéretett és hivatott.“ kit is „igen könnyen“ hozzá eresztettek **). Úgy látszik, hogy e Znaimból hozott orvos eleinte tudott sikert felmutatni — legalább némelyek azt hitték, hogy segélye nélkül már tavasszal meghalt volna **).

*) Kismartoni Regesták. Történelmi Tár X. k. 34 l.

***) Egykorú névtelen német napló, Pray Principatus Gabr. Bethlen II. k. 217-ik lap.—Kemény Fundgruben II. k. 272. l.

*) Kemény János önéletírása 136—139 ll.

*) Kéry jelentése a nádorhoz. Princ. G. Bethlen II. 189. l.

Betegsége azonban nem gátolta Bethlent, hogy az államügyek vezetésében megkezdett törekvései folytatásán fáradhatatlan tevékenységgel ne dolgozzék. Márczius elején, Mikes Zsigmondot a portára küldte, azon nyilvános megbizással, hogy ottan lovakat vásároljon. Titkos feladata volt két külföldi ügynököt: Tallerande Károlyt s Rousselle Jakabot, kiket ő márczius 2-án Fogarasban fogadott s látott el ajánló levelekkel, akkép vezetni be, hogy ottlétük feltűnést ne okozzon. April 4-én érkeztek meg a főváros alá, s Mikes, az ügynököket hátrahagyva, Kucsukésuk mezőn, csak maga ment be saját embereivel Konstantinápolyba. A vezérbasa, minthogy a török erőt újabban az ázsiai hadjárat volt igénybe veendő, kedvetlenül hallotta megjöveleket, attól tartván, hogy „békesség-bontogatni“ jöttek. Mindamellett a „németeket“ mint az erdélyi residens Donáth hitte, valójában németalföldieket, átvitette a tengeren Ortakes-be, s onnan Galatába, hol „házat öltöztetett nekik egy kertben“ *).

Néhány nappal előbb más úton más ügynökök érkeztek meg: Sebastian dán, Ruber Mátyás brandenburgi, Krass Dániel szászországi követek, kiket a budai basa, Ozmán agának, továbbá a pesti mazullá tett nazurbégnek és a fejedelem 40 emberinek s megbizottjának, Horváth Lázárnak, kíséretében indított be saját székhelyéről. April végén jelenté Ferdinándnak Kuefstein, hogy ama fejedelmeknek Bethlennel a közösen folytatandó hadjárat iránt ki egyeztek volna s hogy a portán is elhatározta volna egy ünnepélyes diván, hogy Bethlent 15 ezer tatár segítse, a lengyelt 13,000 nyi had támadja meg. Ha pedig Ferdinánd tábora lépne fel el lenséges indulattal, a magyarországi és bosnya basák csatlakozzának a fejedelmhez **).

S épen egy Magyarországról jöhető támadástól tartottak főként a portán. „Azt is irhatom — írta Donáth apr. 12-iki levelében — felségednek, hogy Buda felől egynehány rendbeli posta jött, az kin bizonyoson mondták az vezérbasának, hogy az római császárnak nagy hadai vannak, az kin nagy busulása volt az basának, holott hatalmas császárnak az némettel békesség vagon, más-

*) Donath jelentése april 12-éről. Kézirat Kenény János gyűjteményében.

**) Követ-jelentés Ferdinándhoz. Fray P. inc. G. Bethlen II. 204 — 6 II.

felől hadakat mutat, szidogatta is, az kik az hirt hozzák, azt parancsolta nekik, hogy ha tizenötöd napra bizonyosan meg nem hozzák, megületi őket, hogy mi légyenek akaratajok az németeknek. Ehez az hírekhez képest kegyelmes uram, tegnap hivatta volt az mufti és Husszain basa, az kinek adák a Salinia ellen való szerdárságot, Zöldfikár agát, tudakozták azon, hogy ha értett volna a német hadak felől valamit Mikes uramtól vagy én tőlem; azt mondta, hogy ő semmit sem értett, hanem csak hogy felséged Mikes uramat lovak venni küldte volna; Zöldfikár aga által izene énnekem kegyelmes uram Husszain basa, hogy felségednek értésire adjam, ha ő nagysága 12. aprilis innét Konstantinápolyból megindulván, hálni Kucsukcsuk mezőre megyen, onnét Cilibriára; onnét Drinápolyba megyen és ott mulatván egynéhány nap készülé- nek okáért, és hogy a hadakat egybengyűjthesse az kiket melléje rendelték, onnét megindulván a Duna felé megyen, felségedet le- vele és embere által meglátogatja, mivel kegyelmes uram, hatalmas császártól és a vezér basától meg vagyon parancsolva, hogy Husszain basa ő nagysága felségeddel egyet értsen, felségedet én általam azon kérje, hogy ha mi hívei volnának, avagy lennének fel- ségednek Német, Lengyel és Sahingira felől, felséged adja értésé- re, hasonlóképen ő nagysága és felségednek értésire adja, ha mi bi- rei lesznek, hogy így ha mire kelletik vagy felségednek vagy hatal- mas császárnak, lehessen jobban az szolgálat minden hűséggel való szolgálatra ajánlja felségednek magát Husszain basa (*).

A hír Ferdinánd készülődéseiről nem volt kőszá. Kétségtele- nül aggasztották őt és a magyar ügyeket intéző nádort Bethlen alku- dozásai, készülődései — de még inkább vették számításba Bethlen betegségét s bekövetkezhető halálát. Ez esetre nem akarták, hogy va- lamely véletlen esemény — pl. Bethlen halála készületlen találja őket. Ezért szervezék a hadakat s akkép helyezék el, hogy minden es- hetőségre készen álljanak. De hogy a kormánynak az erdélyi állam- ügyekről biztos tudomása legyen, a nádor Kéry János, gyarmati kapitányt, a fejedelemhez küldé.

A fejedelem a husvéti ünnepeket Szebenben tölté.***) April 8-án már Fehérvárt találjuk őt, hol e napon nyitá meg az ország-

*) Kézirat az erd. muzeumegylet birtokában.

**) Eredetiről, mely atyám Szilágyi Ferencz úr birtokában van.

gyülést, mely e hó 24-én záratott be. „Mind az mostani—irák a rendek bevezetésökben — felségednek hozzánk küldött propositióiból, s mind fejedelmi méltóságának ideitől fogva, Istentől adatott birodalmára, és abban levő szerelmes nemzetire való szüntelen vigyázásból gondos és súlyos téreh-viseléséből vettük eszünkben felségednek reánk való kegyelmes atyai gondviselését, holott felséged mindannyi külső országoknak és tartományoknak felháborodott habjai között is, mindeneknek reménységek kívül Istennek kegyelmes gondviselése által, minden véletlen esettől és reánk következő veszedelmektől édes hazáját, és abban megtelepedett igaz híveit, oly szorgalmatos gondviseléssel éjjeli-nappali vigyázással oltalmazza hasznokat és előmeneteleket követi, hogy arról az mindennapi példa, és önnön magától elég bizonyosság levén az hálaadásra mindenek méltán felindíthatatnak. Mert ugyanis felségednek boldog fejedelemségétől fogvást édes hazánk az előbbi külön-különbféle ártalmas és keserves motusoknak sanyaruságából respirálván, és sok időktől fogván kivánt csendes békességnek állapotjára jutván, oly igen megnyugodott és előbbi virágzó állapotjára jutott, hogy, annyi esztendőttől fogván semminemű külső ellenségtől bántása és sérelme lévén, láttatik az felségtek kegyelmes szárnyai alatt teljességgel megnyugodtnak lenni. És bizonyára ha még a pogányoktól is boldognak és szerencsésnek mondatott az republica, melyben az bölesek uralkodnak, mi keresztyének méltóbban boldognak mondhatjuk magunkat, az felséged böles, eszes és tanácsosal teljes reánk való kegyelmes gondviselése által, kérjük is az mindenható Ur Istent, hogy felségedet az ő szent nevének dicséretire, hazájának és nemzetének megmaradására közöttünk éltesse, szerencsését öregbitse, jó egészséges boldog életének kívánatos napjait az földön minden áldásival sokasítsa.“ Magok az articulások az országos ügyek évenként megújuló tárgyai: adó, közmunka fölött határoztak*).

Időközben épen a pünkösdi ünnepek tartama alatt, annyira roszul lett, hogy lélezete is elállott, s már halottnak vélték. De csakugyan magához tért, s gyűlés végeztével a gyógyi fürdőbe sietett, intézkedve hogy Kéry teljes vendégszeretettel fogadtas-

---

*) Névtelen egykorú napló i. h. 217 l.

sék. S úgy történt. A nádor követe ápril 26-án érkezett meg, s egy napi pihenés után ápril 28-án Vinczre, innen pedig ápril 29 én a fejedelmi hajón Gyógyra szállíták. Másnap első, s május 3-án második kihallgattatáson fogadtaték. Kéry úgy találta, hogy a betegség erős nyomokat hagyott a fejedelmen — ki mind a mellett nagy lélekerővel tárgyalta vele az állam-tügyeket. Ő maga támogatni fogja őket a hódolt helyek kérdésében, de jó volna ha megbízható ember menne Konstantinápolyba. Haller György ügyében, ki jelentés nélkül hagyta el birodalmát s kinek ezért jöszágai lefoglaltattak, nem hajlandó semmi engedékenységre. A mit Szombathelyi fecsegett neki a nádorról, azoknak ő nem ad hitelt, de ők se higyjék el a róla szállongó kósza híreket.

Ez utóbbi napon, május 3-án, kézbesíté neki válaszát a nádornak s Pázmánynak. „Im már alkalmas ideje — irá ez utóbbinak — mióta látogatását az Úr Istennek magunkon érezvén, egészségtelenségünknek súlyos terhét szenvedjük, melyet, legyen áldott örökké szent neve, békességes türéssel ismerünk, tudván, hogy ez világban semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindeuk ennek forgandó romlása alá vettek, reméljük ezért ő ő szent felségének kegyelméből és egészségünknek immár helyreállítását.“ Békeszeretete felől Pázmánynak is ugyanazon megnyugtatót adja, melyet a nádornak nyújtott: „kegyelmed bizonyosan elhiheti, hogy egyebet mibennünk az igaz békesség megtartására való jó igyekezethél sem ő felsége sem egyebek nem tapasztalnak“ *).

Szombathelyi Gyógyról még az nap elütazott—el május 5 én Bethlen is, ki másnap katonai szemle megtartása után roppant ünnepegylyel bevonult fővárosába. Május 7-én diszebéd volt nála, de csak a kisebb teremben, Szombathelyi tiszteletére, kit a terem s arany és kristály serlegekkel borított asztal fénye meglepett. Még egyszer tisztelkedett ez a fejedelemmél s május 8-án elhagyta Fehérvárt.

A nádor követe nemcsak a fejedelemmel értekezett, de megbízatása szerint ennek államférfiainál is tapogatózott. S vegyesen sok valónak és nem valónak jutott nyomába. Halálban gyűlölik az erdélyiek Bethlent, örömet szabadúlnának tőle s helyébe Eszter-

---

*) Kelt május 2-án 1629-ben a gyógyi fürdőben.

házyt akarnák fejedelemmé tenni. Az országban két párt van: a Bethlen Istváné, mely törökös, a kisebb,—a fejedelemasszonyé, mely németes, nagyobb. Megtudta, hogy éppen e napokban fordult meg egy svéd követ — Fahrensbach — volt nála, de nem volt igaz hogy Bethlentől követ volna ez időtt az oroszoknál. Valószínűleg Tallerandeot értette, ki ez időtt még Stambulban tartózkodott. Ő, Kéry, bizonyosnak tartja, hogy Bethlen, ha meggyógyul tüstént fegyvert ragad. Lengyelország trónjára vágyik, hol sok párthive van, s erről Mikótól is értesült, ki tudatta vele, hogy a fejedelemnek roszul esik, hogy ezt ellenzik a császári pártiak, pedig ez érdemben csak a király halála után szándékszik lépéseket tenni *).

Kéry János távozása után a fejedelem betegsége súlyosbult. A morva doctor savanyúvízzel élést tanácsla. Ez ellen „publica obtestatiókat, protestatiókat, hosszas írásbeli discursusokat tőnek a maga doctori, de ugyanesak praevaleált annak a tanácsa. És így az udvarhelyszéki páldobosi savanyúvízhez menének, mely nem hogy használt volna, de egészen reá hozá a vizibetegséget. S azzal elméne a doctor egészen bizonyos informatiot vivén az ellenkező helyekre, a fejedelemnek meggyógyulhatlan nyavalyája felől (**).

S így Száldoboson vette a nádor levelét, melyben ez értesíti, hogy őt azzal vádolják, mintha hozzá a király elleuségitől követségek járnának. E dolog nem úgy áll. Nem tagadja, hogy nem régi-ben megfordult nála Fahrensbach a svéd királytól. Ezt mint követet „minden nemzetségek törvények ellen a hozzánk jöveteltől el nem tilthattuk.“ De küldi instructióját, hogy lássák, hogy semmi ártalmas dologban nem forgott (**).

Éppen e körülmény, hogy mindenfelől kémekkel látta magát körülvéve, nagyobb szigorra bírta. Haller György jószágait a nádor és császár közbevetése daczára sem adta ki. Ő—válaszolá Fehérvárról július 18-áról—kegyeivel halmozá, udvari népének gondviselését s életét reá bizá; de ez hálában megfogytakozott s gonosz szándékkal viseltetett ellene, mit azzal is megbizonyított, hogy en-

*) Kéry relatiója Praynál, Principatus II. k. 15. 187—199. ll.

**) Kemény J. 138 l.

**) Kismartoni Regesták Horváth M.-től 36-ik l.

gedélye nélkül távozott s lépett Ferdinánd szolgálatába. Ezt ő csak előleges engedelmekérés mellett tehetett volna.*) Még szigorubban büntette Szombathelyit. E nyughatatlan fentartá összekötését a nádorral s „ujjonnan elárulá a fejedelmet, miért is ez az országgyűlésen ünnepélyesen megsentiázá s Déván fejét vétette.“**)

A portán ezalatt nagy fontosságú dolgok történtek.

IV.

Donáth János, portai állandó ügynök, május 10-éről különös dolgokról értesíté a fejedelmet: „Akarom felségednek kegyelmes uram értésére adnom, hogy az mely németek Mikes urammal jöttek, az melyek felől felségednek ezelőtt is irtam volt, azokat az vezér basa a tengerentúl, egy Orthakéz nevű helyben és kertben vitette volt, és onnét egy nehánynap mulva hozatta Galatában; mostan kegyelmes uram ott vadnak, de semmit nekik nem gazdálkodnak, hanem az flandriai orator gazdálkodik nekik tisztességesen, az közben kegyelmes uram a német vagy ki légyen, holott nevét még eddig titkolta, küldé én nekem az felséged kegyelmes parancsolatját, levelét, melyben felséged énnékem szegény alázasos hűszolgájának parancsol, hogy ezeket az Mikes urammal jött németeket az erdélyi házban fogadjam és böcsülettel gondjokat viseljem. Elolvaván kegyelmes uram az felséged kegyelmes parancsolatját Mikes uram előtt, ő kegyelme a felséged nevével azt mondá, hogy be ne fogadjam az erdélyi házhoz, és semmi gondjokat ne viseljem. Ehez képest kegyelmes uram, semmiben magamat hozzájok nem adhattam, noha kívántatott volna és kívántatnék, holott immár megtudván, bizonyosan az francziai orator ittléteket, magam előtt az vezér basára ment vala; ezek kegyelmes uram nem tudnak mit tenni, csak biznak felséged commendatoria levelében, az mellett én hozzám is biznak, de kegyelmes uram én semmihez nem nyulhatok, valámig az felségednek újabban való parancsolatja nem érkezik. Az vezér basa több hat hetinél hogy se császár divánjába nem mehett, mostan is beteges állapottal vagyon, annyira hogy a doctorokon kívül kevés ember lehetett eddig vele szemben,

*) Kismartoni Regesták 37 l.

***) Tholdalagi naplója 24. l.

minden rend nagy panaszkodásban vagyon, hogy semmi dolgokban elő nem mehetnek“ *).

Azon „németek“, kikről Donáth irt, Tallerande és Rouselle voltak. Őket a fejedelem Fogarasban márczius 2-án kelt ajánló levelekkel látta el, de megbízásaikat az éjszakai udvaroktól nyerték. Ezek szerint feladatok volt a római császár és a lengyel király ellen létrehozni a nagy éjszakkéleti coalitiót, mely Bethlennek megszerzendette a lengyel koronát, s megkötni a szövetséget a stambuli s moszkvai udvarokkal, mely czélből a portáról Krembe voltak utazandók. De ők útjokban kevés óvatossággal jártak el, feltűnő zajt ütöttek mindenfelé, úgy hogy a külföldi ügynökök egész figyelme rájuk irányult, valószínű, hogy Mikes előrelátó ura parancsa szerint cselekedett, de az ügynökök ilyesmire nem is gyanakodtak, s Bethlennél panaszt emeltek ellene.

„Felsőg, — irák neki május 15-éről rejtelmes levelökben — minthogy magasságod Mikes Zsigmondot, ezt a gögös áruló és buta embert, kötötte hozzánk, a ránk bizott ügyek állásáról mit se irhattunk. Most valahára jelen sorainkkal felségedhez járulhatunk, mindenekelőtt sürgetve, hogy önmagának szolgáltatasson igazságot azon semmirekellő árulón, ki a felségedtől mellénk adott brassai szolgát visszaeresté, tudtunk nélkül, a császári követ és Eszterházy szolgálai kedvökért, mert ő ezektől függ s ezekkel érintkezik untalan. Hosszas volna elmondani, minő árulással s rágal-makkal ármánykodik ez az akasztófa virág a portán fenséged ellen.“ S aztán, hogy hű szolgálainak elég tétessék példás büntetést, kötelet kér azon árulóra. Mert 'a fejedelemnek érdekében' van, hogy lakoljon azon borzasztó bűnért, melyet azon „pestis“ elkövetett, midőn oly embertelenül s vendégszeretetlenül bánt velök, mely miatt végetlen sanyaruságokat s veszélyeket kellett kiállaniok. De mindezt elfelejtik „csakhogy—folytaták-- az Isten és fenséged dicsőségére szolgáló dolgoknak kívánt sikere legyen, mint ezt alapos okból hiszszük. A patriárcha is azon van már.

Másfelől a nagyvezér folytonos betegsége s kevéssé közlekeny természete, belső vizsály, a persa had s néhány itt tanyázó keresztyén farkas mesterkedése következtében mai napig sem nyerhettünk kikallgatást s e miatt magános házban lappangunk.

*) Eredetiről, az erd. muzeum-egylet birtokában.

De nem élünk tétlenül. Felséged levelét a belga követ utján a kajmekám kezébe juttattuk. A pasa és mufti is megkapták a nekik szöveget úgy hiszik hogy semmit sem kell koczkatatni még ma — hanem megvárni a dolog tárgyalásával azon időt, midőn a kormányzás a kajmekámra fog szállani. E czélból legjobb volna Tholdalagit közönséges ügyek ürügye alatt a portára küldeni, ki teljhatalommal s levelekkel kellőleg el volna látandó. Mert higgye meg fenséged: teljesen mindent elértünk akkor, midőn a kajmekám fog kormányozni. Tizenöt nap alatt ugyan is a vezér a persák ellen Ázsiába, s a kapudán basa hajó haddal a fekete tengerre a kozákok ellen menendnek. Vele megyünk mi is a muszka követekkel, a felségedtől előnkbe irt útra. S elősegíti ezt, hogy a portának olyan tervei vannak melyek felséged czélját elősegítik, s a bosnya erőt és más európai hadakat Abas pasa alatt Akermanra viszi. Közlebről azon csausztól küldünk levelet, ki majdan felségedhez induland. Fenakadásunkban csak egy bánt, hogy t. i. sietős dolgunk késedelmet szenved. A francia követ, ki nagyon, de eredménytelenül ellenkezik, s a németekkel sokat fárasztja magát, csak gyalázatot arat. „Azután pénzt kérnek s egy csomó a portán kerengő hirekről értesítik a fejedelmet. „Halljuk—folytatják—hogy ama nemes Farenbach Itálián át azon az úton ment fenségedhez, melyen mi, s értesültük hogy mit terjesztett Genfben és Itáliában. Felségednek mindig minden tetteiben vezére és kíséroeje a vitézség s utólrhetetlen eszélyesség volt s lesz kétségtelenül jövőre is. Belga és velencei levelekből értesültünk, hogy Erdélyt Ferdinánd Wallensteinnak a nem egy világ fejedelmei fejedelmének ajándékozta s az adománylevelet a titkos iroda már ki is szolgáltatta. Ezt felséged a maga idejében magának ki fogja adatni, hogy sajátkezűleg aláírja és megerősítve, az ajándékozónak tanácsosainak titkárainak az illető jutalmat kiszolgáltassa. Jelen levél—írja az utóirat—a belga követ jelenlétében s helybenhagyásával készült. Ő maga is sajátkezűleg fog felségednek írni*).“

S csakugyan mialatt időközben egy hajóhad kozákok ellen a Feketetengerre, a nagyvezér pedig Hamadán ellen útra keltek, de la Haye Kornél—ez volt a belga követ neve—irt is junius 13-áról: „terhes az mi szép, mint ezt naponként példákából látjuk; így je-

len ügy is, melynél szebb, fenségesebb semmi sem lehet, roppant nehézségeket von maga után, mint ezt Isideus örgróf és Rouselle urak (kik felségednek Fogaras márczius 2-án kelt levelét april 1-jén kézbesíték) megérkezésök után nyomon tapasztalák. Oly nagy volt ellenségeink s rosz akaróink döllyfe, hogy a jó ügygel annak ügynökeit is elvesztették volna, ha szerencsére nagy fáradtsággal és szorgalommal a nagyvezér bal elővéleményét s az európai ügyekben való járatlanságát meg ne előzzem, s felséged megbízó leveleivel a muftit, kajmekámot, kapudán basát az ügy állásáról és nevezett urak a portára érkezésének okáról fel ne világosítam, s ezek a beteg vezért meg ne engeszteljék. Azon tisztelet, melylyel nevezett urak felségednél s Oláhországban találkoztak, e városban azon hir keletkezését okozá, mintha azok minden orthodox (azaz protestáns) királyok, fejedelmek és államok követségével jönnének az osztrák ház és pápista liga ellen s következőleg a béke felbontására, mely fölött a császár és porta oly régóta alku-doznak, hir, melyet nemcsak Oláhország oktalan és eszélytelen vajdája terjesztett el, hanem Erdélyből is azok, kik a császáriaknak hívei és fizetettjei különböző helyekre megírtak. Ezekből annyi mindenféle gyanítás támadt, melyek az ellenfél követeit rábirták, hogy mindazt, mi a küldők és küldöttök személyiségére vonatkozik, szoros vizsgálat tárgyává tegyék, időközben a portai nagyok füleit mindenféle rágalmakkal s hamis költeményekkel terhelve, melyre a nagyvezér folytonos betegsége is kedvező alkalmat nyújtott. És erre, minthogy a hozzájuthatás idegeneknek lehetetlen volt, hamis jelentéseikkel s rágalmaikkal elkészíték a házi semmirekellő zsidókat s más megvesztegetett embereket, a minthogy ezekről az örgróf és Rouselle értesíték is felségedet.

Helyesen itél felséged, hogy e magasztos ügy kiváló hűséget és hallgatagságot feltételez, ezért lett volna ohajtandó, hogy mondott urak kevesebb fénynyel és dicsőséggel lettek volna elbocsátva, s valamely követ vagy ügynöknek—milyennek leginkább Tholdalagit hiszem—szárnyai alatt mint magánosak lappanghattak volna, s mint ezelőtt sok más német vendégekkel történt, felséged vendégei lettek volna, minthogy e külszin, mint héj a bensőt, fedezhette volna—midőn most mindenki szeme rajtok függvén, füle tetteikre hallgatótván, nem bírnak sem magányban lappangani, sem nyilvánosan megjelenni. Most meg kívánom jegyezni, hogy ha jövőre

szükség leendő rá, a minthogy ez ügyben nem egyszer fog lenni, titkosan tárgyalni az ügyeket s idegeneket és a portán ismeretleneket bízni meg a tárgyalással, ezt jobb olyanokra bízni, kik magányban maradnak s nem lépnek fel nyilvánosan; főként midőn valamely hű, és magasságod vagy felséges neje által valamiféle más ügy színe alatt küldött residensnek tekintélyével fedeztetnek, ki őket mint utazás kedvéért jött idegeneket bárhová és hol csak tárgyalandó ügyeik vannak, bevezetheti minden gyanú nélkül. Az ilyenmü ügyködés, itéletem szerint, nemcsak a főurak s jóakarók előtt kedves, hanem titkos és a portái állapothoz is legalkalmasabb leendő.

Saját ügynökeitől megértheti felséged, miért nem akart a nagyvezér felséged s más európai ügyekbe nyilvánosan vegyülni; mindazáltal biztosítá a kajmekámot, hogy Ázsiába menetele után felségednek minden czélzata kiválóan kedves leendő előtte, s mindannak, mi felséged kívánatát előmozdítja, végrehajtását szigorúan elrendelé, azon időre, midőn egyedül annak böles tanácsaitól függend a porta, s a ki meg is ígérte mindannak teljesítését, mi e fontos ügy végrehajtására tartozik, s hogy a pasákhöz és helytartókhoz császári parancs fog küldetni, hogy felséged intéséhez alkalmazzák magokat, melynek részleteit nevezett urak titkos jegyekkel közölni fogják. *)

Habár ellenlbasaink felségednek általánosán minden ügyét meg akarják buktatni s irányában a nagyvezér ellenszenvét felkölteni, de minthogy az alkudozás lényegével teljesen ismeretlenek voltak, nem arattak mást mint gyálázatot, nevetséget. Az időben szenvedtünk ugyan némi késlekedést, de ezt azon jóakarát, melylyel nevezett urakat a kajmekám uralkodása kezdetén fogadta, ezt bőven kárpótolta; alig lehet kimondani hogy mily melegen nyilatkozott felséged személyéről, mennyi okkal igyekezett a nagyvezér által tett halasztást mentegetni. Épen ilyen hajlamat találtam az ügy iránt a muftinál és kapudán basánál is, kikkel azt hasonlólag közöltem.

Már nincs más hátra, mint hogy felséged valamely hű és megbízható ügynökét ha lehet reformált vallású, vagy rendkívüli követét, legjobban Tholdalagit ohajtanám, mennél hamarább ide küldel-

*) E levél még lappang.

né, ellátva terjedelmes parancsokkal, melyek ez ügyben a portával való levelezésre szükségesek, s hogy addig itt maradjon, míg az egész ügy végre leszen hajtvá. Ezen kívül felséged a keletiek, főként a törökök természetét legjobban ismeri, hogy itt Istenek, emberek egyedül ajándékkal nyerhetők meg; s minthogy nevezett urak azoknak, kik a dolgok élére jutottak, felséged nevében reményt nyújtottak ajándékokhoz, még pedig nem közönségesekhez, kérem hogy ily fontos dologban ne kimélje kincstárát, nyissa fel adakozásának ereit s inkább gyakorolja a vesztegetés bűnét, mint a takarékosság erényét. Egyike a leghivebbeknek felségedhez Juszuf aga, ki minden ügyét kiváló buzgalommal karolja fel. Ne tartson roszt Zülfikár csauszról, saját tolmácsáról sem, kiről azt látom, hogy vallása iránt figyelmes s következőleg a közjót (mi e birodalomban többnyire egyezik felséged érdekeivel) szereti, habár mások azt hiszik, hogy a törökök rendes piszkától ő sem ment. Bármint álljon is a dolog, úgy hiszem, hogy felséged bőkezősége jóvá és hűvé teszi őt, s nem könnyű is ügyes és alkalmas embert találni, de ezenkívül is tudom, hogy a törökök sokat tartanak róla.⁴

Végül a moldvai ügyekről ír, s hiszi, hogy Mózes — ugyanaz kit Bethlen ohajtott — lesz vajdává. S ő, a fejedelem, a kajmekámnak írna mellette, ezzel Mózeset magának lekötelezné. Különben ha kívánja, ő is emel mellette szót.*)

De e dologról épen e napokban az oláh vajda is küldött hirt: „Salmara Merza—írta ez június 17-én—érkezett Hus nevű városra Moldvában mintegy tizenötezred tatárral, és egy merzát onnat Jászvásárra küldött, hogy Miron vajda hozzá jönne. Miron vajda nem lévén Jászvásárt, hanem Szucsaván, nem akart oda menni, hanem az anyjáért Jászvásárra négy-ötszáz embert küldött, hogy Szucsavára vigyék, és Miron vajda az országnak Stél földre azután embereket is küldött vigyázásnak okáért.“**)

E közben június 15-én az őgróf és társa új tudósítást küldtek saját ügyökről Bethleennek „Bizonyossá akarjuk tenni felségedet övéi közül néhánynak árulásáról s főként azéről, ki köztök legnemesebb. Ugyanezen Bornemiszához a franczia követ levelet írt, melyet ha felséged megvizsgál s Péter gróf — a kormányzó

*) Eredetiből, mely Mike S. úr birtokában van.

***) Eredetiről gr. Kemény József gyűjteményéből.

fia — által lefordítottat, joggal gyanúsnak találandja ily időben az ilyenmü közlekedést. Látna lagalább fenséged sok ármányt, nem kevés mérget s az igazságból semmit.“ Aztán elmondják, hogy a portán bizonyosnak tartanak egy hirt, melyből meggyőződhetik Bethlen, hogy az Istenek ragaszkodnak hozzá. Végül még egy hirt beszélnek el: a tatárok semmivé tették a kozákokat, annyira, hogy a lengyelföld már fedezve sem volna. *)

E hirt Donáth az állandó követ is megírta: de az nagyítva volt. Julius 19-éről ő már biztosabb tudósítást küldhetett urának. „A mint felségednek irtam vala, hogy az kozákokat megverték, most is felségednek irhatom, bizonyos, hogy egy részét benne megverték volt, de az mint eszemben veszem, kegyelmes uram, nem szintén úgy volt veszedelem, az mint én előttem magyarázta volt Zöldfikár aga az Galga szultán basának irt levelét, az melynek pariját felségednek küldtem; mert az kozákok úgy megsokasodtak, hogy az fekete tengert elvötték, az mely gályákat császár az fekete tengerre küldött vala, Mikes uram itt lételében az kozákok ellen, azokat az kozákok megverték, azok közül egy gálya ide szaladt vala, az kit az császár mindjára kapitán basa után küldött, hogy ha életit szereti visszajöjjön, és az fekete tengerről az kozákokat elverje. Még vissza nem jöve e basa, az kozák hir megcsendesedék, reménylem, hogy visszamentek; abba nem jöve vissza az kapitán basa. Kegyelmes uram! a szárazon is sok nyereségek lött az kozákoknak, falukat városokat, sokat vertek fel, igen is égttek.“ Azután áttér a moldvai ügyekre. Miron nem akarja székét másnak átengedni. Előbb Mózesnek ígérték, azután Alexandernek. Ez roppant adományokat osztott szét s ezért „igen kell ha megállhatják a szegény moldvaiak a fizetést. Farkasokat is eleget viszen a kis vajda (Alexander) csak legyen kövér báránycsók a moldvaiaknak, mert rakva göröggel az udvara.“ Különben szolgáját küldi a fejdelemhez s kéri hogy legyen hozzá is jó indulattal, mint volt hajdan atyjához. Végül más híreket ír: Másoktól kegyelmes uram nem hallottam, az felséged két agája beszélnek, hogy a budai basa felséged felől gyakorta való írásival és izenettel informálja az basát, hogy felséged oly betegségben volna,

---

*) A latin eredeti Mike S. úr birtokában van.

hogy meggyógyulása felől nem lehetne reménység. Úgy veszem eszemben, kegyelmes uram, hogy Juzog agát egyikért azért küldi e basa, hogy bizonyosan eszében végye az felséged állapotját, miben legyen. Juzog aga is ném fog késni, az mint mondja megindul. Mind az német és muszka követek itt vannak, válaszok nem lön, úgy értem, kegyelmes uram, hogy immár azok sem késnek elbo-csátják őket, az francesusoknak még semmi válaszuk nem lehet. Lengyelországból jött kegyelmes uram egy ösmerő barátom, az ki akkor ment vala el innét, mikor Tholdalagi uram elment, attól fogva Lengyelországban volt, az király levelét hozta kajmekámnak; azt beszéli „hogy frigy volt a lengyelek és svékusok között, még egy holnap — köztük mire menjen a dolog, nem tudja mondani. Az vezér basa is elmene Ezkiderből.“*)

A németek — Tallerande és Rouseille — kik a hollandi követ segélyével kivitték, hogy a szönyi béke ez ideig sem ratificáltak, csakugyan elindultak. De nem mint céljok volt Moskvába, hanem Hollandiának. Utolsó levelöket julius 25-én küldék Juzog, vagy helyesebben Juszuf agától: „elindulásunk perczében, melyet Isten szerencsésé tegyen, kénytelenek vagyunk jelentést tenni felségednek Zülfikár aga hitszegéséről, mint erről felségedet Juszuf aga is értesíteni fogja. Ez okból szükséges, hogy felséged új és biztos oratorot küldjön a portára s megbízó levelet a hü és érdemes Kormán Ábrahám számára s ekkép mindent latinul vagy törökül a hollandi követhöz útasítson s adjon parancsot oratorának, hogy teljesen ettől függjön. Konstantinápolyon át levelet várunk felségedtől Hollandiába és Velenczébe. S nem kétkedünk, hogy felséged fel van készülve a munkára, mely méltó az éghez és nagy világ híréhez.“**) Mind e leveleken kívül Juszuf aga még Wych Pétertől, az angol követtől, írottat is vitt magával, mely — julius 16-iki kelettel, olasz nyelven írva, — a követ mély sajnálkozását fejezé ki Bethlen betegsége felett, de azon remény kíséretében hogy ő nem sokára felgyógyuland. Tudatja egyszersmind, hogy ura a király legjobb véleménynyel van az iránt hogy a vállalat sikerülni fog, s hogy ő teljes tehetségéből szolgáland“***)

*) Eredtiről, mely gróf Kemény József birtokában van.

**) Eredetiből, mely Mike S. úr birtokában van.

**) Eredetiből, mely a károlyfélérvári könyvtárban őriztetik.

Juszuf augusztus 9-én Bukarestben volt, honnan a vajda levelét is a többiekhez csatolta, mely azon hírt tartalmazá „hogy Miron vajda Jászvásárra vissza akar jönni és a kis vajdát meg akarja várni.“*)

De mire Erdélybe ért, a fejedelem állapotát aggályosnak találta.

V.

Bethlen tevékenységét a kór sem zsibbaszthatá el végkép. Nyugtalanul perezről perezre várta felgyógyulását s mert abban sokáig bízott s nemesak a közigazgatás gyepelőit tartá kezében, (épen ez idétt adott ki nemes levelet a protestans papok és azok utódai számára) hanem megtette a czélba vett hadjáratához szükséges intézkedéseket is. Julius derekán már készen volt hada, melylyel a Tiszán akart áthatolni. Ugyanakkor egy török had is fegyverben állt Szolnok mellett, mely Eger alá volt menendő, hogy onnan, magát élelemmel ellátva, Füleket ostromára siessen,**) s e tények következtében a nádor is gyűjté hadait az erdélyi határszéleken. Ez ellenében, a hajduság részéről is biztosítani akarván magát, a fejedelem Keresztesi Pált a budai basához küldte, kieszközölni enél, hogy azon palánkok, melyeket a hajdúk a zsitvatoroki béke ellenére építettek, ne rontassanak le, hogy azok ekkép leköteleztesenek. Keresztesi kedvező választ hozott s a budai basa a hajdúknak július 22 én ki is adta a menedéklevelet; „azért ő felségének ebbeli kérésit és méltóságát megtekintvén illendőnek íteltük lenni, és az hajdú vitézeknek eddig való hűséges szolgálatjokról megemlékeztvén, az mi hatalmas győzhetetlen császáruk engedelmeiből, és az mi vezérségünk és szerdárságunknak illendő szavával egészen ez levelünket írtuk, hogy az felséges római császár és az hatalmas ozmán császárok között az szent békesség állandó lészen és megtartatik, azok az hajdú vitézek is mindaddig az felséges erdélyi fejedelemnek az minteddig ezután is az szerint igazán és híven szolgálnak, úgy az mi hatalmas és győzhetetlen császáruk

*) Eredetiről gr. Kemény József gyűjteményéből.

**) Pray, Principat s Gabr. Bethlen II. k. 201 l. Zinkeisen IV. k. 460 l.

is, őket mindaddig szabadságokban és törvényekben megtartotta, úgy ennekutána is megtartja és oltalmazza, sem az ő hatalmassága vezérítől, sem egyéb rendbeli szolgálótól meg nem bántódnak, sem pedig palánkjok el nem rontatik, sőt inkább hatalmas győzhetetlen császáruk oltalma, és magok személyekben való gondviselése meg nem fogyatkozik. Ez két articulusokat az megnevezett hajdu vitézeknek kináltattuk, hogy ha mi velünk békeségben akarnak lakni, magokat az állapothoz tartsák, az articulusok közül egyik az, hogy némelyikünknek jobbágyi közöttünk vagynak, azoknak az ő dézmájok idejérván, afféle dézmákat magoknak tulajdonították, afféle dézmák felől az spahiakkal megalkudtunk, hogy ezután afelől ne veszekedjenek. Második articulus ez, hogy az hódolt faluk, az minemű summát adtanak sokan, az szolgálat és adózás miatt elfutottanak és szöktének és magok között telepedtenek és most is telepesznek, hogy azért ennekutána aféléket be ne vegyenek, sőt az kik affélék közöttök volnának is, azokat az ő régi helyekre és fajokra visszazállítsák. Mi azért, az mi vezéri és szerdári méltóságunknak szavával, ez dolog felől akarók az hajdu vitézeket tudósítani, annakokáért ennekutána afféle hiában való szóknak és hazug híreknek hitelt ne adjanak, mert az mi hatalmas császáruk részéről ez dolog másképen nem leszen, hanem hogy ha ő magok valamire okot nem adnának“ *).

De minden intézkedés czéltalan volt. Többé hadai élére Bethlen nem állhatott, s ily módon mind azon messzeható tervek kivitele, melyekre a tért diplomaticai úton már elkészíté, végkép elmaradt. Minden megkezdett munka más véget ért, s minden eredmény Európában más lett. Kétségtelenül a betegségnek halálössá válása volt a legvégzetszerűbb legfontosabb esemény, mely csaknem minden politikai combinatiót megváltoztatott.

A portán Kueffstein roppant nehézségek leküzdése után ratificáltatta ugyan a szőnyi békét s július 24-én búcsutisztelgésen volt is a szultánnal: de mindenféle ítrügyek alatt még azután is ott tarták őt s csak miután biztos tudomásuk volt, hogy Bethlen nem fog felgyógyulni, augusztus 18-án engedék meg, hogy haza indulhasson. A május 12-én létrejött lübecki béke biztosítá ugyan a dán király

---

*) Hivatalos másolat, gróf Kemény József gyűjteményében.

jövendő semlegességét, de annál valószínűbb volt, hogy a svéd király és Bethlen együttesen működtenek — mi aztán a lengyel hadjáratnak más alakot adandott. Ez is annyiban maradt: s a szeptember 26-án létrejött altmarki béke bár szép birtokaitól fosztá meg a lengyel királyt, de azt meghagyá trónján. Jól sejtette a császár, mikép nagy veszélytől szabadult meg, midőn augusztus 13-án Pázmánynak írta, hogy Bethlen „desperatis mortis casibus obnoxius redditus“ *).

Bethlen is tisztában volt ezzel. Egészsége bár „Zsombornál is valami hitvány forrásnak viziben fereszték“ naponként hanyatlott. Többé nem hadjáratra gondolt, hanem országa szilárdítására, családja biztosítására. Augusztus 31-én megkezdte írni végrendeletét, azután elkészíté a portai adót, el a terjedelmes útasítást az annak bevitelével megbízott főkövete, Apafi György, számára. De ezt még, minthogy ideje sem jött el, nem ereszté útnak — hanem maga szeptember 2-án Váradra ment. A kaján útján roppant vihar érte utól, „mely sok lovakat szekereket felforgatta“ s Belényesen szokott fulladása előfogá. Váradra erre tanácskozáásra hívta össze a magyarországi fő urakat, Rákóczy Györgyöt, a három Perényit, Kun Lászlót, Répostvári Zsigmondot, Lónyay Zsigmondot, a két Melíthet, Bornemisza Jánost, Nyári Istvánt s több másokat a főrendek közül, kikkel a visszacsatolandó vármegyék sorsa felett értekezett.**) Mert ezek sorsa erősen szíven feködt, nehogy halála után hosszú tárgyaivá lehessenek. Onnan átrándúlt Debreezenbe, hol ugyan e dolog felett Musteza basával is értekezett,**) minthogy kiváló aggodalommal tölté el a nádor azon intézkedése, hogy ez a határszéleken hadakat tart felszerelve. S azután visszatért Váradra használni az ottani hévvizeket, és befejezni végrendeletét.

November 1-ső napján elkészülvén azzal, megerősíté s jálá-iratá testvérével Istvánnal, Kovasoezyval a korlátnokkal, s Márkosfalvi Mártonnal. Az okirat két részből áll: az első status-maximáit, az utóbbi hagyományozásait foglalja magában, amazt a józan gyakorlati felfogás, államférfiui bölcsesség, fenkölt gondolkodás-mód s tiszta humanitás és mély vallásosság, ezt pedig a hagyó-

*) Kemény József önéletírása 139. l.

**) Gróf Kemény Fundgruben I. k. 273 l.

mányozás tömérdeksége teszik nevezetessé. *) „Az imádandó szentháromságot — mondja — egy Istent áldom, imádom, és magasztalom, mert ez az, a kinek ama jó lelki ismeretök kézbe adásának a szent keresztségnek sacramentumába nevemet felvette, keresztségemet jól indította, szent ismeretére juttatott, igaz hittel élő reménységgel megajándékozván, méltóságos uri állapotra, abból fejedelemségre felemelt, és a ki minden dolgaiban véghetetlen kegyelméből izgatott a hadakban alkalmatossággal, bátorsággal megáldott, és a ki sok gonosz akaróimat megszegyenitette, sok ellenségim ellen szép győzedelmekkel megáldott, nyomorú hazámat maroknyi nemzetséggel megtartotta és oltalmazta: és az a ki az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőknél elfolyásiban ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták. Mit kívánhattam volna az én Istenemtől ezeknél egyebet, holott jó egészséggel ingyenvaló kegyelméből megáldott volt. Ennek egyedül tartoztam a hálaadással, ha arra elégségem volna, de minthogy az ember magától az jónak még csak meggondolására is elégtelen, azért kérem ő szent felségét, hagyja mi részecskéjét életemnek hátra tartotta, vezéreljen igazságosan, és tegyen elégségessé szent lelkének tiszta vigasztalása által, szerelmes szent fiáért, hogy utolsó órámig reám kiöntött, s velem közlött bőséges kegyelmességét dicsérhessem, áldhassam, magasztalhassam hálaadó könyörgésem által.“

Különben, hogy készületlen ne találtassék, ügyekezett Istenel megbékélni. Igyekezett vallását az igaz apostoli szent evangéliumi valláson fundálni, abban megerősödni, úgy hogy senki sem mondhatja, hogy Istenét elárulta volna. Hazájához is állhatatos szeretettel viseltetett, szabadságára vigyázó tagjaival egyetértett s készebb volt számkivetésbe menni, mintsem veszedelmén, romlásán némelyekkel egyet érteni. Szeretetét rokonaihoz, hiveihez, úgy hagyományában is ki akarja mutatni, de ha miben fogyatkozás esnék, senki se ítélje meg s koporsója után senki se gyalázza: hanem tulajdonítsa betegségének, gyengeségének.

---

*) Az első rész kijött a Delejtü 1861-iki folyamában, a második Hormayr und Mednyánszki Taschenbuch 1827.

Arról, hogyan szokás az államszabadságot megtartani, nem elmélkedik mert hívei úgyis tudják a történelmet: „Mindazonáltal —folytatja—kivántatik szükségképen, hogy az én szerelmes öcsém az igaz haza oszlopaival (kiket immár az országra való gondviselésre országul magok mellé rendelték) azokról ő kegyelme megemlékezzék, szüntelen szeme előtt viselje, elméjében forgassa, mi csoda okkal kellett ő kegyelmének akkor electiójára menni fel, azt tudjuk, hogy eleitől fogva semmi inkább nem vesztette a mi szegény hazánkat, sőt az egész magyar korona alatt levő országokat, provinciákat, mint az magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekben való válogatások, melyből nagy árultatások és abból nagy familiáknak elfogások következnek, azonban az ország utolsó romlásra jutott.“

S ezután áttér a fenálló államelvek fejtegetésére. Magyarországnak kétfelé szakadása a nemzet megoszlásának volt következménye. De Isten „e mi szegény hazánk véghezaját“ ingyen kegyelméből megtartotta, paizsul adta a török nemzetet, hogy az „idegen nemzet reá elvégzett gonosz szándékát“ meghiusítsa. S e nélkül hol volna a magyar nemzet és szabadsága? „Annakokáért mindezeket minden hazájokat igazán szerető rendeknek consideratióban venni igen szükséges, s a megtörtént experientiával tanult veszedelmes állapotokat eltávoztatni azért, hogy abba többé ne essenek, így kerülhetik el; ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik, és ő kicsiny anyaszentegyházának hűséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvel szeretik, a religio fölött egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bizzák, a ki lakik a mennyben, és az, hol s kinek-kinek, a mint megérdemelte, megfizet, ne légyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutiója szerint, s négy recepta religio vallás közül a melyiket amplectálja, alattomba való veszedelmes practikáknak kérek az Istenért mindeneket békét hagynának, kiki elégedjék meg a maga sorsával s állapotjával, ne igyekezzenek újabb változást csinálni, kitől nagyobb tűz gerjedjen közöttünk, becsüljék, féljék fejedelmeket, ne contemnálják, hogy foemineus sexus, mert Istentől rendeltetett, és közönségesen országul eligálták magoknak, igyekeztvén jövődő állapotjokról jó idején gondot viselni a mi engedelmünkben, sőt szép intéseinkből: mi pedig micsoda okból cse-

lekedünk az intéseket; magok is megemlékezhetnek róla, mert jól tudhatják azt, ha mikor az ország interregnumára elmaradott, ha fejedelem gondviseletlenül talált közölök kiköltözni e világból, mennyi szabadságra adott okot sok státusoknak és ebből miocsa veszedelmes állapotok következtenek, csak az Békés Gáspár példája is eléggé megbizonyítja.“

Különben, ez az egyetlen mód meggátolni, hogy se németnek, se más versenytársnak ne lehessen útja-módja „az országon való kaszásban.“ Mert bár a fejedelem idegen nemzet, de magyar a kormányzó s az államtanács. Senkise forgasson azért elméjében gonosz gondolatot, pártütést, mindenki kerülje a hízkelkedést, ne árulkodjanak egymásra, de azért a gonosz terveket fedezze fel mindenki. A fejedelem pedig mindenek fölött oltalmazza Isten anyaszentegyházát, zárja el magától a hízkelkedőket, tartson udvarában tiszta jellemű embereket. „Mert gondolja meg az én szerelmes feleségem azt, hogy noha nagy fejedelmi ágból való, de a jó rendben levő fejedelmi asszonyok közül talán nálánál nem választatott, melyet nem méltóságos atyafiai véghez nem tudtak volna vinni, ha az ország státusától az én tekintetem, sőt hasznos szolgálatom neki nem fogott volna: megbecsülje mint Istentől való hivatalját s választatását, Istenhez hálaadó legyen, és az ő hiveihez, szegényekhez, az anyaszentegyházban igazán szolgáló személyekhez hiveinek érdemlett becsületeket megadja, ne contemnálja őket, hanem magát vélek szerettesse, mert a magyar nemzet is a becsületet szokta szeretni, a mint erre is sokszor intettem.

Az én atyámfiait meg ne vesse, hanem szolgálatjokkal (kik arra elégségesek és érdemesek lesznek) bizvást éljen, hűségekben megnyugodjék, hozzájuk ne kegyetlenkedjék.“ „Kerülje egyaránt a fűsvénységet és tékozlast.“

Terjedelmes tanácsokat ad, hogyan intézzék el az ország külügyeit portán és keresztyén udvaroknál, kerüljék a némettel való ellenségeskedést -- de ha ez beléjük köt, kövessék az ő hadfolytatási módját. „Mindeneknekelőtt keressenek egy jó alkalmatossággal való helyet, mely mind natura tali est, megerősítvén éléssel rakják meg, rakodjanak bele, onnan harcvoljanak az ellenséggel; de ha egyéb benne elkerüljék, az országba ne bocsássák ellenségeket, hanem elcibe menjenek, és a határon kívül vagy szélyében tartóztassák, mert experientia sumus docti, hogy midőn orszá-

gunkban bocsáttunk ellenségünket, in tali casu romlottunk derekason, árulásokra, pártütésekre akkor adták némelyek magokat, elején az alkalmatossággal élvén, abból maguk hasznát az olyanok követhetik, holott az Isten kevés idő múlva megszegyenítette. Az igaz haza fia is olyankor vonatnak el a fejedelmek hazájok szolgálatjától; mert látván ellenségek által hazájokban házokat égettetni, feleségeket, gyermekeket raboltatni, marháikat, javokat praedáltatni, nem tudja, országa mellé menjen-e? vagy egyet-más javain kapdosson.

Az hadakozásban serénység és fegyver kívántatik, szükség azokra gondot viselni idejében az én szerelmes öcsémnek. És a mennyire érkezik az ország vékony jövedelméből, lovas gyalogot illendőképen a praesidiumokban valók közül udvarnál is tartani; nem a mennyire kívántatnék, hanem a mire elérkezik; a nélkül magokat elhagyják. Repositumot is a mellett tartani, gyűjtögetni, hogy a szükségesnek idején legyen mihez nyulniok, ne szoruljanak a költsön koldulásra, mert nincs annál veszedelmesebb állapot, mint akkor költsön keresni.

Lövő szerszámokat akármely viadalra szerzettem, arra nem kelletik költenetek, port is annyit szerzettem a várakban, hogy mezőre is eleget vihetnek ki szükség idején. De mindazon által oltalmazzon a nagy kegyelmű Isten országostól, ne jusson állapotjuk hadakozásra, sőt szent fiáért vegye őriző szárnyai alá fejenkint őket, szent angyali által jártasson tábort környülöttek, hogy semmi veszedelem őket el ne borithassa és elleségi közzül senki nekik ne árthasson.“

Ajánlja, hogy a hét vármegye visszabocsátásának kérdésében kövessék az ő tanácsát.

Végül a magános ügyekre tér: „Illendőnek és szükségesnek látom — mondja — mindenek előtte szerelmes gróf Bethlen István ur nekem egyeben, egy atyámfia, kivel egy testvér voltam, tudom sokakban kegyelmedet megbántottam, és nem mindenekben cselekedtem kedve és kívánsága szerint, melyek ha miben és mikor estenek, hogy nem mindenkor studió, hanem vagy tisztem szerint, vagy alkalmatosságok miatt kellett cselekednem; kegyelmedet atyafiai szeretettel kérem nekem mindenekről megbocsásson, tiszta szívből kívánom és kérem az Úr Istent, hogy tisztinek fogyatkozás

nélkül való megfelelésére szent lelkének erejét adja, kivel igazgatója által lehessen elégséges mindenekre.

Többi között kérem és intem s kényszeritem az én halálommal árvaságra maradandó felségemre viseljen oly gondot, a mint nekem tartozó hittel kötött kötelessége kíváuja, becsületi mint fejedelemnek megadassék, arra vigyázó ne engedjen senkinek is rebelliót avagy csak okot is, hogy azfélére adjon. Ha affélében találatnak comperta rei veritate absque ulla misericordia megbüntessék; ne kedvezetek a latroknak; tollite malum et perversum e medio populi, et sic habebitis pacem: abból én reám hogy fegyverrel keveset büntettem meg a nyilvánvaló latrokban is ne nézzetek, mert talán nem mindenkor adatik nektek, és országotok kormányozására olyan mód mint énnekem.

Az fejedelemasszony ifju ember és idegen nemzet lévén, kívántatik az oktatás neki. Ő kegyelme semmi alkalmatosságot el ne mulasztson, hanem ha miben kívántatik intse, minden deliberatióit a tanácsnak eleében vigye és referálja. Fejedelem auctoritását mindenekben megadván, neki német udvar népet is in universum ex utroque sexu numero septuaginta vel adsummum octuaginta tartsanak neki: a német gyalogokon kívül, numero 200 legyen egynehány, kiket ő kegyelmének megtartsanak az én tetszésből a magyar gyalogok sok bujdosó és tanulatlan voltokra nézve; nem sokkal mégyen több reájok: annyi magyarnak, hogy ha proventusait a fejedelem asszony illetlenül és helytelen helyekre kezdi profuse osztani, arról mit és micsodás rátiókkal kellessék meginteni, ő kegyelme magamtól efélét eleget hallott.“

Emelkedett gondolkodásának s nemes szívének ez intézkedés legfényesebb bizonyítványa, mert tudta hogy nejjének „alkalmatlan familiaritása volt“ Zierothin morva nemessel, kit aztán a fejedelem „nem czégéres praetextussal eltávolított udvarából. S ezentúl ellene mit sem tett, sőt hiveit Mikót, Kovasóczyt intette, hogy ki ne bucsúztassák hanem mellette legyenek, hiven szolgálják. Mit ha nem tesztek, mondá, Isten ítélőszéke elibe czittállak és ott adjatok számot“*). Végül bocsánatot kér atyjafiaitól, barátaitól,

*) A magyarországi történetirók mind azt állítják, Bethlen megbánta hogy Katalinát tette utódjává s ekkor nevezte ki István urat kormányzóvá: Ez nem úgy van! Bethlen 1620 szeptember 29-én választott kormányzóvá s az 1621 május 24-én fejedelemmé választott Katalin mellett is ily minőségben hagyatott meg a gyűlés által.

jóakarótól, ha mint nem magános személy, kinek magasabb érdekeket kelle tekintenie, mindenben nem tehetett nekik eleget — korporsójában ne átkozzák, ne gyalázzák ezért.

Következik a véghagyományozás, mely azonban csak felkeltekről szól s több millió érték fölött rendelkezett.

Hagyományozott az országnak nevezetes összes pénzt, Ferdinánd esászárnak, fiának az ifju királynak, a svéd királynak, a brandenburgi választónak valóban fejedelmi kincseket, 50 ezer aranyat, ugyanannyi tallért s ugyanannyi forintot, de azon kikötéssel, hogy ez csak ha férjhez menne adassék kezébe s rendkívüli mennyiségű drágaságokat. Továbbá pénzt és drágaságokat Bethlen Istvánnak a kormányzónak s fiainak Istvánnak (ez egynek jószágot is) és Péternek, Zólyominak, drágaságokat Rákóczynek, Rhédeynek, Prépostvárynak s Nyárynak, viszont pénzt és drágaságokat Kornizs Zsigmonduak s azonkívül 33 főurnak. Kisebb holmikát 18 úrnak, 18 kapitánynak, irodája öt tagjának. Megemlékezett 6 papról, 13 tanítóról, a fehérvári kántorról és harangozóról, az énekes fiukról. Tetemes hagyományyal emlékezett meg a fehérvári iskoláról, melyet egyetemi rangra szándékozott emelni s erre az első lépéseket meg is tette, szép összegekkel más 9 iskoláról. Megemlékezett udvari népéről is, s tetemes hagyományokkal 12 udvarához tartozó főrangú asszonyoknak. Végül hagyományozott az önmagának emelendő emlékre is. S mi ezen felül marad azt az ország szükségeire kívánta fordíttatni.

VI.

Apafi György a portai fő követ s Házi János török deák a fejedelmi udvarnál mint állandó követ, bár utasítás és levelek september 7 én már készen voltak, csak october elején indultak el, midőn az adó beszolgáltatásának rendes ideje elközelgett.

Apafi ezelőtt nem fordult meg a portán, s így utasításának nevezetes része terjedelmesen sorolja elő ottani ügyeit. Fő feladata volt azonban a portát előkészíteni arra, hogy mik lesznek a teendők a fejedelem halála esetére. Az előleges dolgok elvégzése után „mivel — mondja az utasítás — reá bizott derekasabb dolgainkat bővebben kívántatott eleiben adnunk, abból azt kövesse

hogy kajmekántól privata audentiát kérvén és mostan véle együtt beküldött, kapkihánkat, Házi Jánost adhibeálván, ugyan általa proponálja is az dolgokat az vezérnek, és elsöben ezt adja eleibe, hogy mi tudván hatalmas császárhoz és az fényes portához való kötelességünk tőlünk mit kívánjon, nem akartuk elmulatni, hogy fő követünket mostan be ne bocsássuk, ki által országunknak adaját beküldvén, ebbeli igaz hűségünknek jelét meg ne mutassuk. Hogy azért az fényes porta magunknak és országunknak igaz hűségét megesmérvén, ennekutána is minden időben oltalma és gondjaviselése alá vegyen, méltán kívánjuk. Ezután ezeket declarálja jó okossággal eleibe számlálván, tudniillik, itéljük azt mindeneknél nyilván lenni, minémü igaz hűséggel és jó indulattal viseltetünk eleitől fogva hatalmas császárhoz, és az egész ozmánli nemzethez, holott ifjúságunktól fogva noha semmi alkalmatosságot magunk veszedelmével munkánkkal és fáradságunkkal is el nem mulattunk, melylyel igaz szolgálatunknak jeleit ő hatalmasságokhoz megmutathassuk; erre sok rendbeli hasznos szolgálatunk elég bizonyosságunk is lehet, melyet magok szemekkel látván és valóságosan megtapasztalván, eddig nyilván eszekben is vehették. Mely indulatunkat akarván koporsónkig fogyatkozás nélkül előttünk viselni, mikor az körülöttünk forgó állapotokat jövendőre is tovább való itélettel meggondoltuk volna és ebben ezt is vöttük volna eszünkben, hogy eleitől fogva úgy történt volna minden nemzeteknél jól és hasznosan állapotjok, az mikor idején viseltek magokra gondot, és avval minden jövendőre következhetendő károkat okosan eltávoztattuk, mivel soha oly erős és hatalmas birodalom nem volt, mely e nélkül valami kárt és fogyatkozást nem vallott volna, mert az emberi állapotban ez így rendeltetett, hogy gyakrabban az jó és hasznos gondviseléssel való tanácsokat segíti az szerencse is. Ehez képest némely dolgokból látván hatalmas császárunknak és birodalmának jövendőre való nagy hasznát és előmenetelit, el nem mulathattuk, hogy azok felől ő nagysága által ő hatalmasságát ne tudósítsuk és meg ne találjuk, hogy ebből is ő hatalmassága és tanácsos vezéri jobban meglássák és eszekben vehessék, mely nagy igyekezetünk légyen az utánunk való időkre is ő hatalmasságának hasznára és birodalmának előmenetelire. Elméjekben szedvén azért ő nagyságok az elmúlt bodog emlékeztü szultán Szulimán idejétől fogva történt dolgokat és ezeknek a

magyar nemzettel szomszédos országoknak állapotit, feltalálják világosan, hogy az mikor ennek az magyar nemzetnek az fényes portával jó egyessége volt, akkor lehetett mind állandó esendessége, mind pedig egyéb dolgainak jó előmeneteli, az mikor pedig ennek az nemzetnek felháborodott állapotja és ellenkezése történt, nem lehetett, hogy az fényes portának is esendessége lehessen; melyre világos példák az nagy János király idejétől fogva történt dolgok; melyek mennyi romlást és veszedelmet hoztak noha magokkal, elég bizonyságok ezeknek az országoknak pusztulási. Minemü hasznos volt pedig a magyar nemzetnek az fényes portával való jó egyessége, hogy erre messzebbvaló példákat ne keressünk, csak az jó emlékezetü Bocskay István fejedelem idejebeli és azután való dolgok is eléggé megmutatják; melyről ezután is nem egyebet, hanem azont remélhetni, sőt az mint az állapotok idővel szoktak forgani és magokkal újabb dolgokat hozni, netalán az elmúlt dolgoknál különben is. Mindezekre nézve azért, mivel egyet hasznosb dolgot ennél nem láthatunk lenni, szükségesnek itéljük, hogy az fényes porta ebben igyekezze, hogy az mi holtunk után is az magyar nemzettel jó egyessége lehessen, az pedig úgy leszen meg, hogyha az magyar nemzet is eszében veszi, hogy neki is a portához oly derekas bizodalma lehet, melyben minden szükséges állapotjában bizonyos reménységit helyeztetni. Ez dolog azért, hogy jobb módjával menjen véghez, állandóbb és erősebb dolgot ebben nem itélhetünk, minthogy az fényes porta abban találjon módot, hogy azt az bizodalmat megmutassa, melyben az mi itéletünk szerint azt követheti. Mivel ő nagysága az vezér tudja minemü végzésünk legyen nekünk római császárral az Magyarországban való hét vármegyéknek, melyek mostan birodalmunk alatt vannak, állapotjok felől, hogy tudniillik azok holtunk után visszazálljanak esászár városával együtt az német császár birodalma alá. Mint-hogy pedig nem tudjuk, isten életünknek idejét meddig határozta, hogy ha bennünket ez világból kiszólit, azoknak az végezéseknek fen kellvén maradni, meglehet az, hogy római császár vagy utána-valók megemlékezvén az elmúlt időbeli hadakozásoknak állapotiról, valami alkalmatosságot kereshetnek, melylyel azokon bosszujokat állják, mely dolog hogy ha történik, és az magyar nemzetnek szabadsági és nekik tött ígéretek ellen ha csak valami rész hadakat szállitnak is azokban az vármegyékben lévő erősségek-

be, úgymint Kassába, Onodba, Tokajba, Kállóba, Szathmárba, közel való szomszédságosak lévén az hatalmas császár birodalmi és végháza, nem lehet hogy állandó csendességek és békességes állapotjok lehessen azoknak is. Látván főképen az német az ő alkalmatosságát, mivel eleitől fogva minden dolgokban sokféle mesterséges practicát talált fel, akkor is hihető, hogy el nem mulatja azokat, melyekkel az ő dolgát elővihesse hatalmas császárunknak kárával és birodalmának romlásával, főképen hogy az hajduságnak is jobb része keze alatt leszen. Melyek megtörténvén az mint azelőtt meglőtt, úgy ezután is meglehet, hogy Erdély is miatta békességes állapotjában meg nem maradhat. Mely dolgok hogy eltávoztathassanak, hiszszük azt, hogy holtunk után is az magyarországi és főképen azokban az hét vármegyékben levő urak és főrendek minden tehetségekkel azon igyekeznek, főképen ha látják, hogy valami hadaknak az erősségekben való beszállítással fogják őket megnyomni, melyből bizonyos romlásokat is remélhetik; de mivel magokban annyi erősségek nem lehet, hogy bátran ellene állhassanak, azért kívántatik valamely szomszéd hatalmas fejedelemnek oltalmában való bizodalomoknak lenni, hogy abbeli bizodalomok nagyobb erősségekre és bátorságokra lehessen. És mivel hatalmas császárnál sem erősebb sem pedig alkalmatosb oltalmat nem láthatunk, az hova bátran folyamodhassanak, mivel egyéb körülvaló szomszéd országok az németnek avagy alatta vannak avagy pedig előmenetelit kívánják, méltó az fényes portának oltalma alá venni őket ezekre az felytül előszámlált okokra és több dolgokra nézve, melyet ő hatalmassága mind maga hasznáért mind birodalminak jövendőbeli bátorságos állapotjáért cselekszik, és a magyar nemzet is örökké magához kapcsolja. Ehez pedig az kívántatik, hogy ő hatalmassága athnamé levelét adja császári hiti alatt mind az hét vármegyének Kassa városával együtt, mind pedig az egész magyar nemzetnek, az kik az ő hatalmassága oltalmához akarnak folyamodni, hogy ha vagy német császár vagy utána való maradéka, vagy valaki egyéb, szabadságok és nekik tött fogadások ellen akarnák ötet bántani, vagy rajtok ez elmúlt hadakozásokért boszút állani, ő hatalmassága kegyes császári oltalma alá révén őket, mindenek ellen megoltalmazni akarja és meg is oltalmazza. Mely athnamét ezen követünk úgy mint ő általa kezünkben küldvén, mi nálunk és az utánnunk való fejedelmeknél

légyen, hogy az mikor kívántatik, tudja az magyar nemzet azt hol keresse, és ahoz bátorsággal bizhassék. Ennél az mint az előbb is előszámlálók, sem hasznosb, sem pedig magának jövődöre bátorságosb állapotot az fényes porta fel nem találhat; melylyel ő hatalmassága hogy tudniillik császári oltalma alá vegye az hét vármegyét és az magyar nemzetet, ugyan tartozik is, mivel nekünk együtt ő hatalmasságának az elmúlt időkbén nem hasznotalanul és igaz szüből is szolgáltak, és ha jövődöben valami boszuállásra igyekeznek is az német ellenek, nem egyébért, hanem az ő hatalmasságának való szolgálatjokért cselekszi. Ez dolog pedig római császárnak ellene semmiképen nem lehet, mivel hogy szabadságokban őket megtartja arra hittel köteles, melyet hogy ha nem fogna cselekedni, az magyar nemzet is semmi hűséggel és kötelességgel neki nem tartozik, és így magának akárhol is oltalmat és segítséget méltán kereshet. Hogy pedig ez dologról mi általunk táltatik az fényes porta meg, oka az, hogy mostan az mi birodalmunk és gondviselésünk alatt levén azok az vármegyék, mi reánk is bizták minden jövődöbeli megmaradásokat és valamit mi javokra feltalálhatunk, tudjuk bizonyára, hogy jövődöben nem egyebet, hanem azt fogják követni, melyet mi képekben az fényes portának bizvást ígérünk is“ *).

De ez ügyek érdemében Bethlen István is irt a kajmekámnak. Előre bocsátva a fejedelem hűségének és érdemeinek megemlítését, figyelmezteti őt azon eshetőségre, hogy Isten e fejedelmet kiszólíthatja e világból. S ez esetre gondoskodni kell a portának az ország megmaradásának biztosítására. Hat pontot ajánl: „Csak azon könyörgök nagyságodnak én is: hogy nagyságod legyen azon kegyelmes jó akarattal s gondviseléssel ez szegény országhoz, az mint e mivel ez mostani kegyelmes urunk ő felsége idejében volt mind ez ideig.

Másodikon azon: hogy ha minékünk az német részről valami ellenkező állapotunk következne, nagyságod az budai vezérnek ő nagyságának és az felséges tatár hánnak parancsoljon úgy hatalmas császárunk nevével, hogy ha szükségesképen megtaláljuk, olyan állapotban ne várjanak az portáról, mert együtt késő lenne, hanem az mint az szükséghez képest fognak megtalálni az

---

*) Eredetlije az erd. muzeum élyi egylet birtokában.

szerint inditsátok hatalmas császárunk vitézít, ennek az ő hatalmassága országának is oltalmára. Harmadikon azon: hogy ha nagyságotat s az fényes portát az német részről oly dologgal fogják megtalálni, hogy reánk német részről való ejedelmet akarnának hozni, nagyságod kegyelmesen megbocsásson, akár mennyit ígérjenek, akár mennyi hasznot mutogassanak, de könyörgök nagyságodnak hogy nagyságod annak hitelt ne adjon, mert ha nagyságod arra megyen, akkor veszi el hatalmas császártól Erdélyt, Moldvát, Havaşalföldét, s oly állapotban senkire osztán nagyságtok ne vessen, mert én, mint hatalmas császárunknak igaz hive, tartozom nagyságodnak idején az igazságnak kívánsága szerint megírom. Negyediken ezen: hogy ha mi oly állapotunk következne, nagyságod hatalmas császárunk nevével irasson az német császárnak, és magyarországi palatinusnak Erdélynek békét hagyjon, holott tudja, nincs semmi köze Erdélyhez, mert ő hatalmasságával való békesség is így aztán fel kezdene bomlani. Nem ártana, nagyságos uram, ha nagyságod a magyarországi részre maradandó hajduságnak is iratna olyan állapotban. Ötödiken azon: hogy ha valamely németes gonosz akaróink nagyságotat s az fényes portát ország nevével akarnák megtalálni valami dologról, valami álnok hamis mesterséggel pecsétlett levelekkel, minthogy néha megtörtént az ilyen dolog. Alázatosan könyörgök nagyságodnak, addig afféle követségnek irásoknak hitelt ne adjon, hanem elsöben ne neheztelje nagyságod egy meghitt emberét olyankor postán ide bocsátani hozzánk, ki tiznap mindenkor postán kijöhet, az mely által menjen végre tölünk az dolognak, mert minthogy az én kegyelmes uram ő felsége mellett való gondviselést, vigyázást az tanácsesal együtt én reám bizta, s nekem pedig az magyarországi birodalomban egy talpalattnyi földem is nincs, hanem az én kegyelmes uramnak, úgy mint hatalmas császárunk chiragrának tanítványa vagyok mind az fényes portán létemben s mind az én kegyelmes ura mtól ő felségétől ennyi idő alatt, mennyi idő alatt felségének vékony tehetségem szerint keze lába voltam, megtanoltam azt, mely hasznos dolog legyen az fényes portának tökéletes séggel szolgálni s hatalmas császárunknak köntöséhez ragaszkodni, kikre nézve elhiheti nagyságod, hogy valamit hatalmas császárunknak az ő hatalmassága országának jövendő javára hasznára s megmaradására valónak látok lenni, azt igyekezem mindenben tel-

jes tehetséggel követni s azt akarom nagyságodnak is tökéletesen értésére adni, az igazságnak s az dolognak kívánsága szerint.

Hatodikon ezen könyörgök nagyságodnak, hogy az minemű athnamé felől az én kegyelmes uram ő felsége mostan bemenő főkövete által nagyságodat megtalálta, abból nagyságod mutassa jó akaratát, mert elhigyje bizonyosan nagyságod, hogy avval valóban hasznos dolgot cselekedik hatalmas császáruunknak s az egész ozmanli nemzetnek, mert ez léssen az mostani állapothoz képest egyik erős fundamentoma annak, hogy ez három ország hatalmas császáruunk birodalmában és hűségében megmaradhasson, és jövendőre is ő hatalmasságának Magyarországból sok jó akarói lehessenek, kiről nagyságodnak szóval is izentem az főkövettől és új kapikihájától.

Ha nagyságod is ezekre az én hat rendbeli könyörgésimre kegyelmesen tekint, elhigyje nagyságod, hogy hatalmas császáruunk országát, Isten segítségéből esendességben megtarthatjuk. Én is pedig hivatalom szerint Istennek szent segítségéből igyekezem vigyázni gondot viselni s az vitézlő népet megmarasztani, kiket nagyobb részint Magyarországból hozott volt bé az mi kegyelmes urunk ő felsége. Az mi kegyelmes országunk ő felsége állapotában is nagyságod meg ne ütközzék, sem abból, hogy asszonyi emberi rend, sem abból, hogy német nemzet, mert mi ő felségét az mi kegyelmes urunk akaratjából bizonyos módok alatt választottuk, hogy sok szóval ne fájlaljam nagyságodnak fejét, tudniillik : hogy ha ő felsége hatalmas császáruunkhoz és az fényes portához való hűségben megmarad ; mert ha abban ő felsége meg nem kezdene maradni, mi is tovább ő felségét nem uralnók, sőt hatalmas császáruunkhoz való kötelességünkből nagyságodnak mindjárt értésére adnók, de olyan dolgot nem látunk ő felségében semmit, nagyságos uram, nem is reméllünk s Isten oltalmazzon.

Noha pedig ő felsége asszonyi állat, nagyságos uram, de én az tanács renddel, hiszem arravaló vagyok ő felsége mellett, hogy hatalmas császáruunk országára úgy viseljük gondot s úgy vigyázunk az mint az dolog kívánja *).

Érdekes lesz e helyen felemlitenünk az ajándékok rendjét melyet Apafi vitt magával a portára :

*) Eredetije Tunyogi Cs. József gyűjteményében.

„Hatalmas császár számára tallér	15000.
Tíz virágos aranyos kupák, 6 girások . . .	10.
Egy mosdó medencze korsóstól 14 girás . . .	1.
Sólymok	24.
Az kajmekámnak kupa öt, tallér	1200.
Kapitán pasának kupa kettő, tallér	300.
Aphiz Amhat pasának kupa kettő, tallér	300.
Csyalagoly Mamhát pasának kupa kettő, tallér	200.
Bayrám pasának kupa kettő, tallér	200.
Kenon pasának kupa kettő, tallér	200.
Nisánozi Juszuf pasának, tallér	200.
Muffti	3 kupa.
Abraim effendi	2 kupa.
Csausz pasa	1 kupa.
Cancellarius	1 kupa.
Tefterdár	1 kupa.
Az fő követnek költségére tallér	700.
Az fő tolmácsnak tallér	200.
Jussuf agának, tallér	200 *)
Házi Jánosnak dutka fl.	500.
Császár udvarában levő különféle belső tisztviselők, tallér	127.
Vezér embereinek, tallér	40.
Summa 18,867.	
és dutka fl. 500.“ **)	

Apafi october 6-án ért Brassóba, s ott útra teljesen elkészül-
vén beindult. De alig ért be ő s fogott hozzá e rábizottak végre-
hajtására, otthon megtörtént a végzetszerű esemény.

A fejedelem végrendeletének aláírásakor már látta, hogy
csak napokat számlálhat. Otthon fővárosában kivánta szemeit be-
húnyni s útnak indult. Hunyadon, Kolozsváron s Tordán át nov.
14-én Enyedre ért. Itt azonban nem állapodott meg — mert már
látták orvosai hogy csak órák vannak hátra. November 15-én 10

*) Ez ki van törölve s helyébe írva: „Adtam magának fl. 240 dutkát.“

**) Eredetije Tunyogi Cs. József gyűjteményében.

óra után láthatólag gyengült: tollat s papírt kért, s ira két sort szépen: „Ha Isten velünk, kicsoda ellentünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen.“ Ennél többet se irt, se szólott annakutána. Tizenegy óra felé már halálra vált, s mi közben Geleji az udvari pap a jelenlevő főrendeket imádkoztatá „Isten őt nagy és szép csendesen ez romlandó életnek változási és nyavalyái közül magához szállítá“ *).

A koporsót, melybe fektették, még életében meghozatá és azt jó ideig szemlélvén „várta nagy erős férfiúi bátorsággal a keresztényi kegyes reménységgel, sőt hittel utolsó óráját, kinek idvessége felől kétség nem is lehet mind életbeli sok jó cselekedetire nézve, melyekkel igaz hitét gyümölesöztette, mind buzgó imádságára, isteni szolgálatjára, vallásban állhatatos voltára, az Isten dicsőségéhez és anyaszentegyházához annak gyarapításához és oltalmazásához való nagy indulatira is nézve.“ S még életében meghagyá „hogy valamint martialis ember volt úgy őtet veres színben gyászolnák temetésit azzal ékesítnék. De azt nem mivelék a testamontozók“ **).

Bethlen halála napján délután összegyűlt az államtanács, s szomorú hírrel futárt indítottak a nádorhoz, a budai basához, a portára. A császárhoz pedig Kemény Jánost küldék, megbizván hogy előbb Pázmány Péterrel értekezzen. Ennek s az Eszterházyhoz küldött futárnak föladata volt felajánlani a hét megye restitúcióját, hogy „a minden dolgok—írak a nádornak—melyeknek a mi boldog emlékezetű urunknak halála után császár urunk ő felsége részére előbbi állapotjokra kell menniek, legyenek szép csendességgel, mégis menjenek úgy véghez az végezések szerint“ *).

De ifju Bethlen István a kormányzó fia Nagyváradot már november 13-án átvette ennek kapitányától **).

A gyász hír különböző hatást tett a portán és Bécsben. Itt kedvesen hallották azt önmagáért is, mert nagy veszélytől szabadultak meg, aztán mert látták, hogy a megyék oly könnyű szerrel vissza-

*) Kemény János 144—145 ll.—Kismartoni Regesták 37 l.

***) Kemény János önéletírása 150 l. Különbösen a temetés határnapja nem ekkor hanem dec. 8-án tüzetett ki.

*) Kismartoni Regesták 37 l.

**) Katona XXXI. 267 l.

kerülnek s végül „a fejedelemasszony személyére fundált practicáira nézve“ *).

Nem a portán, hol pedig Apafi e hirre elkészíté a kedélyeket.

VII.

Apafi Kontsantinápolyban beadta az adót, bemutatta Házit, s a kajmekántól megnyerte a titkos kihallgatást. Reczep, mióta a Szombathelyiféle ügy elhallgatott, Bethlen irányában — mint láttuk — teljesen megváltozott. A kormányzó által elibe terjesztett hat pontot elfogadta, megtette a szultánnál a kellő lépéseket s fermánt eszközölt a budai basához, mely ezt fegyvert fogni rendelé. Értesült a szultán, mondja a november végén kiállított fermán hogy „német részről fegyverben vannak s csak alkalomra várnak, hogy Erdélyre üthessenek, elfoglalhassák s a szenvedett károkért boszút állhassanak. Minthogy pedig Erdélyország jól őrzött birodalmam kiegészítő részét képezi : megőrzésére s oltalmazására különös gondot kell fordítanod. Azért mihelyest német részről ily czélú mozgalmat veszesz észre, vagy Erdélyből sürgetve segélyt kérő követ érkezik hozzád ; — a nélkül hogy előbb szerencsés udvaromhoz jelentést tennél : a budai várórségből s a budához tartozó ejáletekből s szandságokból azonnal elegendő segítő hadakat küldj Erdélybe, hogy a támadó ellenség pusztításai meggátoltassanak. S midőn jelen császári fermánom e tárgyban kiadatik, egyszersmind hagyom és parancsolom, hogy hozzád érkezével magadat mindenben chez alkalmazd, szorgalmatoskodjál s Erdély ügyét el ne hanyagold. Megbízható embereid titkon s nyilván egyre jöjjenek menjenek, —szemed füled nyitva legyen s a mivel a szent hitnek s fényes portának hasznot tehetsz, szultáni dícsőségemet, méltóságomat pedig nevelheted, abban semmit el ne mulassz. Ugyanazért ha Bethlen Gábor emberei segítséget kérni hozzád érkeznek, késedelem s magad vonogatása nélkül a szükséges segedelmet azonnal megadd, s az ellenség pusztítása meggátolására mindent elkövess.“

Ugyanakkor a hat pontban felsorolt kívánatok foganatosítása végett a kajmekám Juszuf agát megbizta, hogy Apafit Erdélybe

*) Kemény János 157 i.

kísérje és erről és általán az egész ügy állásáról egy levelével tudósítá Bethlen Istvánt. Felsorolja neki, hogy Apafi beadta az adót, közölte vele az ő szóbeli nézeteit Juszuf aga útján, levelét Zöldfikár aga fordította le a hat ponttal együtt, s ő mindeneket a szultán elibe terjeszte. „Ezzel—mondja meg nem elégedvén—kérelmed támogatása s szerencsés keresztül vitele végett személyesen a padisáh elé járultam, s a mit lehetett, mindent megtettem. Azonban nem láttam czélszerűnek, hogy ezekről részletesen írásban tudósítsalak s azért e tisztre oly megbizható embert kerestem s végre találtam is, mint az említett Hadszi Jussuf aga, ki már régóta be van avatva ezen titkos dolgokba s ennél fogva ügyessége, jártassága nem hiányzik; s mind a fényes porta, s mind testvéred a magyar király irányában hűséggel, Erdély iránt pedig jó indulattal viseltek. Ő tehát, a ki azon dolognak értője s tudója, teljhatalommal bocsáttatik oda, s egyúttal testvéred számára a felséges padisáh által ajándékozott díszruhát, s levelet viszen. Ha azért fenemlített követeddal együtt szerencsésen megérkezik: fogadd szívesen s mindazon titkos dolgokban, melyekről megbiztatásához képest szólni s értekezni fog teljes hitelre méltasd: mihelyt pedig dolgát végezte, azonnal elbocsásd s általa minden tudni valóról a tárgy természetéhez képest részint írásban, részint élő szóval értesíts. Az iránt, hogy a rábizottakat hiven, pontosan s igazán átfogja adni: nyugodt lehetsz. Egyébiránt küldött leveled jó hatást gyakorolt, miután benne mindenről férfiasan józan nyíltsággal szóltál. Fogadd érte jó kívánatomat! A győzhetetlen padisáh ő felsége iránt tartozott szolgálat-tételeid teljesítése közül kifejtett buzgalmad szintén méltó elismerésben részesült, s ohajtandó, hogy e tekintetben tanúsított szorgalmad s igyekezeted jövőre is ennyire kielégítő legyen. Adja a teremtő, hogy ez továbbra is mindenkor tiszta jóakaratódból származzék; s úgy a felséges padisáh iránt mint irántam s a fényes porta egyéb tisztviselői iránt is hasonló indulattal viseltesél. Irtam Budára is, hogy Erdély ügyében mindent megtegyenek, előrelátók s óvatosak legyenek. Reményilem, hogy fejedelem s király barátom is lassan-lassan fel jog gyógyulni,—adjon is neki a nagy Isten erőt, egészséget. Róla sem felejtettem el megemlékezni! Hiszem, hogy egészsége rövid idő alatt helyre áll, s még számos éven át szolgálhatja a fényes portát. Ha netalán másként történnék, azon esetben császári berát fog Erdély sorsa felett határozni. Czélszerű ha-

di működés mindenkor elejét fogja venni az ellenséges megtámadásoknak: azért szükség, hogy az előre megállapított terv szerint erdély vitézül s hősiiesen oltalmaztassék.“

Már Apafi megtette bucsulátogatását, Juszuf készen volt az útra, s a berátoknak csak épen expedíciója hiányzott, midőn a futár Bethlen Gábor halálának hírével november végén megérkezett. Ez az intézkedésekben némi módosítást tett szükségessé, Apafi és Juszuf még néhány napig a portán maradtak. A kajmekán az újabb rendelkezéseket tudtára adta Bethlen Istvánnak. „Fő követed—irá—épen búcsutisztelgésre jelenvén meg a császári udvarnál, a királynétól és tőled azon napon futár által érkezett leveleket adott kezembe. Tartalmukból testvérednek Bethlen Gábornak, Erdély fejedelmének haláláról értesültem s mély fájdalomba merültem, mit leírni nem tudok. Istené az akarat, mi semmit sem tehetünk! Azt a napot, melyet megértünk, fogadjuk el s használjuk jól! — Minthogy ama pontokba foglalt kérelmeidet tartalmazó levél öt pontja, melyet főköveted által küldtél, ezen esetre vonatkozik: a budai, boszniai, egri, temesvári, kanizsai beglerbégekhez azonnal fényes rendeletek, a tatár khán ő nagyságának pedig, valamint ohajtásodhoz képest az imperatornak és palatinusnak is, levelek küldettek. Semmi hátramaradás sem történt, minden azon módon lett megírva s elintézve, a mint kívántad. Ha hát egy vagy más helyről afféle sima leveled érkezik, fogadd jó képpel. Ha Isten is úgy akarja, mi komolyan fel fogunk lépni; azért a gonoszság s roszakarat el ne kedvetlenítsen. Hanem te meg azon részen a hajduságnak nevezett vármegyei népet igyekezzél megnyerni, hogy ha szükségünk lesz rá, készen legyen. Budára, Boszniába, Egerbe, Kanizsára, Temesvárra pedig ügyes embereket küldj, hogy azon helyeken a szükséges dolgokról értesítve legyenek. Ha — mit Isten ne adjon! — az ellenséges részen csakugyan készülni találnak valamire s ez tudomásodra jön: azt ide is azonnal megjelentsd, hogy a kellő intézkedéseket megtehesstük. A tatár khán ő nagyságának is küld el a leveled, sőt magad is írd és tudasd vele a dolgok állását. Fényes parancs ment a moldvai s oláh vajdákhoz is, hogy szükség esetén segítségedre menjenek. Ha még valami tudatni valód lenne Juszuf aga által értesíts, tőle mindent megtudunk.“

S csakugyan az illető fermánok is kiadattak a moldvai és oláh vajdáknak: „Ezen császári czimeres levelem—írja december közepén a moldvainak adott fermán—vételével tudd meg, hogy az erdélyi fejedelem s magyar király Bethlen Gábor meghalt s halálával Erdélyre kívülről ellenség támadt. Ha azért a mostani erdélyi fejedelemtől vagyis kajmekántól követ vagy levél érkezik hozzád s tőled segítséget kér: se órát, se napot ne várj, hanem a nélkül, hogy erről előbb a fényes portára jelentést tennél,—moldva őrizése végett magad helyett ügyes és arra termett kajmekámot hagyván hátra s elégséges hadi népet adván annak rendelkezése alá: magad személyesen a melletted levő gyalog és lovas haddal ülj fel az ellenség ellen s a merre parancsolatod Íész siess, Erdélyország segítségére, s tőled kitelhető módon rajta légy, hogy az ellenség legyőzessék.“

Azután rendeli, hogy a vajda személyesen induljon el s egyessüljön Aliun oláh vajdával. Végül írja: „Azt is tudtadra adom pedig, hogy ha lassú készülődésed s hallgatásod miatt az ellenség Erdélyország valamely helyét rabolni, pusztítani találja; vagy pedig nem a kijelölt helyen fogsz táborba szállani: parancsolatom ilyenén megszegéseért a büntetést el nem kerülöd. Azért hát jól vigyázz, parancsolatomat szigorúan megtartsd s teljesítéséről jelentést tégy“ *).

December derekán Apafi és Juszuf elindultak. Magokkal vitték a kajmekám levelein kívül, a szültán fermánjait Katalinhoz, Bethlen Istvánhoz, melyekben Katalin székfoglalására való intézkedéseket teszi meg, s ennek megküldi a zászlót, botot és kaptányt. „Bethlen Gábor mivel ez világból kiköltözvén az országnak bírása parancsolatunk szerint titeket illet, hagyjuk azért, és erősen parancsoljuk, hogy ennekelötte adott berátunk szerént Erdély országát hűséggel és teljes igazsággal birjátok, az országnak lakosival és főrendeivel egyességben élvén, valameddig hatalmas győzhetetlen császári méltóságunk és annak fényes székiben az igaz állhatatosságot és tökéletes igazságot megtartandjátok, és azonkívül hágni nem igyekeztek, ellenségeknek ellenségi, és jóakaró-

*) Mind a hat fermán (ide értve az athnamét is) eredeti török példánya meg van a fels. k. kormányszék levéltárában. Lefordította Szilády Áron.

toknak jóakarói vagyunk. Budai birodalmunkban levő kedves becsületes vezértünknek és szerdárunknak, kinek Isten méltóságát öregbitse, Murteza pasának megparancsoltuk, hogy valamiből megtalálhatjátok, akár hadak dolgából, akár egyéb szükséges dolgaitokból, mindenekben hozzátok igazsággal legyen. Ti is az országra gondot viseljétek, és vigyázásban legyetek. Ti kik Erdélynek főrendei vagytok, a szent Jézus hitén levő urak, nemesek, Erdélynek főrendei, lakosai, az hazáunknak fiai, kik a megnevezett dicséretes fejedelemasszonyt egyenlő akarathól választottátok mindnyájan fejedelmeteknek, tudjátok, esmérjétek, megbecsüljétek, és neki minden engedelmességgel és állhatatossággal legyetek, az igazságnak utát nyomjátok. A mi boldog emlékezetű őseinknek minemű igaz engedelmisséget mutatott Erdély országa és annak fejedelme, ti is abban maradjatok. Hozzánk minden engedelmisséggel legyetek, a mi kegyelmességünket hálaadással vegyétek, és ahoz mind vidám arczát mutassatok“ *).

A Bethlen Istvánnak szóló fermán ezt a kormányzóságban megerősíti: „mivel a megnevezett erdélyi fejedelem Bethlen Gábor e világból kiköltözött, és az országnak gubernálása a megnevezett mostani fejedelem Katharina után reád maradt; hagyjuk azért és erősen parancsoljuk, a mint ennek előtte rendeltük és parancsoltuk, Erdélyországot tökéletes igazsággal gubernáljátok, az országnak főrendivel és lakosaival együtt a megnevezett mostani fejedelem Katharinának, kinek Isten életét hosszabbítsa, igaz alázatossággal, és igaz tökéletes hűséggel legyetek, az országnak bírázásában szorgalmatoskodjatok, Erdélynek lakosai általatok megne bántódjanak. Valamig ti Erdélynek lakosival fényes portánkhoz igaz alázatosságot mutattok, és abban megmaradtok, és jóakaróimnak jóakarói, ellenségünknek ellenségi lesztek: mindenek ellen titeket megoltalmazunk.“**)

VIII.

A legelső és legfontosabb függő kérdés — mely Bethlen ha-

*) Gróf Kemény Sámuel gyűjteményéből az erdélyi muzeumegylet birtokában.

***) Felső Magyarországi Minerva 1828 évfolyam az 1923. lapon.

lálával előtérbe nyomult — a visszacsatolandó megyék kérdése volt. A portán és Erdélyben attól tartottak, hogy ezzel fogják kapcsolatba hozni Erdély megtámadását, legalább azon körülményből, hogy Erdély szélein hadakat állítottak fel, ezt következtették. De ez aggodalom nem valósult. Ott mélyebben rejlő tervek foglalták el az elméket.

Kemény Jánost a császár Entzensdorfon fogadta magánosan. A Pozsonyban mulató Pázmány Péter megkérdezése után november 29-én visszabocsátá őt válaszával a fejedelem asszonyhoz, melyben férje halála felett udvarias sajnálkozását fejezi ki, néhány vigasztaló szót intéz hozzá, s biztosítja, hogy mind azt, mit az ország ügyeinek békés elintézése megkíván, végre fogja hajtani.*)

Két nappal utóbb hasonlóan Entzensdorfról Eszterházy is írt. Némi vigasztalás előrebocsátása után áttér a dolog velejére: „A mi pedig az én kegyelmes uram római császár ő felségéhez való kegyelmességét és jóakarátját illeti, abban felséged semmit se kétekedjék, mert az hol még ellenségivel is sok kegyelmességet cselekedett, annyival inkább felségedhez, úgy mint maga véréhez elhíheti felséged, hogy azokat a kegyelmességeket gyakorlani fogja ő felsége, és a mostani visszavételében is szép csendes és békességes rendet akar ő felsége tartani, azoknak a diplomáknak continentiája szerént, melyek ő felsége kezéből költenek volt, kiben nem lehet semmi villongás avagy akadék, holott nyilván szólnak a végzésekre, hogy a fejedelemnek éltéig engedtetett volt azoknak bírása. Innám így tetszván Istennek, hogy kiszóllította legyen ő felségét, ottan vége lett a conditionak, és így a diplomának ereje szerint is a mi kegyelmes urunk ő felsége keze van ma rajtok, mely dolgot a nemes vármegyéknek is publicált és megirt: erre nézve ő felsége intvén mindeneket a jó csendességre és békességre. Reményilem az ő felsége alatt valóktól is mindenek csendesen és békességesen fognak igazgattatni, melynél egyebet én is az én kegyelmes uramnak semmit nem nézek. Akarnám minden alkalmatossággal felségednek is kedveskednem és szolgálnom, és a közönséges jókat is előmozdítani e békességnek szorgalmatos őrzője is lenni.“**)

*) Új magyar muzeum 1855 I. k. 471 l.

**) Új magyar muzeum 1853 I. k. 120 l.

Ezenkívül Kemény hírt is hozott magával, hogy a római császártól főkövet jön. S hogy ennek illendő fogadtatása legyen, Kemény Gerendről december 14-éről következő levelet intézett a kolosvári főbíróhoz: „A mi kegyelmes asszonyunk ő felsége engedelméből egy kevésség jöttem ki ide gerendi házunkhoz, mivel pedig ez két három nap alatt reménlem, hogy római császártól ő felségétől csak postaképen fog érkezni egy főkövet, német, kiről kegyelmedet ott eljöttömben nem certificálhattam, mivel éjszakának idején volt, szükség, hogy kegyelmeteknek vigyázása lenne reá, illendő böcsülettel tractálja, és Fehérvárra is értékre adja érkezését, császár ő felsége maga mondá, hogy unum ex cubilariis nostris mittimus, az mint pedig érsek uramtól és palatinus uramtól értetem, az cardinál de Tristeinnek*) vele leszen, ki nem alacsony rendű ember, de akár ki legyen az, elég hogy császár cub iculariusi nagy és nem gyermek emberek, minthogy pedig ő felsége és gubernátor uram annak gondviselését én nekem parancsolták, itt hon való mulatásom is csak addig lehet, ez okon kegyelmedet kérem felette igen, certificáljon egy czédulája által engem is ide Gerendre, tudjam alkalmaztatni magamat, ne essék valami fogyatkozás, kegyelmed is énnekem parancsoljon, az mire elégséges leszek, jó szívvvel szolgálók (**).

A törökök és magyarországiak azonban ez idétt már fegyverben álltak. Ezek Losoncz körül, azok Debreczen tájékán — sőt az összes határszéli szándáságok készen voltak támadásra. Szuleiman Hadsi oglá szilisztriai basa Huszain agát küldé a kormányzóhoz, kimondhatatlan sajnálkozását fejezve ki a fejedelem halálán. Az aga „megérkeztével — írja — reménylem, hogy azonnal értesíteni fogsz arról: vajjon nem szándékozik-e az ellenség valamely oldalról Erdélyre támadni? Ha ettől lehet tartani, azon esetben 7—8 zászlóaljnyi gyalogságot az akkermani s budsaki tatárságot a Dobrudsában állomásozó könnyű lovassággal (aknidsi) azonnal útnak indítom s 5—10 nap alatt segítségemre érkezem. Erdélyország a nagy padisáh birtoka, ennélfogva nékünk azt az ellenséggel oltalmaznunk kell s ő felsége uralkodásának igazságos nap-

*) Dietrichsteinuak.

***) Tunyogi Cs. József úr gyűjteményéből, Jakab Elek barátom által vett másolatról.

jaiban az ezen környéken előforduló szolgálatokban restelkednünk nem szabad.“*)

Murteza budai basa pedig egyik megbízott emberét az öreg és ravasz Muharrem szolnoki béget küldte Fehérvárra üzenettel és levelekkel. Az első, mely még november végén kelt, szólt a rendekhez. „Kedves jóakaróink — írja — ebben mivel a boldog emlékezetű és hatalmas császárunk kötését erősen tartó, az Erdélyországot pedig maga édes lelke gyanánt oltalmazó kedves atyánkfia Bethlen Gábor, még életében a maga szerelmes házastársának Katharina asszonynak, kinek szerencsáját Isten nevelje, az fejedelemséget és annak birását hagyta, melyet ha hatalmas császárunk confirmált és helybenhagyott, az portának régi szokása szerint botot, zászlót, kaftányt küldötte nek és hatalmas császárunktól hitlevéllel együtt úeki adott az fejedelemségnek birása, a mi boldog emlékezetű szerelmes atyánkfiának öcsését a tekintetes Bethlen Istvánt Erdély országának gubernátorának ismerjétek, hatalmas császárunk parancsolatja kívül hágni ne igyekezzetek, mindnyájan az ország javában fáradozzatok, akár a megnevezett fejedelem asszonynak akár pedig az Istenben elnyugodt szerelmes atyánkfiának kedves öcsésének engedelmesek és igazak legyetek, hatalmas császár köntöséhez erősen ragaszkodjatok, és a tökéletes hűséget megtartsátok, hatalmas császárunk szárnyai alatt sok időktől fogva nyugodtatok, ezután is az országnak csendes nyugodalmát várjátok. Ez levelünk praesentáló Muharrem pasa, mivel az végben látott-hallott tudós ember, hozzátok küldöttük, véle minden dolgokról bátorságosan tanácskozzatok. Kedves jóakaróink, intünk és szeretettel kérünk is, hogy az fényes portához az igaz hűséget megtartsátok, a mi boldog emlékezetű szerelmes atyánkfiának szép híréért, nevéért, az Erdélyországot mindenek ellen akarjuk oltalmazni, és az országnak urait és lakosait csendes nyugodalomban meg akarjuk tartani“ **).

Fontosabb volt a második, mely december 3-án kelt s magának Bethlen Istvánnak szólt. Irja, hogy a nádor Ujvárra jött s készülődik, hogy a gaz tettei miatt megszökött Haller György ott fenn azon hírt terjeszti, hogy seregszervezéseket látott s hogy

*) Fels. K. Főkorányszék levéltárában. ford. Szilády Áron.

***) Hivatalos egykorú fordítás az erdélyi muzeum egylet birtokában.

Bethlen a hajdúkat még életében lázította: „Azonban—folytatja—az iránt, hogy pénzt, hadiszereket gyűjtsenek s a hajdúságot csalárdsággal a magok részére akarják átpartoltatni, teljesen tisztába jöttem. Az egri beglerbéget Muhamed basa ő nagyságát ugyanis 4—500 lovassal Debreczenbe küldtem, a hajdúságnak levelet irtam s részint, szép szóval, részint keményebb móddal oda vittem a dolgot, hogy a ki akkoráig Erdélyországhoz tartozott s a felséges padisah szolgálatában volt, ezutánra is oda tartozik s abban maradjon. Á mi téged illet, szintén nagy figyelemmel kell lenned mind a körülteendő dolgokra, mind a hajdúságra nézve. Az igérettel s szép szóval ne fősvénykedjél; az ellenséges részre pedig ügyes kémekeket küldj, kiktől a dolgok ottani állását s készületeket megtudván, azokról mind engem mind pedig a fényes portát minél gyorsabban értesítsd s ebben semmit el ne mulassz. Elhúnyt barátom tanácsosai közül pedig kik körülötte voltak négyet, akár ide, akár a fényes portára küldj, s általok a történekről részletesen tudósíts. Ha azóta valami történt volna, el ne felejtsd megírni, hogy itt aképen intézkedhesünk. Egyébiránt minden saját tetszésedtől függ s részemről a mit érdekedben tehetek, elmulasztani nem fogom; csak hogy a dolgok állásáról tudósíts, mivel a felséges padisah föltette magában, hogy Erdélyt mind sereggel, mind egyébként oltalmazni fogja, s nem kell félni, hogy szándékát megváltoztatja“ *).

Muharrem pasa december 8-án érkezett meg Fehérvárra s december 9-én az államtanácsban fogadtatott. Kijövet a fejedelemasszonytól „mindjárt az audentiához előtt való palotában a rendeket és udvari népet összehíván, az országot a fejedelemasszonyhoz való hűségre mind fenyegetéssel s mind a vezérnek sok maga ajánlásával intette; azonképen, hogy ugyanazon hűségöket a gubernatorhoz is megtartsák, felette szorgalmasan állatta és parancsolta“ **).

De a bég még jóformán vissza sem indult, midőn Muharem pasától a kormányzóhoz új futár új hírekkel érkezett. Tudatja ebben, hogy e portáról parancsokat kapott. Ő most a várakat vizs gálja szereli. „A mi téged illet—folytatja—a hajdúság iránt kedvezéssel,

*) Török eredeti a fels. k. fő kormányzék levéltárában.

**) Katona XXXI. k. 386. l.

légy. Én szintén irtam s küldtem hozzájuk az uttal néhány kecsgetető levelet. Te mindezeket, mind pedig a felvidéket figyelemmel kíséred, — s ha valami olyas körülmény adja elő magát, ird meg s tudasd velem. A mit e tárgyban a fényes portával kívánsz tudatni, értesítted-e arról előre Muharrem basát s megirtad-e most ismét? Ha még ő maga is ott van s nem jegyezte volna fel, úgy ne felejtse el az ezen időkköz alatt történt eseményekről a fényes portát írásban tudósítani: mert ha oda más úton megy ez iránt értesítés, akkor az innen várt segedelem soká fog késni s nehéz lesz a várakozás. Mig embered akkor a portára segélyt kérni megy s onnan vissza érkezik: az alatt az ellenség ellentállás nélkül benyomul s minden késő lesz, Juszuf csasz szavára meglehet, hogy akkor nem hiszi el a kajmekám ő nagysága, hogy ott nincsen katonaság s azt felelheti, hogy szükség sincs reá. Vagy ha elhiszi is: mig onnan a rendelet ide érkezik, sok időbe kerül. Azért ha Muharrem basa még ott van, általa tégy jelentést a fényes portához, ha pedig már ott nem lenne, akkor ajánlom, hogy az eddig legbiztosabbnak tapasztalt úton azonnal küldj levelet s ne halogasd a segélykérést. Sebes futárt küldj s a körülményekről engem is értesíts. Az ott levő hadakat meg ne oszlasd, zsoldjokat kifizesd s ha innen küldendő gyalog hadakra is lenne szükség, arról előre tudósíts. Egy utóiratban pedig írja, hogy ő kineveztetett Ázsiába, de oda mindaddig mig az erdélyi ügyek tisztába nem jönnek, nem indulhat el*).

Egyelőre úgy a hogy tisztába jött.

Katalin még december 14-én megírta Eszterházinak a törökök készülődését, Muharrem küldetését, s hogy mindez a magyarországi készülődések következménye. De ő, Katalin, megírta a budai basának, hogy mind arra semmi szükség, és kérte, hogy a török hadakat ültessék le**). S csakugyan épen ezen napokban végbe ment, de „nem szép renddel“ a hét megye visszabocsátása. Kassa már december 18-án letette a hűség esküjét s nyomban visszabocsátották a többit is***). A kötést ezúttal mindkét fél pontosan magtartotta, s miután a hét megye visszaesett és sem a török nem gátolta azt, sem a nádor többet nem kívánt hozzá foglalni, nem va-

* *) Török eredeti az erd. k. főkörmányszék levéltárában.

***) Kismartoni Regesták 38. l

***) Katona XXXI. k. 386. l.

la szükség, hogy a seregeket fegyverben tartsák továbbra is. S a fejedelemasszony 1630 január 14-éről már tudatta a nádorral, hogy a török seregek haza takarodtak, s kérte, hogy ő is oszlassa el saját embereit.

A külnyugalom tehát egyelőre helyre volt állítva, azon napra, melyen — 1630. január 25-ike volt — a nagy fejedelem ünnepélyes temetése végrehajtatott. S e megható órában az országban levő pártok közt is fegyverszünet jött létre. Sem őszinte sem tartós nem volt — s a kis emberek féke felszabadúlt a mint az erős kezeket magokon nem érezték.

SZILÁGYI SÁNDOR.

METTERNICH KORA.

Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden. Von Anton Springer.
Leipzig. Két kötet. 1863—1865.

Az osztrák császári birodalomnak pár évvel ezelőtt Lipcsében megjelent történelme, oly irodalmi mű, melyet főképp most ismerni és röviden ismertetni, kiváló érdekléssel bír. Azt kivált a hazai történetírás minden barátainak figyelmébe lehet ajánlani, a császári birodalom és Magyarország közötti viszony helyes szempontból megítélése végett.

A könyv szerzője: Springer Antal, boroszlói tanár, s így porosz és protestáns, egyszersmind az ismert német haladási párt tagja, ki tehát politikai, mint vallásos elveinél s meggyőződésénél fogva Ausztria iránt rokonszenvvel nem viseltetik, s valóban ily hajlamát munkájában el sem árúlja. De tanulni az ellenségtől is lehet, sőt kell, miután annak nincs oka az igazságot elhallgatni. S ha olykor keserű is az igazság, mit Springer mond, de egészben véve őszinte s indokolt, mert adatokra és tényekre támaszkodik; a mint III. Napoleon mondotta: „a tények logikája kérlelhetetlen“ a leczke azért, mi a tényekben foglaltatik, annál hasznosabb s épületesebb. Figyelmet s említést érdemlő körülmény az is, hogy Springer munkája, az ausztriai birodalomra nézve 1866-ban bekövetkezett végzetleges katastropha, szóval: az utolsó porosz háború előtt íratott, mi a porosz historikus könyvét érdekesebbé, valamint a németországi viszonyokban történt nagy fordulatot érthetőbbé teszi.

A kérdéses könyvből,—bár kissé hosszadalmas, s a német historikusok irmodora szerint, abban az okoskodás és liberalis phrasisok nem hiányzanak, oly érdekes, mint oktató tartalmánál fogva, sokat lehet tanulni; az a birodalomnak rövid ugyan, de igen nevezetes korát s ennek végzetleges eseményeit rajzolja.

A munka, mint czíme mutatja, két részből áll: az első a birodalom hanyatlását s ennek okait, a második az 1848- és

49-heli forradalmat beszéli el. Csak negyven rövid évet foglal magában: azon időt, mely az 1809-beli bécsi békétől a forradalom végéig 1849-ben terjed: így tehát hercezeg Metternich korát, ki az említett béke után Ausztria első és főminiszterének polczára lépve, a birodalom sorsát közel negyven évig hatalmas kézzel vezeté, de egyszersemind a birodalom hanyatlását is előkészíté, mig-nem a kormány rendszere által előidézett forradalom őt megbuktatá.

Springer néhány év előtt, a czéljára szükséges anyag-gyűjtés végett, Budapesten is-volt, s hogy a magyar viszonyokat s újabb történelmet tanulmányozta, arról munkája bárkit meggyőzhet, s el nem tagadható botlásai, tévedései, sőt itt ott kintinő részrehajlása és elfogultsága mellett is, a magyar ügyekről s állapotokról, egészben véve, helyesebb nézete van, olykor méltányosabb, mint azt tőle álláspontjánál, s tán előítéleteinél fogva várni lehetne.

Mindamellett nem lehet elhallgatni, bármennyire igazságos akar Springer a magyarok irányában lenni, s a nemzet alkotmányos küzdelmeit is elég híven rajzolja, a földolgot még sem mondotta meg, előadásában t. i. kellőleg ki nem emelé Magyarország jelentőségét a birodalomban, melynek legfontosabb súlypontját elmondhatlanul e haza képezi; ha annak törvényes autonómiaja tiszteletben tartatik. A német császári korona az ausztriai monarchának csak külfényt kölcsönzött, Szent István koronájának birtoka által lett voltaképp Ausztria fejedelme európai nagyhatalommá, s az úgynevezett pentarchia egyik tekintélyes tagja.

S miután az 1804-ik évben I. Ferencz császár, előre látva azt, mi két év múlva 1806-ban bekövetkezett, t. i. a római szent birodalom öszeroskadását—az ausztriai örökös császári czimet felvette, az új osztrák császárság a birodalom helyzetén s fenálló viszonyain mit sem választatott, annál inkább, mert az illető császári intézvényben a birodalom összes királyságai- s tartományainak volt addigi alkotmányai és kiváltságai biztosítottak. S valóban az új czim e tekintetben csekély állomajói jelentőséggel bírt, s miut Springer megjegyzi: „Ausztria aztán is a régi Ausztria maradt.“ Tudva van, hogy ez alkalommal,—különösen az I. Napoleon császár levelezésében közlött adatok szerint, Bécsben a kormánykörökben akkor szó volt a magyar császári czim felvételéről, mit az arról értesült új francia császár legkevésbé sem ellenzett,*) s a gondolat, a birodalom súlypontját Magyarországra tenni át, nem enyészett el, és Springer e részben egy pár vezetes, és jelenleg épen említést érdemlő adatott közöl.

Az 1805-iki francia háború után, a szenvedett veszteségek, s a birodalom szorult helyzete következtében, a figyelem újra Ma-

*) L. „Correspondance de Napoleon I.“ Tom. VIII. pag. 422, 447, 449. ll.

gyarország felé fordult, a a sajtóban, sőt diplomatai körökben is vitatták azon eszmét, hogy Ausztriát, dunai tartományok átengedésével, kelet felé és a Feketetengerig kellene terjeszteni, mi által Magyarország a birodalom központjává válnék. s abban csak az őt megillető első helyét foglalná el. Talleyrand valóban, már az ulmai esata után, egy erre vonatkozó, s I. Napoleon császárnak átnyújtott javaslatot készített, s nem kevésbé Gentz, az ismert publicista, egy hasonló tervvel foglalkozott, ha szinte maga is annak életbe léptethetése felől kételkedett.*)

Epen így, midőn Németországnak a bécsi congressuson létrejött, s egy szövetség gyenge alapjára feltehető új tervezése s az azt kiegészítő 1820-beli bécsi zárokmány — Wiener Schlussakte — a köz várakozást ki nem elégíték, osztrák államférfiak is találkoztak, kik Metternich herczeg politikáját rosztalták, s a császári birodalom érdekével azt megegyeztetni nem tudák. Ez alkalommal jelesen gr. Buol-Schaudentsein, német szövetség-gyűlési osztrák követ, a császári székhelynek Budára áttétele a birodalomra nézve hasznosnak és szükségesnek vélte, valamint másfelől tekintélyes férfiak vitaták azon kérdést, hogy mikép lehetne Magyarországot s a német örökös tartományokat közelebbi összeköttetésbe hozni?**) Ha ezen eszmék akkor méltánylást találtak s érvényre emelkedtek, jelesen, ha az osztrák döntő kormány-körökben Magyarország alkotmányos önállását, jelentőségét helyesen felfogni tudták, vagy akarták s azt úgy kormányozták volna, — minő más történelme volna most Ausztriának s tán Európának is?

Az ausztriai birodalom jelentőségét, sőt nagy fontosságát akár politikai, akár nemzetiségi tekintetben tagadni nem lehet. Nyugot és kelet között eső, e kettőt összekapcsoló helyzeténél fogva mind kettőre nézve közvetítő; mind kettőnek sorsába és viszonyaiba bevágó szereplésre van híva, annál fogva a nyugoti, mint keleti, úgynevezett függő kérdések megoldásában kiváló, sőt első rendben álló érdekeltséggel bír: míg másfelől, mint századok óta, számos különböző népfajok hazája, úgy mondható mustralapja, s e részben különösen tanulságos beléltében a kormányzás egyik legnehezebb problémájának megfejtésére nézve tett különböző kísérletek regisztrálva vannak.

A birodalom t. i. három századot haladó fenállásától fogva, maga régi, eredeti jellemét mint H e e r e n egy jeles német histo-

*) Er fügt freilich in richtiger Beurtheilung der Personen, kaum dass er den Gedanken ausgesprochen, eiligst hinzu: „Wenn man sich vom Graben, vom Prater, von Laxenburg, von der Redoute nicht trennen will, dann bleibt mein Plan ein Gedicht;“ Gentznek Springertől idézett szavai „Geschichte Oesterreichs“ I. Theil S. 75.

**) Springer Geschichte Oesterreichs. I. Theil S. 282.

rikus mondja: hogy az többféle népek és államok egylete egy közös uralkodó alatt közös alkotmány nélkül,*) mind e mai napig megtartá. E hosszú idő alatt lefolyt történelmének, államéltének, viszontagságainak fő czimervonása azon egységre törekvés, mely által a kormány annak különböző országait összekapcsolni, egyesíteni akará, a nélkül, hogy e célzt többször ismételt, előlkedett erőlködéseinek daczára elérhette volna. Azt egyházi és politikai, következetesen gyakorolt, sikertelenségtől vissza nem rettenő, s miúdig megújuló reactio, absolutismus épen úgy nem eszközölheték, mint a beolvasztás és központositás a kívánt célra nem vezettek.

E több tekintetben oly érdekes, mint tanulságteljes jelenségnek okát kétségen kívül azon politikai dualismusban kell keresni, mi a kormányformára nézve a német-szláv örökös tartományok és Magyarország között 1849-ig létezett. Míg az elsők, t. i. az örökös tartományok, főkép a reformationnak kiirtása folytán, a jogokat, kiváltságaikat, általában polgári szabadságukat elvesztvén, az uralkodó abszolút vagy korlátlan akarata és hatalma alá estek, Magyarorszában mindig alkotmányos élet és kormányzás volt, melyet ugyan olykor felfüggeszteni, de végkép megszüntetni sohasem lehetett. Így az örökös tartományok s a magyar korona államterülete között folyvást fenálló, az utolsónak ősrégi, és sajátzerü intézményein, belszerkezetén alapuló politikai ellentét a kormány egyesítési s terjeszkedési terveit gátolá, s épen e küzdelem s abból eredett különböző surlódások a birodalom történelmében s belviszonyai alakulásában jelentékeny helyet foglalnak el, s annak sorsában és egész multjában döntő hatást gyakoroltak.

Ez igazságot, e kettős irányú fejlődésből eredő ellentétet, s annak fontosságát Springer is elismeri, s többször kifejezi. „Nemcsak ma vagy tegnap,“ mondja ez író, (3. l.) „de több mint egy század óta az erők Ausztriában ily (t. i. kettős) irányban mérköznek. Most úgy látszik, mintha az egyesítés műve, a birodalomnak egy államná változtatása csaknem sikerült volna, majd ismét a tartományi (!) szellem merevsége oly erősen nyilvánul, hogy minden egyesítési terveket el kell halasztani. Szenvedélyes nyílt harc, s az el-lankadás által kívánt hosszabb fegyverszünet váltják fel egymást. De ha koronként, minden ily újítási tervek félre is tétetnek, s Ausztriának származás, nyelv, műveltség, történelmi traditiók s politikai kívánatok által annyira különböző népei mozdulatlan marad-

---

*) „So behält diese Monarchie ihren alten Charakter, den eines Vereins von Völkern und Staaten unter einem gemeinschaftlichen Herscher, aber ohne gemeinschaftliche Verfassung“ Heeren Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems u. s. w. Dritte Ausgabe, Göttingen, 1819. S. 834.

nak, a nyugtalanság, feszültség, versengés rendesen visszatér, s a belső ellentétek kiegyenlítése, szabályozása megszűnés nélkül Ausztria fejlődésének végcélját képezi.“ Hogy Ausztria újabb történelmének „lényeges tartalmát“ az érintett forrongás, tusák, küzdelmek, valamint sokféle törekvések képezik, — szerző helyesen jegyzi meg.

E történelmi munka első részének „a meglévő állapotokat“ rajzoló bevezetésében, az uralkodó házra, ennek a romai-német császársággal összeköttetésére, valamint a *pragmatica sanctio*ra vonatkozó s nem minden egyoldaluságtól ment észrevételek után, Mária Terézia, s II. József kora a főbb vonásokban előadva *). Szerző álláspontjának s felfogásának ismertetésül itt abból némelyeket közlök.

„Ausztria barátai, mondja Springer, a kül szorongattatás és bel versengés napjaiban vigasztalást találva említik „a birodalom fenállásának politikai szükségességét,“ példabeszéddé vált, s minden veszélyből azt kiszabadító szerencséjére hivatkoznak, melyet azért, ha nem léteznék, Európa, különösen pedig Németország javára, újra kellene teremteni. Ha szerző egy részről a birodalomnak az európai súlyegyen s a német befolyás és műveltség terjesztése körüli érdemeit méltányolni hajlandó, másfelől nem hallgatja el, hogy éppen a császári birodalom létezésének és tartósságának a politikai ildomoságban s czélszerűségben gyökerező okait kutató buzgóság mutatja, hogy annak természetes és feltétlenül szükséges alapja hiányzik. Úgy mondható osztrák nemzetiség nincs, valamint az osztrák államnak bizonyos geographiai határai is hiányzanak. A dynastia, „az osztrák ház,“ a különböző, s részint ellenségesen szembezálló tartományok kül, de legerősebb kapcsa. Ennek symboluma az ismert osztrák *U e p h y m n u s*, melyben nem a haza hatalma, s a nép öntudatos ereje magasztaltatik, nem is nagy tettek által kivívott diadalmi énekeltetik, de az, kizárólag egy jó császár uralkodásából eredő szerencsének hálakifejezése. „Legfőbb, s csupán és egyedül a fejedelem iránti szeretet az, mire Ausztria minden lakosa in a k közös lelkesültsége felemelkedni tud.“

Springer az ausztriai következési háborúról szólván, ezt mondja: „Magyar és osztrák írók, mindenik más okokból. az 1741-ki magyar országgyűlésről oly rajzolatot adtak, s azt lassanként a

*) Oly szépen, mint igazán jegyzi meg Springer, hogy bár a II. József után következett kormányok hibái, e császár reformjait a maradék előtt kedvezőbb színben tüntetik föl, ez meg nem dönti e fejedelem uralkodása fölötti azon igazságos ítéletet: „dass dieselbe eine Aufgabe durch Befehle durchführen wollte, welche nur das Volk durch Selbstthätigkeit lösen kann, und an dieser Vermessenheit zu Grunde ging.“ Spr. I. Th. S. 23.

történelmi műveltség köz javává tették — zu einem Gemeingute historischer Bildung allmählig gemacht — mi az igazságnak csak kis mértékben felel meg. Kevésbé fontos azt tudni, hogy a királynő férje, Ferencz, lotharingiai herceg volt az s nem a mágnások, ki a királynőért s az országért mindenét és éltét feláldozni igéré.“ Az országgyűlés magatartása továbbá, ez író szerint, nem őszinte, számító, s részben hideg volt, mi az akkori viszonyok megítélésében döntő hatással bír. „Az ország rendei a kormány nehéz helyzetét maguk különös hasznára akarva kizsákmányolni, oly kívánatokkal léptek fel, melyeknek teljesítése Magyarország önállását szélesebbre terjesztette volna.“

Ha a porosz historikus ez idézett, sőt jellemző helyekben a hazaszeretetre nézve az osztrák örökös tartományokbeli, s egy absolut és burokraticus kormány gyámsága alatt álló alattvalókkal egy sorba teszi az alkotmányos jogok birtokában lévő s szabad országban élő magyar állampolgárokat, ezzel a maga elfogultságát, s részrehajlását ép úgy elárulja, mind midőn az 1741-iki országgyűlésen a karoknak és rendeknek a királynő, mint a haza törvényes jogait „éltökkel és vérökkel“ védő, s törvénybe iktatott, annál fogva a haza által nyilvánított lelkesült ségét és áldozatkészségét tagadni vagy kicsinyleni akarja,*) a nélkül, hogy sikerülne neki a történet lapjairól azon örök fénynyel tündöklő tényt kitörölni, vagy homályba borítani, miszerint ezen időben Mária Thérézia koronáját összeszövetkezett ellenségeinek, azok közt a porosz királynak is — mint a törvény mondja legigazságtalanabb követelése s törekvései ellen a magyarok hűsége és vitézsége mentette meg.

S ha végre ugyancsak Springer megjegyzi, hogy II. Józsefnek nem sikerült mint Mária Théréziának, „fényes udvari élet által Magyarország aristocrata barbarjait megszelídíteni,“ — „durch ein glänzendes Hofleben die arztocratischen Barbaren Ungarns zu zähmen“ — ez írónak nem kellene feledni, hogy a római-német szent birodalom, sőt még Poroszország azon századbéli évkönyveiben is a fejedelmek udvaraiban az életet és erkölcsöt barbárság színében mutató adatok nem hiányzanak**).

*) „In defensionem justissimorum regionum et regni ac sacrae ejusdem Coronae — jurium, „vitam et sanguinem sese impensuros unanimi assensu pollicentur;“ (Mariae II. Reginae Decr. I. a. 1741. art. 63.)

**) E részben lehet különösen említeni az ismert barbar hajlama, második porosz király I. Friderik Vilmost, (1713—1740) ki többek közt, katonáit emberrablás útján is szokta szaporítani. L. Schlosser: „Geschichte des XVIII. Jahrhunderts.“ 4-te Aufl Heidelberg, 1853. — 8. II. Bd. S. 248— 49.

Miután szerző az 1792-től 1809-ig terjedő s az osztrák birodalomra nézve oly véstetjes francia hadakat, s ezekkel kapcsolatban álló eseményeket előadta, — munkája főtárgyára, Ausztriának az 1809-ki bécsi béke után kezdődő, s az 1849-ki forradalommal végződő történelme elbeszélésére tér által, előrebocsátván azon két férfi ismertetését és jellemrajzát, kiknek cselekvése, akaratja és szelleme ez idő alatt a birodalom kormányzásában, annak államélete fejlődésében s egész sorsában döntő befolyást gyakorolt. E két név: I. Ferencz császár és Metternich herczeg, kik, mint Springer nevezi: a helytállás és súlyegyen politikáját megalapíták, a császári birodalom bel mint külügyeit tehát azon reactio irányában vezették, mely annak hanyatlását, sőt bomlásnak indulását lényegesen előidézte.

A császár ismertetésében az író II. József bizonyosságára hivatkozik, ki 1784-ben 17 éves s nevelésére nézve Florenzben nagy mértékben elhanyagolt unokaöcsesét, mint egykori vélt trónörököszt, Bécsbe maga mellé hívta, róla azonban éppen nem kedvezőleg szól. Elkényeztetett gyermeknek mondja, ki mindazt, mit maga teszen, vagy személyét érdekli, igen nagynak itéli, de azt semmibe se veszi, a mit mások magukért tesznek, vagy szenvednek, legfontosabbnak egyedül saját személyének megtartását véli; valamint az önzést, cselekvésbeli lassuságot, határozatlan ingadozó gondolkodást nem egészen őszinte jellemének fővonásai gyanánt tünteti fel, ki éppen azért gyakran mások gyámsága s vezetése alatt állott.

Ferencz császár 1792-ben a trónra lépett, s azután is, mint Springer mondja, a II. József által „nem hízkelkedőleg, de erős vonásokkal“ rajzolt kép illett rá, míg élt és uralkodott olyannak maradt. Kicsiségekben, gyermekes dolgokon kapás—Tändelsucht, —irtózás minden nagyobb erőfeszítéstől, minden magasabb érdekek iránti közömbösség, önmaga iránt bizalmatlanság, s az százszoros mértékben mások iránt—állandó jellemvonásai maradtak a jó császárnak, mint a bécsiek főképp őt hívni szokták, s ki e nevet, bizonyos népszerű tulajdonáért, a kihallgatások alkalmával tanúsított leereszkedésért, el nem fáradó béketűrésért, szivélyes modoráért, s a nép nyelvének, még pedig az ismert osztrák kiejtés szerint, használásaért, a mint megérdemelte, úgy bírta is.

Ferencz császár természeténél, valamint hosszas uralkodása alatt gyűjtött tapasztalásánál, s kiállott szenvedéseinél fogva, a conservatív elvek és irány barátja, s minden újításnak és a régitől eltérő törekvéseknek ellensége volt. A mint 1820-ban ősszel Budán létekor, Pestmegye tisztelgő követsége előtt, az új és csak képzelt alkotmányokat kereső kor eszelősségét megróvta, úgy a következő évben is Laybachban a tanári testületet a régihez ragaszkodásra, az új eszméktől tartózkodásra komolyan, sőt szigoruan figyelmeztette. „Halten Sie sich an das Alte, denn dieses ist gut, und unsere Vorfahren haben sich dabei gut befunden, wa-

rum sollten wir es nicht? Es sind jetzt neue Ideen im Schwung, die ich nie billigen kann, nie billigen werde. Enthalten sie sich von diesen, und halten Sie sich an das Positive, denn ich brauche keine Gelehrten, sondern brave Bürger. Die Jugend zu solchen zu bilden, liegt Ihnen ob. Wer mir dient, muss lehren, was ich befehle. Wer das nicht kann, oder mir mit neuen Ideen kommt, der kann gehen, oder Ich werde ihn entfernen“ *).

Nem érdektelen egypár vonással a katonaság és papság állását is érinteni, I. Ferencz császár idejében, mint azt Springer egészben véve, helyesen rajzolja. — „A császárnak az államban létező minden önálló hatalomtól ösztönszerű félelme következtében, alatta a katonaság, mint papság állása keskeny korlátok közé vala szorítva. Az abszolút monarchiát katonai fényvel és pompával környezni, a katonai fehér öltönyt a császár saját öltönye gyanánt tekintetni, azt hinni, mintha a hadsereg bármi tekintetben valami közelebbi viszonyban állana a monarchához, mint a mennyit a polgári népesség magára nézve igénybe vehet, — Ausztriában míg Ferencz császár élt, semmi ily törekvés erőre nem kapott. Ő a hadsereget csak egy másképp öltözött, de feltétlen engedelmességre kötelezett szolgáló testületnek nézte, mely nincs jogositva, magát a többi alattvalóktól elkülönítő fegyveres társulatnak — Waffnbrüderschaft — tartani.“

„Ép oly kevéssé, mint a katonaságnak bármi önálló jelentőség — selbstständige Bedeutung — meg nem engedtetett, — volt szabad az egyháznak is a kormány irányában, mint hatalomnak fellépni. Úgy mint szövetségest, a II. József korából még fenmaradt felvilágosodás nyomai ellen kezdett küzdelemben, örömmel fogadták, s ha az, egy új műveltség megtámadásai ellen az igazhívőséget védve, vagy az iskola fölötti uralkodást követelés, a kormány buzgó gyámolítására számíthatott, de politikai függetlenségre sohasem juthatott. A világi kormány teljhatalmát, a császár korlátlan jogát oly féltékenyen s gondosan őrizték, hogy a római hierarchia középkorbeli nagy hatalmára vonatkozó történelmi emlékeztetést feleleveníteni tiltva volt, s azért a római breviumnak elhírhedt helyét, mely VII. Gergely pápának IV. Henrik német császár istentelen törekvései ellen erélyesen viadala szállását, s következőleg azon császárnak detronizálását s alattvalóinak a hűség esküje alóli feloldoztatását magasztalva hirdette, — minden osztrák példányokban keresztülhúzni kellett vagy beragasztani **). — Az osztrák egyházi jog szerint, a papságnak

*) Springer I. Theil. S. 119—120.

**) Die berühmte Stelle des römischen Breviers (in festo S. Gregorii septimi, die XXV. Maji, Lect. V.) „Gregorius contra Henrici Imperatoris impios conatus fortis per omnia athleta impavidus permansit, ac eun-

nem volt szabad a római udvarral közvetlen levelezést folytatni, az egyes püspökségek érseki kapcsát — „Metropolitanverband der einzelnen Bisthümer“ — megszüntették, s az egyházi javaknak kezelése a clerustól elvétetett, — — valamint a világi felsőség befolyása a papságra a lehető legszélesebbre kiterjesztetett, s bár az egyháznak úgy mondható rendőri felügyelése nem korlátoztatott, péld. hogy a korcsmákban a húst vagy halat evők elkülöníttessenek, s így a bűjti napok megtartassanak, vagy a táncvígalmak szabályoztassanak, továbbá az egyházellenes könyveket tettszése szerint megtilthatta, az „akatholikusokat“ sanyargathatta, az úgynevezett szabadszelleműeket—Freigeister—feladhatta, azért a papság tagjai kénytelenek voltak eltűrni, ha a kormány velök mint hivatalnokokkal úgy bánt, s rájuk is csak a császár szolgáláira nézve szokásos mértéket alkalmazta. Ferencz császár minden egyéni vallásossága mellett, az ultramontán politika elvét, a világi hatalom iránt tartozó kötelességek kiszabásának zsinórmértékül a római curia érdekét tekinteni, ép úgy gyűlölte, mint a liberálisok kívánságát, a kormány hatalmát egy népképviselőt kedvéért megszorítani“*).

Nem lehet, mint Springer mondja, Ferencz császárról szólni, a nélkül, hogy „vele együtt legbefolyásosabb tanácsadója s Ausztriának a XIX-ik században leghíresebb államférfia“ majd 1813 óta herceg Metternich Kelemen Lothár is ne említették. Született e férfiú 1773-ban Koblenzben, a rajna-vidéki régi főnemes család tagja volt, s így azon nagyszámmal lévő külföldiek közé tartozott, kiket Ausztria a német tartományokból maga szolgálatába befogadott, kik által, Springer szerint, a „maga közvetlen alattvalóit a gondolkodástól és cselekvéstől megkímélte“, s hozzá tehetne volna: kik rendesen Ausztriának rosszul szolgáltak. Korán a diplomatai pályára lépven, 1801-ben Drezdában s azután Berlinben osztrák követ volt, 1806-ban pedig mint nagy követ Párisba küldetett, hol I. Napoleon császárral magát megkedveltetni tudta, végre 1809 october 8-án kevéssel a bécsi békesség előtt,—gr. Stadion Fülöp helyébe külügy s egyszersmind főminiszter lett, majd házi-udvari s állam-kancellárrá neveztetvén, e címet teljes joggal viselte. „Ausztria újabb történelme nagy tetteket, nagy férfiakat nem ismer;“ kissé csipősen mondja Springer s e részben valóban kivételt Metternich sem képez, kinek a mellett, egész működése elárulta azt, hogy „nem osztrák“ volt: „man ihm während

---

dem Henricum in profundum malorum prolapsum regno privavit, atque subditos populos fidei data liberavit,“—musste in allen österreichischen Exemplaren durchstrichen oder überklebt werden.“ — Springer jegyzése.

*) Springer I. Theil. S. 123—125.

seiner ganzen Wirksamkeit den Nichtösterreicher anmerkte.“ Ifjúkorát a minden tekintetben buja és fényűző koblencezi papi választó-fejedelmi udvarnál töltötte, hol a papi rendnek vallásosnak lenni szabad nem volt: itt tanulta meg a könnyelműséget az életben, a kötelesség mulékony felfogását, az elv szerinti cselekvésnek kevésre becsülését, főképp a kicsiny, személyes viszonyoknak okos számítással használását. Kortársai megjegyzése szerint, ifjúságának főjellemvonásait a benne mintegy megtestesült három francia szó képezte: „fin, faux, fanfaron;“ finom, csalfa, kérkedő; s a későbbi években is hozzá közelebb állók jogosítva látták magukat, felőle állítani: hogy csalfa és ravasz, gyenge s következetlen, minden merész és határozott rendszabály ellensége, kinek főgondja az élvezet.

Metternich neve, míg Ferencz császár élt, bizonyos tekintetben egy rendszert jelentett; e monarcha valóban a hatalmat vele megosztotta. Ugy van: megosztotta, mert hibás vélemény, mintha Metternich kezében bármikor az állam összes hatalma egyesítve lett volna. Voltakép „dirigens miniszter“ sem volt, egyébiránt urának féltékeny természeténél, valamint az osztrák államszervezet kevéssé összefüggő minőségénél fogva nem is lehetett. De a kormány azon ágaiban, melyek vezetésére valának bizva, korlátlan hatással bírt, s az osztrák államélet és hatalom, lehet mondani, csak nem kizárólag épen a tőle kezelt ügyekben nyilvánult. Egyébiránt Ausztria beltörténelme a herceg pozitív működéséről semmit se tud, s őt épen úgy mint császári urát, csak mint a sikeres kifejlődés állandó akadályát ismeri; a tulajdonképi kormányzásban, az alkotmány lényegében, pénzügyi dolgokban kevéssé volt jártas, s azokkal nem sokat gondolt. S ha mindamellett Metternich, Ferencz császár idejében, Ausztria mindent tehető miniszterének tartatott, s lehet mondani, némileg az is volt, ezt azáltal eszközölle, mert vigyázott arra, hogy annak ne látsa s é k. Ismerve a császár féltékenységét, működésével előtérbe lépni, azt fitogatni óvakodott, s kivált külföldi diplomaták előtt emlegette, hogy császári ura akaratának és parancsainak végrehajtója.

Igy, a mint megjegyzi Springer, a herceg hatalmi állásának függámola: a császárnak az ő törekvéseivel tökéletesen egyetértése volt. A császár rendszeren az európai fejedelmek előtt elvállalt kötelezettségére hivatkozott, védni a rendet, s a maga birodalmában a csendességet feltétlenül fentartani; míg a herceg másfelől az osztrák alattvalóktól passiv engedelmisséget kívánt, mi által a birodalom kül hatalmát minden akadály nélkül kifejthesse. Az absolutismus a császárnál, szívének kedvelt ügye, a hercegnél inkább az értelem vagy megfontolás dolga volt: abban mindketten meggyeztek, hogy személyes érdeküket az állam java fölibe emelték, s hajlamuk kielégítésében az állam czéljának valósítását látták.

Mindketten, mondja Springer, a politikai ellenzéket személyök ellen intézett sértésnek vették, az állam ellen összeesküvőt olyanak tekintették, mint az atyagyilkost, s a miniszter sem birt tiszta fogalmával a felelősségnek, mely az állam vagyonának kezelőjére háramlík.

Metternich herceg közel negyven évi miniszteri pályájának dicsőségét, némileg tündöklő pontját, kétségen kívül a kül diplomacia körében nyert sikere képezi. A bécsi congressuson az ő szeleme és elvei irányadók, s Európa ügyeinek rendezésében, sorsa elintézésében döntők valának. Míg a herceg a birodalom kormányát vezette, Ausztria a külföldön hatalmas, tekintélyes volt, nevét fény, tisztelet környezte; a birodalom belsejében rend és csendesség uralkodott. De mivel az általa képviselt rendszer a kor eszméivel, a népek óhajtaival s az embernek természetből adott jogaival összhangzásban nem állott, s az emberi szellem lefékezésével, a szabadságra törekvést, haladást, felvilágosodást gátolta, szóval: az idő ellen harcra szállott, az említett és sokaktól bámúlt fény csak mulékony külszin volt, s az önkény és hatalom szava által erőltetve fentartott rend és csendességnek természetes alapja, a jog hiányzott: a herceg bukásával, a reactio érdekében létrehozott rendszere is egy pillanatban összeomlott.

Metternichet ellenségei főképp a hatalom polczáról lelépése után sokkép vádolták, hogy kincsre vágyó, megvesztegethető s megvásárolható volt. Mint Springer mondja: „a vádatok számos tény lászik megerősíteni“. Európa fejedelmei nem mulasztották el a hatalmas államkancellárt ajándékokkal megtisztelni, őt ily móddal lekötelezni, ki nemesak tudta, de az iránt alkudozott is, hogy tanácsosai és segéd eszközei — Helfershelfer — mint pl. Gentz, a küludvarokból díjaztassanak. Osztrák államférfiaknak bizodalmas körökben tett nyilvánítása szerint, mondja Springer, Metternich az államkincstárból szabad rendelkezés szerint felvett s nem képzelhető mennyiségű összegekről számot adni köteles nem volt; s midőn az 1848-ki osztrák birodalmi gyűlésen az augustus 14-ki ülésben az államkancellárnak a nem hű kezelt, s el is sikasztott állampénzekért számodásra vonása indítványoztatott, Krausz pénzügyminiszter a szigorú nyomozás szükségességét bevallotta. Mindamellet Springer a megvesztegethetés vádját bebizonyítottnak s Metternichet szándékos csalásra képesnek nem hiszi, annál fogva az állampénzeknek általa tetszése szerinti czélokra fordítását a herceg hibás nézetének tulajdonítja, hogy t. i. a maga személyével Ausztriát identificálván, annak érdekében azt tehette. A pénzzel rosztul gazdálkodásnál ellene súlyosabb vádunk tartja, hogy minden önálló embert gyűlölt, s csak azokat tűrte maga körül, kik minden ellenmondás nélkül tőle függöttek, s magukat alája rendelték. A bécsi felsőbb körökben egy e részben jellemző adoma keringett. Dietrichstein Ferencz herceg, ki 1809-ben az államszolgálatból az irt okból

kilépett, a színházban egy barátjával találkozáván, a szembeüelő Metternichre e szavakkal mutatott rá: „Nem jelentékeny fő, de a kit mindenre lehet használni.“ Nemsokára az idegen Metternich páholyába ment, ki viszont őt Dietrichsteinra figyelmezteté, mondván: „Egy igen jelentékeny fő, de a kit semmire sem lehetett használni.“

A Metternich-korban az általa inaugurált politikai rendszernek három főmomentumát lehet megkülönböztetni. Ezek: a pénzügy, belkormányzás, és a külügyek vezetése.

Mi a pénzügyet illeti: szerző előrebocsátván az osztrák pénzviszonyok állását Mária-Teréziától le a bécsi békéig, egy külön fejezetben szól az 1811-ki híres pénzügyi nyiltparancsról, — Finanzpatent, — az abból fejlődött kártékony, veszélyes, kereskedést, ipart, szorgalmat egyaránt rongáló következtetéseknek szomorú ugyan, de igen tanulságos képét rajzolja. Az 1809 december 19-én kelt, úgynevezett ezüst patens — Silberpatent — mely a német örökös tartományokban, minden szükség fölötti ezüstnek a pénzverő házakba beszolgáltatását rendelte, miért az illetők egy sorsolással összekötött kölcsön részvényeivel fizettettek ki, követte csakhamar az említett 1811-ki patens, — mely az egész birodalom területén egy napon s egy órában márczius 15-én tétetett közzé — s azáltal a forgásban lévő, példátlan könnyelműséggel szaporított, több mint ezer hatvan millió forint összeget tevő papírpénz, a bankó-czédulák becsé egy ötödére leszállított. A mindenütt leirhatlan benyomást tett, a kormány elleni gyűlölséget közérzülletté tevő, nyomort, inséget árasztó intézvényt méltán az állam pénzügyi bukásának — bankerott — lehet nevezni, mely által keveseknek meggazdagodása mellett, száz meg százezeren köldusbotra jutottak *). S a devaluatio sem volt elég, az 1811-ben adott ígéret ellenére 1813-ban aprilis 16-án kelt patens 45 milliónyi s anticipatio-czédulának nevezett új papír kiadását rendeli, mi 1816-ig titkon 426,556,173 forintra szaporított, mi a pénz becsének újra két és fél procenttel lejjebb szállását okozta, mi tehát egészben véve két és fél procentes devaluatio, száz papiros forintnak nyolcz forintra leesése volt. Az ebből fejlődött, a társaság minden osztályaira kiterjedett, általános elszegényedést okozó pénzügyi zavarok, a hitelnek teljes megingatása, az államadós-

*) A patens kihirdetése után, mondja Springer: „Mit gieriger Hass griffen sie jedes Wort des Patents auf, wer nicht nahe genug stand, nicht lesen konnte, liess sich den Inhalt erklären, auch der Gleichgiltigste hielt schon in den nächsten Stunden das berüchtigte Papier, das Hass säete und Mistrauen gegen den Monarchen zum Gemeingefühle wachte, eifrig in den Händen. Einige wenige mochten sich freuen, sie waren unverhofft reich geworden. Andere, und ihre Zahl war die grösste, fluchten und klagten, sie hatte über Nacht das Loos der Bettler getroffen.“ Springer, I. Theil. S. 168.

ságnak évről évre szaporodása, a valutának folytonos ingadozása, azon korban a birodalom egyik legtartósabb, s legsúlyosabb mind e mai napig nem orvosolhatott, még ma is érezhető csapását képezik *).

S bár az 1811-ki patens Magyarországra ki nem terjesztethetett volna, s a mondott évben tartott pozsonyi országgyűlés, mint tudva van, azt el sem fogadta, az mégis az országgyűlés eloslása után 1812 szeptember 1-jén kelt kir. rendelet által, mint „ideiglenes rendszabály”—provisorium — a magyar földön is végrehajtott, miután az ország rendei 1812 január 5-én kelt kir. válaszbán figyelmeztetve lettek, hogy azt, mi a birodalom javára szolgál, egyedül csak a fejedelem képes megítélni.

A belkormányzást illetőleg, a német örökös tartományokban az uralkodó politikai rendszert az állam összes hatalmát a monarcha kezébe öszpontosító, a szellemet teljesen lefékező, minden szabad mozgást gátló absolutismus képezte. Az egyes tartományokban voltak ugyan a külön osztályokat képviselő rendek s ezek évenként össze is gyűltek az úgynevezett „Postulaten-Landtagok” tartása végett,—de csak azért, hogy a fejedelemtől parancsolt s kiszabott adókat regisztrálják és az ország lakosaira feloszták, s a Ferencz császár idejében megújított, vagy újonnan kiadott rendi- vagy karalkotmányokban is—ständische Verfassung—nyilván kifejezve volt, miszerint az adókiadás joga egész kiterjedésében a fejedelmet illeti; pl. „Das Recht der Besteuerung behaltten Wir Uns seinem ganzen Umfange nach, **”) mely gyűlések azért semmi önállással, vagy bármely politikai jog gyakorlásával sem bírtak, s csak a népet gyámság alatt tartó szűkkeblű bürokratiai eszközei gyanánt szolgáltak. A szigorú censura által a sajtó teljesen meg volt szorítva, hirlapirodalom—a hivatalos lapokon kívül nem létezett—az iskolák s a tanrendszer azokban szigorú felügyelés alatt állottak, hogy az úgynevezett kártékony felvilágosodás, az államra nézve veszélyesnek tartott eszmék, s minden a fennálló rendet megingatható újítások az osztrák területéről távol tartassanak **). Hogy Magyarországon az alkotmányos szabadság

*) Springer közli azon érdekes adatot, hogy II. József idejétől, jelesen 1782-től fogva minden osztrák állam-budget deficitet mutat. „Seit dem Jahre 1782 bis zu dieser Stunde herab schliesst jede Jahresrechnung des Staates mit einem Deficit. Springer, I. Theil S. 146.

***) A Krain hercegségben a rendi alkotmányt 1818 augusztus 29-ik megújító nyílt parancs szavai. Így volt ez az 1816 márczius 24-én Tyrolra, 1817 ápril 13-án Galicziára nézve kiadott rendi alkotmányokban, valamint 1815 ápril 24-én kelt s a lombárd-velencei királyságra vonatkozó alkotmányban.

***) Mily hecsben tartatott az irodalom ez időben Ausztriában, Springer annak azon jellemző kisszerű példáját hozza fel, hogy csak az 1809-ki francia invasio alkalmával lehetett Schillernek a censurától elferdített német drámáit a bécsi színházakon eredeti alakjukban adni. „Franz und Karl

ügye mikép volt, s kivált az 1825-ben — tizenhárom évi szünet után—összehívott országgyűléssel e részben a dolgok jobbrafordultak, ha szinte, mint Springer is mondja, a nevezett országgyűlés a nemzet várakozásának meg nem felelő eredménnyel végződött, az tudva van, de e különben is a magyar olvasók előtt elég ismert ezen viszonyok előadása nem ide tartozik; csupán a porosz megjegyzése álljon itt, mit gr. R e v i e z k y Á d á m n a k ndvari kancellárrá kineveztetése után, a magyar alkotmányosság ügyére nézve történt fordulatról jellemzőleg mond: „Általa honosult meg a bécsi kormánykörökben azon elv, semmi nyílt alkotmányos sértést el nem követni, sőt inkább az alkotmányosság betűjéhez szorosan ragaszkodni, de a politikai öntudat eleven benségét „den lebendigen Inhalt des politischen Bewusstseins“ — merev formalismus által aláadni, s a nem hajlékony, egészen megavült alkotmányos formák által a conservatív érdeket előmozdítani. Nem akarták, hogy Magyarország alkotmánya intézményei ellen szabadságát elveszítse, de hogy azok által legyen szabadsága elfojtva.“

Mi végre Metternich külügyi politikáját illeti, Ausztria főminisztere e részben is egészben véve már ismert, a kor kívánataival ellenkező, csupán a legitimitáshoz ragaszkodó elveihez hű maradt, s a birodalom hanyatlását ezen az úton is nagy mértékben előmozdította. A mint Springer az ausztriai államkancellárnak olasz és keleti politikáját, e két nagy kérdés elintézésében gyakorolt befolyását és működését rajzolja, illetőleg új világba helyezi, könyvének kiválólag tanulságos sorai közé tartozik. Az olvasó látni fogja abból, hogy Metternich reactionális s egyoldalú valamint következetlen politikája az említett két ügyben a közbírodalom valódi érdekének mennyire nem felelt meg, s a legitimitás pártolását helytelenül, sőt némileg botrányt okozólag alkalmazá.

Ha közelebről tekintjük Metternich külpolitikáját Olaszországban, az ott nem ismerte és nem türte, hogy a népnek joga volna szabadnak lenni s alkotmányos kormány-formát követelni, mint a Nápolyban és Piemontban 1821-ben, s a pápai államokban 1831 és 1832-ben gyakorolt fegyveres beavatkozások bizonyítják, s ép oly kevéssé lehet e miniszter eljárását dicsérni az 1847-ben IX. Pius pápától inaugurált új aerában is, midőn azon évi augusztus 2-án kelt híres diplomatiái sürgönyében az olasz nemzeti érzést mélyen sértő kifejezéssel: „geographiai fogalomnak“ nevezte, a kisebb olasz hercegeket pedig a velük kötött s a belügyeikbe be-

---

Moor bekamen ihren Vater wieder, der bisher nur ein weitschichtiger Verwandter war; der Marquis Posa durfte um Gedankenfreiheit bitten, dem Schweizervolke wurde es gestattet, über Gesslers Hut zu lachen“ u. s. w. Springer I. Th. S. 102.

avatkozást megengedő védszövetség által Ausztria vazaljaivá tette. Szintén még kevesebb jót mondhatunk e politika felől a keleti kérdésben, főkép a görög függetlenségi harcban, melyben annak jellemvonása reactio iránti hajlam s két úton járás volt. Míg az ausztriai államkancellár a keresztyénség legszentebb érdekeinek számba nem vételével az úgynevezett török legitimitas elvének védője gyanánt lépett fel, másfelől az orosz császári udvarral nehezen eltitkolható, s annál élesebb ellentétbe jött, mely a török földön lévő keresztyéneknek, hitelgyűlölettel gyökerező rokonszenvenél fogva, természetes pártfogója volt. Így történt, hogy Metternich a kérdéses ügyben úgy szólva kettős szerepet vinni, az orosz mellett, s az orosz ellen is lenni kényszerítettet, s az általa követett politika, mint Springer mondja, szívében Oroszország irányában ellenséges volt, külsőkép azonban a szövetségi barátság formáját megóvni akará, valamint a törököt védő hajlamát nyilván kimondani és hangsúlyozni sohasem merte, s bármi erélyes föllépéstől féltében, a fenyegető vész elhárításáért mind két féllel folytatott alkudozásban keresett menedéket. Hogy egy ilyen se nem következetes, se nem őszinte diplomacia maga iránt bizodalmat nem gerjeszthetett, s az általa képviselt kormány hitelét sem nevelhette, — könnyű érteni.

„Metternich politikájának kell azért nagy részben tulajdonítani, s rá hárítani a felelősséget, hogy Ausztria politikája a keleti kérdésben semmi sikert nem aratott. E nagy hatalom, mely a dunai fejedelemségekben az oroszszal kezét fogva, befolyását megalapíthatta volna, mely fekvésénél, valamint szent István koronájának birásánál fogva egyaránt hiva és jogosítva van azon tartományokban szerepelni, s kedvező viszonyok bekövetkezésével uralkodni is, — hírneves államkancellárjának roszul, vagy inkább nem számító eljárása által onnan teljesen kiszorított, említett minisztere minden állam-férfiúi hőleségével sem tudta az 1828—29-ki orosz török háborút megakadályoztatni, midőn a győzelmes orosz sereg a Balkánt áthágván, Drinápolyig nyomultak, s már Stambult is fenyegették, látnia és tünie kellett, hogy az orosz protectorátus a dunai fejedelemségekben magát befészkelte. Bár a krími háború, s az 1856-ki párisi béke ezen protectorátust megszüntette — azt az európai nagy hatalmak collectiv véduralma váltotta fel, — mi Ausztria veszteségét koránsem pótolja ki, — azt t. i. hogy egy jobb, s a kor kívánataival ellenkezésben nem álló politikát követve, Ausztria érdekei azon vidékeken egészen máskép állanak, mint jelenleg van.“

De kivált a múlt évi nagy katastrofa bekövetkezése után, Metternich herczeg német politikája az, melyet több tekintetben elhibázottnak kell nyilvánítani; Németország akkori szövetségi szervezése — miben Metternichnek nagy része volt — a kis állami particularismus érdekéért a német népnek teljesen ignorálá

sa, s jogaiából és ügyeiből teljesen kizárása, valamint a porosz antagonizmusnak és féltékenységnek ébrentartása, lényegesen előidéztek azon helyzetet, mi az államkancellár utódainak is mintegy örökségül hagyva, Ausztriára, s tán Európára nézve is oly végzeteljessé vált. A ki szelet hint, vihart arat.

Nem fejtegetve tovább e nagy fontosságu, s a napi eseményekben úgy is eléggé nyilvánuló politikai hiba horderejét, elégnek tartom Springernek egy ide vonatkozó helyét idézni, mi herczeg Metternichnek a bécsi congressuson a német kérdést illető eljárását, a jövődöt mintegy sejtő jószellemmel találóan jellemzi.

„A bécsi kabinet, erejének megfeszítése nélkül, a német szövetségi gyűlés felállítása által elérte Németország tartós gyengeségét, mely mint segédhatalom egyik vagy másik nagy állam mellett felléphetett, de bármi vezérszerepre vagy önállásra számot nem tarthatott. Ausztria további feladata volt meggátolni, hogy a német erő a porosz érdekek ne szolgáljon, mit az egymással ellenkező porosz államférfiak föllépése nagy mértékben könnyűvé tett, kik épen úgy a czélt, mint az eszközök választását illetőleg határozatlanok voltak, egy rendszabályban sem tudtak megegyezni, sem tette magukat elhatározni. — Ausztriának kártékony befolyását a német viszonyokra, már Humboldt a bécsi congressuson a legélesebb szavakkal rajzolta. De ha nyíltan Ausztriának ellenébe kellett állani, a berlini miniszterium szégyelte magát ily bátorságot mutatni, s ez is Metternich büszke hangjára mecsökkent, kinek diplomatiái ügyessége túlszárnyalá, s rendesen minden ellentállási kísérlete kétszeresen buzgó beléegyezéssel végződött. De a porosz állásponttól tekintve a berlini politikát, annak roszalását erősebben kifejezni nem lehet, mint azon dicsérettel, melyet Gentz 1859-ben arra halmozott. „A porosz kormány élén álló férfiak az utolsó időben, s a mai napig azon úton, mire Ausztriával együtt léptek, oly hűséget s szilárdságot tanusítottak, mit hálával kell elismernünk. Azt, hogy Poroszország az osztrák szellem hatalma alá jutott, — die Unterjochung Preuens durch den österreichischen Geist, — semmi világosabban nem jelöli, mint Hardenberg panasza Oroszország azon törekvése ellen, hogy Metternichnek Németország fölötti győzedelmét keresztülvágja, s Ausztriának nyilvános túlsúlyát viszsanyomja. De Poroszországnak pillanatnyi lealázása, azon látvány élvezete, mily roszul van játszva az észak-német állam által egy nagy hatalom szerepe, mely saját túlkapasaitól formáserint megijedett, — Ausztria német politikájának végeztelje nem lehetett. Sőt inkább annak a Dél- és Észak-Németország közötti természetes ellentétet hasznára kellett volna fordítani, a közép-áلامoknak a bécsi congressuson Poroszország ellen oly erősen fellobbanó féltékenységét táplálni s azokban nemcsak egy kis pártot,

de egész népességöket maga részére vonni, mert csak akkor várhatta biztosan, hogy Poroszország tartós gyengeségre süllyed le, s a nemzeti remények lassanként ellebbeznek.“ De, megjegyzi Springer — Ausztria ily eszmékkal foglalkozni nem tudott, s kevés évek mulva oda vitte a dolgot, miszerint befolyása s politikája ellen épen Dél-Németországban legszenvedélyesebben nyilatkoztak, s a közép-államok fejedelmei állítólagos védürok ellen legnagyobb bizalmatlansággal viseltettek. „A Németországon minden szabadságot elfojtó karlsbadi végzések, (1819.) a bécsi zárokmány, (1820) „melynek végrehajtása, mint a lipcsei győzelem, úgy magasztaltatott“ a bécsi kabinétet megmentették ugyanazon csak pillanatnyi félelemtől, hogy az alkotmányos élet kedvetlen bajainak s a sajtószabadság botránjának hatását a maga határszélein lássa, —de mivel az említett intézvények leginkább Dél-Németország alkotmányai ellen valának irányozva — annak szemeiben Ausztria gyűlöletessé vált rendőri hatalommá süllyedt le.“

Ugy hiszem, a porosz haladási párt tagjának e felette érdekes nyilatkozatát, vallomását, itéletét Metternich német politikája felől, kivált a múlt évben történt események után, —magyarázni nem kell, midőn a porosz historicus elismeri, hogy a bécsi congressuson Poroszország az osztrák szellem hatalma alá jutott, s hazájának akkori lealáztatását Metternich által őszintén kimondja,—az osztrák államkancellár Németország szabadságának árán vásárolt e győzelme,—a legerősebb és a történelem lapjairól ki nem törölhető roszalása Metternich korának és politikai rendszerének, a mely a jog és szabadság elnyomására irányzott reactionalis működésével a régi Ausztriát romokba döntő 1848-iki forradalmat előidézte.

S valóban az ausztriai államkancellárt utólért Nemesis volt, midőn 1848-ban márczius 13-án a császári kabinétben az akkori porosz sajtótörvény mintájára készült intézvény irásában volt foglalatos, s e művét el sem végezve, letett tollát azért kellett újra fölvenni, hogy a tőle megvetett nép kívánatára fényes hivataláról lemondását aláírja!

SZILÁGYI FERENCZ.

IRODALMI SZEMLE.

A REGÉNY FRANCZIAORSZÁGBAN 1865-BEN. *)

Már talán többször is volt alkalmam mondani, hogy korunknak legkedvenczebb irodalmi műfaja a regény; s ép ezért nyilatkozik mindenféle alakban és nemben: vannak eselszövényes, kalandos regények; vannak szerelmi, lovag, történeti, utazási, művészeti, bölcselmi, vallásos, oktató s nevelésügyi regények. A közönség minden osztálya s a társadalom minden rétege figyelemben tartatván, mindenik megtalálja a maga regényét. Vannak olyanok, melyek az egész világ számára íratnak s vannak olyanok, melyek csakis a demi mondott illetik. Egyiknek színpada a salon, másiknak a műcsarnokok; itt a hálószobák s ott a gyóntató-székek, itt a légyottok tanyája s ott a zárdák magánya. Korunkban az emberek mindent megírnak a regényekben, saját életüket és a másokét, létező s gyakran csak képzelt eszméiket. Védenek vagy megtámadnak bizonyos elveket: rábeszélnek vagy oktatnak, botránkoztatnak vagy javítanak; rombolnak vagy építenek s rázkodtatják vagy támogatják a társadalmat. Sőt a regények párbajokat vívnak, nagy harcokat küzdenek s jogot éreznek az emberiség minden nagy kérdéseihez hozzászólni.

Hogy tulajdonképen a regény vesz-e avagy nyer-e a társadalmi, bölcselmi és vallásos térendéylek által — azt minden alkalommal nem vagyunk képesek elmondani, mert évenként egész tábor jön szembe a kritikai irodalommal, a hol a védelem alá vett eszmék fon-

---

*) L' Année litteraire par Vaperau, Paris 1866.

tosabbak az alak törvényeinél a pártok érdekei az izlés kérdésénél, — s magok a regények csak is védő vagy támadó fegyverek.

A bölcsész tapsolhat az irodalmi művek ily átalakulásán; de a jó izlésű ember inkább szereti a szépen irt lapokat, mint az erőteljes okoskodásokat. A művészet kritikája előbbre becsülné a szépet a jónál és igaznál, ha e három halhatatlan társ nem volna kénytelen csak is együtt létezni.

Ép a regény az, hol leginkább szeretnők, hogy a művészet érdekelttség nélkül jelenjék meg, mert meg kell vallanunk, hogy a regény csak a művészet által tarthat számot az életre. A helyzetek, érzések és jellemek valódisága sokkal többet tesz erre, mint a vitatott ügy jogosultsága és igazságossága.

Hogy mi a jobb a művészet szempontjából — erre nézve csak annyit mondhatni, hogy e tekintetben semmiféle tételt vagy ügyet sem kell védeni, vagy legalább nem kell mutatni, hogy az ember védeni akarja. Diderot bölcselmi eszméi sokat ártottak bámulatos elbeszélő tehetségének. S a valódi szenvedélynek egy fuvalma, s a jól tanulmányozott helyzet elég volt Manon Lescaut szerzőjének, hogy halhatatlan művet alkosson.

Ez általános megjegyzések után lássunk néhányat az 1865 ik év regényeiből — mindenesetre csak az érdekesebbeket és jellemzőbbeket választva ki a nagy tömegeből.

Lássuk először is a jellem- és helyzetfestő regényeket. E téren két művet említ szemlénk: egyik Malot Hector Les Epoux című regényét, melyben egy ifjú pár a boldog szerelem legszebb jövőt ígérő reményei közt lép az olvasó elibe. De szerencséjüket ép annak nagy mértéke rontja el. A kielégülés után jön a megunás. A tétlenség oly ürességet ás a férfi szívébe, melyet se a szórakozás se a hiúság be nem tölthetnek. A hol a komoly munka, a rend és kötelesség érzete hiányzik, ott még a gyönyör is elhalványul; az erkölcsi méltóság megrendül, a gyengeség kísértésekre visz, s a kísértések bukáshoz. Először is a férj bukik el — maga is szenved ugyan, de még több szenvedést okoz. S végre is az anya, hogy magát s leányát megmentse azon erkölcsi süllyedéstől, melybe neje esett, elmene-kül a családi tüzhelytől, hol egykor boldogságot remélt s bár gazdagságban növekedett — kézi munkára adja magát, hogy gyermekének kenyeret szerezhessen.

Malot úr megragadó képét nyújtja e fájdalmas eseménynek,

melyre az életben tán több példa fordul elő, mint gondolnók. Talán igen is összehalmozza a szomorú képeket, talán igen is összevegyíti a kalandos és erkölcsi regények kellékeit—mindazáltal e műve is tehetségének és szellemének tanubizonyossága.

A másik Max-Valerie asszony ily című regénye: „Les Confidences d'une puritaine.“ Egyelőre azt hittem—mond szemlénk — hogy az oly gyakran előforduló memoireok-s vallomások-féle könyvvel van bajom, hol az írók és a nemíró urficskák és delnök mindenféle badar részletességeket szoktak előadni, gyakran minden izlés nélkül; de kellemesen voltam meglepetve, midőn láttam, hogy a hősnő mily hiven írja le benyomásait és igaz érzéseit — naponként, sőt úgyszólván óránként. A műalak oly régi, hogy újnak tetszett, de szerző nem is hagy időt, hogy annak milyenségéről gondolkozzunk, mert azonnal érdekelni kezd a jellem, mely csaknem az első laptól kezdve szemeink előtt fejlődik.

Egy nő, ki még ifjú neveltetéséből folyó vétkes körülmények miatt nem megy férjhez és leány maradván—már majdnem az ifjúság határánál, heves szerelemre gyulad egy ifjú iránt, ki családjának barátja s kivel a tengeri fürdőkön ismerkedik meg. Multjáról semmit sem tud s talán sohasem is tudna, de valami csekélység felingerli kíváncsiságát s erre a lehető legnagyobb bünt követi el, t. i. felkutatja az ifjú Ambro leveleit s feltöri az újon érkezettek. Kíváncsisága dühös féltékenységgé fajul, s azon végzi, hogy halálosan megsérti az ifjú kedvesét, nyiltan kibeszélvén az egész viszonyt.

Árulása azonban nem hozza meg az ohajtott eredményt. A nő, kit Ambró szeret, ép ellentéte a puritán Clarissenak. A mily száraz, szögletes, pedans, szépség, kellem és kecs nélkül való ő, ép oly egyszerű, jó, elegans s világi nő a szó legjobb értelmében. A mennyire visszajesztő Clarisse az ő elvont tudományossága, kimért lelke s hideg szemlélet iránt való hajlama miatt, ép annyira vonzó Laura szíve, a szenvedők iránt való gyöngédsége, érzéseinek végtelen finomsága, magaviseletének őszintesége s társalgásának rokonszenvenességénél fogva. Egyiknél a vad, forrongó lélek rüt alakba volt zárva, mely hasztalan igyekvék a durva kérgen áttörni; másikról a nő minden kellemei sugároztak s a külső szépség bámulatos őszhangba volt a benső természettel. Ez állandó ellentét tanulmánya érdekes részleteivel képezi e vallomások becsét.

Clarisse különben nem rejti el tőlünk fokozott dühét, benső kí-

nait, melyeket vágytársa jelenlétében azon percz óta érez, hogy viszonyuknak nyomára jött.

Nőnek lenni a szenvedély érzetében, szíve titkos keserveinek öntudatával a nélkül, hogy másként nyilatkozhatnék, mint ügyetlenségei által; legbensőbb barátai—s ép az által is, kit imádott, úgy tekintetni mint oly egyszerű jó leány, ki a légynek sem vét, s kinek széleskedését vagy duzzogását számba sem kell venni, ki előtt átölelhetjük, megcsókolhatjuk kedvesünket; s látni, hogy rendületlen ragaszkodását kevélységének s méltóságának ezer apró feláldozásait még csak észre sem veszik vagy legfelebb szánó mosolylyal s lealázó nyájasságokkal fizetik: mindez rémitő büntetés lehete a szerencsétlen nőre nézve!

E fájdalmat meghatóan írja le Clarisse — s meg kell vallani hogy M. Valerie asszony a helyzethez legméltóbb nyelven tud írni; s az olvasó sokkal több érdeket érez e sors-üldözött, mint kellemdús vágytársa iránt, mert elmondja a szenvedést a mit érez s tán ezerszer többet szenved, mint a mennyit elmondani tud.

A cselszövényes és kalandos regények közül kettőt emlit szemlénk, egyiket Elie Berthet írta s czime: Le Juré (Az Esküdt). Az olvasó közönség előtt sokkal ismeretesebb E. Berthet, hogysen további műveiről kellene szólnunk. Működése teljesen öntudatos, tervelése tömör, kezelése biztos; végletekig ismeri a mise-n-s-cene művészetét; s bizonyos személy jellemének fejlődését. Utolsó regénye egy a kebel benső világában lefolyó dráma, melyet a Berthetféle írók nagy előszeretettel s gondosan szoktak kezelni. A színész talán kissé erős, de a Párisi Catacombák szerzője nem tagadhatta meg maga magát.

Az esemény egy gyilkosságon alapszik, melyet a vidéken egy nemes származású, gazdag földbirtokos követ el, de különös körülmények által szomszédja, egy szegény fapapucs-készítő esik gyanú alá, kit a bírák el is záratnak. A látszat a szegény ember ellen van, s a valódi gyilkos az elítéléssel megbizott esküdszék elnökévé nevezetik. A helyzet valóban drámai s Berthet ragyogó tehetségének is dolgot ad; a két fő személy rövid rajza a tárgyalás napján egyik legszebb részlet az érdekes regényben.

„Két csendőr között állott a vádlott Cheron Ferencz, s mellette ügyvéde, kinek segítségével elmondá azok neveit, kik ellen, mint a törvény engedé, kifogása volt. Cheron a börtönben úgyszólva meghi-

zott, a rendes életmód és az ottani táplálék jobb hatással voltak reá, mint a szegénységgel közös rendetlenség s örökös krumpli fogyasztás. Arczának szokott jámborsága mutatá, hogy állapotának kritikus természete nem nagyon nyugtalanította; s testalkata teljes épségben maradt. Új csizmát húzott, új kabátot és tiszta inget vett fel s meg is beretváltkozott, szóval ez ünnepélyes alkalomra kicsinosította magát. Inkább kíváncsian mint félénken tekingetett mindenfelé, s magában mintegy kérdezni látszott, hogy vajon ez a sok uri ember miért tartotta érdemesnek oly szegény ember dolgában összegyülni.

Az asztal körül ülő esküdtek között volt Southière úr. Sokkal gondosabban volt öltözve mint rendesen; érez gombos zubbonya és lovagsizmai helyett finom fekete kabát és pantalon volt rajta; s e sötét ruha mellett még inkább kitűnt arczának halványsága, s dult vonásai soha sem voltak oly feltűnők, mint e pillanatban. Elkerülte a társalgást, — folytonosan hallgatott s nem látszott érteni társainak alkalmi susogásait. — Néha mégis kénytelen levén a hozzá intézett kérdésekre felelni — hangja szokatlan csodálatos módon rezgett. Végre elhallgatván a csevegők, borzasztó szívdobogások közt figyelte a mint a neveket a szavazó edényből rendre húzogatták. Legelől az ő neve jött ki; s ezen egyszerű körülmény által ő az esküdtszék elnökévé lett, mi által a dolog természeténél fogva nagy befolyást gyakorolhatott társaira.

El lehet képzelni a nagy küzdelmeket, melyek ily viszonyok közt bekövetkeznek. Southière úr azonban habár erőszakos, de becsületes ember, ki irtózatos helyzetét épen becsületességénél fogva végkövetkezményeiben elhordozni nem tudja. És azon végzi, hogy a tényállás valóságát megírja az államiügyésznek. Azonban lánya becsületének is szóba kell jönni, mert az ember, kit megölt, leányának csábítója volt. De szerencsére van egy valódi szerelmes is, ki—ily körülmények közt is örömmel elfogadja a szép Palmyra kezét — s így a rettenetes küzdelmek és Southière ur felmentetése után az egész historia idylli boldogságban végződik, mint az a jó családból származó regényeknél szokásos.

A másik regény, melyről szemlénk e rovat alatt említést tesz Mademoiselle Malaville, írta Fabre Ferdinand. Az író szokott módja szerint most is éles körvonalokkal jelölte meg rajzait s ezért regényének különösen két főalakját sokan megtámadták.

Guerreros a regény hőse egy spanyol száműzött. Don Carlos híve lévén, mintán az ügy mellett vitézül harczolt, törvényes királyát a száműzetésbe is kísérte s nagy nevét egy közönséges falusi gypajnyíró öltözete és foglalkozása mögé rejté.

Malaville kisasszony, leánya egy meggazdagodott közönséges falusi embernek, ki egy nemes család utolsó ivadékát vette volt nőül; az ifjú leány hű egyesülése a két fajnak, melytől származását vette. Büszke, nagyravágyó, sőt kevély mint anyja; a józan eszű, erélyes akaratú, vállalkozó szellemű, s kételkedő és vizsgálódó mint atyja. Férjhez akarják adni egy falusi úrúhoz, s e czélra a cselszövők és vállalkozók egész serege működik körülte. Azonban ő Guerrerosot szereti — és a nélkül hogy csak gyanítaná is, szeretettetik tőle. A gypajnyíró azonban, habár ő herczeg Barrameda, nem meri megvallani szerelmét. Iát nem megigérté-e ő V. Károlynak, hogy beleegyezése nélkül sahase fog nőszülni, s hogy a spanyol legitimitásnak hű katonája leend?

De V. Károly, midőn ez esküt követelte, nem számított az ifjuságra és szerelemre s nem az ifjú hölgy kitarató akaratára, ki végre is szerettetni vágyván, szokott erélyességével végre is szögletbe szorítá az ifjú ingadozásait.

Végre a kijelölt vőlegény társai gyilkossági kísérletre vetemednek Guerreros ellen s e körülmény még jobban felfokozza a leány érdekelttségét. Híven ápolja a lovagias ifjú sebé, s elyégre meghallja tőle az emberek és istenek beszédének legszebb szavát: *S z e r e t l e k !* S e szóval vége a regénynek, melyet az olvasó már ohajtva várt.

A regény e hosszadalmas lassúsága Barrameda herczeg jellemének szögletességéből származik, ki semmit se látszik ismerni, csakis kötelességét, s kinek legitim fejedelméhez való hűsége minden más érzelmet pótolni látszik.

Az isteni jog e hű katonájának dicsőítése, s a monarchikus és katolikus elvek mellett való buzgó küzdelem kétségtelenné teszik a mű irányát s mintegy bizonyossá tesznek, hogy az ügyes regényíró mögött más ügyek védője harczol.

A művész i életből merített regények közül említi szemlénk a *Noriae Mademoiselle Poucet* és *Chancel Livre des Blondes* című regényét, s aztán szól a bölcselmi és polemizáló vallásos regényekről — ezeket azonban mellőzve, térjünk át az erkölcsi és épületes regényekre. Szemlénk ezekből is kettőt említ meg.

Vannak igen jó regények — úgymond — melyeket jogosan lehet rossz könyveknek nevezni, s vannak jó könyvek, melyek gyakran nagyon rossz regények.

A képzelődés szülte műveknek, természetes, hogy rossz hatásuk van midőn a szerző kevésbbé figyel az erkölcsre, mint a művészetre és minden áron sikert kíván aratni. De hát vajon hatásuk nagyobb-e és jobb-e, midőn a művészet rendszeresen fel van áldozva az erkölcsnek s unalom és közönyösség lesznek társai a becsületességnek?

Soha sem nézem nyugtalanság nélkül, ha egy író az erkölcsösöséget állítja előtérbe s mindig félek, hogy valami egyházi beszéd lesz belőle cselekmény alakjában, mely által se az irodalom, se az erkölcsi épülés nem sokat fog nyerni. Azok, a kik szeretik a predikációkat, szívesen hallgatják s nem is várnak többet attól, minthogy a maga módja szerint való legyen; de a kik regényeket szeretnek olvasni, azok nincsenek mindig olyan kedvben, hogy predikációkat hallgassanak.

Ily gondolatok jutottak eszembe, midőn *Essarsts Alfréd* „*Martha*” című regényét olvastam vagy is olvasni akartam. A történetben egy nevelőnő iratik le, ki az állásához szükséges tanulmányokat megtéve, több előkelő kisasszony körül működik s a szerelem alakjában közeledő boldogságot mindanyiszor visszaütasítja, mert kötelessége ezt parancsolja. A mese nem új, s regényben úgy mint színpadon *Sand György* (*Villemer Marquis* jában) oly szerencsésen állította előnkbe, hogy bizony nagy bátorság kelle az utánzásra.

A regény levelekben van írva, melyeket a hősnő *Kervalec Mártha* egy pályatárshoz írogat, kezdetben igen szépen van leírva az ily nők helyzete, de végre a levelek oly hosszadalmas unalmasok, hogy az érzések leghívebb vonásai is elmosódnak. Hősnőnk utoljára egy kisvárosi gazdag polgárnőhöz kerül *Bayonnba*. A nevelendő kis leánynak egy bátyja van *Párisban*, a legkicsapongóbb ifjú, kit csak gondolni lehet.

Ez ifjú a korhelykedés-, dözölésben testileg is egészen kimerülve haldokolva tér vissza az anyai tűzhelyhez. Senki sem hiszi a felgyógyulást, alig remélik a csendes kimúlást.

Szíve azonban még vásottabb, mint egészsége, s szellemi ereje csak abban nyilatkozik, hogy gúnynyal és szidalommal beszél az istenes dolgokról s mindenről a mi szent. Szívzaggató látmány a szegény anyára, — s botrány a család minden barátjára nézve.

Az általános neheztelés és kétségbeesés között *Mártha* magára

vállalja, hogy az ifjú ember lelkét megmenti. Az eszköz nagyon egyszerű, szándékosan a beteg éji asztalán feled egy könyvet: az *Imitation* (*).

Másnapra megvan a megtérés. Egy istentagadót megtéríteni csupán ennyi kellett? Károly másnap el is beszéli megtérését nagy szivszorongatások között, de nagyon lapos stylusban. Nem könnyen esett egy egész kötet átolvasása. „Midőn a kétely joggal vagy jogtalanul szivünkben van,—mondja Károly— az ember nem alkalmas egy ultra-katholikus könyv érdemeit, egy szerzetes könyvét eléggé méltányolni, nehéz itélni, midőn az író vakon hisz s azt akarja, hogy mi is vakon higyük. Még nem tudom, mit mondjak e könyvről— s legfőlebb annyit kell mondanom, Mártha kisasszony, hogy az első laptól az utolsóig átolvastam s kérem, adjon nekem még ehhez hasonló munkákat.“

Az adag erős volt ugyan egy haldoklóra nézve, de annyit mindenestre bevett, hogy használt, s az ágyát körül álló zokogó asszonyok közt térdre borúlva mondá: *Istene m! Istene m! hiszek te benned!* Az özvegy anya és a nővér csókokkal halmozzák a megtért Károlykát s Mártha egy szögletben hála-imákat susogott.

Essarts úr bizonyosan olvasta az *Imitation*-t, hogy csodás gyógy és erkölcs-tani hatást tulajdonít neki; tehát regény-e ez a hol az életet festik, vagy valami vallásos szájhagyomány a lelkek üdvösségére? Inkább szeretném, ha ez utóbbi lenne. Nem bánom, beszéljék az ifjaknak s más hallgatóiknak, hogy a kenyér mint változott rózsává, s sz. Pál és sz. Ágoston miként tértek meg— s e szép legendáknak becsét méltányolni fogom: de ne mondják, hogy egy elernyedtt s megromlott ifjú megtért és meggyógyult, mert az *Imitation*-t egy éjjel egyetlen adagban bevette.

Természetesen Károly az isteni kegyelem szép közvetítője iránt heves szerelemre gyúlad; az anya ellenzi e hajlamot s egy illendő házasság által akarja meggátolni; az ifjú leány pedig, ki szereti ugyan a megtért bűnöst, de felbátorítani nem akarja, a háztól elmegy,

---

*) *Imitation de Jesus-Christ*. Hires költői-vallásos] mű a 14-ik század végéről. Szerzője ismeretlen. Mondják, hogy négy részét egymásután többen írták. Végre Kempis Tamás adta világ elé. Annyi bizonyos hogy zárdában írták s a világi papok, illetőleg a clerus, soha sem szerette; mindamellett latinul] több mint két ezer s francziául több mint ezer kiadást ért.

aztán jönnek a megpróbáltatások, a fájdalmak, az áldozatok, s végre a két szerető szív egyesülése, a mennyiben Mártha épen haldoklik, mikor Károly s vele a reménység is megjelen a haldokló vánkosain.

A másik épületes regény *Mystères de la maison* írója *Madame Segalas*. Ebben egy orvos egy több emeletből álló ház különféle lakóit kitanulmányozva, a roszakat megbuktatja s a jókat megsegíti, de e mese már magyar olvasóink előtt is annyiféle alakban jött elő, hogy annak elmondását mellőzzük s csak irónójéről tesziünk egy pár megjegyzést.

Vannak hibák, melyeket nem emlegetnénk, ha némileg közösök nem volnának minden női íróval, sőt gyakran a férfi íróknál is előfordulnak; ugyanis nevetségesnek tartunk minden oly irodalmi kísérletet, mely úgynevezett salon-sikerre alapítja hírnevét. Sohase kell egy regénybe azt az illatszeres, felvirágozott, szalagozott stylust alkalmazni, melynek legfőleg divattudósításokban lehet helye. Erkölcsi tanulmányt nem lehet oly módon írni, mintha az ember egy báli tudósítást írna a *Gazette de Rose*-ba, a hol fősúlyt az öltözékekre és külsőségekre kell fordítani. *Proudhomme* kisasszony például igen alkalmas író arra nézve, hogy cikkeket írjon az *ur hölgyek és kisasszonyok tanácsadójába*. De férfi vagy női író, ha regényt ír, tárgyalja férfiasan a szenvedélyeket, a jellemeket, a helyzeteket s az emberi társaság fontos érdekét. A ki nem tud menekülni a női piperkőcz fogásoktól, az maradjon a piperkőzés határai közt, s az erkölcsi világ nagy rendjét vaj-szin keztyűs vagy csipkébe burkolt kezekkel ne igyekezzék felforgatni. . . . *Georg Sand* elrejté női nevét, *Stael* asszony megtartá ugyan a magáét, de mindkettő férfiasan írt, mert gondolkozott. Ha nem lehet is *Sand György* és nem *Stael* bárki, mégis ha regényt akar írni, le kell mondani a bábjátékokkal való mulatságairól. Pedig a legtöbb női író csak ezt teszi! *Segalas* asszony azonban még abban is kedvét leli, hogy rhetorikai virágai közt olykor-olykor a jó istenről is beszélget nekünk. De a jó istent mindig oly izléstelenül emlegeti, hogy az ember majdnem bosszankodik. Például azokról, kik a templomban háborgatják az embert, ezt mondja: „Azt lehetne mondani, hogy kezeikben láthatatlan ollók vannak, melyekkel álmadozásaink és könyörgéseink szárnyait elvagdadják.“

S dicsérvén az illatos alázatos ibolyát, az illat nélküli büszke kamélia mellett, az ibolyát a jó isten szagos üvegecskéjének

nevezi. Erre eszembe jut, hogy az Odeon színházban egy öreg férj a napfényre ül, hogy fekete kávéját elköltse, de a szokásos rum adagot nem töltheti bele, mert neje templomba menvén, magával vitte a rumos szekrény kulcsát, az öreg tehát felkiált: „A napsugár kávémban, a jó isten glóriája!”

Erre aztán az odeoni közönség mindig tapsol. Valószínű, hogy Madame Segalas is ily közönségre számított.

Aztán előhoz egy szobrászt, ki szent Teréz szobrát készíti el, mintául maitressét állítván, de érintvén az isteni kegyelem által, átlátja, hogy ez eljárás szentségtörés; a szobrot tehát összetöri, és készít egy másodikat, hol a minta saját neje „családi tűzhelyének angyala.”

Én teljességgel nem szeretem az erkölcstelen könyveket, de mikor olvasom 1865-ben a nő írók jó könyveit, akaratom ellen visszaohajtom az 1833-ik évet és *Léliát*.

Természetfölötti tárgyakat vitató regényekről is megemlékezik szemlénk, felhozván *de Caston Alfred, Vendeurs de bonne aventure* című sok tekintetben érdekes regényét.

„Az embereknek egy csodálatos faja áll előttünk, s napjainkban, a társadalom árnyékos búvóhelyein buján tenyészik s üzletét a legszemtelenebb tolakodással, a legláztóbb hypokrisissel s a míveletlen és félmivelt együgyűek közt sok szerencsével folytatja, a mennyiben ezek tévedéseire és bohóságaira támaszkodva, nemcsak meg tud élni—de még hízik is. Ezek a *magnetiseurök*, *delezzők*, *álomba sülyesztők*, *asztalkarczoló*k, *lélek-idézők*, szóval, társadalmunk legkézzelfoghatóbb humbugistái, kik nemcsak ámitók, hanem néha a legnagyobb gazemberek; kik összeesküsznek a nők becsülete, vagyonunk, az emberi értelem és maga a valóság ellen. Komoly a veszedelem — mondja *de Caston*—ki kell égetni e társadalmi fekélyt!”

„Megtámadva a vallást, a társadalmat, a családi életet, a nők szüziességét, s magát a kormányzást — még a mellett a legkeresztényellenesebb és örült mesterség, mely kétségbe ejt az istenség felől!”

„És még vannak elég gyalázatos képmutatók s elég gyáva és szánalomra méltó bolondok, kik hisznek s a gazemberek e hajhász üzletét a tudomány magaslatára akarják emelni.”

Caston ur regényeiben nagy felfedezéseket tesz mind ezen csa-

lások felől különösen „Tartuffe spirite“ című s már említett *Vendeurs de b. a.* regényében, ezeken kívül azonban még egy röpiratot is írt ily czimmel: „*Les marchands des miracles, histoire de la superstition humaine.*“

Kiméletlen kezekkel rombolja szét a babonának e bábéli tornyát, idétlen görceivel, álomlátásaival, s homéri kacaj tárgyává teszi makacszkodó hiveit e megvetésre méltó felekezetnek. Műveinek meg is van az a haszna, hogy Párisban a szintérről félrevonultak a mesterek, s már csak a sötét zugokban s a nép legműveletlenebb osztályánál üzük boszorkánykodásaikat.

Nem tekintve regényeinek művészi becsét, köszönettel tartozunk, hogy oly szakértőleg leálarcozta ez ámitásokat és csalásokat!

A népies regényírás terén egy kettős név bír most legnagyobb népszerűséggel: *Erkmann-Chatrian*, sokáig egy egyénnek gondolták ez írókat, de most már tudjuk, hogy ez irodalmi testvérek egyike *Erkmann-Emil* s a másik *Chatrián Sándor*, mindkettő Meurthe-megyében, az Phalsbourg helységben 1822 május 20-án, ez pedig Soldatenthal nevű faluban 1826 december 18-án született.

Erkmann előbb jogi pályára készült, Chatrian pedig családja kivánságára üveges lett—de e mesterséget oda hagyva és saját hajlamát követve, iskolába lépett s itt ismerkedett meg Erkmannel egyik tanáruk nyájas vezetése és tanácsai mellett. Együtt működésök csirája ez időben kezdett fejlődni. Első fellépésök zajtalan volt és sok küzdelemmel járt 1848-ban a *Democrat du Rhin* tárczájában. Ugyanez időben a szinpadra is dolgoztak, de ott sem nagy szerencsével; hanem nevök lassanként terjedni kezdett s regényeik a francia nép előtt kedvencz történeti színezettel bírván, kapósak kezdenek lenni. Regényeik nevezetesbjei ezek: *Madame Therese oû les Volontaires de 1792*; *Le Conscrit de 1813*; *l'Invasion et Waterloo* s legujabb és legnagyobb sikert aratott munkájok: *Histoire d'un homme d'û peuple*. E regény hőse egy árva, kit keresztyéni szeretetből neveltek fel, jár iskolába is, s aztán egy asztaloshoz megy, hogy tanulja a mesterséget, midőn felszabadul Párisba megy s az úgynevezett munkás osztályba megy. A fiúnak szíve esze helyt van és saját habár utopikus nézetei és meggyőződései s maga viselete mellett ügyesen küzd. Elegendő részt vesz az 1848-iki forradalomban, hogy azt, mint szemtanú, elbeszélhesse, szabatosan adja elő az egész küzdelmet, a népforgást, az előité-

leteket és illúziókat, a vakok és entusiasták elragadtatásait; a hős elbeszélése azon időponton végződik, mikor a városházán a köztársaságot kikiáltották

Ez azonban csak a kezdet, mert szerzők aztán az egész köztársasági időszaknak s különösen a júniusi lázadásnak is részletes leírását adják. Az első részben mindazon tulajdonokkal találkozunk, melyek a szerzők iránt való nagy rokonszenvet megfoghatóvá teszik, az előadás közvetlen finomsága, a képletek szabatos részletezése, az irány meghatározó egyszerűsége stb. Később azonban látszik, hogy Párisban nincsenek annyira otthon, mint Alsaceban előbbi regényeik színhelyén, hősük, az asztalos, magával hozza s meg is tartja azon provinciális fogalmakat, melyek nem engedik, hogy mint valódi párisi munkás jelenhessen meg az olvasó előtt. Holott megvártuk volna, hogy a főváros kövezetén, műhelyeiben, clubjaiban és torlaszain egy valódi párisi munkás típusát lássuk.

Ez utóbbi regényök azonban annyira magára vonta a közfigyelmet, hogy az írók arcképei és életrajzai egymásután jelentek meg a népies lapokban s a *Dictionnaire des Contemporains* új kiadásában helyet adott ez új nevezetességeknek s így tudtuk meg mi is, hogy az Erkmann Chatrian név alatt két író szerepel, mert különben oly ügyesen dolgoznak, hogy a legélesebb kritikus sem volna képes kimutatni a kettős származást.

A divatvilág regényeinek nagy mestere About Ödön ismét egy új művet adott a *Moniteur* esti lapjának tárczájában s bár eleinte minden regényéről szóltunk, de elvégre is ő, más dolgozatain kívül, főként a regényírásban oly kimeríthetetlen, hogy nekünk a hely szüke sem engedi, hogy mindenikre elég gondot fordítsunk.

Legutóbbi regénye a *Vieille Roche* három kötetet tesz, külön lenyomatban mindenik külön czímmel s mintegy 500 lappal. Tárnyuk a mostani magas körök életéből van merítve, átcsapva néha a polgári körök különféle rétegeibe, a mint néha le-leszáll az arisztokracia, hogy mohosodó czimereit újra aranyozza.

About kitünően rajzol egy-egy arcképet s egy-egy típust, néha ugyan igen éles vonásokkal jelöli az egyént, s nagyítja annak tulajdonait, de azért az élet utánzása nem kevesebbé sikerül.

A *Vieille Roche* ban gyönyörű jelenetek egész sorozatát adja s a cselszövények egymásból folyó hálózatát, melynek érdekességét a politika és vagyonság, a vallás és szerelem sokasítja. A sa

lonok királyai és királynői az egyházi befolyásokkal szövetkeznek és esküsznek össze; s jeleneteinek színhelye hol a boudoir, hol az ol-tár környéke. A gyóntató és lelki tanácsadó keze minden ügyletben észrevehető s a képmutatás győzedelmeskedik a valódi alázatosság fölött. A társadalom rétegeit szent zsinórok fűzik össze; a múlt idők befolyása lassanként visszatér, s az egyházi befolyás lassanként egész csendben szerzi vissza régi uralmát; ez ellen nincs védelem, oly észrevétlen lopózkodik közelebb-közelebb, mint valami sötét árny. Míg erőszakosan jött a forradalmi szellem, harcra szállott vele, most türelmesen meghajol az elpuhultság; About ez eljárást úgy álarcozza le—mintha nem is volna szándéka azt tenni. Első pillanatra úgy tetszik gyönyörrel festi képeit, s csak később veszszük észre, hogy elkeseredett harcot viv ez új divatú eszmék és intézmények ellen, hogy regénye éles gúnyirat, s hogy enyelgéseit közt a római kérdést is szabad szellemben oldja meg.

Leírásaiból, többek közt a következő sorokat idézzük: „Azon tiz-tizenkét délvidéki nemes úr közül, kik Balmában összegyűltek, egyik sem foglalkozott sem kereskedéssel, sem iparral, sem semminemű szolgálai teendőkkal; együgyűség vagy büszke megvetés miatt majd mindenik mindenét elveszté, s kevélyen haladtak a kikerülhetlen nyomor felé. Házuk bukását mindenik az első szülöttségi jog eltörlésének, a jobbjogok felszabadításának s azon pokoli forradalmi törvényeknek tulajdonítá, melyek, ha isten is úgy akarja, nem fognak sokáig érvényben maradni. Mindnyájan képesnek érzék magukat dicsőségesen szolgálni a hazát, a kor és békés idők legmagasabb hivatalaiban, akár a harcok fényes tisztségeiben, de polgártársaik nagy tömegével mindnyájan feszült viszonyban állottak. Úgy tekinték Franciaországot, mint tévedt nemzetet; s türellemmel várták az időpontot, midőn ők fognak a dolgok élére állani, s a bánkodó és igaz útra tért nemzet mentegetőzve fog tőlük bocsánatot kérni. Gyermekeiket is azon elvekben nevelték, melyben ők neveltettek atyáik által — mindnyájan esküdtek a becsületszóra s fiaik is követték őket a bátor és loyális tétlenség és tunyaság ösvényén. Nagyon is okosak vagy nagyon is aluszékonyok lévén, hogy zászlóikat a jelen idők intézményei ellen emeljék, megelégedtek azzal, hogy mindent szidalmaztak s kicsinykedő catilina-i társaságokká alakultak. Némelyik nagy tettek vagy merész mulasztások által tünt ki: egyik nem köszönt egy al-prefetnek; a másik a múlt nyáron útlevel nélkül utazott egy

bizonyos német városkába, másik épen oda nyíltan útlevelet kért, egyik lezárta ablakrácsait, midőn általános világítás volt; a másik mindig gyászruhában járt; voltak, kik nyakravalójak alatt veszedelmes emlékpénzeket hordtak s t. ef. A szoba másik részében három ifjú képezte a társaság kiegészítő részét; tizenhat, tizennyolcz évesek lehettek, nagyon vékonyok, nagyon lágyak és nagyon finom modorúak voltak, s hasonlítottak a szinehagyott pastell-képekhez. Anyja mindeniknek jó családból származott s hosszú fürteikkel, kihajtott inggalléiraikkal olyan kellemeseknek látszottak ez ifjak; nem tegezték se szülőiket, se pajtásaikat s éles vitába elegyedtek a családfák fejlődése és a születési rangfokozat fölött. Közintézetekbe sohasem jártak, s az iskolák növendékeinek barátságos szivélyessége és ifjúi vitámsága teljesen hiányzott náluk. E tiszta lelkiismeretű gyöngéd s a vidéki élet lanyha tejében fűrösztött lényeken azon húsleves illata érzett, melylyel a csecsemőket szokták tartani. Fafiaux úr hálákat adott istennek, hogy őt ily méltóságteljes körbe s a kiváló lelkek ily fényes paradicsomába vezette.“

De nem követjük tovább az író t s nem beszélünk regénye meséjéről; tárgyát és keretét megemlítettük, s az önkényesen választott önkényesen összebogozott mesének részletei nem is tartoznak ide. Az oly sok bevégzett munka szerzőjének ezúttal tetszett tárczában lépni fel s a regény fonalát addig nyújtani míg vagy tizenkét füzetre való olvasmány kikerült. Boldog tárca! Szegény író! Az ily eljárás-hoz inkább bizonyos gépies mesterség, mint irodalmi tulajdonság szükséges. Bár ne szoknák meg azt, ennek rovására!

About minden regényében azonban van valami, a mi fontosabb tárgyánál és meséjénél, s ez a *stylus*. Lehet, hogy néha a tárgy, melynek szolgálatába szegődik, nem igazságos, de ő oly bámulatos és szabatos módon kezeli a nyelvet, hogy szájában a hamis eszme is igaznak látszik. Néha csak elsuhan tárgya felett; nem hatol a lényegbe, nem fedezi fel a természet titkait és mélységeit, de az alakok külsejét a legapróbb árnyalatokig tisztán rajzolja.

És ő nemcsak könnyedsége, hanem a látás és kezelés biztosságánál fogva is feltűnően francia író.

A divatos szerelmi regények írói közül Houssay Arsén műveit említi szemlénk. *Mademoiselle Mariani*, *Le Roman de la Duchesse*, de bármily legyen a cím, a tárgy mindig ugyanaz, az *elegans demimonde*, kissé belekeverve a valódi társaság is; s ha néha változtatja is az alakokat, az újítás csak a külsőségekre és já-

rülékokra vonatkozik ; csak a divat és diszitmény új, a lényeg marad a régi. Houssay elfoglalt bizonyos kedvencz tért, melynek kimerithetlen leírásaiban bizonyos olvasóközönség mindig gyönyörét leli ; jól találva magát e téren ott is marad.

A roman de la duchesse ben sincs semmi új azok előtt, kik H. más regényeit olvasták. Egy nagy családból származó ifjú leány, unokatestvérébe szerelmes, egy ifjú hercegbe, ki szereti a versenyt, a vadászatot, a fogadásokat, a clubbokat s szóval mindazt, a mit az elegans világ kedvel. Azonban nőül veszi az ifjú hölgyet, holott egy énekesnőt szeret az operaszínházról, ki maitresse-e. Előre lehet látni az ismeretes cselszövényeket, melyek mióta az ifjú Dumas a Kameliás hölgyet felfedezte, majdnem klasszikussá kezdenek válni. A maitresse maga az önmegadás és lemondás, s mint egy hajdani vestaszüz, élve temeti el magát rózsaszirmokból készült halom alá. S ezen öngyilkossági kísérlet arra való, hogy magát a herceg nyugalmaért és a hercegnő boldogságaért feláldozza ; de szerencsétlenségre az ájulás nem volt halálos, a kik észrevették felélesztették, s ezen áldozatkészség annyira meghatotta régi kedvesét a herceget, hogy az újonnan választott kedves által magát agyonlövette. A mi a hercegnőt illeti, ezen szomorú özvegység által az ő regénye be van végezve és semmi kedve sincs újra kezdeni.

Előszavában azt mondja Houssay, hogy e regény benső drámája három személynek : egy férfinak, ki két nőt szeret halálosan, s két nőnek, kik ezerszer is meghalának e szenvedélyért. Ez az ős végzettség megjelenése a divatos új világban. Mi azonban megvalljuk, hogy e végzettséget csak is az író képzelődésében látjuk, mert az olvasót csak is a művésznő Lea szenvedélye érdekli, vágytársa a törvényes nő nagyon is modoros egy főrangú nőnek s nem való azon szerepre, melyet az író neki szánt, s midőn az ember szüziességet és becsületességet keres, minduntalan pacsuli szagot érzünk, s a hercegnő nem tartja helytelennek, hogy a közönséges divathölgyeket utánozza öltözékeiben, előfogataiban stb., s midőn vigalomba készül, ő is így szól : *des habillons-nous pour aller au bal*, s nem tudom hol nevelkedett és tanult, de igen sokat tud, a mit nem kellene tudnia.

Houssay engedi, hogy képzelődése a maga útján járjon s észre sem veszi, hogy minden nője egyforma, járása, kelése, modora, ruhája, teste, lelke ; s az urhölgy ép úgy hasonlít az örömeányokhoz, mint ezek azokhoz ; s nála semmi mélyebb szemlélődés sem mutatkozik, mely

az igazsággal és méltányossággal megegyezőbb alakokat különböztetne meg.

Mindezek daczára Houssay regényei bizonyos körökben mindig tetszetősek, mert divatosak s birják azon úgynevezett *beauté du diable t*, mely az irodalomban úgy mint az életben bizonyos ideig kapós szokott lenni.

És most végül szóljunk egypár-szót a tárcza regények nagy gyárnokairól és műveikről. E téren mind ez ideig leginkább Ponson du Terrail és Feval Pál tűndökölnek, kikhez lehet még számítani Saint-Felix Jánost.

Ponson du Terrail, ha akarná, sokkal többet érhetne, mint hire. Darab idő óta sokat rágalmazták, sőt mondhatni szidalmazták is, s eredménye az volt, hogy a nagy lapok tárczáinak termékeny gyárnoka pillanatra tétlenségbe vonúlt. A kritika már tapsolt győzelmében: és sok tekintetben igaza is volt. Mert P. du Terrail bár kimeríthetlenség látszott, könnyen és természetesen irt azon kámzsa és kardféle regények modorában, melyeknek atyja öreg Dumas volt; s habár Rocambole csak halvány másolata d'Ártagnánnak, mégis el kell ismernünk, hogy regényeiben ép annyi eredetiség volt, mint a Trois Mousquetaires és Monte Cristo szerzőjében. Egyidő óta azonban, hogy sok fölül igénybe vették, oly gondtalanul dolgozott, hogy a siker el kezdte hagyni, a kiadók nem szólíták fel — nevét teljes hallgatással mellőzték, s talán el is felejték vala, ha a *Moniteur* esti lapjában megint egy regénykével föl nem lép, ennek czime Chambrion. A kritika ezt is megtámadta s utána kiabálták, hogy:

Les gens que vous tuez se portent assez bien.

Chambrion után ugyanazon tárczában írta a *Mémoires d'un Gendarme*. S ez is csak olyan mint a többi. Szerző felnyitván képzelődése zsilipjeit, mindenféle kalandokon keresztül vonszolja olvasóját, a mint épen eszébe jut. Olvasni kezdtük a művet, de a széleskedésbe beleunva, nem volt kedvünk szerzőt követni, midőn ő maga sem tudta, hogy hová fog jutni.

A nagy lapok tárczáiból azonban a regény kezd eltűnedezni, sőt a hetenként megjelenő képes lapok is, melyek a múlt évtizedekben annyi regényt közöltek, kezdenek gyérülni, az ember azt hinné, hogy a tárczaregények korszakának vége, pedig csak helyet cserélt, most a garasos lapok hasábjait özönli el, s P. du Terrail legújabb regényét így hirdeti a *Petit Journal*: a *Resurrection de Rocam-*

b o l e című regényben a következő dolgok lesznek: a nyilvános vesztőhelyre állítás, az izzó vassal süített bélyeg, utazás a gályarabságra, megérkezés a gályára, a halálbüntetés végrehajtása Toulonban, s mind ez részletes pontossággal lesz leírva“ stb. . . .

P. du Terrail legtermékenyebb versenytársa ez üzletben Feval s újabb időben Saint-Felix Gyula is e téren kezdett népszerűsége vergődni.

DEÁK FARKAS.

MÉSZÁROS HAGYOMÁNYAI.

Mészáros Lázár élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Victor. Három kötet. Pest 1867. Ráth.

Mészáros hagyományait olvasva, önkénytelen Mikes Kelemen jut eszünkbe. Mindkettő egy nagy, de szerencsétlen forradalom áldozata, bár egyik sem forradalmi ember. Mikes híven követi a győzelmes, majd bujdosó Rákóczyt, de inkább egyéni, mint politikai hajlamból. Mészáros mindvégig híve marad az 1848-ki forradalomnak, sőt szerepet játszik benne, de inkább a hazafi kötelesség és katonai becsület érzetéből, mint politikai erős meggyőződésből. Egyik sem akar író lenni, bár mindenikben kitűnő írói tehetség lappang; a száműzetés magánya, unalma, fájdalmai, a multak emlékei teszük őket írókká. Mindenik munkája mint irodalmi mű sokkal becseseb, mint tisztán történeti forrás. Mindenik saját bensőjét, egyéni jellemét hívebben tárja elénk, mint az eseményeket, melyek között élt. Munkáik nem annyira a bonczoló ész, a beható elmélkedés,— mint inkább a kedély szülöttei s rajtok egy kiábrándult, lemondó, de mélyen érző szív humora borong, csakhogy a Mikesé szeleidebb, mondhatni, elegiai, míg a Mészárosé keserűbb, a satyra felé hajló, bár egészen sohasem veszti el szeretetreméltóságát.

Mészáros hagyományai három részre oszlanak: önéletrajzra, levelekre és emlékiratokra. Önéletrajza csak gyermekkoráról s iskolai elsőbb éveiről szól; levelei, melyeket részint rokonaihoz, részint száműzött társaihoz írt 1851—1858 terjednek; emlékiratai ott kezdődnek, midőn 1848-ban miniszterré neveztetett ki, s Törökországba bujdosásán végződnek.

Önéletrajza, tisztán irodalmi szempontból, alkalmasint legkitű-

nöbb munkája lesz vala. Kár, hogy csak néhány ivre terjedő töredék, de így is igen becses. Ritka önéletrajzban található a gyermekkori emlékek ily élénk és hű festését. Az író ment minden hiúságtól, minden czélzattól; egészen átadja magát az emlékek benyomásainak, oly őszinte, naiv, mintha visszaálmódna még egyszer gyermekségét, csak humora, melylyel rajzait kíséri, juttatja eszünkbe az őszi napsugarat, mely a hervadó természet másodvirágaival enyeleg. A hajlott és gyermekkor ölelkeznek itt a nélkül, hogy egyik a másíknak ártana. Mérszáros nem hajlott kora szempontjából rajzolja gyermekségét, mint sok emlékiró, de azért a gyermekkor édes benyomásai nem idéznek elő benne se izetlen ábrándot, se beteges érzelmességet. Betegeskedő jó édes anyja, egy kissé különöz, egy kissé indulatos édes atyja, jámbor nagybátyja, s vén nagynénjei, kikhez szülei halála után kerül, minden követelés nélkül, de biztosan oda vetett alakok. Az emlékiró, nem erőlködik hatást vadászni, épen nem bonczolja őket, csak rajzolja, a mint reá hatottak, a mint emlékében előtte állnak, s ez által néhol valódi művészeti hatást idéz elő. Atyja halálának rajza oly sikerült, hogy bármely kítünő írónak, sőt költőnek becsületére válnék. Minthogy rövid, ide iktatjuk:

„Egyszer csak nagy lótás-futás történt, gyülekeztek a rokonok, megjelentek a ház barátjai s ezek között egy tisztos lelkész, anyám bátyja, a ki különösen czírógatott s bevitt apám szobájába, hol az egész társaság a gyermekekkel együtt összegyűlt volt. Mit beszélt atyám mindannyival, nem tudom, csak arra emlékszem, hogy a lelkész fölemelt, apám ágyához vitt, ez megcsókolt s kezét fejemre tette. A társaság eloszlott, a gyermekek eltávoztak, csak a lelkész s a házban lakók maradtanak. Másnap a város lelkésze jött el ünnepelesen; a barátok s rokonok a beteg szobán kívül a házban, a házön kívül pedig s az udvarban tömérdek nép volt, bent és kint szomorú arezok vegyítve könyezőkkel, anyám sirásban s este kong a lélekharang. Az ezt követő napon az előbbi személyekhez még mások is gyülekeztek. A női nem sirt, a férfiak mélyen hallgattak, a kis Lázárt nem vitték be atyushoz, a mit kért megadták neki s mulattatták. Kocsik jöttek; a gyermekek sirás közt váltak meg egymástól, mindenki sirt, Lázár is mekegett, de nem tudta miért. Egyszerre csak anyám is megcsókol, sir és ezt mondja: légy jó, engedelmeskedjél; a lelkész megsimított s kérdezte: akarok-e vele menni. Akartam-e, nem akartam-e, nem tudom; az egész dologból mitsem értet-

tem, csak azt tudom, hogy anyám sirása közben kocsiba tettek s ezzel kihajtottunk.“

Mily egyszerű, mily megindító rajz s mennyire rajta van a gyermekkori benyomások varázsa. Azonban az önéletrajz nem minden lapja ilyen, sőt a vége felé épen romlani látszik. Mészáros nagyon egyenetlen író gondolatban, rajzban s nyelvben egyaránt. A hol nagyon szívén fekszik valami, hol gyűlöl vagy szeret, ott ritkán hagyja el a rajz biztossága, a humor ereje, a styl bája. Másutt gyakran bágyadt vagy pusztán fecsegő s stylje a hosszúra nyuló, incisumokkal teljes mondatokban mintegy ellapúl. Nyelve sajátos vegyülete a tősgyökeres és romlani kezdő, az úgynevezett népies és mivelt magyar nyelvnek. Emlékében sokat megtartott, mit a szülői házban s első olvasmányaiból: a Gvadányi és Dugonics műveiből tanult. De mint férfiú sokáig távol volt honától, sok nyelven beszélt és irt, buzgó olvasója volt az újabb magyar irodalomnak is s egyet-mást megtanult a mivelt magyar nyelv tévedéseiből. Néha ok nélkül purista, sőt még maga is alkot új szót, máskor nagyon is használja az idegen szókat. De e vegyület, ha humoros hangulat kifejezésére szolgál, semmit sem ront, sőt báját kölesönöz styljének. Egy-egy idegen vagy rosz új szó, egy-egy csavargó, nehézkes mondat, melynek bő köpenye alól ki-kivillan a könnyű huszár dolmány, a tősgyökeres magyar szólás-mód összekeverve az idegenszerűvel, vagy épen exoticus idézetekkel, néha igen találóan fejezik ki szeszélyét, humorát vagy gúnyát. Azonban ha elmélkedik, ha nagyon is komolyan beszél, vagy ha épen szónokias hangulatba csap át, akkor bágyadttá és mesterkéltté válik.

Innen levelei közt, a Batthyáni Lajos özvegyéhez írottak kevésbbé sikerültek, mint azok, melyeket unokahugához, Szutsics Amáliához, intézett. Batthyáni özvegyének néhány levélben háláját fejezte ki jótéteményeiért, elnyomta humorát s udvarias, ékes stylű akart lenni. Midőn unokahugához ír, semmi tekintet nem korlátozza, úgy ír a mint beszél, a mint szeszélye, humora hozza magával. S itt leginkább hasonlít Mikes Kelemenhez, ki Rodostóból szintén egy költött vagy igazi nőrokonához intézi leveleit. Itt Mészáros elemében van: dévaj és szomorú, huszáros és büleselkedő, lemondó és gúnyos, de folyvást nemesen tűrő, ki nem remél, de megnyugszik, kivét szivéből minden politikai szenvedélyt, de színültig tölti baráti, rokon- és emberszeretettel, nem izgat, nem conspirál, de hiszen hazája távol jövőjében. Első levelét is (Páris, 1851. december 11.) az ő kedves Má-

lijához küldi, ki egész halálaig levelezésben áll vele. Majd 1852 februárjában Jersey szigetére megy, hol 1853 májusa végeig mulat, emlékiratain dolgozva, levelezve s jövőjén aggódva. Batthyáni özvegyének bőkezősége oly helyzetbe hozza, hogy 1853 közepén Amerikába mehet s ott 23 amerikai hold földet vehet magának. Gazdasága rendezéséhez fog, szánt-vet, kertészkedik, azonban csakhamar háza elég, majd egy orkán semmivé teszi ültetvényeit; hogy ne bonyolodjék adósságokba, eladja birtokát, s egy tehetős amerikai családnál tanítóságot vállal. Így él egész 1858-ig, midőn Puky Miklós hívására Genfbe akar utazni, hogy kedves barátja nyomdai üzletében bizonyos állomást foglaljon el. Átjő Londonba, onnan Eywoodba megy lady Langdale, a magyarok szíves barátnője, látogatására. Már Amerikában nem volt jó egészsége, itt épen betegség lepi meg, s november 15-én 1858 Czech tábornok és Vukovics Sebő karjai közt meghal. 1796 febr. 20-án született s így 62 éves volt.

Im e levelek száraz és rövid kivonata, melyek oly élénken és hiven rajzolják a száműzött éveit. Mily kedves humor ömlik el amerikai rajzain, mily meghatók unokahugához, bátyjához írt 1858-ki levelei, melyekben Magyarországba kegyelem útján bejövételének lehet lenségét fejtegeti. Nehány valóban aesthetikai becsü levélre találhatni e gyűjteményben, melyek a magyar irodalomban e nem legjobbjaihoz tartoznak. Egy-egy mindennapiasnak látszó tréfával vagy megjegyzéssel találóan tud jellemezni hol viszonyt, hol lélekállapotot. „Mióta paraszt emberré lettem—írja egy helyt—azóta keveset olvasok; e helyett dologhoz szoktatom magamat, és igen kevés emigránst látok, hála istennek!“ Másutt: „Jövendőmről nem gondoskodom, mert négy helyre hívnak meghalni, azonban hol végzem be ez útolsó műtetet, nem tudom.“ Ilyesmikben gazdag e gyűjtemény. De legfőbb bája e leveleknek, egy becsületes, de szerencsétlen hazafi minden affectatio nélküli hangja s nemes resignatiója. „Ne csügeszd le fődet, ne légy komor, emelkedjél a viszonyok fölé, engedd az egyik napot a másik után folyni s a sok rossz között örvendj a legesekélyebb jón is s így helyzeted kevésbbé fog nyomasztónak tetszeni“—írja unokahugának és saját kedély-állapotát rajzolja, melyet egész száműzetése alatt meg tudott őrizni. A politikával keveset foglalkozik, legfeljebb egy-egy megjegyzést tesz a politikai újdonságokra, nem vesz részt az emigratio terveiben, de örvend minden kis jelenségnek, mely szenvedő hazájának még meg nem tört szellemét látszik mutatni, s jól esik neki, hogy a „szegény

Kófiéz Lázár“ még él a magyarok emlékezetében. „Az idő, a szaporább közlekedés, a türethetőleg jobb eszmék terjedése s a pozitív és históriai jog fog még egy sui generis független Magyarországot alkotni, csakhogy nem olyat, a milyet a magyar gög kíván és remél; a mikor? a nemzet halhatlansága mellett másodrangú kérdés“ — ugymond utolsó levelei egyikében s ez egyszerű szavakban több bölcsesség rejlik, mint némely emigrans társai politikai röpirataiban.

Emlékiratai legterjedelmeseb munkája; két vastag kötetet tesz. Nemesak azt írja le benne a mit látott, a mi között élt, hanem mindent, a mi az 1848-49-ki eseményekből csak tudomására jutott. A munka két szempont alá jöhet, először mint irodalmi mű, másodszer mint történeti forrás. Mint irodalmi műnek szépségei és hiányai ugyanazok, melyeket az önéletrajzban és levelekben is feltalálhatni, csakhogy itt az események tömege miatt néhol nehezkesebb elbeszélő s humorra hajlóbb a satyra felé. Önéletrajzában a gyermekkori benyomások bája, leveleiben nyugodt resignatiója mérséklük, de emlékirataiban szívére tolnak aggodalmi, belső küzdelmei, a szenvedések és méltatlanságok, melyeket kiállott és keserűbbé válik. Ide járúl még belhelyzetének, tehetlenségének érzete. A körülmények a forradalomba sodorták, melyhez se egyéni hajlamai, se politikai meggyőződése nem vonzották, szerepet kelle játszania benne, de se elég erélye, se elég tehetsége nem volt hozzá. Parlamenti küzdelmeiben nem szerencsés, a csatatéren mint hadvezér épen szerencsétlen. Mindenki tiszteli mint becsületes embert, de se a hadseregben nem népszerű, se a politikai pártok közt. Vissza akar vonúlui, de nem engedik; marad hazafiságból. Megaláztatásokat szenved jobbra balra; végre visszavonúl, s midőn újra föllép, önkénytelen Kossuth eszközüvé válik, kihez épen nem viseltetik benső ragaszkodással. Mindez sok volt egy csendes természetű, bár bátor katonára nézve, ki nem szokta meg a közélet izgalmaival, a politika eselszövényeit s épen nem termett forradalmi időkre. Türeleme ugyan mindvégig nem hagyta el, mely épen oly erős volt, mint becsületessége, azonban a benyomások keserűsége egész erejében megmaradt szívében, mit mindenütt érezhetni emlékiratain. E hangulat aesthetikai tekintetben kitünőleg sikerült humoros és satyrikus lapokat irat vele, megélesíti érzékét a viszonyok és egyének árnyoldalai felfogására nézve s folyvást táplálja szelleme humoros hajlamát. Lényegében nem egy helyt igaza van, de rajzai mégis humorosan szeszélyesbek, satyrailag élesebbek, mint-

sem óvakodásra ne íntenék a történetírót, ki majdan használni fogja. Ez erős subjectivitás aesthetikai tekintetben emeli a könyv becsét, de a tisztán történeti forrás szempontjából csökkentti, egy szóval: a könyv bája és baja az író egyéniségében, kedélyében rejlik.

E bajhoz még több is járúl. Mészáros naplót vitt a forradalom eseményeiről, de ezek elvesztek, s mint száműzött csak emlékéből ír s így nem lehet mindenben, kivált az apróbb részletekben, pontos. E mellett se Kossuth, se a forradalom más politikai és katonai főnökei nem voltak hozzá elég bizalmasok. Úgy látszik nem volt beavatva terveikbe, s miben maga nem vett részt, az indokokra, a dolog lényegére nézve, nem mindig meríthetett biztos tudomást, hogy oly határozott ítéletet mondhasson, mint a hogy teszi. A feltörekvő katonai tehetségek, győzelmes tábornokok sokkal lenézőbb modorral viseltettek iránta, mintsem ez ne folyt volna be ítéleteire, melyeket rólok elmond. Minket legalább meglepett, hogy Mészáros a forradalom vezérei közül csak Perczelt méltányolja némely részben, s egyedül Dembinszkyt dicséri, ki semmi jeles dolgot nem vitt véghez. Görgeyben csekély katonai tehetséget talál, s a győzelmek okát jó részt az osztrák vezérek gyöngeségében keresi. Midőn 1852-ben Kmety angolul egy munkát adott ki Görgey ellen, Mészáros így ír neki Jersey szigetéről: „Köszönöm felőlemi ítéletedet, hanem azt gondolom, hogy a mint ez egy részről sok volt a jóból, úgy másrészt Görgey irányában a rosztal illetőleg túlvágtál a zsinóron, mint a német mondja, mert ha csak egy őrmesteri tulajdonokkal bíró egyén viv ki több győzelmet, s ha őt, bár rajta kapták a rosztalban, mégsem birták elmozdítani, úgy mindnyájunkra illik: „Inter vaccas bos est abbas.“ S mégis ő maga számos ily hibát követ el nemcsak Görgey, hanem Klapka és mások irányában.

Azonban nem bírálni kívánjuk e könyv adatait és ítéleteit, csak azt a benyomást rajzolni, melyet reánk egészben véve tett. S habár óvakodásra intjük a történelemírót, éppen nem tagadjuk meg ez emlékiratoknak történetforrási becsét. Mészáros jellemére és tetteire e könyv a legbiztosabb forrás. Ő magát sem nagyozolja, sem szépíti. Egészen feltárja szívet, gyöngeségeivel együtt átadja magát az olvasónak, s mást nem igen vitat, mint azt, hogy mindig becsületes ember volt. Ezen kívül 1848 májusától decemberéig az ő könyvéből meríthetni legtöbb s legbiztosabb adatot a magyar hadügy állására nézve. Kivált az elsőbb hónapokból sok oly dolgot mond el, melye-

ket egy emlékiró sem említ, s melyek egészen ismeretlenek előttünk. Hogyan találta a hadügyi állapotokat, midőn tárczáját átvette, hogyan küzdött a bécsi hadügyminiszteriummal, a magyarországi várparancsnokságokkal, a serezek tábornokaival, hogyan indult meg az egész magyar hadügy szervezete, mindezt oly körülményesen s élénken írja le, hogy e részek képezik munkája legbecsesb lapjait. S itt tűnnek ki az ő hazafiúi és hadügyminiszteri érdemei is, bár az elbeszélésben s az események csoportosításában nem látszik semmi czélzatosság. Kitűnik, hogy mily sokat tőn a magyar hadsereg megalapítására, hogy része van a győzelmes tábornokok dicsőségében, kik annyira lenézték benne a csata-vesztett vezért, a később csekély befolyású hadügyminisztert s végre az utolsó napokban a Kossuth által csak névvel, pusztá eszközzé kinevezett fővezért.

GY. P.

AUSZTRIA BIRODALMI ADÓRENDSZERE.

E czím alatt jelent meg közelebb egy korszerű munka Szepcsy Mihálytól Pfeiffer Ferdinánd pesti könyvárúsnál.

A czím nem felel ugyan meg a tartalomnak, mert a munkában nem az a d ó r e n d s z e r t, hanem a birodalomban levő a d ó n e m e k e t ismerteti szerző: mindazonáltal nagy becsesel bír e mű, miután az egyes adónemek keletkezése, kezelése, hatása az adózókra stb. kitűnő tárgyismerettel van fejtegetve. Egyes adónemeknél javaslatok is tételnek a kezelés egyszerűsítésére és a hiányok megszüntetésére nézve. Legalaposabban tárgyalja szerző a t e l e k a d ó t, d o h á n y e g y e d á r ú s á g o t és s ó ü g y e t.

Hiányai a munkának, hogy nem mindenhol vannak ugyanazon évre vonatkozó adatok használva; a források nincsenek idézve; az egybehasonlítás a külföldi adónemekkel nem mindenhol okadatolt, s úgy látszik, hogy a szerző más országok adórendszerének tanulmányozásával nem foglalkozott, itt-ott az adatok a hivatalosan ismert adatoktól eltérnek indokolás nélkül; végre az államgazdasági felfogás, a rendszeres összefüggés hiányzik az egész műben.

W. V.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

A külföldön újabb időben megjelent

NEVEZETESEBB MŰVEKNEK

JEGYZÉKE.

1-ső szám.

Alúlrirt azon meggyőződésben lévén, hogy a Budapesti szemle olvasói és barátjai szükségét érzik időről időre számba venni az összes szellemi tevékenység eredményeit: az irodalmi productiót, elhatározta magát ezen szükségnek a jelen „Külföldi könyvészet” kiadása által megfelelni.

A művelt irodalmak productiója azonban oly nagy és oly szétágazó, hogy a könyvészet szerkesztésénél a közlendő művek sorát bizonyos határok közé kellett szorítani, nehogy a czimek tönkelegében minden áttökintés lehetlenné váljék.

Miután pedig a „Budapesti szemle” előfizetőit leginkább a magasabb műveltségű, de nem szaktudósokból álló olvasók képezik, legczélszerűbbnek találtam, a tankönyveket s az exact tudományok, és a közönségesebb szépirodalom termékeit egészen kihagyni, és a többire nézve oly művekre szorítkozni, melyek vagy tárgykunál vagy szerzőjük nevével fogva a művelt magyar olvasót egy vagy más tekintetben érdekelhetik.

A könyvészetben elősorolt művek alúlrirt könyvkereskedése által mind megszerezhetők, megjegyztetvén azonban, hogy az árak a jelenlegi magas agio szerint vannak meghatározva, és hogy az agio netalán bekövetkező csökkenésével azon árak is aránylag leszállíthatnak.

Ráth Mór.

-
- About, Edm.** Le turco. Le bal des artistes. Le poivre. L'ouverture au château. Tout Paris. La chambre d'ami. Chasse allemande. L'inspection générale. Les cinq perles. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
About, Edm. Causeries. 2e série. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
Agassiz L. Geological Sketches. London, 1866. . . . . 3 frt 82 kr.
Annales des voyages, de la géographie, de l'histoire et d'archéologie. rédigées par V.A. Malte-Brun. Tome Ier. 1866. Paris. Av. 3 planches 5 frt 25 kr.
Ariost. — Le lettere di Lodovico Ariosto, con prefazione storiche e note di A. Cappelli. Bologna, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
v. Arneth, Alfr. Ritter. Maria Theresia u. Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold. (In 3 Bdn.) I. Bd. 1761—1772. Wien, 1867. . . . . 5 frt.
v. Arneth Alfr. Ritter. Marie Antoinette, Joseph II. u. Leopold II. Ihr Briefwechsel. Wien, 1866. . . . . 4 frt.
v. Arneth, Alfr. Ritter. Maria Theresia u. Marie Antoinette. Ihr Briefwechsel. 2. vermehrte Auflage. Mit Briefen des Abbé de Vermond an den Grafen Mercy. Wien, 1856. . . . . 5 frt.

II.

- Ascherson, P. A. Engler, M. Kuhn u. B. Reimann.** Eine Karpatenreise. Ausgeführt im August u. September 1864. u. beschrieben. (Abdruck aus den Verhandlungen des botanischen Vereins für Brandenburg) Berlin, 1866. 70 kr.
- d'Azeglio, Massimo.** I miei ricordi. 2 vol. Firenze, 1867. Arczkeppel 7 frt 70 kr.
- d'Azeglio, Massimo.** L'Italie de 1817 à 1865. Correspondance politique de Massimo d'Azeglio, accompagnée d'une introduction et de notes par Eug. Rendu. Paris, 1866. 4 frt 90 kr.
- Baker, Sam. White.** The Albert Nyanza, great Basin of the Nile, and Exploration of the Nile Sources. With Maps, Illustrations, and Portraits. 2 vols London, 1866. 23 frt 52 kr.
- Bancroft G.,** History of the United States. Vol. IX. 1776—1778. Boston, 1866. 10 frt 8 kr.
- Bank of England, and the organization of credit in England.** London, 1866. 17 frt 64 kr.
- Bastian, Adf.** Die Voelker des oestlichen Asien. Studien u. Reisen. 1. u. 2. Bd. Leipzig, 1866. 11 frt 90 kr.
- Inhalt.** 1. Die Geschichte der Indochinesen. Aus einheimischen Quellen. 2. Reisen in Birma in den Jahren 1861—1862.
- de Beaumont-Vassy.** Les salons de Paris et la société parisienne sous Louis Philippe I-er. Avec 12 portraits gravés sur acier. Paris 1866. 3 frt 50 kr.
- Béchar, Fd.** Droit municipal dans les temps modernes (XVI-e et XVII-e siècles.) Paris, 1866. 5 frt 60 kr.
- Berghaus-Gönczy.** Wandkarte von Ungarn. 9 Sect. Maasstab 1 : 625,000. Chromoli hographirt. Gotha, 1866. 5 frt 25 kr.
- Blanc, L.** Lettres sur l'Angleterre. 2-e série. Tome I-er. Paris, 1866. 4 frt 20 kr.
- Bock, Fr.** Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung u. Entwicklung der kirchlichen Ornate u. Paramente in Rücksicht auf Stoff, Gewebe, Farbe, Zeichnung, Schnitt u. rituelle Bedeutung nachgewiesen u. durch zahlreiche Abbildungen erläutert. Mit einem Vorworte von G. Müller, 5. u. 6. Lfg. (oder Bd. II. Lfg. 2. u. 3.) Bonn, 1866. 33 kőrajzu táblával . . . . . 7 frt.
Diszkiadás 8 frt 40 kr.
- Boiteau P.** Fortune publique et finances de la France. 2 vol. Paris, 1866. 10 frt 50 kr.
- Bopp, Fr.** Grammaire comparée des langues indo-européennes, comprenant le sanscrit, le zend, l'arménien, le grec, le latin, le lithuanien, l'ancien slave, le gothique et l'allemand. Traduite sur la 2-e édition, et précédée d'une introduction, par Mch. Bréal. Tome I-er. Paris, 1866. 8-o. 5 frt 60 kr.
- Boscowitz, Arnold.** Les volcans et les tremblements de terre. Illustré de 16 gravures tirées en couleur et de 40 compositions sur bois par Eug. Cicéri. Paris, 1866. 10 frt 50 kr.
- Bouillet, N.** Atlas universel d'histoire et de géographie, contenant: 1-o la Chronologie; 2-o la Généalogie; 3-o la Géographie, 88 cartes gravées et coloriées faisant connaître la géographie physique et historique de tous les pays du monde. Paris, 1865. 21 frt.
- Büdingen, Max.** Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100. Leipzig, 1866. 2 frt 10 kr.
- Broom, Herbert.** Constitutional Law viewed in Relation to Common Law, and exemplified by Cases. London, 1866. 26 frt 46 kr.
- Brugsch, H.** Wanderung nach den Türkis-Minen u. der Sinai-Halbinsel. Mit 3 Taf. sinaitischer Inschriften. Leipzig, 1866. 1 frt 26 kr.
- Buckle, H. Th.** History of civilization in England. 5 vols. Leipzig, 1865. 10 frt 50 kr.
- Cantù, Cesare.** Gli eretici d'Italia. Discorsi storici. Volume I. Disp. 1—6. Turin, 1866. . . . . Minden füzet 84 kr.

- Caïefigue.** La Comtesse du Cayla, Louis XVIII. et les salons du Faubourg Saint-Germain sous la restauration. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
- Caïefigue.** Les derniers jours de Trianon. La duchesse Gabrielle de Polignac et les amies de la France. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
- Caïefigue, M.** La baronne de Krudner, l'Empereur Alexandre I-er au congrès de Vienne et les traités de 1813. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
- Cherbuliez, Vet.** Le roman d'une honnête femme. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
- Collecção de autores portuguezes.** Tomo 3 o 1. Leipzig, 1867. . . . . 4 frt 20 kr.
- Tartalmá: O Monasticon** Em duas partes: Eurico o Presbytero e O Monge de Cister, por A. HERCULANO.
- Coleccion de autores espanoles.** Tomo XXI. Leipzig, 1867. . . . . 2 frt 10 kr.
- Tartalmá: Amor y Llanto.** Coleccion de leyendas historicas originales de MARIA DEL PILAR SINUES DE MARCO.
- Contzen, H.** Grundbau der Nationalökonomie. Leipzig, 1866. . . . . 70 kr.
- Cornelius, C. S.** Grundzüge einer Molecularphysik. Halle, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- M'Cosh, Jam.** An Examination of J. Stuart Mill's Phylozophy: being a Defence of Fundamental Truth. London, 1866. . . . . 6 frt 30 kr.
- v. Cotta Bh.** Die Geologie der Gegenwart dargestellt u. beleuchtet. Leipzig, 1866. . . . . 13 frt 65 kr.
- Cousin, Vet.** La société française au XVII-e siècle d'après le grand Cyrus de Mlle de Scudéry. 2-e édition. Tome I-er. Paris, 1865. . . . . 2 frt 45 kr.
- Curtius, G.** Grundzüge der griechischen Etymologie. 2. erweiterte Auflage. 2. Abth. Leipzig, 1866 . . . . . 6 frt 30 kr.
- v. Czoernig, C.** Darstellung der Einrichtungen über Budget, Staatsrechnung u. Controle in Oesterreich, Preussen, Sachsen, Baiern, Württemberg, Baden, Frankreich u. Belgien. Wien, 1866. . . . . 2 frt.
- Dante Alighieri's göttliche Comödie.** Metrisch übertragen u. mit kritischen u. historischen Erläuterungen versehen von Philalethes. Neue durchgesehene u. berichtigte Ausgabe. 3 Thele. Leipzig, 1865—66. 17 frt 50 kr.
- Tartalmá: 1.** Die Hölle. Nebst 1 Portrait Dante's, 1 Karte u. 2 Grundrissen der Hölle. X, 274 pp. — 2. Das Fegefeuer, Nebst 1 Titelkupr. von J Hübner, 1 Karte u. 1 Grundriss des Fegefeuers. VIII, 312 pp. — 3. Das Paradies. Nebst 1 Grundriss von Florenz, 1 Darstellung des Sitzes der Seligen u. 1 Karte. XII, 398 pp.
- Dante e il suo secolo.** XIV Maggio MDCCCLXV. 2. Vol. Firenze, 1866. 32 frt
- Deltuf, P.** Essai sur les oeuvres et la doctrine de Machiavel, avec la traduction littérale du Prince et de quelques fragments historiques et littéraires. Paris, 1866. . . . . 5 frt 25 kr.
- Disraeli, B.** Constitutional Reform: Five Speeches, 1859—65. Edited, with Introduction. by J. F. Bulley; to which is added an Appendix. London, 1866. . . . . 2 frt 52 kr.
- Dove, H. W.** Das Gesetz der Stürme in seiner Beziehung zu den allgemeinen Bewegungen der Atmosphäre. Mit Holzschnitten u. 2 Karten. 3. sehr vermehrte Auflage Berlin, 1866. . . . . 3 frt 15 kr.
- Drebing, Gst. L.** Das gemeine Recht, (common law,) der Vereinigten Staaten von Amerika, nebst den Statuten der einzelnen Staaten. (In ca. 8 Hftn.) 1. Hft. New York, 1866. . . . . 98 kr.
- Dühring, E.** Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre. Berlin, 1866. . . . . 5 frt 88 kr.
- Dumas fils, Alex.** Affaire Clémenceau, mémoire de l'accusé. Paris, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Emerson, R. W.** Orations, Lectures, and Essays. London, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- English Encyclopaedia.** Art and Sciences. Conducted by I. Knight. Vol. I. London, 1866. . . . . 10 frt 8 kr
- Erekmann-Chatrian.** La maison forestière. Paris, 1866. . . . . 2 frt 10 kr
- Erdmann, Joh. Ed.** Grundriss der Geschichte der Philosophie. II. Bd. Philosophie der Neuzeit. Berlin, 1866. . . . . 7 fr

IV.

- Esquiron de Parieu.** Traité des Impôts considérés sous le rapport historique, économique et politique en France et à l'étranger. 2-e édition, revue et augmentée. Tomes I et II. Paris, 1866. . . . . 7 frt.
- Fessler, Ign. Aurelius.** Geschichte von Ungarn. 2. vermehrte u. verbesserte Auflage, bearbeitet von Ernst Klein. Mit einem Vorwort von Michael Horváth. (In ca. 20 Lfgn.) 1. Lfg. Leipzig, 1867. . . . . 1 frt 40 kr.
- Figuiet, L.** L'année scientifique et industrielle, ou Exposé annuel des travaux scientifiques, des inventions etc. 11-e année. 1866. Paris, 1867. . . . . 2 frt 45 kr.
- Figuiet, L.** Les Savants illustres du moyen-âge, avec l'appréciation sommaire de leurs travaux. Ouvrage accompagné de portraits et de gravures, dessinés d'après des documents authentiques par Riou, Verhas et De Bar. Paris, 1866. . . . . 7 frt.
- Figuiet, L.** Les Merveilles de la Science. Tome I-er. Paris, 1867. Fa-metzetekkel. . . . . 7 frt.
- Fillungen, J.** Der Kohlen- und Frachten-Verkehr der österreichischen Eisenbahnen im Jahre 1864. Wien, 1866. Mit 1 Taf. in Fol. . . . . 3 frt 50 kr.
- Flegler, Alex.** Erinnerungen an Ladislaus von Szalay u. seine Geschichte des ungarischen Reichs. Leipzig, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- v. Flottwell, Thdr.** Armenrecht u. Armenpolizei. Zur Verständigung über die Elementar-begriffe der preussischen Armengesetzgebung. Aus der täglichen Praxis. Leipzig, 1866. . . . . 3 frt 50 kr.
- Forsyth, W.** Life of Marcus Tullius Cicero. 2-d edition. With illustrations London, 1866. . . . . 13 frt 44 kr.
- de Foudras.** La vénerie contemporaine, histoire anecdotique des véneurs, chasseurs, chevaux et chiens illustres de notre temps. 3-e série. Histoires, bizarres esquisses et pochades. Paris, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Fraas, K.** Die Ackerbankrisen u. ihre Heilmittel. Ein Beitrag zur Wirthschaftspolitik des Ackerbauschutzes. Leipzig, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Fröbel, Jul.** Kleine politische Schriften. II. Bd. Stuttgart, 1866. . . . . 3 frt 15 kr.
- Froude, J. Ant.** History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth. Vol. IX and X. (Reign of Elizabeth, vol. III and IV.) London, 1866. . . . . 26 frt 88 kr.
- Gailardet, F.** Mémoires sur la chevalière d'Eon, avec son portrait d'après Latour. La vérité sur les mystères de sa vie d'après des documents authentiques, suivis de douze lettres inédites de Boaumarchais. Paris, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Gervinus, G. G.** Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit dem Wiener Verträgen VIII. Band. Leipzig, 1866. . . . . 8 frt 5 kr.
- Geschichte der Wissenschaften in Deutschland.** Neuere Zeit. III—VI. Band. München, 1865—66. . . . . 20 frt 72 kr.
- T a r t a l m a :** III. Geschichte der Landbau- u. Forstwissenschaft. Seit dem 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Von C. FRAAS. — IV. Geschichte der Erdkunde bis auf Alex. v. Humboldt u. K. Ritter von Osc. PESCHEL. — V. Geschichte der protestantischen Theologie, besonders in Deutschland, nach ihrer principiellen Bewegung u. im Zusammenhange mit dem religiösen, sittlichen u. intellectuellen Leben betrachtet von J. A. DORNER. 1867. — VI. Geschichte der katholischen Theologie. Seit dem Trienter Concil bis zur Gegenwart. Von K. WERNER. — Minden kötet küln is adatik.
- Gilbart, Jam. W.** Logic for the Million: a familiar Exposition of the Art of Reasoning; with an Appendix on the Philosophy of Language. London, 1866. . . . . 10 frt 8 kr.
- Gilbart, Jam. W.** The History and Principles of Banking, the Laws of the Currency etc. London, 1866. . . . . 11 frt 76 kr.
- Glaser, Jul.** Anklage, Wahrspruch u. Rechtsmittel im englischen Schwurgerichtsverfahren. Erlangen, 1866. . . . . 5 frt 88 kr.
- Gneist, Rdf.** Geschichte u. heutige Gestalt der Aemter u. des Verwaltungsrechts in England. 2. völlig umgearbeitete Auflage des 1. Haupttheils

- des englischen Verfassungs- u. Verwaltungsrechts. I. Bd. Geschichte des englischen Verwaltungsrechts. Berlin, 1866. . . . . 6 frt 30 kr.
- II. Bd. Das heutige englische Verwaltungsrecht. Berlin, 1867. 6 frt 30 kr.
- God, W. Walter.** Political, agricultural, and commercial Fallacies; or the Prospect of the Nation after twenty Years' 'Free Trade.' London, 1866. . . . . 8 frt 82 kr.
- Goethes** ausgewählte Werke. 12 Bde. Stuttgart, 1866. Cotta. 12 frt 60 kr.
- Graesse, J. G. Thdr.** Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique. Livr. 36. (Tome VI. 2. Partie) Dresden, 1866. 4 frt 20 kr.
- Graetz, H.** Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Aus den Quellen neu bearbeitet 9. Bd. Leipzig, 1866. 5 frt 60 kr.
- Tartalmá:** Geschichte der Juden von der Verbannung der Juden aus Spanien u Portugal bis zur dauernden Ansiedelung der Marranen in Holland (1618.)
- v. Grimm, A. Thdr.** Alexandra Feodorowna, Kaiserin v. Russland, 2 Bde. Leipzig, 1866. Mit 1 Portr. in Holzschn. . . . . 10 frt 50 kr.
- Grimm, Jac.** Ueber den Ursprung der Sprache. (Aus d. Abhandlgn. d. königl. Akad. der Wissenschaften.) 6. Aufl. Berlin, 1866. . . . . 70 kr.
- Grote, Gst.** Histoire de la Grèce depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin de la génération contemporaine d'Alexandre le Grand. Traduit de l'anglais par A. L. de Sadous. 17 vol. Paris, 1864—66. 59 frt 50 kr.
- Gutzkow, K.** Die Ritter vom Geiste. Roman in 9 Büchern. 4. Aufl. 9 Bde. Leipzig, 1865. . . . . 9 frt 45 kr.
- Guyot de Fère.** Biographie et dictionnaire des littérateurs et des savants français contemporains, bibliographie, travaux littéraires et scientifiques. I-re partie 1-re série. Notices biographiques. Paris, 1866. 4 frt 20 kr.
- Guizot.** Méditations sur l'état actuel de la religion chrétienne (2-e série.) 2 frt 80 kr.
- Hamm, W.** Das Wesen und die Ziele der Landwirthschaft. Beiträge zur wissenschaftlichen und volkwirthschftlichen Begründung und Entwicklung der Bodenproduction, Jena, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Handwörterbuch der Volkswirthschaftslehre. Unter Mitwirkung von namhaften deutschen Gelehrten u. Fachmännern bearbeitet von H. Rentzsch. Leipzig, 1864—66. . . . . 9 frt 80 kr.
- Hankey, Thomson.** The principles of Banking: its utility and economy; with remarks on the working and management of the Bank of England. London, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- v. Harnier, W.** Reise am oberen Nil. Nach dessen hinterlassenen Tagebüchern herausgegeben von Adf. v. Harnier. Mit einem Vorwort von A. Petermann. Nebst 1 Specialkarte u. 27 Originalzeichnungen W. v. Harnier's, ausgeführt in Farbendruck von J. M. Bernatz. Darmstadt, 1866. . . . . 33 frt 60 kr.
- Hatin, Eug.** Bibliographie historique et critique de la presse périodique française, ou catalogue systématique et raisonné de tous les écrits périodiques de quelque valeur publiés ou ayant circulé en France depuis l'origine du journal jusqu'à nos jours, avec extraits, notes historiques, critiques et morales, indication des prix que les principaux journaux ont atteints dans les ventes publiques, etc. Précédé d'un essai historique et statistique sur la naissance et les progrès de la presse périodique dans les deux mondes. Paris, 1866. Avec 1 Portr.
- v. Haxthausen, A. Frhr.** Die ländliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861. Leipzig, 1866. . . . . 5 frt 60 kr.
- Heffter, A. G.** Le droit international public de l'Europe. Traduit par Jul. Bergson. Nouvelle édition revue et augmentée, après le décès du traducteur par l'auteur. Berlin, 1866. . . . . 7 frt.

VI.

- Held, Jos.** Staat und Gesellschaft vom Standpunkte der Geschichte der Menschheit und des Staats. Mit besonderer Rücksicht auf die politisch-socialen Fragen unserer Zeit. 3. Thl. Leipzig, 1865. . . . . 10 frt 50 kr.
- Heyse, P.** Fünf neue Novellen. VI Sammlung. Berlin, 1866. 4 frt 20 kr.
- Hickcox, J. H.** A History of the Paper Currency of New York, from 1709 to 1789. Albany, 1865. . . . . 16 frt 80 kr.
- Histoire de la Bastille depuis sa fondation, 1374, jusqu'à sa destruction, 1789, ses prisonniers, ses gouverneurs, ses archives; détails des tortures et supplices usités envers les prisonniers, etc.** par A. Arnauld, Alboize, Du Pujol et A. Maquet. Édition illustrée de 32 gravures sur acier. Tome I—VI. Paris, 1866. Minden kötet ára . . . . . 5 frt 60 kr.
- Hock, C.** Die Finanzen und die Finanzgeschichte der Vereinigten Staaten von Amerika. Stuttgart, 1867. . . . . 8 frt 40 kr.
- Hofmann, A. W.** Einleitung in die moderne Chemie. Nach einer Reihe von Vorträgen gehalten in dem Royal college of chemistry zu London. Braunschweig, 1866. . . . . 2 frt 80 kr.
- Hoffmann, L.** Mathematisches Wörterbuch. 25—36. Lfg. Bd. V. p. 385—813. u. Bd. VI. p. 1—180. Berlin, 1865—66. Mit eingedr. Holzschn. Füzetenkint . . . . . 1 frt 40 kr.
- Homer.** Odyssea. Edited with Marginal References, various Readings, Notes, and Appendices, by H. Hayman. Vol. I. Books I. to VI. London, 1866. . . . . 11 frt 76 kr.
- Horn, J. E.** La Liberté des banques. Paris, 1866. . . . . 5 frt 25 kr.
- Huc, Thph.** Le code civil italien et le code Napoléon. Études des législation comparée. Paris, 1866. . . . . 2 frt 80 kr.
- Ihering, Rdf.** Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. 2. verbesserte Auflage. 1. u. 2. Thl. 1. Abth. Leipzig, 1866. . . . . 7 frt 35 kr.
- Irving, Washington.** Spanish papers and other miscellanies hitherto unpublished or uncollected. Arranged and edited by Pt. M. Irving. 2 vols. London, 1866.
- Geographisches Jahrbuch.** I. Bd. 1866. Unter Mitwirkung von A. Auwers, J. J. Beyer, Herm. Berghaus etc. Herausgegeben von E. Behm. Gotha, 1866. Mit 2 Steintaf. . . . . 5 frt 60 kr.
- Jahrbücher für Nationalökonomie u. Statistik.** Herausgegeben von Br. Hildebrand. II—IV. Jahrgang. Jena, 1864—66. Kötetenkint . . . . . 5 frt 60 kr.
- Janin, Jul.** Béranger et son temps. Frontispice avec portrait à l'eau foite de Staal. 2. vol Paris, 1866. . . . . 3 frt 50 kr.
- Kane, Elisha Kent.** The Far North: Explorations in the Arctic Regions. Edinburgh, 1865. . . . . 1 frt 68 kr.
- v. Karajan, Th. G.** Abraham a Sancta Clara. Biographie. Wien, 1867. 4 frt.
- Kellner, W.** Handbuch für Staatskunde. Politische Statistik aller Kulturländer der Erde. Leipzig, 1866. . . . . 5 frt 60 kr.
- Kent's** Commentary on international Law. Revised, with Notes and Cases brought down to the present Time. Edited by J. T. Abdy. London, 1866. . . . . 13 frt 44 kr.
- Klein, J. L.** Geschichte des Drama's. IV. Leipzig, 1866. . . . . 10 frt 8 kr.
- T a r t a l m a :** Geschichte des italienischen Drama's. 1 Bd
- Kugler's, Fr.** Handbuch der Geschichte der Malerei seit Constantin dem Grossen. 3. Aufl. Nach der von Jac. Burkhardt besorgten 2. Auflage neu bearbeitet u. vermehrt von Hg. v. Blomberg. (In 3 Bdn.) 1. Hälfte. Leipzig, 1866. Mit Portr. in Kpfrst. . . . . 2 frt 38 kr.
- Laboulaye, Ed.** Histoire des États-Unis depuis les premiers essais de colonisation, jusqu'à l'adoption de la constitution fédérale, 1620—1789. 3 vol. Paris, 1866. . . . . 10 frt 50 kr.

- La Bruyère.** Oeuvres. Nouvelle édition, revue sur les plus anciennes impressions et les autographes et augmentée de morceaux inédits, de variantes, de notices, de notes, d'un portrait, etc., par G. Servois. Tome 1-er. Paris, 1866. . . . . 5 frt 25 kr.
- de Lafuente, Modesto.** Historia general de Espana. Parte tercera. Edad moderna. Tomos XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX. Madrid, 1863—66. Kötetenkint . . . . . 5 frt 60 kr.
- La Legge Comunale e Provinciale del Regno d'Italia** comentata da Tommaso Arabia e Mariano Adorni. Introduzione, Testo della legge. Commenti, Esposizione di principii, Osservazioni critiche, Giurisprudenza italiana e francese ec. Firenze. 1865. . . . . 3 frt 50 kr.
- Lange, F. Alb. J. St. Mill's Ansichten über die sociale Frage u. die angebliche Umwälzung der Socialwissenschaft durch Carey.** Duisburg, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Lassen, Ch.** Indische Alterthumskunde. 2. verbesserte u. vermehrte Auflage. I. Bd. Leipzig, 1867. . . . . 12 frt 60 kr.
- Lewins, W.** A History of Banks for Savings in Great Britain and Ireland, including a full Account of the Origin and Progress of Mr. Gladstone's financial Measures for Post Office Banks, Government Annuities, and Government Life Insurance. London, 1866. . . . . 12 frt 60 kr.
- Livingstone, D. u. Charles.** Neue Missionsreisen in Süd-Afrika unternommen im Auftrage der englischen Regierung. Forschungen am Zambesi und seinen Nebenflüssen nebst Entdeckung der Seen Shirwa und Nyassa in den Jahren 1858—64. Autorisirte vollständige Ausgabe für Deutschland. Aus dem Englischen von J. E. A. Martin. 2 Bde. Nebst 1 Karte u. 40. Illustr. in Holzsch. Jena, 1866. . . . . 12 frt 8 kr.
- Löwenberg, J.** Geschichte der Geographie von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. 2. gänzlich umgearbeitete Afge. Berlin, 1866. 3 frt 50 kr.
- Macaulay.** — Works of Lord Macaulay complete. Edited by his Sister, Lady Trevelyan. 8 vols. London, 1866. . . . . 88 frt 20 kr.
- Ezen kiadásban legelőször jelenik meg : Maculay's Introductory Report on the Indian Penal Code, and the notes appended to the Code.
- de Maistre, J.** Essai sur le principe générateur des constitutions politiques et des autres institutions humaines. Paris, 1866.
- Marié Davy.** Météorologie. Les mouvements de l'atmosphère et des mers, considérés au point de vue de la prévision du temps. Avec 24 cartes tirées en couleur et de nombreuses figures dans le texte. Paris, 1866. 7 frt.
- de Martens, C.** Le guide diplomatique. Précis des droits et des fonctions des agents diplomatiques et consulaires; suivi d'un traité des actes et offices divers qui sont du ressort de la diplomatie, accompagné de pièces et documents proposés comme exemples. 5-e édition entièrement refondue par F. H. Geffcken 2. vol. Leipzig, 1866. . . . . 9 frt 52 kr.
- Mémoires du cardinal de Retz** adressés à madame de Caumartin, suivis des instructions inédites de Mazarin relatives aux frondeurs. Nouvelle édition, revue et collationnée sur le manuscrit original avec une introduction, des notes, des éclaircissements tirés des mazarinades, et un index; par Aimé Champollion-Figeac 4 vol. Paris, 1866. 9 frt 80 kr.
- Merle d'Aubigné, J. H.** Histoire de la réformation en Europe au temps de Calvin. Tome IV. Angleterre, Genève, France, Allemagne et Italie. Paris, 1866. . . . . 4 frt 90 kr.
- Michelet, C. I.** Naturrecht oder Rechts-Philosophie als die praktische Philosophie enthaltend Rechts-, Sitten- und Gesellschaftslehre. I. Bd. Berlin, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Inhalt:** Des Vernunftrechts I. Thl. enthaltend die Grundrechte u. das Einzelrecht.
- Michelet, J.** Louis XV, 1724—1757. Paris, 1866. . . . . 3 frt 85 kr.
- Das Mikroskop** von C. Nägeli u. S. Schwendener. Theorie u. Anwendung des Mikroskops. Mikroskopische Technik. Polarisationserscheinungen. Mi-

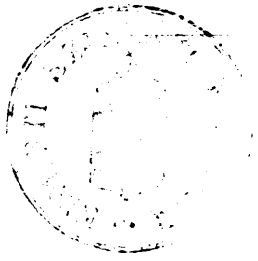
VIII.

- kro-Physik. Mikrochemie. Morphologie. Mit 136 Holzschn. Leipzig, 1867. . . . . 4 frt 62 kr.
- Milton's Paradise Lost** illustrated by Gustav Doré. Edited, with notes and a life of Milton by Rb. Vaughan. London, 1866. . . . . 84 frt.
- v. Mohl, Rb.** Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. III. Bd. System der Präventiv-Justiz oder Rechts-Polizei. 3. vielfach veränderte Auflage. Tübingen, 1856. . . . . 7 frt 35 kr.
- Mohr, F.** Geschichte der Erde. Eine Geologie auf neuer Grundlage. Bonn, 1866. . . . . 5 frt 25 kr.
- de Montpensier, Mlle.** -- Mémoires de Mlle de Montpensier, petite-fille de Henri IV, collationnés sur le manuscrit autographe, avec notes biographiques et historiques; par A. Chéruel. Tome I-er. Paris, 1866. 2 frt 45 kr.
- Monumenta Germaniae historica** inde ab a. Christi 500 usque ad a. 1500, auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi ed. G. H. Pertz. Tomus XIX. Hannover, 1866. . . . . 25 frt 20 kr.
- Velinkiadásban** 37 frt 80 kr.
- Murray, J. B. C.** The History of Usury. Philadelphia, 1866. . . . . 8 frt 40 kr.
- de Musset, Alfr.** — Oeuvres complètes de Alfred de Musset, avec lettres inédites, variantes, notes, index, facsimile, notice biographique, par son frère. Edition dédiée aux amis du poète, ornée de 28 dessins de Bida, gravés sur acier sous la direction de Henriquet Dupont par Lévy Ballin, Nargeot, Goutière, Colin, Desvachez, Meunier, etc. et d'un portrait d'Alfred de Musset, gravé par Danguin, d'après l'original de Landolle. Tome I-er. Paris, 1866. . . . . 14 frt.
- Müller, Mx.** Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache. Für das deutsche Publicum bearbeitet von C. Böttger. Autorisirte Ausgabe. 2. Auflage. Leipzig, 1866. . . . . 3 frt 50 kr.
- Nagy, K.** Die Sonne u. die Astronomie. Leipzig, 1866. Mit 1 Tab. 8 frt 40 kr.
- Napoléon III.** Histoire de Jules César. Tome II. Paris, 1866. . . . . 6 frt.
- Neumann, K. F.** Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika. III. Bd. Von der Präsidentschaft des Martin van Buren bis zur Inauguration des Abraham Lincoln. Berlin, 1866. . . . . 6 frt 30 kr.
- Oesterreichischer Catalog.** Verzeichniss aller vom Jänner bis Dezember 1865 in Oesterreich erschienenen Bücher, Zeitschriften, Kunstsachen, Landkarten u. Musikalien. 6. Jahrg. in 6 Abthlgn. Wien, 1866. . . . . 2 frt.
- Oppert, Jul.** Histoire des empires de Chaldée et d'Assyrie d'après les monuments, depuis l'établissement définitif des Sémites en Mésopotamie (2000 ans avant J.-C.) jusqu'aux Séleucides (150 ans avant J.-C.) Paris, 1866.
- Parchappe, Mx.** Galilée, sa vie, ses découvertes et ses travaux. Paris, 1866. . . . . 2 frt 45 kr.
- Partridge, J. Arth.** The Making of the American Nation; or, the Rise and Decline of Oligarchy in the West. London, 1866. . . . . 13 frt 44 kr.
- Perrens, F. T.** Histoire de la Littérature italienne depuis ses origines jusqu'à nos jours (1150—1848.) Paris, 1866.
- Pfeiffer, Ed.** Die Staatseinnahmen. Geschichte, Kritik u. Statistik derselben. II. Bd. Stuttgart, 1866. . . . . 6 frt 58 kr.
- Poussieltgue, Achille.** Voyage en Chine et Mongolie de M. de Bourboulon, ministre de France, et de Mme de Bourboulon, 1860—61. Paris, 1866. Avec Portr. u. 6 Tab. . . . . 2 frt 45 kr.
- Proudhon, P. J.** Oeuvres posthumes. — La Bible annotée: — Nouveau Testament. — Les Evangiles annotés. Bruxelles, 1866. . . . . 2 frt 80 kr.
- Ranke, Lp.** Englische Geschichte vornehmlich im 16. u. 17. Jahrhundert. VI. Bd. Leipzig, 1866. . . . . 7 frt 70 kr.
- Raphael.** The great Works of Raphael Sanzio, of Urbino, in a Series of 20 Photographs from the best Engravings of his most celebrated Paintings,

- with the Life by Vasari, and Appendix containing a complete List of the authenticated Works of Raphael. London, 1865. . . . . 26 frt 46 kr.
- Recueil d'antiquités de la Scythie. Publié par la commission impériale archéologique. Avec 1 atlas. I-er Livr. St. Pétersbourg, 1866.
- Renan, E.** Les apôtres. Paris, 1866. . . . . 5 frt 25 kr.
- Robespierre.** — Oeuvres de Robespierre, recueillies et annotées; par A. Vermorel. Paris, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- v. Rosenberg-Lipinsky, Alb.** Der praktische Ackerbau in Bezug auf rationelle Bodenkultur, nebst Vorstudien aus der unorganischen w. organischen Chemie, ein Handbuch für Landwirthe u. die es werden wollen. 2 Bde. 2. verbesserte Auflage. Breslau, 1866. Mit 1 Steintaf. 9 frt 45 kr.
- Rosenkrantz, W.** Die Wissenschaft des Wissens u. Begründung der besonderen Wissenschaften durch die allgemeine Wissenschaft, eine Fortbildung der deutschen Philosophie mit besonderer Rücksicht auf Plato, Aristoteles und die Scholastik des Mittelalters. (In 2 Bdn.) I. Bd. München, 1866. . . . . 3 frt 64 kr.
- Rosenkranz, K.** Diderot's Leben u. Werke. 2 Bde. Leipzig, 1866. 10 frt 50 kr.
- Sainte-Beuve, C. A.** Nouveaux Lundis. Tomes V et VI. Paris, 1866. Kötetenkint . . . . . 2 frt 10 kr.
- Schäffle, Alb. C. F.** Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft. Ein Lehr- u. Handbuch der Nationalökonomie für höhere Unterrichtsanstalten u. Gebildete jeden Standes. 2. durchaus neu bearbeitete u. bedeutend vermehrte Auflage. Tübingen, 1867. . . . . 5 frt 60 kr.
- Schmidt, Julian.** Geschichte der deutschen Literatur seit Lessing's Tod. 5., durchweg umgearbeitete u. vermehrte Auflage. II. Bd.: Die Romantik. 1797—1813. Leipzig, 1866. . . . . 6 frt 65 kr.
- Schuitzler, J. H.** Les Institutions de la Russie depuis les réformes de l'Empereur Alexandre II. 2 vol. Paris, 1866. . . . . 8 frt 40 kr.
- Schwabe v. Waisenfrennd, C.** Versuch einer Geschichte des österreichischen Credits- u. Schuldenwesens. 1. u. 2. Heft. Wien, 1865—66. 1 frt 50 kr.
- Sievers, E. W.** William Shakspeare. Sein Leben und Dichten. I. Bd. Gotha, 1866. . . . . 4 frt 62 kr.
- Simon, Jul.** Le travail. Paris, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Staatengeschichte der neuesten Zeit. XI. Bd. Leipzig, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Inhalt:** Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856. Von G. ROSEN. (In 2 Thlu.) I. Thl.
- Das Staats-Lexikon. Encyclopädie der sämmtlichen Staatswissenschaften für alle Stände. In Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands. Herausgegeben von K. v. Rotteck u. K. v. Welcker. 3. umgearbeitete, verbesserte u. vermehrte Auflage. Herausgegeben von K. v. Welcker. 37—168. Heft. Leipzig, 1860—66. Minden füzet 56 kr.
- Deutsches Staats-Wörterbuch. In Verbindung mit deutschen Gelehrten und Staatsmännern herausgegeben von J. C. Bluntschli u. K. Brater. 8. 9. Bd. Stuttgart, 1863—66. Kötetenkint . . . . . 7 frt.
- Stein, dr.** Die Verwaltungslehre. II. Thl. A. u. d. T.: Die Lehre von der innern Verwaltung. Die wirkliche innere Verwaltung u. das Verwaltungsrecht. 1. Thl. Das Bevölkerungswesen u. sein Verwaltungsrecht. Stuttgart, 1866. . . . . 4 frt 20 kr.
- Sugenheim, S.** Geschichte des deutschen Volkes u. seiner Kultur von den ersten Anfängen historischer Kunde bis zur Gegenwart. (In ca. 6 Bdn.) Bd. I. Bis zum Ende der Karolingerzeit. Leipzig, 1866. 4 frt 73 kr.
- Thorin, E.** Répertoire bibliographique des ouvrages de législation, de droit et de jurisprudence en matière civile, administrative, commerciale et criminelle, publiés, spécialement en France, depuis 1789 jusqu'à la fin de novembre 1865; accompagné de quelques comptes rendus extraits des principaux recueils judiciaires, et suivi d'une table analytique et

X.

- raisonnée des matières, mis en ordre. Nouvelle édition, revue, corrigée et considérablement augmentée. Paris, 1866. . . . . 2 frt 80 kr.
- Tischendorf, Const.** De la date de nos évangiles, ou réponse populaire à cette question. Quand est — ce que nos évangiles ont été composés ? Paris, 1866. . . . . 53 kr.
- de Tocqueville, Alexis.** Oeuvres complètes V. Correspondance et oeuvres posthumes publiées pour la première fois en 1860. Paris, 1866.
- Tschudi, J. Jak.** Reisen durch Südamerika. Mit zahlreichen Abbildungen in Holzsch. u. lith. Karten. 2 Bde. Leipzig, 1866. . . . . 12 frt 60 kr.
- Ulbach, L.** Le jardin du chanoine. Paris, 1866. . . . . 3 frt 50 kr.
- Neuere Verfassungs-Geschichte der Staaten Europas.** I. Thl. 2. Bd. 2. Hälfte. Berlin, 1866. . . . . 12 frt 40 kr.
- Inhalt:** Staats- u. Gesellschaftsrecht der französischen Revolution von 1789—1804. Dargestellt von C. RICHTER. 2 Bde.
- Verne, Jul.** Le desert de glace, aventures du capitaine Hatteras. Paris, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Verne, Jul.** Les Anglais au pôle nord, aventures du capitaine Hatteras. Paris, 1866. . . . . 2 frt 10 kr.
- Verne, Jul.** Voyage au centre de la terre. Paris, 1866 . . . . . 2 frt 10 kr.
- Vianne, Ed.** La culture économique par l'emploi raisonné des Instrumens, Machines, Outils, Appareils et Utensiles usités dans la petite et la grande Culture, leur description et étude des ressources qu'ils offrent aux agriculteurs au point de vue de la baisse des prix de revient. Illustré de 204 figures sur bois. Paris, 1866. . . . . 1 frt 40 kr.
- Vocke, W.** Geschichte der Steuern des britischen Reichs. Ein finanzgeschichtlicher Versuch. Leipzig, 1866. . . . . 9 frt 80 kr.
- Waagen, G. F.** Die vornehmsten Kunstdenkmäler in Wien. I. Thl.: die k. k. Gemälde-Sammlungen im Schloss Belvedere u. in der k. k. Kunst-Akademie, die Privat-Sammlungen. Wien, 1866. . . . . 3 frt.
- Weil, Gst.** Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit Sultan Selim übersichtlich dargestellt. Stuttgart, 1866. . . . . 5 frt 4 kr.
- Weiss, Hm.** Kostümkunde. III. Abschnitt. Handbuch der Geschichte der Tracht u. des Geräthes vom 14. Jahrhundert bis auf die Gegenwart. Mit Illustrationen. 1. Lfg. Stuttgart, 1866. . . . . 1 frt 68 kr.
- Wedgwood.** The Government and Laws of the United States. New York, 1866. . . . . 22 frt.
- Westropp, Hodder M.** Handbook of Archaeology. Egyptian, Greek, Etruscan, Roman. London, 1867. . . . . 12 frt 60 kr.
- Woltmann, Alfr.** Holbein u. seine Zeit. I. Thl. Mit 31 Holzsch. u. 1 Photo-lith. Leipzig, 1866. . . . . 7 frt 70 kr.
- Zeulmann, Rdf.** Die landwirthschaftlichen Creditanstalten. Erlangen, 1866. . . . . 1 frt 93 kr.

A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON.

HATODIK KÖZLEMÉNY. *)

M Á S O D I K K Ö N Y V.

HARMADIK FEJEZET.

A pozitív hitvallás és a bölesészet, meg a kormányforma.—Az antik Aris-
toteles, Ladiver.—A scholastica, Barkóczy. — Az atomistica, Czabány. —
Baco, Bayer. — Ramus követői. — Több scholasticusok a XVII. században.

Gyarapodván a vallásfelekezetek, szorongani kezdének egy-
más mellett és zsurlódásaikban hivatkozni a bölesészetre, tulajdonké-
pen az emberi ész fegyvereire, hogy biztosítsák a diadalt. A scho-
lastica mint kész jó, és bevégzett mű egész fegyvertárul szolgált,
melyből a katolikus és protestans elv egyiránt válogathatá vivó
eszközeit, a positivitás érveit. De ha volt tekintélye Aritoteles-
nek és Scotusnak, Ramus is megérdemlette, hogy követői válja-
nak; legnevezetesebb haladási mozzanat azonban, hogy Verulami
Baco tanainak sem hiányzott elismerő szavazat és képviselet. Gon-
dolhatni a bölesészet állását, illetőleg habzó voltát a jó keresztyé-
nek velebánása miatt, s megfoghatni, ha minden iránya lelt bará-
tokra, szószólókra! Egy kopenhágai udvari pap, Masius, ez idő
értelmében ír, hogy a fejedelmek nem annyira isteni félelemből,
mint világi czélből legyenek lutheránusok, mert ezek vallása sze-
rint a fejedelem pápa is egyszersmind. Thomasius nem hagyhat-
ván szó nélkül ily állítást, ellene mondott és tanította, hogy az

---

*) L. Bp. Szemle Uj folyam, III. köt. 321., IV. köt. 3. és 169., V. 51.
és 296., VI. köt. 91. lap.

egyház más valamire való intézet, mint a monarchia szolgálatára; igen! de fölségsértéssel vádoltatott és el kelle mennie Lipcséből, mert szabadsága, feje volt koczkán, iratait meg Kopenhágában hóhér égette el. — Dillingenben a jezsuiták erőködtek megmutatni, hogy a katolikus hit hasznosabb a korlátlan monarchiának, miut a protestans; Tübingában egy protestans pap azzal állott ki ellenök, hogy nincs szolgálabb vallás a lutheranusnál. II. Ferdinánd mégis inkább akart sivatag pusztán uralkodni, mint oly országban, melyben eretnekek is lagnak, stb.

Ezek az idő jelenségei, de ki előtt lehetne tetsző dolog mai nap ilyeket másért, mint a történelmi alkalmosság kedveért emlegetni? Mindezt meghazudtolá az idő, hanem az események folyamában ott vannak és belőle értelmét veszszük az uralkodó szellemnek, a positiv vallás körüli buzgókodásnak.

La *diver* Ily és a tényleges hitvallás eme túlható befolyása alatt állott épen, midőn a keresztyénséget az ágostai tanok érdemében fogva fel, igyekezék a bölcsezetet is hozzá alkalmazni, s Arisztotelesre úgy hivatkozni, mint a régiségben, a scholastica előtt. „Az újabbkoriaknál,“ mondá, „inkább követem Arisztotelest, mivel az ész tanítása után irt bölcsezete kezére dolgozik a theologiának, s bírja fölvéteiben a theologusok rokonszenvét.“ Idealismusi álláspontján következetesen vitatá, hogy a járuléknak nincs az állománytól külön való, tulajdon léte (*accidens non habet suam propriam existentiam, distinctam ab existentia substantiae*); az elmében levő egyetemesség a dolog (*universale in intellectu est res*); a tudományok dicső volta nem a megmutatás bizonyossága után méretik. Az elvnek magában van oka, melyből minden egyéb foly: Első mozgató az ész; az ég mozgása nem kiterjedés szerinti vagy erőszakos, hanem egyenesen az ész által történik. Istent nem lehet értelmezni (*definire*). Istenben van a legfőbb szabadság, egyszersmind szükségesség. Isten legegyszerűbb. Az egyszerűség oka a tökélynek, mert minden egyszerű tökéletesb mint az összetett, mert kevesebbre van szüksége hogy létezhesék. — A szellem tökélye alaki, erői és kitünő. Alaki tökély az igazság, erői az értelmiség, kitünő a jóság. — Az anyag oka minden nyavalyának, hiánynak, az anyagtalanság az ellenkezőnek. Szellemek, de végesek, istenen kívül a jó és rossz angyalok; és végre az ember. Az angyalok létele teljes. Az angyalok megszámlálha

tók. A jó angyalok közt van rend. Ők érthetők lesznek érthető módokon. Tudják, isméri a tiszta ész lényeit vagy költelmeit. Tudhatnak anyagi dolgokról, isten titkairól, isméri a hit dolgait. A mi az örökéletben tárgya emberi értelmünknek, ugyanaz mind tárgya az angyalok értelmének is. Továbbá ösméri az angyalok nemcsak a fajokat és nemeket, hanem az egyedeket is, mint megösmérték Péter apostolt. Tudnak beszélni, beszélnek is istennel, midőn dicsérik őt és parancsait végrehajtják. Hogy vannak rossz angyalok, mutatják a légi tünemények, például szélvészben. Ők is szellemek, mert alkalmazható reájok a szellemek értelmezése. Ha tisztátalan dolgokat, latorkodást üzhetnek, ez nem másért van, mint kimutatni természetök mivoltát, gyönyörködését. Ők nem ohajtának más lenni mint a mik, mert minden természetnek kedves az önfentartás. Ördög műve az igézés, babonázás, viharok keltése, mert, isten úgy engedvén, sehol sincs nagyobb hatalma, mint a légben. Az ördög embereket átváltoztat, láthatlanná tesz, segíti a magicusokat, mint egy Simon nevűről tudjuk, hogy a kutyákat énekelte; mint egy nőről, hogy mindenki előtt kanczának tetszett, Makárius nevű barátan kívül, ki nőnek látta. Egy magdeburgi bűvész kanczaszamáron a levegőbe szökött, az emberek fejét levágta, ismét visszatette. Egy Zedékhias nevű héber orvos Lajos király fegyveres katonáit úgy elnyelte, hogy nem lehetett rájuk akadni. — A halottidézésből való jövendölés szintén az ördög csalásága, ki a megholtak alakjában feljő és választ ad. A halottidézők felhívhatják-e a kegyesek lelkeit? A pápisták állítják, de okosabb azt hinni, hogy a boldogok lelkei magoktól megjelennek. — A Hekla csudálatos hegy Izlandban, megjósol hadakat, lázadásokat; a pápisták némelyike itt hiszi a vezeklényt meg a poklot. — Isten általában elvan-e hely nélkül? Igen is, különben be volna zárva valami térbe s a végetlent bekerítné a véges, pedig a bezárt nem lehet nagyobb a bezárónál. Ellenben Vorst János más kálvinisták példájára, kik az örökéletbe mindent testileg oda álmodnak, istent is testinek vallotta nyilvánosan. — Vajon istent nem kell-e kiábrázolni, mert hogy testnek gondoltatnék? A kálvinisták azt mondják nem, mi pedig igen. Van-e természetes ösméret mint az üdvnek eszköze? A pápisták és kálvinisták (pontificii et calvinistae) igennel válaszolnak; mivel amazok jó cselekedet-

ben helyezik az üdvöt, ezek pedig az istennek eleve való elvégezésében.

Az okos lélek tudománya, szorosabban, az ember lelkének tudománya. Ez legnemesb, mert tárgya bizonyos. Az okos lélek állománya, mert nemesb minden járuléknál, s a dolog nem lesz általa ilyen vagy olyan, hanem csak létezik egyszerűen. Az okos lélek *primus actus* (*επιτελέχεια*); nemcsak a gondolkodás elve, hanem a létezésé is. A lélek szerves test által dolgozik, mely él, azaz részese az istenség lényegének, mely értelmet a keresztyének előtt a pogányok is helyeselték, névszerint Parmenides és Terentius Varro, a költőkkel együtt isten lényegének mondván az okos lelket. E vélemény azonban ellene van az érzéknek, hitnek, s rozsztatik a bölcsezet által. Parmenides mondja: Mindenek egy (*omnia sunt unum*), tehát a lélek része amaz egynek azaz istennek. Ezen okoskodás, mond Ladiver, ama hamis fölvéten alapúl, hogy isten valamely végetlen test; azért nem áll.

Ezeket a pneumatikából vontuk el. Második nagyobb rendű munkája politikai: *Annotationes in politicam Wendeleri*. — A legelső elemeken kezdvén tanítását, kérdéseket dönt el, melyeket ma senki se kérdez, például: tanítható-e iskolában a politika, kedves-e isten előtt, hat-e más tudományokra, különbözik-e a jogtudománytól, történelemtől; Mózes politikája alkalmazhatóbb-e vagy Aristotelesé? Alaposan föltehető, hogy a kérdésekre való feleletekkel a politikát, mint ma is még jó részben gyanú alatt levő tudományt, vallás erkölcsi oldalról akará tisztába hozni és biztosítani Ladiver, ha ugyan megengedjük, hogy a politika és politikus név és cím iránt lehet a bárgyúságot eligazodásra vezetni. Neki a politika tudomány, mely az adva levő ténylegesség szerint a történelemből van kimetszve, minden felsőbb elv nélkül. A ténylegesség híve, Ladiver, a mit a tudományra tartozót innen-onnan összegyűjthetett, egytíve ütötte mint a szótárakat oly rendben, hogy álljon egyik adat a másik mellett, egyik a másik után. Így a közigazgatás minden formáját előszámálja egész ridegen és közönyösen, mintha történelmi alakok lennének, s egyik a másiktól semmit se vehetne által. Ott van a kényuraság (*tyrannis*), *aristocratia*, *oligarchia*, *democratia*, *ochlocratia*, *monarchia*. Ladiver itt sokat tud, el is beszél mindent a mit tud. Ezen formák megvannak, léteznek, ugyanazért gondoskodni kell, hogyan maradjanak

fel. — „A kényur vagy zsarnok (tyrannus) minden derék férfit alázzon, gyöngítsen, a társaságból kiltson, minden egyeletet feloszlasson, minthogy barátság, egyetértés származik belőle; ilyen összehozó intézetek az iskolák is; a munkás polgárokat szerezzé be az udvarba, megszokni a bokolást és hízlegést; tartson kémeket, czirkálókat följegyezni mit és hogyan vélekedik a nép a kényuraság felől“ stb.—„Hadviselésben őrizkedjék a fejedelem, nehogy igaz ok nélkül kezdjen háborút. Igaz ok a védelem. Védjük pedig magunkat, jogainkat, mint a lázadó pórok ellen igazságosan védelemték jogaikat az urak 1522-ben,“ stb. Vagyis Ladiver a mit a történetben lel, adat; az adat tudomány, és védi a középkor iszonyait a tényleges igazság nevében, miután annyian kárhoztatták már.—Több elismeréssel szólhatni felőle a nevelés dolgában, hol Komnai Ámosnak közvetlen tanítványa Sárospatakon, a hazai neveléstörténetet összeköti Ámoséval, vagy mivel Ámos korszakot alkotó nevezetesség volt, az európaival. Ebbeli eljárását említi, sőt részletezi is, Rezike után, Wallaszky; azonban ily tárgyú munkát nem hagyván, bővebben róla nem szólhatunk.*)

Szül. Ladiver, hozzávetőleg 1630 körül, Zsolnán Trencsinben, hol ugyan oly nevű édes atyja evangélikus lelkész volt és esperes. Hazai s külföldi tanulása után, midőn az eperjesi gymnasium nagyobb alakot (collegium) nyert, beválasztottat a főiskola ta-

---

*) Ladiver egyéb munkái: „Annotationes in Ethicam Wendeleri“; „Annotationes in Logicam Conradi Danhaweri“, magán s bővebben kidolgozva nyilvános előadásra; „Annotationes in Rhetoricam Conradi Dieterici“ (vége hiányzik); egy nyelvtudományi munka, melynek az eleje nincs meg; „Distinctiones aliquot philosophicae“; mind k é z i r a t egy vastag kötetben a sárospataki főiskolai könyvtár gyűjteménye között. Hihetőleg mása nélküli (többsincs, unicum) példány. Leírták tanítványai; Rutkay György (Georgius Rutkay vulgo Tonsor) (Nyíró vagy Borbély?) és Trstianczyk Miklós 1656—58 Zsolnán és Kőszegen.—A Széchenyi catalogusban nyomtatott munkája: „Summulae logicae (Suppl. I. II.); „Eleazar Constans.“ Bartphae 1668.—Papinianus tetragonos Leutsch. 1669. De ecclesia Wittebergae 1668. (Suppl. II.) Czwittingernél: Versus memor. et differentiales. Haannál: Biga exulum M. Dan. Klesch et Eliae Ladiveri Witteb. 1678.—Megjegyzésre méltó, hogy a leíró tanítványok Ladiveriusnak írják tanárukat, a honnan Bod Ladivér-nék; míg Hetényi Ladivert ír. Így van írva nyomtatott munkája czimlapján is: Ladiveri, nem pedig Ladiverii.

nárai közé 1667-ben s hivatalát folytatta mindaddig, mikor a vallásos politikai mozgalmak megindulván, 1671—72-ben az eperjesi virágzásnak indult iskola is elsöpertetett, és tanulók és tanárok szélnek bocsáttatván ki itt; ki ott lele menedéket. Ladiver Kishontban Tiszolczra vonult, mint lelkész; de innen is futnia kellett, s elhagyván Magyarországot Német- és Lengyelország felé vette bujdosását, míg végre czéltalan zarándoklás után visszakerült Erdélybe, hol a segesvári oskolában nyere alkalmazást. 1684-ben újra megnyilván az eperjesi főiskola, ismét oda hivatott meg első az elsőek közül tanárnak, nem tovább mint két évig folytatván hivatalát, mert 1686. april 2 napján meghalt.*)

Teljesen a katolikus hittan és szent könyvek javára foglalja le más oldalról, a bölcsezetet Szalai Barkóczy János József Imregről, Zemplénben, Philosophia Novella (Cassoviae, 1661.) című terjedelmes munkájával, melynek lapszáma ötszázkilencvenöt, sűrű, dült nyomással. Előadván, mint a rendszer kíváná, a logika szárazságait, a kategoriák sorát, a mennyiségről átlép a mozgásra, s végig megy a hely (locus), világ, elemek, és ezek belterjes misége, a súlyhódás (gravitatio) higulás, sűrűdés, az elemek átváltozása, nemzés, légtünemények, égi testek elméletén, a lélek tárgyalásán, s leghátul érinti a metafizikát. Ez új philosophiából semmi se marad ki, a mi fölösleges, és benne van, a mi ujdonság. Rövidletünkben kettünöleg emlitjük, hogy a hitágazatokat is fejtegeti és megfejt. A helyre vagy térre nézve, a mi nagy fontosság, vitatja, hogy azonegy test egyszerre, azaz most különböző tért foglalhat el. Az anyag létezhetik egy idő alatt két alakban. A testek penetratioját csak az eretnekek tagadják. A kakas ha egy időben és egy helyen volna is együtt a rókával, nem lehetne bátorságban, noha ez saját testét is harapná. — A föld köge minden súlyhódó testnek és így a világegyetemnek is köge, mert a föld valamennyi test között a legsúlyosabb. Tehát a föld súlyhódási középpontja egyszersmind a világ középpontja. — A szárazföld több a víznél, mert mindenütt magasabb, a mennyiben partot és szegélyt formál. Hogy az özönvíz a legmagasb hegyeket is meghaladta: csudából történt. A

---

*) L. életét Sárospataki Füzetek. 1859. 1—14. l. Erdélyi Jánostól.

föld a világ közepében mozdulatlan nyugszik. — Ha valaki a földet kelet felé indulva körülutazná, több esztendeig élne, mint a ki nyugot felé menne vagy Kassán veszteg ülne. Mert midőn Konstantinápolyba érne például szombaton délben: három negyeddal hamarább érne vagy előzné meg a kassai delet. Így tovább, míg utoljára egy napot nyervén ifjabb lehetne mint szülő helyén. — Miért fehér a nyúl, medve, róka, szarvas éjszakon, már mint Norvégiában? Nem azért, mert sokak véleménye szerint hóval él, hanem örökké havat látván, a képzelődéstől fehér bocsot nyer, mint Jákób juhái tarka vesszőket látván, tarka bárányokat ellettek. — Kik a lélekről a szellengőkkel (cum libertinis) azt hitték, hogy bennünk levő isten, kiben élünk, mozgunk és vagyunk: nem voltak emberek, stb.

A metaphysika fensőbb igazságait, újra vallási érdekből, fejtegetéé hasonlólul Czabány (Zabanius) Izsák, Ladiverrel egy időben eperjesi tanár, a parányok elméletéhez ragaszkodva, de végső kimenettel a Krisztus testének mysteriumára. — Czabány Izsák szülő földje Prodsán Nyitramegyében, hol atyja, János, evangélikus lelkész volt. Tanúlt Sopronban, Wittembergben; haza kerülván lett breznóbányai tanító 1660-ban, innen az eperjesi kollégiumban tanár. Neki is meg kelle izlelni a számüzetés nyomorát, s Eperjesről Bártfára vonúlt, hogy valami üzletet kezdene; azonban éjszaki Német- és Lengyelország felé távozott el ő is mint Ladiver, és végre, mint az, ő is Erdélybe hányódott vissza, hogy Nagyszebenben tanító, innen orbai, majd nagyszebeni lelkész legyen, mely utóbbi helyen halt meg 1707. évben, miután fiát, Jánost, kinek szintén van joga mellesleg említetteti a bölcésészeti tanultság történetében, a vallás vizasztalásaival maga készítette és kísérté volna mint pap hivatalosan hóhér keze alá, a vesztőhelyre.

Czabány igen sokat irt bölcésészetben, hittanban, a mint előszámlálja Seivert. Bölcésészetiekben legjelzettebb műve „Existentia atomorum,“ (Wittemberg 1667). Vitázatai (disputatio) alapján, melyek 1668—1670 a löcsei és kassai nyomdákban láttak világot, ilyen formán állithatni össze, bár munkái ritkasága miatt, töredékesen, metaphysikai nézeteit. Van észí lény, de a melynek magában nincs léte, hanem csak az ész által gondoltatik lénynek; melyet épen azért a régiek csupán elmében levő vagy ösméreti lény-

nek mondtak. Innen következik, hogy az értelem munkássága előtt nincs észí lény. Ez tehát az értelem tárgya; oka egyedül a véges értelem, úgy mindazáltal, hogy a képzelődési ok, legyen bár alárendelve, vagy ne az értelemnek, nem zárandó ki teljességgel. A khimérának is tulajdonittatik lét, melylyel valólag nem bír. — A valárd (real) ok elnevezése nem vétetik az ő lényegiségétől formailag, hanem okiságától, a mennyiben süker, hatás követi. Az észí lény tulajdonképen tagadássá foszlik s az ész viszonyává. Ezt Zeno, meg a Plato és Aristoteles előtti bölcészek ellenére állítja így Czabány. Határozottabban ide vágó nézeteket nyújt pedig egy értekezése, mely „az érthető dolgok, főleg a közrendű természet lételet, mint az értelemben tárgyilagost vizsgálja“ (de *existentia rei intelligibilis, ac praecipue quidem naturae communis objective spectatae in intellectu. Cassoviae, 1670*). A természet világa vagy a reál világ tárgyilagosságáról van szó. Emlékeznünk kell pedig Ladiverre, kinek metaphysikai tételei ellen, mint Horányiból is tudjuk, egész erővel kelt ki Czabány. Hogy a járuléknak nincs az állománytól külön álló léte és az elmében levő egyetemesség a dolog: ezekkel szemközt Czabány vitatja: nincs oly érthető, egyedi vagy egyetemes, anyagi vagy anyagtalan dolog bár, a melynek egyénei valóban külön és kívül esnek az értelman, hogy az értelemben birná létele igazi voltát; hanem az értelemben van igen is képes hasonmása, vagyis megvan ott eszmeileg, célzatilag. Már Aristoteles mondá: az egyetemes vagy semmi vagy utólagos (*universale aut nihil esse aut posterius*). A kérdés tehát a régi és megint új. A bölcészet vajudott vele századok óta. Iskolai alakjából, ha tetszik, a tétel ezen egyszerűsége feloldható: egyedek kívül állnak az egyetemesen; az egyetemesnek nincs korábbi léte mint az egyednek, hanem megfordítva. Czabány, a párányok védője, támaszát leli Aristotelesben, ki szerint az egyetemest az egyedek nemzik, tartják fel és rontják le. A mi az egyedek által szülemlik, az ezen szülemelés előtt valódilag sehol sem létezett. Ez az egyetemesnek a sorsa. Ha létezett volna valódilag, vagy nem szülemlehetnék, hanem öröktől fogva volna egyesülten az egyenkéntivel, a mikor valahai külön léte világosan mutatkoznék, mert az egyesülés külön állók dolga; vagy szülemlenék egyszerűsmind és nem szülemlenék, a mi sokkal képtelenebb. Ha az egyetemes létezett volna lényegileg valahol: léteileg is megjelent volna,

mert a lényeg sohasem jut a lény természetére, míg létre nem jő. Létezés előtt a lényeg semmi. Vajon az eperjesi, 1667-ben felállítandó iskola, kérdi Czabány, azért, mert képe megvolt az építés agyában, valódiilag létezett e vagy csak hasonlat szerint a mester elméjében? Plató eszméi, melyeket a bölcész maga régen eltemetett, hol a pokolban létezhetnek külön az egyenkéntiségektől?

Czabány elvégre is azt a kérdést töri, mely az eszmei és valódi bölcészet régi kérdése. Platóhoz nem fülvén a lelke, hajlott mint parányvédő Aristoteleshez, az egyed védőjéhez. Tartsuk fel magunknak e kérdést, várván eldöntését az általános eszmeiségtől. Elégedjünk meg vele, ha közöttünk jó régen volt vitatva.—De visszatérve Czabányra, kövessük esze járását. Neki a szó, fogalom, tárgy, anyag mindegy. A fogalom, szerinte, az értelmén kívüli dolognak alaki hasonlata, kimondott képe. A szó és fogalom értéke egy. Ha már a fogalomban megvan a dolog tárgyiséga: megvan a szóban is. A szóban, beszédben megvan az emberiség, e szóban ló, a lóiség (equinitas); de mivel e szó: e m b e r külön van e szótól P é t e r: tehát az emberiség is külön vagyon Pétertől, azaz Péter ember emberiség nélkül, vagy e szó e m b e r valósággal ember, mikor szabad kéjunktől függ eme vagy ama szóban helyezni a valódi természetes emberiséget. Ily formán az egyetemes valamint az egyed tényleg jelen van mindenütt. És ha benne van a fogalomban a dolog, az egyetemesben az egyed: következik, hogy az ily okoskodás szükségképi: „Isten mindenütt tényleg jelen van; ugy de isten fogalma minden egyedet befoglal, és így minden egyed mindenütt jelen van.“—Ezen okoskodás szerint áll, hogy Krisztus emberi természete az ó szövetségben, és minden ember a ki régen megholt, most is megvan valólag, sőt a Krisztus teste, ellent nem állván helyhez köttetése a mennyben, állományilag jelen van a szentvaesórában, mint a zwingliánok tanítják. Ilyen azok (katholikusok) véleménye is, kik tárgyilag hiszik a jelenléte; mit akkor fogadók el, mikor be fogják bizonyítani, hogy az árnyék is test.“ — Mi más ez mint a nominalismus, realismus, idealismus vergődése és kevertsege, hol egyetlen, állandó középpont a Krisztus teste, végső kimenettel mint eredménynyel az atomistikára, melyben a követelt realismusnak legalább annyi a mennyi árnyéka?

A metephezikának semmi köze a Krisztus testével. Csakugyan B a y e r J á n o s eperjesi fi és tanár azon bölcészetnek

adott bangot, mely a the ologia tényeitől, rejtelmaitől eltérve a természet munkáit és titkait fogta fejtegetni. A felföldet az ég alj és földtani helyzet arra látszott hívni, hogy a reá fordítandó munkáért, ismétretért adózni kényszerítse az anyagi világot. De Verulamii Bacon is megszólalt már a természet vizsgálásnak követelésével, a valárd ismértek sürgetésével. A tudományok eme látnoka Magyarországon volt ugyan már emlegetve, mert Comenius velejét is feszíté a „Novum Organum“ rugalmassága, de hitéleti zárkózottságán, rejtelmességén nem vehetett erőt, s Bayernnek kelle jöni, hogy felfogja és bevezesse tudományos irodalmunkba gondolatait, csak hogy a mósesi teremtéstörténettel ő is többet foglalkozott, mint szükséges volt, de azontul határozottan Baconhoz szegődött és szintoly ellenszenvet, kárhoztatást mondott Aristotelesre, mint ő. Az iskolászat Bayer lelkére is sulyként nehezedett. Gyűlölte mind a tudományát mind az előadási modorát. Egész irtózás Aristotelestől van kifejezve „Ostium vel atrium naturae“ munkája előszavában, mintha nem pusztán meggyőződésből szólott volna, hanem divatból is egyszerűsmind. — „Éris almáját lökte Aristoteles a keresztyének közé. Mi mást lellünk az iskolás tudoroknál, mint a legszövevényesb vitákat Aristoteles vagy néha Plató és más régiek tételei fölött. Minő fegyverekkel vivnak! Olyanokkal, melyeket a pogányság és ennek zászlósa, Aristoteles, nyújt. Mi az elv, forrás, törvény rend és szabály e vitáknál? Az egy Aristoteles, logikában, physikában, metaphysikában. Ő különböző határozományokat, első és másod rangukat, közelveket (axioma) gondolt ki, melyek mint jósodai szó és mennykő használatnak minden kérdés eldöntésére. A természet és tapasztalás vagy épen föl sem véve, vagy Aristoteles után csudálatosan elcsavarva; a szentírás pedig, mint rendbontó és a dolgokban járatlan, a természet mezejéről elútasítva. Mi czél, mi hatás és mi haszon e vitákkal és vitákból? Kettő, mondják. Egyik az anyag körül az igazságnak keresése, másik elménkre való nézve, ennek belterji tökélye. De mit tartozik a keresztyén emberre, a természeti bölcsészre tudni Aristoteles igazait, véleményeit az alakról, az anyagról, az ég, a csillagok, a világ örökisége, az elemek, a hely és az ür felől? Mire való ez, és ki lett boldogabb és bölcsőbb ezek tudásából vagy boldogtalanabb és kevésbé tudós vagy nyomorúlt, ha ezeket nem ösmérte? Ezen, igazságok érdemlik ugyan a munkát, de a mód és eszközök nem

esupán Aristoteles vagy más pogányok szerint használandók. A szentírást és természetet kell ugyan tanulmányozni, de nem egyedül a zárolás segítségével — mely az íráskor és természet igazságait ki nem fejt, hanem a jól roszúl kifejtettel csak dicsekszik; és nem az igazságnak, hanem pusztán az igazságról való vélekedésnek és úgy hívésnek közvetlen tolmácsa. — A böles ügyeljen, hogy a természet műveit mind okosan fejtegesse mind hozzáértőleg fordítsa ember hasznára, kényelmére. . . . Már is oda jutottunk, hogy a legképtelenebb állításokra is lelünk védvet a logikában, physika- és metaphysikában. Annyi értelmezés, jelentés, különböztetés, korlátozás, kivétel, hasonlóság (analogia), kétértelműség, alkalmazkodás, arány, működés, képesség, formásság és más ilyenműek, hogy bármit sürgetsz is, lehetlen az ellenfélt sarokba szorítanod, mert vagy kifogás vagy különböztetés vagy más efféle hasadékon kisiklik. Mindezekben úgy segíthetni, ha okoskodások helyett az inductiót vagy ráhozást használjuk a természeti böleség birodalmában. A természetnek ezélja és határa az ember boldogsága, jóléte. Hogy ez megnyeressék, használni kell a természetet böles magyarázat, ildomos kezelés által, mi a testek származása, elve, alakja, tulajdona, hatása körül forog. Az ember valaha ily módon bírta, ösmeré a természetet az eset előtt, most így kell bírnia isten akaratjából — tanulás után. A physika oly tudomány, mely a természet böles vizsgálatát és ildomos kezelését adja elő.“

Két munkája: „Ostium vel atrium naturae“ (Cassoviae 1662 8-adr.) és „Filum Labyrinthi et cynosura seu lux mentium universalis“ fejtegeti a baco tanokat egygyel szaporitva, melyet Baco nem illetett: ez a mózesi teremtéstörténetnek philosophiai használatba vétele. Bayer is elhagyhatta volna. Innen vett természetböleselmének alapja elem, szellem, világosság vagyis a kezdeti östermet, ösany (materia prima, massa) azaz elemek; az alkotó erő azaz isten, a szolgáló természet azaz világosság. Ezeknek összemunkálása, egymásra hatása a természet, melynek bölesészetéhez alapot rakván mintegy Bayer, kiérdemlé a tudományos világ figyelmét. Róla írja Budde, hogy bölesészetében a törött rendes útról sokban letér, a természeti dolgok elveiről másképen gondolkozik, mint azon időben szokás volt*). Méltánylattel isméri el Mor-

*) Introductio ad historiam philosophiae hebraeorum 256 l.

hof*) is; legkedvezőbb körülmény pedig a Bacóhoz való hajlandóság. Ugyanis Baco útja, módja ez időben oly hirre kapott, hogy a nagyon hízelgő „eclecticus“ és „eclecticismus“ czímet is örömet ruházták reá és munkái jellemére. És Bruckerből tudjuk, hogy Bacót elég volt annyiban megdicsérni, hogy vele kezdődik az „eclectica philosophia“ valódi korszaka **).

Bayer epés, tüzes, tudni és előmenni vágyó hajlam viszonytagságos életet élt. Zajos volt az iskolában, általment az üldözés nyomorain, őt is földönfutóvá tevén az 1671—72 évi szerencsétlen fordulat. Czwittinger szerint Váralján halt volna meg mint kedves pap; azonban ő épen innét, hol tanársága után lelkészi hivatalt visele, zavartatott el; a mikor Klein ***) azt sem tudja megmondani, vajon tíz évi számkivettség után visszatért-e, mint némely több lelkészek, hazájába, vagy talán valahol veszett el Németországon. Elévülhetlen érdeme, hogy Bacót közénk bevezette, kit, utána nagy idő fog lefolyni, míg újból oly lelkesen pártoljon valaki; csak az a kár, hogy nem menekülhetve a theosophia emelkedéseitől (mert mi köze a metaphysikának az eset történetével s héber hagyományokkal?) kosmológiát szerkeszt a mózesi előadás alapján, mely a héber eszmélkedés sajátságos, ne mondjuk, kizárólagos találmánya, rejtelve.

Nem merve mint Bayer, előre törekedni, áttalva mintegy az öreg Aristoteles és a scholastica mellett maradni, mérsékelt haladásban leljük Ramus követőit. Rendin lesz pedig megemliteni, hogy Ramus dialektikája eredetiben után nyomva is megjelent Váradon 1653-ban, s hivei, legalább az iskolában, számosan lehetnek. Buzinkai Mihály és Martonfalvi Nagy György, amaz előbb a sárospataki, utóbb a gyulafehérvári, emez hasonlóan előbb a váradi, utóbb a debreczeni, helyből mozdult két reformált főiskola tanárai, sokáig nagy hirben állott munkával terjeszték a rámsi gondolkodást, de iskolainál semmi esetben sem magasb állásra jutottak kézikönyvükkel.—Ajánló levelében, melyet az ifjú Klobusiczki Pálhoz intéz Buzinkai, tájékoztat olvasunk az ő tudomány iránti és felőli nézeteiről. „A stoicusok, írja, egye-

*) Polyhistor. 1747. Lübeck. T. II. 102. lap.

**) Institutiones Hist. philosophiae. 1790. Lipsce 707. lap.

***) Nachrichten. I. B. 7. lap.

dül a logikust tartották igazi bölesnek, mert az erkölcsi, valamint a természeti bölcselkedést a logika segítségével tökéletesíthetni. Ki is volna böles a dolog okainak ösmérete, és természetbuvár a logika nyomozásai nélkül? Megvallja mégis, hogy „nincs oly bevégett emberi ösméret, melynek további előmenetre szüksége ne volna;“ így, habár előképe, Ramus, példájára minden bölesészetet a dialektikába, mely a tiszta előadás művészsége (ars bene disserendi), fojt, nyitva hagyá mégis a tért a jövőönek. A kedves tudomány érdekében kel ki már azok ellen, kik a logikára nem sokat hajtanak; holott magok az országglattal foglalkozó politikusok sem nélkülözhetik, mert tudtán kívül okos tanácsot adni fölsiméni, megválasztani lehetlen. Ezt annál inkább szívökre, vehetnék a politikusok, mennél több veszélyt okoz tévedésök a közdolgokban.“ Hegyes ösztönnel döfi aztán a nemesi rendet, itélvén koráról, mondja: „Mily szerencsétlenek a mi Magyarországunk nemesei, kik ha valamit megizlelítettek a nyelvtan szabályaiból, egyébire nem gondolva, mosdatlan kézzel, elmével rohannak a politika szentélyébe, az ország kormánylatára! Mi egyéb várható ilyektől, mint az, hogy a vezetésökre bizott hajót a vigyázatlanság sziklájának vigyék s az országot elveszítsék?“ Ha e szavakból a hanyatlás félelme kivehető, jól csik a Klobusiczki család dicsérete, mint kivétel, mit, az emlékek bizonytsága szerint, legkisebbé sem gyöngit az, hogy annak köszönheté Buzinkai a belgiumi akademiákra lett kimenetelét. Munkája „Compendii logici libri duo“ (Sárospatak, 1661. kis 8-ad rét 163. l.) többször nyomtatott, magyaráztatott, „Discursus circa logicam Buzinkaianam“ 1728, és „Philosophia quaedam Scripta ad ductum Michaelis Buzinkai“ 1737, a sárospataki könyvtár kéziratai közt.—Ö vezette a futásnak indült sárospataki tanulókat Pósházi tisztársával együtt Erdélybe, honnan nem került többé vissza Magyarországba.

Ramus Péter dialektikáját hasonlólul két könyvben adá Mártonfalvi: „Petri Rami dialecticae libri duo“ (Debreczen, 1664) cím alatt, melynek világ elé boesátása esemény volt, legalább a szerzőre halmozott dicséreték ide mutatnak, de még inkább hirdetik Ramus tekintélyét. A hazai tudósok, Komáromi Csipkés, Kalocsa János mellett és felett Heereboord Adorján Leydából mond valamit Ramusra. „A kinek Ramus nem nagy, soha se lesz nagy.“ De hiszen maga Ramus sem volt kicsi véleménynyel sáját műve felöl.

Tudós gőg a neve ily beszédnek: „Arkhimedes a gömb és henger viszonyát (minek feltalálásában izzadott) ohajtá sirkövén ábrázolni: én, ha virasztásaim, tanulmányaim felől kérdeznének, siron: emlékeül logikámat ohajtanám.“ Így aztán meg is adatott Ramusnak a dicsőség Mártonfalvi által is, ki nem kevesebbet mond dialektikájáról, mint hogy „királynak“ nevezi, a melyben minden úgy meg van fejtve, hogy senmi se marad megfejtetlenül. Ramus tekintélyéhez támaszkodva fel is áll Mártonfalvi és „Examen logicum“ (Debreczen, 1664) czimű könyvet ír, melyben felavatja mint ítesz a kritikát némely nagyra becsült nevek fölött minők Bisterfeld, Keckermann, Vendelin és mások. Ezen fölül Mártonfalvi még egyebet is mer. Igaz, hogy apró kérdésekbe foglalja terjedelmes (hétsház-négy lapnyi) munkáját, de a magyar műszavakra is gondol egyegy zárjel közt, mi a könyvet gyakorlati tekintetben ajánlja. Itt azonban, Füsüs és Apáczai után, alig lendít valamit. Ő båtortalan, kicsinyes, nagyon iskolai; szórul szóra fordít, körülír, értelmez, csudálatosan mégis érthetlen. A mi össze van kötve: összefügg; s ez úton „axioma connexum“ függő mondás; „syllogismus disjunctus, contractus, simplex“ magyarul „szakasztó, bevont, egyes okoskodás;“ „abstractum“ magán való, mástól elvonatott név, „concretum“ mással való, mással összenötött név; „modus“ a két felsőből folyó mód.

Ramust dicsérni, ajánlani szóvesztegetés volt. Az említetteken kívül Tolnai F. István (1630—1690) és Lisznyai Pál amaz kolosvári, emez debreczeni tanár voltak csak egyenes követői. A mennyiben ugyanis a ramusi dialektika teljesíté a logika tisztét, elnyeletett az aristotelesi tan által; a mennyiben új volt, belé olvadt a cartesianismusba. Tolnai F. István tanulók számára ír munkáját: „Dialectica secundum principia Petri Rami;“ de becsebbnek tartaték „λογικος λογικος“ (logikai szövétnek, Franekera, 1659) czimű irata Sámuel látnok megjelenéséről a holtak közül; mely tárgyat, Schotanus értelme szerint, nagyon ís idején volt meg hányni-vetni, mert az ellenkező (katholikus) táborban e tüneményből érvet, példát szerettek volna nyerni a lelkeknek e földön való ismétli megjelenésére. Az egész tünemény, a logikai szövétnek világánál, nem egyéb volt, hanemha az ördög incselkedése, ki Sámuel alakját öltötte magára; egyebiránt a dolgozat, Mártonfalvi ítélete szerint, Ramus tudományának kivított diadalma.

— Lisznjai K. Pál, Mártonfalvi utóda tanszéken és tudományban, Apáti Miklós másolata vagy jegyzetei szerint „Notationes in Petri Rami Logicam“ (1680.) című kéziratban hagyta fel mestere s maga emlékéit a bölcsészeti szakban. Híresebb, a krónikairásban.

Hasonlóul szövesztegetés volt az a lelkesedés, melylyel a bacoí tanokat Bayer ajánlotta. Az elvetett mag nem fogamzott. A természet tanulmányozása nem állott oly igen érdekünkben, mint az angol nemzetnek, mely az anyagi jólét kifejtésére korán lett szorítva, s a hasznost többször többre becsülte, mint más ideálisabb népek. A tudományok öregbítését, Baco útján, ez idő szerint Nadányi János, enyedi tanár sürgette: „De scientiarum incrementis“ (1666.) székfoglaló iratával, melynek a címe Baco nyelvét árulja el, valamint Bayernél: „Ostium vel atrium naturae, Filum Labyrinthi“ ugyancsak tőle kölesönözvék; máskülönbén Nadányi fordítván Mizald Antal orvos könyvét, mely a kertművelést, faoltást, fűvek gyógyerejét, gyümölcs eltartását írja le (Kolosvár, 1669.), teljesen a bacoí irány sódrában mozog.

Annál többen voltak a scholastica hivei mind a katolikus mind a protestans részről egyaránt, kik esküdtek a tekintély szavára, s anathemat kiáltottak, Aristoteles engedelmével, egymás fejére. Szerették Aristotelest, nem szerették egymást. — Müveltség-történeti adat nálunk, félreismerni az írásbeli szabadságot. Inkább elnézünk valamit, semhogy nyilvánosan czáfolnók; pedig agyon hallgatni rosabb, mint lehurrogatni. Valamely, a megoszlástól való ok nélküli félelem az oka. Ez a félelem kedvez a tömeges szellemnek, hanem árt az értelmi feltisztultság ügyének. A philosophia érdeme, hogy minden oldalú vizsgálódásra felszabadít. Ez teszi fel az irodalmiság koronáját, de a mit ma sem számíthatunk az idő vívmányai közé. Hogyan számíthatta volna hát a XVII. század! Továbbá el kell ismérnünk, hogy idegesek vagyunk s a félelem kellemetlen érzései között jöszünk. Kit ne fogna aztán gondolkozóba ejteni olynemű aggodalom, minő volt Pósházié, ki protestans tudós létére feledé, hogy a reformatio szakadást okozott a magyar nemzetben, mégis pörölvén Kis Imrével hivatkozott a faj és vér azonságára, mondván: „Mi kiváltképpen az on egy néhai magyar vérből és méhből származott magyar keresztyének temessük el a megbékélhetetlen vallásbeli gyü-

lölséget.“ — Hiszen a mire Póсахázi érzelegve hivatkozott, épen arra hivatkozhatott minden magyar jezsuita, t. i. a magyar vér és méh azonságára és üzte is a mire küldetve volt: minden újítást visszavinni a régi állapotokra. Hányszor volt és lesz még módunkban a vér azonságát vagy különféleségét hallani! Az eszmeharczok, mulhatlan körülményei a tárgyilagos igazságnak, nem tettek még tönkre senkít, vagy ha igen egyest: más részről építették a bölcsesség templomát. Midőn a XVII. század folytán pénz, hatalom, ész, tekintély összefogott az eszmék újkori fejlődése ellen hazánkban: a visszahatásnak jól keze-ügyébe esett e félelmet a falra festeni, ez hatott; és Pázmány az írás mesterségével nyere diadalt a reactio ügyének. A nyelvtan megölte a bölcsészetet, mely a közélettel, költészettel együtt kezde is azonnal leszállani, és egy századig sem látunk egyebet a visszahanyatlás zsibbadtságánál. Üres szóval haszontalan védeni a nemzetiséget is.

Az imént tárgyalt bölcsészek, a keletben volt irányok képviselőivel, helyileg is rajzolják a bölcsészti mozgalmakat. Erdélyben jelzettebb volt a cartesi nyom, s a mutatkozott ellenhatás mellett is szabadabb a gondolkodás Apáczai óta, melyhez a reformatusoknál a ramusi észjárás csatlakozott, de a theosophia sem maradt el. Az eperjesi főiskoláé ez időben a szabad mozgás, míg a katolikusoké a legsubtilisabb scholastica. E nagyobb írók mellett egész serege a kisebb értekezőknek; hadd legyenek itt ezek is először és hihetőleg útoljára. Ám lássa korunk, mennyi elme nyílt és fonyadt el nálunk a szerencsétlen viszonyok miatt, melyek közé a tudomány ügye dobatott. Mert csak egyetlen körülmény sem volt javára életben, iskolában, egyházban és államban. Kivételt a feltörekvő jézusrend formálna, de ennek a helyzete is visszaszólt, mert a gondolkodás fegyverét épen a gondolkodás ellen fordította, saját előjogaira gondolván inkább, mint az előmenetelre; és bár mellette minden kar és kör a rövidebbet húzta, maga épen a bölcsészetiekben maradt legalantabb.

Általánosan az iskolász műveltség embere, közelebbi jelzés nélkül, R i m a s z o m b a t i M i h á l y. Tanult 1658 a bazeli egyetemen, 1659 a heidelbergiben, 1661 Leydában, s adott „Specilegium philosophicum“ (Heidelberg 1659) ezimű akadémiai értekezést melynek tárgya a bölcsészet köre. Szerinte philosoph teszi a theologot; bolondság mondani: ez igaz a theológiában, hamis a böl-

ésészetben. Ily beszéd az igazság czégére, gyalázata. — *B a s c h S i m o n*, nagyszzebeni fi, irt a peripatétikusok első anyagárul (*De materia prima peripatetica*. Wittemberg. 1659) és egy csillagászati érdekezést, a renden kívül járó csillagokról vagy üstökösökről. (*De stellis erraticis extraordinariis seu cometis*), mely nyomatott az előbbi helyen és időben. — *R e m e n i k A n d r á s* bölcészetiileg fejtegette a külön létező lelket (*de anima separata*) 1661.—*S c h u b e r t A n d r á s J á n o s*, soproni fi, tanult; szülő városán kívül az altdorfi egyetemen s irt a természet világa vagy józan ész mi-voltáról vagy lényegéről és a kijelentés világától való különbségéről. (*De natura seu essentia luminis naturae sive rectae rationis et a lumine revelationis differentia*, 1662).—Czáfolta ezt ifjú *S t e g m a n n J á k i m*, a kolosvári egységiek lelkésze, oltalmazván a józan ész jogait a vallás dolgaiban (*Usus rectae rationis in rebus fidei etc*). — *P a r s c h i c z D á n i e l*, rózsashegyi születés, először Holsteinban a gustrovi, aztán ide haza a körmöczi gymnasium igazgatója, halálaig. Logikai dolgokat irt (*Breviarium logicum in octo tabellis distributum* Rostock 1663). Jó zenész is volt.—*E s z é k i I s t v á n*, szatmári fi és itteni majd sárospataki tanuló s azután akadémikus Belgiumban. Ez időtájatt forrt legjobban a tudós világ Cartes ellen és Aristoteles mellett, ő is ennek a pártján állott leginkább a hittan érdekei védésével „*Prima veritas defensa*“ (*Ultraject*. 1666) munkájában.—*J a m b r e c h o v i c h F e r e n c z*, horvátországi, jézusrendi, született Vinnikán 1661. Munkája: „*Philosophia peripatetica*“ (1669).—*D r e y l i n g J á n o s* szintén jézus rendi; munkája „*Palliatii philosophi honores*.“ (Tyrn. 1671). — *D i n h o f f e r G e r g e l y*, kismartoni fi, szül. 1643-ban, jézusrendi lett 1661., † Linzben 1669. Munkája: „*Gradus philosophici sanctionis philosophiae*.“ (Graecii 1674.) — *S c h a m b e r g T ó b j á s*, körmöczi vidéki Freuwald faluban szül. 1626. Hazai tanulását folytatta külföldön Berlinben, Jenában, 1666. Wittembergben; majd beültazta Németországot és nevelő, később 1667. a weinsheimi közép-tanoda igazgatója lett, mely hivatalát polgárrival cserélte mint tanácsnok, majd polgármester. † 80 éven felül 1713-ban ugyanott. Szentköltő és bölcész. Ide tartozó műve: „*Renovata Pharus divina philosophiae practicae*.“ Norimb. 1667.—*H e i n s e l i J á n o s*, a besztercebányai gymnasium igazgatója, honnan Breznóbányára ment át, innen is bucsút vevén 1668-ban politikai pályára lé-

pett. Irt leginkább bölcsepszet-hittani értekezéseket (Diatribae phil. theologicae de creatione (Solnae. 1665.). A természeti test okairól „De causis corporis naturalis“ (Leutsch. 1667.); egyezettette Aristotelt a bibliával, összevetette miben tér el. (Jena 1660).—Greising Bálint, brassói fi s ugyanott a közéletanoda igazgatója, latin, görög és héber műveltségű tudós. Wittembergben bölcsepszeti tudorságra emeltetvén, mint segédtanár nyilvános leczkéket is adott. Az igazgatóságból, melyet tíz évig dicséretesen folytatott, 1694-ben rozsnói lelkészszé lett, hol meg is halt. Irt Cartesius istentagadásáról (De atheismo Renati des Cartes); a természeti istentudatról, az észszerű bölcsepszetről (De theognosia naturali, de philosophia naturali). Megjelent mindez Wittemb. 1677. — Palumbini Má té, szentmártoni születés, Turóczból. Tanúlt Jénában, 1674. Hazajövele után előbb moskói majd zsolnai iskola-vezető. A beállott üldözés miatt visszament Jénába, s orvostudori rangot nyert 1679-ben, s még ez év folytán haza térve, Trencsinben nagy szerencsével gyakorlá az orvosi hivatalt. Munkái a metaphisikát érdeklik. 1) De providentia dei ex lumine naturae deducta. 2) De principio actionum humanorum. 3) De objecto formali metaphysicae. Ama kettő 1675., emez 1678 mind Jenában*). Tarnóczi István, jézusrendi, szül. Nyitrán, tanúlt Grácban, Kassán, Nagyszombatban, e két utóbbi helyen kedves tanár, majd igazgatója a szerzet győri házának s mint ilyen halt meg 1689-ben. Nagyobb részt történelmi és egyházi dolgozatai közt írta a bölcsepszet rövidletét (Synopsis Philosophiae), és fordította Bone János „mennybe vezető kalauzát“ melybe a szent atyák és régi bölcssek nézetei foglalvák. — Szathmári Pap János, előneve szülő városától. Szatmáron kezdte tanulását, aztán ment Belgiumba, hol ily című „jó nagy könyvet“ ada ki: „Philosophia prima, seu metaphisica brevibus aphorismi delineata.“ (Franequ. 1682). Taníta Nagybányán az iskolában, majd három évig Udvarhelyt, honnan mene a zilahi, deési, végre a kolosvári egyházba lelkésznek. Itt végezte életét. Igazi keresztneve, úgy látszik, Sámuel; Jánossá Benkő változtatta volna.**)—Kassai György Mihály szül. 1640-ben Steinott Felsőmagyarországban, † 1730. Wittembergben. Első iskoláit Kassán, Eperjesen folytatta s végezte; azután mene Boroszlóba 1671-ben, innen Wittembergbe, hol 1680-ben bölcsepszet-

*) H a a n. Jena Hungarica. 22. lap.

***) Tud. Gyűjt. 1825. XI. k. 36. l.

tudor és 1702-ben bölcészeti segédtanár lett. Nőtlen élve tisztességes vagyonát a wittenbergi szegény magyar tanulók javára hagyta. Hivatala inkább mint munkái után, melyeknek csak czímét ösmérem, ítélni bölcésznek. — K o c s i C s e r g ö J á n o s, tiszántuli ref. püspök 1694—1711. Munkája: „De cognitione Dei naturali.“ Éltét megírta Tóth Ferencz „Túl a tiszai püspökök. 153. stb. II.

Csupán az előadás kedvéért is méltán hozatik fel három magyar ifju: M o s e r D o m o k o s, E r t l J ó z s e f és A u g u s z t i n P a t r i c i u s, kik „Bellum hungarico-philosophicum seu propugnacula“ Ratisbonae, 1692. stb. czím alatt, miut bölcészeti tudorjelöltek írtak egy könyvet a tudományos egyes tételei fölött, melyek ugyanannyi vár gyanánt tekinthetni. Ezeket védelmezni kell. Az első védelem Bécsé „az első anyagról;“ a második, harmadik, negyedik Budáé arról: van-e az anyagnak állományi (substantialis) működése, vagy csak járuléki; az ötödik Szegedé: „vajjon az első anyag tiszta hatvány-e“. A hetedik vár Siklós, a nyolczadik Hatvan, a kilencedik Csanád, a tizedik Pécs, a tizenegyedik Esztergam (Istriganum), a tizenkettedik Eszék, a tizeuharmadik Gyula — Lássuk az ötödiket. Szeged nagy kiterjedésű, híres város, hajdan szabad is volt. Mivelhető síkság közepén, mely baromtartásra hasznos és bőséges legelőt ad, leghíresebb magyar mezőváros (oppidum); sokáig fallal sem volt kerítve, hanem egyszerű árokkal erősítve, melyben Isthwánffy szerint 3000 halász lakott. Az ellenség előtt oly félelmes, hogy midőn Dózsa György (Gregorius Siculus) negyven ezer keresztes vitéz élén Ulászló ellen támadott, noha sok várat bevón, rabla, elpusztíta: Szegedet nem volt bátorsága megtámadni; annyival erősbek a férfiak a falaknál. — Az első anyag, melyet mi tiszta hatvánnyal erősítünk mint árokkal, oly város az ellenség előtt, minő Szeged, mely nem tart a megrohanástól, s valamint Szeged vidéke sok élelemrevaló termékkel szolgál: úgy az első anyagnak minden gazdagsága megvan a maga hatványában, s oly királyi felsőség, hogy semmi ellenségtől nem remeg.

Ennyi nevet és munkát tudtam elszámolni a XVII. századból, kik a scholastica philosophiát pártolák, s értelmében munkákat bocsátottak világ elé. Jóval kevesebb a Descartes követőinek száma, kiket, a többi árnyéklat képviselőivel együtt, ha némileg ösmértetve előadtunk, fog következni a jézsuiták hatása által jelzett XVIII. század bölcészeti műveltsége.

ERDÉLYI JÁNOS.

AZ ÁLTALÁNOS TANKÖTELEZETTSÉG TÖRVÉNYHOZÁSI SZEMPONTBÓL.

LAVELEYE UTÁN.

A hatóságok közbejötté elengedhetetlen feltétele annak, hogy az egész nép számára lehessen a tanulás eszközeit megszerezni. E pont az, melyet eddig megállapítani ügyekvénk, s mely komoly ellenvetést nem is tűr. Láttuk, hogy a hol az állam be nem avatkozott, az elemi oktatás majdnem semmis volt, a tudatlanság határtalan; s nem lehet idézni egy országot sem, hol akár egyes hazafiaknak, vagy ügybarátoknak, ha mindjárt hatalmas társulattokká csoportosultak is, akár bevett vallásos testületeknek sikerült volna elegendő számmal nyitniok iskolákat. Ezt csak országos erő teheti. De vajjon az által, hogy a községek, megyék és az ország közrehatásának elvégre sikerül a szükséges intézeteket felállítani, el van-e már a közoktatás célja érve? Nem szükséges-e, hogy a szülék törvény által köteleztessenek azokba járatni gyermekeiket?

A tankötelezettség kérdése Franciaországban, hol azt már több illetékes író, névszerint Cousin Victor a poroszországi közoktatásról szóló és gyakran idézett könyvében tárgyalta volt, a közfigyelmet újra ismét magára vonta, midőn Duruy, a francia tanügyi miniszter, nem elégelvén a sokszor bebizonyúlt igazságok elméleti bevallását, azoknak elvégre életbeléptetését is követelte oly eszközök által, melyek lehetetlenné tegyék, hogy a francia szüle még ezentul is teljes tudatlanságban hagyhassa gyermekét. Duruy úr törvényjavaslata azonban, mint tudjuk, oly

élénk ellenzést keltett, oly őszinte aggodalmakat szült, hogy kötelességtől tartjuk, aprólékos gonddal vizsgálni meg az ellenszegtőlenség fokozódott ellenszenv alapjait.

Mielőtt új kötelező törvényt indítványoz valaki, hármat kell bizonyítani: először, hogy az ajánlott kötelezés nem vét az igazság ellen; másodsor, hogy a közjával nem ellenkezik; és végre, hogy alkalmazható, vagy is, alkalmaztatásából nem származik a közre több helytelenség mint előny. E három szempontból veszszük itt mi is vizsgálat alá a tankötelezettséget és érvényesítése különböző módjait.

I.

A kik minden különbséget tagadnak jó és rossz között, csak azok állíthatják, hogy az ember cselekvési szabadsága határtalan. Mihelyt megengedjük, hogy vannak rossz cselekedetek is, kénytelenek vagyunk megengedni azt is, hogy társaságban élő embernek nem lehet joga azokat elkövetni, mert a jog: jogellenesen cselekedhetni, képtelenség. Midőn valamely cselekedet nem árt csak szerzőjének, vagy midőn másoknak csak annyi kellemetlenséget okoz, hogy megfenyítése a közjó nagyobb kárával járna, mint elnézése, akkor az elnézés—szabály, a büntetés—kivétel. Ellenben, midőn a cselekedet a közjóra káros, midőn a vétket bizonyítani könnyű, megbüntetni a közjóra hasznos: a társadalomnak közbelépnie nem csak jogában áll, hanem kötelessége. Illő módosítással, a mit a vétkes cselekvésről mondánk, áll a vétkes mulasztásról is.

Már pedig az igazság ellen vétének, s a közjó iránt vétkes mulasztást követnek el a szülék, kik megvonják gyermekeiktől azt az oktatást, mely nélkül értelmes és jó erkölcsű emberekké válniok lehetetlen. Megvonván tőlök a szellemi tápot, melyre társadalmunk jelen állapotában okvetlen szorúlnak, nem tudom nem többet ártanak-e nekik, mint ha az élet mindennapi szükségéi nélkül hagynák őket? De ártanak a közjónak is, tudatlan embereket, mint igen könnyen megrontható elemeket, juttatván a társadalom kebelébe, kik a tévesztés, csábítás és bűn ragálya ellen nem hozván magokkal semmi biztosítékot, folytonos rendtelenségek és veszélyek anyagául szolgálnak és költséges ellenintézkedésekre kényszerítik az országot. Megvan e szerint az ilyen szülék ilyenmü mulasztásá-

ban a véték minden kelléke, s a törvény, mely azt büntetés által gátolni törekszik, jogos.*)

Legnagyobb része az íróknak, kik eddig a természetjogról értekezének, elfogadák a tételt, miszerint a szülék nemcsak táplálni tartoznak gyermekeiket, hanem oktatni is, minthogy eledelre a léleknek is van szüksége, nem csak a testnek. Ez állításunk bebizonyítására könnyű volna idézeteket halmoznunk. Mi beérjük egygyel, melyet a „Közséégi élettan“ alapítójától kölcsönzünk, az elsőtől, ki megkísérlé a lelkiismeret sugallatait fogalmazni, s rendszeres tudományt alkotni belőlök. E férfiú Pufendorf, ki fejtegetésünk tárgyáról így ír: „A gyermeknek joga van szüléitől táplálékot kérni, táplálék alatt pedig nemcsak azt kell érteni mind, a mi az élet fentartására szükséges, hanem azt is, a mi okvetlen kell, hogy a gyermek a társas és közséégi életre kellőleg kiképeztesék.**)

A Pufendorf utáni írók az ő szavait ismétlék csaknem mind, a francziaországi polgári törvénykönyv pedig szentesíté, a

---

*) Senior, az államgazdasági angol író: „Suggerions on Popular Education“ című munkájában az elemi oktatást illető helyes elveket így sorban lépteti fel 1) A község célja—minden egyes tagját jogai élvezetében oltalmazni. 2) A gyermeknek ugyanazon joga van a község oltalmára, mint a felnőttnek. 3) Oktatásra épen úgy van a gyermeknek szüksége, mint táplálékra. 4) A szülék épen úgy tartoznak gyermekeiket tanítani mint táplálni. 5) A község tartozik felügyelni, hogy a keblebeli gyermekek ne csak táplálékban részesüljenek, hanem oktatásban is.

**) Nem rég oly szót hallék, mely szívem mélyében érzetté velem ezen érv hatályát. A Fluela szorosán bocsátkozám le Engadin völgyébe, Helvétia Graubünden nevű cantonjában, s utólérvén egy asszonyt Süsböl, hová tarték, beszédbe eredtem vele, és szóba hozván a többi közt gyermekeit, kérdém járnak-e iskolába. „Kötelesek mind, uram,“ felelé az asszony, „vagy tán önöknél nincs úgy?“ S megértvén tőlem, hogy hazámban senkit sem kötelez az ország törvénye iskoláztatni gyermekeit, nagyon bámúlt. „Lehetséges-e, mondá, hogy olyan ország is legyen a világon, hol a szüléket nem büntetik, ha vétkeznek, mert csak vétkeznek, amikor nem küldik gyermekeiket iskolába.“ S bejáván azután az Inn felső völgyét, bámulva néztem a sok szép falut, melyek szembetűnő jóllétnek örvendenek a mostoha vidéken, hol a földet évről évre hat hónapig hó borítja, s meylnek légmérséklete az éjszakai fokéval egy. De megtaláltam a szigorú égalatti jóllét forrását. A közoktatás helyes szervezése megtette ott is a csodát, melyet mindenütt mivel, hol komolyan hozzá látnak.

203-ik cikkelyben mondván: „A jegyesek, már az által, hogy házassági szerződést kötnek, közösen magokra vállalják a köteleiséget, gyermekeiket táplálni, eltartani és nevelni.“ A törvényhozó szándéka szerint nevelni annyit tesz, mint szoktatni s oktatni a gyermeket minden jóra, különben nem volt volna oka a nevelni szót különválasztani a táplálás- és eltartástól; az pedig, hogy közösen vállalják magokra a köteleiséget, nem azt teszi, hogy egymás irányában kötelezik magokat, mint némelyek a szöveget erőltetik, hanem azt, hogy kötelezik magokat ketten együtt és ha szükséges, egyik a másik helyett. A 203-ik cikkelynek értelme tehát ez: a szülők tartoznak gyermekeiket testileg és szellemileg táplálni. Ezt kétségtelenné teszi a 385-ik cikkely, mely a társát túlélő, s a kiskorú árvák vagyonának jövedelmét élvező apát vagy anyát egyenesen arra kötelezi, hogy a „sorsukhoz mért nevelésben részesítse őket.“ Itt a hanyagra szabott büntetést alkalmazni könnyű: kizáratik a jövedelem élvezetéből. Ennek példájára elég volna tehát hasonló értelmű büntetéssel szentesíteni a 203-ik cikkelyt is, mi által a nevelés kötelezettsége a nem árva gyermekekre nézve is gyakorlati érvényt nyerne. Elve benne lévén a polgári törvénykönyvben, niucs egyéb hátra, mint az elvnek sikeres alkalmazását biztosító szentesítéséről gondoskodni, s a büntetést, mely a könnyelműeket a mulasztástól elriaszsa, kijelölni. Ez a mi törvényünk legértékesebb fejtegetőinek egyhangú véleménye, sőt meggyőződése.

Valahányszor a tudomány felkentjei s az emberszeretet bajnokai egyesülnek s együtt indúlnak keresni az eszközöket, melyeket a nép állapotát meg lehessen javítani, mindannyiszor a tankötelezettségnél állapodnak meg. Az utóbbi években több ilyen gyűlésnek valánk tanúi Európa szárazán s ugyanezen értelemben nyilatkozik valamennyi. Csak minapában is ezt fogadá el egyhangúlag, dr. Stube n r a u c h jelentéstételére, a jótékonyági egyesületek mainamellétti Frankfurtban tartott közgyűlése. „Az apa vagy a gyám szabadsága s joga édes- vagy gyám-gyermeke fölött, — így szölk a jelentéstevő, — nem mehet soha e joggal való visszaélésig s nincs a mi őket felmenthetné a köteleiségek alól, melyeknek teljesítését a természet követeli tőlök. A gyermeknek viszont szintén van nem kevésbé szentesített joga, t. i. sorsának megfelelő neveléshez. A gyermek e jogos követelését teljesíteni,

kétségtelenül tartozik az apa vagy a gyám; de a gyámhatóság bizonyos neme illeti a községet is. A község tartozik felügyelni, hogy a szülők és gyámok ne ereszszék kötelességeiket szélnek; de tartozik egyszersmind segíteni és szükség esetében kényszeríteni őket megtenniök, a mit gyermekek jövő jövéte megkíván. Minthogy pedig a gyermek önmagát szüléi vagy gyámjai gondatlansága, lelki vaksága vagy bűnös kapzsisága ellen megoltalmazni gyenge, a község tartozik őket oltalomban és védelemben részesíteni. S itt nemcsak a gyermek érdeke forog fen, hanem a községé is, mely követeli, hogy az eredeti tudatlanság, a hibák, a nyomor és a bűnök e fő forrása, nemzedékről nemzedékre újból fel ne fakadjon s el ne áradjon. Ha mi a be-nem-avatkozás és az apai tekintély fentartásának ürügye alatt a szellemi kiéheztetést, elsoványítást, sőt gyilkosságot elnézzük, melyet elkövetnek, a kik a zsenge lelkektől megvonják a világosságot, mely nélkül képtelenek nem fejlődhetnek, készen lehetünk látni, mily gyorsan fog szaporodni a bűnösök és nyomorúttak száma közöttünk. E szerint a község, mint a közérdek képviselője, joggal lép fel törvényes intézkedések által oly tettek vagy mulasztások meggátolására, melyek a rendet és közbátorságot a községben fenyegetik. E fellépés értelmét így fejezem ki röviden: gátoljuk az apai vagy gyámi hatalom túlságait és fogyatozásait, s megoltalmazván a kiskorúak jogait, ápoljuk ezekben a község jövőjét.“—Ez mind oly világos, hogy azt egy szóval is szaporitanunk, igazán csak szőszaporítás lenne.

A tankötelezettség ellenei főleg két sarokból intézik megtámadásukat, állítván először, hogy a tankényszer nem fér meg az egyéni szabadsággal, azután pedig, hogy ellenkezik a tanszabadsággal.

Egyéni szabadság! Mit akarnak ezzel mondani? Ki az, a kinek szabadsága itt szenved? A gyermek? Ez értelemben az ellenvetés nem lehet komoly, mert az apa törvény nélkül is, minden nap küldi gyermekét az iskolába, a tanító mindennap szorítja növendékeit a lezékét megtanulni. Lehet-e valakinek a kiskorúak ezen köteleztetése ellen komoly kifogása: vagy van-e, a ki komolyan vitassa, hogy a gyermeknek sérthetetlen joga van a tudatlansághoz? Úgy tehát csak a szülékre rótt kötelezettség ellen szólhat a panasz. Ez esetben kárhóztatniok kellene a polgárookra váró minden más köteleztetést is, kárhóztatniok a mulasztók vagy cselek-

völeg vétők ellen alkalmazandó minden kényszert, s védelmére kelniök egy szóval az egyéni szabadság elvének az összes fenytő törvény ellen, mely azt mellőzi vagy sérti. Hogyan? A francia törvény szigorún bünteti azt, ki gyermekét testileg koplaltatja, a bűnös szülőt ellenben, ki szellemi tápszer nélkül tengődtetí gyermekét, ne lehessen szent kötelessége teljesítésére törvény által szoritani? De hát a községet ki vagy mi kötelezheti türnie, hogy elfogúlt emberek megörökítsék kebelében a sötétséget, a bünt, a szegénységet s minden emberi bajokat, az új nemzedék egy részét az oktatás jótéteményei nélkül hagyván felnőni? Az állam kétség-telen jogának tartja közbátorság okáért rámérni a fiatal emberre a súlyos kötelességet—elszakadnia tűzhelyétől, el családjától, abba hagynia munkáját, keresetét, elvesztegetnie laktanyákban néhány élete legszebb éveiből, vérét ontania s vakon engedelmeskednie a más akaratának; az állam megragadja az embert, megesketteti zászlaja alá, megtanítja a fegyverrel bánni s szigorún bünteti, ha magát e kényszer-tanítás alól kivonja. Ime mindezeket megteszi az állam, s ne legyen joga a gyermeket arra kötelezni, hogy tanuljon, s ez által idővel mind önmagára mind a közre nézve hasznos polgára lehessen a hazának? Véradót követelhessen, de megrendelnie a gyermek besoroztatását a világoóság és szellemi haladás zászlaja alá—joga ne legyen? Beeröltetni a fiatalságot a laktanyákba, törvénytörő dolognak tartatik: ellenben a gyermeket tanulásra, iskolázásra kötelezni, jogsértésnek?

Hivatkoznak másodsorban a tanszabadságra, melyet, mondják, a tankötelezettség sért, csakhogy e kifogást sem lehet komoly lelkületből származottnak vennünk. A szülének szabadságában áll gyermekét otthon tanítani vagy taníttatnia, vagy abba a magán- vagy közintézetbe járatnia, melybe leginkább tetszik. Csak egyet nem szabad tennie: nem hagyhatja gyermekét minden tanulás nélkül.

A tanszabadság soha sem jelenthet jogot a tudatlansághoz. Abból, hogy a gyermek ápolása és vezetése szüléire van bízva, sehogya sem következik, hogy szabad nekik a gyermeket halálra éheztetni. Egészben véve mind az egyéni, mind a tanszabadság nevében tett kifogások vajmi gyanúsak, kivált mivel azon oldal felől tétetnek, mely arról ismeretes, hogy a szabadságtól csaknem irtózik, (t. i. a másétól) s a haladástól retteg, míg ellenben a szabad.

ság elismert edzett bajnokai, sőt maga a tankötelezettség által fenyegetett nép is, hangosan üdvözölnék annak kihirdetését.

Igy tehát, vagy azt kell állítani, hogy a gyermekeik tanulás nélkül hagyó szülei nem követ el fenyegetés alá eső mulasztást, mi annyi volna, mint megtagadni a természeti és tényleges jog legkét-ségtelenebb elveit; vagy meg kell engedni azt, hogy a törvény a szüleket gyermekeik iránti kötelességeik teljesítésére szoríthatja, s midőn ezt cselekszi, nemcsak jogot gyakorol, hanem kötelességét teszi; mert a törvényhozás szintű köteles, mint bárki más, a mennyire töle telik, tiszteltetni a mi igazságos, és yedeni, főleg a különben védtelent. Ezen elv érvénye oly általánosan el van ismerve, hogy a törvény mindenütt, hol kiskorúakról van szó hatóságilag lép fel, s például gyámság alá helyezi az apát anyát is, ha gyermekei vagyonát tékozolja. Midőn vagyonukról van szó, senki sem ellenzi a törvény beavatkozását, sőt mindenki helyesli és áldja; de ha erkölcsi és szellemi érdekeiket fogja pártul, önkényvel vádolják. Honnan ez ellenmondás? Onnan, hogy az emberek maiglan több súlyt fektetnek anyagi javaik megtartására, mint szellemi tehetségeik fejlesztésére. Ennek daczára, sőt épen azért, mivel az így van, a mennyivel nagyobb a szellem felsősége a test fölött, annál inkább jog- és törvényszerű, annál inkább szükséges az állam beavatkozása a végre, hogy ne részesítse kisebb gondban a kiskorúak maradó szellemi, mint mulékony anyagi érdekeit.

Még egy kifogás van, melyet a tankötelezettség ellen a nép nevében emelnek, állítván, hogy általa megfosztatnék egy részétől úgy is szűk jövedelmének. Nem egy szegény család van, mondják, mely gyermekei munkabére nélkül, bármi silány legyen is az, nem volna képes magát fentartani. — Erre is sokat lehetne felelni. Mindenekelőtt azt, hogy a szüledek nincs joga gyermeke még csak fejledező tehetségeit kizsámányolva, idő előtt elkorcsosítani, s hogy nagyon rosziul érti a munkás osztályok valódi érdekeit, a ki részökre a jogot követeli megörökíthetnieök családjokban nyomorúlt helyzetök szülő okait. Több az, hogy az államgazdaság a helyes következtetés egész szigorával ki tudja mutatni, hogy a tankötelezettség nem apaszítja, de nem is apaszthatja a munkás osztályok jövedelmét. Az okoskodás menete ez. Van bizonyos mennyiségű munka, melynek meg kell tétetnie, s van bizonyos összegű pénz kivette annak díjául. Tiltassanak el a tanköteles gyermekek azt a

munkát elvállalni, s mi fog történni? A munka nagyobb gyermekekre vagy felnőttekre maradand, s ezeké lesz a kereset. Mindenestre a munkás osztály tagjai végzendik a munkát, övék lesz a munka díja, s ebből egy fillér sem fog hiányzani. A legújabb angol nyomozás a gyermekek bér munkája dolgában kiderítette, hogy a gyermek-dolgoztatás tilalma nem hogy kárt okozott volna, inkább javára vált a munkásoknak, az ipar minden ágaiban, melyekre a tilalom szól. E szerint nem csoda, hogy a munkások és munkaadók legértelmesebbjei egyhangúan követelik a munka-órák szabályozását és a tankötelezettséget, mind a kettőt úgy önmagok, mint a gyermekek érdekében.

II.

Miután ezekben az ország joga: a tanulás kötelességét törvény által kimondani, be van bizonyítva, tovább menvén, meg kell mutatnunk, hogy e törvény szükséges, s hogy a velejáró nehézségek nem nagyobbak a belőle várt előnynél. — Az állam beavatkozása oly gyakran önkényszerű, kishasznú vagy tetteleg is káros; a személyes kezdeményezés rugóit gyengíteni oly veszedelmes, hogy nem látszik tanácsosnak új megszorításoknak alávetni magát, ha ezek nem múlhatlanul szükségesek. Ellenkezőleg óhajtani kell, hogy a hatalom gyámkodása táguljon a szerint, a mint az ország népe jobban kezdi látni hogy mit szabad, vagy mit illik és kell cselekednie. Úgy látszik ennél fogva, mintha a jelen korszak iránya sem engedné, új hatalommal ruházni fel az államot. Nézzük meg e szempontokat sorban.

Ha vajon az államhatóságnak egyre szűkülnie kell-e, míg egészen megszűnend, miként a nemzetgazdák állítják, vagy nem kell-e azt még jobban kiterjeszteni, mikép azt másrendű irók igyekeznek tetszetőssé tenni: ez oly nagy kérdés, melyet itt megoldani lehetetlen. De a tények kétségbe vonhatatlanul bizonyítják, hogy ha vannak mezők, melyekről a hatalom keze visszavonul, vannak mások, melyeken előbbre nyúl, akár hogy segítve serkentsen, akár hogy megelőzzön és sújtva gátoljon. Hogy a példákat ne halmozzuk: volt idő, mikor a hatalom szabályozta a munka bérét, az élelmi szerek árát stb. a hatóságok pedig végrehajtották;

ma e tekintetben teljessé igyekeznek tenni az adásvevés szabadságát. A háztartásra szükséges termelés körében e szerint vesztett teréből az állam, de a mint a nép tevékenysége új mezőket hódít meg, új törvények keletkeznek a visszaélések ellen, melyek ott mutatkoznak. Továbbá, némely dolgokra nézve a közlelkiismeret kivetkezik korábbi érzéketlenségéből, s a mit hajdan, midőn az erkölcsök még nyersebbek, s erkölcsi kötelességeink érzete még homályosabb vala, természetesen tartottak, ma már sok esetben iszonyúnak látszik, például az erővel elfoglalt városok kifosztása és feldúlása, a foglyok lekonzolása, a rabszolgatartás, a jogtalan jobbágyok létezése, a gyermekek dolgoztatása bányák- és gyárakban, a gyengébbek szolgaságának e mainapi és sajátságosan kebellázító alakja. Már pedig a mai fölvilágosodottabb lelkiismeret által észrevett gonoszságok ezen utóbbi sorába kell iktatnunk azon szülők bűnét, kik gyermekeiket szellemi eledel nélkül hagyják? Helytelen volna e szerint e tárgyra nézve az állam növekedő illetéktelenségét s már mintegy szükségessé vált lemondását emlegetni. Nem egy bünt ismerünk e téren, melyet azelőtt közönbős szemmel néztek, s melynek az igazság érzetétől áthatott közönség ma már követeli korlátozását.

A két első kérdést ekkép megoldván, hátra van megmutatnunk, hogy az oktatást a nép minden rétegeiben elterjeszteni, valóban közoktatássá tenni csak úgy lehet, ha kötelezővé tesszük. Lássuk, miképen fejezi ki magát e tárgyban a már idéztük kintű író Cousin, ki, mint bölesész, sokfélekép bíraltatik ugyan, de kinek tekintélyét a közoktatás terén senki sem vonja kétségbe. „Törvény,—ügymond—mely a szüléket, gyámokat s a műhelyek és gyárak intézőit enyhébb vagy súlyosabb bírságok alatt kötelezze igazolniok, hogy a gondjokra bízott gyermekek a köz- vagy magán-oktatás jótéteményeiben csakugyan részesíttetnek, azon elvből, hogy annyit tanulnunk, a mennyi kötelességeink megismerésére és gyakorlására szükséges, már maga minden kötelességeink elseje, melyet oly szoros tartozásul kell tekintenünk, mint a hadi szolgálatot: egy ilyen, az én nézetem szerint, már magában is jogosult törvény, feltétlenül szükséges, s én egy országot sem ismerék, hol a közoktatás ily értelmű törvény nélkül is virágzásnak indúlt volna.“ A köztapasztalás tanúskodik Cousin szavainak igazsága mellett. Még az amerikai Egyesült-

Államokban is, e kivételes nagy községben, hol a világosságnak minden rétegekre való szétterjedését az erkölcsök, a democrata intézmények, a százados hagyomány és a többség vallásának szelleme oly hatalmasan segítik, még ott is sajnálják, hogy nem tartatott fen a maga épségében az Unio alapítói által szerzett kötelező törvény. „Én nem ismerek csak egy eszközt,“ — úgymond Henry Bernard úr, az amerikai publicista, — „melylyel le lehessen fegyverezni vele született vadságát a leendő választók szilaj hadának, melynek tudatlansága veszélyeztetheti társadalmi és politikai szervezetünket, s ezen eszköz egy köztörvény, mely minden gyermeket kötelezzen iskolába járni, s mely jó erkölcsi nevelést biztosítson valamennyinek.“ Egyike ezen államoknak, melynek fővárosát, Boston t, amerikai Athenének nevezik, annyira el van benne a szellemi műveltség iránti hajlam terjedve, a derék Massachusetts már helyre is állította a tankötelezettséget, még pedig igen szigorú büntetések alatt. Egy 1862-ben ápril 30-án kelt törvény minden községet kötelez föllépni a csavargás és iskolamulasztás ellen. Minden gyermeket hetedik évétől tizenhat éves koráig, valahányszor vét a fenálló szabályok ellen, 20 dollárnyi bírságban elmarasztalhatni szülei rovására, vagy pedig beállíthatni azt a törvény nevében valamely nevelő vagy javító intézetbe*). E példa újra bebizonyítja, hogy éppen a legszabadabb és községi jogaikra legfélétekenyebb népek kimélik legkevésbé a tudatlanság szabadságát.

---

*) Boston városa három tisztviselőt választ, megbízva őket egyenként a város egy-egy harmadában gyakorlandó felügyelettel. Nevök „Truant Officers“ mi henyetiszteket jelent, mert kötelességük mindig fel s alá járni a város utcaiban, s ha valahol tanköteles korú gyermeket találnak, kinyomozni a csavargás okait, s rávenni szüleit, hogy őket iskoláztassák. Ha a gyermek oly szegény, hogy magát illendőn nem ruházhatja, a tiszt valamely jótékony társulat bizottsághoz fordulnak, mely az akadályt rendesen elhárítja. Mikor oly gyermekkel van dolguk, ki henyelésre, csavargásra, romlottságra adta magát, előbb szép szóval, segélynyújtással, jó tanácssal igyekeznek hatni. Ha mindez hiába volt, elmarasztaltatják a fiatal csavargókat néhány évi letartóztatásra a javító iskolában, (reform-school) nem annyira büntetésül, mint azért, hogy nem látván szüleiék rossz példáját, jó erkölcsű és hasznos polgárokká neveltheszenek. E három tiszt mintegy 3060 iskolakerülési esetet hárít el minden évben.

Európában csak ott sikerült az oktatást minden osztályokra kiterjeszteni, hol a törvény kimondta a tankötelezettséget. A mely ország ily törvény elől visszariad, az el nem érheti célját, bármint erőlködjenek is a közhatalmak s bár mekkora összegeket áldozzanak is az elemi oktatásra. A kötelező törvény előnyeinek kimutatására mi sem lehet tanulságosabb és meggyőzőbb, mint a közoktatás állapotának összehasonlítása oly népeknél, melyeknek egyike tanköteles, másika nem. E végre egymás mellé állítandjuk az eredményeket, melyek e téren elértettek, egyfelől Franciaországban és Belgiumban, másfelől Poroszországban és Helvétiaiban.

Franciaországban, köztudomás szerint, a középkor századai folytán a nép tanításával nem foglalkozott senki. Az 1179-ik és 1215-ik évi laterani egyházgyűlések, igaz, rendelék vala, hogy minden székes egyháznál egyegy alapítványt oly tanító eltartására kell szentelni, kinek kötelessége ingyen tanítani a gyermekeket; sőt volt egy káptalanbeli tisztviselő is, az úgynevezett *canonicus scholasticus*, kinek köréhez tartozott az iskolákra felügyelni. De az ilyen iskolák száma nagyon csekély volt s nem igen neveltek mást mint karénekeseket és úgynevezett ministransokat. A reformációval szülemlett meg egyszersmind a szükség, megadni mindenkinek némi világosságot, minthogy mindenki tisztjévé tétetett a bibliát olvasni és számot adni magának hitéről. Ezáltal a protestantizmus elől elzárva maradt országokban is támadt a gondolat, hogy talán nem ártana százados tudatlanságából kiemelni a népet. Az orleansi rendek gyűlése 1560-ban, a Plois-belié 1576- és 1588-ban felhívá az iskolák szükségére a király figyelmét. A nemesség annyira ment, hogy az egyházi javadalmak által indítványozza bizonyos évi segély összeget fizettetni, melyből minden faluban nevelőket és tanult embereket lehessen eltartani, kik tartozának a szegény szülék gyermekeit a keresztyén vallás és józan erkölcsstan elveiben s más szükséges ismeretekben oktatni. A harmadik rend pártolá a nemesség indítványát, kívánván, hogy a papságnak ne legyen szabad magát ezen kötelesség alól kivonni azon ürügy alatt, hogy a szülék és gyámok hanyagok. A király erre következett rendelete megfelelt a rendek ohajtásának. Ebben ki volt az is kötve, hogy a polgári és egyházi hatóság egyetértőleg fogják kiuevezni az iskolamestert. 1563-ban IX. Károly meg is kísérlé a rendelet végrehajtását Párisban, de a *canonicus scholasticus* ma-

kacsül ellenzé, állítván, hogy a rendelet sérti az egyház kiváltságát. A király, mint gondolhatni, engedett, s a győztes papságnak sikerült végképen megakasztani a tanítás haladását. A rendek ohajtása, sok más hasonlóval, feledésbe ment, s az alsó osztályok állapota XIV. Lajos hosszú háborúinak s a XVIII. század nyomorúságai következtében még rosszabb lett. Lesújtva éhség, nyavalyák, adók, a gyalázatos kormány sajnós következményei által, csak alig tengették életüket, nem hogy tanulásra gondolhattak volna. Mindamellett abban a szegényekre nézve oly keserves korszakban is találkozott egy ember, ki szellemi eledelökről gondoskodék, melyet az egyház elmulasztott nyújtani nekik. A rheimsi egyház egy kanonokja, De la Salle J o á n alapította meg 1679-ben a kereszttyén iskola testvéreinek szerzetét. Midőn 1719-ben meghala, a szerzetnek már nyolcz egyházmegyében voltak iskolái, 1789-ben pedig 30,000 gyermek nyeré a szerzet tagjai alatt első oktatását.

A forradalom emberei átlátták, hogy szabad democratiát alapítani világosság elterjesztése nélkül lehetetlen. A nemzeti gyűlés, az alkotmányozó és a törvényhozó országos testületek mind egyike foglalkozék is e tárgygyal, s három kitünő szellemű férfiú megtevé egymásután jelentését az elemi oktatás szervezéséről: Talleyrand, Condorcet és Daunon. Talleyrand jelentésére az alkotmányozó gyűlés megszavazá az elemi oktatás oly szervezését, hogy mindenkire kiterjedjen és pedig ingyen. Condorcet, a törvény által kimondott „egalité“t a nemzeti oktatás által előidézendő tetteleges egyenlőséggé kívánván mielőbb átvarázsolni, az ingyen tanítás elvének kiterjesztését indítványozá a tanulás minden fokozataira. A convent több ízben foglalkozék a néptanítás ügyével. Eleinte minden 1000 lakos után határoza egy iskolát. A tudatlanságot azzal bünteté, hogy a politikai jogokat megvonta tőle. Minden iskola két szakaszra volt beosztva, fiúkera mester,—s leányokéra nő-tanító alatt. Mind a két nemű tanító díjának legalsó fokát 1200 francban szabta meg. E szép s a korszakhoz mérve magas díj mutatja, mily nagyra becsülte ama kor szellemené az oly ember teendőit, ki hivatva volt nevelni az új felséget, a népet! Végre eloslása előestéjén, a IV. évi brumaire 3-án (1795, október 25-én) oly rendszert fogadott el Daunon jelentés-tételére a convent, mely végtelenül alatta maradt azon magasztos célznak, melyet az első évek lelkesedése és a nagyszerű jövőbe

vetett remények kifizettek volt. Az állam, melytől kezdetben minden kivetelt volna, e törvény szerint, már nem tartozott gondoskodni csak az épületekről. A tanító díját a helybeli előljáróság fizette volna, de e díj legalsó foka nem volt kiszabva. A tanítót szakferfiak esküdtzéke által megvizsgált egyének közül kinevezte volna a megyebeli hatóság, ellenőrizte volna a községbeli. Mindezen törvények, érdekes ereklyéi az egymásután uralomra vergődött eszméknek, egy iskola alapítását sem eredményezék, holott majdnem valamennyi régít elsöpörte volt a forradalmi fergeteg. Könnyebb teremteni derék hadsereget, mint derék tanító-testületet, s valóban előbb is kellett elverni a haza testületéről a berontott el-lenséget, miut a belsőt vagyis a tudatlanságot.

A császárság szervezé ugyan a középiskolákat, de az elemi oktatás ügyében alig tett valamit. Az 1802-ik évi törvény a megyei tanácsra bizza a tanító kinevezését, a megyefőnök (préfet) magas felügyelete alatt. A helyiségről tartozott gondoskodni a község, a tanító díja pedig a megyei tanács által megsabott tandíjából fogott előállani. Minden ötödik tanuló lehetett ingyenes. A császári budgetből csak egyszer részesült az elemi oktatás segélyben, mely összesen 4,250 francot tön! A tanító szerzeteseknek (congréganistes) megengedettett újra megnyitniok iskoláikat, de előbb meg kelle esküdniök a császárságra, s az egyetem felügyelését elfogadniök. Az egyetlen szolgálat, melyet a császárság az elemi oktatásnak tett, az 1808-ban márczius 17-én kelt határozat, mely néhány mintaiskola alapítását hagyta jóvá. Ezeknek elseje megnyitattott Strassburgban, a megyefőnök Lezay de Mornesia által, kinek felvilágosodott jótékonyágát máig áldja Alsatia. A visszatért Bourbonok valamivel többet tőnek, mint a császár, de az iskolai bizottság alkotásánál fogva, melyben a papi elem vala túlsúlyban, s a tanító szerzeteknek juttatott kedvezések miatt, az lett a vége, hogy a nép tanítása az elemiökben a papokra esék vissza. Az 1816-ik évi február 29-én kelt rendeletben, kitünő bevezetésén kívül, igen termékeny intézkedések is foglaltatnak, ha foganatosítják. A 14-ik szakaszban mondja: „Minden község köteles lesz gondoskodni, hogy a kebelében lakó gyermekek elemi oktatást nyerjenek, valamint arról is, hogy a szegények ingyen részesíttessenek benne.“ De mimódon köteleztessenek a községek e szakasz végrehajtására,

hol vegyék a költséget? Ezt is szükséges lett volna szabályozni, hogy sikere legyen a rendeletnek, s mivel ezt elmulasztották, nevezetes javulást nem idézett elő. Az elemi tanítás állapotát azon időben a lehető legszomorúbb színben tüntetik elő a hivatalos irományok. Guernon-Ranville úr 1830-ban január 30-án kelt körlevelében a rectorokhoz ez áll: „Iskolák vagy nincsenek, vagy dülőfélben vannak; könyveket a szegény szüléktől hiába várunk a még szegényebb tanítók alig tengődnek a legfájóbb nélkülözések között: ilyen leverő képet mutat az elemi tanítás nagyon régóta.“

Mikor 1830-ban a Bourbonok ismét elűzettek, mintegy 20,000 községben már volt olyan a milyen iskola; de hogy milyenek voltak azok, azt későbbben tudta meg Franciaország, midőn Guizot 490 felügyelőt küldött vala szét az egész országban azokat megvizsgálni. Loraïn úr egybefoglalá ezen általános megvizsgálás eredményeit, melynél teljesebbet és jobban intézettet aligha mutat fel valamely ország, s mely 33,456 iskolafélére terjeszkedett ki, mindegyiket külön a hely színén tekintvén meg és leírván a miniszternek benyújtott jelentésben. E könyvben láthatni ama szánandó iskolák és még szánandóbb mesterek elevenen festett képét, s újlag meg lehet győződni a magán kezdeményezés gyökeres tehetetlenségéről az elemi közoktatás ügyében még akkor is, ha egy pártfogolt hatalmas egyház támogatja, s a térítés buzgalmatól lángoló népes szervezetek állnak rendelkezésére. Guernon-Ranville, a restauratio utolsó tanügyi minisztere, átlátván, hogy ide az állam erélyes beavatkozása szükséges, 1830-ban február 14-én közhírré tett vala egy rendeletet, mely valóban hatályos útasításokat foglal magában. Minden község köteles volt az elemi oktatásról gondoskodni, s illő dijt állapítani meg a tanítónak. Az erre való költséget vagy rendes jövedelméből kellett volna meríteni, vagy rendkívüli adópótlékból. A nagyon szegény községnek a megye szavazott volna segílyt, szükség esetében pedig az állam fedezte volna a hiányt. Tanítók kiképezésére mintaiskolákat kellett nyitni. E törvény általános elvei oly helyesen valónak fogalmazva, hogy három évvel későbbben ugyanazokat vette elő Guizot; de azokat alkalmazni a bourbon-kormány már nem talált időt, bár különben sem lett volna elég erélye s annyi szabadelvű önmeztagadása, mely a közoktatás szervezésére kell.

Szóval: a régi kormány a nép felvilágosítására nem tett volt semmit, ennek hasznos és illendő voltát be nem látta vala senki. Az 1789-ik évi forradalom, mely a világosság terjedésétől vár vala mindent, nemes hévvel több rendbeli törvényt szavazta meg, melyeknek elve helyes vala ugyan, de a kivitelre hiányzott az idő, a pénz, a kellő ember, vagyis minden. A császárság, mindenkor hadseregének gondjába merülve, az iskolákra nem is gondolt; a visszatért Bourbonok pedig átengedék azokat a szerzeteseknek. E szerint 1830 után mindent kellett vagy újra teremteni vagy szervezni. Erre Guizot vállalkozott más kittingő férfiak hozzájárulással, kik mindenképen készek valának őt támogatni, mint Villemain, Cousin, Poisson, Thénard, Gueneau de Mussy és Rendu. Ezek hozták létre az 1833-ban június 28-án kelt törvényt. Minthogy pedig, némely sajnos változtatásokat leszámítva, e törvény most is alapjául szolgál az elemi oktatás mai szervezetének: szükségesnek látszik fő intézkedéseit előadnunk.

Mindenekelőtt azt az elvet fejezi ki a törvény, mely nélkül, sikert még sehol sem láttunk. Minden község köteles legalább egy iskolát fentartani, mely minden szegény gyermek előtt nyitva áll kivétel nélkül. A község csak tágabb család: kezdetleges, természetes és szükséges társulása azoknak, kik valamely központ körül csoportosúlnak s közös érdekek által csatolhatnak egymáshoz. Ha van ilyen községben vállalat, melynek czélszerű végrehajtása a közbátorságra s általán a közjóra multhatatlanul szükséges, de melynek előállítására az egyesek magokra hagyatva nem elegendők, arról tartozik gondoskodni az egész község. Bármely helyi érdekről legyen szó, például az utczák tisztán és jó karban tartása, kikövezése, kivilágítása stb. a község tartozik gondoskodni róla saját erejéből. De ha oly érdekről van szó, mely helyi ugyan, de egyszersmind országos, milyen a megélhetés, a közoktatás, s melynek a község egymaga megfelelni nem képes: nagyobb és hatalmasabb községek, járás, megye, országos kerület és ország köteleztetnek segédkezet nyújtani a nagyon szegény és gyenge községnek, mely magára hagyatva elpusztulna, vagy hátramaradván megnehezítené, vagy szakadozottá tenné a nemzet haladását. E szellemben van szerkesztve az 1833-iki törvény. A helyi iskola költségeit a község rendes jövedelméből kell fedezni, s ha ezek elégtelenek, külön iskolai rovásból, melynek azonban

nem szabad meghaladnia három százalékát a rendes adónak. Ha ez sem elég, a megye siet segítségül szintén rovás útján, mely új két százalékáig mehet a rendes adónak. Azontúl az állam költségvetését illeti a teher, melyet a szükséges összeg kiegészítése kíván. Az állam e köteletségével egy nyomon jár joga. Azon esetre t. i. ha valamely község vagy megye roszelelkűnek mutatkoznék, a kormányt jogosítja fel a törvény az iskola fentartására szükséges rovást kiszabnia rendelet útján. Így biztosított az iskola létezése, s ezáltal oly fontos eredmény éretett el, melyet a korábbi törvények el nem érhetének.

Hátra volt felállítani az elemi oktatás vezetésére szükséges hatóságokat. Ama törvény kettőt állita fel, egyet egy helybeli és egyet egy járásbeli bizottság alakjában. Ezeken kívül 1835-ben felállítottak még megyénként egy-egy felügyelőt, utóbb pedig, a járásbeli bizottságok kívánatára, járásonként is egyet. Egy másik kitűnő rendszabályt vettek kölcsön, C o u s i n tanácsára, Poroszországtól: minden megyében egy minta iskolát kellett fentartani a megye költségén. A tanító fizetése nem lehetett 200 francnál kisebb; a község tartozott gondoskodni szállásáról s kezéhez szolgáltatni a községi tanács által megszabott tanpénzből befolyó jövedelmet. A kötelezett tárgyak közt volt a hittan is, de a más vallásúak saját papjoktól hallgathatták azt. Ezek képezik fő wonásait az 1833-ik évi törvénynek, melyhez G u i z o t neve van forrasztva, s mely kétségtelenül leghasznosabb műve vala L a j o s F ü l ö p uralkodásának! E törvényt egészen véve jónak kell mondanunk; volt is hatása, a mennyiben számos iskola keletkezett nyomában. De nem volt elég bátor. Ha C o u s i n úr tanácsára a tanulást kimondja vala kötelezőnek, mennyivel hatott volna általánosabban, erélyesebben! Ha a nép s a hatóságok teljesítésre váró kötelesség által szorítatva érezték volna magokat, mennyivel gyorsabb leendett a haladás, mennyivel közösebb! Nem akarván meg nem szokott áldozatokra szorítani a községek balul értett takarékoságát: 200 francra tették a tanító fizetését, e gúnyosan csekély összegre, melyet azonban kebellázitónak kell mondanunk, ha a benne rejülő nélkülözések és alázkodások egész sorát képzelni megkísérjük. Ez hiba volt. Nem biztosítani a tanítónak a közönséges napszamos bérét, annyit tett, mint nagyon kevés tekintetre méltatni a tanítást, kevésre a tanulók erkölcsi értékét, mert állapotának szá-

nandó külseje kártékonyan hat a mester tekintélyére is, melynek hiánya épen oly kártékonyan hat vissza a tanítás eredményeire *).

Az egymás fölibe állított két bizottság igen jó intézmény volt, s Guizot úr megsokszorozá ügyekezeteit, hogy azokat teendőikre nézve felvilágosítsa, s a buzgósággal, mely őt magát lelkesíté, megihlesse. Ügyekezetei azonban, úgy látszik, nem aratták a várt sikert. E bizottságok ugyanis, melyek az Egyesült-Államokban, Angliában, sőt Canadában is úgyszólván lelke az elemi oktatásnak, Franciaországban kevés jó szolgálatot tettek. Szerencsétlenségre a most nevezett országban, mely rég elszakott az önkormányzástól, kevés falusi községben található csak néhány embert is, kik akár képesek, akár hajlandók volnának az iskolára felügyelni. Így történt, hogy az iskola helyi bizottsága gyakran mutatkozik izgágának és tudatlannak. A járásbeli bizottság jól volt ugyan összeszerkesztve, de távol lévén a hely színétől, hatása lassú, közönbös, tunya lett. Azóta a bizottságokat megszüntették, és pedig az ügy kárával. Meglehet, hogy hasznuk nem sok volt, de az iskolaügy körüli érdekeltség terjedtével, bizonyosan lett volna. Már az is sokat ért, hogy az emberek bizonyos mennyisége országszerte kénytelen volt a tanítással havonként gondolni. Általában lehet-e másképen felébreszteni az emberekben a kedvet s meggyökereztetni a szokást a köztügyekkel foglalkozni, mintha a községekre háríttatik saját ügyeik vitelének gondja? Más hibája is volt az 1833-ik évi törvénynek: helytelenül szabályozta a tanítók kinevezése módját. A községi tanács ugyanis összeállított egy névjegyzéket, melyből a járásbeli bizottságnak kelle választani. Épen ellenkezője lett volna helyén. A magasabb hatóság, mint többet tudó, és szélesebb látkörű, lett volna hivatva a névjegyzék összeállítására, melyben lehetett volna tekintettel a képességre, érdemre s a jogos előléptetés igényeire, a községi hatóság pedig választhatott volna saját nézetei és érzelmei szerint. A főhiányra azonban és a legsajnosabban valamennyi közt már figyelmeztetett Jules Simon úr a „Re-

---

*) S a l v a n d y ú r, meg akarván javítani a tanítók helyzetét 1846-ban, kimutatta, hogy a francia iskolamesterek több mint fele, vagyis 23,000, nem kapott fizetésül, mindent összevéve, 600 francot, 18,155 pedig ötszázat sem. Családfőre nézve, pedig legnagyobb része az volt, ezt nem lehet szűk helyzetnek mondani, mert igazi neve — nyomor.

vue des deux Mondes“-ban: a leányok tanítására nem tett Guizot törvénye semmit. Guizot úr maga ugyan egy egész külön szakaszt szentelt vala e tárgynak, de azt a törvényből ki kellett hagynia, s a leányok számára nem maradt más, mint vagy a közös községi iskola, vagy a nőszerzetesek iskolája. A legtöbb szüle ezt az utóbbit választá, s minthogy a nő képezi a család központját, s tőle veszi sugallatát a házi tüzhely körül gyűlőngő háznép: innen szívárgott be lassanként az ultramontán befolyás az országba, ily módon nyeré azon vésszel fenyegető elterjedést, melyet mindennap tapasztalhatni.

Azonban tökéletlenségei és hézagai daczára, az 1833-ik évi törvény nevezetes eredményeket szült azon lendület következtében, melyet a különböző hatóságoknak adott. A mintaiskolák száma 1830-ban 13 volt, 1838-ban már 76, több mint harmadfélezer tanítójelölttel. Az 1834-től 1838-ig lefolyt négy év alatt 4,557 új községi iskola járult a már létezett 10,316-hoz. Negyedfél millió gyermek kapott 1849-ben elemi tanítást, míg 1832-ben csak 1,935,624. A haladás e szerint nagyszerű volt, de csakis a központi hatalom erélyes beavatkozásánál fogva éretett el. A községek felénél többet, számszerint 20,961-et hivatalból kelle megadóztatni a tanításra kellő költségeknek előteremtése végett, oly kevéssé érezték akkor még a falusiak a tanítás hasznosságát. E tény világosan mutatja, hogy az iskolák ügyét a községek önkormányzati erélyére és bölcseségére bízni annyi, mint az ügyet elejteni.

Az 1848-ki köztársaság idején Carnot tanügyi miniszter átlátván, hogy szabad és democrata intézmények csak a világosság elterjedésével verhetnek gyökeret, törvényjavaslatot készíte, melyben az elemi oktatást ingyenessé tette, mint az amerikai Egyesült Államokban és kötelezővé mint Helvéczia és Germaniában. Az államsegély azonnal kétszeresre emeltetett s míg 1847-ben 2,399,808 francot tön, 1848-ban 5,920,000 francra szaporított; jövőre pedig, hogy a tanítók díjait nevelni s a megszünt tanpénzt pótolni lehessen, 47 milliónál többre volt tervezve, mely számtétel, a mint egyfelől becsületére válik annak, a ki ajánlani merte, úgy másfelől még nagyon szerény a roppant közérdekhez képest, melyre célzott. Carnot javaslata nem vált törvényté. A reactio győzött s Falloux javaslata képezi az 1850-ik évben márczius 15-én kelt törvény alapját. E törvény nem bízik a laikus tanító-

ban, s ellenséges indulattal tekinti a laikus tanítást. Mindkét nemű szerzetesek által a nép között elterjesztendő „józan tanoktól várta a társadalom megmentését.“ Azon fölül egy szervező rendelet 1852-ről és 1854-ben kelt további törvény módosították az 1833-ik évi törvény határozmányait, s így alakult meg a mai rendszer, melynek fő vonásai ezek. Az elemi oktatás igazgatását a választott helybeli hatóságok kezéből áttették a kormánytól függő hivatalok kezébe. A megyefőnök (préfet), a végrehajtó hatalom ezen egyenes képviselője, nevezi ki a tanítót, ő az, a ki őt megdorgálhatja, felfüggesztheti, leteheti, szóval ő tartja a tanító sorsát erős és lefelé senkinek sem felelős markában. A közvetlen igazgatás a helybeli lelkészt illeti, és a n.aire-t, a sokszor ellenségest, kit úgy mint a megyefőnököt a végrehajtó hatalom nevez ki. Az országos felügyelet gyakorlására van 299 elemi felügyelő, ezek fölött 89 akadémiai felügyelő, végre négy főfelügyelő. Az egykori bizottságok helyébe léptek: a) a megyei bizottság, melynek 13 tagját a miniszter nevezi ki, a megyefőnök, államügyész, püspök s még egy másik pap kivételével, kik tisztóknél fogva tartoznak a bizottsághoz; és b) a megyei bizottság által kinevezett járásbeli küldöttek. A megyei bizottság kétszer tart ülést havonként. Ő nevezi ki a képességi bizonyítványokat kiszolgáltató esküdszékét, ő határozza meg a tandíj nagyságát, ő állapítja meg a közsabályzatokat, végre ő ítél fegyelmi ügyekben a tanítók fölött. A tanlépcsőzet tetején a császár tanügyi tanácsát látjuk. Ettől veszi a tanügy-miniszter az ügy köréhez tartozó kérdésekben a támogatást. A község, megye és állam által viselendő tanköltségek szabályozására nézve az 1833-ik évi törvény ma is érvényes.

Ez jelenleg az elemi oktatás szervezete Franciaországban. Nézzük előbb jó oldalait, azután pedig ítéljük meg, mint illik, az eddig érlelt eredmények szerint. Az iskolai hatóság szerkezetének egyik oldala szép, másika rút. Jó oldala a felügyeleti rendszer, rossz oldala a tanító kinevezését és a helybeli igazgatást illető része. A felügyelet illetékes férfiak kezében van, kik nagyrészt magok is tanítók voltak, s kik nagy szolgálatokat tesznek vajmi csekély díj mellett. A legnagyobb díj ugyan is, melyet várhatnak, nem tesz többet évi 2400 francnál; vannak kik 2000, és kik 1600 francot

húznak, a körút költségeire pedig 7 francot naponként. Átlag véve mindenik 300 iskolát látogat meg.

A felügyelőkön kívül, kik évenként legfőlebb két látogatást tehetnek, nagyon üdvös dolog, ha van az iskola mellett néhány emberből álló érdekelt testület, egy helybeli tanügyi bizottság, mely a tanítást szíven viseli, a tanítót buzdítja és szemmel tartja, s mely lendületet és életet ad az egész ügynek. Ez jelenleg teljesen hiányzik, s e tekintetben még az 1833-ik évi bizottságok is jobbak voltak a mai igazgatásnál. A járásbeli kiküldöttek haszontalan kerekékként vannak beillesztve és sehogysem forognak, semmitsem közvetítenek. 2809 ilyen küldöttség közül csak 765 van bejegyezve működőnek; de ezek is vajmi ritkán ülnek össze, s tevékenységök abból áll, hogy a küldöttség egyik másik tagja egyszer itt látogat meg véletlenül egy iskolát; máskor másutt. A jelen törvény legroszabb intézkedése pedig az, hogy a tanítót a megye főnök nevezi ki. E jogilletmény ellenkezik a hatáskörök felosztásának lényeges elvével, mely annyi bölcseséggel alkalmaztatik az amerikai unióban, hol minden teendőre szakembert keresnek s megteszik az embert a minék születettnek látszik, „the right man in the right place.“ A megyefőnök nem mindenkor azon ember, ki az iskola szükségéhez s a tanítók képességeihez legjobban ért, s nem is a tanügyi, hanem a belügyi minisztertől függ. Hivatása, pályája, életköre politikai, már pedig kívánatos, hogy az iskola maradjon a társadalomé, legyen tisztán emberi, ha tetszik nemzeti, s ne vonassék se az egyházi se a politikai felekezteségek körébe. E tekintetben még az 1850-ik évi törvény rendszere is jóval czélszerűbb volt, mert a tanítók kinevezését a megyei tanácsokra bízta, a jelöltek névjegyzékét pedig az akadémiái tanács állította össze, s így minden hatóság a maga természetes körében maradt. Az akadémiái tanács (minden megyében volt ilyen) a képességet s a már szerzett érdemeket vette tekintetbe, a megyei tanács pedig a helybeli körülményeket. A községbeli hatóságnak végre maradt ugyan annyi kezdeményezési joga, hogy az iskolát ne tekintse közönyös szemmel, de nem annyi hatalma, hogy rossz választást tehessen. A mai rendszer kelletlen példáját mutatja a hatalmak összezavarásának és a balulértett központosításnak.

Mi e rendszer eredményeit illeti: a Duruy által 1864-ben

benyújtott érdekes jelentés képesít bennünket számokban adni elő az elemi oktatás mai állását Franciaországban. Ha nincsenek jó intézetek, hol derék iskolamesterek képezthessenek, az elemi oktatás legjobb szervezése is mindig hiányos. Az 1833-ik évi törvény, -Cousin úr sugallatára és a germán államok példája szerint, bámulatosan intézkedett vala e tárgyban, azt határozván, hogy minden megye tartozik egy-egy mintaiskolát fentartani. A világi oktatás és annak képviselői — a tanítók — elleni visszahatás gyűlöletes szellemében fogalmazott Falloux-féle törvény a mintaiskolák feloszlását és azokban a tantárgyak keves bitését tűzte ki czélul. Azon ürügy alatt, hogy a mintaiskolák a tanítókat hitetlen, tünni nem akaró féltudósokká, végre socialistákká tették: kisebbre vonták a tantárgyak számát, s a meghagyottakat is a legrövidebbre szabták. Más kötelességek úgy sem lesz, mondák, mint megtanítani a gyermekeket olvasni, írni, s így több tudomány nekik sem kell. Mily tévesztési szándék a tévedés álarca alatt! Hogy másokkal bár a legelemibb ismereteket hasznosan közölhesse valaki, nyílt és tisztánlátó szelleműnek kell magának is lennie. Hogy az olvasáshoz kedvet gerjeszthessen, kell, hogy a mester kimutathassa az olvasás előnyeit, közölvén a növendékekkel sok érdekes dolgokat az erkölcsi életből, a történelemből, a természetismeretből, a föld megmunkáltatása hasznairól és kellékeiről, nem ugyan a tanszék hangján, hanem példák, elbeszélések, adomák, rövid és világos magyarázatok útján. Az új törvény esztergályozói elvben nem tértek ugyan az 1833-ik év előtti állapotra vissza, de tetteleg közel értek hozzá, mint az 1850-ik évi törvény hatása tanúsítja. Jelenleg Franciaországban 107 intézet van különösen mesterek képzésével megbízott a köziskolák számára, névszerint 76 mintaiskola, 7 képezdei tanfolyam más intézeteknél, és 24 egészen a szerzetesek keze alatt (Stagiaires). A növendékek összes száma 3,359, kik közül ezer kerül átlag évenként végvizsgálat alá. Ez nagyon kevés, mert közbecsű szerint évenként 1,451 állomás ürül meg. E szerint évenként mintegy ötödfélszáz jelöltet máshonnan kell pótolni. Nőtanítók képzésére létezik 13 mintaiskola és 53 képezdei tanfolyam, hol 1,200 leánynövendék nyer tanítást, melyek közül 400 kerül végvizsgálat alá évenként. A tanítók helyzete egyébiránt az utóbbi évek alatt sokat javult. Öt évi szolgálat után törvény szerint a mesterek

legkisebb fizetése most 600 vagy 700 franc; a tanító hölgyeké 400—500 franc. A fizetések középszáma 1863-ban 798 francot tett *).

De a mostani díj is, noha rendesen lakás is járul hozzá, még mindig jóval kisebb a kellőnél. A szegény iskolamester, — ezt nagyon felejtjük, — a legmagasabb hivatást tölti be társadalmunkban. Ő bizatik meg rongyaiban is felismerni és kellőleg nevelni a mai nap felségét, melynél van minden hatalom forrása, vagyis a népet és ennek gyermekeiben a haza jövőjét, és e nagy bizalmat igénylő, sok munkába, még több gondba kerülő hűséges fáradozásáért mi a jutalma? Az ember szégyenli megmondani! Több talán valamivel mint az inasé, de jóval kevesebb mint valamely módos ház kocsisáé, kit azonfölül élelemmel is tart gazdája. Pedig e szegény tanítók oly testületet képeznek, mely nincs tudomány nélkül, s melynek önfeláldozása gyakran bámulatos, miként csak minapában is láttuk. A tanügyi miniszter által kitzűött s az elemi oktatás javítására czélzó pályakérdésre hatezer emlékirat küldetett be elemi tanítók tollából s azok közt ezer kétszáz és hét valóban figyelemre méltó. Nehány év alatt egész sora nyílt meg a tanfolyamoknak felnöttek számára, s e sor egyre növekszik, úgy hogy 1866-ban február 1-én már 24,065 ilyen tanfolyam létezett. Nagyszerű mozgalom, mely mind az okulás szükségét tanúsítja, melyet a nép napról napra inkább érez, mind a megbecsülhetetlen buzgalmat, melyet a tanítók kifejtének. Este, mikor a nap fáradalmait, öt-hat órai leczketartás, e fárasztó és hálátlan munka után végre kissé megpihenhetnének, újra megkezdik a nehéz munkát, meglett embereket tanítgatván az első elemekre ingyen s minden jutalom nélkül. S nem egyszer ugyan e tanító, kinek legfőlebb a szükségére telik, a magáéból tölti meg a tanterem világítására meggyújtott mécset, a magáéból szerzi be a fűtésre kellő fának hasábját. A francia iskolamesterek e tömeges felkelését az őket környékező vastag tudatlanság elűzésére némileg hasonlíthatni az amerikai tanítók tömeges megindulásához a rabszolgaság ellen harczó unio táborába. S a francia tanügy minisztere, mit gondolnak kegyetek,

---

*) Sajátságos anomáliánál fogva, a szerzetes tanítók, kiknek családi gondjaik nincsenek, több fizetést húznak, mint a világiak, középszámmal 824 francból állván a díjak.

mennyivel rendelkezhetik ily súlyos áldozatú, ily nemes buzgóság megjutalmazására? 25,000 tanítóval szemben 50,000 frankkal, vagy is (a mi pénzünk szerint) 80 krajczárral fejenként egyegy évre!

Mi az iskolák számát illeti: 1864-ben január 1-én Franciaország 37,510 községében volt 52,435 elemi köziskola, számszerint 20,703 csak fiuk, 14,059 csak leányok számára és 17,683 vegyes. 818 községben még iskola nélkül voltak a lakosok, 8198-ban pedig hiányzott a külön leányiskola. Ez roppant hézag volt, s a tanügyi miniszter be is jelenté, hogy betöltése végett javaslatot terjesztend a törvényhozó testület elé. E községi iskolák közül 11,099 áll szerzetesek igazgatása alatt, mi 21.16 százalékát teszi az egész számnak, vagyis többet egy ötödénél. Az iskolák összes számából a felügyelők által jónak mondatott 18,427 vagy is több 35°/_o-nál; 34,020 nem találtatott kielégítőnek, s így mintegy 65°/_o kíván javítást és reformot. A köziskolákba több-kevesebb pontossággal járt 3,413,830 gyermek és pedig 2,053,674 fiu, 1,360,156 leány. A köziskolákon kívül 16,316 magán iskola áll fenn, és pedig leányok számára 13,208, fiukéra 3108. Az iskolák összes száma e szerint 68,761,—4,336,368 tanulóval. Minthogy a népesség az utolsó számlálás szerint 37.382,225 fejre ment, száz lakosra átlag 10.7 iskolás gyermek esik, s minden 712 lakosra egy köziskola. Ha pedig a magániskolákat is számba vesszük, minden 549 lakosra jut egy!

Az elemi oktatás összes költsége 1864-ben tett 58,646,952 francot. Ebből 25,316,593 francot fizettek a községek, 4,905,814 francot a megyék és 5,203,036 francot az állam; alapítványok és tandíjak jövedelméből telt ki a többi. Mivel az állam mintegy 1¹/₂ millió francot ajánlott vala iskolák építési költségeihez segítségül, ezzel az állam egyenes kiadása összesen 6,464,029 franc 70 cent-
ra szaporodott. Összeadván mindazt, a mit a közhatalom községi, megyei és állami pénztárai fizettek, 38.042,363 franc áll elő, vagyis kevéssel több egy francnál fejenként, holott az amerikai unio még legújabb telepítésű államaiban is e költség 5 francot tesz fejenként, melynek legnagyobb része egyenes adóból kerül ki. Canada nem riad vissza fejenkénti 3¹/₂ francnyi tehertől, mindamellett, hogy ott a tőke gyér, az éghajlat zord. „És Franciaország,“ — kiált fel L a v e l e y e, — „gazdag földével, szép egével, tőkái

bőségével és 2 milliárdra menő budgetjével, nem tudna gyermeki tanítására fizetni legalább is annyit, mint egykori gyarmata?“

Az iskolába járó gyermekek száma első pillanatra kielégítőnek látszik. Az 1863-ik évi nyomozás kimutatta, hogy a 7—13 éves gyermekek mintegy 4 milliónyi számából nem volt csak mintegy 700,000, mely semmiféle tanításban nem részesült, mi körülbelül 17.₅₀ százalékot tesz. De közelebről vizsgálván a dolgot, kevésbbé kedvezőnek találjuk az eredményt. Tény ugyanis, hogy a beirt növendékek egy harmada alig jár fel néhány hónapig és csak 48% járja az iskolát rendesen az egész tanszakon át. A tanulás eredménye arányban van a szorgalommal a feljárásban. A gyermekek 40% elmarad az iskolából, mikor még csak oly keveset tanult, hogy nemsokára elfelejti azt is; 60% tanul ugyan, de sokat az sem; sőt ha a sorsolás alá összeirottak és a házasulók kiképzettségéről szóló adatokat tekintjük, a sükerrel tanulók számát még alább kell fogunk. 1862-ben ugyanis az összeirottak egy harmada nem tudott írni de olvasni sem; 100 völegény közül 28 a nevét sem tudta aláírni, 100 menyasszony közül pedig 43 volt teljesen tanulatlan. Ezt véve tekintetbe, és tudván, hogy a munkás osztály nagy része épen csak a nevét tudja nagy bajjal leírni: azt vagyunk kénytelenek következtetni, hogy a népség majdnem fele tudatlanságban marad elmerülve, azaz meg nem tanult úgy olvasni, írni, hogy bármi kis hasznát vehesse.

De még ez sem mind. Bármint fájjon is e szám, minthogy csak a közép-arányt mutatja, még sem nyújthat szabatos fogalmat a tudatlanságról, melyben Franciaország nagy része szendereg. Egy statistikai térkép, a tanügyi miniszter jóváhagyása mellett kiadva minapában *M a n i e r* úr által, jobban engedi megítélnünk a helyzet számalmas voltát. E térképen a megyék különbözőleg vannak színezve, a sorozás alá összeirottak közt 1857-től 1861-ig találatott írástudatlanok aránya szerint. A fehér szín azon megyéket jelenti, hol 100 közül csak öt találkozott olvasni, írni nem tudó; a fekete, mint a fehérnek a színek sorozatában ellentéte, azokat, hol a tanulatlanok száma 66%-ra ment. S ime fehérn hagyott megye csak négy van: *D o u b s*, *A l s ó - R a j n a*, *M e u s e* és *f e l s ő M a r n e*; fekete ellenben van 25, s oda tartozik

egész Bretagne, Franciaország közepe (névszerint Yonne megye és fővárosa Auxerre) és több délszaki megye *).

Miként egy szónok a képviselők házában nemrég egy vita alkalmával mondá, a franciaországi közoktatás e térképe hasonlít egy elsötétült komor éghez, melynek némely gyér fénysugara csak annál inkább tünteti elő homályosságát. Némely megyékben a nők tudatlansága csaknem oly általános, mint a nápolyi királyságban vagy Spanyolországban. Így Ariège megyében csak 14 százalék tudta házassági szerződését aláírni, a keleti Pyrenéekben 17, Felső Vienne-ben 19, Bretagne-ban 22 — 24%.

„Lehetséges-e,“ — kérdé itt ismét a nemes buzgalmú Laveleye, — „tovább is túrnunk, ily szomorú és lealázó helyzetet tovább is néznünk oly országban, hol a szavazás joga általános, s hol legalább olvasni, írni kellene tudnia mindenkinek! Borzasztó csak gondolni is arra, hogy oly országnak a milyen Gallia, s általa egész Európának sorsa oly néptömeg szavazásától függ, mely önmagát jó és rossz között öntudatosan tájékozni, s valódi vagy rátkumált becsületét, vele ravaszul elhittetett és igazi érdekeit egymástól megkülönböztetni nem képes!“ — Nem csoda e szerint, ha a tanügyi miniszter e tényekkel szemben erélyes gyógyszert kívánt a nép tudatlansága, e rögzött és országos baj ellen, minden születést törvény által javasolván köteleztetni arra, hogy gyermekeiket rendes tanításban részesíteni el ne mulasztják.

A protestans német földön, Skóciában, Norvégiában éppen úgy mint az Egyesült-Államokban az elemi iskola a reformatióból keletkezett, mint sikerének feltétele. A reformatio mindenkinek odanyújtja és olvasásul ajánlja a bibliát s mindenkit a maga belátására utasít a hit dolgában, a szentírásra építvén a vallás szerkezetét. Kell e szerint, hogy a protestans tudjon olvasni, s ez az oka, hogy minden reformálthitű államokban a reformált papság roppant kitartással buzgott azon, hogy elemi iskolát nyisson s a gyermekeket olvasás-írásra taníttassa. A tankötelezettség tehát már a reformatio első éveiből származik s

---

*) E térkép az iskolai könyvtáraknak van szánva; de meg kellene küldeni minden megyei és községi tanácsnak, mely hátralékban van, hogy látván kisebbségüket lealázólag festve, iparkodjanak belőle kiemelkedni.

régen megvolt az egyházi törvényben, mielőtt az állam is fölvette. Ezt az egy kényszer nem a zsarnokság szelleme találta fel s alkalmazá, hanem a szabadság nemtője, nem is azon az alapon hirdettetett ki, mintha az államnak már a gyermek fölött is joga volna, hanem azon, hogy vannak kötelességei mind a védtelen s a maga javát felfogni nem bíró gyermek, mind saját jövője iránt. Innen van, hogy a közvélemény sem fogadta a tankötelezettség elvét ellenséges indulattal soha. A szózat, melyet Luther 1524-ben a hatósági testületekhez intézett, fennen hirdeti e kötelezettség elvét, s irataiban gyakran tér a nagy ember vissza rá. „Hogyan? — ügymond, — ha lehet háború idején kötelezni a polgárokat kardot fogni és puskát, nemde több joggal lehet, sőt kell őket kényszeríteni, hogy tanítsák gyermekeiket, midőn sokkal hevesebb harczról van szó, harczról a gonosz szellem ellen, mely ólálkodik közöttünk, hogy az erényes lelkeket az országból kipusztítsa. Ezért öröködöm én, a mennyire lehet, hogy a hatóságok iskolába járassanak tanuló korában minden gyermeket.“ Midőn a poroszok első királya Frigyes-Vilmos a XVIII. század elején kiadá az iskolák javítására czélzó rendeleteit s minden confirmálatlan gyermeket köteleze iskolába járnai, csak a régibb rendelvényeket újította meg.

A keresztyén szülék szoros kötelessége: tanítani gyermekeiket, már meg vala szabva törvény által azonnal a harmincz éves háború szerencsétlenségei után. Würtembergben 1649-ben, tehát az első évben a westphali béke után, kelt a királyi rendelet, mely a gyermekeket iskolázásra kötelezi. Az 1763-ik évi porosz köztörvény, melyet némelyek az odavaló tankötelezettség alapjának tartanak, csak az iskolaköteles kort határozza meg közelebből az 5-ik és 14-ik év közötti időre. Egyetlen valódi új intézkedése az, hogy a számtant csatolja a vallástanításhoz.

Poroszországban s általán az egész protestans német földön a község viseli az elemi iskola költségét, a községet illeti annak igazgatása az állam főfelügyelete alatt. A tanügyi hatóságot kezeli a községi tanács által kinevezett iskolai bizottság (Schul-Vorstand). Elnöke a helybeli lelkész, hivatalánál fogva. E bizottságok, minthogy mindegyikök saját községe előtt felelős, általában nagy pontossággal és hűséggel viselik tisztöket. Fölöttök áll egy

tartományi bizottság (Schulcollegium). Ennek tagjait a tanügyi miniszter nevezi ki, rendszeren a nevelés és tanügy minden kérdéseiben illetékes férfiak közül. A bizottság egyik tagja, az iskolai tanácsos (Schul-Rath), kezeli a tudomány területén a végrehajtó hatalmat: valóságos tanügyi főispán, s az elemi oktatás valódi intézője, ki míg egyfelől gyűjti s feldolgozza a helybeli bizottságok jelentéseit, miket tartalmazs kivonatokban fölterjeszt a szükséges igazgatási rendszabályok s változtatások terveivel együtt, másfelől a miniszter döntvényeit foganatosítja lefelé. Ő a mindig jól értesült közbenjáró a helyi és központi hatóságok közt. A rendelkezés joga a Schulcollegiumot illeti, míg a Schul-Rathban elég hű mását látni az Egyesült-Államokban honos iskolai Superintendent-nak.

Lássuk most, mi módon szereznek ott hatályt a kötelező törvénynek. Minden évben husvétkor a község polgármestere összeírja a gyermekeket, melyek életök hatodik évében járnak, s így belépőben vannak a tankötelesek sorába. Ezen névjegyzék megannyi másolatban megküldetik a külön vallásfelekezetek lelkészeinek, a szülék pedig figyelmeztetnek, hogy itt az ideje gyermeköket tanítaniok. Természetes, hogy szabadságukban áll azt vagy otthon vagy magánintézetben eszközölni, de erről tartoznak a helyi iskolai bizottságot értesíteni, mely ébbeli elhatározásuk okait megfontolja. Ilyenkorú gyermeknek senki sem adhat foglalkozást, ha csak nem kötelezi magát, hogy pontosan járattandja iskolába. A nagyobb ipartelepek nagy része maga is tart iskolát a gyárhelyiségek közelében, hol a munkára fogadott gyermekek a nap bizonyos óráiban rendes tanítást nyernek. A községi iskolában a tanító minden reggel névszerint szólítja a gyermekeket, s az elmaradtak nevét nyomtatott ivre jegyzi fel, melyet minden héten beküld a helybeli bizottság elnökének. Ez magához hivatja a mulasztók szüleit, megkérdi a mulasztás okát, figyelmezteti őket a tanulás előnyeire s nagyobb pontosságra inti. Minthogy ő egyszerűsmind lelkészek is, befolyása nagy, kivált falun, s ritkán fordul elő az eset, hogy bírságot vagy börtönt kellene alkalmazni. Az összes elmarasztalások száma csak néhány százra megy az egész országban s a bírságok összege 800—1200 forint közt ingadoz, mit 19 milliónyi népségre felosztván, önként kiderül, hogy a protestans német földön a tankényszer (Schul-Zwang) már csak név-

leg van meg. A napszámos, a zsellér s a legszegényebb özvegy gyermeke is eljár az iskolába, mert látja, hogy senkié sem marad otthon, s oly rendszeren járnak fel napról napra mint édes szüléik vagy más öregebbek kiki a maga dolgára. E szokás általános lévén, egynek sem jut eszébe magát kivonnia, s a járt ösvény ereje itt is fölöslegessé teszi már a törvény korlátját, melyet, mint sokan hiszik, már meg is lehetne szüntetni a nélkül, hogy a növendékek száma egyhamar csökkenne, mert már a szegény családok is tapasztalták a tanulás áldását. A tankötelezettségből különben ennek ellenségei rémitő himet varrnak, úgy festvén az apákat anyákat, mint ha a rendőrség hajoknál fogva hurezcolná őket a bíróhoz, hol azután megbírságotatnak, becsukatnak s még keresetök egy részétől is megfosztatnak. Rút hazugság! gyermekeit tanítani annyira természetes kötelesség, hogy elég a szüléket arra figyelmeztetni, s ha még soha sem tették, és ennél fogva a tanítás jótéteményeit nem ismerhetik: elég őket egyszer kötelezni, s nemsokára önként teljesítendik azt, önmegelégedéssel és büszkén, mint ezt a protestans német föld példája bizonyítja.

Poroszországban 1857-ben tanköteles gyermek volt 2,943,251. Ezekből 2,758,472 rendszeren járt 24,292 községi iskolába. Magániskolákban tanult 70,220; továbbá 114,559 már felment volt valamely középtanodába, vagy pedig otthon nyert oktatást. E szerint a porosz államban minden 1000 lélek után 157 növendék járt az elemi tanításra, míg Franciaországban 1863-ban csak 116. Csak-hogy a számok még korántsem tüntetik elő Poroszországnak ez ügyben való egész felsőbbségét. Sokkal jobban mutatják azt a nyert eredmények. Láttuk fén, hogy Franciaországban rendetlen iskoláztatás miatt a nép egy harmada teljesen írástudatlan, Poroszországban minden fegyverköteles tud olvasni írni, s nem lehet kisebb a nők tanultsága sem, mert az iskolás leányok száma sem csekélyebb a fiúkénál. E tényekkel szemben nem természetes-e sürgetve sürgetnünk az eszköz megszerzését, mely által ezek elértek?

Meglehet azonban, hogy a tankötelezettség kihirdetése nem gyűjtene be minden gyermeket az iskolába, ha csak a rendszabályt nem támogatná egyszersmind a közvélemény és a papság befolyása. A protestans országok e részben boldogabbak. A katolikus istentisztelet egyes ágai: a mise-hallgatás, a gyónás, a káté könyv

nélkül való felmondása olyankorú gyermekek által, melyek abból még semmit sem érhetnek, hacsak itt-ott egy-egy szónak köznapi értelmét nem, mindezek, ha szorosan vesszük, valami nagy tanultságot nem kívánnak. Annyit legalább mondhatni, hogy a kath. papság nem látott semmi összeférhetlenséget a nézete szerint legkielégítőbb áhítatosság és a teljes tudatlanság közt, legalább azon országokban, hol ő volt az úr, mint péld. Nápolyban s a római államokban, sohase tett semmit, hogy azt eloszlassa.*) Nem állítjuk, hogy minden protestans nép tanult nép, minthogy az alól maga a hatalmas Anglia is tenne kivételt, de annyi bizonyos, hogy az olyan protestans, ki olvasni sem tud; az első teendőiben sem tud eljárni, melyekre hitvallása kötelezi. Ez vezette a református papságot a tankötelezettség elvének gyakorlati alkalmazására, ennek okáért támogatta mindig erélyesen az államot, midőn ez az iskolázást kötelezőnek kívánta; míg a kath. papság azt vagy ellenzé; vagy csak lanyhán gyámolítá. De van még egy különbség, mely figyelmet érdemel. A kath. gyermek már 7—8 éves korában megy először áldozni, a protestans 15—16-ik éve felé. E szerint a válástanítás tovább köti a gyermeket az iskolához protestans, mintsem kath. országokban, s már e miatt is nehezebb a kath. nép gyermekeit rendszeres iskolázásra szorítani, s a tanítást mennyiség és minőség tekintetéből kellőleg elterjeszteni. Innen van, hogy a katolikusok közt minél szükségesebb annál nehezebb a tankötelezettséget meggyökereztetni, s hogy náluk a felvilágosodottabb osztályúak közvéleményének kötelessége megtennie, mit a protestansoknál a vallás szolgái tesznek.

III.

A Belgiumban és Helvétiaiban elért eredmények összehasonlítása ugyanazokat az eltéréseket mutatandja fel, melyeket imént Francia- és Poroszország közt kimutatánk. Belgiumban, daczára a néhány év óta tett komoly törekvéseknek, daczára annak, hogy az ország törvénye elég jó s pénzáldozatokban sines hiány, a tudatlanság még sem akar tágulni, Helvétiaiban ellenkezőleg a tanulás mindenütt el van terjedve, mert itt a tanulás kötelező!

*) Ezt nem mondhatni a magyar kath. papságról. Tekintsük számos alapítványait. De Laveley maga mondja, hogy a népoktatásra az egyházak ereje nem elegendő.

Mig Németalföld és Belgium együtt voltak, Vilmos király ügyekezett utat nyitni a tanításnak a déli tartományokba is. Ezeknek katolikus és a lankasztó spanyol és osztrák uralkodás következtében még megtört népe nagyon elmaradt volt. A németalföldi kitünő törvény és módszer alkalmazása sokat segített. Szerencsétlenségre a belga községek, az 1830-ik évi forradalom és különválás után magokra hagyatva, az oly szerencsésen megkezdett munkát majdnem mindenütt elejtették: új bizonyosságul annak, hogy az elemi oktatást nem lehet kizárólag a helybeli hatóságokra bízni veszélyeztetése és romlása nélkül. Az iskolamesterek képzésére fenállt derék intézetek és tanfolyamok eltűntek; sok község, mely azelőtt köteles volt bizonyos összegeket a tanítás költségeire fordítani, ezeknek kitörlésével az évi budgetből kezdé meg autonómiáját. A tanítók legnagyobb része inségre jutott, s majdnem valamennyiök más ipar-ágot ragada meg, mely legalább megélhetését látszott biztosítani, s csak azok maradtak meg a pályán, kik épen semmi máshoz nem tudtak fogni. A németalföldi rendszer ellen intézett s a legjobb iskolák bezáratását eszközölt ezen visszahatas helyébe utóbb nem kevésbé gyászos közöny lépett, mely újabbak megnyitására nem is gondolt, oly annyira, hogy csak a központi hatalom tetteleges beavatkozása állíthatá meg némileg a belga nép ezen rákhaladását. Az 1836-ik évi községi törvény és a tüzetesen az elemi oktatást szervező 1842-ik évi tantörvény indították meg újra e téren a haladást, mely azóta meg sem akadt többé. Az 1842-ik évi törvény még semmit sem változott, az intézi maiglan a belga elemi iskolák rendszerét s fővonásai eszünkbe juttatják a francziák e nemű törvényeit 1833-ról.

A belga törvény mindenekelőtt rendeli, hogy minden községben legalább egy elemi iskolát kell nyitni illendő helyiségben, de ilyent a község nem tartozik a maga költségén alapítani, ha ezélszerű magántanítás eleget tesz a kívánt elemi oktatásnak. A tanítót a községi tanács nevezi, kit azonban oly jelöltek közül tartozik választani, kik legalább két évig sikerrel jártak a kormány felügyelete alatt álló valamely mintaiskolába. Az elemi oktatás költségeit a község viseli ugyan, de a törvényben előre látott bizonyos esetekben a tartomány, sőt néha az állam is nyujtanak segélyt. Az iskola igazgatása a községi hatóságot illeti, kivéve a vallás- és erkölcs-tant, melyekre nézve igazgató a lelkész. Ekép két

felé igazgatást és felügyeletet rendel a törvény, világít és egyházit. A világít első fokon a járásbeli, második fokon a tartományi felügyelők gyakorolják, az egyházit az esperesség. Amazokat nevezi a kormány, ezeket a püspök.

Ezek az 1842-ik évi szervező törvény fő vonásai. A szabadelvű párt nagy hévvel támadta meg azt, midőn a törvényhozás elé került, s a párt leghevesebbjei részéről a támadások azóta sem szüntek meg. Leginkább az ellen van kifogásuk, hogy a családtalan papot hivatalos czímmel küldi az iskolába. „Belgiumban“, mondják, — „az állam és egyház teljesen külön állnak. E szerint az alkotmány szelleme ellen eslekszünk, midőn az államot illető jogokban részesítjük a lelkészt, ki a világi hatóságtól minden oldalról független. Másutt lehetne az ilyen jognak némi értelme, például Franciaországban, hol püspökök kinevezésében az államnak is van része. Belgiumban, hol az egyházat semmi sem köti az államhoz, egészen helytelen az. Különben is a püspöki kar természetesen azt szeretné, ha mindenütt szerzetes iskolák lépnének a községek helyébe, a világi tanítást ellenben nem szereti, s minden napi példák bizonyítják, hogy a hol ennek árthat, el nem mulasztja soha“. — Nem tagadhatni, hogy ezen észrevételek tényekből és komoly érzelmekből fakadnak. Az 1842-ik évi törvény szerzője, N o t h o m b ú r akár pártérzelemtől ragadtatva, akár személyes meggyőződését követve, csakugyan a papság túlsúlyos befolyásának akarta alárendelni az iskolát. Az is bizonyos, hogy e rendszer nagy veszélyeket készít elő oly ország jövőjére nézve, hol a papság nem képez a politikai küzdelmeken kívül álló s egyedül a hit és erkölestan evangyéliomi igazságait terjeszteni vágyó testületet, hanem inkább harezoló tábor, kész hadsereget, mely minden alkalommal zárt sorokban vezeti a szavazó ládák megrohanására hűséges hadait. De, bármint fejlődjék is e kérdés, mely körül oly élénk viták folynak, annyi tagadhatatlan, hogy az elemi tanítás ily akadályok mellett is előbbre ment. A legújabb hivatalos jelentés kimutatja, hogy 1861-ben január 1-én volt összesen 5,558 elemi iskola, s ezek közül felügyelésnek alávetve 3,908, egészen szabad 1,650. Összehasonlítván e számot a népességgel, kiderül, hogy minden ezer lakosra esik 1,2 iskola, vagy is 854 lakosra egy, mi majdnem felével kevesebb mint Franciaországban. Ebből azonban még nem következik, hogy Belgium hátrább áll, mert a népes-

ség majdnem kétszeres sűrűsége lehetségessé teszi felannyi iskolával ugyanannyi növendéket részesíteni a tanításban. Kizárólag leányiskola mindössze csak 1,374 van s a nem szerinti elkülönzés elve lassan halad, dacára a világi s egyházhatóságok erőködésének, mert az elv alkalmazása új épületek emelését s több tanerő eltartását teszi szükségessé. Az iskolás gyermekek száma az egész országban 515,892-re megy vagyis 9 lakosra egy. Ez az arány áll Franciaországban is, a miből azt lehet következtetni, hogy valamint ott, úgy itt is nem egészen 20% gyermek marad tanítás nélkül; de a számokat itt sem szabad teljes értékőkben vennünk, mert a növendékek nagyobb része itt is rendetlenül jár, s csak harmadrésze végzi be teljesen az elemi folyamatot. A végeredmény még kevésbé kielégítő. A belga katonaság egy harmada majdnem teljesen tanulatlan, számszerint 31%, míg Franciaországban 1861-ben csak 30% volt ilyen, 1865-ben pedig 25.73%-ra javult.*) De még a katonaság tanultsági foka sem nyújt szabatos fogalmat a tudatlanságról, mely Belgium alsó osztályai fölött borong. A nagy iparos székhelyeken a munkások tanultságára nézve újabban végrehajtott nyomozásokból ki lehet venni, hogy a népség felénél több él még teljes tanulatlanságban. A kór legsajnosb jele azonban az, hogy az utóbbi években a tanítás veszteg maradt, sőt épen hanyatlott. Ugyanis 1857-től 1860-ig vagy is három év alatt az iskolát járó gyermekek száma egy százalékkal sem gyarapodott, holott a népesség azalatt 3%-kal szaporodott. Sőt négy tartományban a tanulók száma még lepadt. A felügyelők e váratlan tény két fő okból magyarázzák: a tanpénz fölemeléséből és az ipar terjedéséből, mely a gyermekeket az iskolából kiragadja s gyármunkára szorítja.

Azonban hiba volna a hatóságokat vádolnunk a tanügy külső közönyösséggel. Azt ugyan távolról sem mondhatni, hogy mindent, a mi tőlök telt, már megtettek, s hogy ügyekezettüket megítélhesstük, el kell felejtetnünk az áldozatokat, melyeket az

*) Meg kell azonban jegyezni, hogy Belgiumban nem találunk egész vidékeket, hol a tudatlanság oly általános volna mint Bretagneban és Franciaország közepében; s ha Franciaország még is előbbre van, annak kell tulajdonítanunk, hogy keleti határa egész hosszában a tanítás jóval virágzóbb mint Belgium legtávolabbi határvidékeiben.

amerikai Unio, a szegény Canada stb. magokra vállalnak; de ahoz képest, a mit az európai államok nagyobb része tett, mondhatni, hogy Belgium, mióta szabadelvű kormány alatt van, az elemi oktatást el nem hanyagolta. 1843-ban e czélra tett költsége felment 2,631,639 francra, 1860-ban már 6,783,349 francot tett, vagyis nem egészen két évtized alatt háromszorosra nőtt. Most 1 franc 43 cent. tesz fejenként, s így közel másfélannyit mint Franciaországban. A tanítói jövedelemnek legkisebb foka (mindent a mit kap, pénzül számítva), törvény által 700 francra van szabva; tetteleg középszámmal 843 francra megy. A tanító hölgyek 825 francot kapnak. Alkalmatos iskolai épületek emelése főfontosságú tekintetel igényel, hogy a tanítás örvedetesen haladhasson. A belga kormány e szempontból indúlva, már három ízben egy-egy milliónyi segélyt juttatott e részben a községek pénztárainak. A községek, biztosítatva a tartomány és az állam segélyéről, hozzáfogtak a munkához, s mindenfelé új iskolákat látni. 1858-tól 1860-ig háromszáznál többet építettek, melyek 4,555,138 francba kerültek, vagyis másfél millióba évenként. A 2,538 belga községnek 1860-ban volt 2,465 iskolai helyisége, s ezek közül 1,613 a kívánt feltételek szerint volt berendezve. Némely város, értelmes és szabadelvű eljárók befolyásának engedve, jóval többet tett a törvény követeléseinél. Így G e n t *) 126,347 lakossal, évenként 268.000 francot költ az elemi oktatásra vagyis 2.₁₂ francot fejenként, L ü t t i c h pedig 103,886 lakossal 271,000 francot, vagyis fejenként 2.₁₆ francot. Azonkívül G e n t egy évtized óta 514,000 francot fordított iskolákra, L ü t t i c h pedig 1 milliót. Ha tehát a tanulás még sem akar haladni, azt inkább a nép lelketlenségének kell bűnül felróni, mintsem a hatóságok közönbösségének, s

---

*) A társadalmi tudományok művelőinek gyűlésen 1853-ban G e n t polgármesterének K o r o k o v e úrnak, azon jó ötlete volt, hogy elléptette a város vendégei előtt a községi elemi iskolák növendékeit. Mint a Grachusok anyja, büszke volt az A r t e v e l d e-k ös városa is, hogy megmutathatta látogatóinak legbecsesebb kincsét, 10,000 gyermekét. Megható szer-tartás, mely egyszersmind végső hódolatul szolgált egy kitünő genti polgár, C a l l i e r úr iránt, ki hő szíve és élénk esze minden tehetségét föl-áldozá vala, míg élt, az elemi tanítás újjászervezése ügyének anyavárosában, melynek tanácsában ült,

épen e miatt volna a tankötelezettség törvényesítése Belgiumban hasznosabb mint egyebütt, sőt valódi szükség.

Ilyenmü törvénynek köszönheti Helvétia, valamint az amerikai Unió is azt, hogy náluk a tanítás leginkább el van terjedve, s valóban meglepő erkölcsi, politikai és kereskedelmi eredménye ket szül. A világosság általános elterjedése teszi őket képesekké a legszéleseb alapú democrata kormány elviselésére s minden szabadságok gyakorlására a szavazat általános jogával együtt, melyeknek együttlétézése másutt lehetetlennek van kikiáltva. Helvétia-nak nincs sem kikötője, sem hajóada; minden idegen áru, melyre szüksége van, rappant szállítási költséget igényel; nincs vasa, sem kőszene, a mai ipar e nélkülözhetlen elemei, de külkereskedésének értéke népességéhez képest még az angolnál is aránylag magasabb. S vajon mi által győz ama hegyi nép a nemzetgazdasági harezban annyi fogyatkozásai daczára? Munkásainak ügyességével, iparosai- és kereskedőinek képzettségével vagyis magasabb tanultsággal.

A tankötelezettség Helvétia-ban mindenütt érvényes, három kis cantont (a schweyzeit, urit és unterwaldenit) kivéve, hol többnyire pászturnép lakik, és a genfit, hol e rendszabályt fölöslegesnek tartják. A többi cantonokban bírság és börtönbüntetés várja a szüléket, kik elmulasztják gyermekeiket iskolába küldeni vagy otthon taníttatni; de ha otthon taníttatják őket a tanpénz és vizsgálat alól azért ninesenek fölmentve, mint ezt Canadában is láttuk. A gyermekek tanköteles kora nem mindenütt ugyanaz. A baseli cantonban tart 6-tól 12 évig; a többi cantonok nagyobb részében 6 tól 15-ig. A község és canton közös erővel járúlnak az elemi iskola fentartására. Ha a község nagyon szegény, segélyt nyer, kivált rendkívüli költségek, építkezés, nagyobbítás eseteiben. Általában minden canton nagy összegeket szentel erre, melyek középszámmal fejenként egy francra mennek *). Megjegyezzük, hogy e franc csak a canton segélyét jelenti, mely esu-pán pótlékát teszi a község által viselt főkölségnek **). Hogy

*) Z ü r i c h fizet 418,436 francot 266,265 lakos után, vagyis fejenként 2 francot. B e r n 443,108 francot 467,141 lakos után. S o l o t h u r n 76,716 francot 65,263 lakosra. W a d t 117,173 francot 213,157-lakosra. U j v á r 133,090 francot 87,365 lakossal.

**) Általános kimutatás a községek iskolai költségeiről még nem lé-

Franciaország Helvétiaival egy színvonalra jusson, 38 milliót kellene költenie, holott költsége csak 6 millió.

Az elemi oktatást szervező törvény a legtöbb cantonban 1848 óta egészen democrata szellemben új szerkesztést nyert. „A köziskolákban a tanítás összhangban leendő a keresztyénség és democratia elveivel,“ mondja a wadti canton törvénye. A községek kötelesek a népesség szükségéhez mért számmal tanítókat tartani. A hittanban a lelkész oktatja a gyermekeket. A világi tanító a rendes tanórákon tartozik mindentől távol maradni, a mi dogmaticus irányra mutatna, hogy a lelkiismeret szabadsága tetteleg is érvényesüljön. Az igazgatást és főügyeletet két bizottság gyakorolja, az egyik a cantonbeli kormány által kinevezett központi, a másik a helybeli, melyet a községi hatóság nevez ki. Főügyelők csak némely cantonokban vannak, holott valamennyiben kellene, hogy legyenek, mert a bizottságok testületi s váltakozó főügyelete nem pótolhatja oly egyes tisztviselők folytonos hatását, kik hosszú gyakorlatnál fogva a szolgálat minden részleteibe avattak.

Az elemi oktatás Helvétiaiban mindazon elemi ismereteket közli a növendékekkel, melyek másutt is tanítatnak; de kitéteteti iskoláikat mások fölött a gond, melyet ott a szellemi erők fejlesztése mellett egyúttal a testi erők gyakorlására fordítanak. A helvét iskola meg nem elégszik az emlékező tehetség foglalkoztatásával, hanem hivatkozik az észre is, s különösen sok gyakorlati ismeretet nyújt a tanulóknak, melyek a földművelést, kézi és főleg mezeti ipart s a háztartást illetik. Ott nem hiszik, miut nem hiszik németföldön sehol sem, hogy a tanítóknak, a ki olvasást és írást akar tanítani, mást nem igen kell tudnia. Ellenkezőleg ott az is

tezik. A helvét statistikai társulat azonban dolgozik rajta s gyűjti az elemeket. Négy cantonnál már teljes adattárt közölt kiténő gyűjteményes munkájában, mely „Journal de Statistique Suisse“ czíme alatt megjelenik Bernben Max Wirth szerkesztése alatt, s első évfolyamát már bevégezte. Érdekes adatokat találhatni Baudouin úr, a francia elemi oktatás egyik főfelügyelője, ily czímű munkájában is: *Rapport sur l'état actuel de l'enseignement en Belgique, en Allemagne et en Suisse*, egyikében az e tárgyra nézve régóta megjelent legjobb könyveknek; végre Matthew Arnold úr jelentéstételében, mely az angol parlament röndeletére „kékkönyv“ alakjában jelent meg.

kolamester rendesen tanult, a faluban nagy tekintetű, független ember, kellőleg díjazva, főleg a helvét polgári tisztviselők általában esekély díjaihoz mérve fizetését. Ő maga jól megtanulta a természettudományok sarkalatos elemeit, a szorosán vett természettant, a vegytant, a növénytant, a mezei gazdaságot. E tanulmányaiból éles és mély nyomok maradtak lelkében, mert teljes gyűjtemények közt, vagy magában a természet kebelében ismerkedett meg a tárgyak sokaságával. Ezt az élő és gyakorlati tudományt közli tanítványaival is. A test erejének kifejtésére azon gyakorlatokat veszik elő, melyek az ókori helléneket oly magas fokára emelték a férfias szépség-, erő- és vitézségnek. Sok iskolában megtanulják a fegyverrel való bánást is, s városokban katonailag szervezett hadapród csapatokba osztják be a fiúkat, a puská és ágyutüz kezelésében gyakorolván őket s évenként egyszer táborba szállván velök, hová gyalog és hadi rendben veszik útjokat. Így örököstetnek meg, terjednek és tökéletesbülnek azon harcziás ére nyek, melyek már nemzeti jellemvonássá lettek s nélkülözhetővé teszik az álló hadsereg népsorvasztó tartását, mert polgárhadai mindig készek. Ennek köszönheti, hogy véderejére fejenként nem kell költenie másfél francnál többet, a másutt szükséges 10 — 15 franc helyett.

A cantonok közül, melyekben az elemi oktatás legjobban van szervezve, idéznünk kell a z ü r i c h-i t, b a s e l-i t, w a d t-i t, n e u s c h â t e l-i t és g e n f-i t. Z ü r i c h 266,265 lakossal mintegy másfél milliót költ az elemi tanításra; az egy milliót a községek adják, a többbit a canton toldja. Ez felosztva a lakosok közt, ad közel hatodfél francot fejenként, épen azt az összeget, melyet az amerikai Unióban e czélra szentelnek. Franciaországna, hogy a zürichi cantonnal egy színvonalra emelkedjék 200 millióra kellene vinnie az elemi oktatás költségrovatát, mitől ugyan jó távol van. A zürichi canton járáσαι közt vannak egyesek, melyek a tanításra tett rendkívüli áldozataik által még különösen kiténnek. Ilyen a w i n t e r t h u r i, mely csak 32,000 lelket számlál kebelében, s évenként 126,694 francot költ, az új iskolák építésére fordított költséget ide nem számítva. A kis W i n t e r t h u r városának csak 5,000 lakosa van, de ipara gazdagítja s községi ingatlanjaiból igen szép jövedelmeket húz. S ugyan mire fordítja pénzét? A anyagi világrend szépitésére tán? Színházakra, palotákra? Nem! W i n t e r t h u r a szellem fejleszt-

tését tartja előbbre valónak s iskolákat épít. Ilyent már hármat állított szép kertek közepében, s a legkisebbikre is többet költött fél millió francnál.

A katolikus cantonok nagyobb részében az elemi oktatás soká el volt hanyagolva. Egész 1830-ig az iskola ritkaság volt, a tudatlanság általános. Az 1831-ik évi törvény minden lakott helynek meghagyá, iskolát nyitnia, a szüléknek pedig iskolába küldeniök gyermekeiket a 6-iktól a 13-ik évig. A községek azonban csak akkor fogtak iskolák építéséhez, mikor nekik a canton segélyt szavazott. Ez ugyanazon eszköz, mely Franciaországban és Belgiumban oly fogatos vala. Egy canton van különösen, mely rendkívüli erélyvel törekedik újabban kivergődni alattjáró helyzetéből. Ez Tessin. Érdekes ennek haladását nyomról nyomra kísérni, mert ebből látni fogjuk, mily szép hatása van a tankötelezettségnek még tisztán katolikus nép közt is.

A canton központjában iskolai főhatóság gyanánt székel egy öt tagból álló tanügyi tanács. A canton 16 iskolai kerületre van felosztva. Mindegyiket sorban meglátogatja egy feügyelő, ki buzdítja a községi hatóságokat s mindenről jelentést tesz a központnak. A minapi (1859-ik évi) olasz háború azt eredményezé, hogy Tessinben is mindenkit erélyre serkentett. Lugano, Mendisio, Bellinzona és Locarno a már előbb megszüntetett zárdákat középiskolákká alakították; ugyanezen városok legújabban leányok számára is nyitottak világi felső iskolákat. A mult iskolai év alatt a tanköteles gyermekek száma 18,927 fejjre ment 117,750 lakos után. Az elemi, iskolákban tanúlt 8510 fiú, 8193 leány, összesen 16,703 gyermek. Az itt hiányzók közül egy rész magán iskolákba járt, másokat betegség vagy más törvényszerű ok gátla. A nem igazolt elmaradások száma 774.*) E számok mutatják, hogy a tessini canton, mely még nem régen a legsötétebb helyvét cantonok közé tartozott, néhány rövid év alatt igen örvendetes magaslatra vergődött fel.

---

*) Ezen adatokat kölcsönvevesszük Scartazzini M. G. igen kitűnő munkájából: „La pubblica Educazione nel cantone Ticino.“ „Főbaj még,“ — úgymond a munka szerzője, — „a tanítók csekély díjazása, melynek értéke sok községben a törvény által határozott nyomorúlt legalsó számot, a 300 francot sem éri el.“

A cantonokban, hol az elemi oktatás régóta szervezve van, azt lehet mondani, olvasni irni mindenki tud. Ime egy érdekes tény, melyet egy genfi statisticus Ador a „Journal suisse de statistique“-ban közöl. Nehány éve kerestek Genfben egy teljesen tanulatlan embert, meg akarván kísérteni rajta egy új módját az olvasás-tanításnak, mely ajánlatát felhőttek számára. Soká nem találtak senkit. Végre ráakadtak egyre, de midőn kilétét igazolnia kellett, kiderült, hogy sábiaudiai születésű. — 1864-ben minden genfi születésű menyasszony sajátkezűleg írta alá házasságkötését, csak kettő találkozék, ki nem tudta tenni. A baseli, waldi, neuschâtelai cantonokban a tanítás szintűgyel van terjedve. Helvétia protestans része e szerint épen oly nagyot haladt e téren, mint a németföld északi tájai, s ezt ugyanazon törvényes intézkedéseknek, ugyanazon befolyásoknak köszöni.

Midőn valaki a tankötelezettséget üdvös eredményeinél fogva dicséri, gyakran azt kapja feleletül, hogy: hisz' jó lehet az a németeknek, kiket régóta hozzászoktattak mindennemű kényuralmat tűrni, de kiállhatatlan volna Franciaországban, mely megszokta—élvezni szabadságát! Hát Helvétia, olyan föld-e vajon, hol a szabadság ismeretlen, s hol a hatalom zsarnoki rendeletekkel esigázza a népet? Nem! Helvétia a helyhatósági kormányzás föld-e, a független községek és szabad polgárok hazája. Minden hatalom egyenesen szabad férfiak szavazásából kél, kiknek mindegyike tudja, mit és kit akar és miért akarja, s ezeknek általános szavazása teremt s megszüntet belátása szerint minden hatóságot. Ott e szerint nem a kormány, hanem a nép maga tette köteleességévé önmagának: teljesíteni a szülék és községek legelső és legszentebb teendőjét, melyet a természet törvénye s önérdékök a fenmaradás és haladás nevében egyaránt szentesítenek.

Az itt vázolt kép, mely nyugati Európa elég nagy részét tünteti előnkbe, úgy látszik, eléggé igazolja Cousin állítását, mely szerint a tanítás sehol sincs elterjedve általánosan, hol a törvény nem tette még kötelezővé. Németföldön, Helvétiaiban a tudatlanságnak nemesak azért nincs maradása, mert a szülék kötelesek gyermekeik tanulásáról felelősség terhe alatt gondoskodni, hanem nincs főleg azért, mert az elvnek kihirdetése hatalmasan rásúlyosodik a közhatalomra, közvéleményre, a közlelkiismeretre s a mi ennek kifolyása, a közerkölesiségre és szokásra, s azáltal oly áramlást idéz

elő, mely önként viszi az új nemzedéket az iskola felé, melynek számára azután alig lehet elegendő tantermekről és illőleg díjazott tanítókról gondoskodni. Franciaországban és Belgiumban a jó törvények és komoly ügyekezeti daczára a népség fele ma is kénytelen nélkülözni a mai társadalomban nélkülözhetetlen ismeretek legelső elemeit, s így tehát itt az idejé foganatosítani azt az eszközt, melynek másutt oly örvendetes a hatása.

Hátra van megnéznünk, miféle szentesítés hatna Franciaországban legezészerűbben s így legbiztosabban. Carnot 1848-ik évi törvényének intézkedései eléggé jók, javaslatának 26-ik cikkelye szerint minden apa, kinek gyermekei nem járnak iskolába, tartozik őket fölvezetni az iskolai vizsgáló bizottság elé, hogy ki-tünjék, tanulnak-e valamit otthon. Az ezt elmulasztó szülők és gyámok először megdorgáltatnak, azután megbírságotlatnak, de már börtönbe nem záratnak. A kényszerítés e módjai nem elegendők, mert a szegényt nem sujtják, pedig éppen ezek szoktak kényszerítésre várni. Van még két más mellékes rendszabály is, melyek jóval biztosabban hatnának: először, nem kellene részesíteni a hanyag szüléket a közsegélyben, s az ekképen megtakarított összegeket a szegény gyermekek tartására, ruházás- és tanítására fordítani. E nemét a kényszernek Belgium sok községében igen sikeresnek tapasztalták. Baselen, a szegények iskolájában, a gyermekek kapnak kenyeret, levest, ruházatot, s annyi bizonyos, hogy ok nélkül egy sem marad el a tanításról. Másodszor pedig a besorozott újonczokat addig kellene járattani jó hadi iskolákba, és szükség esetében szabadságra sem bocsátani őket, míg legalább annyit meg nem tanultak, a mennyit minden nyolcz éves gyermeknek tudnia kellene. Ha egyszer az állam kiszakasztja a fiatal embert esaládjá és keresete köréből, juttasson neki legalább egy kis tanítást a tőle követelt súlyos áldozatért cserében.

De, kikiáltván a tanulást kötelezőnek, okvetlen szükséges-e ingyenessé is tenni azt? E két oldala a dolognak nincs elválhatlanul összeforrasztva. Németföldön, Helvétiaiban, s más országokban a tanulás kötelező, de nem egyszermind ingyenes. A nemzetgazdák többsége, míg a kötelezettséget elismeri, az ingyenességet ellenzi. „Magam,“ — ír Laveleye, — „azt gondolom, oly országokban, hol a tanulás csak lassan terjed az általánosodás felé, s hol a kötelezés elve új volna, mint Franciaországban és Bel-

giumban, hozzá kellene esatolni az ingyenességet is. Épen az ingyenesség elvének kihirdetése biztosította a szerzetes iskolák sikerét Franciaországban, hol 20 év óta a tanító szerzetesek megkettőztették tanítványaik számát s közel egy millió gyermekkel szereztek többet kezeik alá. A mind a kétnemű szerzetesek száma most három akkora. 1843-ban 16,958 tagot számláltak, 3128 him- és 13,830 nőneműt, kik 706,917 gyermeket tanítottak 7,590 iskolában; 1864-ben a tagok száma 46,840, és pedig 8,635 him- és 38,205 nőnemű, kik 1,610,674 gyermeket tanítottak 17,206 iskolában. Csodával határos siker, de nem örvendetes, ha a vesélyekre gondolunk, melyekkel a szerzetesek által vakbuzgón követett és túlságig feszített ultramontán elvek fenyegetik a meghasonlani kész társadalom jövőjét. Az ingyenesség ellenzői mondják, a nép, kivált a paraszt, csak azt becsüli, a mit meg kell fizetnie, s hogy az alamizsnává lett tanítást a gyermek sem fogja hasznára fordítani. Tények mutatják e kifogások alaptalanságát. Láttuk mily pontossággal, mily szorgalommal járják a gyermekek az ingyen iskolát az amerikai Unio összes területén. Franciaországban Duruy legújabb jelentéséből kitűnik, hogy a fizető gyermekek kevesebb pontossággal járnak lezckére mint a többiek. Belgiumban pontos jegyzetekből ugyanaz derül ki. Középszámmal a fizető növendékek jelen voltak 181, az ingyenesek ellenben 184 napon, holott az utóbbiak szegény emberek gyermekei lévén, több ok által gátoltatnak a megjelenésben. Némely belga tartományban, névszerint Limburg- és Luxemburg-ban nemrég fölémelték a tanpénzt, s a szülék bizonyos száma rögtön megszűnt iskoláztatni gyermekeit. A felnöttek számára minap megnyitott számos tanfolyam mind ingyenes, s igaz-e hogy üresek? vagy nemde inkább ingyenességüknél fogva telnek meg minden este tanulókkal? 1863-ban az 52,000 községi iskola közt 5000 volt ingyenes: vajon kevesebben jártak e ezekbe? Ellenkezőleg, többen!

Elhárúlván ekép az első ellenvetés, nézzük a másikat. Igaz, hogy a jövedelemhiányt, melyet a tanpénz elengedése okoz, a közadóból kell fedezni. Nézzük, e nehézség mennyit nyom. A tandíjak Franciaországban tesznek 14 millió francot, vagyis minden lakosra 34 centime-ot. Belgiumban 750,000 francot, vagyis 15 centime-ot fejenként. E szerint ezt a esckélyiséget kellene „iskolai adó” rovata alatt esatolni a rendes adóhoz. Ez azonban a lakosság

összegére semmi új terhet nem róna, mert e helyett nem fizetne tanpénzt. A legkisebb kölcsön, melyet valamely hadi vállalatnál vesz fel az állam, egészen más teherrel növeli az adó súlyát, és mi a fő különbséget teszi a kettő között, a régi terhek legparányibb enyhülése sem kíséri azt.

Mielőtt végeznénk, felelnünk kell még egy szóra, mely csak az imént ejteték némi hangzatossággal. Arra, hogy valaki jó katonára, jó munkás legyen, mondatik, olvasni írni tudnia nem szükséges: — A most lefolyt amerikai háború dicsőségesen tanúskodik a mellett, hogy előfordulván az alkalom, a felvilágosodott polgár „nem verekszik éppen rosszul.” Mi pedig a munkát illeti, sok ezer tényre hivatkozhatnánk, melyek mind azt bizonyítják, hogy minél világosabban lát az ember elméje, annál ügyesebben fog és forog a keze, annál többet és tökéletesebbet termel. Ne nézzünk azonban most egyebet, annál, a mi szemünk előtt megy végbe Franciaországban és Belgiumban. Franciaországban a földművelés szenved, s a föld népe elégedetlen. A helyett, hogy a gabona alacsony árát úgy fognák fel, mint elkerülhetetlen következményét a túlságosan bő termelésnek, a szabad kereskedést vádolják, e kitünő, szükséges, és főleg mi az élelmi cikkeket illeti, teljesen igazolt rendszabályt. A földművelő azt hiszi, hogy ő a városi munkások jobblétének áldozata. Hiába ügyekszel hiteles és czáfolhatatlan számokkal bizonyítani előtte tévedését: ő vagy nem tud olvasni, vagy nem olvas; a számokat vagy nem ismeri, vagy nem hisz nekik; előtte a nemzetgazdaság legegyszerűbb igazságai teljesen ismeretlenek, s így nem esoda, ha nem látja, hogy jelen súlyos helyzete nem az emberi, hanem természeti törvények kimaradhatatlan következménye. Némi több tudással maga is meglátná a baj okát s tudna is tenni róla. Vegyünk más példát. A földművelés panaszkodik, hogy nem kap elég dolgozó kezét, a napszám drága. Erre azt felelik neki: dolgoztasson gépekkel. Csakhogy a gépek dolgoztatására ügyes, gondos, értelmes munkások szükségesek, hogy azokat a hatalmas, de sok részeikben szükségképen finomul szerkesztett kényes eszközöket el ne rontsák, vagy magokat ne zúzassák össze velök. Továbbá kell, hogy ügyes szerkovácsok legyenek az ember keze ügyében, kik a véletlenül esett hibát hamar helyreüthessék. Ily derék munkások hiánya mellett a gépek használata annyi vesződséggel

s annyi költséggel jár, hogy sokan vagy nem mernek hozzájuk nyúl-
ni, vagy abba hagyják igen hamar. Terjedjen el tehát a tanítás, s ter-
jedni fog a gépek alkalmazása. Schol másutt nem dolgozik annyiféle
és annyi gép mint az Egyesült-Államokban, de a munkás osztály
sem tanultabb egyebütt schol.*) A válság, mely alatt Franciaor-
szág mezei élete sínylik, onnan van, hogy a tőkék és munkás ke-
zek a városokba tódulnak: de másik oka magában a földműves
osztályban rejlik, s ez — az előrelátás, a számítás hiánya. Hogy
a termények értéke és ára ne süljedjen, arra kellene törekedni,
hogy ne termeljenek mind csak egy két cikket: abba kellene hagyni
a régi kerékvágást s az úgynevezett iparnövényeket is fölvenni a
termesztmények sorában, mi rendesen szépen jövedelmez. Ámde a
mezei gazdaságtan által régóta sürgetett ezen utak követésére fő-
ösztönül szolgálna a piazei árak előrelátása, mire azonban okvetet-
lenül több gazdasági ismeret kell, s így természetesen több elemi
tanítás is, mint ellenfeleink megengedni hajlandók.

Belgiumban a tudatlanság szomorú eredményei még sajno-
sabb, még fájóbb módon éreztetik magokat. Az ipar növekvő fejlő-
dése következtében rendkívül élénk lendületet nyert a Mons,
Charleroi és Lüttich melletti gazdag kőszéntelepek kibá-
nyászása, mihez sok ember kell. Innen a napszám kapós lett s ára
magas, mi által némileg javúlni látszik a szegény munkások sor-
sa, kik a föld sötét gyomrából aknazzák a tüzelőt, mely a mai
ipar elengedhetetlen föltétele.

De a látszat itt is csal. Igaz, hogy többet keresnek, de szo-
morúan igaz az is, hogy annál több heverd- el és dözs napót ülnek
s a hét két napja alatt, a baromiságig üzve kábitó költsékezési-
ket, nemesak elharácsolják a mennyivel többet keresnek, hanem
egészségüket is rombolják, s így az, a mi őket emelheti vala, még
jobban süllyeszti s valóságos ostorává teszi dolgoztatóiknak, kik
nem képesek tőlök azt a folytonosságát kapni a munkának, melyet
a rendes bányaüzlet kíván s a szénszükséglet követel. Már pedig,

---

*) A munkások derekabb kiképezésének köszönhetik az Egyesült-Ál-
lamok oly gépek előállítását, melyeket maga Anglia azon az áron utánoz-
ni sem tud. Ilyenek azok a bámulatos egyközponti hengersajtók, melyek
óránként 25.000 példányt nyomtatnak, s melyek alól kerül ki a „Times”
és az „Illustrated London News.”

ha többet tanult volna gyermekkorában a munkás, bére növekedését hasznára tudná fordítani, s ha nemesebb élvezetekkel megismerkedett volna, nem vásárolna magának förtelmes csapszékekben keserves keresete árán elbutulást, elsatnyulást, utálatos nyavalyákat és korai elpusztulást. Ily példákon okúlva a munkások értelmesebbjei, mind Franciaország éjszakai megyéiben, mind Belgiumban, magok is hangosan követelnek jobb, több és kötelezett oktatást, s érdekeik képviselői az ipar- és kereskedelmi testületek szívesen csatlakoznak a kívánathoz, mire őket saját érdekek józan felfogása is ösztönzi. Tudatlan munkásokkal lehetetlen megértetni a nemzetgazdaság azon törvényeit, melyek a vagyonfelosztást intézik, s minduntalan tömeges munkaszünet és dőzsöléstől, tömeges munka felmondás és magasabb béresikarástól kell tartaniok. A jobban kiképezett munkás helyesebben fogná fel valódi érdekeit, s ha olykor meg kellene vitatni bére arányát, tehetné azt, korábbi megtakarított filléreire támaszkodva, több önérzettel, mint egymástól független, de egymásra szorult emberek közt szokás, és tehetné a napi értékek valódi mértéke szerint.

A választási jog kiterjesztése, a közeledés az önkormányzás még vajmi távol eső teljéhez, a községek öngazgatása, a szabad kereskedés, a társulás joga s más ilyen reformok csak azon mértékben érlelhetnek jó gyümölcsöt, a mennyiben a világosság terjed. Mielőtt a központi hatalom kieszeszené kezéből a népek vak önzése s a kormányhatalmak túlterhelése által összebonyolódott egyéni és községi érdekek szálait, kell, hogy egyén és község ne vakon, ne ügyetlen kézzel, ne mohó türelmetlenséggel nyuljanak hozzájuk, mert különben, a mi előbb csak bonyolódott volt, csakhamar fel nem oldható csomóvá kuszálódnék. A gyámkezek csak akkor válnak fölöslegessé, mikor a gyámfiú már meg tud állni a maga lábán, s haladni a maga pályáján másokba ütközés nélkül. Ha azt akarjuk, hogy a kormány ne támaszkodjék az erőre, tegyük az állam alapjául a mindenki által ismert, mindenki által szentül tisztelt jogot. Korunk politikai nagy feladata: kiegyeztetni a demokraciát, a kor e tagadhatatlan tényét, a szabadsággal, a mai társadalom ezen elutasíthatatlan követelményével. A nemzetek, melyeknek e talány megoldása még nem sikerült, merítsenek ihletést és bátorságot azoktól, melyek azt már megoldották. Az észak-amerikai Unio és Helvétia kebelében akadálytalan szabadság és

ellensúlyt vagy kényszert nem ismerő democratia együtt indultak a legszebb s önérzetteljes virulatnak, annak bizonyosságául, hogy a kettő szépen megfér egymás mellett. S honnan van vajon, hogy e másutt oly veszedelmesnek tartott frigyből ottan megszülemlett a rend, vagyonosság, a jóllét, az általános megelegetés és haladás együtt? Ez egyszerin onnan van, hogy ama két nemzet arra a polczra ülteté az iskolamestert, mely őt megilleti: hogy a közoktatás elterjesztésére fordítják jövedelmeikből a legnagyobb osztályrészt; hogy a tankötelezettséget nemesak törvénybe igtatták, hanem érvényt is szereznek a törvénynek, végre az által, hogy az elemi iskola, e minden tanintézetek alapja, ingyen áll nyitva mindenki előtt. Legyen a tanító nálunk is minden községben a legtöbbre becsült, legjobban díjazott tisztviselő; legyen az iskola a czélszerű építészet egyszerin szép remekje; ne engedjük, hogy a gyermek bárki által a tanulás áldásaitól megfosztathassék: legyen a közoktatási rovat a községi, megyei és országos költségvetésben az első, akkor lehet lassanként tágitani a választási vedrekhez vezető utak korlátait, mert a jogait, kötelelességeit, érdekeit és ezeknek kölcsönösségét ismerő, becsült s a nap szükségéit és embereit elfogulatlan szemmel bíráló nép ezrei nem fognak sem magok rohanni vesztökre, sem az ország sorsát nem fogják erőtetni utakra, melynek végét nem ismerheti senki. A ki ellenben ily intézkedésektől idegenkedik, mondjon le a jobb és szebb jövőbe vetett minden reményről, mint gyermekesről, mert bohóság volna várni az időt, mikor a tudatlan erő szabadságot szürend, a vak önzés rendet!—

(Franciaiából)

BARSI JÓZSEF.

A KÉPVISELETI ÁLLAM

AZ

ÚJABB POLITIKAI ELMÉLETEK SZERINT.

Már a legfelületesb körültekintés is az újabb politikai irodalom körében azon megismerésre vezet, hogy a s t á t u s t u d o m á n y o k napjainkban ismét egyikénél állanak azon válpontoknak, hol az eddigi alapok és kiindulási elvek nagy átalakulás elé mennek, az uralkodó iskolák és ezek rendszerei ingadoznak, új irányok, új elméletek kezdenek érvényre emelkedni, eddig fennállott s érvényben volt tanok és elméletek helyébe mások, újabbak lépnek.

A politikai irodalom e szerint egészen hasonló helyzetben van, mint maga a gyakorlati államélet; — abban is úgy mint mindenütt a vajadás újabb elvek és formák után, ott is úgy mint emitt azon mind általánosbba való meggyőződés, hogy sok, igen sok a fennállóból és létezőből magát már meglehetősen túlélte, tehát mint elavult és tarthatatlan vagy egyenesen eltávoli tandó, vagy legalább tetemesen módosítandó, ha az előrehaladtabb kor magasb követeléseinek megfelelni, a század előretörő szelleme, a társadalom és a tudomány újabb igényeinek és szűk ségeinek teljesb mértékben kielégítésére képes akar maradni!

Mellözve egyebeket, csak a következőkre akarjuk az olvasót figyelmeztetni.

Egyik fő és uralkodó jellemvonása a politikai elméletnek napjainkban, a kor realistikusabb irányainak megfelelőleg, az államphilosophia gyakorlati tanainak belterjesb s a tényle-

ges népelet szempontjából behatóbb nyomozása, névszerint a végett, hogy azok alkalmazhatósága és helyesvolta felől, adott viszonyok és körülmények közt, biztos tudatot szerezzünk, s elvont eszmények meddő továbbszövése helyett, a nép és társadalom valódi igényeinek megfelelőbb positiv politikai élet- s világnézetre emelkedhessünk.

E törekvésnek egyik eredménye az, hogy napjainkban a státustudományi írók ismét egész hévvel az alkotmányosság és különösen a képviseleti rendszer tanulmányozásához fordulnak, annak alapjait és föltételeit, formáit és hatásait nyomozzák, s különösen azon föladat megoldásában fáradoznak, mennyiben és mily megszorításokkal tarthatni az alkotmányos és képviseleti államszervezetet általános értékű és alkalmazható politikai intézménykörnek, — melyek annak lényeges és nélkülözhetetlen másodrendű fontossággal bíró alkatelemei; — helyesek és igazoltak-e azon alakzatok, melyekkel e rendszer az államéletben alkalmazásban áll, s nem kívánatosak-e azok tekintetében reformok vagy újítások; — mily összefüggés van az alkotmányos politikai rendszerben az államhatalmak egyes ágai s névszerint a törvényhozás és a kormányzat között? stb. Nem is említve azt, hogy mind e nyomozások közepett az alkotmányosság mint országának, Angliának, politikai intézményei is újlag a legbehatóbb vizsgálódások tárgyaivá lettek s egy Coxe Homersham, és Francquville, egy Dupontwhite és Fischel, egy May és mindenekfölött Gneist remek dolgozataiban a legalaposb és legsokoldalúbb megvilágításra és megvitatásra találtak!

A constitutionális rendszer irodalmi fejtegetésével foglalkozó önállóbb művek a legújabb időben nagy számmal jelentek meg, s részben új világosságot is derítettek a politikai elmélet e szakaszaira; a miért is tüzetesb figyelembevétel érdemelnek, főleg hazánkban is, melyre nézve az alkotmányossági elvek modern szempontból taglalása annál fogva is kétszeres érdekel bir, mivel éppen most vagyunk ismét egyikében államéletünk azon átmeneti stádiumainak, a hol a régít az újjal, a nemzetit az emberiséggel összhangba hozni hivatva látszunk lenni, s hol országos újjáalakulásunk nagy és nehéz művében annál biztosb kilátással és sikerrel fogunk eljárni, minél sokoldalúbb, vilá-

gosb és tisztultabb fogalmakból indulunk ki, s minél tapintatosabban leszünk képesek az alkotmányosság és képviseleti rendszer minden lényeges intézményeit és föltételeit megvalósítani.

E szempontokból indulva ki, a következőkben kiválólag a képviseleti alkotmány rendszerére fordítjuk figyelmünket, a mint a legújabb politikai elméletek világában s egyes kitünő állambölcselek ismeretesbbé vált elméleteiben jelentkezik, tekintettel mindenkor ez elméletek tudományos értékére s gyakorlati horderejére, valamint azon általunk sarkalatos fontosságúknak tartott irányelvekre, melyek a mi igénytelen nézetünk szerint, e nagyjelentőségű föladat helyes megoldásánál, s általában az újkori államélet és államszervezés megállapításánál mindenkor szem előtt volnának tartandók.

Szemlénket egy politikai mű ismertetésével, illetőleg bírálatával kezdjük meg, melyet az utóbbi években, megjelenése óta, majdnem egész Európa szakértelmes közönsége osztatlan érdekekkel és elismeréssel fogadott, s mely mind szerzőjének fénylő neve, mind tartalma és iránya sajátosságánál fogva az egyetemes újabbkori politikai irodalomnak egyik legjelentékenyebb terméke.*)

Értem Anglia legnagyobb élő állambölcseleje, és nemzetgazdája John Stuart Mill-nek 1861-ben megjelent munkáját: *Thoughts on representative government*, azaz „Elmélkedések a képviseleti alkotmányról“ mely a nagytekintélyű szerző által egy-két évvel előbb kiadott „*On Liberty*“ című politikai „essayvel“ egész rendszerét tárja föl az új eszmék és vizsgálódási eredményeknek s mindenestre méltó arra, hogy minden politikailag érettebb s alkotmányos nemzet által figyelembe vétessék és tanulmányoztassék.

II.

Stuart Mill munkája a képviseleti alkotmányról rövid „bevezetésén“ kívül 18 fejezetből áll, melyeknek mindegyikében szer-

---

*) Magyarra fordítá Jánoszi Ferencz ; megjelent Pfeiffernél.

zó a maga elé tűzött földadatot külön-külön vonatkozásai és oldalai szerint veszi taglalás alá. — Jelesül: az első fejezetben azon, magában véve ugyan elvont, de igen mély jelentőségű kérdést igyekszik megoldani „mennyiben tekinthetők az állam- és kormányformák a társadalom szabad akarata kifolyásának,“ s azon eredményre jut okoskodásaiban, hogy bizonyos föltételek mellett az állam szervezeti intézményei csakugyan a nemzet szabad választásától függnnek, de hogy a népnek, melynek számára valamely kormányforma megalkottatik és rendeltetve van, határozott akarrattal kell bírnia, azt elfogadnia s azon kívül képesnek is kell lennie, ama státusalkatot fentartani, s a kitűzött czélok elérésére megkívántató karban biztosítani. — A második fejezet azon kérdésnek van szentelve, „mi képezi egy jó kormányforma próbakövét“, mire nézve, támaszkodva az első és harmadik fejezetben mondottakra, azon elvet fejt ki szerző, hogy minden igazi haladásnak, tehát minden tökélyes államalkatnak is, egyik fő és lényeges kelléke a rend és szabadság szoros kapcsolatában és kölcsönhatásában rejlik; továbbá, hogy, ha valamely kormányforma előnyössége felől ítéletet akarunk képezni, bizonyos eszményét a státusalkatnak kell magunknak képzelni, melyet az adott viszonyok és körülmények közt a legtökélyesbnek tarthatunk. — Igy okoskodva áttér szerző a harmadik fejezetre, s tüzetesen elemezvén az eszményi államforma föltételeit és kellékeit, eredményül állítja föl, hogy a legtökélyesb a z a z i d e a l i s á l l a m a l k a t a k é p v i s e l e t i, mely egyenes ellentétben a Mill által úgynevezett monarchikus kényuralommal, demokratikus alapzatainál fogva szerző által az egyedüli státusformának tartatik, mely a közczélok lehető legteljesb megvalósítását lehetségésíti, s a kormányzati gépezet leghelyesb-működését, úgy a magasb nemzeti műveltség kifejlését leghathatósban elősegíti. — Áttérve a negyedik fejezetben a képviseleti rendszer tényleges alkalmazhatósága föltételeire, szerző egyebek közt igen szépen fejt ki, hogy e tekintetben leghatályosb rugó és kellek a nép politikai közérzúlete s közszelleme, másfelől a jogtisztelet és az engedelmesség elvének eleven gyakorlata, mely utóbbit szerző egyenesen a polgárosúlt-ság első elvének nyilvánítja. Érdekesek és sok lélektani ta-

píntatot elárulók továbbá Stuart Mill azon fejtegetései e szakaszban, a hol egyfelől a túlzott provincialismust és vidéki elszigeteltséget az igazi képviseleti állam megalapítása legnagyobb akadályai közt említi fel, s másfelől, gúnyoros czélzattal a francziákra, azt hangsúlyozza, hogy oly népek sem érettek a képviseleti alkotmány teljes élvezésére, a melyeknél az egymásfölötti uralkodás vágya mintegy szenvedélylyé vált, a hol a hivatalvadászat a tömegektől rendszeresen üzetik, a hol csak az egyenlőség, de nem a szabadság valamennyi törekvések végczélja, a hol a politikai pártok tusakodásai nem a közjó, hanem a hatalomra vergődés mellékes érdekében és tekinteteiből erednek, a hol a demokratiának más értelme nem ismeretes, mint hogy a közhivatalokérti versenygésben kevesek helyett sokan részesülhetnek, szóval, a hol az egész államrendszer csak a mindenbe-avatkozó s gyámi szerepet viselő burocratiái igazgatás és igazgathatás kedvéért látszik fenállani és fentartatni!

A következő fejezetben szerző a képviseleti testületek functióit és jogait elemezvén, hoszasb elmélkedéseit annak bebizonyításával fejezi be, hogy a képviseleti gyülekezetek valódi lényege és rendeltetése a legfőbb, és soha nem nélkülözhető ellenörzésben keresendő, s hogy a státushatalmak helyes megosztlása és ismétli egyesítése egyikét képezi azon sarkalatos követelményeknek, melyek teljesülése nélkül az állam erőteljes s szabályszerű módon soha sem fog kifejlődhetni. A mivel összefüggésben azon további s mindenesetre figyelemreméltó eszmét fejezi ki, hogy sok tagú testületek sem az igazán hatályos politikai actio, és határozás, sem a kormányzásra és törvényhozássra nem alkalmasak, s hogy a képviseleti testületnek mind a törvények alkotása mind azok végrehajtásánál való netáni közreműködése, nem abban áll, hogy a munkát maga közvetlenül végezze, hanem csak eszközlése annak, hogy végeztessék, intézkedés az iránt, mily emberekre és mily módon bizattassék a munka, s végre, hogy ha ez útóbbi elkészült, annak megerősítése vagy elvetése a nemzetnek nevében! — E nézeteivel megegyezőleg szerző azután csakugyan azt hozza indítványba, hogy minden álladalomban egy kisebbkörű törvényhozói választmány alakittassék, mely a miniszterium oldala mellett működve a szükségesekeket iutézze és eszközöltesse. Azon megjegyzést csatolván szerző ezekhez,

hogy nincs más mód és eszköz, egyesíteni a népszerű ellenőrzetet meg a tökélyesh szerkezetű törvényhozást és igazgatást, mint, hogy ha a jogköröket helyesen osztályozzuk, a bírálati és felügyeleti functiókat a gyakorlati ügyintézésről elkülönítjük s minden munkaszakot arra és azokra bizzuk, a kik annak tökélyes végzésére képzettségöknél fogva legalkalmasabbak. — A következő vagy is hatodik fejezetben Stuart Mill a képviseleti alkotmány hiányairól és veszélyeiről értekezik. Kifejti népszerűsrint bővebben, hogy leginkább két körülményben rejlik ez alkotmányi rendszer gyengéje és tökéletlensége. Egyfelől a határozó fontosságú testület elégtelen szellemi és szakképzettségében, melynélfogva az általa tulajdonkép teljesítendő functio a felügyelet ellenőrzetre alkalmatlanná válik; másfelől abban, hogy ama testületben gyakran oly érdekek és tekintetek jutnak uralomra, melyek a nemzeti közérdekkel és közjával nehezen egyeztetethők meg. — Ezekkel kapcsolatban bővebben fejtegeti szerző a képviseleti államszerkezet fényoldalait is, utal arra, hogy a hol az utóbbi igazi érvényben áll, az egyoldalú osztályérdekek túlkapásai lehetlenekké válnak, végre az államigazgatási közegek állásának formulázásánál, a *bureaucratia* természetének és alapjainak vizsgálásába is bocsátkozván, azon eredményre jut, hogy ez utóbbi nélkül egészen egy státus sem lehet, s hogy a feladat csak az, a képviseletiség elveit azzal úgy hozni összhangba, hogy hiányai mellőztessenek, fényoldalai pedig lehetőleg biztosíttassanak. — Egyik legsajátságosabb, de egyszersmind legérdekesb fejezet Mill munkájában a hetedik, melyben a képviseleti rendszer egyik fő feladatát, a választási módot veszi taglalás alá, s azt nyomozza, mikép rendezendő ez ügy, hogy a parlamentben egyrészt a valódi nemzeti közakarat teljes kifejezésre jusson, másrészt a minoritás is illő képviseltetésre tehessen szert a törvényhozó testületben. —

Stuart Mill, mint egyike korunk legdemokratikusabb nagy politikai íróinak, két sarkalatos fontosságú elvből indul ki. Egyik az, hogy a modern államszerkezetben az egyén önálló bece és jogosultsága minden politikai intézményben a lehető legteljesb mérvben érvényre juttatandó, s hogy az egyes államtagot megillető emberi, polgári és politikai jogok egész köre minden egyes számára biztosíttassék. A másik az, hogy olyszerű organisatiója

társadalomnak vétessék mindenkor célba, mely minden elemnek, minden érdeknek, s minden vidéknek törekvéseit s irányatait a közdolgok intézésében kifejezésre jutni engedje, az ön-érvényesítés útjai és föltételei elzárva egyik elől se legyenek. — Ez elveket alkalmazva a politikai választásokra, Stuart Mill kevés módosításokkal elfogadja kitűnő földijének Thomas Hare-nek „A treatise on the Election of the Representatives, parliamentary and municipal“ című legújabb kibocsátott művében e tekintetben kifejtett nézeteket, s a következőket hozza javaslatba: a képviseleti rendszernek egyik lényeges föltétele, hogy a választások úgy eszközözlendők, hogy nem kerületek, nem magukban összefüggő közületek legyenek képviselve, s a majoritás ily alapon elnyerésére vagy kivívására képesítve, hanem az egyes személyek, és pedig olyképen, hogy a szavazat, melyet az egyes ad, az egész államtérületen érvényre jusson, minden jelöltre minden helyen (minden kerületben) történjék szavazás, s az eredmény a különböző helyeken és kerületekben történt szavazás és szavazatok egybefoglalása által határozottassék el. Ez úgy eszközölhető, hogy ha a választók összesége, a képviselők száma által elosztatik, s azután mindenikére ez utóbbiak közül az ilykép kitudott szavazat-szám követeltetik. Ez eljárás szerint minden választó czéduláján több, sőt számos jelöltnek a neve lenne följegyezve, s megtörténhetik, hogy valaki képviselővé választatik, megnyervén azon szavazat-menyiséget, melylyel egyáltalában a képviselőnek a fentebbi számítás szerint birnia kell, — ha mindjárt a reá esett szavazatok az egész országban elszórva is fordulnak elő. — Ez új választási rendszerrel kapcsolatban kiterjeszti szerző figyelmét arra, mily módon lehet és kell is a demokratia állami szervezésében kivinni azt, hogy a képviseletben meg az ezt ellenőrző közvéleményben a nagyon is csekély értelmiségből eredő hiányok mellőztethessenek, s a pusztán számailag erősebb osztályból kiinduló (tehát félszeg) törvényhozás egyoldalúsága kikerültethessék. Mely alkalommal nem késik Mill kimondani azt, hogy a demokratia lényege és eszméje felőli fogalmak meglehetősen zavarosak, s hogy egyik fő föltétel annak teljes érvényrejutására nézve, ha bármely politikai pártnak a törvényhozásban és a közdolgok intézésében a természetének megfelelő viszonyban képviseltetése lehetségessé tétetik. — Ez elvekből

kiindulva művének nyolczadik fejezetében Stuart Mill a választási jognak a társadalom minden osztályára és minden egyes nagykorú tagjára kiterjesztéséről értekezik, bővebben bizonyítgatván, hogy e jognak olyszerű gyakorlati szervezése, melynek folytán egy ember vagy osztály egyszer mindenkorra kizárva jelentkeznék, az igazi képviseleti állam eszményével össze nem egyeztethető, miért is a „suffrage universel” pártolja, de azon megszorítással, hogy a választási jog tényleges gyakorlatába lépni kívánóktól mégis megkivántassék, hogy legalább írni és olvasni tudjanak, s az adó fizető polgárok sorában álljanak. Kiváló sajtószertisége, habár demokratikus világnézetével nem egészen ellenkező vonása is, St. Mill politikai elméletének itt az, hogy a szavazási jog tekintetében a társadalom két nem béli tagjai közt különbséget nem teszen, s annál fogva azt az asszonyok számára is követeli.

A hátralévő tíz fejezetéből Mill munkájának még csak azokról szölandunk, melyek nem különösen angol viszonyokra vonatkoznak, s általános tudományi becsesl bírnak. Jeleül: a mi a kilenczedik fejezetet illeti, ebben szerző a direct és indirect választások rendszerét taglalja, és sok találót tartalmazó fejtegetéseiben azon eredményt állapítja meg, hogy mindegyik rendszernek megvannak sajtószertü fogyatkozásai, de hogy a direct választás mégis a legtöbb esetben, az indirect pedig csak kivételkép czélszerübb és ajánlatosabb. — A tizedik fejezetben Mill a szavazási módról értekezővén, szabályként a nyilvános szavazást tartja helyesebbnek; egyidejüleg pedig a választásokkal járó corruptiókra is kiterjesztvén elmélkedéseit, azon óv- és orvoszereket veszi szemügyre, melyek ez irányban szükségeseknek vagy megfelelőeknek tartathatnak. Habár másfelöl oda hajlik véleménye, hogy e nagy politikai fekély s társadalmi kinövés igazi orvoslása csak az erkölcs, műveltség, és kötelességérzet folytonos emelkedésétől várható. — Ugyancz fejezet végén szerző a törvényhozó testület tagjaira nézve a napi díjak elvét elveti, s a vagyontalan képviselökre nézve azt indítványozza, hogy ezek a választók által associatio útján egybeszedett összegekkel kárpótoltassanak.

A tizenegyedik és tizenkettedik fejezetben a parlamenti rendszer egyéb elemeivel foglalkozik szerzőnk. Névsze-

rint hathatós érvekkel támadja meg a parlamentnek időszakonként részszerinti megmegújítását; míg másfelől azt a kérdést bonczolja, kötelező mandátumnak legyenek-e alávetve a képviselők vagy sem, mely ügyben érdekes fejtegetései a következő állításokban öszpontosúlnak: a) a kérdés nem annyira törvényhozás-politikai, hanem inkább az alkotmányossági moral dolga, mindazáltal fölötte jelentős és nagy horderővel bír. b) A képviselő elvontan ugyan felelős legyen, de viszont a választók igen rosszul cselekednének, ha szavazatuk árúla a követtől azt kívánák, hogy nézeteit és elveit egészen a választókéinak rendelje alá. c) Formaszerű kötelességvállalás ez irányban a jelöltek részéről semmikép sem helyeselhető, de igenis joguk van a választóknak alkalmas módon maguknak tudomást szerezni a követjelölt politikai credója, s irányeszméi felől; végre d) földolog mindenkor e tekintetben, hogy a képviselő igazán magas tehetségű s kitűnő egyéniség legyen, a ki a választók előtt kellő tekintélylyel bír, s a ki iránt a nép bizalommal és tisztelettel viseltethetik. — A tizenharmadik fejezet az egy vagy két kamrarendszer nagy-érdekű vitakérdését tárgyalja. Szerző demokratikus kiindulási pontjának megfelelőleg a kérdést az egykamara rendszerhez hajló szellemben iparkodik megoldani; és különösen czáfolgatván a két kamara rendszer támogatására felhozatni szokott érveket, azt mondja, hogy az egy kamara ügy legyen szervezve, hogy benne a conservativ elem is képviseltetésre találjon, névszerint az által, hogy egyfelől az örökös pairség, másfelől a különös szakműveltség és talentom képviselői is helyet foglaljanak ott.

A tizennegyedik fejezet a képviseleti állam executivájának van szentelve, szellemdús és mély tárgyavatottságot el-áruló fejtegetések nyomán, a következő pontokban tartalmazza az eredményeket. Minden végrehajtási teendő, mond szerző, állandóan csak egy egyénnek lehet földadata, csak egynek kezében nyugodhatik, egyébként a felelősség, mely minden jólrendezett kormánystruktúrnak életelve és földtétele, pusztá hang és irott malaszt marad. Minthogy pedig a tapasztalás azt tanítja, hogy az igazat és helyest a tanácsadók bölcsesége és tapintata találja el jobban, szükség, hogy a hatalom gyakorlatában álló mindenkor illő számú tanácsnokok által környeztessék.—Egy további elv Mill szerint az, hogy a demokratikus szervezetű államban

semmiféle végrehajtó vagy igazságszolgáltatási közhivatalnok se választassék nép vagy képviselő szavazattal, hanem lehetőleg független helyzetben legyen, s csak a központi hatalom legfőbb közegeitől származtassa hatósági tekintélyét. Ugyanitt továbbá szerző arra is törekszik, hogy a végrehajtás fejt, a vezér-minisztert, mint ő ezt magának képzei, a törvényhozó testülettől lehetőleg függetlenné tegye, miért is még a parlament feloszlata s a jogával is fel akarja ruháztatni, s határozottan szót emel a végrehajtó hatalom azon joga mellett, hogy, ha annak szükségét látná, a nemzetre appellálhasson, s új parlamentet hívhasson össze.

A tizenötödik fejezetben szerző eddig megállapított tanait a képviseleti rendszer felett a községi és vidéki igazgatásra és ügyintézésre alkalmazza, s egyebek közt kimutatja, hogy a municipális alkotmány és administratio helyes rendszere a politikai nevelésnek és a szabadságnak legbiztosb iskolája, csakhogy itten is szerző azon szükséges előfeltételeket, melyek minden ilyes intézmények sikeres hatályához megkívánatók, nyomatékosan kiemeli és szem előtt tartani ajánlja. — A tizenhatodik fejezet egy ránk, magyarokra nézve is nem csekély fontossággal bíró feladattal foglalkozik. Értjük a valamely álladalomban létező különféle nemzetiségek viszonyát a képviseleti államszerkezethez. Nézetei az eredeti, gondolkozásti állambölcselőnek e részben a következők: a nemzetiség: az embereknek közös fajrokonság s erkölcsi érzületek és rokonszeny alapján való egysége és kapcsolata; legerősb gyökere ennek: a politikai múltnak azonossága, a nemzeti történet és viszontagságok közös emléke, a jó és balsorsban osztozkodás, s az érdekközösség. A mi azonban a különböző nemzetiségeknek egy államban tényleges létezését illeti, ez Stuart Mill szerint azon államra nézve legkevésbé sem tekinthető szerencsének, a mennyiben ott, a hol a társadalom e tekintetben valóban sok részre oszlik, igazán szabad államszerkezet s alkotmány alig létesülhet, mert a surlódásoknak számtalan, alig kikerülhető alkalmai léteznek, a szabad államban nélkülözhetlen, általános és erőteljes közszellem ki nem fejlődhetik, s emellett a hadseregnek, mint nemzetiinek, a nép ügye és érdeke iránt semmi rokonszenve sem szokott lenni. Ez utóbbi pont tekin-

tetésben hivatkozik azután St. Mill az osztrák-magyar viszonyokra is, s egyebek közt nagy nyomatékkal emeli ki, hogy a *divide et impera*-féle elv is ily álladalmakban bir legelőbb érvényre jutni.

A tizenhetedik fejezet ismét egy kiváló jelentőségű kérdést vesz taglalás alá, t. i. a szövetséges államszervezetet, s ennek a képviseleti rendszer alapján alakítását. A szövetséges államok lényegét abban találja szerző, hogy kiválókép külvizonyaik tekintetében s idegen államok netán túlnyomóvá válható s reájok nézve veszélyes uralmuuk ellensúlyozására több kisebb terjedelmű országok maguk közt szorosb közösségbe lépnek. E közösségnek szükséges előfeltételét azonban Mill abban helyezi, hogy a szövetkező népeknek erős rokonszenvvel kell egymás iránt viseltetniök, s hogy a szövetségben lévő államok, hatalom és erőforrásokra nézve, egymástól ne igen nagyon különbözzenek, miután egyébként igazi tartós kapcsolat közöttük fenn nem állhat. Kifejti végre szerző, hogy a szövetséges állam és az államszövetség egymástól jól megkülönböztetendő fogalmak, s hogy jelesül igazán hatályos és erős központi kormányzat csak a szövetséges államban a „Bundesstaatban“ létezhet, ellenben a sokkal lazább természetű államszövetségben sohasem foglalhat, kivált hosszabb időre, helyet. A tizenharmadik vagyis utolsó fejezetben végül szerző a ránk nézve csekély érdekléssel bíró „gyarmati“ (colonial politikai) kérdést tárgyalja, s vele egyszersmind munkáját be is fejezi.

III.

Ezek Stuart Millnek, Anglia legnagyobb s legtekingintélyesb jelenkori állambölcseleljének nézetei! — Forduljunk már most e nézetek rövid méltatásához, s lássuk, miben rejlenek ez új rendszer fény- és árnyoldalai, s mily eredmények vonhatók le abból a politikai elmélet általános továbbfejlődésére a gyakorlati államélet megfelelőbb újjáalakítására és tökélyesbitésére nézve.

Stuart Mill személyiségének és munkájának mindenekelőtt nagy érdeme, hogy teljes fölismerésében a kor szükségei- és igényleteinek egész tömegét karolja föl a legégetőbb politikai kérdé-

seknek, s egész határozottsággal és következetességgel járul azoknak megvitatásához. Számosak a fényes tulajdonságok, melyek a szóban lévő munkát az összes újkori politikai irodalom egyik legjelentékenyebb termékévé teszik, s számára a világliteratúrában diszes helyet biztosítanak. Fényoldala egyebek közt e dolgozatnak a minden lapon kifejezésre jutó ép oly nemes mint férfias határozottság, a páratlanul finom politikai érzék és tapintat, a dolog mélyébe ható önálló gondolkozás, az elmélet és élet hézagainak illőbb kitöltésére irányzott ernyedetlen törekvés, meg azon dicséretre méltó bátorság, melylyel szerző hazájának, Angliának, belső államélete több sebhelyeit fölmutatja, s midőn bírál, midőn tagad és megtámad, egyszersmind alkotni és teremteni, jobbat és czélszerűbbet kijelölni siet. Helyesen jegyzi meg St. Mill művéről egy szellemdús bírálója, „hogy az igazság kiderítésére irányzott törekvés korunk egyetlen államtani munkájában se jut tisztábban és határozottabban kifejezésre, mint épen Mill jelen rendszerében, s épen ez oknál és a belőle származó fényes eredményeknél fogva, daczára minden hiányainak és félzségségeinek, a szerző magának halhatatlan érdemeket rívott ki.“

—Mint egyike korunk azon, fájdalom, nagyon is kevés állambölcseelőinek, a kik a politikai elmélet továbbfejlesztését csak a társadalom tudományok összes körzetének, s jelesül a politikai ethika meg a közgazdaságtannak is szakadatlan figyelembevételével tartják sikerrel eszközölhetőnek: Stuart Mill jelen munkájában ép úgy törekszik az állami élet törvényeinek tiszta tudására jutni, mint világhírű „Nemzetgazdasági kézikönyvében“ az ipari és forgalmi rendnek, páratlan jelességű „Logikájában“ pedig a szellem és észvilág törvényeinek fölismerésére jutott; s ha, mint azonnal látni fogjuk, e nagy czélt jelen munkájában még nem is érte el egészen, mégis annyi anyagot és tanulmányt gyűjtött össze, hogy már ennél fogva is századunk egyik legkitünőbb s legfigyelemreméltóbb politikai írójának joggal nevezhető.

Stuart Mill demokrata, az újkori radikal iskolának követője, sőt mondhatni, egyik feje. Mint Bentham tanítványa, mint a határozott szabadelvű „Westminster Review“ egyik fővezetője, s mint a francia pozitivisták, és az angol socialistikai mozgalmak egyik lelkes tanulmányozója, — első föllépte óta, egészen a legújabb korig, mindenkor az előrehaladtabb szabadelvűség egyik

zászlóvivője vala. Elvei, tanai, meggyőződéseivel fogva azon politikai párthoz tartozván, mely a szabadság, egyenlőség és társasság nagy elveinek minél teljesb érvényre juttatásától, a demokratikus eszmék mindinkább terjedése- s megvalósulásától, meg a társadalom minden rétegeinek és osztályainak érdekei és erői teljes, mindenoldalú érvényesítésétől, kifejlésétől hiszi föltételezettnek az igazi politikai és emberiségi előmenetelt: Stuart Mill azok sorában küzd, még pedig páratlan lángelméje s roppant tudománya éles fegyverével, kik az állami rendet fejében és tagjaiban egyaránt reformálni, az alkotmányosság rozszant szervezetét solidabb alapokra állítani, a nép minden rétegében a jóllét s műveltség áldásait meghonosítani, az állam törvényhozási, kormányzati és pénzügyi hiányait kiküszöbölni, s különösen az alsó néposztályok anyagi és erkölcsi emelése által az egész társadalmat új s megfelelőbb institutiók élvezetébe helyezni törekcszenek. — Mind e tekintetekben Mill, honának, a conservatív Albionnak egyik sajtászerűsege, s egyike különösen azon keveseknek is, kik belátják, hogy a britt államszervezet és alkotmány, bármily magasan álljon is az európai continens legtöbb államainak alkotmánya fölött, s bármily nagy mértékben is feleljen meg a szabad nép- és státusélet követeléseinek, egyik-másik irányban már elárvulttá, reformokat szükséglové vált, s hogy ép az angol államrend s társadalom rendkívül conservatív jelleménél fogva, politikai bölcselőinek a hiányok- és fogyatkozásokra, valamint a reformok visszaútasíthatlanvoltára, már jó előre, s pedig az újkori demokratikus eszmék teljes méltányolásával, figyelmeztetni!

Midőn azt mondjuk, hogy Stuart Mill demokrata, s a radikálpárt egyik karvezére, az nem értelmezendő úgy, mintha a nagy britt államphilosoph a felforgatás, a demagogia szószólója, vagy a monarchia elvének ellensége volna. — Sokkal tovább s mélyebben látó s sokkal alaposb szakbuvár ugyanis Mill, semhogy ily tévedésekbe bonyolúlhatna, sokkal világosabb s rendszerettebb fő, semhogy a társadalmi zürzavar és rendszertelenség ideolog apostolaival azonosíthatatnék. — Mill rendszerében igen élesen van megkülönböztetve a józan, a helyes, attól a demokratiától, mely a nyers tömeguralmat, a constans izgatóást, a szenvedélyek féktelenségét, a nyílt vagy palástolt anarchiát írja lobogójára, s a népszabadság s nép-felszabadítás, az

egyenlőség s egyenjogúság stb. elveinek czége alatt, csak a tömegszarnokságra, a legridegebb nivellirozásra, a társadalmi rend és fokozatok természetadta s teljesen jogosult különégei lerontására törekszik. — Mill, szóval, demokratikus hajlamai és tanaival nem demagog, nem forradalmár, hanem a jelenen túl és tovább tekintő politikai látnok, ki bölcselmi rendszerében a késő jövő alakulásait és szükségait már előre jelzi, s reformokat sürget, a nélkül azonban, hogy e reformok teljes azonnali, s erőszakos keresztülvitelét követelné. Szóval el lehet e tekintetben Mill törekvéséről és irányáról mondani, a mit Franciaország egyik legnagyobb élő állambölcselője korunk ez irányú feladatára vonatkozólag mondott „le progrès de la démocratie est le fait dominant de notre siècle; mais c' en est aussi le danger suprême. Contenir et régler la démocratie sans l'avilir, l'organiser en monarchie tempérée, et république conservatrice, tel est le problème de notre siècle, mais ce problème n'a été pas encore résolu nulle part.“ Mig másfelől jól szem előtt tartandó, hogy az angol szellem s tudományosság e napjainkban okvetlenül legnagyobb s legfényesb képviselőjének rendszerében: a demokratia leginkább a szellem s műveltség uralmának, az ész és értelmiség minél teljesb s minél általánosb hatalmának értelmében magyarázandó, — s hogy a mi a központi vagy kormányhatalmat illeti, Mill e tekintetben sem tartozik azok közé, kik a szabadság fogalásait csak az executiva körének mind tovább terjedő megszorításával vélik eszközölhetőnek, s újjongnak mindannyiszor, a midőn a végrehajtó hatalom befolyását és functióit, bármí csekély mértékben is, szűkebbre szorítani vagy deválválni alkalmat találnak.

Tanait a szellem dús irónak illetőleg, nem állhat föladatunkban a fentebbiek folytán azok tüzetesb méltányolásába bocsátkozni; egykét fénypontját elméletének azonban különös megemlítés nélkül hagyni nem lehet. Jelesül

Millnél, mint angolnál, mindenekelőtt figyelemre méltó mozzanat az, hogy szerinte az állam lételében és fejlődésében meghatározott törvényekhez van kötve, melyeknek helyes föltétele a közélet üdvös újjáalakításának lényeges föltétele. Nagy-horderejű s reidkívvül mély jelentőségű továbbá szerzőnek azon bővebben kifejtett gondolata, egyfelől, hogy a politikai társadalomrend sarkalatos élet-és alapelve, a rend és a szabadság

teljes és összhangzó érvényrejtésében rejlik, — másfelől, hogy a valódi állami haladás s civilisatio múlhatlan kelléke és föltétele az engedelmesség és kötelelességérzet, mely minden törvénytiszteletnek ép úgy, mint a köztartozások hű és készséges teljesítésének forrása, legbiztosb záloga. Kétszeresen fontos s nagy horderejű nyilatkozat egy demokrata, egy radicalreformer ajkairól, szemben azon napjainkban nagyon is elharapódzott s ép oly ferde, mint veszélyes fölfogással, hogy a liberalismus és a valódi szabadelvűség csak az individualismus minél szélesb érvényesítésében, a közhatalom iránti föltétlen ellenzéki magatartásban, az „egészet“ képviselő közegek iránti negativitás és passivitásban állhat. Mill munkája ez irányban is szolgálatot tesz a helyesb állam- és világnézet ügyének, a mennyiben, ép olyformán mint a szabad republicának, Schweitznak szülöttje Cherbuliez arra figyelmeztet, hogy, nem kevesen azok közül, kik napjainkban népjogokról és szabadságról, demokratikus haladásról és egyenlőségről oly hangosan beszélnek, igen sokszor megfélemedeznek azon állami kötelelességek- és tartozásokról, melyeknek az egyes minden jólrendezett közületben szükségszerűleg alá vagyon vetve, s mely kötelmek és tartozások pontos s lélekimeretes teljesítése nélkül, kivált egy újkori, s egy demokratikus szervezettel bíró állam fen sem állhat. — Egy nagy s figyelemreméltó gondolat Stuart Mill alkotmányi elméletében továbbá az, hogy az igazán országos ügyeknek (törvényhozásban és kormányzatban) intézését a közészerűség kezeiből és ellenőrzete alól kivenni, s a szellemi fensőbbség, a talentom, a szakértelmiség kezeibe adni törekszik. Szerinte a közészerűségek uralma, melytől a modern szabad államokban igen lehet tartani, csak oly alkotmányi rendszerre vezethet, mely a demokratia nemesb fogalmát meghamisíthatja, s idővel oly institutiókat csempészhetend be a közszerkezetbe, melyeket a státus fenső érdekeinek biztosítására nézve előnyöseknek legkevésbbé sem nevezhetni. — Szóljunk-e különösen arról, mily találóan s mily behatólag elemzi szerző a törvényhozási és a közkormányzati teendők köreit, mily tapintattal igazolja az államigazgatásban a felelősség sarkalatos elvének jelentőségét, nélkülözhetlenségét; mi mély és alapos ismeretét árulja el az administratio minden részeinek és föltételeinek; mily határozottsággal mondja ki, hogy valóban nagyot, maradandót,

tökéletesen igen sok főből álló testületek s organumok soha sem bíznak előállítani, mily őszinte s következetes Stuart Mill a népsouverainitás nagy elvének elismerésében akkor, midőn egyebek közt a parliamendi mindehatóság eszméjét a nemzetre, mint felsőbb fórumra való hivatkozhatás elvével ellensúlyozza, s több oly correctivumot törekszik fölmutatni, mely a törvényhozó kamarák tulkapásai korlátolására alkalmasnak vagy czélszerűnek tekinthetnék.

Ezekon kívül még két nagy és eredeti eszme jut kifejezésre Mill rendszerében;—melynek tüzetesb megérintése itt el nem mulasztható. Értjük egyfelől az általa sajtószereleg fölfogott politikai majoritások és minoritások kérdését; másfelől a szintén nem kevésbbé eredetileg formulázott nemzetiségi principiumot. — Az elsőt illetőleg, igen helyesen utal szerzőnk az alkotmányos elmélet és életgyakorlat azon hiányosságára, mely a pusztaszám majoritásokban és ezek sokszor csak lékony nyilatkozásaiban rejlik; s kimutatja, mily sok igazságtalanság és hátrány származik onnan, hogy a minoritások a közügyek alakulására egészen befolyásnélküliek maradnak, s hogy a dolgok meg nem másítható természeténél fogva a többség uralma a kisebbség fölött valódi zsarnoksággá is válhatik. — A mi pedig a nemzetiség momentumát illeti, nem vonhatni kétségbe, hogy Mill a több nemzetiségből alakult államok politikai életének egy igenis jelentékeny sebhelyére mutat, a midőn kiemeli, hogy egy nagyon is heterogen elemekből álló néppel erős és tartós szabadság építetet nehéz alkotni, s hogy a hol a különböző népiségek és fajok egyoldalú nemzetiségi igényeik érvényesítésében a fensőbb s közös államfeladatokat és érdekeket illőleg nem méltányolják, az állami gyengeség és lehetetlenség elemei már magukban az államélet alapzataiban megvannak. Nem lehet végre érintetlenül hagyni, hogy Millnek azon eszméje, hogy kisebbségi törvényhozói választmányok alakittassanak, és működjenek állandóan a közkormány oldalán,—nemcsak figyelemreméltó, hanem bizonyos jogosultsággal s gyakorlatisággal is bír, a mennyiben korunk bonyolult közviszonyai s ezerágú legislativ föladataival szemközt, előbb-utóbb egy ily elvekre alapított institutio életbe léptetése, valószínűleg alig lészen kikerülhető.

Ezek Mill elméletének fényoldalai; ezekben öszpontosúlnak

azon haladási vívmányok, melyekkel a nagy britt állambölcsező a politikai theoriát általában és a képviseleti rendszer tankörét különösen gazdagította.

Lássuk most a munka árnyoldala it és fog y a t k o z á s a it, s különösen azt, mennyiben áll Mill theoriája korunk általános tudományi fejlődésének színvonalán, s mennyiben felel m e g v a g y n e m azon magasb követeléseknek, melyekkel napjainkban az államtudomány és politikai elmélet irányában föllépni jogosítva vagyunk!

IV.

Mill munkájának egyik legnagyobb hiánya, mindenekelőtt, abban rejlik, hogy szerző, mint honfiai egyáltalában, az államélet megítélésében s az ennek előbbrevitelére czélzó reform-eszmék felállításában: a történelem és a nemzeti saját szerű ségek momentumát kellő mértékben nem méltányolja, s nem ritkán azon félszeg eredményre jut, intézményeket és javaslatokat egyetemes s a b s o l u t é r t é k ü e k n e k nyilvánítani, melyeknek csak adott viszonyok, s meghatározott előfeltételek közt tulajdoníthatni jelentőséget és alkalmazhatóságot. Korunk mai tudományossági színvonalán az öntudatos és sikerre számító állameszélynék az emberi és társadalmi psychologia, az ethnographia és história, a nemzetgazdaság és a műveltségi tényezők sokkal tüzetesb figyelembevételéből kell kiindulnia, mint az Stuart Mill dolgozatában történik, s annál feltünőbb, mert ép Mill egyike azon még valóban kevés európai államphilosophoknak, kik ezt (mint fentebb ki is emeltük) felismerték, s a kik mindazon nagy készültségi és képességi kellékeket, melyek e tekintetben a politikai íróban megkívántatnak, tényleg birják is. — Egy további gyenge oldala Mill művének a vizsgálódási módszer, melyet benne a szerző követ, s melyet maga is d e d u c t i ó n a k nevez. Egy oly fényesrangú politikai írótól ugyanis, mint Mill, a ki mint logikus, mint természettudós és nemzetgazda az európai tudományosság legfőbb tekintélyei közé tartozik, joggal megvárhatni, hogy elveinek és tanainak igazságát, azon az úton és módon bizonyítsa, mely a jelenkorban általános tudományi vizsgálódási zsinórmérvül már majdnem egyhangúlag elfogadtatott, az i n d u c t i ó - é n. A priori fogalom-

határozatokkal, eszményekkel és abstractiókkal, korunkban és napjainkban ugyanis igen ki van a politikai író a veszélynek téve, hogy tévedésekbe, egyoldalúságba sülyed, s hogy a fejlődési törvények, miket nem az élet és a történelem tapasztalataiból és megfigyeléséből, hanem önnön agyának bármi genialis combinatióiból von le és állít fel, közelebbi nyomozásnál üres schémákká, s hasznavehetlen formulákká törpülnek! — Nem kisebb joggal vehetni Millnek szemére, hogy okoskodásaiban és érveléseiben némely alapfogalmainak határozatlanságánál fogva, nem ritkán következetlenné lesz, vagy éppen fogalomzavarba bonyolódik, mely elmékedéseinek élet tompítja, s a munka tudományos hatását nem kis mértékben gyöngíti. Nem bocsátkozunk részletekbe, s csak egy két tételére akarunk a műnek utalni. Igen gyakran összezavarja ugyanis Mill az államforma és a kormányzati elv fogalmát, úgy hogy azután valamennyi következtetésre is visszaszártható marad az eredetileg hibás értelmezés. Ép így felszeg eszmelánczolatnak kell neveznünk azt, a hol a despotismust meg a képviselői rendszert külön államalkotóknak nyilvánítja, másfelől pedig a monarchiai kényuralmat az absolutismussal azonosnak tekinti, holott az iskolázott politikai gondolkodó e két fogalomnak különbözősét jól ismeri, s míg az egyiket, legalább históriailag (azaz viszonylagosan) igazolhatónak, s bizonyos átmeneti fejlődésű fokokon a népek életében helyszerűnek tartá, a másikat, vagyis a despotismust föltétlenül s minden kivétel nélkül jogtalanának s elvetendőnek nyilvánítja!

Demokratikus álláspontjának határozott körvonalozása sem egészen olyan, melyet teljesen befejezettnek s kifogástalannak lehetne nevezni. Nem hiányzanak ugyanis deductióiban oly tételek vagy nyilatkozatok, melyek világos tanúságai annak, hogy szerző még egészen és teljesen az iránt niucsen tisztában, mennyiben lehet és kell s mennyiben nem lehet és nem szabad a democrat elvek uralmának terjednie, hogy hol vannak a nép- és a kormányhatalom terjeszkedésének véghatárai, hol azon szükséges és soha szem elől nem téveszthető korlátok, melyeket egyfelől a központi hatalomnak rend- és tekintélybiztosítási, másfelől az egyéni a testületi, meg a municipális érdekköröknek szabadsági törek véseikben átlépniök soha nem szabad. — Ezen, még tán menthető, vagy legalább megmagyarázható fo-

gyatkozása mellett Mill demokratikus eszmerendszerének, van azonban még egy más, s nézetünk szerint alig igazolható eszme Stuart Mill teoriájában, a mely szintén demokratikus iránylatával függ össze, a nélkül hogy annak lényeges vagy természetszerű folyományául tekinthetnők. Értjük azon elvét Millnek, hogy a választásoknál szavazásjog a nőkre is kiterjesztessék, hogy tehát a politikai párttusák és izgalmak körébe az asszonyok is belevonattassanak! — Mill ugyanis azon hiedelemben van, hogy e tekintetben ész- és jogszerűleg a két nem közt különbséget nem tehetni, s hogy a választási jognak az asszonyokra kiterjesztése az utóbbiakat arra képesítendi, hogy a férfiak elkeseredett párttusáira enyhítőleg hassanak be, s hogy ez is egyikét képezhetné azon előfokoknak, melyekkel a nők társadalmi emancipációját előkészíteni és megkönnyíteni lehetne. Mill nem veszi tekintetbe eléggé azt, hogy a nők specifikus kötelmeiknek (jelesül mint anyák s mint háziasszonyokéinak) pontos teljesítése, ép oly meg egyeztetetlen a forum kötelelességeivel, mint a női kötelelességek teljesítése férfi által a foruméival volna. Nem is érintve azt, hogy a nőknek fölruházása politikai jogokkal igen rövid idő alatt a családi rend felbomlására vezetne, az igazi asszonyemancipáció helyett pedig vagy ezeknek, vagy pedig a férfiaknak rabszolgaságát vonná maga után.

Forduljunk most Mill alkotmányi elméletének azon, nézetünk szerint, szintén hiányteljes szakaszához, mely a választási rendszér gyökeres átalakítására céloz, s közvetve a politikai majoritások és minoritások párt-állását és viszonylatát is megváltoztatni törekszik. Lehetlen ugyanis, már az első pillanatra, be nem látni azt, hogy bármily dicséretes végezőlja legyen is a geniális író e tervének, az indítványba hozott reformjavaslat maga ép oly különözszerű, mint impraktikus, s hogy föltéve (de meg nem engedve) hogy kivihető lenne, eredményeiben a fenlévő bajokat legkevesebbé sem orvosolná, sőt egyik másik tekintetben bizonyosan még fokozná is! — Kétségtelen ugyanis mindenekelőtt az, hogy a tervezett szavazási mód már természeténél fogva is oly bonyolult és nehézkes, oly sok csalásokra és visszaélésekre okot szolgáltató volna, hogy mindjárt az első megkísértésnél teljesen elhibázottnak és hasznavehetlennak bizonyúlva. Ki bírná ugyanis megszámitani és ellenőrizni az ezer meg ezer szavazati czédulát

annyi számtalan követjelöltjével és elágazó árnyalataival?! Nem képezne-e e munka valódi sisiphusi föladatot, melynek örökös ismétlődése és megújulása útvégre minden érdeket s figyelmet meglankasztana, minden türelmet kimerítene!? És azután valóban nagyon is kérdéses: elérettethetnék-e ily választási rend alapján valóban azon czél, mely miatt ahhoz Mill leginkább csatlakozik!? Hogy t. i. a minoritások is okvetlenül képviseltetésre legyenek szert, s el ne nyomassanak a többségek által!? Mert azon esetet véve, hogy valamely államban száz ezer választó által 100 képviselő volna megválasztandó, valóban több mint kétséges, hogy 1000 választó találkozzék szétszórva az egész országban, kik bizonyos ügyben egy sajtáságos közös irányt követnek, s a kijelölt módon egy közös képviselő megválasztására jussanak; a mi valóban majdnem csodával határos eseménynek tekinthetnék! — Eltekintve azonban mind e visszásságoktól, valóban nem csekély csorbitása rejlenék e nagyfontosságú politikai actus értékének abban, hogy a választási ügy minden helyi és sociális alapoktól elszakíttatnék, a matematikai számműveletek ridegségének életbevágó, kézzelfogható s reális érdekek és tényezők áldozatúl esnének, s maga a megválasztott pedig igazán soha sem tudná és tudhatná kit és miként képvisel, minő érdekek és iránylatoknak kifejezője-, szószólójaként szerepeljen!

Befejezésül legyen megérintve, hogy Millnek elmélete az államszövetségek és a szövetséges státusokról szinte hiányos és elégtelen, s hogy mint sok egyéb helyein munkájának, úgy az erről szóló szakaszokban is, némely alapfogalmak határozatlansága s ingatag volta a következtetések menetére és az eredmények formulázására visszás hatásúnak bizonyul.

KAUTZ GYULA.

AZ ANGOL ADÓRENDSZER.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.*)

(Voocke erre vonatkozó munkájának ismertetése.)

A v á m ü g y.

Lássuk már most Anglia vámügyi viszonyait. A vámügyre vonatkozó legrégebbi adat, hogy 979-ben Ethelred király minden Londonba érkező kisebb hajó után $\frac{1}{2}$ pennyt, a nagyobbak után 1—4 pennyt szedetett vám gyanánt.

A vámügy a borvámval kezdett fejlődni. Minden borszállítmánytól ennek egy része a királyi pinczékbe vámadó „prisa“ „prisa ge“ név alatt természetben beszolgáltatott. Később ezen vámilletéket pénzzel lehetett megváltani, és pedig tonna szerint kivetett árakban (tonnage), és ezen vámilleték a gyapjú, selyem, hús . . . és több más cikkre is kiterjesztett. Beszedésével Londonban a kamarás (champerlainship) volt megbízva. Azonban ez úton csak csekély maradt a vámjövedelem, noha emelésére pótlékok is teremtettek.

1204-ben ezen vámilleték az értéknek $\frac{1}{15}$ -del lett megállapítva. I. Eduárd a parlament hozzájárulásával szabályozta a kiviteli vámokat, és a vámbevételt 12,000 livre-re emelte. Kevés időre a beviteli vámok újra emeltettek; az új vámszabály *nova costuma* név alatt használva a külföldi kereskedőkre kétannyi

---

*) Az ismertetés első része megjelent a Budapesti szemle VII. kötete 82 stb. lapján. S z e r k.

vámadót vetett, mint a belföldiekre. III. Eduard a kezelés körül lévő visszaélések megszüntetésével a jövedelmet emelé.

Az úgynevezett fontpénz („duty ad valorem“ nevű vámilleték) a számla szerint kimutatott érték után volt fizetendő, azonban annyi visszaélésre vezetett, hogy elvégre elhatározottat, hogy a szállítmányok értéke nem a kereskedő számlái, hanem a kormány által készített hivatalos árjegyzék szerint lesz meghatározandó. Ezen hivatalos árjegyzék, a melynek czélja volt határt szabni az értékmeghatározásban előfordult visszaéléseknek, később a vámjövdelem emelésére szolgált, mert meghagyták ugyan a vámilletékek számait, perczentjeit, azonban az árúk értékét oly magasra és a valóságot meghaladó arányban emelék a hivatalos árjegyzékben, hogy a fizetendő összeg tetelesen emelkedett. Történt pedig ezen önkényes árszabás úgy a Tudorok mint a Stuartok alatt. — 1642-ben az egész vámtariffa újra revideáltatott, meghagyták azonban az értékhez mért vámszabást 1860-ig, mert csak ekkor méretett a vámilleték az árucikkék súlyához.

Hogy mily különbség származik e két különböző rendszer alkalmazása által, arra vonatkozólag Soetber egy figyelemre méltó fejtegetését ajánlom, mely a „Vierteljahrchrift für Volkswirtschaft“ 1864-diki 3-ik kötetében megjelent. Szerinte 1824-ben az Angliából kivitt és vám alá jött szövetek és fonalműek hivatalos értéke volt $39\frac{3}{4}$ millió livre, a bevallott érték pedig $27\frac{1}{4}$ millió livre. Más cikkeknél pedig az ellenkező mutatkozott. 1854-ben a londoni kereskedési hivatal az adatok gyűjtését nagyobb alaposzággal vitte, és azt találta, hogy az összes behozatal hivatalosan meghatározott értéke $124\frac{1}{3}$ millió livre, a számitásokra fektetett valódi érték pedig $152\frac{2}{3}$ millió livre volt, a mi 22% különbséget ad, a mi egyes cikkeknél 40% -ra emelkedik.

A vámügy okszerű fejlődésének nagy hátrányára szolgált a rossz kezelés, ennek oka pedig abban fekiidt, hogy a vámtisztek fizetése vámilletékekben állt, a mit csak 1812-ben szüntetett meg a parliament, midőn a hivatalnokoknak rendes fizetésök lett megszabva és szabályozva.

A XVII. században a vámjövdelem már 650,000 livrere emel-

kedett, midőn a vámadóhoz még a fogyasztási adó is csatoltatott. — Az 1660-diki vámtariffa már a „sliding scale“ természetével birt, a mely abban állt, hogy egynémely czikk kivitele Angliából csak akkor volt megengedve, ha annak piaczi ára valamely előre meghatározott árt, mint maximumot, meg nem haladt, a minek czélja volt egy némely czikknek áremelkedését ez úton is megakadályozni. Ezen tariffa általában védvámi volt, sőt némely cikkekre nézve tilalmi. Azonkívül az angol hajókon szállított tárgyak kedvezményben részesültek, a mennyiben ha angol hajók az előállítás helyéről egyenesen hoztak tárgyakat, a vámnak csak $\frac{1}{3}$ -át fizették.

A vámköteles árúk száma folyton szaporítottatott, a minek segítségével 1689-ben a vámjövedelem 800,000 livret, sőt Mac-Culloch szerint 1 millió livret is meghaladt.

A politikai viszonyok azt hozták magukkal, hogy a vámdíjazást eszközül is felhasználta a kormány idegen nemzetek iránti rokonszenvét vagy ellenszenvét mutatni, tanúsítani. A francziakkal viselt háborúk miatt a francia árukra külön vámilletéki pótlék volt vetve és pedig átlag külön 25°, főleg pedig a francia borokra, szeszes italokra.

Anglia vámpolitikája már ugyanekkor oda irányult, hogy termelőit a kivitelre képesítse. Ezért a kiviteli vámok gyapjúgyártmányokra és gabonaneműekre részben megszüntettek, sőt még a kormány kiviteli díjakat is fizetett az exporteure-nek időnként.

A mi különösen a gabonaneműek kivitelét illeti, az 1663-ban föltételesen engedtetett meg, t. i. a fentemlített piaczi ár korlátával; 1670-ben a kivitel korlátok nélkül szabaddá lett kis vámilletékkal. Már 1689-ben újra visszaállítottatott a piaczi árszerinti korlátozás, azon kedvezéssel, hogy a kivitelre még díjt is fizetett a kormány, míg végre az 1700-dik évben a gabonakivitel teljesen megtiltatott.

A XVIII-dik század elején Anglia még a prohibitiv rendszernek hódolt; számos cikket, a melyet Németország, Hollandia, Orosz- és Törökország előállított — Angliába importálni megtiltatott. Ehhez járult az általános magas vámdíjazás, miután maga a fontpénz már 21%-ra rügött, a melyen kívül a francia cikkektől még külön 50% pótlékot kelle fizetni. A fontpénz min-

denféle és külön-külön czélra szolgáló pótlékok által emeltetett. Így gyapotáruknál 15% pótlék, theánál (1 fontra) 5 shilling pótlék számított.

1722-ben a kiviteli vám megszűnt a füszer- és festékárakra nézve, a gyapotgyártmányok kiviteléhez még állami díjak is voltak kapcsolva. Szintügy szabaddá tétetett a halcsont és halzsir, 1724-ben pedig a papirgyártáshoz igényelt rongy bevitele. 1747-ben a fontpénz ismét 5%-kal emeltetett.

Tagadhatlan, hogy a beviteli vám nagyságával Anglia beliparát emelte, és hogy a kivitel könnyebbitésével ugyanczen cél lett előmozdítva, azonban tagadhatlanul számos visszaélésre adott alkalmat a vámvisszatérítés (Rückzoll) és a nagy vám a csempészkedést fejleszté.

A vámtariffa oly zavarttá lett a különféle czélra újra meg újra alkotott pótlékok által, hogy a kereskedők már fel nem találták magukat, a mit a vámtisztek zsarolásokra használtak fel. Ezen zavart állapot indítá Pitt-et arra, hogy 1787-ben egy új vámtörvényt (customs consolidation act) alkottasson, a melynek tariffája egy-egy tételben összefoglalta a különböző nevű pótlékokat. Ezen tariffában 1200 áruczikkre van beviteli vám és 50-re kiviteli vám szabva; — a tilalom a palaczkokban levő bornak, sőt még némely külföldi kézműipari czikknek bevitelére megszűnt ugyan, de számos czikkre fentartatott; juh, gyapjú, agyagföld . . . kivitele eltiltatott; nyersterményekre és félgyártmányokra nagy kiviteli vámot szabtak. — Mindez azt igazolja, hogy ezen vámtörvény is a belföldi productiót, főleg pedig az ipart védpaizs alá helyezé.

Ezen vámtörvényt rövid idő múlva a francia háború ingatta meg, mert újra nagy kiadások támadtak, a melyek fedezésére a vámok emeltettek. Tíz év alatt nyolczféle új pótlék csatoltatott a vámokhoz, úgy hogy a vámszabályok már hat nagy foliókötetet tölthettek meg. A vámillételes 1200 czikk között csak 160 volt, mely egyenként és évenként 100 livrenél többet jövedelmezett, 1040 czikk pedig összesen csak 110,000 livre jövedelmet adott. Hogy mily bonyolodott lett Anglia vámügye, kitétszik abból, hogy az 1815-ben megjelent és 1375 quartlapra terjedő Indexen 25 évig dolgozott Jickling. Ezen tárgymutató 1824, 1845, és 1853-ban folytatottatott.

1824-ben a beviteli vám még 80% voltüvegre; 75% porcel-

lánra, agyagedényre, bőrárúkra, némely gyapotneműekre; $67\frac{1}{2}\%$ kattun és gyapjüneműekre; 50% sárgarézre, vasra, vörösrézre stb. Kendert, lent, olajt, bort, czukort, dohányt, gabonát csak a termelőországbeli, vagy pedig angol hajón lehetett bevinni; az angol gyarmatokkal csak angol hajókon lehetett kereskedést űzni.

A vámügy átalakulására határozó befolyást gyakorolt a jövedelmi adózásnak fejlődése, mert a jövedelmi adó által származott nagy bevételi feleslegek arra szolgáltak, hogy az indirect adókat józan haladással lejobb szállítsák. Így 1833-ban üvegre már csak $8-20\%$; porcellánra 30% ; vasra, aczélra, vaspléhre, gyapot és gyapjüneműekre $15-20\%$; selyemre $25-40\%$; lenre 40% , hajókra 50% volt a beviteli vám. A kiviteli vám átlag 10% volt, és több cikk kivitele még teljesen el volt tiltva.

De ezzel a vámok leszállítása egyidőre megakadt, sőt 1840-ben átlag 5% -kal emeltettek azon deficit pótlására, a mely a postadijak leszállítása által származott.

Ekkor már annyira fejlődött volt az ipar, hogy Anglia munkásainak olcsóbb élelmezéséről kellett gondoskodni. A gabona behozásának tilalma lett a támadások célpontja, az e végre alakult „anti corn law league” élére Cobden állott, és megtörte a a phalanaxott. 1842-ben Peel Robert új vámtarifát hozott létre, a mely nyerstermények szabad vagy legalább könnyített behozatalára (legfelebb 5% vám), a mezőgazdasági tenyész-állatok szabad kivitelére fektetett súlyt, egyúttal pedig a gyártmányok beviteli vámját is alábbszállítá, úgy hogy az 20% -ot meg nem haladt és csak a selyemgyártmányoknál maradt $25-40\%$. De még ekkor is kedvezményben részesültek a gyarmatok, melyek az általános vámoknak csak felét fizették.

1844-ben a vámilleték ismét leszállított, főleg a czukornál; mintegy 130 cikkre nézve a bevétel teljesen megszűnt, a mi nek közvetlen következménye a vámbevételnek apadása volt $3\frac{1}{3}$ millio livre-re.

Ez időtől fogva Anglia határozottan haladt a szabadkereskedés irányában, alig mulik év, a melyben egy vagy más cikkre nézve a vámot ne módosítaná, más államokkal szerződéseket ne kötne a szabadkereskedés elméletének alapján. Ezen évtized kezdetén kötö Franciaországgal a nagyhorderejű vámszerződést;

szüntette meg a különbséget idegen államok és Anglia gyarmatainak áruí között a vámilleték megszabásánál.

De igen csalódnék, a ki azt hinné, hogy Anglia megszűnt lenni minden tekintettel termelésére és gyáriparára. Így azt látjuk, hogy gyártott, feldolgozott dohány nagyobb beviteli vámot fizet, mint a dohánylevél; a finomított cukor többet, mint a nyers cukor; sőt a gabonára is még 3 penny beviteli vám esik egy-egy angol mázsa súly után.

Ugy tartom nem lesz fölösleges még néhány részletet is közölni, miután reánk nézve ez érdekel bír.

1865⁵/₆-ban az összes vámjövedelem 22,294,920 livre volt a melynek 90⁰/₆-a hat cikk után folyt be, a melyek: dohány, cukor, szeszes italok, thea, bor, gabona.

A dohány után fizetett beviteli vám azért oly tetemes, mert a dohánytermelés Britanniában el van tiltva és így egész szükségletét a külföldről szerzi meg. Még a múlt század vége felé (1787-ben) egy-egy angol font (közel 26 bécsi lat, annyi, mint egy angol font) dohány után 3¹/₂ shilling (1 frt 75 kr.) volt a beviteli vám, a mely lassanként 6 shillingre emelkedett, míg ismét (1842 és 1863-ban leszállított és jelenleg:

egy angol font dohány után	4 shilling
„ „ „ burnót „	3 ³ / ₄ —4 ¹ / ₂ shilling
„ „ „ szivar „	5 „

átszámítva ezt a mi méreteinkre, azt találjuk,

hogy egy bécsi font dohány után a beviteli vám 2 frt 47 kr.

„ „ „ burnót után átlag ugyanannyi,

„ „ „ szivar után 3 frt 9 kr.

ércpénzben, a miből kitűnik, mily roppant vámmal van ez a cikk terhelve. Ha tekintjük a kereskedésbe hozott dohány átlagos értékét, azt látjuk, hogy a vámadó nyolczszor nagyobb, mint a mennyit maga a dohány ér, azaz az értéknek 800 százaléka.

És mindamelllett a fogyasztás tetemesen növekedik, a mi a következő adatokból kitűnik:

A dohányfogyasztás volt:

1800-ban	18 ¹ / ₂ millió font,	ebből folyt vámjövedelem	1 ¹ / ₃ millió l.
1810-ben	20 ¹ / ₃ „ „ „ „	„ „	2 „ „
1820-ban	15 ³ / ₅ „ „ „ „	„ „	3 ¹ / ₈ „ „
1830-ban	19 ¹ / ₄ „ „ „ „	„ „	3 „ „

1830-ben	$22\frac{9}{10}$	millió font,	ebből folyt vámjövedelem	$3\frac{3}{5}$	millió l.
1860-ben	$35\frac{1}{2}$	" " " " " "	"	$5\frac{3}{5}$	" "
1865-ban	$38\frac{1}{4}$	" " " " " "	"	$6\frac{1}{9}$	" "

Pálinka, borszesz. Az ettől fizetett vám két részből áll, az egyik a tulajdonképeni vámaadó, a második a fogyasztási adó (accise). Magáról a fogyasztási adóról, a mennyiben az a belföldön is szedették, később levén szó, itt csak azt említjük föl, hogy összesen $10\frac{5}{12}$ sillinget kell jelenleg fizetni egy gallon után.—1 gallon (imperial) egyenlő lévén 6.42 bécsi itczével, egy-egy bécsi akó után 64 frt 89 kr. jár érczpenzben.

1865-ben 6 millió gallon után $3\frac{1}{3}$ millió l. vámjövedelem volt.

Czukor. A beviteli vámiteték nagysága ezekre, összekötetésben állott a rabszolgaság kérdésével. Addig míg Anglia gyarmatainak czukorültetvényeiben rabszolgák dolgoztak, a vámozás csak a gyarmatok iránti kedvezés mértékétől függött. A rabszolgaság megszűnésével az ültetvényekben munkáltatás költségesb lévén, a vám a gyarmatok terményére csak $1\frac{1}{4}$ livre lett, míg idegen czukorra $3\frac{3}{10}$ livre volt vetve, mi által az utóbbi Anglia piacain nem versenyezhetett és így mintegy ki volt zárva. Ezen vámpolitikára több részről roszaltatott, felhozatván az, hogy a rabszolgák tulajdonképen megváltattak, és így a tulajdonosok kárpótoltatván, nem voltak a czukor behozatalával az ültetvénytulajdonosokat újabb kedvezményben részesíteni.

1836-ban a keletindiai czukor egyenlő vám alá jött a gyarmatival; 1845-ben az idegen czukorra nézve — ha az nem termeltetett rabszolgák munkájával — a vám leszállított $1\frac{3}{4}$ livre-re. 1854-ben a megkülönböztetés is teljesen megszűnt, és a vámiteték folytonosan leszállított, míg 1865-ben a következő tételeknél állapodtak meg:

szőrplé (melasse) után, egy angol mázsától	$3\frac{1}{2}$	shilling,
nyers czukor	" " " "	$6\frac{1}{2}$ — $11\frac{2}{3}$ shil-
finomított czukor	" " " "	$11\frac{5}{6}$ " és így a
finomított czukor védvámában részesül.		

A belfogyasztás volt:

1800. évben	$2\frac{1}{6}$	millió ang. mázsa	$2\frac{1}{3}$	mil. liv. vámjövedelemmel.
1840.	"	$3\frac{2}{3}$	" " " "	$4\frac{2}{5}$ " "
1855.	"	8	" " " "	$5\frac{2}{5}$ " "
1865.	"	$10\frac{1}{2}$	" " " "	$5\frac{2}{5}$ " "

A b o r. Ezen czikknek vámtételei mindenkor hiven ábrázolják Anglia viszonyát a bortermő országokhoz, főleg Franciaországhoz. Folytonos kedvezésben csak Portugalia részesült. A mint Anglia barátságos viszonyba lépett Franciaországgal, borainak bevitelét könnyíté Anglia, mint az utóbbi angol-francia vámszerződésben is történt. Jelenleg egy gallon borért, ha 26 foknál nem erősb, és hordóban szállittatik, a beviteli vám 1 shilling ha palaczkokban vitetik $2\frac{1}{2}$ shilling. Legújabban az angol-osztrák vámszerződés értelmében a bor egyaránt $1\frac{1}{2}$ shillinget fizet gallonként (tehát 1 hécsi akó után 9 frt 35 krt) akár hordóban, akár palaczkokban. A vámjövedelem volt:

1790-ben	$1\frac{3}{4}$ —5	shill.	díjtétel mellett	$5\frac{1}{2}$	mil. gallon után	$\frac{9}{10}$	mil. l.
1810-ben	9—13	$\frac{3}{4}$ " " "	" " "	6	" " "	2	" " "
1830-ban	$2\frac{1}{2}$ —7	$\frac{1}{4}$ " " "	" " "	$6\frac{1}{2}$	" " "	$1\frac{1}{3}$	" " "
1860-ban	3	" " "	" " "	$7\frac{1}{3}$	" " "	$1\frac{1}{10}$	" " "
1866-ban	1—2	$\frac{1}{2}$ " " "	" " "	$12\frac{1}{5}$	" " "	$1\frac{2}{5}$	" " "

A t h e a. Mint tudva van a thea nagy fontosságú fogyasztási czikk Angliában. 1745-ben 39% beviteli vámadó alá esett, 1779-ben 56%-kal volt terhelve a mi a csempészetet szaporitá, és így azután $12\frac{1}{2}$ o-ra lett leszállítva, és a hiányt az ablakadó által fedezték. Azonban a francia háborúk alatt csakhamar emelkedett a vámmilleték, a mely azután soká meg is tartatott, a mint az a következő adatokból kitünik:

1798.	a bevitel volt	$22\frac{1}{2}$	m. ft., mely	20—35%	vám mellett	adott	1 m. l. jöv.
1803.	" " "	25	" " "	65—96	" " "	$3\frac{1}{3}$	" " "
1806.	" " "	$22\frac{1}{4}$	" " "	96	" " "	$3\frac{1}{10}$	" " "
1830.	" " "	30	" " "	96—100	" " "	$3\frac{1}{10}$	" " "
1852	" " "	$54\frac{3}{4}$	" " "	$2\frac{1}{5}$	shilling fontjától	6	" " "
1857.	" " "	69	" " "	$1\frac{1}{2}$	" " "	5	" " "
1864.	" " "	$88\frac{2}{3}$	" " "	1	" " "	$5\frac{1}{2}$	" " "
1866.	" " "	104	" " "	$\frac{1}{2}$	" " "	$2\frac{3}{5}$	" " "

minthogy 1 font thea átlagos ára jelenleg $1\frac{1}{2}$ shilling, látni hogy a beviteli vám még 33%. Minthogy a thea, minősége szerint, igen eltérő árban van, czélszerűbb volna a vámmilletéket az értékhez szabni, mint a súlyhoz, mert így a szegényebb osztály által fogyasztott csekélyebb minőségű thea aránytalanul van megadóztatva.

Ezen rövid ismertetésnek adatai már igazolják, hogy Anglia a szabadkereskedés ösvényére csak akkor lépett, midőn nagy

mértékben kifejlődött virágzó és minden más nemzet iparát túlszárnyaló iparral birt, és hogy a vámszabásban még most is tekintettel van iparára. Maga *Gladsstone* javasolta, hogy a finomított cukorra, dohánygyártmányokra . . . . . magasb vám vetessék, mint a nyersterményre; ugyanily szellemben szolt *MacCulloch* a selyem gyártmányokra nézve. Maguk az angol írók elismerik, hogy jelenleg Anglia felhasználja felsőbbségét az ipar terén más nemzetek fölött, és erre fő eszköz a szabad kereskedés.

Nincs állam, mely oly erős eszközökkel védte volna iparát és kereskedését, mint Anglia. Már 1381-ben eltiltatott nem angol hajón vinni be és ki árukat. 1650-ben rendeltetett el, hogy a gyarmatokkal csak angolok tizhessenek kereskedést. 1651-ben jelent meg a híres hajózási törvény. Az angol tengeri kereskedés ezen védelem alatt erősödött. Mit tett Anglia iparának emelésére—azt ezen ismertetés adatai eléggé mutaták.

A f o g y a s z t á s i a d ó k.

A fogyasztási adók nagy szerepet játszottak Angliában. Fejlődtek, emelkedtek a váमितékkal. Az „*excise*“ név először I. Károly alatt fordul elő 1626-ban, jöllehet adó, mely a fogyasztási adó természetével bir, már III. Henrik idejében (1216) létezett, a ki is a kenyér után adót szedett.

Az előbb említett évben (1626) a parlament I. Károly abbéli kívánatát, hogy a főbb élelmi czikkekre fogyasztási adók vetessenek, visszaütasította. Később a forradalmi parliament, mely Westminsterben gyűlésezett, 1643-ban megszavazta az *acciset sörre* és *gyümölcsborra*, ezáltal a forradalmi kormány pénzforrását emelendők. A királyi parliament, mely Oxfordban székelt, követte a példát és a maga részéről is rendelt *acciset*.

1647-ben a fogyasztási adó alá rendeltettek még a só, bor, cukor, kenyér, dohány.

Azonban a nép nemsokára annyira meggyűlölte ez adónevet, hogy zavargások származtak, a melyeket csak az akkori kormány vas-kara fojthatott el, a mely ezen adójövedelmet magánosoknak bérbe adá évi $\frac{1}{2}$ millió livre-ért.

A forradalom után a fogyasztási adó egyik része a koronaörökös jövedelmének nyilvánított. — Folytonos adóemelések

által az évi jövedelem folyton emelkedett, úgy, hogy Anna királyné idejében, 1710-ben, már 1.600,000 livrere rügott. Ehhez járult még az, hogy évről évre más, újabb cikkek kerültek ez adó alá, (papir, komló, gyertya, szappan, keményítő) úgy, hogy a fenálló szabályok áthágásának száma évről évre szintén emelkedett, az adóbérlők kémekeket fizettek, a kik a házakban fürkészték. Miután ezen kémelelés számos surlódást idézett elő a közönség és a bérlők között, és a számtalan szabályt és rendeletet, mely a fogyasztási adó dolgában hozatott, a népesség legnagyobb része nem ismérhette: könnyen érthető, hogy ez adónem megszüntetését a nép folyton sürgette.

1759-ben ezen adónem jövedelme 3.887,349 livrere emelkedett.

Képzeltető, mily ellenzésre talált Walpole pénzügyér javaslatát, mely oda irányult, hogy minden államszükséglet fogyasztási adók útján teremtsék elő és így minden más adónem megszüntettessék. Tudvalevő dolog, hogy az nap, midőn ez ügy a parlamentben tárgyalatott, nagy néptömeg környezé a parlamenti épületet s fenyegetéseivel oly pressiót gyakorolt a rendekre, hogy Walpole kényszerült javaslatával visszavonulni, noha a birtokos osztály által támogatott. Walpole javaslatával a vámokat is meg akarta szüntetni.

III. György alatt a fogyasztási adók ismét emeltettek, úgy hogy jövedelmük folyton nőtt, 1792-ben 10 millióra, 1800-ban 14 millióra, 1810-ben 25 millióra, 1820-ban 30 millió livrere rügvan. Ekkor érte el nagysága tetőpontját.

Caning 1822-ben a vámreformmal az accise reformjához is látott, és lassanként részint leszállított, részint teljesen megszüntetett a fogyasztási adó egy vagy más cikkekre nézve. Így a malátánál, sónál, üvegnél 1825-ben; a pálinkánál, gyümölcsbornál 1826-ban; a sörnél 1830-ban; a gyertyánál 1832-ben; a szappannál 1833-ban; a papírnál 1836-ban, mely évben ez adónem lejjebb szállítása megállapodott, sőt 1840-ben újra 5%-kal emeltetett azon deficit fedezésére, mely azon évben az állambudgetben mutatkozott.

Ekkor azonban a reformot nem lehetett többé teljesen megakasztani, és a még hátralévő utolsó lépést is meg kelle tenni a mi nek eredménye az volt, hogy 1850-ben már csak a maláta, kom-

ló, papir, szappan, pálinka és cukor esett a fogyasztási adó alá, azóta pedig még a szappan, papir és komló is teljesen fűlszabadult.

Hogy e reformmal az ezen adónem után volt évi jövedelemnek is apadni kellett, igen természetes. 1866-ban csak $20\frac{2}{3}$ millió livre jövedelem folyt az accise-ből.

Az utolsó évben az állambudgetben ez adónemből jövedelem között előfordul:

üzleti engedélyekért (licentiák)	2,237,616	livre.
malátáért	$6\frac{2}{3}$	millió livre.
vasúttól	$\frac{1}{2}$	„ „
pálinkától	11	„ „
városi kocsiktól	$\frac{1}{10}$	„ „ stb.

Mint kerül a fogyasztási adóból származó jövedelem közé ezen tételek némelyike, később ki fog tűnni. Felemlitendő, hogy újabb időben, midőn a pótkávérát vámtól szabták, a belföldi készítmény accise alá vonatott ($1\frac{1}{3}$ livre mázsánként), szintűgy a belföldön készült répacukorra, a melynek mázsája $18\frac{1}{3}$ shillinget fizet.

Mint említésre méltó részleteket közöljük a következőket:

A legrégebben fogyasztási adó alá jött czikk a kőszén, mely hajókra téve és a királyság más pontjára szállítva adó alá esett. Ezen adóhoz később még pótlékok is csatoltattak, a melyek jövedelme templomok építésére fordítottak. Ezen adó, igen nyomasztó volt, mert időnként az értéknek 50%-ára emelkedett, és 1831 előtt midőn megszűnt, 958,300 livret jövedelmezett.

A pálinka accise eleinte 2 penny volt egy gallon után, azonban folyton emelkedett, és miután a sör háromszoros adó alá vétetett, a népesség alsóbb része, a pálinka ára magasságának daczára, leginkább a pálinkaivásra adta magát.

A kormány a nagy pálinkaivásnak és ezzel járó erkölestelenségnek úgy gondolt végetvetni, ha a pálinkát nagy adó által drágítja. Tette ezt a pálinkamérés jogának megadóztatása által. — 1728-ban a pálinkamérés engedélyéhez 20 livre évi illeték lett csatolva és még 5 shilling adó minden kimért gallon pálinkára; az engedélyilletéket 1735-ben 50 livre-re emelték és 20 shilling lett fizetendő minden kimért gallon pálinka után. Ezen nagy adó azonban nem szüntette meg vagy legalább nem kevesbíté a pálinka-

ivást, hanem okul szolgált a csempészkedésre, a mérés eltitkolására, a mire a bérlők kémeket állítottak és perbefogták az illetőket. Néhány év alatt több mint 12,000 személy fogatott e miatt perbe és büntettetett meg. Ezen eredmény következményeül 1742-ben ezen fogyasztási adó leszállított és a büntetések keménysége némileg eltávolított. A defraudáció leggyakoribb volt Irlandban, sőt még zavargásokat is idézett elő.

1821-ben a parlament ezen adónemnek tanulmányozására és vizsgálatára egy bizottságot küldött ki kebeléből.

Az adózás kétszeres. Először is a lombik köbtartamához van mérve az adó, másodsor pedig a gyártmány mennyisége külön adó alá esik. 1861 óta az adókules az egész birodalomra nézve ugyanaz, és 10 shillingben gallononként van megállapítva. Az iparcélokra használt borszesz (spirit) adómentes, ha ahhoz 10%_o naphta vagy sellák van keverve.

A sőr-accise 1659-ben vette kezdetét, és már kezdetekor 9—33%_o-ra rügött, és azóta több ízben emeltetett, úgy hogy 1710-ben már 85%_o-ra ment, az érték után számítva. — Különös, hogy ezen czikkre 3 adó volt vetve, mert a most említett adón kívül még a maláta is külön adó (1²/₂ shilling 1 busheltől) tárgya lett a komlótól pedig szintén külön 1 penny járt fontjától. — A sőr adó megszűnt 1830-ban, szintűgy a komló-adó. Megmaradt a maláta-adó, a mely annyira emeltetett, hogy 1859-ben közel 100%_o-kát tette a cikk értékének, (32 shilling egy quarter után, mely átlag 34 shilling értékű volt) és jelenleg még 2 shilling 7 penny és 5%_o pótlék 1 bushel után, a mi az értéknek 50%_o-át teszi.

Külön cikket szentel V o c k e a már megszűnt fogyasztási adóknak, mely cikkek igen sok érdekes, historiai becses adatokat tartalmaz.

Eleinte a királyi hatalom folyományának vétetett az engedélynyújtás (licenz) egy vagy más foglalkozáshoz, és pedig akár egyeseknek akár testületeknek nyújtott legyen az. Ezen engedélyekért illetékeket szedett a király, sőt I. Jakab e megszokott joggyakorlatot még két kedvenczére is kívánta átruházni, a mit a parlament kereken megtagadott.

A Stuartok távozásával ez ügyben a rendőri érdek lett irányadó, a melyet nemsokára a pénzügyi követett.

Az engedélyadásból folyt királyi jövedelmet, a parlament megváltá évi 7000 livre áron, és azóta állami jövedelem lett abból.

A mint a fogyasztási adókat tovább emelni nem volt tanácsos, más eszközhöz nyultak, a mely azonban ugyanazon hatással volt. Ugyanis azokra, a kik a fogyasztási adó alá tartozó ezikkkel kereskedtek, vagy ezek forgalmára hatással voltak, külön adót vetettek ki, mely direct adónak látszott, tényleg pedig pótlék volt a már létező fogyasztási adókhoz. Ennek tulajdonítandó, hogy ezen adók az „*accise*”-k sorában fordulnak elő.

Ily forgalmi adók:

V á r o s i b é r k o c s i k r a. Már 1662 óta ismeretes Londonban, a hol akkor a bérkocsik száma 400-ra volt határozva. A város terjedésével a bérkocsikra szóló engedély is szaporított. Eleinte 5 livre volt az évi illetmény egy bérkocsitól, most 1 livre illeték és 1 shilling naponként. Ezen adó csak Londonra terjed ki. — A vidéki gyorskocsik is fizetnek engedélydíjt és pedig 10 shillinget, azonkívül napi illetéket, úgy hogy társaskocsiknál ezen adó a brutto jövedelemnek 9—11%-át teszi. Bérlovaktól és bérkocsiktól, a melyek ideiglenesen átengedtetnek, szintén illeték jár és pedig

egy lóért vagy 1 kocsierő 5 livre,

3 " " 2 " 10 "

4 " " 3 " 20 " stb.

ehhez jönnek még mértföldpénzek.

Azon eszme alapján, mely a közlekedési eszközöket illetékek alá rendelé, a vasútak is fizeték ezen díjt, és pedig olyformán, hogy bruttóbevételeik után 5% jár az államnak illeték gyanánt.

De maguk a kocsisok Londonban egyenként évi 5 silling illetéket fizetnek. A lókereskedők külön engedélyilletéke 27½ livre Londonban, kivüle 13¾ livre.

A p á l i n k a k e r e s k e d ő k a bérlétt és mérésre használt helyiség házbéréhez mérve vannak megadóztatva. Az engedélyilleték tetemes, úgy hogy 50 livre hárbér mellett 11 livre a mérés engedély évi illetéke. A pálinka-égetők ugyanezen eljárás alá esnek.

A s ő r f ő z ő k a gyártás terjedelme szerint fizetnek illetéket a legkevesebb évi járadék 10½ shilling, a legtöbb 78¾ livre.

A malátakészítők ugyanily illetékscala alá esnek, valamint a kocsmárosok, vendéglősök, dohánygyárosok és kereskedők, papir- és eczetgyárnokok, tea- és kávékereskedők, szappanosok.

Ügyvédek 6—9 livret, közjegyzők 20 livret, bankházak 30 livret; arany- és ezüstkereskedők, becslők, alkuszok, zálogház-tulajdonosok, házalók stb. . . szintén illetéket fizetnek.

Némileg ide lehet sorolni azon adókat, a melyek „*assessed taxes*“ név alatt ismeretesek, és részint a *direct*, részint az *indirect* adók természetével bírnak, a melyek között a később említendő „*land tax*“ is helyet foglal. Ez adókat *Vocke direct fényűzési* adóknak nevezte el. Ezen adóból 1866-ban a jövedelem 3.369,213 livre-re rúgott.

Ide tartoztak, vagy tartoznak még jelenleg is:

A ház és a blakadó. A házadó eredete régi és alig lehet kimutatni az évszámot, a melyben kezdetett, oly módon hogy minden tüzhely után évenként valamely adó volt fizetendő.— 1662-ben II. Károly alatt egy-egy tüzhely után 2 shilling volt fizetendő (*hearth money*) az összes jövedelem 245,000 livre-re rúgott.

A tüzhelypénz kivétele és beszedése az adóbérlőket a lakásokba vezette, a miben a népesség annyira megütközött, hogy folytonos surlódások támadtak az adóbérlők és népesség között, úgy hogy III. Vilmos 1689-ben ezen adónemet megszüntette.

De alig néhány évre rá, 1695-ben, a tüzhelyadó pótlására az a blakadó hozatott be, azon nézetből indulván ki, hogy az ablakok száma kívülről levén látható, az adószedő nem kényszerítetik a lakásokban kutatni és hogy ezáltal ezen adónem nem lesz gyűlöletes a népességnél. Megállapított, hogy minden lakháztól 2 shilling járjon ha azon 10 ablaknál több nincs, ha több volna 6 shilling, ha 20 ablaknál több van a házon 10 shilling, legyen az adó. Ezen két utóbbi tétel 1709-ben 1 és 1½ livre re emeltetett. Több rendű változások után ezen adó 1851-ben megszűnt. Miután ezen adó a lakók között felosztatott, inkább fényűzési adó volt.

Ugyan 1778-ban támadt házadó, mely a házbérhez volt arányosítva és így a *direct* adó természetével bírt volna, ha a háztulajdonos rovására marad, azonban ez is a lakóra lett vetve. Ezen adó 1834-ben szűnt meg.

Kocsia dó; 1747-ben eredt, és 4 livre volt a négykerekű, 2 livre a kétkerekű oly kocsi után, mely nem volt bérkocsi és nem

használtatott az ipar és földmivelés körül. 1853 óta az egyfogatú kocsitól évi $\frac{1}{2}$ —2 livre, a többfogatú kocsitól $1\frac{3}{4}$ — $3\frac{1}{2}$ livre jár és pedig osztályozva a kerék nagysága szerint és a mint ló, öszvér fogatik elő.—A jövedelem ebből 1866-ban 370,000 livre volt.

Lóadó. 1784-ben vette kezdetét és minden ló után fizettek, a mely nem az ipar és mezőgazdaság körül szolgál. 1853-ban egy versenylótól 3 livre 17 shilling járt, más 13 maroknál nagyobb lótól $1\frac{1}{10}$ livre, kisebb lovaktól és öszvértől $10\frac{1}{2}$ shilling, fuvaros lótól 5—10 shilling.—Az összes jövedelem 1866-ban volt:

paripák után . . . 257,270 livre

más ló és öszvér után 144,000 „

Czímerek viselésére is adó van vetve, és pedig mintegy 13 shilling. Ebből 1866-ban 53,000 livre folyt be.

Férfi cselédek tartására fényüzési adó van vetve, és pedig számuk szerint növekedő mértékben $10\frac{1}{2}$ shilling — $1\frac{1}{20}$ livre. Bejött ez úton 1866-ban 216,769 livre. Magából érthető, hogy ezen adó nem terjed ki segédekre, a kiket az iparos, kereskedő és földmivelő tart.

Végre még felemlitendő, hogy kutyáktól is, (juhász kutyák kivételével) mint fényüzési czikk től adó fizetendő, darabonként átlag 12 shilling; agarak és vadászkutyák után több.—Jövedelem volt 1866-ban ezen adóból 219,377 livre.

(Vége következik.)

WENINGER VINCZE.

ALBERT HERCZEG, AZ ANGOL KIRÁLYNŐ FÉRJE.

The principal speeches and addresses of his royal Highness The Prince Consort. With an introduction, giving some outlines of his character. Leipzig B. Tauchnitz. 1866.

Jelen könyv, mint czíme is mutatja, nem életrajza azon férfinak, kit élete délszakán az egész művelt világ tiszteletteljes részvéte, az alkotmányos angol nemzet mély és megtisztelő fájdalom, s a legnagyobb nép koronás fejének Victoria királynőnek csaknem a rajongásig fokozódott vigasztalhatlan bánata kísért sirjába. Életét teljesen megírni egy másik kimerítőbb tanulmány-nak s terjedelmesebb könyvnek tartatott fenn. Az előttünk levő kötet kimerítő jellemrajz sem akar lenni, csak egyes vonásokat ad, mikből az elhúnyt „Prince-Consort“ (hercegférj) erkölesi s kivált értelmi jellemének rajzát össze lehet állítani. Azon nagyszámú kisebb-nagyobb beszédeit, felszólalásait, nyilatkozványait veszszük itt összegyűjtve, melyeket társulatok közgyűlésein, mint elnök vagy megnyitó, továbbá köz-lakomák alkalmával, vagy egyéb ünnepélyes alkalmakkor tartott. Rövid, néha egypár sorra terjedő toastok (pohárköszöntések) is vannak közöttük, majd hosszabbacska, de személyekre vagy testületekre vonatkozó felköszöntések, — de vannak nagyobb beszédek is, melyeknek alkalmisága semmit sem von le közérdekűségökből; mert valamely anyagi vagy szellemi fontos érdeket, ipart, tudományt, vallást, közoktatást stb. képviselő társulat közgyűlésein tartatván, eszméket tartalmaznak és fejtenek ki. Tudvalevő dolog, hogy e beszédek a hercegférj, nem mint fejedelmi személyeknél gyakoribb eset mások által, hanem önmaga készítette; és a legkisebb toastot is azon finom és mindenre kiterjedő gonddal, csinnal, a legfontosabb tárgyú beszédet is azon nemes eleganciával, melyre egyfelől kitűnő tudományos és irodalmi jártassága képesítette, másfelől sajátos és sok tekintetben kényes helyzete útalta. E

beszédeket annál fogva úgy kell tekintenünk, mint a herczegférj sajátjait, mint értelmi jellemének valóságos nyilatkozatait s mint annak sokoldalúsága, mélysége és emelkedettsége szóló bizonyosságait; sőt mint olyanokat, melyek erkölcsi jellemére s kedélyvilágára is nem egyszer engednek világos pillantást vetnünk.

S így tekintve e kis kötetet, lehetetlen attól a legnagyobb öröm, elégtelenség és tisztelet nélkül válnunk meg. Az élet és társadalom minden fokozatain fölülte ritka a valódi ép ember, kinek erkölcsi és értelmi jelleme teljes összhangzásban legyen. Talán legkritikább a trón-lépcsőkön, honnan alig lehet az életet, világot, társadalmat, erkölcsi dolgokat, tudományt, anyagi érdekeket stb. kellő és egyenes világitásban látni, a helyzetben magában levén az okok, melyek a szempontokat elferdítik. E beszédek írója, ha nem viselt is koronát, bizonyos tekintetben a trónra ült, vagy legalább a trón legfelső lépcsőjén állott, mint a királynő egyetlenegy valódi belső titkos tanácsosa,—férje—, de ha e beszédeket olvassuk, meg fogunk győződni, hogy írójuk közelről és egyenesen nézte az életet és világot, mélyen és valódiilag behatolt annak minden dolgaiba és viszonyaiba, s oly nemes és emelkedett szellemmel, oly meleg és olvasztó részvétellel tekintette az emberek küzdelmeit, törekvéseit, úgy érzette s felfogta mindazt, mi az emberi szellemet és kedélyt mozgatja s hevíti, az egészen anyagi érdekektől föl a tudomány és a vallás legmagasb földada tág,—mint csak igen-igen kevesen rajta kívül. Úgy látszik, mindazt beható tanulmány tárgyává tette, a mihez szólania kellett. Beszédeiben általános szölamokat s közhelyeket nem találunk, mint ünnepélyi beszédekben oly gyakran; magát a különböző alkalmaknál nem ismétli, mi többnyire hasonló helyzetében alig volt elkerülhető; mindig a dologhoz, annak lényegéhez szól, mélyre hat s elevenre tapint, mi családhatlanul az alapos és részletes tanulmány eredménye.

Meglepő azon eleven érdeklődés, mely csekélyebbnek látszó tárgyak, vagy a tudomány különböző specialitásai iránt is szembeötlenül átvonul e kis mesterműveken. A „szabó-kereskedő-társulat“ vagy a „posztó-gyárosok“ ünnepélyén is tud mondani olyat, mi nem csak az ipartízés százszor elkoptatott phrázisa gyanánt tűnik fel. A jótékonyági intézetek különösen érdekelték nemes szívét s fogékony erkölcsi érzetét. A „cseléd-ellátó és javító társulat“ közgyűlésén tartott megnyitó beszéde, valamint a rabszolgaság eltörlésére összejött meetingen tartott rövid felszólalása eleven bizonyosságok erre. A tudomány legmagasabb érdekeit mennyire képes fölfogni s méltányolni, alább is lesz alkalmunk kitüntetni egypár idézetben.

Azt mondtuk fölebb, hogy a herczegférj helyzete sajátjágos és sok tekintetben kényes volt. Valóban mint a leghatalmasb királynő férje, a nélkül, hogy maga uralkodó volna,—a korona hivatalos és alkotmányos tanácsosainak során egészen kívül, de mégis az állam

ügyeinek elintézésében férji viszonyánál fogva fontos és döntő szóval bír, a királynőnek bizonyos tekintetben magántitkára s legfelsőbb tanácsadója, e helyzet mindenütt, de kivált oly gyökeresen alkotmányos országban, mint Anglia, felette kényes lehet. Angliában a koronaörökösnek, ki egykor király leendő, nem szabad államhivatalt vagy szolgálatot viselnie, sőt hagyományos politika, mely a Györgyök idejében tünt ki legkiáltóbban, az ellenzék élére vonni a koronaörökösöt, s így ellensúlyozni a megosztás által a királyi ház és udvar túlságos erőre kapását az alkotmányos befolyások fölött. A herczegférj helyzeté anyyiban különbözött a koronaörökösétől, hogy ő soha sem jutandott a trón és uralkodás birtokába; de hasonlított ahhoz anyyiban, hogy ha lehet még közelebb állott az uralkodóhoz, mint a fiu apjához vagy anyjához. Férj volt, az erkölcsi társadalmi és vallásos fogalmak szerint ura azon nőnek ki a hármaskirályság fölött uralkodott. Senkinek sem lett volna könnyebb visszaélni helyzetével; senkit sem csábított úgyszólván a helyzet inkább, hogy alkotmányellenes befolyásokat gyakorolni, vagy kezébe hatalmat ragadni igyekeztek. Egy nevezetes alkalommal különösen is forgott e kísértésben; s mikép állt ellen annak, általában mikép fogta föl angol-polgári s herczegférj helyzetét, megítélheti az olvasó, ha röviden elmondjuk az esetet.

Angliában a hadsereg élén két fő hivatal állt, az adjutant-general és a quartermaster-general, egyik a hadsereg szervezetére, másik a fővezérletre vonatkozó dolgokban. Mikor sir J. Macdonald az adjutant-general 1850-ben meghalt, a két hivatalt táborkari főnök czime alatt egyesíteni akarták egy kézben, a Wellington herczeg kezében. De a vasherczeg ekkor már 80 éves volt; s neki messzebbható szándéka volt ez egyesítéssel, mert az eszme tőle származott: ő t. i. arra számított, hogy pár év múlva bekövetkezendő halálával a kettős hivatal, az angol hadsereg fő-parancsnoksága, a herczegférj kezébe menjen s így ez az angol erő feje, az angol állam egyik lekitünőbb és leghatalmasabb szolgálója legyen. Wellington herczeg Windsorba ment, s ott mind Albert herczeggel, mind a királynővel sokat és hosszasan értekeztek e fontos tárgyról. A herczegférj ekkor mintegy 35 éves volt, ereje teljében, férfiúsága virágában; a magas katonai helyzet reá nézve kétszeresen csábító lehetett s ő elevenen érezte annak csáberejét. Aztán, hivatal nélküli s pusztán férji helyzetéből kiléphetett volna ily úton és új hazája ügyeire alkotmányos befolyást gyakorothatott volna. De másfelől, mint a királynőhez legközelebb állónak, mint férjnek, a felelőség, melynek alá kell vala magát adnia, nem kevésbé lehetett volna szorító sőt bal-helyzetekbe sodró. Mindezt ő jól átlátta, kimondta amaz értekezletekben s megvitatta minden oldalról. Naplója, melyet rendszeresen vezetett, s melynek ide vonatkozó lapjai könyvünkben közölve vannak, elmondja e beszélgetéseket s nyilatkozatokat. Midőn azok eredményre nem vezettek, a

két házastárs csak maga közt vette a dolgot újból fontolóra, s e legbensőbb tanácskozás eredménye a herczegfőjő következő levele Wellingtonhoz, mely az egész helyzetre tiszta világot vet, a mint azt a herczegfőjő a maga valóságában fölfogta:

„Kedves herczegem!”

A királynő és én ismét át-meg átvizsgáltuk s fontolóra vetük önnek javaslatát az adjutant- és quartermaster-generalis hivataloknak egy tábornoki-főnök kezében egyesítése iránt, tekintettel arra, hogy a hadseregnek jövendőben reám ruházandó főnöksége ez által előkészítették.

Vajon egyáltalában czélszerű volna-e vagy nem, hogy én vegyem át a hadsereg vezérletét, oly kérdés, melyet a leglelkiesmeretesebben megfontoltam, és azon eredményre jöttem hogy elhatározásomat kizárólag azon kérdés által kell vezéreltetnem, vajon összeegyeztethető-e az helyzetemmel, mint a királynő férjével s azon kötelességekkel, melyeket e helyzet elem szab?

E helyzet egészen sajátos és különösen kényes. Míg a nő uralkodónak sok tekintetben hátránya van a férfi királyhoz képest, ha azonban férjes nő s férje felfogja és teljesíti kötelességét, helyzete más oldalról némi fontos előnyökkel is bír, időfolytán erősebbnek is bizonyúlhat, mint a férfi uralkodóé. De csak azon föltétel alatt, ha férje képes lesz saját egyéniségét egészen beleolvasztani a nőjébe, ha magának semmi saját hatalmat nem keres, nem igényel, ha minden fényről lemond, ha minden személyes, külön felelősségtől menten bírja magát tartani, és egész lényét a királynő lényének egy részévé teszi s betölti mindazon ürt, mit amaz, mint nő, kénytelen volna betöltetlen hagyni uralkodói szerepéből, — ha folyvást és gondosan örökődik a közügy minden oldala fölött, olykép, hogy nejjének folyvást tanácsot és segílyt nyújtson mindenben, mi csak bonyolult és sokoldalú kötelességei s teendői körébe tartozik, úgy nemzetközi mint politikai, társadalmi vagy személyes kérdésekben. Mint családjának természetes feje, háztartásának fölügyelője, magán ügyeinek intézője, s egyedüli segéde az államkormány kezelőivel való érintkezéseiben, ő a mellett a királynő férje, a királyi gyermekek apja és gondnoka, az uralkodó magántitkára s állandó minisztere.

Mennyiben férhetne össze e helyzettel: a közszolgálat egyik legfontosabb ágának kezelését és kormányzatát, s az azzal járó személyes felelősséget átvenni, végrehajtó tisztviselője lenni a koronának, ez ágbán a királynő parancsait a miniszterek kezéből venni stb. stb.? Érzem, hogy ha ily állás felelősségét magamra venném, nem akarnám az ügy-kezelést s a valódi munka terhét másra bízni, hanem kötelességemnek tartanám személyesen látni utána. De míg ily módon oly kötelességeket végeznék, melyeket bármely ügyes és gyakorlott tábornok, ki a harcztéren szerzete tapasztalásait, jobban végezhetne, mint én, ki ily tapasztalatokkal

nem bírok, addig más, az uralkodó jóllétére nézve szintoly fontos kötelességek maradnának teljesítetlenül, melyeket más min t é n , nem teljesíthetne úgy. Félek azért, hogy örökre le kell mondanom azon csábító eszméről, hogy a britt hadsereg élére állíttassam.“

Im, utolsó szava e nemes és önzetlen lelkü erubernek e fontos ügyben. S pedig teljes öntudatával birt az áldozatnak, melyet önzetlenségével hoz. Wellingtonnal folytatott beszélgetésében mondta többi közt: „az ajánlat oly csábító egy fiatal férfira nézve, hogy kénytelennek érzem magamat szigorúan számotvetni minden lehető ellenvetésekkel, mik ily eszme ellen fölmerülhetnek.“

Ez önzetlenség, e lángoló szeretet s aggodó gondoskodás a királynő és az ország javáért, jellemzi a hercegfejrj minden szavát és tettét, egyéb ügyekben is. Magas nézpontjait és nemes gondolkodásmódját, valamint úgyszeretetét és sokoldalú s beható tanulmányait legjobban megismerhetjük, ha az előttünk fekvő beszédeknek egy igen rövid átnézetét adjuk s azok némelyikére részletesebb pillantást vetünk.

Az előttünk fekvő beszédek egy jó része az Anglia alkotmányos szokásaihoz tartozó közebédek, ünnepélyes összejövetelek s meetingeken tartott felszólalások, illetőleg felköszöntések rovatába tartozik. A szóló alkotmányos érzülete, kedélyessége s minden alkalomra eszmedúsan reflectáló elméje tündöklük ezek legtöbbszörében. A Trinity house-ban, a lord-mayori lakomákon, a királynőre, miniszterekre, lord-majorra, az elmaradhatlan „hadsegre és hajóhadra“ (the army and the navy) mondott felköszöntések az enemü nem-hivatalos, de alkotmányos szónoklat megannyi kis remekei. Majd eszmék, majd személyes vonatkozások, de soha sem ürességek. Mikép bírta megítélni nevezetes kortársait, s mikép tudott személyeket jellemezni, itt van egy példája azon beszédben, melyet a yorki polgármester által a többi nagyvárosok lord-mayorjai tiszteletére adott lakomán tartott, s melyben Peel Robertről emlékezett meg. A történelem, ha e nagy férfiút jellemzi, nem fog megfélekedezni a hercegfejrj által adott vonásokról.

„Örömem és meglepésem érzelmének csak egy hija van, midőn önöket itt összegyűlve látom, t. i. a fájdalmas megemlékezés egy férfúra, ki most hiányzik közülünk, ki csak nem rég oly meleg és tevékeny részt vett minden ügyeink- s törekvéseinkben, kinek tehetségei s jelleme iránti tiszteletem, s a királynőhöz viseltető hűsége és irántam kitüntetett barátsága miatti hálám kifejezésére hogy itt nyilvános alkalmam van, az egyetlen vigaszom elvesztése fölötti fájdalmamban.

„Csak utóbbi találkozásunk alkalmával is bámúltuk ékesen szólását, s azon komolyságot, melylyel önöket kérte, hogy tapasztalásuk- és önfeláldozásukkal támogassák azt, a mi előtte legszentebb volt: ez ország becsületét. . . . S önök, mint mindenki, bámulhatták a figyelmet, gondot és ügyességet, melylyel a legkisebb

részleteket is tárgyalni tudta, bizonyítván: hogy a nagy szellemek előtt semmiféle csekélység, tudván, hogy az erkölcsi és értelmi ügy, mint a természeti világban a legcsekélyebb pont is egy szeme azon láncznak, s elfoglalja helyét azon nagy egészben, melyet a mennyei bölcseség tart kezében és igazgat.

Sir Robert Peel szelleme kiválólag államférfiai volt, és pedig angol államférfiai: érzelmére nézve szabadelvű, elvire conservatív; míg benső ösztöne mindig haladásra izgatta, belátó és gyakorlati szelleme azt mondta neki: mily könnyen megzavarodhatik egy állam és társadalom egész gépezete; s mily fontos, de egyszersmind kényes dolog: azt folytonos fejlődésében mindig ősi alapelveivel összhangzatban tartani, hasonlóan az életműves fejlődéshez a természeti világban. Sajátsága volt neki, hogy úgy nagy mint kis dolgokban, mindenekelőtt a nehézségek és akadályok ötlöttek eszébe; azokat aggodalmasan megvizsgálta, várt, készült, s intett a hirtelen elhatározásoktól; de ha egyszer meggyőződött valamiben, hosszú és lelkiismeretes megfontolások után, hogy valamely lépést megtenni nem csak helyes, de hogy mely módon lehet is azt czélszerűen végrehajtani, attól fogva az szükségké és kötelességgé vált előtte; minden tartózkodása s látszó féltékenysége egyszerre bátorsággá és tetterővé változott s készséggé egyszersmind bármely személyes áldozatra, mit annak kivitele követelt.

Az ilyes alkalmi beszédekben ritkán szokott a szónok népszerűtlen, vagy oly eszméket fejtegetni, melyektől félhet, hogy reá nézve hátrányos balmagyarázatokra adhatnának ürügyet. A herczegférj azonban, ha kellett, ettől sem rettent vissza. A keleti háború alatt történt, midőn a kormány nagy erőfeszítést s áldozatokat kívánt a nemzettől, hogy a Trinity-houseban 1855 június 9-én tartott beszédében ily erkölcsi bátorság jelét adta. Azon előnyöket fejtegette, melyekkel háború alkalmával, az ország erejével korlátlanul rendelkező hatalom bír az alkotmányos kormány fölött. „Oly hatalmas ellenféllel (az oroszszal) állunk szemben, mondá, ki ellentünkben mindazon bámulatos erőt kifejtheti, mely a mi szabadságunk és polgárosodásunk teremtő ereje alatt képződött, mert ő is ugyanannyival bír roppant birodalmában, és azt azon egységével az elhatározásnak s kivitelnek teszi mozgásba ellentünk, mit a kormányzat korlátlansága, áthathatlan títka, és felelősség nélküli ellenmondhatlansága nyújt neki.“

A herczegférj e nyilatkozata sokakban visszatetszést szült. Űgy vették, mintha az államfejéhez legközelebb álló egyéniség a korlátlan hatalmat dicsérné, s annak előnyeiről alkotmányellenes czélatossággal emlékeznék. Pedig a mit mondott igaz, s célja csak az volt, az alkotmányosság birtokában levő nemzetet önkéntes erőfeszítésre bírni, hogy annak, mi az absolutismus előnye, ellen-

súlyozására az alkotmányos kormány is képessé tétessék. Vagy új dolog-e az, hogy a korlátlan uralom természetesen erős a hadban? Macedoni Fülöptől I. Napoleonig nem azt bizonyítja-e a történelem, hogy a hadvezérletre bizonyos neme a dictaturának kívántatik? Alkotmányos országban e dictaturát a kormányban vetett bizalom helyettesíti, s a herczeg e bizalmat kérte a nemzettől.

Általában jegyezzük meg, hogy magas helyzetű egyének nem tehetnek rosszabbat, mintha hízelegnek a tömegeknek, sem nagyobb kárt nemzetöknek, mintha annak birmely gyöngeségét palástolni akarják. Az egyes ember iránti hízelgésen mosolygunk, s azt mondjuk: nem árthat nagyot; de óriási mérvű csalódásokat idézhet elő, ha egy nemzetnek hízelegnek azok kik annak bizalmát bírják. Államférfit semmi sem ékit jobban, mint megmondani merni a nem kedves igazságokat is a nemzettel s néppel szemben. „Nem kell messze tekintenünk hogy oly nemzeteket lássunk” — mondja könyvünk bevezetése ez alkalomnál — „melyeket az vitt a romlás szélére, mert nem voltak oly államférfiak, kik szemökbe mondják a keserű igazságokat, eszközeik elégtelenségét vagy céljaik eszélytelenségét illetőleg. Tisztelet azért az oly férfútnak, ki nek elég bátorsága van egy válságos pillanatban megmondani honfitársainak, miben áll a valódi veszély, s mily nehézségekkel kell megküzdeniök.”

Egy másik sora a herczegférj beszédeinek az, melyeket a jótékonyági, nemzeti, és tudományos társulatok közgyűlésein, év- vagy századfordulati ünnepélyein tartott. E beszédek tárgyainak sokfélesége nem lep meg, ha meggondoljuk, hogy minden ily társaság vagy intézet becsületének s szerencséjének tartotta, hogy ily kitűnő állású és szellemű férfiú legyen elnöke, ünnepélyének szószólója, megnyitója, valamely alapkő letevője vagy zászlószentelője. De méltán meglep az, ha tekintjük, mikép tölté be a magasrangú szónok oly sokféle szerepét; mint beszél vagy értekezik egyforma alaposággal s gyakran kimerítő tárgyavatottsággal a közgazdaságról, az iparról, a munkásosztály társadalmi helyzetéről, a régiség- és természet-tudományokról, a köznevelésről, a válásos szellemről, egyáltalában az ismeret és társadalmi szükségek majdnem minden ágáról. Két beszédét, egyiket, melyet a „Nemzeti nevelés congressusának” megnyitásakor, 1857 június 22-kén, másikat az „Evangeliumot idegen földrészekben terjesztő társulat” háromszázados ünnepeén, 1851 június 16-kán tartott, egész terjedelmében szándékozom megismertetni más helyen (a Sáros pataki Füzetekben) hol inkább helyökön lesznek; de nem tehetem, hogy az előbbiből egy érdekes részletet itt is ne közöljek.

„Önök, uraim, méltán büszkék lehetnek azon eredményekre melyeket megfeszített törekvéseik a közelebbi félszázad alatt a közoktatás s nemzeti nevelés mezején előidéztek; bátran mutat-

hatnak azon tényre, hogy e század kezdetétől fogva, mióta országunk népessége megkétszereződött, a köz és magániskolák száma több mint megtizennégszereződék. 1801-ben Angliában és Walesben 2876 nyilvános, 487 magániskola volt, összesen 3363. 1851-ben (az utolsó census idején) Angliában és Walesben volt nyilvános iskola 15,518, magániskola 30,524, összesen 46,042, melyekben együttvéve 2.144,378 tanuló nyert oktatást, kik közül 1.422,928 a nyilvános, 721,396 pedig a magániskolákra esik. A haladás arányát mutatja továbbá azon adat, hogy 1818-ban az iskolába járók száma a népesség számához úgy állt, mint 1 a 17-hez; 1833-ban mint 1 a 11hez; 1851-ben már mint 1 a 8-hoz. Nagy eredmények ezek; mindazáltal remélem önök csak úgy tekintendik azokat: mint ösztönt arra a mi még teendő maradt! De minő érzések lepik meg önöket azon tényre szemben, melynek vizsgálata hozott épen össze bennünket, miszerint a nép nagy tömegének javára kivivott s szabadon felajánlott jótétemény csak igen kis részben fogadtatik el általa s egészben véve oly tökéletlenül használtatik, hogy csaknem elveszít minden becsét. Tudjuk, hogy Angliában és Walesben a 3 és 15 év közötti gyermekek összes száma 4.908,696; s e számból csak 2.046,848 az, ki általában iskoláztatásban részesült; a nagyobb rész — 2.861,848 pedig semminemű oktatást nem kap. És ha az iskolázottak számát, iskoláztatási idejük szerint is szemügyre vesszük, kiséül, hogy belőlök 42 százalék egy évig sem járt iskolába, 22 százalék csak egy évig, 15 % két évig, 9 % 3 évig, 5 % 4 évig és csak 4 százalék 5 évig. És e szerint, a főnebb említett két millió iskolázott gyermekből több mint másfél millió van a ki két évnél kevesebbet töltött az iskolában. Önökre bizom, megítélni: mi sikere lehet az ily közoktatásnak. S tény az is, hogy a két millióból alig 600 ezer, a ki meghaladta élete 9. évét.

„Uraim, ezek leverő tények, melyek azt bizonyítják, hogy a közoktatás emelésére irányzott bármely igyekezet is sikertelen marad, ha csak az egész gyökerén rágó vést elhárítani nem bírjuk; és hogy bizony ideje végre átlátni nemzetünknek e vész létezését s erélyesen fogni annak kiirtásához. Ezt a közvéleménynek hathatósan szívére kötni: célja jelen összejövételünknek. A közvélemény azon hatalmas emeltyű, mely korunkban egész nemzeteket képes jóra vagy rosra mozdítani; a közvéleményhez kell azért fordulnunk valahányszor nagy és üdvös eredményeket akarunk kivívni.“ Itt aztán az iskoláztatás népszerűsítésének nehézségeiről s eszközeiről beszél s végre a vallásos érzület és a közmiveltség összefüggését élénken rajzolva, így végzi: „Kötelességünk, azoknak, kik szerencsésebb helyzetben vagyunk, kötelességünk, férfiasan, szüntelenül és fáradhatlanul támogatni tanácsesal, példával, segélylyel a nép nagy tömegét, mely ily támogatás nélkül csaknem kikerülhetlenül összeroskad hivatása nehézségei alatt.

A segítő kezet nem fogja eltaszítani magától; a mindenható pedig meg fogja áldani azok munkáját, kik az ő ügyében fáradoznak!“

E lelkesedés, e nemes érzület semmi jó ügy iránt sem tagadja meg magát a hercegférj szavaiban és tetteiben; de tán schol sem oly világos és nagy mérvű mint a tudomány érdekei iránt. E férfiú, ki csaknem trónon ült, ki egy hatalmas ország első hatalmaságává lehetett, semmit nem becsült annyira, mint a tudományt, s az emberi szellem vívmányai, az emberi hatalom eszközei közül egyik iránt sem viseltetett oly nagy tisztelettel, mint az értelmi erők s azok vívmányai — szóval a tudomány iránt. S nem csak mint hatalom iránt tisztelettel, hanem valódi szeretettel is viseltetett önmagáért is, a tudomány iránt. Nem tartozott azon emberek közé, kik üzik a tudományt mint mesterséget, de nem szeretik azt; kik ismerik az irodalmat, vagy annak valamely szakát, a nélkül hogy át lennének hatva a nagy eszméktől, melyek azokban kifejezést nyernek. Ellenkezőleg, őt az értelmi nagyság különös varázsa egészen áthatotta; s mint egykor a királynőnek mondá: „Reám valamely hosszú, összefüggő s világos kifejezésre jutó okoskodás oly hatást tesz, mint egy összhangzó zenedarab; alig képzelheted mennyire gyönyörködöm benne.“ Azonkívül még az igazság azon ritka és önzetlen keresői közé tartozott, kik szerzett ismereteikbe egész kedélyök melegségét át bírják önteni; a tudományt azon haszonért szerette, melyet az emberiségnek okoz, azon áldásért melylyel a földet s életet javítani, ékitni, boldogítani képes. S talán senki sem volt, ki a nagy Baco eme szavait mélyebben érezte s egész életével helyeselte és megpecsételte volna, mint épen a herceg-
férj: „A tudomány — mond az Organon nagy szerzője, — nem vankos, melyen a kutató és nyughatlan szellem megpihenjen; nem magaslat, melyen a vándorló s változékony kedély, szép kilátásokat élvezve járdaljon; nem dicsoszlop a kevély léleknek magameelésére; nem erőd vagy harezter a vetélkedő szellemek vitáira; nem bolt, kalmár-haszonra, egyedáruskodásra;—hanem nagyszerű csarnok a teremtő dicsőítésére s az emberi nem sorsának javítására rendeltetve.“

A herceg-
férj valóban rendkívüli és sokoldalú tudományosságát ép annyira merítette emberekből, mint könyvekből. Szerette a könyveket s képes volt napokat és éjeket tanulmányozásban töltetni. De szintűgy szeretett kitünő emberektől tanulni, s bárkinek, ki valamely őt érdeklő szakban kitünő elméleti vagy gyakorlati ismeretekkel birt, örömetst lett figyelő tanítványává. A társalgás által épen annyit sajátított el, mint az olvasás által. Szívesen fogadta a felvilágosítást, a helyreigazítást, sőt az ellenmondást is. Szeretett tisztességesen és komolyan vitatkozni is, s míg a vélemény-szabadságot egyáltalában feltétlenül tisztelte, saját véleményéhez is csak addig ragaszkodott, míg jobbról meg nem győződött.

A tudósok és tudomány iránti tiszteletének legékezesen szölvőbb bizonyítványai azon beszédek, melyeket tudományos és irodalmi egyesületek közgyűlésein és ünnepélyein tartott, melyek egyszerűsmind saját tudományosságára is gazdag világot vetnek. Bármily szerényen vallotta is csupán műkedvelőnek magát, ő valóban méltó társa volt az igazi tudósoknak.

E beszédek s általában a herczegférjnek e kötetben foglalt minden beszédeinek koronája kétségkívül az, melyet 1859 szeptember 14-kén, Aberdeenben tartott, „A tudományokat előmozdító britt egyesület“ közgyűlésén. Szerényen kezdi:

„Uraim!

„Szíves meghívásuk ez össejövételben az elnöki szék elfoglalására, egyelőre megdőbbentett. Azon magas állás, melyet a tudomány elfoglal, azon kitűnő férfiak nagy száma, kik annak szent ügyében munkálkodnak, s kiknek munkálkodása míg határtalan hasznot eszközöl, méltán felkölti az emberiség tiszteletteljes hámulatát, — erős ellentétben állott lelkemben saját kicsinységem s e tekintetben jelentéktelenségem öntudatával. Én, az egyszerű csodáló, ki nem akarok több lenni mint tanítvány, foglaljam el az elnök és szószóló helyét e gyülekezet tudósai között, kik roppant föladatuk továbbvitelére jöttek itt össe! — ez előttem lehetetlennek tűnt föl. De bővebb megfontolás után azon eredményre jutottam, hogy ha nem lehetek is tevékeny részvevő, annál kevésbbé irányadó önök munkálkodásában, használhatok önöknek s a tudományak, ha fölszólításukat elfogadom. Eszembe jutott, hogy ez egyesület népszerű társulás s nem kincseiket és hivataluk titkait féltékenyen örző férfiak titkos czéle; oly társulat, mely a beavatlanokat, a nagy közönséget, mindenkit meghív, hogy egyesüljön velök, mert czéljainak egyik legfőbbike: lerontani azon képzeleti korlátokat, mik a tudományt az élettől, a tudósokat a gyakorlati emberektől elválasztják. Éreztem, hogy azon sajátságos helyzetben, melybe engem a gondviselés e nagy országban állított, úgy jelenhetek meg itt, mint a „nagy közönség képviselője“ — azon nagy közönségé, mely bámulja, élvezi és használja önök vívmányait, bár képtelen tényleg azokhoz járulni. Éreztem, hogy a rám esett választás a szerénység ténye volt önök részéről, mit visszautasítani részemről alszerénység — tehát tulajdonképen kevélység lett volna. Meggondoltam továbbá, hogy módomban van, mint ő felsége férjének, bebizonyítani részéről is, mire fájdalom oly kevés alkalom van hatalmában, hogy ő felsége méltányolja önök munkálkodását, s akarja, hogy ezt a nemzet szintűgy tudja meg, mint önök. E gondolatok hamar megszülték elhatározásomat, mert a kö telesség útja egyenesen állott előttem.“

E szerény kezdet után, az előbbi elnökről tisztelettel emlékeztvén, a gyűlés helyének, az ország éjszakai részén fekvő, ter-

mészeti és történelmi s régiségtani tekintetben egyaránt érdekes és nevezetes Aberdeennak szentel néhány páratlanul szép, valódi költői leírásokkal s szónoki emelkedettséggel teljes lapot. „A választás, mely e helyre esett (mond a többi közt) nézetem szerint igen jó. Az utazó természetvizsgálók szívesen jöttek ily messzire, mert midőn Skóczia fölvidékéhez közelednek itt saját ős eredeti vadon alakjában találják a természetet; s az ő tanulmányuk tárgya az ős természet. A geolog nem fog itt új dolgokat találni, mert e helyen a földgömb legrégebb meztelen gerincez csontján áll; de az első-képződésű sziklák, melyek itt eredeti meztelenségökben állnak, sajátságos alakzataik egész nagyságát és szépségét tüntetik föl s e vidék óriási kö-koczkái, anyaguk szilárd tömörségét, s a mechanikai erők által az emberre nézve oly hasznossá tett gazdagságát mutatják a vizsgálónak. E kezdetleges talajon a botanikus és a zoolog csak igen korlátolt számú és rendű növényeket s állatokat talál, de éppen azon saját fajokat, melyeket a földmívelés és a népesség fokozatos növekedése az ország különböző részeiből szükségkép ide vont s meghonosított. E kéklő hegyhátakon, a rőt szarvas, nagy csordákban, zavartalanul uralkodik még a fenyéres erdőkben, míg a vadász a pezsgő városok üzemleitől nem békózva, bátran száll ki a rengetegbe, hogy erejét a tetők agancsos királyával összemérje.“—„Az ember maga is, tanulmányunk e legfőbb tárgya, erőteljes, egészséges fejlődésében van itt; szerencsés vegyülete a kelt, góth, dán és szász fajnak, mely a halmok magaslatain s a tenger síkján edzette erejét. Az aberdeeni czethalász a földszarki tenger jeges vidékeire merészkedik, hogy a mélység óriási szörnyével szembeszálljon; ő volt az első, ki a tudomány előtt megnyitotta ama vidékek jégzárát; ő segítette keresni Franklint és nemes társait, kiktől a gondviselés megtagadta fáradozásukat s halálos önföláldozásuk jutalmát. . . .“—„Maga Aberdeen városa is gazdag anyagát nyújtja az érdeklődésnek a tudós vizsgálódó számára. Nemrég egyesült két egyeteme a tudomány egyik székhelyévé teszi. A régiség-gyűjtemény, mely itt a jelen alkalomra rendeztetett, képessé tett bepillantanunk a messzi múltba, s érintkezniünk Skóczia régi ős lakóinak kézműveivel, behatniunk eme sajátságos és érdekes nép szellemébe s gondolataiba, mely mindig oly hatalmasan vonzotta a hősi költészetet kedvelő képzelődést s megindította az ősi hagyományokon melegülni képes szíveket. A Skóczia éjszakkéleti tartományainak történelmi és irodalmi emlékei megőrzésére e városban alakult egyesület (a Spalding-Club) mindenki előtt ismeretes közelebbi fontos és érdekes kiadványairól.“

Ez előzmények után átmegy a szónok a tudomány lényegének, vezér-elveinek, s végcéljainak fejtegetésére. Különösen kiterjeszkedik az elméleti és gyakorlati, az inductiv és deductiv tudományok közti különbségekre, s mindeniknek helyét és érté-

két az emberi elne munkásságában és az ismeretek összefüggő rendszerében kimutatja. Kiemeli a tudományos társulások szükségét, hogy a végetlen mező különböző irányokban fölhalált vívmányai öszhangzásba hozassanak s hasznosíttassanak. „A tudomány“—mond a többi közt—„nem tegnapi keltű. Elmúlt időkörök vállain állunk; a tett észleletek, a megállapított tények egész összege örökségkép maradt reánk fölhalmozva vagy rendezve a tudomány különböző rak-csarnokaiban. Sok kéve le van már aratva, de gyűjtetlen hever még a mezőn; sok gazdag aratni való meg van már érve, de még az aratóra vár. A munkafőlesztás a jó háztartásnak s minden munkálkodásnak fő elve, — a tudománynak is. Egyesületünk érezte ez igazság horderejét; s érdemei között legfőbb helyen áll, hogy folyvást ez elvet tartja szem előtt.“ Itt előadja az egyesület munkálkodásának három fő irányát: folytonos örökös figyelemmel kísérni a tudományos vizsgálódások újabb és újabb eredményeit; kimerítő átnézetek s összeállításokat készíteni az ismeret minden ágában kezdettől fogva nyert s megállapított tényekről, és minden erejéből elősegíteni a még folyamatban levő kutatásokat és munkálatokat, elhárítván azon akadályokat, melyek az eredményre jutást nehezítik; — s e három irányok mindenikében eddig történt és már bevégzett vagy még folyamatban levő lépésekről számot ad.

„Ha ez egyesület tevékenysége“—folytatja, s nem tehetjük hogy a tudományok fejedelmének egy fejedelmi ajakról lehangzott eme megtisztelő apotheosisát itt ne vizshangoztassuk, — „ha ez egyesület tevékenysége, a mint vázolni igyekeztem, személyesítve volt vagy lehet valaha e g y e g y é n b e n, ha megtestesítve lehet, hogy úgy mondjam, az kétségkívül azon kítőnő és csodált tudósban lehete és vala kit, a gondviselés a minap szólított el, 90-edik évében, e földről. H u m b o l d t S á n d o r folyvást az egyetemes emberi tudás fölötti uralomra törekedett, mely hogy a maga egész teljességében maradhasson, egy eszme által kell irányoztatnia s kormányoltatnia; arra törekedett hogy összekötözze a tudományos ismeretek minden „fascés“-eit, hogy egyesítésük kapcsolata által adjon nekik erőt. Ő minden tudományos embert úgy tekintett mint egy családkhoz tartozókat; lelkesülten buzdította, támogatta, irányozta kutatásaikat, hol arra szükségét vagy kedvet látott. A pártolás melyben a fiatal és buzgó tudósokat részesítette, sokakat segített sikerre törekvéseikben. Személyes befolyása a legtöbb európai udvarnál és kormánynál képesítette őt szószólójává lenni a tudománynak és pedig oly modorban, mely nehezebbé tette: megtagadniok mint megadniok a mit kért. A tudományok minden kedvelője mélyen s méltán gyászolja, egy ily ember kidőlött. Uraim, sajátságos véletlen, hogy e nap, melyen itt összegyűltünk s alkalmunk van bámulatunkat kifejezni iránta, épen születése napjának évfordulója.“

A tisztelethez és rokonszenvhez, melyet a herceg a tudomány és a tudósok iránt érzett, s oly nemesen fejezett ki, hasonló az is : melylyel a szépművészetek s a közönségesen úgynevezett irodalom iránt viseltetett. Ez értelemnek adott kifejezést többi közt ama beszédében, melyet 1850 augusztus 30-kán, a „Nemzeti képcsarnok“ alapköve letételénél, Edinburgban tartott. „Az épület, úgymond, melynek most alapkövét tettük le a szépművészetek temploma leendő, a művészeté, melynek oly hatalmas befolyása, van egy nép érzelmi és kedélyi fejlődésére, hogy azt rendesen a fejlődés jellemének és mértékének mutatójául tekintjük ; és a művészet termékeinek ránk szállott töredékeiből ítéljük meg a rég elmúlt nemzetek műveltségének fokát s képezzük magunknak fogalmat polgárisultságuk, szokásaik, vallásuk, érzületök állapotáról. Szabad legyen azért remélnünk, hogy az ösztön, melyet ezenel ez országban a szép művészetek művelésére adunk, s a naponként növekedő érdek, melylyel feljök a nép nagy tömege is fordul, nem csupán a nemzeti izlés finomítására és emelésére szolgál, hanem oly művek teremtését is eszközölni, melyek ha mint korunk emlékei fönmaradnak, a későbbi nemzedékeknek helyes fogalmat fognak nyújtani műveltségünk előhaladott állapotáról.“

Szép és jellemző s figyelemre és szívrevenni méltó, a mit a művészetről és kritikáról, a királyi akadémia ünnepélyes közepében 1851-ben mondott. „A művészet és költészet minden műveinek előállítása nemcsak értelmi munkásságot kíván eszmében és kivitelben, ügyesség és türelem sem elegendők reá, hanem az értelemnek megfelelő melegsége s a képzelet szabad folyama is megkívántatik hozzájuk. És ez teszi ama műveket oly igen gyöngéd természetű növényekké, mik csak azon melegséget táplálni képes légkörben tenyészhetnek ; s e légkör nem egyéb, mint azon szerető jó indulat, melylyel úgy a művész személye mint műve iránt viseltetünk. A kritika egy szeretetlen szava mint hideg fuvallat sűvölt át gyöngéd hajtásaik között, s megdermeszti azokat, megakasztván ama finom nedv szabad kerengését, mely virágok és gyümölcsök egész bokrárt vala előhozandó. Mindazáltal a kritika nélkülözhetlen szükséges föltétele a művészet ép fejlődésének s valamely kisebb becsű mű oktalan mugasztalása valódi bántalom a magasabb tehetség ellen. Korunk e tekintetben fölötte kedvezőtlen azon időkhöz képest, midőn zárdák magányában madonna-képek születtek ; mert egyfelől a legkülönbözőbb tehetségű s ügyességű művészek egész rajának torzsalkodó vetélkedése, másfelől a birói széken egy vegyes nagy közönség van ma, melynek nagy része értetlen és járatlan a művészetben, s annálfogva gyakran oly ítészek után indúl, kik csak azon igyekeznek hogy magokat mutassák a leghozzáértőbbeknek, s ezt gyakran azáltal vélik elérhetni, ha könyörtelenül ítélnek el oly műveket is, melyek teremtőjük legnagyobb értelmi, érzelmi s képzelmi megfeszítésébe kerültek. A mű-

vészet tárgyai, a nyilvános kiállítás és árubabocsátás által kereskedelmi cikkeké lőnek, s mint ilyenek gyakran a divat és a piac indokolatlan hullámszerűségei szerint emelkednek vagy szállanak, melyeknek zsarnoki befolyása a köz- sőt a magán-pártolást is ingataggá teszi. Az ily intézet egyik főadata azért, uraim, e bajokat ellensúlyozni stb.“ E nemes, és a művészet szeretetétől lehelte szavak mily jól jellemzik azon férfit, ki a trón lépcsőjén állva a művész sorsát, s hogy becsé elismertessék, annyira szívén hordozza!—

De azt hisszük elég a mutatványokból. Szép, és fölemelő látvány, s minél ritkább annál, tiszteletre méltóbb, oly magas és kiváló állásban oly férfit találni, kit az eszmék és az emberiség cultusa, melytől át van hatva, magasabbra emel mint a sors és születés emelte. Részünkről tisztelettel hajlunk meg előtte s rokonszenven állunk szellemének azon egyszerű de tartalmas emléke fölé, melyet e kis könyvben, saját gondolatai és érzelmeiből állítva találunk.

SZÁSZ KÁROLY.

IRODALMI SZEMLE.

FORGÁCH FERENCZ HISTÓRIÁJA.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a Magyar tudományos Akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Irod. XVI. kötet. — E külön cím alatt is: Ghymes i Forgách Ferencz nagyvárad i püspök magyar historiája 1540—1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseivel együtt. A herczeg Esterházy féle kéziratból közli Majer Fidél. Bévezette Toldy Ferencz, m. akad. r. t. s. a történelmi bizottság elnöke. Pest, 1866. n. 8-r. LXXXVIII. és 555 l.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Nagyvárad tudós főpapja, Forgách Ferencz, Budán született. Bátyja, Simon a hadi pályára akarta őt birni, de a lánglelkű ifjú inkább papságra szánta magát. E czélból őt Oláh Miklós a paduai egyetembe küldötte, hol a bölcsészet- és szabad mesterségekből tudori rangot nyert. Onnan visszatértekor halt meg Várad herczias püspöke, Ferdinánd híve, a tiszántúli részek féken tartója, Zaberdin Mátyás, kinek halála után kéte ssé lön Ferdinándnak tiszántúli uralma, a püspöki szék hamar betöltése e szerint nagyon szükségessé vált. Oláh Miklós Ferdinándnak Forgáchot ajánlotta. A király csakugyan neki szánta a megürült püspökséget oly kikötéssel, hogy ő, mint igen ifjú még, csupán az egyháziakat látná el, s a király mellett titkárkodnék, Váradot pedig és környékét a török fogságból csak az inént kiszabadult testvére, Simon, sietne védelmezni az azt már is ostromló erdélyiek ellen. A kijelölt püspök ily körülmények közt mint királyi titkár az udvarnál kezdte meg szolgálatait

A kormány ballépést tett a hadügyekben. Az erdélyiek által szintén ostrom alá vett Huszt felszabadítására, mire Zrinyi Miklós megtérítendő önköltségén ajánlkozott, Brandeis német kapitányt nevezte ki, a ki addig rajzolt az alföldön és sétált Huszt és Bécs között, míg a huszti őrség kénytelen volt magát megadni s az emigy megerősödött váradi ostromló sereg majd egy évi vivás és végkiéheztetés után Váradot is bevette. Forgách e miatt püspöki székét soha sem látta, sem bírta, mert jószágait, valamint a káptalanéit, az 1556-iki kolosvári gyűlés secularisálta, Izabella pedig s ennek halála után János Zsigmond, hiveinek adományozta.

Nem foglalhatván el püspöki székét, Forgách diplomatai pályán szerepelt. A törökök be-betérései az alsó részekbe arra bírták Ferdinándot, hogy segílyt kérjen a németbirodalmi rendektől s az 1557-iki pozsonyi országgyűlés által e végre választott követség vezérletével és szónoklatával Forgáchot bizta meg, ki majd szánakozásra, majd örömmre indító, majd elkésztető, majd feltűzelő szavaival 40 ezer gyalog és 8 ezer lovas segílyt eszközölt ki Regensburgban, a miért őt titkos tanácsosai sorába vette föl a király. Ezen útját tapasztalásai gazdagítására is felhasználta a tudványó püspök, kiterjesztvén azt Belgiumba egészen az éjszaki tenger partjáig. 1560-ban már mint kir. alkancellárral találkozunk vele. Ugyanazon évben családját bárói rangra emelte a király, indokul az ő jeles szolgálatát is kiemeltetvén. A következő években többnyire Ferdinánd mellett, hol Bécsben, hol Prágában találjuk, 1563-ban pedig a pozsonyi országgyűlésen, mely őt az ausztriai határok kiigazítására kirendelt bizottság elnökeül rendelte. Ugyanazon országgyűlés alatt a pozsonyi prépostság neki adományoztatott és ez volt fejedelmének utolsó kedvezése. Ferdinánd ugyanis 1564-ben meghalt. Gyászbeszédet, mely e kötet 525—541 ll. olvasható, Forgách tartott fölötte. A királylyal püspökünk jó csillaga is leáldozott.

Miksa mellett is megtartotta Forgách állását, függetlenség, őszinteségben senki által felül nem múlta, de hatás nélkül. 1566. nyarán Szoliman hazánkba berontott. Miksa hatalmas sereg élén Óvárnál táborozott. Tanácsosai itt veszteglést ajánlottak, Forgách, a tapasztalt hadi ember, Tahy által támogatva, Esztergom megtámadását sürgette. A többség véleménye, Győr alá, hol nem volt ellenség, vinni a sereget, győzött. S míg itt apró csapatokban haszontalan sőt káros szerencsepróbákkal fecsérelte a drága időt és vért; míg Kerecsé-

nyi Gyulán hadakért esengett; míg Zrinyi Szigetben hiában várt se-
gélyt: addig a török e várat nemcsak bevette, hanem Somogyot,
Zalát, Vast, sőt egész Dunántúlt pusztította, a várakat rendre elszed-
te, vagy 80- ezer rabot huzzott ki a hazából, midőn pedig a hősi leg-
yesség Zrinyi feje selyembe takarva a győri táborba érkezett, a te-
kintélyes királyi sereg siker és becsület nélkül elszlott. S mivel Mik-
sa a nemzet szabadságait elnyomta, a hadi kapitányok garázdálkodá-
sait elnézte, s a legnagyobb sereg élén, mely idejéig a török ellen fel-
állított. bátortalan és tétlen maradt: sok hazafiával Forgách lelke is
elborult, s elhatározta Magyarországot, hol többé mitsem tehet, elhagy-
ni. Szándékát nem is titkolta. A püspöki kar igyekezett őt lebeszélni,
Veráncz külön levélben kérte, ne huzzon újjat a császárral, a feje-
delmek sem tehetnek mindig úgy, a hogy akarnának. Jött az 1567-
iki felföldi háború János Zsigmonddal és a törökkel, mely annyi vesz-
teséggel járt várakban és népekben; jött a juniusi országgyűlés is
a király megnyitó német beszédével s az ország nem orvosolt pana-
szaival: Forgách még nem tette a végső lépést. De midőn Grego-
rianzi Pál, győri püspök, halála után méltán várhatta, hogy hí fára-
dozásai tekintetéből ő nyeri el e püspöki széket s mégsem ő, hanem
egy haszontalan külföldi, a velencei eredetű Delpini Zakariás bibor-
nok neveztetett ki győri püspökké: Forgách ürömpohara megtölt, le-
mondott s a kiköltözésre engedelmet kért. A király a lemondást elfo-
galta, az engedelmet megadta, de, úgy látszik, nem reménye nélkül a
mindenek fölött hasznos férfú visszatérésének, mert közel esztendeig
betöltetlenül hagyta a váradi ezimet és Forgách fizetését is csak fel-
függesztette, nem töröltette ki a pozsonyi kamaránál, sőt a már
Olaszországban levőt magához is hívta. Forgách állandó maradt,
Olaszországból Raguzába ment, s úgy látszik, innen ajánlotta szol-
gálatait János Zsigmondnak, kihez aztán Szerbián, Belgrádon és
Temesváron át utazott.

Forgách elmenetele roppant hatást idézett elő az országban,
mert félreértetett a párteserlés e korában. Neki nem volt szándéka
János Zsigmond mellett Miksa ellen működni s nem is működött soha.
János Zsigmond udvarában tanácsúri, nem, miként több életirója
állítja, kancellári, méltóságot viselt s a fejedelem által 1569 február
17 én a kolosmonostori eltörlött apátság secularisált birtokai közül
hat faluval megadómányoztatott a maga és örökösei részére. Ennek
daczára, úgy látszik, nem jól érezte magát az arianus fejedelem

mellett, ki viszont őt, a kath. főpapot, bizonyosan nem rokon-szenvből, hanem csak neve fényeért s bécsi volt magas állásaért látta szívesen magához jöni. Még kevésbé lehetett Forgáchnak inyére a kis király környezete. Megbánás lephette hát őt meg s Toldy úgy sejtí, hogy az egészségi ürügy alatt 1569-ben Olaszországba tett út-nak az lehetett oka, miszerint a magyarok által megvetett Delpini bibornok ha eltávolítatik a királytól, Forgáchban talán remény éle-dezett, hogy elhagyva a Bécsben gyűlölt János Zsigmondot, az ohajtott püspöki széket még elérendi. Az országgyűlés Delpini elkül-detését csakugyan elhatározta, s a velenczés nem várva be a peit, ment. Ekkor azonban a király maradt, mint előbb Forgách, követ-kezetes és a győri püspökséget nem töltötte be. Forgách tehát 1570 ki márcziusban visszatért Gyulafejevárra.

Jelen volt az azon évi szeptemberben tartott nagy tanácsban, midőn Békes, Gáspár a Miksával Speyerben közösen megállapított bé-kepontokat elhozván, János Zsigmond azokat inkább elfogadás, mint tonácskozás alá vétel végett előterjesztette fő embereinek Tizennyolcz úr közöl 16, minden beleereszkedés nélkül, megesküdt a szerződés-re, köztök Forgách is azon záradékkal: „a mennyiben e kötés a magyar birodalomra és nemzetre üdvös, s a hazai törvények szerint igazságos.“ Midőn azután Békes a ratificált kötéssel 1571-ki január végén Prágába Miksához visszament, ez azonnal kiállította nemesak részére a megyékhez, a főurak számára, köztök Forgáchéra is, a kikötött „biztosító leveleket“ s János Zsigmond nemsokára bekövet-kezett halála után Miksa legott, márczius 29-én, levelet intézett Forgáchhoz, melyben felszólítja őt, lenne maga is munkás a tar-tomány nyugton maradásában, s hitelt adja mindenben Békes Gás-párnak, mit ez vele a császár nevében közölni fog, tenné azt, mit a császár iránt fenálló hite javasland. De Miksa lehetlent követelt, mert nem mást kívánt vala, minthogy Békést vajdaságra segítse. Forgách ezt nem akarhatta, de akarva sem teljesíthette volna. Et-től kezdve tehát hazatérésének lehetősége is megszűnt. S midőn Er-dély Báthory Istvánt választotta fejedelmévé, kivel Forgách nem-csak vérrokon s egy vallású, hanem János életében is mindig össze-tartó volt, nem csoda, hogy szívesen maradt és hogy az új fejede-lem sem késett őt, a Békeshez szító Csáky Mihály helyébe, kanezel lárrá emelni.

Forgách, Toldy véleménye szerint, leginkább kancellársága

idejében készíté a fenczimzett kötetben közlött Commentariusait. A megerőltetéssel járt munka s talán az erdélyi élesb levegő hatása alatt is egészsége mindinkább csökkenvén, az orvosok neki az olasz eget ajánláka. Mellbeteg lehetett. 1575-ben Páduába ment s mindenét magával vitte, kolosmonostori birtokát is Gyulafynak, sógorának, haszonbérbe adván, a bért is előre fölvette. Roszúl lehetett, mert azon évi november felé halála híre terjedt el. Álhir volt. Még másfél éven túl élt Páduában s mint most már levéltári adathól tudjuk, 1577-ki január 19-én halt meg, s az ott uralkodott dögvész áldozata lévén ugyanott a jezsuitáknál temettetett el.

Ime, Toldy után, rövid vázlatban élete azon tudós főpaprak, kinek Ferdinánd, Szapolyay, Miksa, János Zsigmond s más külföldi fejedelmek tetteiről írt munkáját tette közzé e kötetben akadémiánk. Még 1788-ban közrebocsátotta volt, de idegen részekkel átszőve és hibákkal eléktelenítve, Horányi. Nemzeti történelmünk barátai tehát kedvesen fogadhatják ezen, Majer Fidélt, hg Eszterházy Miklós egykori nevelője által a hercegi könyvtárban őrzött XVI. századbéli kézirat-példányból visszaállított, Forgách Simon és Istvánffy jegyzeteivel ellátott új kiadást. A munka szerzője, Forgách, az általa följegyzetteknek kor és sokban szemtanúja, nem kevésben részese volt, s kortársai követ emeltek ellene, az ezekre támaszkodott utókor pedig részrehajló történetírónak bélyegezte, holott ő csak a felismert igazat barát és ellenség irányában ki is mondani bátor vala.

A munka huszonkét könyvre van osztva.

Az első könyv ott kezdí az események elbeszélését, midőn Szapolyay János halála után megújult a polgárháború, s Ferdinánd Izabellát és fiát azon reményben ostromzáróltatta vezérei által Budán, hogy ha a várral őket is hatalmába kerítheti, a háborúnak is véget vet örökre. De az ostromot Martinuzzi, Verbőczy, Török Bálint és Petrovics Péter győzelmesen állták ki, utóbb pedig a tetemes sereggel megjött Szoliman a német hadat megverte, Budát maga részére elfoglalta, Izabellának és fiának adva a haza egyéb részeit, melyekből Erdélyyel együtt tekintélyes ország alakult s lakosainak sorsa, tíz évig, nem volt épen szánandó, megszünvén a polgárháború s egyetértés lévén a királyné s fia gyámjai, Martinuzzi és Petrovics között. Ámde 1549-ben zavaroknak lönek elvetve magvai. Látván ugyanis Petrovics, hogy az ország jövedelmei nem az ország, nem a király javára, hanem egyesek hatalma növelésére fordittat-

nak, s nehogy az ő halála után elpazaroltassanak: azokat, a király fölserdültéig, választott jeles férfiak által gyűjteni, s őriztetni akarta. Hanem a fősvény, nagyravágyó s gyanakvó Martinuzzi, kinek hatalmához csak a királyi név hiányzott, a kincseket magánál tartotta, s Petrovics ezéjét balra magyarázta. A királyné, kinek alig volt udvartartásra költsége, annyira nehezen szívelte Martinuzzi zsurgoriságát és önkényét, hogy Lengyelországba menetelről gondolkodott, de attól az egymást gyűlölt gyámok kérése- s ígéreteire elállott. Anyja is követei által megbékéltette őket, hanem e kiengesztelődés, fenmaradván ugyanazon okok, sokáig nem tartott. Petrovics tehát Patócsy Ferencz s Losonczy Antal arra kérték a királynét, költöznék át Lippára, hol udvara fényéről gondoskodni fognak. Erről Martinuzzi kéréssel (ha ez nem használ vala, erőszaktól sem vonakodott volna) lebeszélte ugyan, de midőn nemsokára Petrovicsesal Szebenbe útra kelt, e megerősített városba be nem bocsáttatta, mit annyira fájlalt Izabella, hogy fájdalma könyekben tört ki, s a barát hálátlanságát és vakmerőségét mindenki roszalta. Látva Martinuzzi, hogy Izabella-hoz hajlik az ország, a maholnap a felserdülő királytól is tartva, titkos követei és levelei egymásután jöttek-mentek, Ferdinánd pedig Salm Miklóst küldé ő hozzá. Báthorban, Báthory András birtokában, találkoztak, s a következőkben állapotok meg: ha Martinuzzi Magyarországot átadja Ferdinándnak, ez Jánosnak apai örökét s a királyné hozományát visszaadja, őt pedig a váradi püspökségen fölül erdélyi kormányzóvá teszi, s bíbornokságot eszközöl ki számára. E pontok esküvel erősítették meg. Kevéssel azután 1550 ben a kolozsvári országgyűlésen a királynéhoz hű Csáky Mihályt és Horváth Mihályt halálra kívánta ítéltetni, mitől Izabella mentette meg őket. Titkos fondorkodása köztudomássá lett nemsokára, s e miatt sokan a királynéhoz hajoltak. Petrovics is és II. Henrik francia király mindent megirtak Szolimannak, ki haragra lobbanva, Mahmud követét a vármegyék-, városok- és főurakhoz intézett szigorú paranccsokkal azonnal elküldé, s az országosan összegyűlteknék egyebek közt meghagyá, hogy Martinuzzit, mint árulót, fegyveresen üldözzék, s akár élve, akár halva torolják meg, mit ha elmulasztanak, tüzzel-vassal fognak meglakolni. Ezek folytán Petrovics sereget gyűjtött, Losonczy Antal s Patócsy Ferencz egyes csapatokat állítottak ki. Tábor Gyulafejevárnál üttetett; Petrovics Alvinczet bevette, s onnan serege egy részét, Cserepovics Miklós, rácz, vezér-

lete alatt. Csanád ostromára küldötte, a másikkal Gyulafejérvárra tért vissza. De a kémei által mindenekről tudósított Martinuzzi sem vesztegelt; Szászsebest és Medgyest elfoglalta, s a kiket országgyűlés színe alatt egybehíhatott, azokat az ország nevében követekül Szolimanhoz küldötté; a székely főurakat gazdag ajándékokkal megvesztegetve, Vásárhelyig ment: a királyné elfogott párthivei közül Mártonffy Andrást és Bálintot kivégeztette; Varkocs Tamás váradi parancsnoknak, hogy Magyarországon sereget gyűjtsön és Csanádot segítse meg, meghagyta. Cserepovics Csanádot erősen ostromlá, de Varkocs által megverettet. A királyné és Mahmud gyorsfutárok által minderről tudósíták a szultánt, ki Ali csaszt Martinuzzi követivel együtt, hogy velök tetszése szerint bánják Izabella, rögtön azon parancsosal indította útnak, hogy János király lehetőleg nagy sereget gyűjtsön s annyi törököt, a mennyi neki tetszik, magához vegyen; mind a két oláh vajda s a budai pasa is megkapták már megsegítése végett a rendeletet. Szalánczy János tehát a budai pasához, a vajdákhöz követek haladéktalanul küldettek. Az ily veszélye miatt aggódó Martinuzzi a lázadásra, ha van bujtogató, hajlandó székelyeket kérve, ajándékokkal, s ijesztgetve a maga részére hódítá, s táborával, hogy ráríaszszon a királynéra, Gyulafejérvár alatt tette, s követek által felszólítá Izabellát, bocsátaná ki János királyt, kinek újból hűséget fognak esküdni. A béke kölesönös siránkozás közt (Martinuzzi térdre borúlva s könnyezve kért bocsánatot) akként köttetett meg, hogy mind a két fél elbocsátva seregét, mindnyájan a királyné s fia hűség- és engedelmességre visszatérnek. Ámde Kászon budai pasa, gyorsított menetekkel Lippán keresztül átlépve Erdély határát, Tótváradjaig haladt már, s követek által tudakoztatta a királynétől, kik volnának a pártosok közül megfenyítendők; egyszersmind hire jött az oláh s moldvai vajdák betörendésének. Martinuzzi gyors futárok által zászlók alá hívatta a katonaságot s rövid idő alatt Szászsebesnél 60,000 fölfegyverzett embere vala; a brassói hegyek megszállására Kemény Jánost, a Vereskapuhoz Kendeffy Jánost erős sereggel küldötte; Varkocsnak meghagyta, hogy Magyarországon hadat gyűjtsön s a megyéktől segélyt hozzon. E közben Kászon—Feru agával 200, később 500 lovast előre küldött, kik a dévai külvárosban fogának állást. Megtudta ezt Török János, Hunyadvár s Déva mellett több birtok ura, s azonnal eltökélte magában, megboszulni atyját, a Budán elfogott s konstantinápolyi fogság-

ban meghalt Bálintot, és miután biztos lon a polgárok hűsége felől, csak 113 lovassal és 67 gyaloggal a félálmos vagy fegyvert ragadott törököket részint a házakban, részint az utcákon majd egyig leka szabolta. Maga Török az agával, ez gyalog amaz lóháton, sokáig vitt, míg ellenfele minikét oldalát handsárral átszurta. Emberei közül csak négy esett el. Kászon, mivel a hozzá visszatérők nagyították az ellenség számát, körülfárolástól félve, Budára visszament. Ugyanazon napokban az oláh vajda török és oláh sereggel tört be Verestoronynál, de a Török János küldötte Vas Benedek, Kendeffy János megérkeztéig, feltartóztatta őket, s azután visszaverettek. A székelysége rontott moldvaiak, rablással megelégedve, visszatakarodtak. Alig köszönt be emigy a béke, midőn új polgárháborúnak tárt kapu nyitott.

1551 elején ugyanis megújult Ferdinánd és Martinuzzi közt az alkudozás. Salm Miklós és Báthory András Diószegen értekeztek a baráttal, mi napfényre jövéen, Izabella Enyedre országgyűlést hitt össze; Martinuzzi hívei közül sokan, köztök, Istvánffy szerint, Kendy Antal és Bank Pál, a királynéhez pártoltak: az ország is emennek részén vala; Petrovics Temesvárott sereget gyűjtött. Martinuzzi a kormánytól eltávolított s Váradon maradnia parancsoltatott. Ő azonban Ferdinándot az ügyek mibenlétéről, segélyt szorgolva, tudósítá, s Magyarországon gyűjtött hadával Enyedre roboga. Itt az országgyűlés haszontalan beszédekkel húzódván, Izabella Gyulafejérvárra vonúlt, Martinuzzi pedig a székelyeket s városi követeket ajándékok s ígéretekkel a maga részére hódítá, Balassa Menyhértet, Kendy Antalt, Csáky Mihályt és Kis Pétert, a királyné tanácsosait mint a viszály okozóit, megfenyítendőknék végeztette. Ferdinánd segélye, Castaldó vezérlete alatt, kihez Báthory András, Nádasdy Tamás és Losonczy István adattak, Almás váraig érkezve, Martinuzzi Gyulafejérvár ostromára indult. Megtudván ezt a királyné, Szászsebesbe menekült, őrizetül Horváth Ferenczet hagyva. Gyulafejérvárt Martinuzzi 20 napig ágyúztatta s azalatt követeket küldözgetett Izabellához, állítva, hogy csak az ő és fia javát áhítja s ijesztéssel, fenyegetéssel és ígéretekkel rábirta őt, hogy Gyulafejérvárat adassa fel. Mi megtörténvén, Martinuzzi a királyné kincseit kiadta, s vele értekezni kívánt, ha előbb átadja Ferdinándnak fennevezett tanácsosait, kiknek azonban Ferdinánd vezéreinnél Izabella bocsánatot eszközölt ki. Az értekezletben Martinuzzi elmondá a Ferdinánddal kötött szerződést, az árulás által legyőzött király-

né pedig a balszerencse s hatalom előtt meghajolt. Fiával együtt tehát Felvinczen a baráttal és Ferdinánd vezéréivel összejövén, a koronát elérzékenyítő beszéddel nekik átadta. Azután Kolosvárra országgyűlés hivaték össze. Itt Izabella átszállítá az országot Ferdinándra, kinek vezérei viszont jegyajándéka fejében 140-ezer aranyat és Sziléziában az oppelni hercezséget ajánlák fel nekie, Jánosnak Ferdinánd Johanna leányát jegyezték el az ő részéről Castaldó, Nádasdy Tamás s Istvánffy szerint még Báthory András is, a királyné részéről fia, János, és Martinuzzi tevén le az esküit; azután a városok s várnagyokhoz parancsok küldettek nem különben Petrovicshez, kiről kételkedének, hogy a terjedelmes vidéket, Temesvár-, Lippa-, Becse-, Becskerek- s több más várral, kész lesz átadni Oly hatalmas és gazdag volt ugyanis, hogy ha csak középszerűen segítették, a királynét és országot, Martinuzzi s Castaldó ellen is, megvédi vala: de akár turyasága s fősvénysége miatt, akár, mit ő állított, megingathatlan hűségéből, készebb volt a királyné s fiával távozni és mítsem tön. Szoliman azonban a történetkről követ által értesíté; hogy pedig Temesvárról s Alsó Magyarországból elköltözik, azt akaratlanul teszi, nehogy a Martinuzzi fondorkodása által már is német kézbe jutott királyfinak halált vagy veszélyt okozzon Szoliman ezekre fájdalmat mutatva felelt s inté őt, gondoskodnék tovább is a gyermekről, Erdély- s Magyarországról ő maga fog gondoskodni.

Emigy egész Erdély s Alsó Magyarország Ferdinánd birtokába került. Az Erdélyből elköltözött Izabellát a Tiszánál Petrovics, Patócsy Ferencz, Balassa Menyhért, később Czecey Lénárd, kassai parancsnok, fogadták s válogatott lovasok és gyalogokkal Kassára kísérték. Szoliman pedig megtudta a Martinuzzi s Ferdinánd közt történetket, Mehemet beglerbéget 60 ezernyi sereggel reánk küldé. Ez Becsét, melyet Szentannay Tamás és Figedy Gábor védelmeztek, Becskereket, Csanádot, egy sereg apró várral, bevette, Báthory András és Patócsy Ferencz e közben Lippán gyűjtötték megyékből a segélyt, kikhez Sirotn Károly, váradi parancsnok is csatlakozott. Ezek száz lovasal Egyedy Tamást kémszemlére küldék, kik fáradtan éjjelre egy faluban álltak meg, s mivel öröket nem állítottak ki, Uluman bég 50 lovassal rájok ütött; Egyedyvel csak heten menekültek meg a gondatlanok közül, mi annyira megrémített a megyei segélyhadakat, hogy szétesoztak. Ezt látva a lippaiak, hol parancsnokul Pető János volt hagyva, fellázadással fenyegetöztek s megszeppent Fethő

pedig az őrséggel együtt odahagyta a várat, melyet azután a polgárok a beglerbégnek feladtak, ki Uluman bég alatt 5000 törököt hagyva ott, Temesvár ostromára sietett, melyet Losonezy István hősileg védett. — Annyi vár és város elvesztése s Temesvár vivása Martinuzzit fölöttébb aggasztá; Erdélyi hadát tehát kivezette, Varkocs Tamás és a köszvényben szenvedő Báthory András maga helyett küldötte Perényi Gábor tizezerével s mások csapataival egyesülve, Lippát fogta körül. A hősök közül ott valának még Gyulaffy László, Magyar Bálint, Forgách Simon, Nádasdy Tamás, Török János. A vívókkal erélyben versenyeztek az ostromlottak. Három napi ágyúzással rések töretvén a város falain, résziünkről roham parancsoltattott. Annak meghatározott óráját be nem várva, a spanyolok és németek, egymás elől elnyerni vágyva a város bevétele dicsőségét, támadtak és visszaverettek, de Nádasdy által megsegíttelve, egyike fejtett ki a legvéresb ütközeteknek. „Falakon,“ — mond Forgách, — „romokon mindenütt viadal; az ágyúk iszonyú bömbölése, a löporfüsttel meghomályosított s beborított ég és föld, a csillogó fegyverek ropogásának visszhangja, a győzők és győzöttek zajgó ordítása, a legvéresb csata ritka és csudálatraméltó látványát adták.“ Török János hét sebet kapott. Forgách Simont tizenegy sebben az elestek közt találták. Felgyógyult ugyan, de homlokán s jobb szemén megmaradt a sebhely. A bevett város zsákmányra bocsáttatott. A várba csak 1500, jobbadán megsebesített török menekült, s utóbb ők is, fegyvereikkel kivonulhatás föltétele alatt, megadták magokat, de ütközben Dombay Mihály, Kosár Benedek, Vitéz György, Bosnyák Ambrus, utóbb Balassa Menyhért és Horváth Ferencz, végre Tóth Mihály szegedi polgár és Nagy Ambrus annyira megapasztották számukat, hogy Uluman bég háromszáznál alig többet magával ért Belgrádba. — Lippa visszafoglalásának azon eredménye lön, hogy a beglerbég, 12 napi ostrom után, az előrehaladt évszak zordra fordulhatásától is félve, Temesvár alól elvonult. A távozókat Losonezy három napig üldözte, apasztotta. De a lippai győzelem balvégzetivé lön Martinuzzira nézve. Ő ugyanis Uluman bégnek egyéb tekinteteken kívül azért is, mivel neki, Izabellának s fiának, Budáról kivonultokkor, Szolimannál hasznos szolgálatokat tett, szekereket, melyeken hadát fegyverestül tova szállíthassa, kíséretül pedig 200 lovas ráczot adott; a bég viszont neki négy nemes lóval, festett kocsi-
val, handzsárral, zsebkendővel, lámpással s két megaranyozott

gyerjával kedveskedett. Mindez Martinuzzi Castaldónál gyanússá tette, mihez járult azon híresztelés, hogy Uluman által levelet írt a szultánnak, melyben neki Magyarországot felajánlá, s János király visszahozatalát megígéré. Castaldó halálra szánta a barátot s erről Ferdinándot tudósítá, ki vezérét arra fel is hatalmazta. A véres tett Alvinczen, hová Magyarországból visszatértében Martinuzzi vendégeül szállt Castaldó, hajtatott végre, 65 seb ejtve a kevéssel azelőtt bibornokká lett férfión. Az ura védelmére kelt Vas Ferencz nemes ifjú 7 sebbel sújtatott le. Martinuzzi hullája 70 napig eltemetetlenül hagyatott.

A váratlan esemény, mit tegyenek, habozókká tett vezéreket, katonákat. Castaldó Szebenbe vette magát, s midőn látta, csend uralkodik mindenhol s nincs mitől tartania, azonnal Martinuzzi várai s kincsei elfoglalásáról gondoskodott. Csáky Pál, Szamosujvár parancsnoka, tömérdek vert s még több veretlen ezüstöt és aranyat, számtalan podgyaszt, a várral együtt, adott át. Váradon ugyanaz történt.—Izabella és fia Kassán vették Martinuzzi halála hírért, kikhez Ferdinánd Rakovszky Györgyöt és Werner Györgyöt küldé a szerződés megerősítése végett, mi megtörténvén, amazok az oppelni hercegségbe költöztek el. Kassán időztek még, midőn az erdélyiek, Martinuzzi halála után, követek által visszahívták őket. Maga Czecey s Alsó-Magyarország főurai megmarasztásukon mindenkép fáradtak, de a Ferdinánd által megvesztegetett Loboczky, lengyel, és Blandrata, a királyné tanácsosai, távozásra bírták őt. A főrendiek közül elkísérték Petrovics Péter és Csáky Mihály. Czecey, ki 15 évi parancsnoksága alatt egy éjet sem töltött Kassán kívül, szintén elkísérte volna, de útra készültekor megbetegedett, s bújában meghalt.

A második könyv az 1552-ik évet, részünkről veszített esaták évét, tárgyalja. Ferdinánd tavaszkor Pozsonyban országgyűlést tartott, s annak folyama alatt híre jött Szoliman hadra készülésének. A király megígérte, egész erejével fog ellene sikra szállni. Szemben a veszélyvel a temesi bánságot Losonczy Istvánra bizta, erdélyi vajdává pedig amannak ellenségét, a köszvény miatt önmagával is tehetetlen Báthory Andrást tette. Nemsokára szomorú dolgok történtek Szegedről, hol Szoliman, elfoglalása után, erős várat építtetett, Tóth Mihály, befolyásos és gazdag szegedi polgár, törököktől féltében Debreczenbe menekült, s elvesztett vagyonáért bősziút lihegett. E végett megnyerve titkos követei által rokonait, s az előke-

lőket, könnyű volt a többi lakost is megnyernie. Az erről értesült Ferdinánd azonnal Bakich Pétert erős lovas esapattal s általa Aldana Bernátnak parancsokat küldé. Az Aradon tartott hadi tanács, melyben az említettekén kivül Perez Alonz, Dóczy Miklós, Dersffy István, Horvát Nagy Ferencz vettek részt, Tóth szándokát helyeselte s foganatosításához fogott. Tóth 5 ezer hajdút gyűjtött össze, kikkel, mintha azt akarná ostromolni, Beeskerek felé tartott, éjjel pedig gyors menetben visszatérve, Szegedhez közel a tiszai nádasok s bokrokban rejtőzött el. Tervét előmozdítá a sok szegedi halász, kik közül hétszázán halászat örve alatt kimenve, a folyón azon éjjel átszállították a sereget, ez pedig a lakosok által erőszakkal felnyitott kapukon a városba rontott, az alvó és fegyvertelen törökök közül sokat megölt, a többit pedig, köztök a parancsnok Heder beget, kinek fia szintén elesett, a várba szorította, holmijokat zsákmányul ejté. A később megérkezett Bakich és Aldana hasonlót tettek. A hajdúk azután Horvát Ferencz intése daczára a vidéken elszéledtek; több nap mulva összegyűltek ugyan és a mezőn tartott szemle után a városba is visszatértek, de öröket nem állítottak. Alig szállásolták el magokat, midőn a mezőről érkezők hozák a hírt: itt az ellenség. Ali budai pasa ugyanis jókora sereggel s 12 sugárgyúval közeledett. A mieink, csak két ágyúval, elébe szálltak. Kétes volt sokáig a diadal; de midőn a pasa által kiválasztott 16 legbátrabb török a zászlóartót a királyi sasos zászlóval leterítette, a hátul állt lovasok, ijedtökben elveszettnek tartva az ütközetet, futásnak eredtek s utánok az egész sereg. Akkor már 4000 a csatatéren fekiüdt, sokan a Tiszába fultak, a törökök a városba törték, mindenkit levágtak, kivéve a rabokká tett serdületleneket, kik közül a szebbeket, 5000 orrot és zászlókat, Aly a szultánnak küldé. E győzelmet a törökök is úgy itt, mint máshol, véren vásárolták meg. Kászon beeskereki pasára ugyanis, a ki 800 válogatott lovassal Aly pasához ügyekezett, Martonosnál 400 kémszemléző hajdú bukkant. Összezsaptak azonnal; a törökök megverettek, a pasa is, meglövetvén a ló, megsebesített s visszatérni volt kénytelen. A hajdúk két szekeret raktak meg levágott fejekkel, és zsákmányterhelten Szegedhez közel a füzesekben állapodtak meg, mitsem tudva a történetkről. Vezérök, Nagy Balázs, megértve a dolgot, a Tiszán átkelest nem tanácsolta; ezt a hajdúk félelemre magyarázva, a bölcs ta-

nácsot megvetették: de ott termett az ellenség s kemény viadal után csak húszan, köztök Nagy Balázs, úsztak át közülök a Tiszán.

Ámde Szoliman csekélyebb sérelmekért is bosszúvágyóbb volt, hogysen János király kiűzetését Erdély- és Magyarországból elszívelhette volna. Amhat pasát tehát hazánkra küldé, az erdélyi mozgalmak szemmeltartását az oláh vajdákra bizta, s hogy az ellenséget többfelé foglalkodtassa, Alynak a végvárakat s kastélyokat bevenni vagy lerombolni parancsolá, Amhat Mehemed beglerbégnek, kit Temesvár elvesztéseért s Uluman begnek Lippán meg nem segítéseért, méltóságától megfosztott a szultán, kegyelmet eszközölt ki, s őt, a helyi viszonyok s katonák ismerőjét, magával vitte és 60-ezer fegyveressel, 16 faltörő és 100 másféle ágyúval hazánkba tört Előhada június 27-kén Temesvár alatt vala. A vár Losonczyra bízott, ki azt 500 lovasával Perez Alonz 200 magyar lovasával, don Gaspar 300 spanyol gyalogjával, ugyanannyi cselh, szintén annyi magyar, 100 német gyaloggal, 250 városbeli lakossal, Perényi Gábor 100 lovasával, kiket Újszászy vezényelt, Seredy György hasonló számú lovasával, Forgách Simon 60 válogatott veteránjával, öszvesen 2210(*) katonával volt védendő. Az erélyesen megtámadott előhadból sokan, a mieink közül Sulyok István nemes ifjú, hulltak el. Negyednapra a sereg zöme is látható vala. A megérkezett had a vár és város közt fekiüdt, a vízinek nevezett és spanyolok által védett várat kezdé ostromolni s a lött résen meg is rohanta, de vesztességgel visszaveretett. A törökök közül ez alkalommal a nikápolyi szandzsákbég, a spanyolok közül don Gaspar esett el. Amhat löporhiányán az ázsiai seregnek roppant löporral s élelemmel megérkezett vezére segített. Losonczynek ez csak növelé aggodalmát. A nagyszámú ellenség napról napra dühösebben ostromolt; a katonákat fizetni pénze nem volt, s már a magáét is szétosztotta közöttök; löpora s élleme nem annyi volt, hogy vele hosszabb ostromot kiállhasson; segélyt nem várhatott. A dúsgazdag Losonczy, magára hagyatva, végrendeletével Földváry Istvánt kiküldi; neje s tiszteinek meghagyja, hogy kincseit, városait s egész örökségét elzalogítva, minél több pénzt teremtsenek, azután pénzt, katonát, löport minél gyorsabban küldjenek Földváry, török ruhában, szerencsésen kiosont, nemsokára hírnököket vissza hason-

*) Magok Forgách számai, 2610, és így négyszázzal több katonát mutatnak ki.

ló szerencsével küldött és sereget toborzott, melyhez Varkocs Tamás is csatlakozott. A nem csekély had a Maroshoz érkezett, midőn Tóth Mihály, mint azelőtt Szegeden, dugába dönté az egész vállalatot, mert ötszázad magával portyázva, megveretett, népe szétszóratott, ő maga megsebesített, mindez pedig annyira megrémítette a sereget, hogy fellázadva széteszolt, az ostromlottak pedig annál nagyobb szükség- és veszélybe jutottak. A heves ostrom mindkét részről áldozatokat szedett. A várban eleség- és lőporhiány vala. A vivás harminczkettedik napján általános roham; a vízi vár elesett; legvitézebbjeink részint elhulltak, részint megsebesülten harezkértelenek. A törökök szabad kivonulhatást ígérve, a polgárok Losoneczyt a vár feladására kérték; ugyanazt tették a polgárok által magok részére hajlított katonák is. Losoneczy engedett. Más nap hajnalban katonái, zászlóival a várból a városba vonúlt. a kapunál a törökök várták. Előbb, megállapodás szerint, a polgárok, egyik oldalról koesisor által védve, azután Losoneczy, lovasai- s gyalogjaival, vonúlt ki, kit a beglerbég s Kászon vettek közbe. Kijöven az utolsó gyalogok, a törökök keskenyebbre fogták az útát, s a serdületleneket vagy szebbeket kapdosni kezdék Midőn pedig Losoneczy apródját, Tomory Andrást is, elfogták és kiviláglott az ellenség hitszegése, a megcsalatott vezér boszúra hitta fel társait. A trombiták tehát, dobok újra megszólaltak, ő maga egy szandzsákot átszurt, Perez a hozzá legközelebb állott törököt megölve, lovával azután a Körösbe bukott s ott sok sebet kapva életétől megfosztatott. A többi harezolva csaknem egytől egyig elesett, Forgách Simon súlyosan megsebesített, élve csak néhány fogatott el. Losoneczy halálos sebbel Amhathoz vitetett, a ki kutyának nevezte őt: miért vágatott le annyi ezer katonát s miért nem adta fel a várat és várost azonnal? kérdé. Losoneczy rettentetlen lélekkel a törököket állítá hitszegő kutyáknak, kiknek hitszegését ha előre tudja, nekik nagyobb gyászt, magának, az ő vesztökkel, nagyobb dicsőséget szerez vala. Amhat viszonzá, hogy az Uluman bégen elkövetett hitszegést torolta meg. Ugyanő Losoneczyt élve akarta elküldeni a szultánnak, de mivel azt súlyos sebei miatt nem tette, tehát lenyazkattatta, a fejéről levont bőrt szalmával kitömve, Szolimannak küldötte, dzsidára szürt koponyáját sátra elébe állíttatta, hulláját pedig eltemette.

Temesvár eleste maga után vonta Lippát és Sólymost, melyekből, noha mindennel bőven valának ellátva, Aldana kivonúlt. Báb-

thory András és Castaldó épen mitsem tevének, csak arról tanakodának, mit lesznek teendők, ha Erdély ellen fordul a török. Castaldónak Szebenbe tetszett összevonni az egész haderőt, mi egy volt az ország föladásával. És kétségtelen, hogy Erdélyt kis sereggel meghódíthatta volna a török, hanem azon időben másfelé foglalkodtatta katonáit. Ali, budai pasa, Veszprém ellen indult. A várnagy, Paksy János, segély- és zsoldkérés végett Ferdinándhoz ment, Vas Mihályt hagyva a kis őrség parancsnokául. Hat nap és éjjel szóltak már Ali ügyüi, midőn az őrség zsoldját követelte s tudva, hogy pénz nincs, föllázadt, a zászlókat a falakról lehányta, a boltokat, melyekbe a püspök, káptalan és sok nemes kincse volt lerakva, feltörte, kirabolta, s Vas akarata ellenére kiszökött, de hitszegéseért azonnal meg is lakolt, mert a török egytől egyig lekaszabolta. A parancsnok kevesed magával maradván, bánatlan kivonulhatás föltétele alatt megadta magát, mit Ali meg is ígért, de török szokás szerint tartott meg, mert a távozó után küldött katonák visszavitték s mindenéből kifosztották őt.

Ali azután Ó-Budánál 12-ezernyi sereget összegyűjtve, Drégely ellen indult. Hős védője, Szondy György*), az ostromlókat nagy veszteséggel visszaverte. Ekkor Ali álnoksághoz folyamodott: elküldé t i. a szomszéd községbeli papot, a ki ígéretekkel maga megadására bírná a bajnokot, de ez csak kinevette a hazug ígéretek. Látva azonban a romlott régi vár tarthatlanságát, végrendeletet akként tőn, hogy két énekes apródját, ugyanannyi foglyot skarlátba öltöztetve s pénzzel megajándékozva Alihoz küldé és általok arra kérte őt, hulláját temettesse el, mert ő vagy diadalig, vagy dicső halálig harcoland. Azután mindent összehordatva, azt fölgyújtá, lovait leszúrta s meggyónva, beszédével társait föllekesíté. Nemsokára elkezdődött a vívás, mely a makacs védelem miatt több óráig tartott, míg a bensorúltak majd mindnyájan elhullva, a török betört. Szondy sok sebe daczára halált osztva vitt, míg elfáradtan térdre bukott, de így sem hagyott föl a küzdelemmel, míg egy golyó leteríté egészen. Hulláját Ali maga elébe vitette s megdicsérve a hőst, katonái pompával eltemettette, sírja fölébe kopját és zászlót tűzetett.

Drégely után Sághe és Gyarmath ütközet nélkül kerültek Ali

*) Némely történetíróknál: Mihály.

kezébe, ki azután Szécsény alá ment. Árokháty Lőrincz, hogy a várat megvédelhesse, a várost fölgújtatta, de a fellázadt őrség kiszökve, ő is nyolezad magával kivonult, a törökök azonban elfogták. Szécsény elestével egészen Zólyomig ellenség hatalmába került a vidék. A busai kosarakkal körülvelt kőtorony alá Arslán jókora se sereggel vonult. A toronyban Terchy Mihály parancsnok, Nagy András, Szuhay István, Deák András kevesed magokkal valának. Arslán ostroma foganatlan volt, míg Ali seregének egy része ágyúkkal megérkezve, a torony halomra lövetett. Az ostromlottak akkor sem adták meg magokat, míg erős esküvel nem biztosított bántatlan kivonulhatásuk. — Ali azután Hollókő ellen ment, s azt, szabad távozhataást ígérve, fölkérte. Benne Csáky Imre és Száky András parancsoltak; amaz a várat felajánlotta s az ellenszegülő Szákyt hogy meg ne ölje, a katonák gátolták meg. Az őrség a vár föladása után szabadon bocsáttatott. — Buják erős vára 5 napi s akadatlan ágyúztatás után hasonló sorsra jutott, mert a föllázadt őrség, a boltok kirablása után, kitért, de a jancsárok felkoncezolták, foglyul csak a várnagy, Nagy Márton, ejtetett.

Ennyi veszteség után a pénzhiányban szenvedő Ferdinánd, hogy láttassék valamit tenni, uzsorásoktól némi pénzt kölcsönözött, a meghalt Salm Miklós helyett vezérré Teufel Mátyást*) nevezte ki, s hadat gyűjtött. A megyéket s főurakat zászló alá szólította, Sforza Pallavicini, győri parancsnok, 3500 olaszt hozott; 3000 gyalog, 300 lovas német zsoldba fogadtatott; Sbardellat Ágost n váci püspöknek és Puchmar osztráknak százszáz lovas magyar fogadására pénz adatott. Ezenkívül Györből Keglevich György, Sándor Ferencz, Dombay Mihály, Dessewffy Ferencz, Ratkay Pál vezénylete alatt százszáz lovas; Léváról Zarkandy Pál, Székely Miklós, Rác István, Matuznay Sebestyén, Jakusith Ferencz parancsnoksága alatt 100 lovas; Korponáról Csúthy Gáspár alatt 100 lovas vonatott ki; magának Teufelnek 200 magyar lovasa volt. Az egész had 9.000 at tett. Lévánál összegyűlve Teufel a sereget Egeghez, közelebb az ellenséghez vezette. A megyék s főurak népe 7000 re ment. Az ellenséget ismerő magyarok ismételve kérték Teufelt, egyesüljön emezekkel s mitse kozkázttasson a közellező török ellen. Mindezt a németek, mintha egyedül ők volnának bölcssek és bátrak, megvetették.

*) Helyesebben : R á z m á t ; Mátyásnak csak a magyarok nevezték el.

Maga Teufel hányakodva mondogatá, Aly ellen elég erős. Történt azonkívül, hogy Aly kéme, hazaszeretettől ösztönöztetve, Teufelnek nyíltan bevallá, miszerint fenyegetések és ígéretekkel lón rákényszerítve, hogy a sereg mivoltáról jelentést tegyen. Teufel Majthényi Uriel által körülvezetteté őt a táborban, s azután meghagyá neki, hogy Alyt mindenről értesitse. Utóbb Ratkay Pált, Keglevics Györgyöt, Matuznay Sebestyént és Jakusith Ferenczet a Besztercebányáról hozott nagyobb ágyukkal előre küldé, maga tábornok Palástnál üte. Aly, kémei által mindent tudva, azon volt, hogy a Füleknél levő magyar sereg Teufelével ne egyesülhessen, mit csak siettetett ütközettel lehet meggátolnia. E végre Váczon s Drégelyen át Szilváshoz ment. Az innen szemlére kiküldött 1000 lovas 600-ból álló magyar csapatall csatározásba ereszkedett. A törökök közül egy elesett, egy elfogatott, a ki Teufelnek bevallá, hogy mielőtt a magyar sereg az övével egyesülhetne, Aly megütközni siet. De a németek s más külföldiek az ellenség messzelétét és jövetelét saját lassúságukhoz mérve, pánczélaikban bizva, az ellenfelet fitymálva, a magyarok tanácsát, hogy a tábornok Fülele felé kellene indítani s a magyar segély megérkeztéig az ütközetet kikerülni, megvetették. Hanem a török előhad augusztus 11-én hajnalban váratlanul a mieink előtt termett, s a még álmosokat azonnal megtámadva, sorakozásra időt nekik nem engedett. E csatában Dessewffy Ferencz elesett, Dombay Mihály, Sándor Ferencz elfogattak ugyan, de a törökök közül is oly számosan hulltak el, hogy a kezdet a mieinkre nézve nem vala kedvezőtlen: Teufel mégis hátrált. E közben dél felé megérkezett 12,000 fegyveresével s 14 ágyújával Aly, s megújult az ütközet. Egy dombot 800 magyar gyalog tartott elfoglalva; a pasa ellenük serege egy részét küldé; hősileg védtek magokat, mindazáltal egytől egyig felkonozoltattak, akkor jövén segítségükre a német lovasok, midőn már későn vala. Mig emitt ezek történtek, az ágyúzás mindkét részről folyton folyt és szerencsétlenségre a mieink löpora fellobbant, mit jó jelnek magyarázva a törökök, a mieinkre iszonyú ordítással rohannak; ezek megjedve, előbb a németek, utánok a győri és lévai őrségbeli lovasok futásnak erednek, az olaszok és magyarok küzdve vagy levágnak, vagy elfogatnak. Az elesetek közt vala: Sbardellat, Borsay Miklós, Suly Farkas, Roson Kristóf; az elfogottak közt Teufel és Sforza Pallavicini, kik számtalan fogolylyal, mint valának, fölfegyverkezve, zászlók elővitele, dobpergés, trombita

harsogás közt mintegy diadaljelül Budára vitettek, hol annyira olcsók voltak a német rabok, hogy egy török egyet közülök egy véka árpáért adott el, mert a török értéktelenebb rabokat a németeknél, ügyetlenségök miatt, nem ismert. Teufel Konstantinápolyba küldett, hol megtagadva nevét és vezér voltát, holott sokan ismerték, fölakasztatott; Sforza 16000 aranyon kiváltotta magát.

Amhat és Aly részéről míg ezek történnék, azalatt Illés, a moldvai vajda fia, az ojtózi szoroson 50,000 oláh- és törökkel Erdélybe tört, Torjánál tábort ütött, serege egy részével szepsi, kézdi és orbai székely székeket pusztított, Hermány, Prásmár száz városokat fölgyújtatta, de az Edény László és Bank Pál által hirtelen összegyűjtött sereget bevárni nem merte s visszavonult.

A győzelmeiben fölfuvalkodott Aly Amhatot Szolnok ostromára sarkallta. E várban, Nyáry Lőrincz parancsnoksága alatt, 650 katoná, 24 ágyú, 3000 kisebb-nagyobb puska, és hosszú időre, Istvánffy szerint 10 évre, elegendő lőpor, golyó s más hadiszer roppant sokasága vala. Aly előbb érkezett meg 20,000 emberrel, s 8 napig ágyúk- és rohamokkal hasztalanul ostromlá azt. De midőn Amhat is megérkezett, Temesvár és Losonczy esete fordúlt meg a beuszorultak elméjében. Növelte a katonák félelmét a potrohos vezér gyáva-sága; a nagyobb számú németek tehát és sokan a magyarok közül éjjel titkon kiszöktek. Észrevevén ezt Nyáry, társával, Pekry Gáborral, a várat szintén odahagyta, de nem haladott messze, midőn esküje- s becsületére gondolva kevesed magával visszatér. Virradat után a füstből, mert a kivonultak lángba akarták borítani a várat, azt következtetve a törökök, hogy az őrség nélkül van, azonnal megrohanták. Nyáry hősileg küzdve, mit Istvánffy tagad, életben került a várral együtt a törökök kezébe, de utóbb megvesztegetve örét, megszökött, Pekry pedig Erdélybe ment. Nyáryt Ferdinánd törvényszék elé állíttatta ugyan, de ő megvesztegetve a tanácsosokat s különösen Oláh Miklóst, nem mentetett ugyan fel, de ligye elsimíttatott.

Amhat és Aly azt vélve, hogy vitézségüknek misem állhat el-lent, Egert reménylék kézre keríthetni. A parányi őrségnek Mecsek István és Dobó István valának parancsnokai, kik Ferdinándtól segélyt sürgetve kértek, de az tett helyett csak ígéretekkel támogatta őket. Voltak azonban egyesek, a kik a várat védeni önként vállalkoztak. Bornemisza Gergely 250 gyalogot, Pethő Gáspár és

Zoltay István 40 lovast hoztak magokkal. A megyék, szabad kir. városok és főurak részéről kiállított néppel nem egészen két ezerre ment az őrség száma. Szolnok bevétele után csakugyan jött Amhatnak kéréssel, ígéretekkel s fenyegetéssel vegyes levele, melyet az egiiek, börtönbe vetve a követet, Ferdinándnak küldöttek, magok közt pedig szigorú törvénynek szabták, hogy ha azontúl levél jó az ellenségtől, az mindnyájok szeme láttára olvasatlan égetessék meg; a ki titkos összejövetelekben részt vesz, az ellenséggel akár jó, akár rossz szót vált, vagy megadást csak említ, fejét veszítse. E szabályokat mindnyája, a vezért sem véve ki, megtartani köteles. Aly 25-ezerrel nemsokára csakugyan megjött, meg később Amhat s mások, úgy hogy az egész török had 180 ezerre számíttatott. A vívás megkezdett, de Eger hősi ostroma, még hősiebb védelme úgy költőink, mint történetíróink által annyiszor és oly érdekesen van leírva, hogy itt mellőzhetőnek véltem.

Harmadik könyv. Annyi csata, annyi vár, annyi bajnok, oly nagy terület elvesztése azon ohajtásra fakasztá Erdély s alsó Magyarország még megmaradt vidékeinek lakosait: vajha élne még Martinuzzi, a ki bizonyosan tudta volna e csapásokat elhárítani; Ferdinánd pedig, a ki Szolimantól békét kért, tőle azon választ kapta, Erdélyből és Szapolyay János birtokából egy talpalattnyit sem enged át s 1553 elején Aly csasztt azon parancscaal küldé Erdélybe, ha nem akar tüzzel-vassal elpusztíttatni az ország, hija Izabellát és fiát vissza, mert nem fogja tűrni, hogy Erdélyt örökös ellenségei, a németek, birják. A szultán oly gyűlölet- és haraggal viseltetett Ferdinánd iránt, hogy készebb volt Erdélyt Báthory Andrásnak vagy bárkinek a hazafiak közül, mint Ferdinándnak, átadni.

Ugyanazon időtájban Petrovics is Lengyelországból követet küldött a főurakhoz, ugyanazt, a mit Aly csasztt hozott, üzenve, s intve őket, hogy a hazát és magokat tudva és akarva ne veszessék el, mert Szoliman a nyáron Rusztán nagyvezért alsó Magyarország megmaradt részeinek s Erdélynek elfoglalására megszámlálhatlan sereggel fogja elküldeni. Az erdélyiek tehát Szoliman-, Petrovics-, Izabella- és fiához közakarattal leveleket intéztek, jelentve, hogy a parancsna ha segílyt adnak, engedelmeskednek, s ily értelemben Izabellának s fiának és magok közt megesküdték. Báthory András, látva az ügyek irányulását, a vajdaságról lemondott, Ferdinánd pedig az az egi hőst, Dobó Istvánt, ruházta fel, társul adva hozzá Kendy

Ferenczet, a kitől dúsgazdagsága miatt, azt is tudva, hogy vajdaságra vágyik, nagyon félt. E közben Szoliman a budai s más pasáknak meghagyja, hogy a Lengyelországból Erdélybe érkező Petrovicst segítsék, a ki bejövén az országba, a Tiszánál Szeghalom mellett szerbekből hadat gyűjtött s a végbeli törököket segélyül hittá. A budai pasa sereget és ágyúkat szintén szereltetett, de foganatlanul. Mert Ferdinánd Petrovics meggátlása végett sebtében összegyűjtött sereggel, Istvánffy szerint ezer lovassal s ugyanannyi gyaloggal, Taly Ferenczet küldé el, ki a kassa s tiszamelléki megyékből segélyt vont magához, azonfölül Báthory András és Szaberdin Mátyás váradi püspök is nem csekély erővel s néhány ágyúval hozzá csatlakoztak és rábírták, hogy a budai pasa megérkezte előtt ütközzék meg az ellenféllel. De mivel Petrovics gyengébb és ágyúk nélkül vala, a budai pasa pedig még ki sem mozdult, ő maga ütközet nélkül Lengyelországba, a törökök haza mentek.

Ezek történte közbe az erdélyi főurak Marosvásárhelyen összegyűlve, a székelyeket segítségre szóliták fel. Szándékukat Alard Miklós besúgta a vajdáknak, intvén őket, hogy míg amazok készületlenek s nem egyesülnek velök a székelyek, szálljanak velök szembe. Dobó István tehát összegyűjtve, a kiket lehetett, Marosvásárhelyhez siet, hol az összegyűlték a városon kívül táboroztak. Egyik félnek sem volt kedve csatát megkísérteni; fegyverszünet tehát aként kötött, hogy ha 15 nap alatt nem jö Petrovicstól segély, az erdélyiek Ferdinándhoz visszahajolnak. A fegyverszünet tartama alatt kápolnai Bornemisza Farkas Petrovicsához küldetett, tudositaná őt a történteokról. A követ, a fegyverszünet lefolyta előtt visszatérve, a látott sereg számáról s a budai pasa megérkezendő segélye felől hallottakról jelentést tön társainak. Ugyancsak a fegyverszünet alatt Sándor moldvai vajda 4000 oláhot küldött. Az erdélyiek ezek folytán Dobónak a fegyverszünetet felmondják és táborba szállnak, mi sokak előtt korainak látszott ugyan, de a gazdag Patócsy Ferencz megkísérendőnek vélte a hadi koczkát. Petrovics azalatt a budai pasa késése miatt, mint érintém, hadát elbocsátotta, Dobó pedig sereget gyűjtött s Magyarországból segélyt várt. Azonban az oláhok, hallván, hogy Petrovics vissza Lengyelországba ment, a budai pasa sem jött meg, haza mentek, s ez által nagy zavarba hozták az erdélyieket. a kik látván, hogy Ferdinánd erejével nem mérközhetnek, szintén haza oszoltak. Hanem Dobó Patócsy Ferenczet és Bornemisza Farkast Bethlen-

várban két hónapig ostromlá, kik azután megadták magokat azon föltétel alatt, hogy mindenökkel nejeikkel Petrovicshez bántatlanul mehessenek, mit a midőn tenni akarnának, Dobó Tahy Ferencznek s másoknak, kiket az adott eskü nem kötelezett, meghagyá, utközben támadná meg őket, mit ezek megértve, indúlni nem mertek, hanem Ferdinándnál kegyelméért esdeni valának kénytelenek. Ferdinánd fejeknek megkegyelmezett, de jószágait elkoboztatta.

Á könyv ezután Szoliman persa háborúját s háreme fondortait írja le.

N e g y e d i k k ö n y v. 1554-ben új hadjárat nem történt ugyan, de az ellenség álnoksága nagy csapást ejtett a hazán. Füleket i. septemberben török kézbe jutott. Itt felső és alsó vár vala. Amazt Bebek Ferencz nagyon megerősíttette és sok ágyúval rakta meg. Foglyok tartattak benne. Bebek egy gazdag papot*), pénzre akarván büntetni, a foglyok tömlöczéhe vettetett, hol Nag Hason nevű török a pappal a vár elfoglalására ármányt szőtt. Egy bástyán t. i. volt egy ablak, melyen át könnyen lehetett a várba behatolni. A pap, kiszabadulta után, a dolgot Kara Hamzabeg szécsényi parancsnoknak bejelentette. Ez a vár elfoglalása végett a meghatározott napon, a pap kalauzolása mellett, katonákat küld, maga pedig és Aly hatvanbég lovasok- és gyalogokkal utánok mennek. Amazok a várba belopóznak s az őrséget megölik, Kara Hamzabeg pedig az alsó várat és várost vette körül. Megtudván ezt Bebek, hirtelen összegyűjthetett hadával Várgedénél táborba száll, Balassa János zólyomi várnagytól segélyt kér. Hamzabeg megtudta Bebek elfogott élelmezési biztosaitól, hogy urok táborba szállt és segélyt vár, Szécsénybe tehát visszamegy, Füleken erős őrizetet hagy s Tojgon budai pasát minél gyorsabb segélyhozásra ösztönzi. Mialatt mind a két fél segélyt vár, Bebek az ostromlottaknak segélyt küld s esküvel igéri, hogy felszabadítja őket. De Hamzabeg megszorodott sereggel visszatér. Ugyanakkor Perényi Gábor is hadát Bebekhez vezette, Balassa János pedig Divénynél állapodott meg. Ennek az volt nézete, hogy az ellenség két oldalról támadtassék meg, mi a törökre jobban ráijeszt, ő pedig kelő időben ott terem a segélylyel; amazok jobbnak vélték egyesíteni a seregeket. A had tehát Füleket felé indúl; oda érkeztek a nap ha-

*) Istvánffy jegyzete szerint nem pap, hanem őr volt,

nyatlóban vala, Bebek tehát és Perényi azt tanácsolták, ne ütközzenek meg azon nap, mert a közel levő éj kétéssé tenné a diadalt, Balassának és másoknak ellenkező volt a tanácsa, mert besötétedésig eldőlhet még az ütközet, az elhalasztás pedig veszélyes, mert a törököt felbátorítja, a harcvágyó magyar kedvét lelohasztja. Perényi és Bebek véleménye győzött. A tábor tehát Fülekhöz közel egy dombon szállt meg. Éjjel hírül hozták a kémek, hogy Tojgon pasa roppant sereggel jő a fülekieket megsegíteni s előhada már Szécsénynél van. E hír Perényit és Bebeket annyira megrémítette, hogy Ballassának és másoknak, mert Tojgon erejével mérközni nem képesek, s ha elvesz a sereg, meggyengül az ország, hátrálást kezdtek tanácsolni, Balassa ézzel ellenkezőleg, győzelmet remélve, a pasa megérkezése előtt ütközetet javasolt; Perényi és Bebek ha félnek, vonúljanak az egy mértföldnyire fekvő Ajnácskőbe, ott várandók be a csata kimenetelét, Balassának pedig engedjék meg a hozzá önként csatlakozókkal megtámadni az ellenséget; ha ellene fordul a szerencse, a veszély nem lesz nagy s csak öt fogná érni. Annyira hatástalanok valának okai, hogy Perényi és Bebek a sereggel még azon éjjel viradat előtt elszöktek, arra kérve Balassát, hogy gyalogságával kísértesse el őket, nehogy ütközben valami csapás érje őket. Balassa egy mértföldnyire korholva elkisérvé őket, más nap katonáit Divényhez vezette; Perényi pedig és Bebek meg sem állva, egyik Ónodba, másik Zardurba vonúlt. Emigy a török Fülel birtokába jutott, az őrséget vagy foglyul vive, vagy lekaszabolva s a bányavárosokba, Szepesbe és Kassáig nyílt utat nyerve.

Ö t ö d i k k ö n y v. Törökország belügyeinek előrebocsátása után minket érdeklőleg a dunántúli kerületbe vezet a szerző, hol a szigeti, babócsai és kaposújvári őrségek gyakori beütéseket tettek a török területre. E beütések megfékezése céljából Tojgon budai pasa előbb Kaposújtárt támadta meg. Birtokosa, Dersffy Ferencz, meghallván a pasa közeledését, segély- és ágyúért Bécsbe ment; a várat önkéntes gyalogokra, kegyetlen emberfajra, s néhány lovasra bizta. E gyalogok merő rablásból éltek s törökre bukkanva, keményen vittak. E fajukra annyira haragudott a török, hogy az elfogottakat legnagyobb kinzásokkal végeztette ki, minék elkerülése végett makacsul kelle harcolniok. Rablásaik ellen a keresztyének sem valának biztosak. Különösen a kaposújváriak valának a legirgalmatlanabbak, kik a keresztyén lakosoktól is, főleg a kiket vagyonosab-

baknak hallottak, kinzásokkal pénzt csikartak ki. Voltak köztok, kik a férfiak lábszárait, a nők emlőit fűrőkkel lyukasztották át. — A vár alá jövéen az ellenség, ök harmadnapra éjjel kitakarodtak belőle, de a törökre bukkanva, egytől egyik felkonczoltattak. A babocsaiak anynyira megszeppentek, hogy mihelyt ágyúztatni kezdett a pasa, megadták magokat. Vezéreiket Báthory András, a vár tulajdonosa, elfogatta, hogy a közelgő országgyűlésen fejesztésre ítéltesse, de ök a börtönből kiszökve, Izabellához menekültek. Ferdinánd, követe által, a fegyverszünet megszegteről vádolta a pasát, a ki azt válaszolá, mikép sokszor figyelmeztette Ferdinándot, tiltsa el a rablásokat, de mivel azt soha nem tette, ö kénytelen volt a latrokat megfenyíteni, s ez által, úgy hiszi, nem szegte meg a fegyverszüinetet, mert a latrok úgy Ferdinánd, mint Szoliman alattvalóit egyaránt zsarolták, azt pedig tudja ö fölsége, mennyire szegültek ellen az ö parancsainak is, ö tehát e részben Ferdinánd helyett is járt el, hogy a latrokat ö iránta is szófogadókká tegye. Kaposvár és Babócsa eleste után a szigeti út csaknem el volt zárva.

GARÁDY.

Viszonyaink és Teendőink, vagyis azon okok, melyek köz nemzeti kifejlődésünket gátolják, és azon elvek és intézmények, melyek azt előmozdítanak. Irta Kubinyi Lajos. Pest 1867 (Emichnél) 8:adr 262 lap.

Nagy kör az, melyen az előttiünk fekvő munka nagy könnyedséggel előre-hátra czikázik. Tulajdonképeni czélján, nemzetgazdasági helyzetünk rajzolásán kívül magába szándékozik ölelni nem csak politikai fejlődésünk s állásunk bő vázlatát, nem csak azon eszközök részletes kijelölését, melyek által a haza jövő nagysága elérhető, és egyedül elérhető, hanem a világtörténetet mozgóató eszmék bírálatát is.

Hátrányos viszonyaink okát a multban keresi, s ezért elméletileg minden oldalról támadást kezd a mult, s annak nem csak intézményei s vezetői, de általában az eddigi egész világrend ellen is. Ö ném hagyja helyben azon útakat, melyeket a népek eddig követtek, semmi tekintetben. Szerinte a nemzetgazdaság terén le egész korunkig „az egész emberi nem a föld kiélésének téves, küzdelemteljes és a szellemfejlődést kórlátoló útján haladt, s természetesen vele a ma-

gyar nép is, mind Ázsiában, mind Európában.“ — A politikai viszonyokban azt látja, hogy az aristocratia és democratia „egymást emésztő erőnyilatkozatainak folyama történelmünk;“ s a mi különösen a magyarok történetét illeti, itt „hódítás, felülkerekedés, kitűnés, hatalom-vágy, kiváltságok, diszjelek, előléptetési törekvések vezényelték a polgári cselekvényeket, s a polgári élet egy nesztelen harcmezé alakult.“ Szerző azon kérdésre, minő alkotmányalak legkedvezőbb a népek szellemi kifejlődésére, a történelemben nem talál feleletet, de kedvezőtlennek tart minden oly rendszert, mely túlterjeszkedhető hatalmat adhat valaki kezébe, mivel a hatalom elnyomásra vezet, ez ellenlázadásra ingerel, s hogy ezen folytonos küzdelem mily káros a társadalmi fejlődésre, köztudomású (!) dolognak mondja. E káros viszályoktól, úgy véli, „törvények által csak félig, leginkább önmérséklés, elnézés és kölesönös méltányosság által biztosíthatnák magát az emberi nem.“ — A vallás tekintetében pedig „mintán a vallás lényege minden érett elméjü és józan egyén keblében és agyában egy,“ valódi szájalommal tekint a mult ra. „Nagy hibát követtek el a gyarló emberek,“ úgymond, „midön egy-egy hajdani vallás alapító saját fölfogását tökéletlen szavakba foglalván, milliónyi egyének által kívánta azt szóról szóra elfogadtatni . . . a gyarló emberek pedig vakon követték szavait és intéseit.“

Mi nem akarjuk Kubinyinak a nemzetgazdaság haladása körüli azon reményét, hogy az emberiség, „tévedését mielőbb belátva“ fölhagyand a természet kiélésével, — a művelt, a legelőrehaladtabb Anglia közszénbányáinak fölemlítése által zavarni; — politikai eszméit illetőleg nem kérdezzük, miként vél valamit „kölesönös méltányosság“ által biztosítani; — a vallásról mondottakra nézve azonban kíváncsiak vagyunk, hogy Kubinyi, ha a vallás alapítók működését gyarlóságnak, s követőiket vakoknak tartja azért, mert a vallás lényege miuden érett elméjü egyén keblében és agyában egy, vajon eltörölné-e az aesthatikának, morálnak, philosophiánk, logikának stb. taníttatását, haszontalanságnak tartja-e például Kant és követői működését, hiszen e tanok mind olyanok, s az új kor nagy bölcsészeti mind oly elveket fejtegetnek, melyeknek „lényege minden érett elméjü egyén keblében és agyában egy.“

Bizonyára kárhoztathatunk a multban egyes embereket, pártokat; kárkoztathatjuk valamely népnek vagy államnak vezetőit, egyes

korbeli kormányzóit, sőt kárhoztathatunk valamely tettért vagy mulasztá sért akár egész századot is, — de kárhoztatni például az arisztocráciának és demokratiának, az uralomra s viszont az uralom alóli folszabadásra törekvőknek egymás elleni harczeit, a vallásos küzdelmeket, és azt hinni, hogy az emberiség „tévedését belátva“ csak ezután induland az öt boldogságra vezető útra, legalább is csalódás.

A munka rendszerét tekintve, — miként ez tárgyánál fogva természetes és szükséges is — az eszmék láncolatának eléggé rendezett külső összeköttetését találjuk benne.

Előbb, hosszasan, elméleti fejtegetéseket ad, s aztán áttér a viszonyok és teendők gyakorlati felfogására.

Az elméletre nézve, mint említők, véleményünk messze eltér az ő nézetétől. Mi azokhoz tartozunk, kik a hitért, hatalomért, vagy államokká alakulásért folytatott harcokat, melyeket Kubinyi az emberiség boldogsága gátjának tekint, a haladás tényezőinek, s ez által az emberiség boldogsága elősegítőinek tartják. S ha bekövetkenék az az idő — mit nem hiszünk — melyben csak a javak termelése, feldolgozása és felosztása körüli meggazdagodás képezné az emberi ambitio tárgyát, épen ezt tartanók a boldogságtól legtávolabb eső kornak. E részben két ellenkező irányt követő felfogásunk tehát vitaponton sem találkozhatik, ha csak az annyiszor megvitatott főkérdés körül nem akarunk forogni.

A mi gazdagsági és ipari speciális viszonyainkat, s ezek előmozdítására vezető teendőinket illeti, ezekre nézve szerző sok adatot és kellő tárgyismerettel egyebhalmozott. Böven szól:

1) a közkifejlődésünket gátló okokról; ilyeneknek tartja az aristocrat szellemet, vámokat, vallási viszonyokat, a latin nyelv befolyását stb.

2) azt elősegítő elvekről: minők a sértetlen alkotmány; szabad szakiskolák; szabad társulás, kereskedelem, bank, gazdasági s ipar egyletek.

3) A legkedvezőbb iparágakról: ilyenek a fonó és szövő ipar; gépek, eszközök, vegyszerek gyártása; vas és kőszén-ipar stb. —

4) A szükséges reformokról a gazdasági gépek s állattenyésztés körében; és több rokon eszméről.

Mindezekben mi nem követhetjük a szerzőt annyira sem a részletbe, a mennyire ő halad. Elég megjegyeznünk hogy minden egyes czikkéből a végtanulás körülbelül ugyancz: — **V i s z o n y a i n k :**

elmaradtság, munkakerülés, szegénység, pazarlás; T e e n d ö n k : haladás, gazdalkodás, gazdagodás.

Kivált e legutobbira, a gazdagodni törekvésre buzdít a szerző erélyesen, s e részben annyira megy, hogy például az e r é n y t így definiálja: „Erény mind azon cselekvény, mely által mások kára nélkül önjavát . . . . . valaki előmozdítja.“ Ebből bizony az tűnik ki hogy a hazájáért elhaló hősnél nagyobb erényt követ el az, ki érték-papirjairól a kamatszelvevényeket félvévenként szorgalmassan levagdálja.

Legfőbb hibája a műnek, hogy csupa részletekben tévelygő általánosság. E miatt célzt tévesztett az egész munka. Úgy látszik közép helyet kíván elfoglalni szakismerők s az általános tájékoztatást keresők közt; de se ezeknek se azoknak nem lehet hasznára. A szakértőknek nem, mert, mint maga szerző is több helyen mondja, szakértekezést adni nem is célja; a közönségnek sem, mert a szükséges előismeretek nem találhatóak föl benne, mert, bár elég encyclopaedikus a mű, tárgyait nem magyarázza meg eléggé, és mert talán maga szerző is keresi itt-ott a szent homályt — Általános érdekű, talán épen népszerű műben, helyén van e például, mondhatnók minden előzmény nélkül, ily fejtegetés: „a zömparányok egymást vonzzák, tömegük nagyságával egyenes, távolságuk négyzetével fordított arányban; a lebparányok egymástól idegenkednek tömegükkel egyenes, távolságuk harmadik hatványával megfordított arányban; a zömparányok a lebparányokat vonzzák a távolság negyedik hatványával megfordított arányban“. — Az olvasó hihetőleg azt hiszi, hogy ez valamely csillagászati értekezésben van; nem, — az állatok s növények nemesbitéséről szóló cikkben.

Végre célzt tévesztettnek véljük a munkát, mert vajon nem felesleges fáradság-e magyar könyv szerzőjének mai napság 40 lapon át bizonyítgatni elvileg azt, hogy a sértetlen alkotmány, szabad-társulás, szabadkereskedelem, konzulságok, bank szabadság, ipar-egyletek üdvösek volnának a hazára nézve? S vajon nem elkésett dolog-e 80 lapon hányni a nemzetnek szemére elmaradtságát, aristocrat hajlamait?

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1867. Január—február.)

Január 7-én, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése.

a) Horváth Cyrill tisz. tag ily czimű értekezést olvasott: „A philosophiai módszer.“ Ezt követte

b) Mátyás Flórián lev. tag értekezése: „Anonymus időkoráról.“

Az előzményben eredeti okmánybuvárlat szükséges volta indokoltatik, a XI-ik és XII-ik század országos és társadalmi állapotai biztosb tárgyalhatása végett. Bartal jeles műve, a magyar államjog középkori történetéről, csak kezdemény; mert idézetek bősége mellett is, az elnevezések keletkezte és szüntére nézve pontosb időszámítást nélkülöz. Jelen értekezés különösen a várrendszerrel foglalkozik.

Anonymus említette 11 váralapítás közül nevezeteseb Szabolcsé. Az erre vonatkozó 21, s az akkori néposztályzatot tüzetesen részletező 46-ik fejezet nyomán valának a magyar államban:

1) Főurak, principes, primates, jobagiones. Ide tartoznak a comes-ek is. 2) Hadfiak, milites. 3) Kézmvések, hadiszerszállítók, s más szolgálattelvők, servientes, civiles. 4) Földmvések, rustici. 5) Vendégek, hospites. Végre rab-szolgák, mancipia, servi.

Ezek chronologiai története; — különösen:

1) Comes és comitatus Sz. Istvántól 1130-ig. Mi hajdan korhatározó jelnek tartaték. 2) Milites = nobiles, Sz. Istvántól Sz. Lászlóig. Anonymusnál milites Hungariae. 3) Civis története. Alkalmilag Eur Eurek = custodes confinio

rum, speculatores, értelménye kimutatva. 4) Civitas—megye székhelye, Sz. Istvántól II-ik Bélaig 1138. 5) Castrum nevezet használata Salamon és I. Géza korától tovább. Következmény Anonymus II. Béla utánigására. 6) Serviens és civilis története Kálmántól II. Endréig.

Végeredmény. Miles, civitas, castrum, serviens és civilis nyomán Anonymus írói kora, a II. Géza és II. Endre közti 60 éves időszak. Mely eredmény erősítését s közelebbi meghatározását, következő, a XI-ik és XII-ik század országos és társadalmi állapotai, s Anonymus magyarsága fölötti értekezések fogják eszközölni.

e) Hunfalvy János rendes tag, mint bizottsági előadó, a „Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények“ III-ik kötetének I-ső füzetét e szavakkal mutatá bé:

Tekintetes Akadémia! Szerencsém van ezennel a „Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények III-ik kötetének első, (a múlt évi folyam 3-ik) füzetét bemutatni. Ebben Fest Vilmos rendes tag értekezése „Magyarország álladalmi és országos útjairól“ be van fejezve, s a füzet fő tartalmát teszi. Szerző úr ezen értekezéséből egyes mutatóványokat a T. Akadémia szakülésében is felolvasott; szükségtelen azért róla bővebben szólnom. Az értekezésnek nemcsak statistikai, hanem nemzetgazdasági becsé is van. A jelen füzet azon részét foglalja magában, melyben szerző úr új javaslatot terjeszt elő úgy az állami, miat az országos vagyis inkább az első- és másodrendű köutak hálózatáról, s ezt egy térképpel is felvilágosítja, mely e füzethez van csatolva, egy szersmind az okokat fejtegeti, melyek miatt a közmunka-erő, úgy szólván minden siker nélkül elforgácsoltatik. Előadásából bizonyára mindenki meggyőződhetik az eddiglen divatozó útépítési rendszer megváltoztatásának szükségességéről.

A második értekezés: „Jászfénszaru mezőváros statisztikai leírása Athanász Szilárd községi orvostól; ez nagy szorgalommal összeállított és igazán becses statisztikai monographia. Kivánatos volna, hogy minden jelentős községünknek mutatnók fel ily részletes leírását. A harmadik értekezés Torma y Károly Pest városa főorvosától van, ki a meteorologia és egészségügy körében tett tapasztalatokat minden évben egybeállítja, s kimutatásainak velejét a Közleményekben szokta közzétenni. Vajha megyei fő-

orvosaink is követnék példáját, akkor csakhamar az egész ország egészségügyi viszonyaival megismerkedhetnénk. — A magyar kir. helytartótanács a magyarországi könyv- és könyomdák nak kimutatását küldé át az Akadémiának, s ezen kimutatást a jelen füzetben találja az olvasó. Szerinte az egész országban 126 könyv- és könyomda van, ezekből magára Pestre 16 könyvnyomda, 17 könyomda s 1 könyv- és könyomda esik. — Azután Keleti Károly úrtól „Az iparos nevelés“ czimű értekezés következik, melyet nemcsak az iparosoknak, hanem mindazoknak szeretnék figyelmébe ajánlani, kik megvannak arról győződve, hogy a műipart hazánkban is meg kell honosítunk, ha óhajtjuk, hogy az vagyonossá, virágzóvá váljék. Keleti úr megmutatja, mit tesznek Belgiumban, Németország különböző államaiban, Franciaországban és Nagybritanniában, hogy a műipart helyes nevelés által előmozdítsák, s megmutatja, mit lehetne a másutt oly üdvösnek tapasztalt intézkedésekből nálunk, az állam közremunkálkodása nélkül is, egyedül társadalmi körben és társulati útton, életbeléptetni. Konek Sándor úr a „Fekete tenger tartományainak kereskedelmi viszonyairól“ értekezik, s figyelmeztet azon mezőre, mely műiparunknak és kereskedésünknek azon vidéken kínálkozik, hol hazánk főközlekedési ere, a Duna torkolatjai vannak. — Végre a jelen füzetben a Statisztikai Közlemények I—VI. s a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények I. és II. kötetének betűrendbeszedett tárgyjegyzéke található, mely Közleményeink eddigi kötetének használhatóságát nagyon megkönnyíti, s mely egyszersmind arról is bizonyoságot tesz, hogy a statisztikai bizottság, noha országos statisztikai hivatalra nem támaszkodhatott, s noha szellemi és anyagi erőiben nem dúslakodik, mégis becsületesen munkálkodott a t. Akadémia által eléje tűzött feladat megoldásán.

d) Toldy Ferencz r. t. és bizottsági előadó pedig a történelmi bizottság múlt évi kiadványait mutatta be, jelesen Verancsics VII. kötetét, Forgács Commentárjait, Baronyai Decsi János Commentárjait, Tököly naplóját és Fehér György Codex Diplomaticusának Czínár lev. tag által ingyen készített Index ét, következő előadással:

Szerencsém van a történelmi bizottság lefolyt évi kiadásait a tisztelt osztálynak bemutatni.

Elsők a Történelmi Emlékek (Monumenták) kötetei,

névszerint azok 23. 24. 25. és 26. számai, vagyis a scriptorok osztályának X. XVI. XVII. és XVIII. kötetei.

Ezek elseje Verancsics Antal összes munkái hetedik kötetét hozza, a mi felejthetetlen társunk Szalay László gondoskodásainak utolsó gyümölcsét. Benne e nevezetes államemberünknek 1549-től 1559-ig írt levelei foglaltatnak, az 1553—7. köztiek kihagyásával, melyek első konstantinápolyi követsége idején íratván, az összes munkák megjelent III. és IV. kötetében állanak. Számosak ez új kötet levelei közül Oláh Miklóshoz, Nádasdy Tamáshoz, nem kevés Miksa cseh királyhoz, mások másokhoz szólnak; s tartalmuk részben ez évek hadi s politikai —, majd mind azoknak erkölcsi történetére is vetnek óhajtott világot; s mint Verancsics egyéb levelei, a kor legérdekesebb és vonzóbb emlékei közé tartoznak.

Másod helyt van szerencsém bemutatni Forgách Ferencz egykori nagyváradi püspök „Magyar Historiáját 1540—72. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt,“ melyhez még Forgách Ferencz fenmaradt apróbb írásai járultak. A Commentáriusokat Majer Fidélné, hg. Eszterházy Miklós úr egykori nevelője adta Istvánfi codexéből, mely jelenleg a hg. Eszterházy-könyvtáré, s mely a Horányi 1788-ki kiadásához használnál kétségtelenül sokkal correctebb, lévén egyenesen a pécsi püspöki könyvtárban őrzött eredeti codex másolata. Eddig Forgáchot történetíróink a Horányi kiadásában voltak kénytelenek használni, mely képzelhetetlen gondatlansággal adva, annyira hemzseg hibáktól, hogy gyakran valóban a semminél is rosszabb. A mi kiadásunk több ezer helyen igazítja meg azt, s egészíti ki. Mindamellett kénytelen vagyok megvallani, — s valljuk meg inkább magunk, mint hogy mások tegyék azt, — hogy e becses írónak egy, valamennyi fenlevő codexek (milyeket a Bevezetésben vagy huszat sorolok elő) használatával, új gonddal kiállítandó harmadik kiadása ezáltal fölöslegessé nem tétetett; s hiszem is, megjő az idő, midőn a történelmi bizottság ilyet eszközlésbe veend. De mindemellett e kiadás lényeges előnyökkel bír a Horányi fölött, nemcsak mert ennél sokkal hibátlanabb szöveget ad, hanem mert a Forgách Simon igen nagybecsű magyar jegyzéseit teljesen és hibátlanul adja, holott Horányi csak válogatva, igen keveset, és szinte hibásan. Ezeken kívül, miután nem csak Majer Fidélné mindjárt a munka kezdetében, hanem, midőn az vége felé járt, a gondjait átvett Szalay is elhalván, a kiadás befejezése reám nehezedett, a Commen-

tárok mellé vettem Forgách némely apróbb maradványait is, nem az eredetiekből ugyan, de mégis nagy gonddal, s hogy együtt bírjunk mindent, mi Forgáchtól e napig ismertetik. A kötet elébe pedig a szerző életrajzát iktattam, mely — bízom benne — hogy az eddig nem eléggé méltánylott, sőt széltiben igazságtalanul vádolt és megítélt férfinak mind élete körülményeit helyesben mutatja föl, mind jellemét új világosságban tünteti elő, s írói hitelességét igazságosabban és valóan igyekszik megállapítani.

Harmadik a Decsi Baronyay János Commentárja in a k fenmaradt, s részben általam felfedezett részeit hozza. Az elébe tűzött életrajzot, mely az élső kísérlet Decsiről egy összefüggő, s irodalmi sok ágú munkásságát méltató képet adni, még megjelenése előtt volt szerencsém a tisztelt osztály előtt fölolvasni.

Mind e három író a XVI. század történetének gazdag kútfői közé tartozik: Verancsics e kötete 4, Decsié 5 évre terjed ki, amaz 1549, 50, 58 és 59-re, ez 1593—8-ra: annál gazdagabbak részletekben, a korok megértésére pedig éppen részletek kellene. Verancsicsot már ismeri a tiszt osztály, elébbi köteteiből; Decsiről értekeztem e helyen; Forgáchról, ki, mind tudva van, János király halálától Türi György haláláig megy, harmincz évet foglal be, legyen szabad némely soraimat a tiszt. osztály elibe bocsátanom, melyekben Forgáchnak a történetírónak jellemzését kísérlettem meg. „Egy de domini funere rapt a sui mű van előttünk, de melynek becse nem csak a históriai anyagban határozódik, hanem főleg azon kérlelhetetlen igazságszeretben van, mely szerint nem szépitett, hanem mind az események okait, mind a szereplőket feltűnteti, tekintet nélkül barátira, ellenségre. Ezt más írónál részre hajlatlanságnak nevezik“ — nála feketevérűségnek. Pedig — „legtöbb sötét rajzait igazolják az azóta ismeretessé lett kútfői adatok, a mikben oly gazdagok különösen a XVI. század históriás énekei; igazolja a lélektani bírálat, mely a sorok közt olvasni tud. Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állíták, hanem a vétek, az alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. A hűségnek, érénynek, a buzgó honszerelemnek, mely kebelében oly szent lánggal ége, hiánya keseríté el érzékeny lelkét, mert ezekben, s nem vesztett csatákban, ismerte fel a század köz ingsége okait. . . Különben előadása, az utolsó kéz hiánya s gyakran nehéz nyelvezete mellett is,

eleven, az erkölcsi érzés s az igazság általi meghatottság bélyegét viselő; e mellett tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római szint ölt.“ (XXXVIII. XLVI. XLVII. II.)

A negyedik szám, mely ezimént készült el, Tököly Naplója 1676 november végétől 1678 május 15-ig, épen másfél évet foglal be; s köszönjük azt Torma Károly társunk becses igyekvéseinek. Tökölyt már egy elébbi, Nagy Iván által közlött kötetből ismerjük mint naplózót, mely 1693 első napjától 1694 végéig megyen. A jelen kötetben a 19 és 20 éves ifjúval találkozunk, ki ép ekkor lépett azon síkos pályára, melyen tizenöt év után megbukott: míg Nagy Ivánnál a nagyképeségű és képzelhetetlen munkásságú és erélyes ruganyosságú férfiúval ismerkedtünk meg; a jelenkötetben a nagyra törekvő ifjorezban a leendő pártvezérnek már minden tulajdonait felismerjük keletkeztük-, fejlődésükben. Mertüljön fel Tököly Naplója a közbeeső 15 évről is, és történetünk e szakasza egészen más szint öltend. S e részben már nyertünk némi biztatásokat.

A Monumenták mellett egy rendkívüli kiadást is eszközölt a bizottság. T. i a tiszteletre méltó aggastyán, Czinar Mór akadémiai tag áldozatos munkásságától nyertük Fejér György nagy okmánytárhoz azon bütiürendi tárgymutatót (Index Alphabeticus Codicis Diplomatici Hungariae per G. Fejér editi), melyet esztendő előtt bejelentettem, s melynek segedelmével a Fejér nagyszerű munkája csak ezentúl leszen teljesen, könnyen és biztosan használható. Feltalálni abban minden családi nevet, helynevet, számos közneveket, a kereskedés, közlekedés, törvényszékek, királyi kedvezések, jutalmak stb. köréből, mik a külön hazai korok állapotai felderítésére szolgálnak, s végre a XI—XV. századig okmányainkban előforduló magyar szokat. A történetvizsgáló, ki bármely irányban teszen részletes nyomozásokat, az országos, egyházi, családi, helytörténet, közélet, intézvények, méltóságok, sőt a nyelv körül is, ki valaha használta és használja e gazdag, de nem eléggé rendezett kincstárt, s tapasztalta azon fáradságot s időpazarlást, s e mellett is a gyakori sikeretlenséget: áldani fogja agg társunkat, ki a Fejér Codexére csak ez óriási munkájával tette fel a koronát. A méltóságok teljes átvezetési rekesztik be a 36 ívet betöltő munkát, melyet sm a tiszt. akadémia asztalára teszék le.

S ezek azok, miket a történelmi bizottság ez akadémiai év alatt közzé tett.

Január 14-én, a nyelv- és széptudományi osztályok ülése.

a) Vámbéri Ármin lev. tag, egy 800 éves ujjur kéziratot mutatott be, czíme „Kudatku Bilig (szerencsés isme).

b) Budenz József lev. tag ily czímű értekezést olvasott fel: az *a, e* mutató szócska, tekintettel Fogarasi úr mongol ilyen jére.

Egyik tavali előadásában Fogarasi úr a mongol *ejin* (így) és *ejimil* (ilyen) szókat hozta volt föl annak bizonyítására, hogy a magyar ilyen, ily a mongol *ejnek* megfelelővén, egyszerű ly (nem lly)-vel tartozik lenni. Beléereszkedett még ez alkalommal általában a magyar mutató névmásoknak a mutató *a, e* indulatszóból való származtatásába (oda menj a! ide jüjj e! stb.), vitatván, hogy ezen *a, e* szerepel a török nyelvben is (bök-a! gelle!), sőt a mongolban és szanszkritban is. — Értekező (Budenz először vizsgálat alá veszi ezt az *a, e* mutató szócskát. Van ugyan, azt mondja, a mint az adott példákból látható, demonstratív távolságra és közelségre vonatkozó értéke, de csak megelőző az *z, ez, oda, ide, stb.* értelmű mutató névmások után; magában az *a* vagy *e* nem jelent semmit, hanem csak a megelőző mutató névmásnak visszahangoztatása, dadogólag megszakadó ismétlése. Ép oly kevésbé látható az *a, e* mutató az *am, az, em, ez* stb.-inek *am, em* jében, mert csak merő önkény taglalhatja ezeket így: $a+m, e+n$, az *m*-et vévén toldalékhangnak: az *am, em* csak az *az, ez*-féle mutató névmásokhoz alkalmazkodó nyomatékosító szócska, olyan a milyen a török *iş, ş* ezekben: *iş-bu, ş-ol*. Nem lehet tehát az *a, e* mutató indulatszócska az *az, ez*-nek gyöke, mert maga is csak ezektől függő, s ezeket, mint categoricus névmásokat feltételező utóhang. A törökben csak annyiban szerepel az *a, e* mutató szócska, a mennyiben F. úr azzal fordítja a török példákat: ezekben pedig semmi vonatkozás sincs demonstratív távolságra és közelségre, hanem az *a, e* csupán nyomatékosító, figyelemébresztő enclitica interjectio, a milyen p. o. a magyar *sza* (lássad-sza hozd-sza) vagy *no!* A mongolban sincs *a, e*-féle mutató, hanem van *e* egyszerű mutató névmástő (melynek többese p. o. *e-de*); az *ann, inn* alanymutató sem, valamint az *á!* vocativusi particula sem ad az *az, ez* gyökéről felvilágosítást. Vég-

re a szanszkrit *a* is, melyet F. úr fölhoz, már tiszta categoricus mutató névmástő.

Egyáltalában arra a kérdésre: hogy miből származik a categorice kifejtett egyszerű mutató névmástő, a nyelvtudomány nem tud felelni, kár is azon a fejet törni. Azonban vannak oly névmástők, melyeket a lakilag lehet fölbonczolni, nem de jelentésfejtegetőleg, s egyszerű névmástőkből képzett új névmástőknek kimutatni. Ilyen a mongol *e ne*, ez, (*e-ne*) az egyszerű *e* mellett (melynek többesse *e-de*), vagy *te-re* az (*te-re a te* mellett (v. ö. *te-de* azok), a szanszkrit *a-na* (*a-na:*) az *a* mutató névmástő mellett stb. Ilyen alakilag való bonczolást megenged a magyar *a-z*, *e-z* is; s Fogarasi úrnak abbéli nézete, hogy ezekben a *z* képző elem, mely a régi magyarságbeli egyes nyelvek szerint hajdan *d* volt (*a-d*, *e-d* = *az ez*), támogatható a rokon keleti finn vagy ugor nyelvek tanúságával is, csak hogy a megmaradó *a-e-t* nem batározatlan jelentésű gyöknek, hanem valóságos mutató névmástőknek kell venni. A cseremiszbén ugyanis vannak az egyszerű *tu*, *ti* (az *ez*) mellett használatban a *do*, *de*-vel képzett *tudo*, *tide* is; szintűgy a kérdő *ku* mellett (=magyar *ho*, ebben: *ho-va*) a *kudo*; a hegyi cseremiszbén *ma da* (*mi*, *ma* mellett; ennek megfelel az osztják *met* (*mi*), és mordvin *mez ä mez* (*mi*). Ezen *d* és *z*-féle képzővel azonosnak mutatkozik a magyar *a-z*, *e-z*-nek *z*-je, mely szintén valamikor *d* volt. — A *mi* pedig az *a*, *e* (vagy *o*, *e:*) egyszerű mutató névmástőket illeti, igen valószínű, hogy ezek a finn-ugor nyelvekbeliekhez eredetileg annyiban is hasonlók voltak, hogy még előhangú *t*-vel is bírtak (*to*, *te*); mert épen a finn-ugor mutató névmástőkhöz hasonlítanak legjobban a magyar *a* (*o*) *e*, távolra és közelre mutató névmástők, hogy azokban is, úgy mint a magyarban, a távolra és közelre mutató a mély és magashangú vocalis által van megkülönböztetve; mert továbbá nem lehetetlen, hogy a magyar *o*, *e* elejéről *t* veszett el, a mint több magyar szó megfelelő finn ugor szókhoz képest mutatja (*p o. öl orgyia* = *vogul täl, tel*; *arasz* = *vog. taras, aszni* = *vog. tásém, m. ev-* (*enni*) = *vog. tém, osztják tēvem, ujj digitus* = *osztj. tuj*; *egén* = *vog. tänger*); *m. ugyan quidem, zwar* [*ze wâre*] a finn *tote veritas*-ból magyarázható, melyből szintén van *tosin* = *quidem*); mert nemcsak lehetett a magyarban *o*, *e* helyett *to*, *te*, hanem volt is, és van még egyes ragos alakokban és összetételekben: *té-tova*, *tél-túl*, *tával*, *tahát*, *tehát*; végre

hasonló jelenség mutatkozik az ugor nyelvek között a votjákban is, hol egyes távolra mutató adverbiumok kezdő mássalhangzó nélkül vannak: otin ott) otiš (onnét), ozi (úgy). — Ha pedig az *a* (*o*) és *e* magyar mutató névmástőknek eredeti alakja *to*, *te* volt, megint nem lehetnek az *a*, *e* mutató szócskának szülöttei.

Az ott, itt, oda, ide, adverbiumoknak alapúl szolgálhattott a rokon nyelvek tanúsága szerint, akár egyszerű, akár továbbképzett névmástő (tehát akár *o*, *e*, akár *od*, *ed*). Hogy bennük az utóbbi rejlik, mutatja az *oda*, *ide*-nek különbözőése a *hova*, *tova* képzésétől; ezekben egyszerű névmástő van, mint a mordvin *kov* és *tov*-ban, oszt. *toga*, *tege* (*oda*, *ide*)-ben. Az *oda*-nak képzése meglátszik az osztj. *χoda*-ban, s a mordv. *toza*, *tozow*-ban melyben a *z* nem lehet irányrag, hanem a *to* mutatótőnek képzője. Az *oda*, *ide* tehát így taglalódnak: *od-a id-e* (*ed-e*). Ugyanazon alaptól indul ki az *ott*, *itt* is = osztj. *totta*, *tette*.

Az ilyen, olyan-ra nézve ezt a kérdést, hogy igazán egyes *ly*-vel vagy kettős *lly*-vel vannak-e, tisztán a magyar nyelv terén kell constataálni: abba semmi finn vagy mongol nyelvtudomány bele nem szólhat. Erre pedig az a felelet, hogy az ép magyar közélet a régibb időkben is kettős *ll*-t vagy *lly*-t mutat föl. A mi pedig e kettős *ll* magyarozatát illeti, ez, a rokon török és finn nyelveknek ilyenemű szók képzésében követett eljárását tekintve, kétféle lehet. Az ilyen, olyan (illetén, ollyatén) szóktól ugyanis elválasztván egy *l*-en kezdődő képző szót (mely „nem, faj, kép, species“ jelentésű, s melynek eredetére nézve a finn *laj* genus, magy. *lag*, *leg*. cseremisiz *la*, török *lejin* hasonlító ragokra lehet utalni), az a mi ezen *l*-en kezdődő képző szó előtt volt, vagy *n* ragos genitivusi alak lehetett (a milyen a *min* magunk, *ten* magad stb. szerint valamikor a magyarban is megvolt), úgy hogy az ellyen olyan ezekből assimilálódtak enlyen, onlyan (en-lyetén on-lyatén), és szintigy a millyen ebből: minlyen; vagy pedig az említett képző szó előtt állott az *o*, *e* mutató névmástőknek továbbképzett alakja *od*, *ed*, úgy hogy az olyan, ellyen ezekből lettek: *od-lyan ed-lyen*, s ez a millyen-re is alkalmazható (*mid-lyen*), minthogy *d*-vel képzett *mid*, *med*-nek úgy, mint az ugor nyelvekben is van, még nyoma van a *meddig*-ben (holott *mig*-ben világosan csak az egy-

szerü mi névmástó vagyon). Értekezőnek az utóbbi magyarázat tesszik elfogadhatóbbnak.

A mongolból nem lehet az ilyen olyan-nak kettős lly-ét kimagyarázni, sem az egyszerű ly-t, ha ez volna is az igazi. Mert az ejin, ejim ü mongol alakok képzése még maga sem világos.

Január 21-én, a philos., törvény- és történet-tudományi osztályok ülése.

a) Greguss Ágost, rendes tag, olvasta Brassai Sámuel értekezését: a Módszerről.

Értekező ezen cikkének czime: „Mit tanítsunk?“ Az értekezés főkép a középiskolákra vonatkozik, egyszersmind a jelenlegi tanmódszer hiányaira, a növelés körül divatozó téveszmékre, az értelem fejlődését és fejlesztését korlátozó rendszerekre terjed ki. Értekező a bevezetés után mindenekelőtt az oktatásra nézve, azon főeszmét állítja fel, miszerint: ember nem adhat embernek eszmét, csak felköltheti annak lelki muokásságát, megtaníthatja azt szavak által az eszmék alkotására, egész nagyszerű szellemi épületek következetes építésére, — hanem ezt is csak úgy és akkor, ha a tanulónál a kellő figyelem és jóakarát nem hiányzik. Ne gondoljuk, mondja, hogy remek szónokaink új eszméket öntenek hallgatóik fejébe. Mindnyájunkban ott voltak már az éberség különböző állapotában azon eszmék, melyeket a hallgatók megértettek, mint ott van a hang ama rezgő húrban, mely a távolban megpendült húr hangjára rezgésbe jön, — s ha nincs benne? nem jön rezgésbe. Ne gondolják a vezérezkikezők, mondja, kiknek lapjait mohón olvassa a közönség, hogy ők ennek valamit átadnak. Csak az itt levő eszméket keltik fel, s legigazabb dicséret, ha az olvasó azt mondja: „én is ezt gondoltam — csak hogy nem tudtam így kifejezni.“ Ne gondolják tehát a szülők, hogy gyermekeik fejébe a tudományokat mintegy tölcserrel be lehetne tölteni: a tanár mint gondos magvető elvetegeti az eszméket, melyek befogadásához figyelem s igyekezet kell, melyek azonban csak később termik meg a kívánt gyümölcsöket — mert ehhez idő, érlelődés, önmunkásság szükséges. Vagyis a tanító nem más mint jeladó, sugalló, vezérlő, ösztönző; az alakítás, testesítés, alkotás, t. i. a végrehajtás föladata a tanulóé.

A tanügyi rendszerek, mondja, nem veszik figyelembe ezen viszonyt. Ne mondják a tanítónak: íme itt a szaktudomány, itt a

tanterem, itt tanítványaid csoportja, időd reá, stb. s követelni fogjuk tanítványaidtól az ismereteket eddig és eddig; menj — tanítsd őket legjobb belátásod szerint. Hanem az embert gépnek tekintik, kiczirkalmazák idejét, tett- és működési körét a legkisebb részletekig, — ki aztán úgy mozog: „mint a kengyelfutó a zsákban.“ A tanulók számára pedig egybehalmozzák a világ minden ismereteit, melyeknek fejbetömése olyforma föladat, mint a lúdtömés — de nem oly sikeres, mert a fej nem emésztheti meg idő előtt a beletömött magasb tudományokat.

Értekező végre pálezzát tör a középiskolai tanulmányok sikeressége fölött: „Ezen tanulmányok közt egy sincs, melynek jövődöbeli pályáján közvetlen hasznát vehetné az ifjú“. Akár minő kitünő volt, mondja, a latin s más nyelvekben: az ügyvéd nem fog jobban felelkezni; hármily jól tudta a geometriát: a szabó s csizmadia nem fog jobb ruhát készíteni; könyv nélkül tudhatja Močnik szám-tanát: s mint kereskedő legény zavarba jön vásárlóival; a physika tanulása folytán nem képes a gőzmozdony vagy kazán szerkezetét javítani; a botanika egy orvosi szerrel sem szaporította a tudományt stb.

Keveset, lassan és jól tanítani: ez volna az igazi tanrendszer sikeres és idves jelszava. És mindig azon tudománynak kell elsőséget adnunk, a mely az elmének több tehetségeit veszi igénybe: gyakorlatiabb, tapasztalatiabb, könnyebben felfogható, mint a másik. Mindenekelőtt ajánlja a nyelvtanítást, mely minden időben, minden nemz teknél lényeges kelléke az oktatásnak. Ezután a matematikai tudományokat, — de csak bizonyos határokig. -- Harmadik sorba a történet jő, mint az emlékező és képzelő tehetség gyakorlója, a kedély gazdag bányája. Utolsó helyre teszi a természettudományt, és pedig úgy, hogy ez kötelezett tanulmány ne legyen, és a természettudományi órák oly intézetekben, melyek képesek ennek megfelelő fölszerelést és gyűjteményt tartani, csak kedvezményül vagy jutalmul legyenek azoknak engedve, kiknek szorgalma a kötelezett tárgyakra nézve kielégítő. E végre pedig a természettudománynak következő osztályait jelöli ki: 1) melyek nem okoskodáson, induction, hanem matematikai alapokon nyugszanak, s melyeknek minden törvényeit szélszerűen be lehet sorozni föladatok képében az algebra, geometria és a két trigonometria tanfolyamába. 2) Chemiai vegyítések számtörvényei, melyeket szintén föladatok képébe lehet öltöztetni, s jó móddal be lehet igtatni az egyenletten gyakorló pél-

dái közé. 3) Természetrizji tárgyak, kőzetek, ásványok, növények, állatok ismertetése — mutatás által — tárgyak hiányában rajzok által. és koránsem leírások vagy épen rendszeresítés végett, hanem csak a mennyiben az emberre nézve fontosak, s életmódjuk, ösztöneik stb. figyelemre méltók. 4) A természettudományi „determinálás,” — mint az ítélő tehetséget sikeresen fejtő és művelő eszköz, különösen azokra nézve, kiket életpályájok a középiskolákba lépéstől eltilt. E tekintetből az első tanintézetek közé a falusi iskolákat is beszámllalta. — Értekezése II-ik része a módszer fölveiről a „jól és lassan“ két más pontját fogja megvitatni.

b) Szinováczy György lev. tag az uzsora törvényekről értekezett, melyben mindenekelőtt az érintett törvények keletkezésének indokait kutatva, midőn szemléjét az Ó-testamentomon kezdve az ó Rómára, onnét pedig a jelenlegi európai államokra, sőt az éjszak-amerikai szövetségre, legtüzetesebben pedig hazánk ide vonatkozó eddigi törvényhozási intézkedéseire is kiterjeszti, a tárggyal összefüggő mindannyi szempontokból meríti nézeteit, s különösen megjegyzi, hogy a polgári törvények hozatalára, a tisztán jogtani nézeteken kívül, az erkölestannak is mindig nagy befolyása volt, a tapasztalás tanusítása szerint azonban ily befolyása mellett a már végrehajthatlan uzsoratörvények erkölcsi czélzatukat el nem érték.

Azután általános kritikai vázlatot nyújt a kérdéses uzsoratörvények kezeléséről és hatályáról, s a tárgyat nemzetgazdasági szempontból is taglalva, a kérdés megoldásának kulcsát a „kamat“ értelmezésében keresi, s a kamatot azon egyenértéknek tekinti, melyet valaki bizonyos fungibiliá dolgok használatáért, vagy ezen használatnak mástól elvonásáért pótlásul fizetni tartozik; s e szempontból úgy vélekedik. hogy azon érdek, mely valamely pénztőke használatával összefügg, vagy mely a tőke nélkülözése miatt kérdés alatt áll, egyenes arányban áll a kamat magasságával, s miután a pénz-kölcsönadók, ép a főnebbi érdeknél fogva, ma már azt találják, hogy a törvényesnél magasabb kamatok kikötésénél azokban nem csak a tőkeelvezet átruházásáért járó kárpótlás, hanem egyéb jogczimek is rejlenek, minők a biztosítási díj a kölcsönadót érinthető veszteségért, a tőkével elérhetendett nagyobb nyereség pótlása stb. az újabb tudomány nem ismer uzsorát, hanem nyers kamatot, s ennek ellenében tiszta kamatot. Összehasonlitja azután a

pénz használatának árát az ingatlan vagyon használatának árával, s felemlítvén a pénzforgalmat előidéző vállalatokat, a természetes önérdeket emeli ki, mely a kamatjövedelmek kiegyenlítése felé vezet. Felhossa a kölcsönpénzhez juthatásnak az uzsoratilalom miatti nehézségei mellett, a váltóintézetet, mely a kamatmegszorító pozitív törvény kijátszásának mintegy kiváltsága, s úgy találja, hogy az uzsoratórvények nem csak a jogtudomány, de a nemzetgazdaság szempontjából sem védelmezhetők.

Végül törvényhozási eszmékkal foglalkozik, s taglalás alívén az uzsoratilalmat magukban foglaló honi törvényeinket, nemcsak ezeknek, de a más államokban fenálló uzsoratórvényeknek is a czéllal ellenkező hatást előidéző sajnós következményeit igyekszik kimutatni; ugyanazért az uzsoratórvényeknek, mint azok nálunk fenállanak, megszüntetését hozván javaslatba, azon hitét fejezi ki, hogy jövő codificáló törvényhozásunk a pénzkölcsön ügyt a jogtan és nemzetgazdaság magaslatán álló törvény által fogja szabályozni. A 6°/_o törvényes kamatlábot azonban, mint az minden művelt államban fenáll, jövőre is fen akarja tartani, s különösen az átmenet nehézségein ohajtván segíteni, különös tekintettel kíván lenni az alsóbb néposztály tapasztalatlanságára, s meg akarja óvni az ingatlan vagyont az ország közhitelének ártalmas rázkódtatástól; s midőn ez utóbbi tekintetben, betáblázás mellett, a 6°/_o törvényes kamatlábot jövőre is fentartatni javallja, meggyőző indokolást talál abban, hogy betáblázott kölcsönöknél a hitelező nem kockáztatja pénzét, e czím alatt tehát a törvényesnél nagyobb kamatot indokoltan nem is követelhet. Az átmeneti állapotra vonatkozó intézkedés kapcsában javaslatba hozza még, hogy a be nem szedett kamatok a törvényhozás által meghatározandó bizonyos határidő, például egy év alatt elévüljenek, s hogy a késedelmi és csőd alatti kamatok szintén csak 6°/_o-kal számítassanak; végre az e tekintetben alkotandó törvényt csak kihirdetésétől számítandó, például egy év múlva, ohajtaná életbe léptettetni, hogy az illetők ezen idő alatt pénzvizonyaikat rendezhessék, és netáni kölcsönintézetek is föllálltathassanak.

e) Thaly Kálmán levelező tag jelenti, hogy a gróf Erdődy család vörösvári levéltárából immár megérkeztek azon Thököli és Rákóczy-féle kéziratok, melyek lemásolását, az ő indítványára, elhatározta volt az Akadémia; egyszersmind bemutatja azok sorjegyzékét, s több darabot rövid ismertetéssel kísér.

Először felolvas egy ugyanazon archivumban lelt 1708-iki könyv- és irománylajstromot, mely Thököli számos, ma már legnagyobb részt nem létező diariumára, páriás könyvére stb. vet világot. Ezután bemutatta az iratokat, és pedig:

1. Thököli 1689-ik évi sajátkezüleg irt naplójának június 17-től szeptember 25-ig terjedő töredékét.

2. Sándor Gáspár — Thököli diplomatája — diariumát 1693 január 20 tól február 23-ig.

3. Bay Mihály—Thököli portai ügyvivője—naplóját 1692 november 7-től 1693 február 19-ig, két darabban.

4. Egy 1692 november 7-től 1693 június 8-ig terjedő diariumot, mely Komáromy Jánosénak a Thököli titkáráénak látszik lenni, a kézirat hasonlósága után.

5. Egy másik, 1693 február 22-től márczius 20-ig terjedő szintén Thököli-féle naplót, nem tudni e fejedelem melyik ügynöke által írottat.

6. Thököli 1690-iki keresztyén-szigeti erdélyi országgyűlésének articulussait. Egykoru másolat, maga Thököli egykori példánya.

7. Thököli Imre titkos levelezéseinek páriás könyvét az egész 1694-ik évről. Ez volt Thököli páriás könyveinek 24-ike.

8. Thököli Imrének 1704 szeptember 10-én Nicomediából II. Rákóczy Ferenczhez írott eredeti levelét.

9. Ugyancsak Thököli Imrének Nicomediából 1705 július 4-ről II. Rákóczy Ferenczhez egészen sajátkezüleg írott— úgy látszik utolsó — igen hosszú levelét.

10. Végre Thököli Imrének 1705 szeptember 3-án Nicomediában kelt eredeti, s szintén egészen saját kezével irt, és a portán levő francia követ első titkára Belin által hitelesített végrendeletét.

Január 27-én, nagygyűlés.

Február 4-én, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése.

a) Thaly Kálmán lev. tag, „a dunántúli levéltárak ismeretetését, fő tekintettel Rákóczi korára“, olvasta fel, kivonatban következőleg:

Mint hogy az értekező levéltári kutatásaira az Akadémia ajánlólevelével élt: kötelességének tartja az eredményről az Akadémiának jelentést tenni. Őt eredeti kütfők kutatására s tanulmányozására leginkább b. e. Szalay László buzdítá; néhány jellemző vonással

ecseteli Szalay levéltári munkásságát, s ennek gazdag eredményeire utal. Mit tartott Szalay a Rákóczi-korról? Miért sürgette értekezőt különösen a dunántúli levéltárak e czélből való átvizsgálására? Értekező követte az elhunyt nagy tudós tanácsát, s eddigelé átkutatott — 7 év óta — a Rákóczi-kort illetőleg 15 országos és közintézeti, 12 vármegyei, 22 városi és községi, 2 uradalmi, 33 nemzetségi és családi levéltárt, s 9 magángyűjteményt, összesen 93-at. Ezekből 1000—1200 ivnyi eredeti történeti jegyzete van már Rákóczi koráról, eddig kiadott e kort tárgyazó 4 kötetének s apróbb műveinek anyagán kívül: de ő a hazában egy a Rákóczi-korra nézve fontossággal bíró levéltárat sem akar átvizsgálatlanul hagyni, a mihez azonban még 8—10 év szükséges, — és csak azután fog hozzá kezdeni tervezett nagy művéhez, II. Rákóczi Ferencz s kora részletes történelmének megírásához. E tájékozó bevezetés után egyenként ismerteti Pest-Pilis, Esztergom, Komárom, Győr, Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Fehér, Tolna, Baranya vármegyék, Esztergom, Komárom, Győr, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Pápa, Veszprém, Székes-Fehérvár, Simontornya, Pécs városok, az esztergomi, pannonhalmi, győri, szombathelyi, zala-apáthii s pécsi káptalanok és conventek, a tihanyi apátság, a soproni evang. lyceum, a sárvári és csókakői uradalom, a komárommegyei csepri közbirtokosság, továbbá a Ghyczy, Nedeczky, Sándor, Thaly, Ebergényi, Ostffy, Kisfaludy, Badicz, Rummy, Sárközy, Kenessey, Csajághy, Vitthnyédy, Bezerédy, gr. Amade, Fodor, Salamon, Szegedy, Szőke stb családok levéltárait, értekezésének szempontjából; Vas vármegyében Vörösvártt a gr. Erdődy-család birtokában létező II. Rákóczy Ferencz-féle levéltár ismertetését, nagy fontosságánál fogva, külön értekezésre tartja fön. — Végül azon általános eredményre jő, hogy a dunántúli vármegyék régi okmányokban, különösen Rákóczy korára vonatkozólag, gazdagabbak az alföldieknél, sőt némelyik, pl. Sopron és Vas, bármely felvidéki vagy erdélyi megyével is bátran kiállja a versenyt, — daczára annak, hogy — kivált a lefolyt Bachsystema idejében — Dunántúl is sok Rákóczy-féle okmány lett a politikai elfogultság, barbárság vagy roszakarat áldozatává, — a mire az értekezés folyamában több sajnós példát hozott fel.

37). Rómer lev. tag előadá Frankl Vilmos úr, mint vendég, értekezését „a 1618-iki királyválasztó országgyűlésről.” következőleg:

I.

II Mátyás figyermekkel nem bírván, sem két tesvéröcsese Albert s Miksa főherczegek, miután ezek és III. Fülöp spanyol király is lemondottak igényeikről, az ausztriai ház összes tagjai egyesültek azon törekvésben: az ifjú Ferdinánd főherczegnek megszerezni Mátyás koronáit.

Csehországban Ferdinánd már 1617. nyarán választatott királylyá. Ugyanekkor Magyarországon is előkészíteni igyekeztek Ferdinánd megválasztatását a király és hívei. A mi nem könnyű föladat volt. A magyarok elkeseredve voltak, s elégtelennek Mátyás kormányával, hallani sem akartak „német“-ről. *)

A király mégis 1617 október 20-kán az ország rendeit Pozsonyban december 13-án megnyitandó országgyűlésre hívta össze, melyen a királyválasztásnak is megtörténnie kellett. A következő hónapban ezért gyűléseket tartottak a megyék követek választása és utasítás szerkesztése végett. Hogy ez utóbbiak a király intenióival megegyezőleg fogalmaztassanak, Pázmány felhasználta minden tevékenységét. S igyekezetei több megyében szerencsések voltak. **)

Ugyancsak Pázmány sürűen levelezett ezen időben Khlesl bíbornok és miniszterrel, s tanácsával támogatta őt a fontos ügyben. Midőn pedig Prágában az országgyűlés elhalasztása és idegen hadaknak Magyarországra való hozatala szóba jött, Pázmány határozottan ellenzé mindkettőt. ***) Az utóbbit sikerült megakadályoznia, de nem az előbbit ^{4*)}. November 21-kén személyesen találkozáván Khlesl-lel, ekkor kieszközlé mégis, hogy az országgyűlés csak rövid időre, a következő év január 6-ig halasztassék el. De alig tüzetett ki az országgyűlésnek második határnapja, néhány héttel később a király harmadik meghívólevelet bocsátott ki, melyben betegeskedését adván okul, márczius 4-ére hívta össze a rendeket ^{5*)}, daczára annak, hogy a rendek már gyülekeztek Pozsonyba, midőn a királyi irat december végén kibocsáttatott. A király ezért

*) Khlesl leveléből Hammernél. Khlesls Leben III. 652. sz.

**) Ferdinánd levele Pázmányhoz 1617. december 7. Eredetije a Prim. levéltárban.

3*) Khlesl Meggaunak 1617 okt 31. Hammer. III. 608. sz.

4*) Khlesl a királynak 1617 november 21. Hammer. III. 784. sz.

5*) Katona XXIX. 678. l.

b. Harrach Károlyt küldé Pozsonyba *) , kinek fölhívására a rendek hazatértek **).

A királyt ezen ismételt elhalasztásra nem annyira betegsége indítá, hanem a szükséges haderő hiánya , mint ezt bizalmas leveleiben maga bevallá **), melyet a királyválasztási ügy szerencsés keresztülvitelére szükségesnek ítélt ő és kormánya. Ismételve sürgették tehát a spanyol udvart , a kért segély megadására. 4*)

Időközben Pázmány is kétszeres buzgalommal fáradott Ferdinánd érdekeinek előmozdításában , buzdíttatva V. Pál pápának egy brevéje által is 5*).

II.

Pázmány buzgalma nem szorítkozott egyedül a rendek megnyerésére , gondoskodása kiterjeszkedett mindenre , mi a királyválasztás és az országgyűlés szerencsés lefolyását megzavarhatná. Ezen tekintet hozta őt 1618 elején sűrű levelezésbe Péchi Simon erdélyi kancellárral. Ennek ugyanis Bethlen követeként kellett volna a királyhoz és országgyűléshez jöni , hogy a legutóbbi , 1617-ben kötött nagyszombati egyezségnek az országgyűlés által való megerősítését eszközölje. Pázmány attól tartott , hogy Péchinek megjelenése az ügyek menetére hátrányos befolyást gyakorolhatna. Személyes érintkezései által fölbátoríthatná az ellenzékét , és a nagyszombati egyeség szőnyegre hozása által megnehezítené az országgyűlési tárgyalásokat.

Pázmány ezért merész lépésre határozá magát. Fölkérte Péchit , halasztaná el egyelőre útazását. Péchi engedett ugyan az érsek fölszólításának , de ez Bethlenre és környezetére ros hatást gyakorolt. Kétségek merültek föl , vajon szándékozik-e a király végrehajtani a nagyszombati egyezséget.

Péchi ezért megczáfolni igyekezett válaszában azon érveket,

---

*) A király 1618 január 5-ki levele a rendekhez. Egykorú másolata. Zemplénavármegye levéltárában.

***) Kassai követ tudósítása 1618. jan. 14. Eredeti, Kassa város levéltárában.

*) A király a spanyol követnek 1618. jan. 8. És Margit főhercegnőnek. Hammer IV. 807, 808. sz.

*) Khlesl a spanyol követnek. 1618. jan. 21. Hammer. III. 816. sz.

*) Ferdinánd Pázmánynak 1618. jan. 23. Eredeti. Prim. vil. levélt. A pápai breve 1618. febr. 1. Úgyanott.

melyekkel Pázmány az ő fölszólítását indokolá *). Nemsokára ezután Bethlen Kowasóczy udvari titkárát küldé Pázmányhoz, ennek nemes paripákat hozván ajándékul a fejedelemtől és kancellártól.***) Együttal kitudnia kelle, vajon a nagyszombati egyesség fog-e az országgyűlésen megerősítettetni? Pázmány tagadó választ adott. Bethlent kellemetlenül érinté ugyanezen tudósítás, de Khlesl és Pázmány baráti biztosításai megnyugtatták ***)

III.

A király február havában Meggan grófot és Prainer Zsigmondot küldé Pázmányhoz, kik által az érseknek véleményét kéré ki némely az országgyűlésre vonatkozó kérdés iránt. Pázmány válaszából kitűnik, mennyire küzdött ő a törvényes eszközök használata mellett, s mennyire sürgette a nemzeti kívánatok kielégítését. †)

A rendek márczius első napjaiban lassanként gyülekeztek Pozsonyba. Márczius 15-én az összegyülekezett rendek küldöttséget bocsátottak Bécsbe, mely a királyt fölkérje, hogy minélelőbb körükben megjelenjék. A király növekedő gyöngélkedése miatt a meghívást el nem fogadhatta. Hanem Ferdinánd cseh királyt nevezé helyetteséül, s mellé kir. biztosokul Khlesl bibornokot, Molard János a haditanács elnökét s Ulm birodalmi alkancellárt rendelé **). Ferdinánd küldetésével a rendek egy része elégtelen volt. Sőt némely megyei követek ünnepélyes óvás alakjában kijelentették, hogy „ők Ferdinándot a király helyettesének . . . elismerni . . . . . készek; úgy azonban, hogy mindenben magukat az ország törvényei, szabadságai és szokásaihoz, valamint saját utasításaihoz alkalmazandják, s azoktól eltérni egy hajszálnyira sem fognak.“ ††)

Márczius 18-án Khlesl megnyitotta az országgyűlést †); másnap tartotta Ferdinánd bevonulását **), és márczius 23-án átvették a ren-

*) Péchi Pázmánynak 1618. febr. 15. Ered. Prim. vil. levélt.

***) Bethlen Pázmánynak 1618. február 21. Péchi ugyanannak február 22. Ered. Prim. vil. levélt.

††) Bethlen Pázmánynak május 25. Ered. Ugyanott.

†) Miller Ep. P. Pázmány I. 17.

***) Katona XXIX. 680. l. Es Kassa város követeinek a város előtt 1618. július 13. tartott jelentése Kassa város levélt.

††) 1618. márczius 18. Egykorú. másolat Zemplénn. levélt

*) Katona XXIX. 699. l

***) Kassa város követeinek tudósítása márczius- 24.

dek a k. előadásokat, melyekben a király által fölhivatnak, hogy „Ferdinándot ismerjék el, kiáltásák ki és koronázzák meg királyuknak“^{*)}). Ezen fölhívás kedvezőtlen fogadtatásban részesült a rendek nagy részénél. Először, mert a rendek szabad királyválasztási joga abban elég világosan nem ismertetett el; azután, mert a nádort előbb kívánták megválasztani, s azután a királyt^{**}). Ily szellemben egy föliratot szerkesztettek a megyék s a városok követei^{3*)}). De a főrendek körében az ellenkező fölfogás uralkodott, s ott a többség a mellett volt, hogy a király megválasztása történjék előbb^{4*)}). Utóbb mégis elfogadták a követek fölirati javaslatát, s az fölküldetett a királyhoz^{5*)}). A király márczius 28-án leküldé választát. Hivatkozván arra, hogy az ő megválasztását is nem előzte meg, hanem követte a nádor választás, kívánta kövessék ezen példát most is.^{6*)}

Az országgyűlés engedett. De csak bizonyos föltételek alatt. Ha a király a rendek szabad választási jogát biztosítja, a nádor azonnal a király után, ugyanazon ülésben megválasztatik. A sérelmek még a koronázás előtt orvosoltatnak^{7*)}). Ezen föltételeket új föliratban határozták fölterjeszteni. Miután ezen föltételek és a rendek fölirati javaslata a főrendek april 1-jén tartott gyűlésében élénk érdekes discussio tárgyát képezték, s itt a szöveg keményebb kifejezései enyhítették^{8*)}, e föliratot april 3-án átnyújtották a kir. biztosoknak. De ezek vonakodtak azt átküldeni a királynak, az előterjesztett három föltételt súlyosnak, s a királyra nézve elfogadhatlannak nyilatkoztatván.^{9*)}

Ezen nyilatkozat april 6 s 7-én az országgyűlés mindkét házában fontos tanácskozásokat idézett elő. Ekkor tartott Pázmány Péter is beszédet, melyben engedékenységre, Ferdinánd megválasztására buzdította a rendeket^{10*)}). Határozattá lön, hogy az országgyűlés kebeléből küldöttség fog menni a kir. biztosokhoz, megnyugtani azo-

*) Katona XXIX. 681 l.

***) A kassai követek zárjelentése.

3*) Katona XXIX. 690 l.

4*) Balásfy Apologia pro Clero 58. l.

5*) Horváth Magy. Tört. III. 510 l.

6*) Katona. XXIX. 693. l.

7*) Kassai követek zárjelentése.

8*) Az ezen ülésben tartott beszédek kivonatatos feljegyzése a m. kir. udv. kancellária levéltárában.

9*) Katona XXIX. 699 l.

10*) Kazy I. 135 l.

kat. Ezen küldöttség kijelenté a kir. biztosok előtt, hogy „a rendeknek soha sem volt szándékuk s most sincs a felséges ausztriai háztól választásukban elszakadni. A kir. biztosok megelégedtek ezen nyilatkozattal, s azzal kapcsolatban fölterjesztették a királynak a rendek april 3-iki fölratát. Minek folytán a király april 9-iki leiratában a rendek által kívánt három föltételt elfogadá *).

Bécsben most egy biztosító okmány szerkesztetett, melynek az országgyűlés kívánatainak teljesítését, a három föltételnek elfogadását kelle magában foglalni **). De a rendek a bécsi szerkezettel nem voltak megelégedve. Mindjárt bevezetése nagy nehézségeket okozott. Ott ismét a rendek szabad királyválasztási jogát nem találták úgy kifejezve, mint ohajtották. Hosszas vitatkozás után végre elfogadott ezen szerkezet: „Ferdinándot . . . az összes karok és rendek . . . régi szokásaik és szabadságaik értelmében . . . urukká és királyukká . . . kikiáltották.“ **)

V.

Május első napján a király-jelölt által megválasztatása előtt elfogadandó hitlevél vétetett tanácskozás alá. Az első öt pont minden nehézség nélkül állapított meg. De hosszabb időt vett igénybe s hevesebb vitatkozásokat idézett elő a hatodik pont, melyben a királynak biztosítnia kellett az országot, hogy a protestans rendek kiküzdött jogait tiszteletben tartandja. A katolikus rendeknek ez ellen nem lett volna kifogásuk. De a protestans rendek ez alkalommal nem elégedtek meg szerzett jogaiknak biztosításával, hanem azokat kiterjeszteni iparkodtak. Szőnyegre hozták a „templomok kérdését.“ Sürgetni kezdték, hogy a protestans vallásfelekezetek jogai terjesztessenek ki a templomokra is. De ezen törekvés hatalmas ellenzékre talált a katolikus rendek körében. Öt napig húzódtott el a vitatkozás. Mindkét fél lehetőleg védelmezni iparkodott saját álláspontját **). A katolikusok Pázmány által vezetve szilárdul

*) Egykorú másolat A bécsi cs. titkos levéltárban.

***) A zemplénmegyei követek naplója. Zemplénm. levéltár. A kaszai követek zárjelentése. Kassa város levélt. Huster VII. 221 l.

***) A zemplénmegyei naplóban.

****) A protestánsok érvei „Rationes Evangelicorum“ című iratban összefoglalvák. Egykorú. más. Zemplénmegye. A katolikusokéit előadja Balásfy a „Falsae originis motuum refutatio“-ban.

tartották magukat. Minek folytán a protestans rendek már abban állapotok meg egy magán értekezletben, hogy óvást tenni, s azután eredmény nélkül hazatérni fognak. A kir. biztosoknak és kath. uraknak csak nehezen sikerült őket ezen szándékukról lebeszélni.*)

Végre mindkét rész abban egyezett meg, hogy a hitlevélnek a vallásról szóló pontjában' a templomokról említés se tétessék. Mindazonáltal jogainak épentartására mindkét rész az országbíró előtt óvást tett**). A hitlevél többi pontjai ezután könnyen elintéztettek. A hitlevél május 6-án nyújtatott át a kir. biztosoknak, s miután ezeknek némi kifogásai tekintetbe vétettek, Ferdinánd által május 15-én elfogadtatott. ***)

VI.

Ferdinánd ezek után május 16-án közértelemmel és lelkesedéssel királylyá kikiáltatott. S még ugyanazon napon a király által kijelöltek közül Forgách Zsigmond, országbíró, nádorrá választatott ^{4*)})

Most az országgyűlés a sérelmek összeállításához fogott. A vallási sérelmek, melyeket a protestansok fölhoztak, ismét megzavarták a békés egyetértést. Kivánták némely tőlök elvett templomok visszaadását, a jezsuitáknak teljes eltávolítását az országból, a superintendensek joghatóságának szélesbítését, a protestansok kivételét a szent székek hatásköre alól stb. Ezek ellenében a katholikusok is felhozták saját sérelmeiket. Három napi meddő viták után, május 24-kén lemondottak a protestansok azon követelésükről, hogy a sérelmek közé vallási dolgok is vétessenek föl. Ezek nélkül terjesztették föl tehát a sérelmeket 46 pontban a királyhoz ^{5*)})

Időközben a szomszéd tartományok tettek kísérleteket megújítására azon szövetségnek, melyet velök a magyarok a bécsi béke alkalmával kötöttek. Ausztria protestans rendjei előbb Königsberg ezredest, mint ügynököt, azután teljes követséget küldöttek Pozsonyba, kik az országgyűlést a királynál érdekükben való közbenjárásra

*) A kassai követek zárjelentéséből.

***) K. utona XXIX 734. és 737. l.

*) Ugyaoott. 727—734. l.

*) Dallos Miklós püspök naplója. Eredeti. Győri kápt. magán levélt.

*) Ugyanaz, és zemplénmegyei napló.

hívták föl. Mit a királyhoz intézett levél által teljesítettek *). A csehországi protestans rendek Jesseniust kiűdötték. De ez a nádor által fogságba helyeztetett. **)

Az országgyűlés június végső napjaiban még sietve némely k. előterjesztéseket vett tárgyalás alá, s 77 törvényczikket alkotott.

Julius 1-én végre megkoronáztatott Ferdinánd, s ezzel az országgyűlésnek vége lön.

b) V á m b é r y Á r m í n 1. tag egy magyar-perzsa követségéről értekezett, mint következik:

Mielőtt a magyar-perzsa követségről szólnék: szükséges a perzsa birodalom történetének azon korszakát érintenem, melyben a Szofi család, mely a siismust legelőször hirdetvén, az iszlám közti nagy szakadást idézte elő, s egyszersmind családját Iran trónjára helyezé, Uzun Haszán személyében azon magasra törő, bátor katonát és fejedelmet találá, ki az akkor már jó nagy hatalomra kapott oszman birodalomnak keztyűt vetve, folytonos háborúskodásra adott okot. — Uzun Haszán, miután Timur utódjait Turkesztanban legyőzte, azon kedvező perczet vélte találni, melyben az őt hódítói tervei kivitelében leginkább gátló törököket is megtámadhatja; ezeknek hatalma akkori időben Tebris és az összes transkaukazusi tartományok fölött kiterjedt, és II. Mohammed, kit Európában győzelmei egészen elkábítának, kimondhatatlan dühhel látta, miként sérti őt először keleti vetélytársa egy dolyfös levélben, és mint támadja meg ezután merészen saját birodalmát.

1473-iki márczius hó végén személyesen indult Uzun Haszán ellen egy százezerre menő sereggel, melynek vezényleésével Chasz Murad pasát, a Palaeologus család egyik utódját bizta meg; a két sereg az Euphrates partján ütött össze. Uzun Haszán — a mint a törökök állitják — csel által, vagy — mint a perzsák beszélik — kiváló bátorsága által, az oszmanlit rútol megverte, a főbb vezérek közül három az ellenség kezébe került, és győztes előrenyomulását egészen a pontusi hegységig terjesztette.

Ezen hadjárat alatt és előtt azonban fegyveres erő mellett még diplomatikai módszerekhez is fogtak, hogy a szunniták hatalmát

*) Miksa főbg Ferdinándhoz 1618 május 9. És Ferdinánd válasza. Hammer IV. 854, 856. sz.

***) Hammer. IV. 28. l. És a „Querela Hung.“ Szalárdy krónikájában. Balásfy Apologia 59. l.

képviselő ozman birodalmat megtörve, siita felekezetüknek hatalma alapját megvethessék. A perzsák jól tudák már akkor, hogy Európa, a félhold hatalmától rettegve, minden alkalmat megragadand; hogy Konstantinápoly birtokába jutott veszedelmes ellenségének árt-hasson. — A mint a karamani hercegek hajdanta, úgy a perzsák most, az európai keresztyén fejedelmeket a török elleni szövetségre felhívták. — Az első követség, mely e célból nyugat felé indúlt, egy a velencei köztársasághoz küldött követ vala, ki az adriai szigetvárosból Rómába is elment, hogy IV. Sixtus pápát, vagy jobban mondva annak befolyását megnyerhesse. A pápa, Bessarion, Bembo és Borgia bibornokokat, mint Hammernél olvassuk, Francia-, Német- és Spanyolországba küldé, hogy a fejedelmeket keresztes hadra buzdítva, a közös ellenség egyik hatalmas vetélytársával — a perzsával — szövetségbe vonja. Micsoda eredménye volt a pápai követségnek a perzsa szövetségre nézve, arról hallgat a történet; mi csak annyit tudunk, hogy a velencei köztársaság, mely már ezelőtt is diplomatikai összeköttetésben volt Uzun Haszannal, Catarinus Geno (vagy mások szerint: Zeno) szónokot az ezelőtt kötött barátsági viszonyok megújítására küldé; ő egyszersmind a pápánál, a római császárnál, sicíliai Ferdinándnál, Kazimir lengyel királynál és Mátyásnál megbízott. Hogy Mátyás királyunk ezen alkalmat meg nem ragadta, miszerint általa veszedelmes szomszédjának árt-hasson: mindig feltűnt előttem, annyival is inkább, minthogy tudjuk Dzsem; vagy mint az európaiak nevezik, Zizim szultánnal való levelezéséből, hogy ő Bajazid ezen Rómában tartózkodó öcsesét érdekében felhasználni iparkodott.

T a r i k h - i - S z e f e v i nevű kéziratban ugyan, hol Uzun Haszan élete részletesen leíratott, említés tétetik, hogy Velence, Freng. és Madzsarországokból követek érkeztek: de én ezt inkább keleti dicsekvés valami jelének tartottam, és Mátyás királyunknak perzsa követségéről csak most tudok valami biztosat állítani, miután „La republica di Venecia e la Persia“ című, Berchet Vilmos által kiadott okmánygyűjtemény jutott kezemhez. E mű, mely a velencei köztársaságnak a keleten levő diplomalikai összeköttetésére és kereskedésére fényt akar vetni, mindazon követségi jelentéseket és diplomatikai levelezéseket tartalmazza, melyek a nevezett köztársaság Perzsiával való érintkezéséből keletkeztek.

Itt documento XII. szám alatt, „Relazione della -bataglia di

Terdsban“ című levélre akadunk, melyet Catarinus Geno Erzinganból 1473 augusztus 8-káról intézett a tizek tanácsához. Geno elbeszéli először a perzsákra szerencsétlen kimenetű terdshani ütközet folyamatát, folytatja a perzsa király jövőbeli terveinek elbeszélését, és a táborban lakó udvar eseményeit érintve, ezt beszéli:

„A di VII. di questo, vene in cambo do ambassadori del serenissimo signor re de Hungaria con i qual fui a la presentia de questo Illmo signore, et udita la sua ambassada, dissi a la sua illma signoria voleva mandar uno mio homo a la mag. del capetanio zeneral, e quel piacesse commandar a sua illma signoria che la commandasse. Sua serenita me disse non mandar el tuo homo, ma voglio tu vadi da la to illma signoria insieme con questi ambassadori del serenissimo re de Hungaria. Mi come tuti i miei sano, haveva deliberado romagnir infina uno altro anno ad intender e veder quelso ero per far questo illmo signore. Habiantome dà licentia questo signore non posso far manco de non me partir, et in nel nome di Dio, con questi mag. ambassadori del re de Hungaria torò el mio chamin“,

azaz:

„A folyó (julius) hó 7-kén érkezék a táborba Magyarország felséges királyának két követe, kikkel együtt a kihallgatáson jelen voltam, és miután az intézett választ is meghallgattam, azon kérést tévém felségéhez: engedtetnék meg nekem egy emberemet a főkapitánysághoz (Velenczébe) küldeni, és hogy ő felsége ennek egyszerűsmind a tetszésében levő rendeletet is átadhatja. Felsőge azt felelé, hogy nem küld senkit sem, hanem hogy akarja, miszerint saját magam induljak útnak a felséges magyar király követeivel együtt. A mint mindnyájan tudják, nekem sajátképen tervem abban állott, hogy még egy évet itt időzzek, hogy lássam, mire bírhatom a királyt; de most, miután elbucsúztattam, nem teheték egyebet, mint elúztani, és a magyar királynak ezen nagyságos követeivel útnak indultam.“

Mátyás királynak a perzsa udvarhoz való követségéről tehát kétség nem lehet. Hammer szokott magyarellenies indulatával, nagy királyunknak messze kelettel való politikai összeköttetéseit készakarattal elhallgatja; mert alig szenved kétséget, hogy ezen okmány neki, ki a velencei archivumokat többször forgatta, figyelmét elkerülte volna.

A magyar olvasót, vagy jobban mondva a magyar történészt, talán az is érdekli, hogy mely úton haladt a magyar-perzsa követ

messze célja felé; és noha e tekintetben semmi bizonyosat nem állíthatnánk: mégis, az akkori viszonyokból ítélve, mondhatjuk, hogy a követség, valamint a velenceiek szokták tenni, először Lengyelországba ment, innét déli Oroszországba a kaspi tenger éjszakai partjára; vagy pedig, mi követünkénél valószínűbb, a Kaukazuson és Araxesen át Tebrisnek, és innét az akkor még nagy hírnek örvendő Erzingannak tartott.

Igaz, hogy ezen út sokkal fáradságosabb volt, mint az, melyen ma útnak Iranba. Ma rendszeren Trebyzont és ázsiai Törökország örmény részén át alig kerül két hétbe, hogy az ember Tebriszt elérhesse, mi pedig akkori időtájban legalább hat, sőt nyolcz hónapig tartott. Okát ezen nagy kerülésnek leginkább abban találjuk, hogy a törökök, kiknek hajói a fekete tengert ellepték, és kiknek befolyása Transkaukasus nyugati részén igen nagy vala, éber szemmel kísérek a nyugati hatalmak Perzsia felé irányuló politikáját; és ha esetlegesen ily perzsa követet elfogtak volna, az mintegy veszedelmes kém bizonyosan halállal lakolt volna küldetéseért.

Ha ezen magyar-perzsa követség, mint történelmi tény, már eléggé érdekes magában véve: úgy hiszem, még érdekesebb volna, ha a küldetéssel megbízott személy neve, főképen pedig, a perzsa udvarnál eszközölt válasz nyomába juthatnánk. Ennek kutatását a magyar történészek figyelmébe bátorkodom ajánlani.

Dicső királyunk ezúttal is messzélátó politikája és erélyes országglásának új jelét adja, mi annál inkább feltűnő, hogy a délkeleti Európát képviselő ausztriai kormány a törökkel viselt hosszadalmas háborúiban soha ilynemű eszközhöz nem fordúlt, és még ma, midőn a francia, olasz, angol és orosz kormány, sőt a kis Belgium is diplomatikai közlekedésben áll a teherani udvarral, még ma is mondhatjuk, hogy a dunaparti országok közül a magyar nemzet volt az első, mely a távol perzsa kormánnyal közlekedett.

Februán 11 én, a nyelv- és széptudományi osztályok ülése.

a) Télfy Iván lev. tag, „Miller Károly görög codex fölfedezéseiről“ értekezett.

A nevezett görög codexekre vonatkozó előadás kivonatban következő:

III. Napoleon császár tudományos küldetéssel bízta meg Miller

Károlyt, hogy keressen a törökországi görög zárdákban a hellen irodalom jobb korszakaiból származó munkákat.

Miller megállapodván Konstantinápolyban, mintegy száz görög és latin codexet vizsgált meg a Serail könyvtárában; hol olyan latin codexeket is talált, melyek Corvin Mátyás könyvtárából valók, s a XV-ik században készültek. Kérdés, vajon ugyanezeket látta-e a Konstantinápolyban megfordult három magyar akademikus?

Miller fölfedezett a Serail könyvtárában egy eddig kiadatlan görög kéziratot bizonyos Kritokulostól, melyben ez a Konstantinápoly bevétele után történt eseményeket írja le. E munka által kell kiegészíteni a Corpus Scriptorum Byzantinorum-féle gyűjteményt.

Konstantinápolyból elindult Miller Athos hegyének zárdái felé, hol eleinte a legnagyobb előzékenységgel fogadták, mert épen akkor volt napi renden a dunafejedelemségi görög zárdák vagyonának kérdése, melynek kedvező eldöntését Athos hegyének szerzetesei Napoleon császár hathatós föllépésétől várták.

Athos hegyén mintegy húsz zárdá van kisebb-nagyobb könyvtárral. Az összes görög, kéziratok száma öt-hatezer. Ezeket rendre megvizsgálta Miller. De ő azt gyanítja, hogy van ott még több kézirat is, melyeket a szerzetesek eltitkolnak: mert megtudván, hogy a dunafejedelemségi zárdák ügye várákozásuk ellen döntetett el, több zárdában gyanús szemmel nézték Millert, s öten-hatan is vigyáztak reá a könyvtárban.

Miután Miller bevégezte kutatásait Athos hegyén, Thessaliába utazott az ottani zárdák látogatására.

Két évi munkálkodás után visszatért Párisba, s részletes jelentést adott át a császárnak az általa fölfedezett és lemásolt görög codexekről, melyek a következők:

1-ör. Oppianus a halakról írt költeményének (*Halaké*) paraphrasisa egy X-ik századbeli kéziratban.

2-ör. Homéri, sophoclesi és euripidesi Chrestomathia, szintén a X-ik századból.

3-ör. Aelianus töredékei.

4-er. Tarrhaeus és Didymus közmondásainak kivonata Zenobius által.

5-ör. Claudius Casilo: a nehéz helyekről, melyek az atikái szónokoknál fordulnak elő.

Eddig sem a szerző, sem munkája nem volt ismeretes.

6-or. Alexandria i Didymus munkája a nehéz szó-lás módokról Plátónál.

7-er. Zenodorus: Homér nyelvszokásáról.

8-or. Suetonius görög munkája az ironiai kifejezé-sekről s azok eredetéről.

9-er. Byzanti Aristophanes három munkája: a ré-gen nem használt szókról; a korok és rokonságok neveiről.

10-er. Nyelvtani észrevételek gyűjteménye.

Mindezen codexek nagybecsű szolgálatára lesznek az eddig ki-adott hason tartalmú szövegek kritikájával foglalkozó philologusnak; vagy pedig ki fogják egészíteni eddig ismeretlen munkákkal s töredé-kekkel a hellen irodalom tárházat.

Millernek e fölfedezéseit csak III. Napoleon császár maccenási nagylelkűsége tette lehetségesekké, a ki nem szokott fillérkedni, mi-dőn a tudomány érdeke forog kérdésben.

De a jelen körülményekben egy görög zárda sem nyitná meg könyvtárát III. Napoleon küldöttjének, mivel az egész görög nemzet-ben ingadozni kezd iránta a bizodalom.

Ez nagy csapás a hellen régiségek buváraitra nézve, s egyszer-smind egyik oka annak, hogy a legtekintélyesebb francia tudósok rendre szólalnak föl kormányuk magatartása ellen a keleti kérdés-ben. Ők ellenzik a keleti állapotok fönmaradását, s azt hiszik, hogy ha az ozmanbirodalmi keresztények, kik között miveltségre nézve a görögök foglalják el az első helyet, szabadon mozoghatnának, ha-talmas tényezőt nyerne a tudomány s művészet ügye keleten, mely-nek polgárosultsága épen oly üdvös hatású lenne a nyugatra most, mint volt a hajdankorban.

A kelet fölszabadulása korlátlanul megnyitná a törökországi görög zárdák könyvtárait is. Ezt pedig roppant horderejű esemény-nek mondhatnók; mert ha a XV-ik században Konstantinápoly bu-kása után néhány menekült görög férfiú az Olaszországba hozott gö-rög kéziratok által új szellemi világot teremtett Európában: valószí-nű, hogy a kelet szabadsága nagyszámú emlékekkel lependi meg az emberiséget, melyekről most nem is álmodnak. Adrinápoly, Thes-salonika s más városok könyvtárai az európai ozmán birodalomban örömrivalgva hirdetnék a világnak a beköszöntő szabadság napján:

„mi hiven örítettük meg atyáink irodalmi kincseit a századok óta várt fölszabadulás órájáig. Most, midőn megérkezett, átadjuk azokat minden féltékenység nélkül a világközönségnek; mert csak a szabadság őrangyalának védszárnyai alatt tehetnek hasznos szolgálatot a tudománynak és művészetnek.“

b) Budenz József lev. tag ily czimű értekezést olvasott: a magas és magnus-féle magyar árja nyelvhasonlat, melynek kivonata ez:

Azok, a kik egyes, többé-kevésbé tetszetős gyök hasonlatokra támaszkodva, bizonyos eredeti rokonságot vitatnak a magyar s az árja nyelvek közt, mint kiváltképen szembetünő hasonlatot ezt is szokták fölhozni, hogy a magyar magas = lat. magnus, görög μέγας, szanszkrit mahat, azt tartván, hogy e szók jelentése is (magas — nagy) körülbelül egyezők. Értekező ez ellenében megmutatja, hogy a „nagy“ és „magas“ oly két fogalom, melyeket az árja és altaji nyelvek egytől-egyig lényegesen különböző fogalmaknak vettek, s ezért külön, semmi alaki rokonságot nem mutató szókkal fejeztek ki, p. o. szanszkrit mahat nagy — ūrdhva magas, görög μέγας — ὑψηλός latin magnus — altus, német gross — hoch, stb., magyar nagy — magas, török büjük, olu — jüksek, finn suuri, iso — korkea stb. A nyelvek tanuságtételei szerint a „nagy“ fogalom rokonainak a „sok“ és a „vastag“ fogalmakat kell tekinteni, míg a „magas“ a „fent való, felső“ fogalommal érintkezik és váltakozik. Értekező kiemeli, hogy a szóhasonlítás végett netalán kívánt fogalom-egyeztetés csak biztosan kimutatott jelentés-változások analogiája szerint történhetik, a mint azok a nyelvek történeteiben tapasztalhatók. A pusztá találékony elmésséggel, valami tertium comparationis segélyével eszközölt fogalom-egyeztetéseket a tudomány el nem fogadhatja; mert alapjuk a határtalan subjectiv önkény. Ezek össze bírnak hozni akármit akár-mivel, mert könnyen fedez föl némileg éles elme a legkülönbözőbb tárgyakon is valami bár legáltalánosabb közös tulajdonságot. Értekező e nemhöl egy példát mutat föl, a magyar deli = déli (azaz: olyan, mint a déli nap)-féle hasonlatot, s kimutatja e fogalom-egyeztetés erőszakolt voltát. Hasonlóképen roszalja az ilyen csupa elmefuttatásra épített szócsaládosítást is, mely e mellett az alak-egyeztetés dolgában a legmerészebb szabadságokat enged meg magának. Erre nézve is egy kirivó példát hoz föl, azt, hogy némelyek

szerint a mond, mutat, mocz (moczczan), moz (mózzan, mozog), mohó, majzol, máhol szók mind egy szócsaládba tartoznának, melynek összetartó kapását csak a mozgás legáltalánosabb fogalma képezné.

c) Hunfalvy Pál r. tag, mint bizottsági szerkesztő, ismertette a Nyelvtudományi Közlemények immár teljesen megjelent V-dik kötetét, következőleg:

E kötet egyik érdekes, de tanulságos része „a baszk nyelv ismertetése“ Ribáry Ferencztől, mert elének tárja egy előbbi nyelvkornak élő maradványát, mely sokképen kéri az európai nyelvek közül, hozzájuk tudva az itt találtató áltaji nyelveket is A baszk nyelv a pirenéusi hegyeken, meggyőzőleg szóló bizonyítványa annak, hogy Európában is a mostani és régebbi nyelvek előtt, melyekből az újabb nem áltaji nyelvek származtak, más nyelvek voltak elterjedve. De a most élő áltaji nyelvektől is annyira különbözik a baszk nyelv, hogy föl kell hagyni ama véleménynyel, melyhez különben még sokan ragaszkodnak, hogy a baszk nyelv az áltajisághoz, vagy mint nevezni szokták, a turánsághoz tartozik. Föl kell tehát hagyni az árja büszkeséget tápláló fölvétellel is, mely, szerint a turán nyelvtengerből emelkedett volna ki az árja nyelv-aphrodité, mint utolsó és legszebb nyilatkozata a nyelvalkotó szellemnek. A sémi, az árja és áltaji nyelvek egykorú nyelv-háromság, mely mióta azok megvannak, folyvást osztozkodik Ázsiában és Európában, — a sinai világ kivételével. Földrajzi viszonyuk is egymáshoz ugyanaz, mióta megvannak, a melyet ma látunk köztök, természet szerint, általánosságban véve azt. Sőt nem egy jelenség tűnik már elő, mely arról tanúskodik, hogy a mai áltaji nyelvek, legalább azoknak török, ugor és finn csoportjai, aránylag újabbak. Mert ha némileg bizni lehet a perzsa ékiratokból kiolvasott nyelvhez, melyet hol scythia, hol turán nyelvnek neveznek, s mely még Dariusék korában élt vala, az, nyelvtanára nézve, egyikéhez sem tartoznék a megnevezett három nyelvcsoportnak, hanem inkább oly nyelvkörről tanusitana, mely megelőzte a mai áltajiságot.

Hogy mennyire különbözik a baszk nyelv az ismeretes áltaji nyelvektől, megmutathatja ez az egy alak:

nűen ego habebam id,
 sénduen tu habebas id,
 zűen ille habebat id,
 güénduen nos habebamus id,

sénduten vos habebatis id,
 zúten illi habebant id.

A szó végén találató en szótag az időjelölő; a személy-jelölők a szó elején vannak (n sen z, gu sen z); továbbá az en szótag előtti n az igének töje (e u k i birni-ből), melyet a birtokos rag d előz meg, a hol ki van fejezve, s a többest jelölő t követi, a hol ki van fejezve. Még az a különösség is látható, ha jól mutatja fel Ribáry úr, hogy a többes szám első személyében: g u e n d u e n az idő-jelölő en kétszer volna meg, rendes helyén a szó végén, s a személy-névmás gu után is, a szó belsejében. Ellenben az ugor és szamojéd nyelvekben, a melyekben a tárgyi igeragozás ki van fejlődve, állandóan az ige maga a szó elején van (tud), utána következnek az időjelölő (a), azután a tárgyjelölő (ja), s végre a személyrag (muk) így: tud-a-ja-muk, mi tud ó k-ká, s tud-a-ja-tok, mi tud á t o k-ká összeszorult. Ezen alakhoz képest a baszk alak olyan, mint szokott növényi és állati alakjainkhoz képest valami ausztraliai különöz, ha p. o. igaz, a mit valahol olvastam, hogy az ausztraliai körtvének vastag végén van a kocsánya; s hogy ott a négylábúak tollasak, s a madarak szőrösek.

A kötet nagyobb részét töltik be Budenz József „mordvin közlései“, melyekhez egy lehető teljes mok s a-er za mordvin szó-tár járul, s tudósítónak „A lapp nyelv“ című hosszabb dolgozata, melyben a lapp nyelvet nemcsak ismerteti, hanem szintén tanítja. Ezzel a tudósító egy régi adósságot ró le; mert régecskén kezdett a lapp nyelvről értekezni, Sajnovicsot igazolván, s néhol meg is igazítván. Mind a mordvin, mind a lapp nyelv a szorosan vett magyar nyelvtudományunk mellözhetetlen segédeszközei; azok tárgyalása tehát igen is Közleményeinkbe való, a melyekben már eddig is egész tára kínálkozik a szükséges adatoknak és nyelveknek. Ez anyagkészlet lassankint állandó erős alapokra helyezi nyelvtudományunkat, melyben, minden nap tapasztaljuk, jelenben nagy meghasonlás mutatkozik, s éles összekocczanásokat idéz elő. De az elkerülhetetlen szükséges. A mit Révai oly dicsően megkezdett, azt most végig ki kell küzdeni; össze kell halmozni az anyagot, a mely ide való, s azt tudományosan értékesíteni kell, a mint összekerül.

Ilyen értékesítés akarnak lenni az e kötetben található következő értekezések is: „A va, ve képzőnek s változatainak szereplése nyelveinkben“, Fábrián Istvántól; „A magyar úgynevezett igekötők s az árja praefixumok“, meg „Szintén valami az a ki és a miről“ Budenz Józseftől; „Az ily en névmás a mongol nyelv után“

Fogarasi Jánostól; végre „Régi magyar szók“ című értekezés Hunfalvy Páltól.

A sémi nyelvek körébe vág gr. Kuun Géza értekezése: „assyr szók hasonlítása.“ Az asszír nyelv is az új nyelvtudomány keltő szövegére támad fel két vagy harmadfélezer éves sirjából,— s e feltámadónak némely részeit mutatja be az értekező.

Február 18-án, a philos., törvény- és történettudományi osztályok ülése.

a) Kautz Gyula r. tag Toldy Istvánnak, mint vendégnek, közjogtörténeti munkájából egy szakaszt olvasott fel e czímen: A magyar királyság és nemesség helyzete Magyarországon a egyes házakbeli királyok alatt.

Értekező Magyarország állam-fejlődését párluzamba teszi a nyugat-európai állam-fejlődés azon szakával, mely e korban készítő elő az aristokratia romjain a modern absolutismus diadalát. Nyugaton a hűbéri alkotmányok egyetlen támasza az olygarchia volt, elle ne a királyság állott a polgárrend által támogatva. A polgárság karjaiba veté magát a trónnak, ez győzött, az olygarchiával együtt az alkotmányon is. Nem így Magyarországon. Itt a köznemesség számos osztálya féltékeny öre volt a törvénynek, aristokratia és trón ellen egyaránt. — A polgárság részint száma csekélyisége, részint azon körülmény folytán, hogy idegen volt, nem birt elég súlyyal, s így a trón, melynek hatalmát a királyválasztás elve is gyöngíté, nem támaszkodhatott reá. A köznemesség pedig nem játszhatá a nyugati polgárság szerepét. Jogai voltak, s így nem lehetett föltétlen frigyese a királyságnak; érdeke úgy a trón, mint a nép ellenében, bizonyos határig egy volt az aristokratiáéval, s így nem lehetett annak föltétlen ellensége. A királyság tehát nem birt diadalt ülni az olygarchián, sőt ez a kor végén eddig nem ismert hatalomra vergődött; de a trón és aristokratia közti küzdelemben a köznemesség küzdé fel magát. Míg amazok egymást gyöngítették a harczban, e középszta ly, részben egyiknek, részben másiknak pártján állva, mindkettőnek rovására saját hatalmát növelé; s a kor végén minden oda mutatott, hogy Magyarország a fejedelmi absolutismust, mely nyugaton átmenetet képezett az aristokratiáról a demokrátiára, nem fogja megérni, vagy legalább nem oly rideg alakban, mint a többi Európa. S e valódi alkotmányos életnek már e kor megteremté szabatos elméletét, mely a „szent korona“ fogalmában nyer concret kifejezést.

Míg a korona látszólag a királyság fényét növelé, tetteg a nemesség helyzetét szilárdítá meg. A nemesség rendszerré vált, s e rendszer volt alapja az alkotmánynak. A korona jelenté az állam-souverainitást; s e souverainitás hordozói valának a király és a nemzet; minden nemes a sz. korona tagja volt. Így fejlődött a magyar alkotmány azzá, a miben 1848-ig fenállott.

b) Rómer Flóris lev. tag szent Margit oltáráról értekezett, kivonatban következőleg:

Az országos koronázási kincseken kívül alig ismerünk valami műkincset az Árpádok korából, mely sz. Margit házi oltárával vetélkedhetnék. Ennek fő oka abban rejlik, hogy valamint külföldön, úgy nálunk is nemcsak az álló, emlékszerű műemlékek, vagy minden gond nélkül, az önként bekövetkező pusztulásban elvesztek, vagy szántszándékosan az aljas nyervágnak pusztítás végett átengedettek, és némileg mai nap is átengedtetnek, hanem egyáltalán a kisebb művészetek egyházi tárgyai is a folytonos harcok, a barbárcsordák becsapásai elől ide-oda hurczoltatván, majd útközben elvesztek, vagy rejtekeikben elfeledtettek, vagy a hatalmas dynastáktól, kiknek oltalmára bizattak, lefoglaltattak, vagy a hitújítás alkalmával összetörettek, vagy végre kegyajándékok gyanánt az országos inségben feláldoztattak; legtöbbnyire pedig az újjászületési (renaissance) viszketegnek befolyása alatt, mint avas lom beolvasztattak.

Azon régi egyházi készletek közt, melyeket még ezen általános pusztításból meg lehetett menteni, tagadhatatlan, hogy saját rendeltetésüknél fogva, és azért is, mivel a házi vallásosság előmozdítására legalkalmasbak valának, legtöbb maradt fen az ereklyetartókból (reliquiaires), melyek a legkülönbözőbb alakokban, eleintén, mint házikók, templomkák, sírok, későbbben mint oltárkák, vagy a hol a szent testeknek egyes részei tiszteltettek, mint azon testrészek utánzásai, a legdrágább fémekből készültek, és legbecsebb gyöngyökkel és drága kövekkel ékesítetttek.

Sz. Margit ereklyés oltára a szárnyoltárok alakjával bír, és olyan talapzaton áll, melyben üveg alatt ereklyéket lehetett eltenni. Az egész aranyozott ezüsből van, és igen díszes zománczokkal ékeskedik. Magassága 10 bécsi hüvelyk, szélessége a nyitott szárnyakkal együtt $15\frac{1}{4}$ ”, szélessége 2”. — Építészeti részeit tekintve az átmeneti styl jellegeivel bír, mindent magában foglalván, mi a

góthizlésű építményeknél föltalálható, és pedig oly szép arányokban, hogy a nézőre egyáltalán kellemes hatást gyakorol.

A közép szekrénykét egy szobor-csoport díszíti, a szárnyak pedig a rendes beosztástól elütvén, úgy vannak alkalmazva, hogy a szekrényhez legközelebbiek valamivel keskenyebbek a következőknél, és az oltár oldalai befedésére valók; a két-két oldalon szélesebb, és a két félszárny pedig a szekrény elejének becsukására alkalmasak; és így pentaptychon, vagy, mint a németek nevezik, Wandelaltar, hová mindazt számíták, mi a diptychon, triptychon, két-háromszárnyúnál több táblával birt.

Az oltárka szobrászati részét tekintve, a főtárgy, mely egy szersmind a legdíszesb helyet foglalja el, a boldogságos szűz a kiseddel; mellette két angyal áll, kik mellük elé tartott szekrénykében ereklyéket tartottak. A szűzanya egyszerű padkán ül, a kised pedig anyja földött melle felé ágaskodik. Mind a négy alakocska oly nemes, nyugalmas kifejezéssel bír, és oly hibátlanul van tervezve és elkészítve, hogy minden kétely nélkül a legjobb művek közé sorozhatjuk, melyek ezen korból reánk maradtak. Ezen csoporton kívül a szekrényke oldalain is két-két kisebb szobrocska áll talapzatokon és vállköveken.

Sokkal változatosabb képet nyújtanak a táblácskák fényes zománczai. Ezeken a keretet teszik a zenélő angyalok, az előlapokon elterjed az úgynevezett Maria-cyclus, t. i. az angyali üdvözlet, sz. Erzsébettel való találkozás, Krisztus születése, a három király imádása, a templomban való bemutatás, az Egyiptomba való menekülés. A hátsó, illetőleg külső szárnyképeken az apostolokon kívül még más szentek is fordulnak elő.

A Margit-oltárnak ezen részleteit már bővebben adák először Primisser Alajos a Hormayr és Mednyánszky-féle Taschenbuch V-ik folyamában 97—103. ll., ezek nyomán pedig, Häufler adataival kiegészítve, a Szeremlei-féle „Magyar hajdan és jelen“-ben Luczenbacher János. Azért itt ezek tüzetesb leírását nem is ismétlem; nekem csak az szándékom, hogy a mai archaeologiai kutatások nyomán, két fontos kérdésre feleljek, a legújabb időben sz. Margit oltárának authenticitása ellen keltett kételyeket eloszlassam, és szent tulajdonosának biztosítsam. Ezen okból e két kérdésre akarok ki-merítően felelni: I-őr lehet-e ezen ereklyetartó oltárkát a XIII-ik század második felébe, melyben t. i. sz. Margit élt, tulajdonítani;

2-or, ha ezen oltárka valóban az említett korszaknak műve, lehet-e azért a királyi szűz tulajdonának elismerni?

Ezen két, ránk nézve igen érdekes kérdésre a következőkben felelek, egyaránt távol tartván magamat azon laicus hiszékenységtől, mely a XV-ik és XVI-dik századbéli műveket is, minden kritika nélkül első királyaink ideje nimbusába szereti burkolni; valamint azon túlságos kétkedéstől, mely a mai irodalomban majd általános szerepet viszen, hogy t. i. még a legbiztosb tényálladékok is tagadja, mivel valamely szaktudomány terén néhány hamis állításra bukkant.

Már eddig tisztában vagyunk, hogy a *csúcsives styl* Franciaországban a XII-dik század negyedik tizedében keletkezett, és a XIII. század hatodik tizedében honunkig is eljutott; de ezen állítást, egyáltalában véve, csak az emlékszerű építményekre nézve lehet elfogadni; a mi a kisebb művészet darabjait illeti, melyek nagyobb részt az építményi alakok alkalmazásából állanak, ezen időszertint törvényt nem lehet elfogadnunk: mert bizonyos, hogy míg az építészeti alakok csak lassan-lassan terjedhetnek távolabbi vidékekre, addig a kisebb készletek mesterei könnyen, küldhetik csekély teriméjű remekjeiket legtávolabb vidékekre, s így míg az építészeti újítások félszázadok alatt terjednek, a kisebb művek évtizedek alatt tehetik meg útjokat.

Minthogy semmi alapos adatunk nincsen, hogy sz. Margit oltárát magyar ötvösműnek elismerjük, bár nem lehet kétségünk, hogy IV-dik Béla király idejében az aranymivesség hazánkban is kellőleg ki volt mivelve; de azt sem lehetünk hajlandók hinni, hogy — Prímisser állítása szerint — ezen díszmű Bécsben készült: s azért inkább azt tartjuk, hogy ezen fejedelmi készlet Olasz- vagy Franciaországban, vagy épen a Rajnavidéken készülhetett; minthogy ezen tartományokban éltek a legügyesebb zománcfestők a XIII- és XIV-ik századokban.

Az első kérdés tárgyalására átmenvén, a legnehezebb akadály, melyet élénk gördithetnénk a Margit oltár valóságára ellenei, abban áll, hogy a XIII-dik században, sőt még a XIV-dik században is igen gyakoriak voltak a ház- vagy síralakú ereklyetartók, s így már alakjára nézve, nem lehet e készletet azon korba helyezni. — Igaz ugyan, hogy semmi határozott adatunk nincsen, mikor kezdték legyen az egyházi művészek a szárnyas oltárokat; de hogy azoknak a

diptychonok- és triptychonokból való természetes kifejlődése komolyabb bizonyításokra nem szorúl, igen világos. Úgy hiszem, vagy a sátoros oltárnak — ciborium, — az azt kerítő falnak és díszes ajtószárnyaknak egybeolvasztásából eredhettek a szárnyas oltárkák; vagy abból, hogy az említett elefántcsont táblák helyett, melyeken hajdan egyedül a szentek nevei tündököltek, lassanként ugyanazon szentek képeik állítottak elő, és használtattak az akkori hiveknek buzditására.

Hogy ilyen lábon álló oltárkák, egészen hasonlók Margit oltárához, már a XIII-dik században igen gyakran előfordúlnak, látni az egyházi szent készleteket foglaló lajstromokból, hol azok részletesen leírják.

Igaz ugyan, hogy ki oltárunkat műkedvelő szemmel tekinti, azt inkább a XIV-dik vagy XV-idik század szüleményének fogja tartani, és Magyarországra nézve ezen nézete némi valószínűséggel is fog bírni; de e remekmű szorgosabb megvizsgálása után, a legszigorúbb bíráló is be fogja vallani: hogy építészeti, szobrászati és festészeti tekintetből, főképp ha ezen művet, mint kell, külföldinek tartjuk, nemesak hogy semmit sem tartalmaz, mi a XIII dik század utolsó tizedeinek szellemével ellenkeznek, sőt épen olyan jellegekkel bír, melyek bebizonyítják, hogy sem előbb, sem igen utóbb nem készülhetett, mint ezt saját ilyenemű műremekjeikről azon országok legkitűnőbb korból szaktudósaik is bevallják.

Az építészeti részt illetőleg azt tapasztaljuk, hogy IV-dik Béla király idejében már a csücsív szereszét ismeretes volt az országban; hogy ezt külföldön a kisebb művészetben még inkább találjuk, és főleg az aranyművesek által készült pénzbélyegeken és pecséteken gyakran látható, kétséget nem szenved, mint ezt nálunk is ugyanazon fenmaradt műveken észlelhetjük.

A szobrászati részletekre nézve semmit sem találhatunk az alakcskáiban, mi azon kor műveinek méltóságával, egyszerűségével, egy szóval a XIII-dik század művészi felfogásával ellenkeznek. Ugyanazt kell állítanom a festészeti részletekről is; bár nem tagadom, hogy az átlátszó zománcz, mint a zománczfajok közt a legkésőbbi, eleinte sok gondot szerzett, úgy hogy a merő tagadás álláspontjáról csak nagy nehezen tudtam az igenleges térre átlépni. De forgatván az újabb és tekintélyes irókat, kik a zománczfestés történetére világosságot vetettek, mai nap már nem kételkedhetem, hogy ezen akadály is elhárítottnak tekinthető.

A zománczok tárgyaira nézve legelső helyen áll a Mária-kör, melyet legrégebb műemlékeken találunk, de különböző fölfogással; az oltárkán pedig épen úgy fordul elő minden egyes kép, nemcsak egyes részletekben, hanem az egésznek elrendezésében is, hogy ez ismét az oltárnak a XIII. században való keletkezését csak erősebben bizonyítja. Ugyanez áll az apostolokról, kik a többi szentekkel együtt egészen a XIII. századnak alakjai. A mi pedig a zenélő angyalok seregét illeti, erre nézve is kerestem a zeneszerek közt olyanokat, melyekkel e mű korát kétségbe lehetett volna hozni, de minden tanulmányom után sem sikerült a többféle szer között csak egyet is találnom, melynek kedvéért a díszes művet hátrább kellett volna tenni IV. Béla király idejénél.

Miután tehát általánosságban semmit sem lehet fölhozni, miért ezen műemléket valami későbbi időnek kellene tulajdonítani; sőt elég okunk levén arra, hogy épen ezen korbelinek tartsuk, mint ez számos idézeteimből kitűnik, melyeket értekezésemhez csatoltam: hátra van a második, mint hiszem, fontosabb kérdésre való feletet, t. i. vajon sz. Margit, IV. Béla király leányáé volt-e ezen házi oltárka?

Erre, igaz, egyenes bizonyosságot nem találtam a szentnek életrajzában, mint legbiztosabb kútfőben: de igenis arról, hogy legkitűnőbb kegyelettel viseltette a szentek ereklyéi iránt; hogy semmibe sem vevé a felséges szüleitől neki ajándékozott földi kincseket, és azokat szent és jótékony czélokra fölhasználá. De hogy mindazonáltal maga is bírt drága ájtatossági készlettel, kitűnik következőkből: „Myhelen Zent Margyt azzon az beteg sorornak ada az orvosságot, legottan az beteg el vezte nyelveet és okosságot, ezeet; ezt latvan Zent Margyt azzon igen meg ijede, hog ne lenne ez soror halalanak oka, hog ky kyvan vala lenni egessegenek oka; de maga nagy hamarsaggal el keulde egy sorort, es hagyta el hozni az eu aranybol chynalt tablayat*), mely tablában vadnak nagy sok zenteknek ereklyeek, es az eleven zent keresztfa. Ez tablat zent Margyt azzon, mind eyel mind nappal mykoron jmadkoczik vala, zemeynek eleutte tárgya vala.“ Pray. Vita. S. Elisabethae et b. Margaritae 320. l.

Nem tartjuk tehát igen erőszakos magyarázatnak, ha az aranyból csinált tábla alatt, melyben nagy sok szenteknek ereklyéjük és az eleven szent keresztfa valónak, oltárkánkkal ugyanazonosítjuk.

*) Bátran merjük állítani, hogy ezen remek, magában is már drága mű, mely keletkezte idejében valóban a legnagyobb ritkaságok közé tartozott, csak egy királyi kincstárnak vagy ájtatossági készletnek darabja lehetett. Magán ember alig bírt volna ilyen készítettetni, ha pedig valamelyik főtemplomé lett volna, talán mégis találnók ezen kitűnősége miatt némi nyomát a lajstromokban; így tehát már ezen tekintetből is még inkább oda ítéltetjük ezen műremeket a királyi szűznek.

Több század múlt el a szentnek halála után és sehol tüzetesb nyomát nem találjuk a Margit oltárnak; de azért azt állítani, hogy jövőre, talán a legközelebbi időben sem fogunk találni e dologra vonatkozó hiteles adatokat, balgaság lenne. Íme sokáig senki sem ismerte a pozsonyi klarissák kincstárának érdekes jegyzékét 1656-ból, és midőn azt velem föttisztelendő Piry Czirjék, a bold. szűztől nevezett Sz.- Ferencziek tartományi főnöke, legközelebb megismertetni sziveskedett, sok egyéb, igen becses adaton kívül ezt is találtam: Egi Boldog Aszoni Képe az ki az szent Margith Aszonie uolt belől Arani az Tablaia, eszüst az Talpa. Ezen utolsó szavak elégségesek annak bebizonyítására, hogy az úgynevezett kép, mely talpon áll és belül arany, azaz aranyozott, —ugyanaz a mai nap is szent Margit oltárának tartott remekművel.

De ha fölteszszük, hogy elég kétkedő lesz, ki ezen idézetnek sem fog hinni, és a Margit tablaya s az itt leírt kép közt az összefüggést tagadja: mégis lehetetlen, hogy a korszellemet ismerő, és komolyan előítéletek nélkül vizsgálódó, észre ne vegye, hogy itten egészen más körülmények fordultak elő, melyek a kérdéses ájtatossági eszközt nem csak hitelessé teszik, hanem minden kétségen felül emelni látszanak.

Igen sok adatot idézhetnék arra, hogy a nyúl szigeti domokosi apácák mily szent tisztelettel őrizték mind azt, mi a haza második alapítójának kitűnő leányával legkisebb összeköttetésben vala. Így testkínzó szereit, haját, scapuláréja foltját, velumát, övét, mint gyógyító ereklyéket tisztelék, és utódjaik gondjaira bízák. Ezeket a múlt század utolsó tizedéig szentül őrizték a boldogúlnak testével együtt. Ha egyes részeiről, minthogy századok lefolyása alatt romlandók, könnyebben kicserélhetők, valaki állítaná, hogy az apácák azokat megújítják, kicserélték, ennek még lenne némi értelme; de hogy egy, a világtól egészen elzárt testület, mely sok tagjában folytonosan élt, a nélkül, hogy kincseit idegennek kellett volna átadnia, ezen egyedül királyi ivadékhöz illő kincset csak évek, vagy századok után csalási szándékkal elkeresztelte volna, alig hihető. Sokkal drágább, becsesebb és szépsége által mindenkit valóban megígéző mű ez, minthogy azt sz. Margit idejétől fogva a XVII. századig minden egyes apáca ne ismerte, szerzete legnagyobb kincsének ne tartotta volna!

Legújabb fatumai közt csak azt említjük, hogy a pozsonyi klarissák eltörlése után Batthyányi primás, ezután családja birtokába jött, és hogy már 1840 körül Bécsben 8000 frtéért árultatott; legújabbban pedig Párisban 20,000 francért, mint XIV. századbeli mű árvereltetett. Minthogy a nemzeti muzeumnak soha sincs elég pénze ilyen tárgyak megvételére, ezen nemzeti kincsnek veszteségét nem lehet eléggé sajnálnunk!

TARTALOM.

ÚJ FOLYAM. — HETEDIK KÖTET.

XXI. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
ESZMETÖREDÉKEK A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL. Első közlemény. Szentkirályi Móricztól.	3
TOKAJ-HEGYALJA természettudományi és borászati tekintetben.— Szabó Józseftől.	13
PÁLYÁK ÉS PÁLMAK. Erdélyi Jánostól.	38
VIDÉKI ÉLET A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALATT. — Boissier után. Szász Károlytól.	68
AZ ANGOL ADÓRENDSZER. Első közlemény. — Weninger Vinczétől.	81
IRODALMI SZEMLE. — I. költészet Franciaországban 1865-ben. Vaperau nyomán. Deák Farkastól. — II. Gelich katonai levelei. Hollan Ernőtől. — III. Petőfi angolul. A. L. és Sz. K.	95
KISFALUDY-TÁRSASÁG. — 1860 nov. — 1867 febr. Arany László pályadíjt nyert költeményével.	120

XXII. FÜZET.

ESZMETÖREDÉKEK A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL. — Második közlemény.—Szentkirályi Móricztól.	141
A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN. — Negyedik közlemény. Poroszország.—Gönczy Páltól.	184
BETHLEN GÁBOR UTOLSÓ TERVEI ÉS HALÁLA —Szilágyi Sándortól.	217
METTERNICH KORA.—Szilágyi Ferencztől.	279
IRODALMI SZEMLE. — I. A francia regényirodalom 1865-ben. Vaperau nyomán.—Deák Farkastól.—II. Mészáros Lázár hagyományai. Gyulai Páltól. — III. Austria birodalmi adó rendszere.	296

XXIII és XXIV. FÜZET.

A BÖLCSESZET MAGYARORSZÁGON. — Hatodik közlemény. — Erdélyi Jánostól.	919
AZ ÁLTALÁNOS TANKÖTELEZETTSÉG TÖRVÉNYHOZÁSI SZEMPONTBÓL. Laveley után.—Barsi Józseftől.	338
A KÉPVISELETI ÁLLAM AZ ÚJABB POLITIKAI ELMÉLETEK SZERINT.—Kautz Gyulától.	382
AZ ANGOL ADÓRENDSZER. Második közlemény. A vámügy. — Weninger Vinczétől.	402
ALBERT HERCEG, AZ ANGOL KIRÁLYNŐ FÉRJE. — Szász Károlytól.	417
IRODALMI SZEMLE. I. Forgách Ferencz históriája. Első közlemény. Garádytól. — II. Viszonyaink és Teendőink ; írta Kubinyi Lajos. y.	431
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.	457

8/2135

L
új f
vö. k.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1867. FOLYAM.

ELSŐ FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXI. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1867

A XXI. FÜZET TARTALMA.

- I. — ESZMETÖREDÉKEK A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL. — Első közlemény. — Szentkirályi Mórictól.
  - II. — TOKAJ-HEGYALJA természettudományi és borászati tekintetben. — Szabó Józseftől.
  - III. — PÁLYÁK ÉS PÁLMÁK. — Erdélyi Jánostól.
  - IV. — VIDÉKI ÉLET A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALATT. — Boissier után. — Szász Károlytól.
  - V. — AZ ANGOL ADÓRENDSZER. — Első közlemény. — Weninger Vinczétől.
  - VI. — IRODALMI SZEMLE. — I. A költészet Franciaországban 1865-ben. Vaperau nyomán. Deák Farkastól. — II. Gelich katonai levelei. Hollán Ernőtől. — III. Petőfi angolúl. A. L. és Sz. K.
  - VII. — KISFALUDY-TÁRSASÁG. 1866 nov. — 1867 febr., Arany László pályadíjt nyert költeményével.
-

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni, legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár. Az előfizetés kiadó irodánkba (Pest, Józsefváros Sándor-utca 17. sz.) vagy **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő: könyvárusi úton is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE”

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

A 11., 21., 24., 25., 35., 36., 41., 51, 52., 61. II. folyam 1—6., 11. füzetek.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 5 forintért

A IV-ik évfolyam 6 forintért

A VI-ik évfolyam 6 forintért

A VII-ik évfolyam 6 forintért

10 frt helyett.

A 12—20. 22., 23., 26., 27., 30., 38., 39., 40., 53—60., } 1 frt helyett
62—70., II-ik folyam 7—10 füzetek egyen: } 40 krért külön
ként és különvéve csak 40 krért. } minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten,
a „Vastuskóhoz.”

R Á T H M Ó R

kiadásában teljesen megjelent:

MÉSZÁROS LÁZÁR

élettörténete, külföldi levelezései és emlékiratai.

Az eredeti kéziratokból közrebocsátja

Szokoly Victor.

Nagy 8-r. 6. füzet. Minden füzet ára 1 frt. 40 kr.

A tartalom vázolata: I. Külföldi levelezés. II. Önéletírás: Képek a múlt századból. Az első vándorlások. A hadügyminiszterről kibujdosásáig. Mészáros Lázár szárműzetésben. — III. Emlékiratok: részint Katona Miklósnak, Mészáros titkárnak tollába mondva, részint Mészáros által sajátkezűleg írva.

Ezen három főrészből álló nagybecsű műnek minden magyart érdekelnie kell nem csak írója miatt, de tárgyánál fogva is, s valóban az első füzet megjelenése után már oly nagy elismeréssel s oly terjedelmesen írt arról összes független napi sajtónk, a hogy magyar könyvről évek óta nem. — Szokoly Viktor, a mű közrebocsátója évek során át gyűjtötte s szerezte meg a hosszas bolyongás után idegen földön elhunyt első magyar hadügyminiszter eredeti kéziratait, melyeket itt eredeti valóságokban bocsát közre.

A mű első részét „Mészáros Lázár külföldi levelei” s a haláláról szóló levelek s iratok képzik. Szokoly az ebben közlött s az illetőkhöz írt leveleket Vukovics Sebő úrtól Londonból, Ludvig János úrtól Brüsseltől, Szucsits Amália kisasszonytól, (Mészáros unokahúgától.) Mészáros Antaltól, Kmety György (Izmail pasa) s Szabó Imre volt ezredes hagyományából, gr. Batthyány Lajos özevegétől sat. s az egyéb iratokat s adatokat Katona Miklós és Thaly Zsigmond volt honvédezedredekettől, Czeec János volt honvédtábornok, Rónay Jácint, gr. Teleky Sándorné, Bickersteth Janka, Puky Miklós (Genfben) sat. irataiból volt szerencés megkaphatni.

A mű második része Mészáros Lázár „Élettörténetét” nyújtja, melyet nagy részben ő maga írt Jersey szigetén, aztán amerikai szenvedései közt s e rész oly nagy korrajzi érdekkel bír s keresetlen hűmora oly vonzóvá teszi, hogy az férfi s nő számára egyaránt kedves olvasmány.

Ezután következnek Mészáros Lázárnak 1818—1849-diki „Emlékiratai”, azon sajátkezi kéziratai után közlött műve, mely amaz örökre fontos napjaink történetének kétségkívül legjobb s leghűbb kutfői közé fog mindenha tartozni, azon elsőrendű állásnál fogva, melyet szerzője mint szereplő egyén elfoglalt s azon nagy őszinteség s igazságos jellemnél fogva, mely Mészáros Lázárról közmondásossá vált. Kérelhetlen szigorral jellemzi ő ez iratokban a forradalom nagy és kis szereplőit, festi a társadalmi s azon családi viszonyokat, melyek sokszor nagy következmények szülői valának; sor- és időrendben tárja elénk az események fonalát s számos, eddig nem fejtett titok kulcsát nyújtja az olvasónak. Ez emlékiratok eredetije 281 tört. írott ívre terjed, melyek nagy részét Mészáros kintárhiai (ázsiai) belbebeztetésében, másik részét pedig Jersey szigetén (Britanniában) laktakor szerkesztette; ezen ívek közül 140 az Erdélyben most is élő Katona Miklós volt honvédezedres, Mészáros titkárnak tollba mondott írása. Mészáros sajátkezi jegyzetei és javításai, a többi ív pedig egészen Mészáros tollából folyt. Ez Mészáros legfőbb s majdnem egyetlen hagyatéka s ez a távol idegen földben porladónak íthon legszebb önmaga által emelt emlékköve.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1867. F O L Y A M.

MÁSODIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXII. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1867.

A XXII. FÜZET TARTALMA.

- I. — ESZMETÖREDÉKEK A VÁRMEGYÉK RENDEZÉSÉRŐL. —
Második közlemény. — Szentkirályi Móricztól.
  - II. — A NÉPISKOLA A XIX. SZÁZADBAN. — Negyedik közlemény.
Poroszország. — Gönczy Páltól.
  - III. — BETHLEN GÁBOR UTOLSÓ TERVEI ÉS HALÁLA. — Szi-
lágyi Sándortól.
  - IV. — METTERNICH KORA. — Szilágyi Ferencztől.
  - V. — IRODALMI SZEMLE. — I. A francia regényirodalom 1865-ben.
Vaperau nyomán. Deák Farkastól. — II. Mészáros Lázár
hagyományai. Gyulai Páltól. — III. Ausztria birodalmi
adórendszere. W. V.
-

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni, legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár

Az előfizetés kiadó irodánkba (Pest, Józsefváros Sándor-utca 17. sz.) vagy **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő; könyvárusi úton is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE”

következő évfolyamai és füzetei alúlról könyvkereskedés által készpénzért **vi sszavásároltatnak**, vagy **más könyvekért becséréltetnek**:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

A 11., 21., 24., 25., 35., 36., 41., 51., 52., 61. II. folyam 1—6., 11. füzetek.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 5 forintért

A IV-ik évfolyam 6 forintért

A VI-ik évfolyam 6 forintért

A VII-ik évfolyam 6 forintért

10 frt helyett.

A 12—20. 22., 23., 26., 27., 30., 38., 39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10 füzetek egyenként és különvéve csak **40 krért.** } **1 frt helyett**
minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten

a „Vastusköhoz.”

R Á T H M Ó R
kiadásában megjelent:

ARANY JÁNOS
ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI.
6 kötet. A költő arczképével.

Ára 7 frt 20 kr.

Külön kiadásokban kaphatók:

ARANY JÁNOS
KISEBB KÖLTEMÉNYEI.
2 kötet. A költő arczképével.

Ára 2 frt 50 kr.

ARANY JÁNOS
NAGYOBB KÖLTŐI ELBESZÉLÉSEI.
2 kötet. Ára 2 frt 50 kr.

ARANY JÁNOS
FURCSA HŐS KÖLTEMÉNYEI.
1 kötet. Ára 1 frt 25 kr.

ARANY JÁNOS
VEGYES MŰVEI ÉS TÖREDÉKEI.
1 kötet. Ára 1 frt 25 kr.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

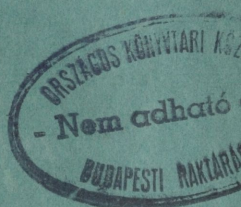
1867. FOLYAM.

HARMADIK ÉS NEGYEDIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXIII. ÉS XXIV. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1867

A XXIII. ÉS XXIV. FÜZET TARTALMA.

- I. — A BÖLCSÉSZET MAGYARORSZÁGON. — Hatodik közlemény. — Erdélyi Jánostól.
  - II. — AZ ÁLTALÁNOS TANKÖTELEZETTSÉG TÖRVÉNYHOZÁSI SZEMPONTBÓL. — Laveley után. — Barsi Józseftől.
  - III. — A KÉPVISELETI ÁLLAM AZ UJABB POLITIKAI ELMÉLETEK SZERINT. — Kautz Gyulától.
  - IV. — AZ ANGOL ADÓRENDSZER. — Második közlemény. (A vámügy). — Weninger Vinczétől.
  - V. — ALBERT HERCZEG, AZ ANGOL KIRÁLYNŐ FÉRJE. — Szász Károlytól.
  - VI. — IRODALMI SZEMLE. I. Forgách Ferencz historiája. — Első közlemény. — Garádytól. — II Viszonyaink és teendőink, írta Kubinyi Lajos. y.
  - VII. — MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. (1867. január—február.
-

A **Budapesti Szemle** czélul tüzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni, legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár.

Az előfizetés kiadó irodánkba (Pest, Józsefváros Sándor-utca 17. sz.) vagy **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő, könyvárusi úton is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért beeseréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

A 11., 21., 24., 25., 35., 36., 41., 51, 52., 61. II. folyam 1-6., 11. füzetek.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 5 forintért
A IV-ik évfolyam 6 forintért
A VI-ik évfolyam 6 forintért
A VII-ik évfolyam 6 forintért

10 frt helyett.

A 12—20. 22., 23., 26., 27., 30., 38., 39., 40., 53—60., } 1 frt helyett
62—70., II-ik folyam 7—10 füzetek egyen- } 40 krért külön
ként és különvéve csak **40 krért.** } minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. és IX. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten,
a „Vastuskóhoz.“

R Á T H M Ó R
kiadásában legujabban megjelent:
GAZDÁTLAN LEVELEK.

Irta
GÖRGEI ARTHUR.
Ára 60 kr.

--(3)--

A NÉGY GYÖRGY.
Korrajzi képek az angol udvari és városi életből.

Irta
THAKERAY W. M.
Angolból fordította Szász Béla.
Ára 1 frt 40 kr.

--(3)--

BÁTHORY GÁBOR FEJEDELEM
TÖRTÉNETE.

Irta
SZILÁGYI SÁNDOR.
Ára 2 ft 80 kr.

--(3)--

N É P B A N K.

s ezzel összekötött
TAKARÉKPÉNZTÁR
TERVE
CSENGERY ANTALTÓL.
Ára 40 kr.

--(3)--

A MAGYAR FELELŐS MINISZTERIUM
közigazgatási és törvénykezési
RENDELETEINEK

GYÜJTEMÉNYE.
1867. Folyam. 1. 2. Füzet. Ára 80 kr.

